ISSN (online) 2959-6017
ISSN (print) 2959-6009

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 3(90), 2026

Алматы

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
№3(90), 2026

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**
(жауапты хатшы),
магистр оқытушы:
Б.А. Отаралы
(техникалық хатшы),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов,**
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап** (Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов,**
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия),
т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев,**
PhD, доцент **К.С. Каримов**
(Өзбекстан Республикасы)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2026

Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 20.09.2026 қол қойылды.
Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 57,9 е.б.т.
Тапсырыс 5.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Абенова Б.С., Абенов Д.Қ. Ресей әкімшілік заңнамасының Батыс Сібір қазақтарын басқарудағы аймақтық интеграциясы: Дала ережесі бойынша..... 5
Abenova B.S., Abenov D.K. Regional integration of Russian administrative legislation on the management of the kazakhs of Western Siberia: on the Steppe regulations
Абдыкулова Г.Х., Алиакбарова А.П., Еришева Т.А. Казахское кочевое общество в условиях Гражданской войны (1918-1920 гг.): повседневные практики и адаптация..... 21
Abdykulova G.Kh., Aliakbarova A.P., Yerisheva T. Kazakh nomadic society during the Civil war (1918s-1920s): everyday practices and adaptation
Кадиркулова Г.К., Омарова А.Е., Утешова А.С. Орталық Азиядағы жаңа әдісті мектептердің қалыптасуы және тарихи маңызы..... 37
Kadirkulova G.K., Omarova A.E., Uteshova A.S. The emergence of new-method schools in Central Asia and their historical significance
Джумабеков Д.А., Ыбырайхан М.Ы., Шапагатова Д.Д. 1920-1930 жж. Орталық Қазақстан мен шекаралас аудандарда тіршілік ету стратегиясы ретіндегі көшіп-қону..... 51
Dzhumabekov D., Ybyraikhan M., Shapagatova D. Migration as a livelihood strategy in the 1920s-1930s in Central Kazakhstan and border regions
Мухамбетгалиева А.К., Исламов М.К., Байшов Б.Б. Повседневная жизнь населения Актюбинской области в отражении периодической печати второй половины 1940- х – начала 1950 –х гг..... 66
Mukhambetgalieva A.K., Islamov M.K., Baishov B.B. Everyday life of the Aktobe region population as reflected in periodicals of the second half of the 1940s – early 1950s
Балахметова Г.К. Государственная политика в сфере подготовки научно-педагогических кадров в педагогических вузах Казахстана (1970-1985 гг.)..... 80
Balakhmetova G.K. State policy in the field of scientific and pedagogical personnel training in pedagogical universities of Kazakhstan (1970s-1985s)
Кочиев Э. Рафик-Оглы, Кабульдинов З.Е. Особенности адаптации турок-ахыска в Казахстане после отмены режима спецпоселения 1956 года..... 94
Kochiyev E. Rafik-Ogli, Kabuldinov Z.E. Peculiarities of adaptation of the ahiska turks in Kazakhstan after the abolition of the special settlement regime in 1956

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Вальдемар Шмидт *(Германия)* Об эмиграции европейских евреев на территорию Африканского континента (на примере Южной Африки и подмандатных территорий Великобритании)..... 107
Waldemar Schmidt *(Germany)* On the emigration of european jews to the territory of the African Continent (Using the example of South Africa and the British Mandate Territories)
Алиев У., Таубаева М. Е., Жораева Г. Т. «История национально-государственного размежевания тюркских народов в Средней Азии: причины и последствия»..... 121
Aliyev U., Taubaeva M. E., Zhorayeva G. T. "The history of national-state demarcation of the Turkic peoples of Central Asia: causes and consequences"

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №3(90), 2026

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. **Г.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев** (зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **Р.Р. Оспанова** (ответ. секретарь),
преп. магистр: **Б.А. Отаралы** (тех. секретарь),
д.и.н., проф. **Х.М. Абжанов,**
к.и.н., проф. **Б.С. Жумагулов,**
PhD, проф. **Вирджиния Мартин** (США),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (США),
д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап** (Турция),
д.и.н., проф. **О.Д. Осмонов** (Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. **В.М. Козьменко** (Российская Федерация),
д.и.н., проф. **К.Т. Жумагулов,**
проф. **М.Майер** (Германия),
д.и.н., проф. **А.Б. Соколов** (Российская Федерация),
д.и.н., **Томохико Уяма** (Япония),
д.и.н., проф. **Т.Ходжаоглы** (Турция),
д.и.н., проф. **Г.М. Карасаев,**
PhD, доцент **К.С. Каримов**
(г. Коканд, Республика Узбекистан

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2026

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 20.09.2026.
Формат 60x84 $^{1}/_{8}$.
Объем 57,9 уч.-изд.л.
Заказ 5.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Ермеккалиев А.У., Асымова Д.Б. Эстонияның Кеңес Одағына қосылуының әлеуметтік-экономикалық аспектілері: тарихнамалық талдау..... 135
Yermekkaliyev A.U., Assymova D.B. Socio-economic aspects of Estonia's incorporation into the Soviet Union: a historiographical analysis

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Kushenova G., Auanasova A. The paradox of colonization: Russia's role in the promotion of pan-turkism in the kazakh steppe (late 19th - early 20th century)..... 149
Кушенова Г.И., Ауанасова А.М. Отарлау қайшылығы: Ресейдің қазақ даласында пантүркішілдіктің дамуына әсері (XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың басы)
Saidirakhman U., Aubakirova K., Mamyrbekov A. *(Canada)* Evolutionary development of political and legal ideas in the Alash movement (based on the "Karkaraly charter" and the "charter of the kazakh county")..... 165
Сәйдірахман Ұ., Аубакирова К., Мамырбеков А. *(Канада)* Алаш қозғалысындағы саяси-құқықтық идеялардың эволюциялық дамуы («Қарқаралы құзырхаты» мен «қазақ елінің уставы» негізінде)
Kozgambayeva G.B., Karpikova T.K., Kozybakova F.A. The history of ethnic groups deported to the South Kazakhstan region during the 1930s-1950s..... 177
Козгамбаева Г.Б., Қарпықова Т. Қ., Қозыбакова Ф.А. Оңтүстік Қазақстан облысына XX ғасырдың 30-50 жылдарында депортацияланған халықтар тарихы
Бабақұмар Хинаят Этномедициналық білімнің мәдени логикасы мен функциялары: диаспора жағдайындағы трансформация (Түркиядағы қазақтар мысалында)..... 188
Babakumar Khinayat Cultural logic and functions of ethnomedical knowledge: transformation in a diasporic context (the case of kazakhs in Turkey)
Кали А.Б. Религиозные и образовательные практики в повседневной жизни татар Семиречья во второй половине XIX – начале XX веков..... 203
Kali A.B. Religious and educational practices in the everyday life of the tatars of Zhetysu in the second half of the 19th and early 20th centuries
Жумашев Ж.М., Оте Д.Е., Мейрамбеков А.С. Национализация транснациональной образовательной сети: реорганизация казахско-турецких лицеев в систему «Білім-инновация» (2016–2025 гг.)..... 218
Zhumashev Zh.M., Ote D.Ye., Meirambekov A.S. Nationalization of a transnational educational network: the reorganization of the kazakh-turkish lyceums into the «Bilim-innovation» system (2016s-2025s)
Balgabaeva G.Z., Yarochkina Ye.V., Bekmagambetov R. The role of the korean diaspora in the development of public education in northern Kazakhstan (1938-1980 yy.)..... 233
Балгабаева Г.З., Ярочкина Е.В., Бекмағамбетов Р.К. Солтүстік Қазақстандағы корей диаспорасының халықтық білім беруді дамытудағы рөлі (1938-1980 жж.)
Нурбетова Ж.О., Бесбаев М.А., Токжигитова М.А. Ишаны и муллы в казахской степи и их преследования советской властью..... 246
Nurbetova Zh., Besbayev M.A., Tokzhigitova M.A. Ishans and mullahs in the kazakh steppes and their persecution by the Soviet authorities

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

Musabaev S., Tairova N.A., Toktarova T. Traditional methods of teaching the history of independent Kazakhstan: types and features..... 259

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political sciences»
№3(90), 2026

Periodic – 4 issues\year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor*
(responsible secretar),
Otaraly B.A. *master teacher*
(technical secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*
Virginia Martin. *professor, PhD* (USA),
Claudia Chang *professor, PhD* (USA),
Kara Abdiyakap *doctor of historical sciences, professor* (Turkey),
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor* (Kirgistan),
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor* (Germany),
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences* (Japan),
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor* (Turkey)
Karasayev G.M. *doctor of historical sciences, professor*
Karimov K.S. *PhD associate Professor*, *(Republic of Uzbekistan)*

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2026

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-Zh

Signed for print 20.09.2026
Format 60x84 $^{1}/_{8}$.
Volume 57,9 уч.-изд.л. order 5.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical University

Мұсабаев С., Таирова Н.А., Тоқтарова Т. Тәуелсіз Қазақстан тарихын оқытудың дәстүрлі әдістері: түрлері мен ерекшеліктері
Ерденбекова Ж.С., Мырзатаева З.Б., Мұратбеккызы Б. Семей семинариясы және алашшыл-педагог түлектер тәжірибесін мектепте оқытудың маңызы (1902–1920 жж.)..... 271
Yerdenbekova Zh., Myrzatayeva Z., Muratbekkyzy B. Semipalatinsk seminary and alash-oriented teachers: the importance of teaching the experience of its graduates at school (1902s–1920s)
Ахметова Г.М. Источниковедческий потенциал научного наследия И.В. Ерофеевой в преподавании новой истории Казахстана..... 283
Akhmetova G.M. The source-critical potential of I.V. Erofeeva's scholarly legacy in teaching the modern history of Kazakhstan
Сманова А.М., Ахметова Ж.К. XX ғ. басындағы ұлттық идеяның қазіргі отандық тарихта оқытылу мәселесі (Академик К. Нұрпейістің зерттеулері мысалында)..... 299
Smanova A.M., Akhmetova Zh.K. "The issue of teaching the national idea of the early 20th century in contemporary national history" (Based on the research of academician K.Nurpeis)

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Суюндикова М.К., Утубаев Ж.Р. Аршалы-2 қонысындағы керамикалық кешен..... 311
Suyundikova M., Utubayev Zh. The ceramic complex of the Arshaly-2 settlement
Салимгереева Ш.А. Ақтөбе өңірі халқының этнодемографиялық дамуы (2016-2026 жж.)..... 323
Salimgereyeva Sh.A. Ethnodemographic development of the population of the Aktobe region (2016s-2026s)
Ахметова У.Т., Байгалиев Ж.Р., Мұқтар Ә.Қ. Жошы ұлысы нумизматикасы контекстіндегі Сарайшық соғылымдары: таралу аймағы, экономикалық және саяси байланыстар..... 335
Akhmetova U.T., Baigaliev J.R., Mukhtar A.K. The Saraishyk mints within the context of the ulus of Jochi numismatics: areas of circulation, economic and political ties

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Избасарова Г.Б., Агатаева Д.Ш. Тарихи картаны дерек ретінде зерттеу әдістері: Қазақстанның жаңа заман кезеңі мысалындағы кеңістікті талдау мүмкіндіктері..... 353
Izbassarova G.B., Agataeva D.Sh. Methods of historical map research as a source: possibilities of space analysis using the example of the modern period in Kazakhstan
Шорманова А.Қ., Абикенова Г.Е. Қазақстандағы оқу-ағарту саласының ұйымдасырылуының деректері ресми басылымдарда: сақталу формалары мен объективтілігі (XIX ғ. 2-ші жартысы)..... 374
Shormanova A.K., Abikenova G.E. Information on the organization of the education system in Kazakhstan in official publications: forms of preservation and objectivity (second half of the XIX th century)
Амангелді Қ., Ташағыл А. Қазақстан тарихының деректік негізін қалыптастырудағы Ресей империясы статистикалық экспедицияларының рөлі: «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары» мысалында..... 386
Amangeldi K., Tasagil A. The role of the Russian Empire's statistical expeditions in forming the source base for the history of Kazakhstan: the case of the «materials in Kyrgyz land use»
Нұратай А.А., Кундакбаева Ж.Б. Кеңестік тарихнамадағы Қазақстанның тау-кен өнеркәсібі туралы зерттеулер..... 397

Nuratay A.A., Kundakbayeva Zh.B. Research on the mining industry of Kazakhstan in Soviet historiography
Мендикулова Г.М., Кобландин К.И., Смайл Н.Б. Документальная история казахов в 1867–1918 гг., извлеченная из фондов Центрального Государственного Архива Республики Узбекистан..... 410
Mendikulova G.M., Koblandin K.I., Smail N.B. Documentary history of the kazakhs in 1867–1918, extracted from the holdings of the Central State Archive of The Republic of Uzbekistan

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

Алпысбаева Н.К., Мұстафина Ә. Х., Макатова Ж.Ә. Мемлекет және қоғам қайраткері Б.Р. Рамазановаңың Қазақстан архив ісінің дамуына қосқан үлесі..... 425
Alpysbayeva N.K., Mustafina A.H., Makatova Zh. A. The contribution of the stateswoman and public doer B.R.Ramazanova to the development of archival affairs in Kazakhstan
Жуматай С., Муканова Г.К., Баяхметов С.У. Казахи - выпускники медресе Бухары, целители конца XIX - начала XX вв. Шаймерден Косшыгулов..... 439
Zhumatay S., Mukanova G.K., Bayakhmetov S.U. Kazakhs - graduates of the Bukhara madrasah, healers of the late 19th and early 20th centuries. Shaymerden Kosshygulov

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

Дүйсенбайқызы А. Жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде тарих мұғалімдерін кәсіби даярлау процесі (Абай атындағы ҚазҰПУ мысалында)..... 451
Duisenbaikyzy A. The process of professional training of history teachers in the system of higher pedagogical education (on the example of Abay Kazakh National Pedagogical University)

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілді (2021 жылғы 9 қыркүйектегі No739 бұйрығы).

Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки» внесен в список для публикации основных результатов научных деятельности по историческим наукам изданий рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерсва образования и науки Республики Казахстан (приказ № 739 от 9 сентября 2021 года).

The bulletin Abai KazNPU, the series "Historical and socio-political Sciences" is included in the list for the publication of the main results of scientific activities in historical sciences of publications recommended by the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Order No. 739 dated September 9, 2021).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 974(54)
https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.001

Б.С. Абенова[1], Д.Қ. Абенов[2]*

[1]Т.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: bibigul_aben@mail.ru
https: //orcid.org/0000-0002-1784-9874

[2]Т.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: aben_60@mail.ru
https: //orcid.org/0009-0008-3140-9227

РЕСЕЙ ӘКІМШІЛІК ЗАҢНАМАСЫНЫҢ БАТЫС СІБІР ҚАЗАҚТАРЫН БАСҚАРУДАҒЫ АЙМАҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯСЫ: «ДАЛА ЕРЕЖЕСІ» БОЙЫНША

Аңдатпа

XIX ғасырдың 70-80-ші жылдары Ресейдің өлкеде жүргізген әкімшілік, саяси қайта құруларының нәтижесінде қазақтар мекендейтін территориялар таралып, бірнеше әкімшілік құрылымдарға кіргізілді. Бұрынғы Бөкей хандығы территориясы Астрахань губерниясының құрамдас бөлігіне айналды. Манғыстау жері Закаспий облысының құрамына берілді. Ақмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай облыстары Дала генерал-губернаторлығына енгізілді. Сырдария облысы Түркістан генерал-губернаторлығының құрамында қалды. Қазақтар Далалық өлкемен іргелес Сібір, Алтай аймақтарында да мекендеді.

Әкімшілік басқару жағынан Дала генерал-губернаторлығы облыстарының өзі түрліше жүйеде болды. Жетісу облысында 1867 жылғы Ережемен енгізілген әскери-халықтық басқару жұмыс жасады. Семей облысын 1868 жылғы Ереже бойынша, әскер қолбасшылығын қатар атқарған, әскери губернатор басқарды. Ақмола облысында 1881 жылдан бастап губернатор басшылық етті. 1867, 1868 жылдардағы Ережелер арасында да елеулі айырмашылықтар сақталды. «Уақытша» мәртебедегі, тәжірибе ретінде екі жыл мерзімге енгізілген бұл Ережелерді өзгерту қажеттілігі өзекті мәселеге айналады. Осыған орай, 1891 жылы қазақ даласын басқаруды бірыңғайға келтіру мақсатындағы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереже» жасақталды.

Мақалада 1891 жылдың 25 наурызында бекітілген осы Дала ережесінің «Әкімшілік құрылым» бөлімінің баптарына талдау жасалады. Кейбір баптар 1867, 1868 жылдардағы Ережелер қағидаларымен салыстырыла сарапталады. Зерттеу нысанына сай, баптар Батыс Сібір өлкесіне қатысты фактілермен дәйектеледі. Қазақ даласын басқару ісінің империяның ішкі губерниялық әкімшілік жүйесіне сәйкестендірілгені атап көрсетіледі.

Кілт сөздер: Дала ережесі, далалық облыстар, әкімшілік заңнама, генерал-губернатор, уез, болыс

Алғыс: *Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің ИРН AP23489137 «Батыс Сібір қазақтарын басқару құрылымдары: XYIII ғ. соңы – XIX ғ.» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.*

Б.С. Абенова[1], *Д.К. Абенов*[*2]

[1] *К.и.н., доцент, КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан*
E-mail: bibigul_aben@mail.ru
https: //orcid.org/0000-0002-1784-9874

[2] *К.и.н., доцент, КазНПУ имени Абая, г.Алматы, Республика Казахстан*
E-mail: aben_60@mail.ru
https: //orcid.org/0009-0008-3140-9227

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ РОССИЙСКОГО АДМИНИСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПО УПРАВЛЕНИЮ КАЗАХАМИ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ: ПО СТЕПНОМУ ПОЛОЖЕНИЮ

Аннотация

В результате административно-политических преобразований, проведенных Россией в регионе в 70-80-х годах XIX века, казахские территории были включены в несколько административных образований. Территория бывшего Букейского ханства стала составной частью Астраханской губернии. Мангыстау передан в состав Закаспийской области. Акмолинская, Семипалатинская, Семиреченская, Уральская, Тургайская области введены в состав Степного генерал-губернаторства. Сырдарьинская область находилась в составе Туркестанского генерал-губернаторства. Казахи заселяли и регионы Сибири, Алтая, прилегающих к Степному краю.

Административное управление в областях Степного генерал-губернаторства определялось по разному. В Семиреченской области действовало военно-народное управление, введенное Положением 1867 года. Семипалатинскую область по Положению 1868 года возглавлял военный губернатор, параллельно служивший командующим войсками. Акмолинской областью с 1881 года руководил губернатор. Существенные различия сохранились и между Положениями 1867, 1868 годов. Назрела необходимость изменений этих «Временных положений», введенных сроком лишь на два года. В этой связи, в целях упорядочения управления казахскими степями, в 1891 году разработано «Положение по управлению Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями».

В статье анализируется раздел Степного положения «Административное устройство» в сравнении с одноименными разделами Положений 1867, 1868 годов. Согласно объекту исследования, статьи Положения подтверждены фактами, касающимися Западно-Сибирского региона. Подчеркивается, что управление казахскими степями было приведено в соответствие с внутригубернской административной системой империи.

Ключевые слова: Степное положение, степные области, административное законодательство, генерал-губернатор, уезд, волость

Благодарность: *Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Структуры управления казахами Западной Сибири: конец XVIII в. – XIX век)» (регистрационный номер AP23489137).*

Abenova B.S. [1], *Abenov D.K.* *[2]

[1]*Candidate of Historical Sciences, docent, KazNPU named after Abai, Almaty, Republic of Kazakhstan*
E-mail: bibigul_aben@mail.ru
https: //orcid.org/0000-0002-1784-9874

[2]*Candidate of Historical Sciences, docent, KazNPU named after Abai, Almaty, Republic of Kazakhstan*
E-mail: aben_60@mail.ru
https: //orcid.org/0009-0008-3140-9227

REGIONAL INTEGRATION OF RUSSIAN ADMINISTRATIVE LEGISLATION ON THE MANAGEMENT OF THE KAZAKHS OF WESTERN SIBERIA: ON THE STEPPE REGULATIONS

Abstract

As a result of the administrative and political reforms carried out by Russia in the region in the 1870s and 1880s, the Kazakh territories were incorporated into several administrative entities. The territory of the former Bukei Khanate became part of the Astrakhan Governorate. Mangystau was transferred to the Transcaspian Region. The Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Ural, and Turgay regions were incorporated into the Steppe Governorate-General. The Syrdarya region was part of the Turkestan Governorate-General. Kazakhs also settled in the regions of Siberia and Altai, which are adjacent to the Steppe region.

Administrative management in the regions of the Steppe Governorate was determined in various ways. The Semirechensk region was governed by a military-people's administration established by the Regulations of 1867. According to the Regulations of 1868, the Semipalatinsk region was headed by a military governor who also served as the commander of the troops. The Governor has been in charge of the Akmola Region since 1881. There were also significant differences between the Regulations of 1867 and 1868. It is time to amend these «Temporary Regulations», which were only in effect for two years. In this regard, in order to streamline the management of the Kazakh steppes, the «Regulations on the Management of the Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Ural and Turgai Regions» were developed in 1891.

The article analyzes the «Administrative Structure» section of the Steppe Statute in comparison with the corresponding sections of the Statutes of 1867 and 1868. According to the research object, the provisions of the Regulations are confirmed by facts related to the West Siberian region. It is emphasized that the administration of the Kazakh steppes was brought into line with the empire's internal administrative system.

Keywords: Steppe regulations, steppe regions, administrative legislation, Governor-General, county, municipality

Acknowledgements: *The article was carried out with in the frame work of the implementation of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Management structures of the Kazakhs of Western Siberia: the end of the XVIII -XIX centuries)» (registration number AP23489137).*

Кіріспе. XIX ғасырдың 20-90-шы жылдарында өлкенің жекелеген аймақтарына қазақ қоғамын басқаруға қатысты кезең-кезеңмен енгізілген әкімшілік реформалар, әскери-басқын-шылық режим орнату арқылы, қазақтарды бір кездегі еркіндігі мен тәуелсіздігінен толығымен және түпкілікті айырды, Қазақстанның отарлық жағдайын нақты бекітті және қазақ халқын

қанау мен қазақ жерлерін тонау үшін шексіз мүмкіндіктер ашып берді. Қазақ өлкесін басқаруға қатысты әкімшілік реформалардың бәрі отарлық сипатты иеленді.

Империя үшін 1891 жылғы Дала ережесінің маңызы зор болды. Ол далалық облыстарды әкімшілік басқаруды біріздендіру ғана емес, оны империяның ішкі губерниялық басқару жүйесіне сәйкестендіру әрекетін жасады. Ереже Ресей әкімшілік заңнамасының қазақтарды басқарудағы аймақтық интеграциясын нақты дәлелдей түсті.

Дала ережесі қазақ даласын басқаруда туындаған ала-құлалықты, жеткілікті жетілмеген әкімшілікті, дұрыс ұйымдастырылмаған мекемелерді жетілдіруі және басқару ісін бірегейлеуі қажет болды. Яғни жаңа заңнамаға проблемаларды шешуде үлкен міндеттер жүктелді.

Түрлі ведомстволар мен министрліктер, генерал-губернаторлар, губернаторлар, мекемелер басшылары, қоғамдық басқаруды ұйымдастырушылар басқару ісін дереу өзгерту жөнінде ұсыныстар беріп жатты. Дала генерал-губернаторы бір өлкеге қатысты екі түрлі Уақытша ереженің қолданылатынына тоқтала келе, «бұл ережелер арасындағы көптеген негізсіз айырмашылықтар салдарынан, олардың бір мәселеге қатысты толық болмауы, басқа мәселелерге қатысты ескіруі немесе ымыраға келмеуі салдарынан, далалық облыстар үшін ортақ ереже жасақтауға айтарлықтай қажеттілік туындады; ол ережеде әрекеттегі қағидалар біріктіріліп, тәжірибе берген нұсқаулар бойынша шұғыл деп танылатын қосымшалар мен өзгерістер енгізілер еді» [1, 38-п.] деп мәлімдеді.

Ережені жасақтау үшін 1884 жылы Омбы қаласында Ақмола облысы вице-губернаторы Н.Курбановскийдің, 1885 жылы сенатор В.К. Плевенің төрағалығындағы арнайы комиссиялар жұмыс жасады. Соңғы комиссияның жұмысының нәтижесінде жасақталған «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереже» 1891 жылдың 25 наурызында бекітілді.

Мақалада «Дала ережесі» деген атаумен айналымға енген осы заңдық құжаттың әкімшілік басқаруға қатысты баптарын 1868 жылғы Ереженің тиесілі баптарымен өзара салыстыру негізінде далалық облыстарды басқаруды қайта құрудың ресейлік ішкі губерниялық басқаруға сәйкестендірілгенін талдауға талпыныс жасалды. Сонымен қатар, Ресей әкімшілік заңнамасының Батыс Сібір қазақтарын басқарудағы аймақтық саясатына негіз болғаны дәйектелді.

Материалдар мен әдістер. Мақала Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) 15-ші, 64-ші қорларынан [2], Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінің (РФМА-ГАРФ) 586-шы қорынан [3], Ресей мемлекеттік әскери-тарихи архивінің (РМӘТА, Мәскеу қ.) 400-ші қорынан [4], РФ Омбы облысы тарихи архивінің (ООТА) 3-ші қорынан [5] алынған 1891 жылғы Ереженің дайындалу барысы, Ережені жасақтау мақсатында құрылған арнайы комиссия-лар материалдары, генерал-губернаторлар ұсынған Ереже жобалары және басқа да әкімшілік хат алмасу құжаттарын зерделеу негізінде дайындалды.

Зерттеу нысанын зерделеуде «Ресей империясы заңдарының толық жинағынан» алынған (РИЗТЖ-ПСЗРИ) 1867, 1868 жылдардағы Уақытша ережелер, 1886 жылғы Түркістан өлкесін басқару жөніндегі Ереже және 1891 жылғы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереженің» мәтіндері [6, 445-535-бб.] сараланды.

Мәселенің дереккөзі ретінде И. Крафттың «Далалық облыстар қырғыздарын басқаруға қатысты заңдар жинағында» [7] келтірілген материалдар және «Батыс Сібір қазақтарын басқару құрылымдары. XYIII ғ. соңы – XIX ғ.» атты құжаттар жинағы да пайдаланылды. Мақалада аталған деректерді зерделеу және Ережелердің далалық облыстарды әкімшілік басқару құрылымдарына қатысты баптарын өзара салыстыру негізінде Ресей әкімшілік заңнамасының Батыс Сібір өлкесін әкімшілік басқарудағы аймақтық саясатының динамикасын, қазақ өлкесінің бірте-бірте Ресейдің ішкі губерниялық басқару жүйесіне сәйкестендірілуін ашып көрсетуге талпыныс жасалды.

Зерттеудің методологиялық негізі ретінде объективтілік, тарихилық, нақтылық, талдау принциптері басшылыққа алынды. Зерттеу мәселелері құжаттарды тарихи дереккөздерді зерделеудің кешендік әдіс-тәсілін қолдану арқылы жаңаша тарихи ойлау тұрғысынан қарасты-

рылды. Сонымен қатар, тұтас көзқарас, жан-жақты қарастыру, статистикалық, сараптау және ережені тарихи-салыстырмалы сараптау әдістері қолданылды.

Нәтижелер. XIX ғасырдың соңына қарай қазақ даласын генерал-губернаторлық деңгейде басқару ісінде біршама өзгерістер жүзеге асырылды.

1881 жылдың 11 шілдесіндегі император жарлығы негізінде Орынбор генерал-губернаторлығы таратылды. Осыған орай, Орал, Торғай облыстары тікелей Ішкі істер министрлігіне бағындырылды [7, 418-б.]. Өлке әкімшілігінің қызметін бақылау министрліктің «қырғыз істерін» жүргізетін бөліміне тапсырылды. Кіші жүз өлкесін империяның нақты ішкі аймағына айналдыру үшін 50-ші жылдардың соңында-ақ қолайлы жағдайлар жасалған болатын. 1859 жылдың 24 наурызында Министрлер комитетінің қолдауымен Орынбор өлкесі қазақтарын басқару ісі Сыртқы істер министрлігінен алынып, Ішкі істер министрлігінің қарамағына берілген еді [7, 252-б.]. Осылайша, Орал және Торғай облыстары әкімшілік құрылымы, басқару жүйесі жөнінен Ресейдің Уфа, Орынбор секілді ішкі губернияларының құрылымына сәйкестендіріле бастады.

Ақмола, Семей және Жетісу облыстарындағы жағдай басқаша қалыптасты. Алғашқы екі облыс Батыс Сібір генерал-губернаторлығының, соңғысы Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына кірді. Бұл облыстардың сипаттық ерекшеліктері, Дала генерал-губернаторының пікірінше, облыстар территориясын мекендейтін «... көшпелі қырғыз халқының орыс тұрғындарынан саны жағынан басымдығында, үлкен кеңістікте халықтың аз қоныстануында және отырықшы мекендер санының аздығында» [8, 2-артқы п.] болды.

Өлке әкімшілігі үшін «Аталған үш облысты өлкенің бір басшысының қол астына әкімшілік жағынан шоғырландыру олардың географиялық жағдайына және біздің басқару міндеттерімізге де сай келеді» [9, 3-п.] деп ұйғарылды. Сол кезде Жетісу және Семей облыстарының оңтүстік және оңтүстік-шығыс жерлері Қытай провинцияларымен 2000 шақырымға шектесіп жатты. Бұл жағдай генерал-губернатор тарапынан «Қытай үкіметімен және қытайлық провинциялық билікпен шекаралық қатынастарда осы аймақта жүзеге асырылатын ортақ мүдделер мен қимылдар бірлігін бақылау қажеттігіне мүмкіндік береді». Ал Ақмола облысы осы «шет аймақты Батыс Сібірдің жергілікті орыс аймақтарымен, Омбы мен Қазандағы әскери қоймалармен және еуропалық Ресейдің сауда нарығымен байланыстыратын жақын құрылық және су жолы» ретінде қызмет ететін болды [10, 3-артқы п.] деп есептелді.

Үш далалық облыстың өзара қатынастарының осылайша дамуы әкімшілік құжаттарда «олардың өлкеде бір жоғары билікке бағынуының орындылығын көрсетеді, өйткені, бұндай жағдайда мемлекеттік шекараның бүкіл өн бойын берік қамтамасыз етуге, тұтас өлкеде транзиттік жолдар салуға, өлкені толық отарлауға, азаматтықты дамытуға қажетті әдістер мен тәсілдердің ортақтығына және әкімшілік шаралар арқылы елдің өнеркәсіп күштерін арттыруға, Батыс Қытайдың іргелес провинцияларымен халықаралық сауда қатынастарын дамытуға кеңінен ықпал етуге қол жеткізуге болады [11, 4-п.] деп көрсетілді. Сонымен қатар, өлке әкімшілігі қазақ жерлеріне орыс шаруаларының қоныстануына кеңінен жол ашуға жағдай жасауды міндет етіп қойды. Бұл мәселелер қарастырылып отырған облыстарда жергілікті жағдайларға сай шұғыл әрекет жасауға бейімді, арнайы, қатал билік органдары мен басқару жүйесін құруды талап етті. Әрине, Батыс Сібір генерал-губернаторлығы бұл міндеттерді ендігі ойдағыдай жүзеге асыра алмас еді.

1882 жылдың 18 мамырында император Александр III Ақмола, Семей және Жетісу облыстарын басқару бойынша жоғары қадағалауды Дала генерал-губернаторының қолына шоғырландыру жөніндегі Жарлыққа қол қойды [12, 420-п.]**.** Жарлық бойынша Батыс Сібір генерал-губернаторы қызметі мен Батыс Сібір Бас басқармасы Кеңесі жойылды. Жаңадан Дала генерал-губернаторлығы, генерал-губернатор кеңсесі құрылды. Дала генерал-губернаторлығының орталығы ретінде Омбы қаласы белгіленді. Генерал-губернаторлық құрамына Ақмола, Семей облыстары және Түркістан генерал-губернаторлығының құрамынан алынған Жетісу облысы енгізілді.

Көрсетілген облыстардың территориясы 1 277 016 шаршы шақырымды алып жатты, оның ішінде, 22 мыңға жуық шаршы шақырымды Петербор келісімі бойынша қытайлық иеліктерден, яғни бұрынғы Құлжа ауданының бір бөлігінен және Қара Ертіс бойы бөлігінен алынған жерлер құрады [13, 39-артқы п.]. Территорияның көп бөлігін мал жайылымдарына қолайлы ұланғайыр далалық жазықтықтар, кей бөлігін Тянь-Шань, Алатау, Тарбағатай таулы жоталары және Алтай сілемдері алып жатты.

Дала генерал-губернаторының 1883 жылғы есебінде көрсетілгендей, «өлке халқы 1 667 652 адамды құрады, оның ішінде, 1 353 843-і – көшпенділер, 313 809-ы – отырықшылар» болды. Отырықшы халықты құрағандар – казактар, шаруалар және тараншылар мен дүнгендер. Орыс отырықшы халқы 275 мекен-жайда орналасты. Атап айтатын болсақ, олар 17 қала мен қалалық поселкелерді, 169 казак қоныстарын, 29 казак поселкесін, 60 шаруалар деревняларын мекендеді [14, 3-п.].

XIX ғасырдың 80-ші жылдарының ортасында Ресей әкімшілігінің әскери-саяси, әлеуметтік, экономикалық міндеттері күрделене түсті. 1868 жылы енгізілген заңдық ережелер өзгерісті талап етті. Әрине, жергілікті әкімшілік басшылары Далалық облыстарды басқаруға қатысты тұрақты ереже жасақтаумен жұмыстанды. Алайда мәселені талқылау ұзаққа созылды. Өлке басшылары 80-ші жылдардың басында басқару жүйесінің қанағаттанарлықсыз жағдайына үлкен алаңдаушылық білдірді және заңнама мен әкімшілік тәжірибеге өзгерістер енгізу қажеттігін дәйектеді.

Дала генерал-губернаторы императорға жолдаған Есебінің бірінде «... Дала өлкесі барлық жағынан даму үстінде, ал 1868 жылғы патша ... мақұлдаған Уақытша ереже қазіргі кездің қажеттілігіне мүлдем сәйкес келмейді. Жиырма жыл бұрын Ақмола, Семей және Жетісу облыстарының Қырғыз далаларында орыс шаруасы мүлдем болған жоқ, сондықтан, заң шығарушының әрекеті, негізінен, бұратаналарды басқаруға және сот ісіне бағытталды; қазір бұл далада шаруа қоныстары мен бірнеше қала өсіп шықты. Орыс мекендерінің және қалалардың одан әрі дамуы мен өркендеуі қырғыз даласын түпкілікті орыстандыруға мүмкіндік береді; сонымен қатар, бұрынғы ордалық иеліктерге православиеге деген орыс сенімін және православиелік Патшаға деген орыстың шексіз адалдығын алып келген орыс адамы, сонымен қатар, басқа сенімдегі өлкеде біздің түпкілікті нығаюымызға керемет кепіл бола алатын орыс адамы, - Дала генерал-губернаторлығында жеткілікті жетілген әкімшілікті де, дұрыс ұйымдастырылған сот мекемелерін де таба алмайды. ... Дала өлкесі басқару мен сот ісінде жекелеген қайта құру емес, өлкенің қазіргі даму деңгейіне сай келетін басқару құрылымын қажет етеді» [15, 62-п.] деп жазды. Әрине, әкімшілік қайта құрулардың астарында қазақ даласын отарлау мен қазақ қоғамын орыстандыру пиғылы жатқаны белгілі. Мұндай талаптар Орал, Торғай облыстары губернаторларынан да түсіп жатты. Жауап ретінде Орталық үкімет өлке басшыларының шұғыл талаптарын қанағаттандыруға шешім қабылдады.

1885 жылы Ақмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай облыстарын басқару жөнінде ортақ Ереже жасақтау мақсатында арнайы комиссия құрылды, төрағалыққа сенатор В.К. Плеве тағайындалды. Комиссия құрамына: Бас штабтан Л.Н. Соболев, Сібір және Жетісу казак әскерінен П.С. Щербаков, Орынбор казак әскерінен И.Н. Стрельковский, Жайық казак әскерінен П.В. Мартынов, Сыртқы істер министрлігінен Азиялық департаменттің іс жүргізушісі Д.Л. Лисовский, Шәуешектегі консул Н.Н. Балкашин, Ішкі істер министрлігінен И.М. Лазаревский, Мемлекеттік мүлік министрлігінен В.Г. Тригоров, Әділет министрлігінен С.Г. Щегловитов, Министрлер кеңесінен құпия кеңесшілер Д.Ф. Кобеко, Ф.К. Гирс, мемлекеттік бақылаушы В.Д. Хмыров, Орал облысының вице-губернаторы И.П. Киреев, Дала генерал-губернаторлығынан Н.Л. Мордвинов кірді [16, 21-п.]. Көріп отырғанымыздай, Комиссия жоғары өкілетті болды. Ал казак әскерлерінің өкілдері казактар мен қазақтар арасындағы жер мәселесінің өз пайдасына шешілуіне мүдделі болды. Сондықтан, олар, өтініштеріне бола және Әскери министрдің қолдауымен, комиссия құрамына кіргізілді.

Жаңа Ереже жобасы, орталық биліктің пікірінше, аса үлкен маңызды иеленуі тиіс болды. Комиссия төрағасы «Далалық облыстарды басқаруға арналған жаңа Ереже Дала генерал-губернаторлығы үшін төтенше ғана емес, ұзақ мерзімді мағынаға ие Ереже болады» [17, 11-п.] деп көрсетті.

Арнайы комиссия жұмысы 1885 жылдың 5 қазанында басталды. Сол кезге дейінгі барлық заңдық Ережелер, Уақытша ережелерден кейінгі жобалар мен түсіндірме жазбалар, министрліктер пікірлері мен ескертулер жинақтары, қазақ даласы мен Түркістан өлкесіне қатысты статистикалық материалдар Комиссияның талқылауына жинақталды. Даулы мәселелерге қатысты қосымша мәліметтер алынды.

Даулы мәселелер, негізінен, қазақтар мен казактар арасындағы жер мәселесіне қатысты туындады. Бұл мәселе XIX ғасырдың 70-ші жылдарында қазақ жерлерін отарлаудың күшеюіне байланысты шиеленісе түсті. Осыған орай, Омбы қаласында 1884 жылы құрылған арнайы комиссия материалдары сұратылды. Бұл комиссия Сібір казак әскері мен қазақтар арасындағы «он шақырымдық белдеуге» (Ертіс жағалауындағы 1 271 084 десятина құнарлы жерлер) [18, 468-468-артқы пп.] қатысты туындаған өте даулы қатынастарды қарастыру үшін құрылған болатын. «Он шақырымдық белдеу» XIX ғасыр ортасында Сібір казак әскерінің пайдалануына берілген. Кейін «Ертістің сол жағалауындағы 6, 7, 8 және 9-шы полктік Округтер казактарына үлестік жерлер ретінде беру де жоспарланған» [19, 3-п.]. Ал ата-қоныс жерлерінде көшіп-қонған 30 мың қазақ бұл жерлердің жалдаушыларына айналды. Сібір казактары оларға өте ауыр жалдық шарттар ұсынып отырды. Казактар мен қазақтардың бұл жерлерге қатысты құқықтары заңдық негізде анықталмады. Арнайы комиссия материалдарында «он шақырымдық белдеуді» мекендеген қазақтар мүддесін белгілі бір шамада қорғау және казактар озбырлығын шектеу қажеттілігі жөнінде пікірлер айтылған. Бұл мәселе 1865 жылы құрылған Далалық комиссияның Уақытша ереже жобасына қатысты Түсіндірме жазбасында [20, 468-496-пп.] да көтерілген болатын. Жинақталған материалдар 1885 жылғы арнайы Комиссияның қарауына түсірілді. Комиссияда казак әскерлерін басқару бөлімдері мен облыстық әкімшілік арасындағы қарым-қатынас мәселелері де талқыланды. Ақырында, он шақырымдық белдеудің Сібір казак әскерінің меншігіне берілгені Мемлекеттік кеңестің тек 1904 жылдың 31 мамырындағы шешімімен заңды түрде рәсімделді [21, 259-б.].

Жалпы, Комиссияның төрт жылдан астам қызметінің нәтижесінде жергілікті отарлық әкімшіліктің, жекелеген министрліктер мен ведомстволардың ұсыныстары ескерілген жаңа жоба жасақталды. 1890 жылдың 2 мамырында Ішкі істер министрі жобаны, мүдделі ведомстволардың пікірлерімен бірге, Ресей империясының Мемлекеттік кеңесіне тапсырды. Далалық облыстарды әкімшілік басқаруды қайта құру жобасы Мемлекеттік кеңесте бір жылдай талқыланды. Тек 1891 жылдың 25 наурызында ғана император Мемлекеттік кеңестің пікірін [7, 1-13-бб.], «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ережені», далалық облыстарды басқару мекемелерінің штаттарын заңдық негізде бекітті [7, 449-б.].

Жаңа Ереже арқылы алғаш рет барлық далалық облыстар әкімшілігін біріктіру әрекеті жасалды. Алайда, оларды толық біріздендіруге қол жеткізе алмады. Мәселе бес облыс құрамындағы уездер санының түрліше болуында емес (Орал, Торғай облыстарында – 4 уезден, Ақмола, Семей облыстарында – 5 уезден, Жетісу облысында – 6 уез), аймақтық басқару бірлігінің бұзылуында болды. Ақмола, Семей, Жетісу облыстары Дала генерал-губернаторлығының қарамағына берілді (13-бап), ал Орал, Торғай облыстарында дербес басқару органдары құрылды және Ішкі істер министрлігінің құзырында қалдырылды.

Дегенмен, далалық облыстарды империяның басқа бөліктерімен жақындастыру аймақты түрлі орталық ведомстволық бөлімдер арқылы басқарудың енгізілуінен және ішкі әкімшіліктің түрлі деңгейлерінен көрінді. Мысалы, казак әскерлерін, әскери бөлімдерді, қаржыны, мемлекеттік мүлікті, халық ағарту ісін, кейбір мемлекеттік бақылау ісін басқару жалпы ортақ ережелермен заңдастырылды (10-бап). «Облыстар бұратаналары, көшпенділер мен отырықшылар ауыл тұрғындарының құқықтарын пайдаланады. Империяның басқа сословиелеріне

берілетін құқықтар мен артықшылықтарды бұратаналар жалпы заңдар негізінде иеленеді» (11-бап) деп көрсетілді. «Православие дінін қабылдаған бұратаналар, қалаған жағдайда, қоғамдардың келісімінсіз және босату үкімінсіз, қалаларға немесе орыс мекендеріне жатқызылады және өмір бойы әскери міндеткерлік өтеуден босатылады» (12-бап) деп жарияланды [6, 515-б.].

Бұл бап әкімшілік құжаттарында «Шоқынған қырғыздар әдетте адамдардың ең кедей тобына жатады, олар күнкөрісін қалаларда және орыс селоларында жұмыс істеумен қамтамасыз етеді. Өз ортасында, қоғамдастарынан – мұсылмандардан тәуелділікте қала отырып, олар қабылдаған діні үшін жеккөрушілікке және қысымшылыққа ұшырауы мүмкін, ал христиандар қоғамына кірсе, бұрынғы жағдайындағы материалдық пайдасынан айырылар еді, өйткені олар орыстар сияқты, жүктелген салықтар мен міндеткерліктерден басқа, әскери міндеткерлікті де өтер еді. Христиандықты қабылдауға дайын бұратаналар пиғылына кедергі келтіретін қолайсыз жағдайларды жою үшін, оларға қоғамның келісімінсіз қалаларға немесе селоларға өту құқығы берілді және өмір бойы әскери міндеткерліктен босатылды» [7, 31-б.] деп түсіндірілді. Расында, православие дінін қабылдағандардың басым көпшілігін қазақ жерлерінің отарлануы салдарынан тұрмыстары нашарлап, кедейленген және көмектесетін, жаны ашитын туыстары болмағандықтан, осы жолға түсуге мәжбүр болған қазақтар құрады. Ал Ереже кедейленген қазақтарды бұл бағытта ынталандыруға заңдық негіз берді.

Ақмола, Семей, Жетісу облыстарын басқаратын Дала генерал-губернаторы өзінің қызметтік міндеттерін жүзеге асыруда Жалпы губерниялық мекемелер баптарын (415-462- баптар) және Дала ережесі бекіткен нормаларды басшылыққа алуы қажет болды. Генерал-губернаторға арнайы тағайындалған несиелер бойынша сатылымдарды, жобалар мен сметаларды, жеке тұлғалар мен қазына арасындағы отыз мың рубльге дейінгі мөлшердегі келісім-шарттарды бекіту құзыры берілді (16-бап). Оған «саяси сенімсіз, зиянды бұратаналарды, империяның Ішкі істер министрімен келісілген жерлеріне бес жылға дейінгі мерзімге жер аудару» міндеті жүктелді. Генерал-губернатор мұндай өкімдер жөнінде, бұндай шараларды қабылдауға негіз болған себептерді нақты түсіндіре отырып, Ішкі істер министріне хабарлауы тиіс болды (17-бап) [6, 516-б.].

Дала генерал-губернаторы өзіне жүктелген міндеттерді жанындағы Кеңсесі (18-бап) арқылы жүзеге асырды. Кеңсе құрамына оның меңгерушісінен басқа, 2 аға, 4 кіші іс жүргізуші, қазақ даласына қатысты айрықша тапсырмаларды орындайтын – тау кен ісіне қатысты, жол құрылыс ісіне қатысты, Қытай істері бойынша хат алмасатын – 3 айрықша тапсырмалар шенеунігі, қазақ тіліне тәржімалайтын 1 аға аудармашы, 1 кіші аудармашы, 4 кеңсе шенеунігі, агроном, жазғыштар (писарь), журналист және экзекутор кіруі керек болды [7, 143-144-бб.]. Мұндай қуатты шенеуніктік құрылым іс жүзінде кеңсе меңгерушісін өлкедегі екінші билік иесіне айналдырды.

«Облыстық басқаруды әскери губернатор мен облыстық басқарма құрады. Жетісу және Орал облыстарының әскери губернаторлары казак әскерлерінің тағайындалған атамандары болып табылады» (19-бап). «Әскери губернаторлардың құқықтары мен міндеттері Жалпы губерндік мекемелердің 489-657-ші баптарымен және осы Ереженің қаулыларымен анықталды» (20-бап). 21-бап бойынша «Әскери губернаторлар Ішкі істер министрінің Әскери министрмен алдын-ала келісімі негізіндегі ұсынысы бойынша, Үкімет сенатының атаулы Жарлығымен және жалпы белгіленген тәртіптегі бұйрықпен анықталады және жұмыстан босатылады». Ал вице-губернаторлардың, кеңесшілердің және облыстық басқарма мүшелерінің тағайындалуы мен жұмыстан шығарылуы империяның жалпы ережелеріне сай жүргізілетіні көрсетілді.

Қазақ даласын басқарудағы бірізділіктің болмауы жұмысқа келмеген немесе сырқаттанып қалған әскери губернаторды ауыстыру тәртібінен және облыстық басқармалар міндетінен көрінді. Ереже бойынша әскери губернаторларды Ақмола, Семей, Жетісу облыстарында генерал-губернатор, ал Орал, Торғай облыстарында Ішкі істер министрі ауыстыратыны белгіленді (23-бап) [6, 516-517-бб.].

Облыстық басқармалар «губерниялық басқару құқықтарын пайдаланады және міндеттерін атқарады. Осыған қарамастан, облыстық басқарма облыс бойынша айрықша мекемелері жоқ

істің барлығын бақылайды. Облыстық басқарма бұратаналарды және басқа да село тұрғындарын қоғамдық басқару істері бойынша шаруалар істеріне губерниялық қатысу құқықтары негізінде әрекет етеді» (25-бап) деп жарияланды. Ал Орал, Торғай облыстық басқармалары облыстар аумағындағы мемлекеттік мүліктерге қатысты Мемлекеттік мүлік министрлігіне бағына отырып, қосымша мемлекеттік мүлік басқармаларының міндеттерін атқаратын болды (25-бап. Ескерту). Облыстық басқарма жалпы қатысудан және кеңседен тұрды. Жалпы қатысудың құрамы, мүшелерінің құқықтары мен міндеттері губерниялық басқару мекемелері тәртібімен бірдей болды (26-бап). Ал облыстық басқарма кеңсесіне губерниялық кеңселерде жалпы губерниялық мекемелер негізінде жүргізілетін хат алмасуды жүзеге асыру жүктелді (27-бап) [6, 517-б.]. Осылайша, Дала ережесі негізінде қазақ даласын басқару ісі және оны жүзеге асыру тәртібі Ресейдің ішкі губерниялық басқару жүйесіне сәйкестендірілді.

Әр әскери губернатор жанында 2 (аға және кіші) айрықша тапсырмалар шенеунігі қызметі енгізілді. Облыстық басқармалар құрамына вице-губернатор, 2 кеңесші, 4 іс жүргізуші, олардың 4 көмекшісі, есеп және экзекутор бөлімдерінің шенеунігі, облыстық дәрігерлік инспектор, тіркеуші, архивариус, 2 аудармашы кірді. Айта кету керек, облыстар басқармалары құрамы жағынан да ерекшеленіп отырды. Мысалы, Жетісу басқармасында, құрамында облыстық инженер және сәулетші, кіші сәулетші, хатшы, 2 сызбашы және жазғышы бар, құрылыс бөлімі де құрылды. Сонымен қатар, Жетісу облыстық әкімшілігі құрамына манчжур және қытай тілдерінің аудармашысын енгізу жоспарланды [7, 149-б.]. Ақмола, Семей, Жетісу облыстық басқармаларында «жалпы губерниялық негіздегі типографиялар тұратыны» (28-бап) көрсетілді.

Далалық облыстардың барлық әкімшілік мекемелерінің түрлері, құрылымы, функциялары және құзырлары өзгеріссіз қалдырылды. Орал, Торғай облыстарының құрамы 1868 жылғы Ережеге сай сақталды. Тек Ақмола, Семей және Жетісу облыстары уездерінің құрамы ұлғайды.

«Ақмола облысы бес уезден: Омбы, Петропавл, Ақмола, Көкшетау және Атбасар уездерінен тұрады» (2-бап) деп жарияланды. Ал 1868 жылғы Уақытша ереже бойынша облыс төрт уезге бөлінген болатын, олар – Омбы, Петропавл, Ақмола және Көкшетау уездері (§15) [6, 451-б.]. Сол кездің өзінде, облыстың оңтүстік бөлігін басқаруды жеңілдету үшін Сарысу өзені бойында бесінші уездік басқарма ашу қарастырылады. Министрлер комитетінің 1869 жылдың 3 қазанындағы №47476 ережесі Батыс Сібір генерал-губернаторына «Ақмола облысының оңтүстік бөлігі қырғыздарын басқару үшін дереу бесінші уез ашылсын, ол ... облыстың басқа уездері құрылған негіздерге сай құрылсын» деп тапсырады. Комитет Ережесіне сай бесінші Сарысу уезі ашылады, бірақ уезді басқару орталығы, қолайлы пункт табылғанға дейін, уақытша, Атбасар станицасында орналасады. Кейін, Батыс Сібір генерал-губернаторының уез орталығын оңтүстікке көшірудің ыңғайсыздығы, мүмкін еместігі жөніндегі ұсынысы ескеріліп, Министрлер комитетінің 1878 жылдың 13 қыркүйегіндегі №58846 Ережесіне сай, уез басқармасы Атбасарда қалдырылады және уез атауы Атбасар уезі деп өзгертіледі [7, 402-б.]. Дала ережесіне сай, Атбасар уезі Ақмола облысының бесінші уезі ретінде рәсімделді.

«Семей облысы бес уезден: Семей, Павлодар, Қарқаралы, Өскемен және Зайсан уездерінен тұратын болды» (3-бап) [6, 514-б.]. Облыс 1868 жылғы Ереже бойынша төрт уезден (§16) құрыл-ды, ал Зайсан өлкесі айрықша приставтықты құраған болатын [6, 451-б.]. Шәуешек келісіміне сай Қытай шекарасы жүргізілгеннен кейін, Зайсан приставтығы екі бөлікке бөлінді, бөліктерді Зайсан көлі мен Қара Ертіс айырып жатты. Екі бөлік бір-бірімен тек Қытай территориясы мен Алтай жотасы арқылы ғана байланыса алатын, немесе Көкпекті қаласы арқылы айналып өтетін, және екі жағдайда да, өту қиындық туғызған. Сонымен бірге, Бийск және Бұқтырма шептері бойындағы казактар мекендерін уезге қосқаннан кейін, Зайсан приставтығы қазақтары мен казактар арасындағы тұрақты болып тұрған қақтығыстар және уез орталығының алшақ орналасуы, Көкпекті уезін басқаруды да ыңғайсыз күйге түсірген. Осы жағдайларға орай, Батыс Сібір әкімшілігі 1869 жылы уез бен приставтық территориясын қайта бөледі, ал олардың арасындағы шекараны шығыстан батысқа бағыттайды және солтүстік территориядағы Көкпекті уезі мен Зайсан приставтығының бөліктерінен орталығы Өскемен

қаласы болатын жаңа уез ашады, ал Зайсан приставтығы оңтүстік бөліктен құрылады. Көкпекті қаласы Зайсан приставтығы аумағында қалды және уезсіз қалаға айналды. Зайсан, Күршім және Бұқтырма өлкесі территориясы бөлінгеннен кейін, «империяға қосылған жерлерді қорғау ісін шоғырландыру мақсатында құрылған Зайсан приставтығы өзінің айрықша маңызын жоғалтты» [7, 19-б.]. Сонымен қатар, осы кезде, әскермен қорғалған шекаралық пост ретінде және сауда үшін қолайлы орын ретінде Зайсан постына орыс шаруалары көптеп қоныс аударып жатты. Посттың да, жалпы приставтықтың да тұрғындары саны тез өсті және 1881 жылы Қытаймен жасалған Санкт-Петербор келісімі бойынша қосылған жерлер есебінен, приставтық ауданы ұлғая түсті. Батыс Сібір әкімшілігі тарапынан 1871 және 1875 жылдары жергілікті басқару мен бақылауды күшейту мақсатында приставтықты уезге айналдыру жөнінде ұсыныс жасалды [22, 110 артқы-111-пп.]. 1883 жылы Дала генерал-губернаторы бұл ұсынысты қанағаттандырды [23, 1-4-пп.]. 1891 жылғы Ереже Зайсан уезін Семей облысының бесінші уезі ретінде рәсімдеді.

«Жетісу облысы алты уезден: Верный, Қапал, Лепсі, Пржевальск, Пішпек және Жаркент уездерінен» тұрды (4-бап) [6, 514-б.]. Ал 1867 жылғы Ереже бойынша «Жетісу облысын Сергиополь, Қапал, Верный, Ыстықкөл және Тоқмақ уездері құрады» (§11). Ал Қапал, Алатау және Сергиополь уезінің бір бөлігі сол жылы Семей облысы құрамынан алынып, жаңа қосылған жерлермен бірге, жаңа Жетісу облысының құрамына енгізілген болатын. 1869 жылы Сергиополь уезінің мекемелері Түркістан генерал-губернаторының бұйрығымен Лепсі станицасына көшірілді. Әкімшілік құжаттарында бұл бұйрыққа «Сергиополь қаласының қолайсыз орналасуы, сонымен қатар, сауда және өнеркәсіп дамуы тұрғысынан, Лепсі станицасының артықшылығы негіз болды» деп көрсетілді. Министрлер комитетінің 1880 жылдың 29 тамызындағы №61337 ережесіне сай, Лепсі станицасы Лепсі қаласына, ал Сергиополь қаласы станицаға айналды. Түркістан генерал-губернаторының бұйрығымен Ыстықкөл уезінің орталығы ретінде 1869 жылы негізі қаланған Қаракөл қаласы, ал Тоқмақ уезінің орталығы ретінде Қоқан бекінісінің орнында 1878 жылы негізі қаланған Пішпек қаласы белгіленді. Қаракөл қаласы, императордың 1889 жылдың 7 наурызындағы №5820 жарлы-ғы негізінде, Пржевальск деп өзгертілді [7, 413, 440-бб.] және Қаракөл уезі Пржевальск уезі деп атала бастады. Ал жаңа Жаркент уезінің ұйымдастырылуы 1881 жылғы Санкт-Петербор келісімі бойынша Іле өлкесінің батыс бөлігінің империяға қосылуына және Жетісу облысына орыс шаруаларының қоныстануына байланысты болды. Дала ережесі негізінде, Жаркент уезі, атаулары өзгертілген уездермен қоса, Жетісу облысының құрамына алтыншы уез ретінде ресми енгізілді.

Осылайша, Ресей әкімшілік заңнамасы далалық облыстардағы империялық билікті одан әрі нығайту және қазақ даласын империялық басқару жүйесіне кіріктіру мақсатындағы саясатының ыңғайлылығы мен икемділігі үшін қазақ жерлерін оңды-солды бөлшектеп, кесіп-пішуге жағдай жасап берді.

Ереже бойынша уез бастығының құқықтары мен міндеттері кеңейтілді. Уездерді басқару, бұрынғыша, уез бастықтарының қолына жинақталды. Олардың тағайындалуы да облыстарда, әскери губернатор қызметінің уақытша ауыстырылуындағыдай, түрліше көрініс тапты: Ақмола, Семей, Жетісу облыстарында уез бастықтарын әскери губернаторлардың ұсынуымен – Дала генерал-губернаторы, ал Орал, Торғай облыстарында әскери губернаторлар тағайындады және қызметінен босатты (30-бап).

Уез бастығы уез күзетшісінің, уездік полицейлік басқарманың және шаруалар істері бойынша уездік қатысу төрағасының құқықтары мен міндеттерін иеленді (31-33-баптар). Шаруалар істері бойынша уездік қатысу төрағасы міндеттерінің енгізілуі өлкеде орыс шаруаларының ұлғайғандығын көрсетеді. Расында, 90-шы жылдардың ортасына қарай Ақмола, Семей, Жетісу облыстарына орыс шаруаларының қоныс тебуі өрши түскен. Бұл кезде аталған облыстарда 179 шаруа селениесі құрылған, оларда 144 000 адам, о.і. 71 946 ер жыныстылар қоныстанған. Тек бір 1896 жылы қоныстанған ер жынысты шаруа саны Ақмола облысында – 20 767, Семей облысында – 713, Жетісу облысында – 73 адамды құраған [24, 316-артқы, 319-пп.].

Уез бастығының жанында көмекші, кеңсе және жалдамалы полиция қызметкерлері жұмыс жасады. «Қытай империясымен шекаралас жатқан өткізу пункттері: Жетісу облысының Бахты, Қорғас және Теректі пункттерін басқару үшін уез бастықтарының қарамағында жергілікті тілді меңгерген айрықша шенеуніктер жұмыс жасайтын» болды (41, 43, 44-баптар)**.**

1868 жылғы Ережемен салыстырғанда Дала ережесінде уез бастығының құқықтары нақты анықталды және кеңейтілді. Ол уез аумағындағы болыстық, ауылдық және селолық сиездер мен жиындардың барлық шешімдерін қайта қарау құқығын иеленді. Аталған органдар шешімдерімен келіспеген жағдайда, уез бастығы, «үкімнің орындалуын тоқтатып, өзінің пікірімен бірге, оларды Облыстық басқармаға жібереді» (36-бап) деп көрсетілді. Сиездің немесе жиынның үкімін бекітуді немесе жоққа шығаруды Облыстық басқарма шешетін болды. Дегенмен, Облыстық басқарма мен уез бастықтарының көрсетілген органдар шешімдерін қандай негізде жоққа шығаратыны, қандай негізді басшылыққа алатыны анықталмады, түсініксіз сипат алды. Тек «уез бастығы, сиездің немесе жиын үкімінің заңға сәйкес келмейтініне немесе қоғамға айқын зиян келтіретініне немесе жекелеген қоғам мүшелерінің заңдық құқығын бұзатынына көз жеткізсе ...» (36-бап) деп қана ескертілді. 1891 жылғы Ереженің бұл баптары 1868 жылғы әкімшілік реформа негізінде қазақ даласында құрылған «қоғамдық басқару» органдары құқықтарының шектелгенін көрсетеді.

Полицейлік тұрғыдан уез бастықтары «бұратаналарды, биліктің заңдық негіздегі бұйрықтарына мойынсұнбағаны үшін және теріс қылықтары үшін, жеті күнге дейін қамауға алуға немесе он бес рубльге дейін ақшалай айып салуға құқылы» және оның тұтқынға алу жөніндегі қаулысы дереу орындалуы керек болды (39-бап). Уез бастығының 39-бапта көрсетілген мәселелерге қатысты қаулылары бойынша, «қаулы шыққан күннен бастап, екі апта ішінде шағымдануға мүмкіндік» берілді (40-бап). Уез бастығының шешіміне шағымдануға халыққа берілген бұндай «құқық» дегеннің мағынасыз, тек сөз жүзінде екені анық еді. Олай дейтініміз, жеті күн тұтқында болып келген немесе айыппұл төлеп қойған адамның Облыстық басқармаға шағым беруінің ешқандай мәні жоқ екені түсінікті.

Жалпы, 1891 жылғы Дала ережесі бойынша уездік басқармалардағы шендер саны, 1868 жылғы Ережемен салыстырғанда, біршама азайтылды. Уез қызметкерлерінің қызметтік міндеттерінен басқа, қазақ даласына орыс шаруаларының қоныс аудару қозғалысының жыл сайын күшейе түсуі, олардың шаруашылық-қоғамдық құрылымын ұйымдастыру, қоныстанушыларға жәрдемақылардың уақытылы, дұрыс берілуін қадағалау, шіркеулер мен мектептер салуды бақылау да уез басшылығына жүктелді. Мұндай жағдайдағы әкімшілік қызметін өлке генерал-губернаторы «Дала генерал-губернаторлығында әкімшілік тұлғалардың қызметі өте қарбалас және олардан үлкен жұмысты талап ету мүмкін де емес; бұл жұмыс қайсыбір асығыстықтың, аяқталмағандықтың, қатаң ойлау мен жүйеліліктің жоқтығының ізін қалдырады. ... Мұның негізгі себебі – басқару органдарына жүктелген міндеттердің көптігінде: уез бастығы – полиция органы, әкімшілік органы, земство органы; облыстық басқарма – облыстағы жоғары полицейлік, земстволық, әкімшілік және сот мекемесі» деп жазды. «Сонымен қатар, Сібір темір жолының жүргізілуі, соған орай, Ақмола облысына шаруалар легінің ағылуы уездік басқарманың қазіргі құрамының мүлдем жеткіліксіздігін және оларға жүктелген міндеттерді орындау мүлдем мүмкін еместігін көрсетеді» дей келе, 1896 жылдың 1 наурызынан бастап, Ақмола облысында шаруалар істері бойынша шенеуніктер институтын құруды өтінеді. Олай болмаған жағдайда, «қоныстандыру ісіне де, уездік басқарма міндеттерінің орындалуына да зиянын тигізетінін» атап өтеді. Ал 1897 жылдың қаңтарында генерал-губернатор «...уез басқармаларының штатын шұғыл күшейту, ол үшін Ақмола, Семей, Жетісу облыстарының уездерінде учаскелік приставтардың айрықша қызметін енгізу қажеттігін және бұл басқармаларға бөлінетін кеңсе, жол шығындарын ұлғайту, сонымен қатар, Семей облысының Қарқаралы қаласында және Жетісу облысының Пішпек қаласында қала приставтары қызметін енгізу қажеттігін» [25, 276, 313-313 артқы пп.] де ұсынады.

«Уақытша ережемен» салыстырғанда 1891 жылғы Ережеде «Қалалардағы басқару» деп аталатын тараудың енгізілуі өлкенің әлеуметтік-экономикалық дамуының көрінісі болды. Далалық облыстарда қалалар ретінде «облыстық және уездік басқармалар орналасқан мекендер, және, Семей облысындағы Көкпекті мекені танылады» (49-бап) деп көрсетілді. 1870 жылдан бастап Омбы, Верный, Орынбор сияқты облыстық қалалар Қалалық ережемен басқарылып келді. «Қоғамдық басқару енгізілмеген қалаларда шаруашылық пен абаттандыруды басқару, қалалық қоғамдар депутаттарының қатысуымен, уез бастықтарына жүктеледі және губернаторлар мен облыстық басқармалардың бақылауында болады. Губернаторларға, мұндай қалаларда, Ақмола, Семей, Жетісу облыстарында Дала генерал-губернаторының рұқсатымен, Орал, Торғай облыстарында Ішкі істер министрінің рұқсатымен, Жалпы губерниялық мекеменің 2109-бабы негізінде, қала старостасынан тұратын жеңілдетілген басқару енгізу тапсырылды» (50-бап).

Омбы, Петропавл, Семей, Верный және Орал қалаларында дербес полицейлік басқармалар құру ұйғарылды, бұл басқармалар империяның жалпы заңдары негізінде басқарылатын болды (51-бап). Бұл қалалардың әрқайсысының штатын бір полицмейстр, бір хатшы, екі столбасшы (Омбыда - 3), екі полицей приставы (Омбыда - 5), бір қалалық дәрігер фельдшер және бір акушер құрады. Ақмола, Көкшетау, Зайсан, Павлодар, Өскемен, Көкпекті, Жаркент, Қапал, Лепсі, Пржевальск және Николаев қалаларында полицей істерін жүргізу үшін қалалық приставтар қызметі бекітілді, олар тікелей уез бастықтарына бағындырылды (52-бап). «Қатардағы полицейлік міндеттерді орындау үшін қалаларда жалданған адамдардан полицейлік командалар құрылатыны», бұл командаларды ұстап-күту шығындары қалалар қаржысы есебінен, тиісінше, жұмсалатыны (53-бап) жарияланды. Дала ережесі енгізілгеннен кейін, Ішкі істер министрі 1894 жылдың 15 қарашасында Омбы қаласының полицейлік командасының штатын бекітті. Штатты 10 аға городовой (әрқайсысына жылдық жалақы – 150 рубль, формалы киім – 25 рубль) және 43 кіші городовой (әрқайсысына жылдық жалақы – 120 рубль, формалы киім – 25 рубль) құрады. Ал Өскемен полицейлік командасының 1897 жылдың 22 сәуірінде бекітілген штатын 2 аға городовой және 10 кіші городовой құрады, әрқайсысына жылдық жалақы – 120 рубль, формалы киім – 25 рубль мөлшерінде белгіленді [7, 72-б.].

Дала Ережесі жергілікті әкімшілік-территориялық бірліктерді ұйымдастыру приниптеріне біршама өзгерістер енгізді. Болыстар мен ауыл қоғамдарының ауқымын жергілікті жағдайларға қарай анықтау құқығы Облыстық басқармаға жүктелді. Алайда «мүмкіндігінше, түтін иелерінің санын болыстарда – екі мыңнан, ауылдық қоғамдар үшін – екі жүзден асырмау» (56-бап) ескер-тілді. Ауыл бастапқы әкімшілік-территориялық бірлік ретінде, жерді бірлесе пайдаланатын түтін иелерінен тұруы қажет болды (58-бап). Бұл баптар ауыл әкімшілік-территориялық бірлігін қазақтардың қоғамдық ұйымдасуының дәстүрлі құрылымдық элементіне жақындатты.

Қазақтардың уездерден тыс жерлерге көшу жағдайындағы әкімшілік-полицейлік бағыныңқылығы Дала ережесінде нақты анықталды. Бұл мәселе бұрын уездік басқармалар үшін қиындықтар туғызатын. Ереже бойынша «Уездерінен тыс жазғы жайылымдарына немесе қыстауларына өту кезінде, сонымен қатар, басқа уездер мен облыстардан өткен кезде, көшпенділер, полицейлік тұрғыдан сол жерлердегі жергілікті билікке бағынады, ал қазыналық және земство алымдары мен міндеткерліктерді өздерінің уездеріне өтейді». Бұл ретте, болыс басқарушылары немесе ауыл старшындары өздерінің уез бастығынан көшетін түтіндер саны көрсетілген арнайы куәлік алуға және куәлікті көшіп баратын жердегі уез бастығына тапсыруға міндетті болды (61-бап). Осылайша, Ереже, ылғи да әкімшілік қызметінде объективті қиындықтар туғызатын мәселені белгілі бір деңгейде шешіп берді. Енді көшпенді қазақтарды «жоғалтып алмау» үшін олардың белгілі бір уездік әкімшілікке бағынатыны жөнінде «куәлік» беру жүйесі енгізілді.

Болыстарды болыс басқарушылары, ауылдарды ауыл старшындары басқарады (62-бап). 1868 жылғы Ережедегі сияқты, олар «үш жыл мерзімге сайлау арқылы тағайындалатын» болды

(63-бап). Дала генерал губернаторы мен Орал, Торғай губернаторлары, ерекше жағдайларда, болыс басқарушыларын сайлау өткізбей-ақ тағайындау құқығын иеленді (63-бап. Ескерту). Сайлауға түсетін болыс басқарушылары мен ауыл старшындарына қойылатын шектеулер жұмсартылды. 25 жас цензі сақталды. Алғаш рет ауыл старшындарын тікелей сайлау енгізілді. Алайда сайлау рәсімінің өзі көбіне ресейлік басшылықтың еркіне тәуелді болды. Егер бұрын губернаторлар болыс басқарушылары мен олардың кандидаттарын сайлау қорытындыларын бекітетін болса, Дала ережесі бойынша, әскери губернаторлар, болыс басқарушысы қызметіне кандидаттар мен оның кандидатын сайлауға қатысты болыстық сиез шешімдерін бекіту немесе бекітпеу құқығын иеленді. Бекітпеген жағдайда ол жаңа сайлау бекітеді немесе бұл қызметтерге өз қалауымен басқа адамдарды ауыстыра алады (70-бап). Уез бастығының жалпы ауыл жиынымен сайланған ауыл старшындарын және оның кандидаттарын бекіту міндеті бұрынғыша сақталды (74-бап).

Болыс басқарушысының, ауыл старшынының, болыстық және ауылдық сиездердің міндеттері өзгерген жоқ. Бірақ олардың құқықтары мен міндеттері «империяның село тұрғындарын қоғамдық басқару мекемелерінің тиесілі ережелерімен анықталады» (78-бап) деп көрсетілді. Дала ережесінен, сонымен қатар, көрсетілген басшылардың қол астындағы тұрғындарды жазалауға қатысты құқықтары жазылған баптар алынып тасталған. Бірақ, 1868 жылғы Ережеде мүлдем болмаған, болыснайлар мен ауылнайлардың қызметтік қылмыстары мен теріс әрекеттері үшін жауапкершілікке тартылатыны (83-бап) толық жазылған. Маңызды қызметтік қылмыстары мен теріс қылықтары үшін көрсетілген тұлғалар және болыс басқарушыларының жанындағы жазғыштар да облыстық басқарманың сотына тартылатын болды (84-бап). Кішігірім теріс қылықтары үшін уез бастығының бұйрығымен 15 рубль айыппұл салынады немесе жеті күнге дейін қамауға алынады (85-бап) [6, 523-524-бб.].

Казактар мекендеріндегі қоғамдық басқару мен станицалық сот айрықша ережелермен реттелді. Отырықшы орыс тұрғындарды басқару ішкі Ресейдің село тұрғындарын басқарумен бірдей ұйымдастырылатын болды. Әскери губернатор болыстық және селолық басқарманың қызметкерлерін маңызды емес теріс қылықтары үшін де, Жалпы губерндік мекеменің 516-шы параграфында көрсетілген жазаларға тарту құқығын иеленді. Ерекше жағдайларда губернатор жергілікті қоғамдық басқару қызметкерлерін қызметінен босата алды, ал болыстық старшындарды қызметін атқарудан уақытша аластатты, сонымен қатар, «облыстық басқармаға кінәлілерді қызметінен түпкілікті босатуды немесе оларды сотқа беруді ұсынды». Болыстық соттың шешімдерінен бас тартуға қатысты шаруалар істері бойынша уездік қатысудың құқықтары мен міндеттері облыстық басқармаға берілді (88-90-баптар).

Дала ережесінде тағы бір отырықшы халық өкілдері – дүңгендер мен тараншыларды бастауыш басқаруды ұйымдастыру мәселесі нақты берілген. Ереже бойынша «Уездердегі дүңгендер мен тараншылар қоныстары болыстарға, ал болыстар ауылдық қоғамдарға бөлінеді» (91-бап). Жетісу облысының отырықшы халқын басқару, осылайша, екі сатылы формада құрылды. Өйткені, Түркістан өлкесінің тәжірибесі бойынша отырықшыларды бір сатылы басқару, қоғамдардың өзі үшін де, әсіресе, әкімшілік үшін өте қолайсыз болды: «уез бастықтарының, болыстың қатысуынсыз, қоғамдық басқарумен тікелей байланысуы, ауқымды хат алмасуды тудырған және писарьларға жұмсалатын шығынды шамадан тыс ұлғайтып жіберген» [7, 88-б.]. Осыны ескере отырып, Ережені жасақтаушылар дүңгендер мен тараншылар қоғамына болыстық басқаруды енгізген.

Дүңгендер мен тараншыларда «Селолық қауымдар жерді және суару каналдарын (арықтарды) пайдалану бойынша ортақ шаруашылық пайдасы бар аралас қоныстардан құрылады» (92-бап). Өйткені, Жетісу облысы отырықшыларының болыстары үшін түтіндер санын анықтау мүмкін емес еді. Оның себебі дүңгендер мен тараншылардың қоныстары сандық құрамы жөнінен түрліше болды, өзара айтарлықтай қашықтықта шашырап жатты, сондықтан, олардың қоныстары үшін орын таңдау және олардың топтасуы, негізінен, топырақтың сапасы мен суландыру құрылғыларының қолайлылығына байланысты болды. Сондықтан, Ережені

жасақтаушылар тарапынан, тараншылар мен дүңгендер болыстары үшін түтіндердің қалыпты санын, басқа жағдайдағы Түркістан өлкесі отырықшылары қоныстарының санына сай келтіру, Жетісу облысы отырықшыларының қалыптасқан шаруашылық қатынастары мен мүдделерінің бұзылуына алып келетіні ескерілген.

«Болыстарды болыс басқарушылары, ал ауыл қоғамдарын ауыл старшындары басқарады» (95-бап). Оларды сайлау және бекіту тәртібі, сонымен қатар, құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі, болыстық сиез бен село жиыны жұмысының тәртібі сияқты, далалық облыстардың көшпенділер қоғамы үшін тағайындалған ережелерге сәйкес анықталатыны (96-бап) көрсетілді.

Жергілікті халықтың діни істерін басқару жөніндегі баптар Дала ережесінде 1868 жылғы Ережемен салыстырғанда кеңірек берілген. Негізгі ұстанымдар сақталған, және отырықшы халыққа да таралған. Дала ережесі бойынша «Көшпелі бұратаналарға және отырықшыларға бір болысқа бір молдадан болуы рұқсат етіледі» (97-бап). «Молдаларлы бұратаналар өз арасынан сайлайды. Сайланған молдаларды қызметіне, бұрынғыдай, әскери губернаторлар тағайындайды және алып тастайды (98-бап). Мешіттер салу да тек жоғарғы басшының – Дала генерал-губернаторының немесе Ішкі істер министрінің (облыстардың тиесілігіне қарай) рұқсатымен ғана салынады. Мешіттер мен мектептер, бұрынғыша, ерікті қоғамдық жиындар есебінен ұсталады, ал вакфтерге тыйым салынады (99-100-баптар). Қазақ қоғамдары тарапынан мешіттер бар болыстарда мешіт салу жөніндегі сұраныстарын қанағаттандыру қажет пе деген мәселеге Ішкі істер министрі «жергілікті басшылық бір болыста біреуден артық мешіт салуға жол бермеуі керек» деп жауап берген (Ішкі істер министрінің ұсынысы. 1895 ж. 10 ақпан. №6500) [7, 92-б.].

Талқылау. Жалпы, қазақ даласын басқаруға қатысты енгізілген әкімшілік реформалар, оның ішінде, 1891 жылғы Ереже негізінде ұйымдастырылған Далалық облыстардың саясиәкімшілік құрылымы және оларды әкімшілік басқару жөнінде орыс тарихнамасында арнайы еңбек жоқ. Дегенмен, реформаларға сай әкімшілік басқару құрылымдарының ұйымдастырылуы орыс әкімшілік шенеуніктері еңбектерінде қарастырылған. Олардың арасынан А.К. Гейнстің, В.А. Остафьевтің, Н.М. Ядринцевтің, И.Н. Крафттың, Н.И. Красовскийдің, В.В. Радловтың еңбектері көңіл аудартады.

Атап айтатын болсақ, И.Н.Крафттың «Далалық облыстар қырғыздары жөніндегі заңдар жинағы» атты еңбегінде «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереженің» мәтіні және қазақ өлкесіне қатысты қабылданған жарлықтар, нұсқаулар, әкімшілікті ұйымдастыру шаралары жөнінде ақпарат берілген. В.В. Радлов «Сібірден» деп аталатын кітабында XIX ғасырдағы әкімшілік реформалардың енгізілуінен кейін қазақ халқының әл-ауқатының төмендегенін атап көрсетеді. Н.М. Ядринцев «Сібір бұратаналары, олардың тұрмысы және қазіргі жағдайы» атты шығармасында қазақтар және Ресей империясын мекендейтін басқа да халықтар, олардың шаруашылық-экономикалық тұрмыс салты мен әкімшілік-саяси құрылымын өзгерткен жағдайда, ресейлік қоғамға интеграциялауға дайын екендігін жазады. Н.И. Красовскийдің, Н.Я. Остафьевтің далалық облыстардың отарлануына қатысты еңбектерінде Ресейдің Сібір өлкесін иемдену бағытындағы саясаты, басқару реформалары негізінде Батыс Сібірде әкімшілік-территориялық бірліктердің ұйымдастырылуы, аумақтың орыс шаруаларымен отарлануы зерделенген. Жалпы, бұл кезеңдегі еңбектердің ерекшелігі – реформалардың империялық әкімшілік позициядан бағалануында. Зерттеушілер, негізінен, биліктің идеологиясын тасымалдаушылар болды, сондықтан, мемлекеттік қызметті атқара отырып, олар өздері қатысқан оқиғаларды жазып қалдырды.

Қазақстандық тарихнамада Ресейдің қазақ даласында жүргізген аймақтық саясатына өзіндік баға берген, өлке дамуының проблемалық мәселелерін ашып көрсеткен еңбектер ішінде С.Д. Асфендияровтың, Б.С. Сүлейменовтің, С.З. Зимановтың, Н.Е. Бекмахановаңың еңбектерін атауға болады.

Тәуелсіздік кезеңдегі қазақстандық тарихнамада XIX ғасырдағы реформалардың дайындалуы, қазақ өлкесіне енгізілуі, салдарлары мәселелерін зерттеумен К.А. Жиренчин, С.К. Жакыпбек, Б. Абдрахманова, Б.С. Абенова, С.Акимбеков айналысқан. Б.Абдрахмановаңың еңбегінде [26] Қазақстан территориясында XIX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап соңына дейін жасақталған ресейлік басқару құрылымдары мен билік органдарының қызметі зерттелген. Еңбекте әкімшілік реформалардың мәні, олардың жүзеге асырылуы сыни тұрғыдан қарастырылады.

1891 жылғы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереже» А.Т. Ахметжановаңың ғылыми жұмысының [27] зерттеу нысаны болғанын атап өткіміз келеді. Ізденуші-ғалым Ереженің Далалық өлкеге енгізілуін және отарлық әкімшілік қызметінің қазақ зиялылары тарапынан сыналуын зерделеген.

Ресейлік тарихнамада біз қарастырып отырған мәселе А.В. Ремневтің [28], Д.В. Васильевтің [29] зерттеулерінде көрініс тапқан. А.В. Ремнев патша үкіметінің XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы аралығында Сібір аймағында жүргізген әкімшілік саясатына, әкімшілік реформалар негізінде құрылған басқару құрылымдарына талдау жасаған. Д.В. Васильев еңбегі Ресейдіің XIX ғасырдың 60-90-шы жылдарында қазақ даласында құрылған әкімшілік құрылымдардың қалыптасу процесіне, Ресей заңнамасының қазақ қоғамына кіріктірілуіне арналған.

Қорытынды. 1891 жылғы Ереженің әкімшілік құрылымға қатысты тарауына талдау жасау, бұл Ереженің 1868 жылғы Уақытша ереженің заңды жалғасы болғанын және қазақ өлкесіндегі басқару құрылымдарын жалпыимпериялық жағдаймен жақындастыру тұрғысынан алғанда Уақытша ережеден бірталай алға кеткенін көрсетеді. Бұл, далалық облыстарда жалпыимпериялық ведомстволардың жергілікті мекемелерін құрудан, барлық далалық облыстарды ортақ заңнамалық нормалар ауқымында біріктіруден, далалық облыстарды басқару кеңестерін жоюдан, «көшпенді» және «отырықшы халықтар» үшін Түркістан өлкесімен ортақ жергілікті басқаруды құрудан көрінеді. Тіпті далалық облыстарды басқаруды Дала генерал-губернаторы мен Ішкі істер министрінің арасында ажырату, үкіметтің, барлық өлкені жалпыимпериялық жағдайға жақындату мақсатын көздегенін дәйектей түседі.

«Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі Ереже» 1868 жылғы Уақытша ереже мен 1886 жылғы «Түркістан өлкесін басқару жөніндегі Ереже» сияқты Ресей әкімшілік заңнамасымен сабақтас болғанын және Сібір, Орынбор ведомстволарының далалық облыстарын басқару жөніндегі 1870-ші, 1880-ші жылдары дайындалған ережелер жобаларымен тығыз байланыста жасақталғанын көрсетеді.

Дала ережесі Ресейдің аймақтық саясатындағы қазақ өлкесін әкімшілік және қоғамдық басқаруды бірегейлендіру бағыттарын және империяның әкімшілік жүйесімен толықтай кіріктірудегі стратегиялық қадамдарын айқындай түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *ҚР ОМА. 64-қ. Дала генерал-губернаторлығының кеңсесі. 1-т. 125-іс. 2-том. 38-п.*
2. *ҚР ОМА. 15-қ., 64-қ.*
3. *Журнал комиссии для пересмотра действующих постановлений об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской // Ресей Федерациясы Мемлекеттік архиві (РФМА-ГАРФ). 586-қ. 1-т. 41-іс.*
4. *Ресей мемлекеттік әскери-тарихи архиві (РМӘТА-РГВИА). 400-қ. Әскери министрліктің Бас штабы. 1-т. 120-іс.*
5. *РФ Омбы облысы тарихи архивінің (ООТА) 3-қ. Батыс Сібір Бас басқармасы. 4-т. 6666-іс.*
6. *Структуры управления казахами Западной Сибири (конец XYIII в.-XIX в.). Сборник документов /Составители: Абенова Б.С., Абенов Д.К., Купенова Г.Ы., Саркенова К.А. - Алматы: «Нұрлы әлем», 2025. 552 с.*
7. *Крафт И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898. 532 с.*
8. *ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 2-артқы п.*
9. *ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 3-п.*

10. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том.3-артқы п.
11. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 4-п.
12. ООТА. 3-қ. Батыс Сібір Бас басқармасы. 4-т. 6666-іс. 420-п.
13. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 39-артқы п.
14. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 3-п.
15. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 62-п.
16. РФМА. 586-қ. 1-т. 41-іс. 21-п.
17. РФМА. 586-қ. 1-т. 41-іс. 11-п.
18. РФМА. 586-қ. 1-т. 41-іс. 468-468-артқы пп.
19. ООТА. 3-қ. Батыс Сібір Бас басқармасы. 4-т. 6666-іс. 3-п.
20. РМӘТА. 400-қ. 1-т. 120-іс. 468-496-пп.
21. Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX-начала XX века (1867-1916). Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. 411 с.
22. ҚР ОМА. 15-қ. Семей облыстық басқармасы. 1854-1919 жж. 1-т. 2048-іс. 110-артқы, 111-пп.
23. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 1-4-пп.
24. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 316-артқы, 319-пп.
25. ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 125-іс. 2-том. 276, 313-313-артқы пп.
26. Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана, 1998. 132 с.;
27. Ахметжанова А.Т. Степное положение 1891 года в Казахстане: исторический аспект. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы, 2010. 141 с.
28. Ремнев А.В. Самодержавие и Сибирь. Административная политика второй половины XIX – начала XX века. Омск: Изд-во Омского университета, 1997. 252 с.
29. Васильев Д.В. Бремя империи. Административная политика России в Центральной Азии. Вторая половина XIX в. М.: Политическая энциклопедия, 2018. 638 с.

References:

1. QR OMA. 64-q. Dala general-gubernatorlyǵynyń keńsesi. 1-v. 125-is. 1, 2-tomdar.
2. QR OMA. 15-q, 64-q.
3. Zhurnal komissii dlya peresmotra deystvuyushchikh postanovleniy ob upravlenii v oblastyakh Ural'skoy, Turgayskoy, Akmolinskoy, Semipalatinskoy i Semirechenskoy // Resey Federatsiyasy Memlekettík arkhiví (RFMA-GARF). 586-kˌ. 1-t. 41-ís.
4. Resey memlekettik äskerï-tarïxï arxïvi (RMÄTA-RGVÏA). 400-q. Äskerï mïnïstrliktiñ Bas ştabı. 1-t. 120-is.
5. RF Ombı oblısı tarïxï arxïvi. (OOTA) 3-q. Batıs Sibir Bas basqarması. 4-t. 6666-is.
6. Struktury upravleniya kazakhami Zapadnoy Sibiri (konets XVIII v.-XIX v.). Sbornik dokumentov /Sostaviteli: Abenova B.S., Abenov D.K., Kupenova G.Y., Sarkenova K.A. Almaty: «Nūrly әlem», 2025. 552 s.
7. Kraft I. Sbornik uzakoneniio kirgizah stepnyh oblastei. Orenburg, 1898. 532 s.
8. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 2-artqi p.
9. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 3-p.
10. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 3-artqi p.
11. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 4-p.
12. OOTA. 3-q. Batıs Sibir Bas basqarması. 4-t. 6666-is. 420-p.
13. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 39-artqi p.
14. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 43-p.
15. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 62-p.
16. RFMA. 586-kˌ. 1-t. 41-ís. 21-p.
17. RFMA. 586-kˌ. 1-t. 41-ís. 11-p.
18. RFMA. 586-kˌ. 1-t. 41-ís. 468-468-artqi pp.
19. OOTA. 3-q. Batıs Sibir Bas basqarması. 4-t. 6666-is. 3-p.
20. RMÄTA. 400-q. Äskerï mïnïstrliktiñ Bas ştabı. 1-t. 120-is. 468-496-pp.
21. Sulejmenov B.S. Agrarnyi vopros v Kazahstane posledneitreti XIX-nachala XX veka (1867-1916). Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1963. 411 s.
22. QR OMA. 15-q. Semey oblıtıq basqarması. 1854-1919 gg. 1-t. 2048-is. 110-artqi-111-pp.
23. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 1-4-pp.
24. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 316-artqi, 319-pp.

25. QR OMA. 64-q. 125-is. 2-tom. 276, 313-313-artqi pp.

26. Abdrahmanova B.M. Istoriya Kazahstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noe ustrojstvo v XIX veke. Astana, 1998. 132 s.

27. Akhmetzhanova A.T. Stepnoye polozheniye 1891 goda v Kazakhstane: istoricheskiy aspekt. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Almaty, 2010. 141 s.

28. Remnev A.V. Samoderzhaviye i Sibir'. Administrativnaya politika vtoroy poloviny KHİKH – nachala KHKH veka. Omsk: Izd-vo Omskogo universiteta, 1997. 252 s.

29. Vasil'ev D.V. Bremya imperii. Administrativnaya politika Rossii v Central'noj Azii. vtoraya polovina XIX v. M.: Politicheskaya enciklopediya, 2018. 638 s.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.09; 03.20.31
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574)"1918/1920":392 https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.002

*Г.Х. Абдыкулова[1], А.П. Алиакбарова[*2], Т.А. Ершева[3]*

[1]PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана,
e-mail: gabdykulova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8403-072X

[2]PhD, Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Казахстан, Астана,
e-mail: ainurap@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2236-170X

[3]Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан, Костанай,
e-mail: tolkyn_yerisheva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9939-9055

КАЗАХСКОЕ КОЧЕВОЕ ОБЩЕСТВО В УСЛОВИЯХ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (1918-1920 гг.): ПОВСЕДНЕВНЫЕ ПРАКТИКИ И АДАПТАЦИЯ

Аннотация

Статья посвящена изучению повседневных практик и адаптации казахского кочевого общества в условиях Гражданской войны 1918-1920 гг. На основе архивных материалов Государственного исторического архива Омской области, Центрального государственного архива Республики Казахстан и Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области рассматриваются политическая ситуация в Степном крае, влияние военно-политического кризиса на традиционный уклад жизни казахского населения, а также его действия в условиях многовластия и экономического давления. Методологическую основу исследования составили историко-антропологический, микроисторический и сравнительно-исторический подходы.

В результате исследования установлено, что одной из форм адаптации стало сохранение аульных сходов и практики коллективного принятия решений. В условиях многовластия казахское население также выстраивало отношения с различными политическими и административными структурами и предпринимало попытки защитить свои хозяйственные и имущественные интересы. Характер этих действий во многом зависел от конкретной политической или хозяйственной ситуации. Вместе с тем реквизиции, повинности, земельные конфликты, имущественные потери, сокращение поголовья скота, голод и эпидемии существенно

ограничивали возможности адаптации населения. Сделан вывод о том, что выявленные практики помогали решать отдельные проблемы, возникавшие в повседневной жизни аулов, но не могли предотвратить последствия общего хозяйственного кризиса.

Ключевые слова: казахское кочевое общество, Степной край, Гражданская война, повседневные практики, адаптация, аульный сход, военный коммунизм.

*Г.Х. Әбдікұлова[1], А.П. Алиакбарова[*2], Т.А. Ершева[3]*

[1]PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана,
e-mail: gabdykulova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8403-072X

[2]PhD, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Қазақстан, Астана,
e-mail: ainurap@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2236-170X

[3]Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан, Қостанай,
e-mail: tolkyn_yerisheva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9939-9055

АЗАМАТ СОҒЫСЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ КӨШПЕЛІ ҚОҒАМЫ (1918-1920 жж.): КҮНДЕЛІКТІ ТӘЖІРИБЕЛЕР ЖӘНЕ БЕЙІМДЕЛУ

Аңдатпа

Мақала 1918-1920 жылдардағы Азамат соғысы жағдайындағы қазақ көшпелі қоғамының күнделікті тәжірибелері мен бейімделуін зерттеуге арналған. Омбы облысының Мемлекеттік тарихи архиві, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві және Шығыс Қазақстан облысының қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығының архив материалдары негізінде Дала өлкесіндегі саяси жағдай, әскери-саяси дағдарыстың қазақ халқының дәстүрлі өмір салтына ықпалы, сондай-ақ көпөкіметтілік пен экономикалық қысым жағдайындағы халықтың іс-әрекеттері қарастырылады. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-антропологиялық, микротарихи және салыстырмалы-тарихи тәсілдер құрады.

Зерттеу нәтижесінде бейімделудің бір түрі ретінде ауыл жиындары мен ұжымдық шешім қабылдау тәжірибесінің сақталғаны анықталды. Көпөкіметтілік жағдайында қазақ халқы әртүрлі саяси және әкімшілік құрылымдармен қарым-қатынас орнатып, өзінің шаруашылық және мүліктік мүдделерін қорғауға әрекет жасады. Бұл әрекеттердің сипаты көбіне нақты саяси немесе шаруашылық жағдайға байланысты болды. Сонымен қатар реквизициялар, міндеткерліктер, жер даулары, мүліктік шығындар, мал басының азаюы, аштық пен індеттер халықтың бейімделу мүмкіндіктерін едәуір шектеді. Анықталған тәжірибелер ауылдардың күнделікті өмірінде туындаған жекелеген мәселелерді шешуге ықпал еткенімен, жалпы шаруашылық дағдарыстың салдарын еңсеруге жеткіліксіз болғанын көрсетті.

Кілт сөздер: қазақ көшпелі қоғамы, Дала өлкесі, Азамат соғысы, күнделікті тәжірибелер, бейімделу, ауыл жиыны, әскери коммунизм.

*G.Kh. Abdykulova[1], A. P. Aliakbarova[*2], T. Yerisheva[3]*

[1] PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana,
e-mail: gabdykulova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8403-072X

[2] PhD, Head of the Department of History of Kazakhstan,
S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Kazakhstan, Astana,
e-mail: ainurap@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2236-170X

[3] Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kazakhstan, Kostanay
e-mail: tolkyn_yerisheva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9939-9055

KAZAKH NOMADIC SOCIETY DURING THE CIVIL WAR (1918-1920): EVERYDAY PRACTICES AND ADAPTATION

Abstract

The article examines the everyday practices and adaptation of Kazakh nomadic society during the Civil War of 1918–1920. Drawing on archival materials from the State Historical Archive of the Omsk Region, the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, and the Documentation Center of Contemporary History of the East Kazakhstan Region, the study examines the political situation in the Steppe Region, the impact of the military-political crisis on the traditional way of life of the Kazakh population, and its actions under conditions of multiple competing authorities and economic pressure. The methodological framework of the study is based on historical-anthropological, microhistorical, and comparative-historical approaches.

The study found that one form of adaptation was the preservation of aul assemblies and the practice of collective decision-making. Under conditions of multiple competing authorities, the Kazakh population also interacted with various political and administrative structures and sought to protect its economic and property interests. The nature of these actions largely depended on the specific political or economic situation. At the same time, requisitions, compulsory obligations, land conflicts, property losses, declining livestock numbers, famine, and epidemics significantly limited the population's capacity to adapt. The study concludes that the identified practices helped address specific problems arising in the everyday life of auls but could not prevent the consequences of the broader economic crisis.

Keywords: Kazakh nomadic society, Steppe Region, Civil War, everyday practices, adaptation, aul assembly, war communism.

Введение.

Проблематика повседневной жизни кочевого населения Степного края в годы гражданского противостояния 1918-1920 гг. приобретает особую значимость в современной исторической науке Казахстана в связи с расширением исследовательского фокуса на микроисторические процессы.

Несмотря на высокую степень разработанности политической и военной истории Гражданской войны в Казахстане, вопросы, связанные с функционированием традиционного кочевого общества в ситуации слома прежних норм, разрыва хозяйственных циклов и трансформации социальных практик, освещены фрагментарно и требуют комплексного междисциплинарного анализа.

В период 1918-1920 гг. кочевое население столкнулось с беспрецедентными вызовами: быстрым изменением политических режимов, борьбой между различными центрами власти,

вооружёнными столкновениями, реквизициями скота, засухами и бескормицей, экономическим кризисом, усугублённым политикой «военного коммунизма». Эти обстоятельства привели к разрушению устойчивых моделей хозяйствования, вынужденному перераспределению ресурсов, обострению социальных противоречий и появлению новых форм адаптивного поведения. Изучение этих процессов позволяет глубже понять, как традиционное общество приспосабливалось к условиям тотальной неопределённости и каким образом трансформировались структуры повседневности в такой среде.

Для определения степени изученности поставленной проблемы и существующих исследовательских пробелов необходимо провести анализ историографии данного периода.

Историография Гражданской войны в Казахстане отличается значительным объёмом, тематическим разнообразием и высокой степенью разработанности политиковоенных аспектов периода. Имеющуюся литературу по проблематике исследования можно систематизировать по нескольким направлениям, отражающим основные исследовательские подходы, сложившиеся в науке.

Первую и наиболее фундаментальную группу источников составляют сборники документов и труды советского периода, такие как «Колчаковщина: сборник документов и боевых воспоминаний» [1], «Боевые подвиги частей Красной Армии (1918–1922): сборник документов» [2], «Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане» [3], «Гражданская война в Казахстане: летопись событий» [4]. Эти издания включают обширный фактический материал, отражающий динамику военных действий, деятельность различных органов власти, а также меры в сфере мобилизации, продовольственного снабжения и территориального управления. Несмотря на выраженную идеологическую обусловленность и субъективный характер представленных материалов, данные сборники содержат важную фактологическую информацию о ходе военных действий, политике военного времени и социально-экономических условиях, в которых находилось население регионов, охваченных вооружённым противостоянием.

Вторую группу образуют исследования политической истории советского периода [5], [6], [7]. В центре внимания этих работ – становление Советской власти, «классовая борьба», противостояние различных политических сил, развитие партизанского движения. Социальные последствия войны анализируются в общих чертах.

Третье направление представлено исследованиями постсоветского периода, развивающими региональный и социально-исторический подходы [8], [9], [10], [11].

Особое место занимает группа исследований, посвящённая политике «военного коммунизма», реквизициям, трудовым повинностям, формированию социальной базы большевизма и механизмам хозяйственного принуждения в Степном крае [12-13], [14]. В них подробно описываются экономические и административные преобразования, давление на хозяйства населения, мобилизационные практики власти, а также кризисы, вызванные нарушением традиционных экономических циклов.

В этом ряде работ выделяются труды Ю. А. Лысенко, посвященные изучению проблематики периода гражданской войны 1918-1920 гг. на территории Казахстана. В частности, в исследо-вании, посвященном изучению механизмов формирования социальной базы большевизма в Степном крае [15], автор акцентирует внимание на специфике социально-политических процессов в регионе, отличавшихся от общеимперской модели. Автор убедительно показывает, что ключевыми факторами эскалации вооружённого противостояния стали отсутствие широкой социальной базы большевизма, многополярность политических сил и затянувшаяся ситуация многовластия, сложившаяся в конце 1917 - начале 1918 гг. Данный вывод имеет важное значение при анализе повседневной жизни кочевого населения и адаптационных практик, поскольку позволяет рассматривать его не как активного субъекта политической борьбы, а как социальную группу, оказавшуюся в условиях внешнего давления и институциональной нестабильности.

Особое значение имеет тезис автора о несоответствии большевистских социально-экономических лозунгов специфике Степного края. Ю.А. Лысенко подчёркивает, что аграрная политика советской власти, ориентированная на оседлое земледельческое население и классовую дифференциацию деревни, игнорировала традиционные формы хозяйствования и землепользования кочевников. Это обстоятельство обусловило не только слабую восприимчивость кочевого населения к идеологии большевизма, но и вынужденную трансформацию их повседневных практик в условиях насильственного внедрения новых административных и земельных институтов.

Статья Е.И. Медеубаева [14], посвящённая политике советского государства в жилищной сфере в период «военного коммунизма» (1918-1921 гг.), рассматривает Гражданскую войну в Степном крае сквозь призму трансформации повседневной жизни и вмешательства государства в частное пространство. Автор показывает, что конфискация и муниципализация жилья в городах Казахской и Туркестанской АССР стали устойчивой практикой, превратившейся в повседневную норму революционного времени.

Существенным является вывод о правовой неопределённости и неординарном характере жилищной политики, когда экспроприационные меры нередко осуществлялись вне чётких нормативных рамок и легитимировались постфактум. Это создавало условия для произвола местных органов власти и усиливало ощущение социальной незащищённости.

Хотя исследование сосредоточено на городской среде, его выводы имеют более широкий методологический смысл для данного исследования: насильственные практики перераспределения и вторжение государства в частную жизнь формировали общий кризис повседневного порядка в Казахстане в годы Гражданской войны.

Ещё одно – широкое направление связано с изучением истории национального движения «Алаш», деятельности партии Алаш и его ярких представителей [16], [17], [18], [19], [20]. Исследования данного направления занимают значительное место в современной историографии, особенно на фоне возросшего в последние годы интереса к истории партии Алаш, её лидерам и деятельности правительства Алаш-Орды. В этих работах детально анализируются политическая ситуация рассматриваемого периода, идеологические противостояния и процесс формирования национальной элиты. В совокупности работы позволяют глубже понять мотивацию национального движения, его роль в структурировании власти на местах и влияние на политическую динамику периода Гражданской войны.

Незначительный пласт историографии истории гражданского противостояния на территории Казахстана образуют работы зарубежных исследователей, рассматривающих трансформации казахского общества в изучаемое время [21], [22]. В данных работах особое внимание уделяется изменениям в традиционных хозяйственных укладах и трансформации социальной структуры общества.

Часть исследовательского поля составляют публикации, размещённые на цифровых платформах. К примеру, статья, посвященная истории Казахстана в период Гражданского противостояния под авторством Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, размещенная на веб-сайте https://e-history.kz . В ней авторы рассматривают несколько ключевых событий периода: динамику военных действий**,** смену политико-военных центров власти и специфику регионального многовластия. Значительное внимание уделено локальным формам вооружённого сопротивления**.** Отдельный акцент в материале сделан на деятельности Алаш и Алаш-Орды, которые рассматриваются как важнейший политический фактор периода. В обзоре отмечается, что участие Алаш-Орды в противостоянии было не только военно-политическим, но и социальным явлением, отражавшим стремление части казахского общества к национальной самоорганизации и политической автономии.

Анализ рассмотренной литературы показывает, что обращение к истории Казахстана 1918-1920 годов носило непрерывный характер: ее проблематика исследовалась как в советский, так и в постсоветский периоды. В отмеченных работах освещались процессы установления

Советской власти, период двоевластия, переросший в открытое гражданское противостояние, политика «военного коммунизма» и социально-экономические последствия войны. Вместе с тем в этих исследованиях практически не рассматривалась жизнь коренного населения – рядовых кочевников. В большинстве трудов они предстали лишь как население территорий, оказавшихся в зоне вооружённого конфликта, или как ресурс, мобилизуемый различными политическими силами для реализации собственных целей. Не становились самостоятельными объектами анализа повседневная жизнь кочевников, их собственное восприятие происходящего и реакция на события. Это во многом объясняется доминированием событийной макроистории, характерной для исторической науки того периода.

В настоящее время, несмотря на смещение исследовательского интереса отечественной исторической науки в сторону микроисторических исследований и истории повседневности, повседневная жизнь казахского кочевого общества в годы Гражданской войны 1918-1920 гг. по-прежнему остается недостаточно изученной. Как показало изучение историографии, кочевое население рассматривается преимущественно как объект военно-политических, административных и мобилизационных процессов, тогда как его повседневные практики, формы самоорганизации и механизмы адаптации к условиям политического и социально-экономического кризиса не получили комплексного освещения. Недостаточно используются возможности историко-антропологического и микроисторического подходов, позволяющих реконструировать локальный опыт казахского общества и выявить особенности повседневной жизни и способы приспособления казахского населения к условиям гражданского противостояния.

В связи с изложенным, научная новизна исследования заключается в комплексном изучении повседневных практик и способов адаптации казахского кочевого населения в условиях Гражданской войны на основе ранее малоиспользованных архивных материалов. Документы местных органов управления, протоколы сходов и переписка раскрывают повседневную жизнь населения в условиях политической и социально-экономической нестабильности и отражают его действия в ответ на происходившие изменения. Тем самым исследование частично восполнит существующий историографический пробел и откроет новые перспективы для изучения социальной истории Казахстана в период Гражданской войны 1918-1920 гг.

Цель работы – проанализировать повседневные практики и выявить основные формы адаптации казахского кочевого общества в условиях Гражданской войны 1918-1920 гг.

Для достижения цели определены следующие исследовательские задачи: охарактеризовать политический контекст Степного края в 1918-1920 гг.; проанализировать основные вызовы и угрозы, с которыми столкнулось кочевое население; выявить и охарактеризовать основные повседневные практики и способы адаптации кочевого населения к изменявшимся политическим и социально-экономическим условиям.

Отмечаем, что в настоящем исследовании адаптация рассматривается как совокупность социальных, хозяйственных и политических практик казахского кочевого населения.

Материалы и методы.

Методологическую основу исследования составляет комплекс методов и подходов, позволяющих всесторонне реконструировать повседневную жизнь и адаптационные практики кочевого населения. В частности, в работе для выявления причинно-следственных связей и анализа процессов, повлиявших на трансформацию традиционного кочевого уклада в условиях Гражданской войны, применён историко-сравнительный метод.

Историко-антропологический подход применялся для изучения повседневной жизни кочевников, их социальных практик и действий в конкретных исторических условиях. Изучение адаптационных механизмов в условиях военно-политической нестабильности и социально-экономического кризиса на локальном уровне обусловило применение микроисторического подхода.

Эмпирическую базу исследования составили архивные материалы из фондов Государственного исторического архива Омской области, Центрального государственного архива Республики Казахстан и Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области. Значительная часть изученных документов была создана органами власти и местного управления, поэтому содержащиеся в них сведения отражают происходившие события преимущественно с позиции их составителей. В связи с этим при анализе источников их содержание рассматривалось критически. Особое внимание уделено протоколам сходов, обращениям и жалобам населения, административной переписке, а также документам о хозяйственных и земельных конфликтах.

Результаты. Отсутствие единых механизмов управления и состояние правовой неопределённости, обусловленные разрушением прежней административной системы и ещё не утвердившейся новой моделью власти, стали определяющими характеристиками политической ситуации в крае. После свержения монархии Временное правительство приступило к формированию новой системы управления. Как следует из архивных материалов об организации городской и уездной милиции Акмолинской области, «одним из первых распоряжений Временного правительства после февральского переворота было устранение от должности губернаторов и вице-губернаторов и возложение на них лежащих обязанностей и прав на губернских комиссаров. Также были уничтожены совершенно жандармские управления, конно-полицейская стража и поставлен на очередь вопрос о реорганизации полиции» [23]. 17 апреля 1917 г. Временным правительством было утверждено «временное положение милиции», в статье 1 которого отмечалось, что «милиция есть орган исполнительный, орган государственной власти на местах, состоящий в непосредственном ведении городских и общественных управлений» [23].

7 мая 1917 г. «постановлением Акмолинского областного съезда киргизских депутатов был образован Акмолинский областной исполнительный Киргизский комитет» [24]. В уездах были образованы уездные исполнительные органы, а также «сельские, аульные и волостные исполнительные комитеты» [24].

Вместе с тем в это же время в регионе предпринимались попытки модернизации системы местного самоуправления посредством создания земских учреждений. Как отмечает Г.Т. Каженова, земство рассматривалось как оптимальная форма местного самоуправления в условиях смены политического режима [11]. Иными словами, в регионе формировалась новая система управления, опиравшаяся на органы местного самоуправления.

В период с февраля по октябрь 1917 г. Степной край оказался в пространстве острой политической борьбы за власть между Временным правительством, советами, а также формировавшимися национальными политическими структурами, прежде всего движением Алаш и его органами.

После Октябрьского переворота 1917 г. политическая ситуация в крае вступила в очередную фазу кризиса власти и дезорганизации. Победа большевиков в Октябрьской революции не привела к автоматической и повсеместной смене государственной власти, её утверждение в регионах в значительной степени происходило в условиях вооружённого противостояния.

В Степном крае установление советской власти происходило неравномерно: в ряде городов и уездных центров она была провозглашена уже в конце 1917 г., тогда как на значительной части территории продолжали действовать органы Временного правительства, земского самоуправления и национальные структуры Алаш-Орды. Провозглашение де-юре Алашской автономии в декабре 1917 г. не привело к формированию устойчивой системы самостоятельного управления. Де-факто в крае сформировался режим многовластия, который обусловил обострение политического противостояния между практически равновесными силами и в дальнейшем привёл к развертыванию гражданского военного конфликта.

Следует подчеркнуть, что, несмотря на относительную краткосрочность политического кризиса, продолжавшегося около двух лет и представляющего собой небольшой временной

отрезок с точки зрения макроисторического анализа, события, разворачивавшиеся в этот период на территории Степного края, отличались высокой интенсивностью и значимостью. Хронологически пошаговое их рассмотрение имеет особую научную значимость, поскольку позволяет выявить реальную динамику происходивших процессов, проследить реакцию и поведенческие установки коренного населения и, в конечном счёте, реконструировать те непростые условия, в которых они были вынуждены принимать решения, напрямую влиявшие на их дальнейшую судьбу. Для реконструкции общего фона происходивших событий, а также выявления политического настроения населения, приводим следующие архивные документы.

В первом документе – вырезке из газеты «Сибирская речь» (г. Омск) № 34 от 9 июля 1918 г. – сообщается о прошедшем «Омском уездном киргизском съезде» и принятых на нём резолюциях, которые подтверждали поддержку со стороны участников съезда политической линии Алаш-Орды. Вместе с тем, в публикации также содержатся сведения, свидетельствующие об отношении коренного населения к структурам антибольшевистской власти. В частности, отмечается, что «по окончании съезда, когда участники его стали уже разъезжаться, в степь прибыл представитель Степного корпуса гражданин Шайтанов и выразил сожаление, что ему не удалось застать съезд, чтобы передать ему благодарность Степного корпуса за ту поддержку, какую оказал киргизский народ Временному правительству в свержении большевиков, а именно: киргизы Омского уезда целую зиму содержали казачьи отряды под Марьяновской, подвозили провиант и, наконец, пожертвовали 200 лошадей Степному корпусу. В заключении гражданин Шайтанов обрисовал задачи, лежащие на Временном Сибирском Правительстве, и выразил надежду, что все киргизы выступят на защиту автономии Сибири» [25, л. 53].

В другом документе – «Докладной записке членов Алаш-Орды в комитет членов Всероссийского Учредительного Собрания» от 30 августа 1918 г. описывается положение в регионе: «С января текущего года киргизские области подверглись вторжению большевиков. Алаш-Орда, подвергшаяся гонению, некоторые члены которой Советами были объявлены вне закона, не могла немедленно приступить к исполнению своих обязанностей. С очищением от большевиков территории автономии Алаш ее правительство – Алаш-Орда, все внимание сосредоточивает на организации Народной Армии. Земские и городские самоуправления на освобожденных частях территории автономии Алаш восстановлены и действуют согласно, изданным Временным правительством 1917 года». Обращаясь к указанный комитет «и признавая высоко-моральный и политический авторитет его», Алаш-Орда обращается с просьбой уведомить население посредством «издания соответствующего официального Акта той позиции, какую занимает Комитет в отношении автономии Алаш» [26].

Приведённые документы свидетельствуют о том, что в 1918 г. казахское население находилось в состоянии политического самоопределения. Несмотря на то, что ситуация в Степном крае характеризовалась борьбой различных центров власти и фактическим многовластием, ключевые позиции в региональной политической структуре занимали Алаш-Орда и Временное Сибирское правительство. Из содержания документов следует, что в рассматриваемый период местное население преимущественно ориентировалось на Алаш-Орду и закономерно выражало ей политическую поддержку.

Неопределённость политической ситуации вынуждала население выстраивать отношения с различными центрами власти в зависимости от складывавшихся обстоятельств, о чем свидетельствует, к примеру, «Протокол схода киргизов № 9 старшинства Черно-Иртышской волости Зайсанского уезда Семипалатинской области» от 9 сентября 1918 г., в котором говорится: «киргизы …, собравшись сего числа на сход как представители общества, выслушали разные воззвания Временного Сибирского Правительства, прочтенные информатором Курманбаевым, по чему вынесли желание поддержать Временное Сибирское Правительство, исполнять без замедления распоряжения ее, внести денег по сметам Уездной Земской Управы. Кроме того, об организовании народной милиции просим по Совету Алаш-Орды, а также

просим о национальной автономии. Мы, киргизы, … для защиты Сибири … будем выполнять распоряжения Временного Сибирского Правительства по общей с уездным киргизским Советом Алаш-Орде» [27].

Приведённый документ показывает, как в условиях многовластия казахское население выстраивало отношения с различными политическими силами. Выражая готовность поддерживать Временное Сибирское правительство и выполнять его распоряжения, участники схода одновременно выступали за организацию народной милиции по решению Алаш-Орды и национальную автономию.

Вместе с тем документ свидетельствует и о сохранении у коренного населения такой формы общественного самоуправления, как «сход», на котором принимались важные локальные решения. Традиционно в казахском обществе к формам коллективного самоуправления относились курултаи и советы старейшин, на которых решались важные государственные и общественные вопросы. Практика проведения аульных сходов показывает, что в условиях Гражданской войны обычай коллективного принятия решений еще сохранял свое значение в жизни казахского населения. В обстановке ослабления государственных институтов они оставались формой совместного обсуждения наиболее важных вопросов и принятия решений, затрагивавших жизнь всего аула.

Таким образом, на протяжении 1918 г. казахское население находилось в условиях усиливавшегося политического противоборства и складывавшегося многовластия. В этой обстановке оно было вынуждено выстраивать отношения с различными политическими силами и приспосабливать свое поведение к постоянно менявшейся ситуации, стремясь сохранить привычные формы организации жизни и хозяйственной деятельности.

Усилению напряжённости способствовало стратегическое положение региона и его близость к сибирским антибольшевистским центрам, прежде всего к городу Омску – одному из ключевых оплотов белогвардейского движения. Это обстоятельство обусловило превращение северных и восточных районов Степного края в годы гражданского противостояния в зону интенсивных вооружённых столкновений. Прохождение через регион важнейших транспортных и коммуникационных линий, социальная и этническая неоднородность местного населения, сложившаяся в результате крестьянских переселений конца XIX – начала XX вв., а также отсутствие единой системы управления были причиной постоянной смены контролирующих сил в крае: советских гарнизонов, белогвардейских частей, партизанских формирований и интервентских отрядов, также вовлечённых в военно-политическую борьбу [28].

На протяжении всего периода противоборства местное население становилось объектом конкурирующего принуждения со стороны различных властных структур, испытывая постоянное не только политическое, но и экономическое давление, проявлявшееся, в частности, во взыскании государственных податей, земских сборов, недоимок. К примеру, как следует из протокола совещания управляющих уездами Семипалатинской области от 2 февраля 1919 г., взыскание недоимок носило принудительный характер, что, по мнению участников совещания, было связано «с ослаблением в населении психики повиновения» и обусловливало применение насильственных мер при проведении сборов. В частности, отмечалось, что для обеспечения эффективности фискальных мероприятий «в тех случаях, когда кадры милиции вследствие ее малочисленности и за нахождением ее в период организации, окажутся не в состоянии выполнить своих задач по взысканию недоимок мерами государственного принуждения, в помощь им, по предложению и под ответственностью Управляющего уездом должны быть даваемы военные отряды. Цель этих отрядов соответственно та, чтобы в случаях упорного и сознательного уклонения плательщиков от выполнения податных повинностей, произвести на них соответствующее впечатление» [29].

Отказ от уплаты повинностей не всегда был обусловлен нежеланием их нести, поскольку казахское население фактически оказывалось перед необходимостью двойных выплат. Как отмечал Управляющий Каркаралинским уездом С.А. Акаев, причиной «неуспешного поступ-

ления сбора в частности с киргизского населения» являлась «деятельность киргизской организации «Алаш-Орда»», вследствие чего «киргизскому населению, в сущности, приходится платить повинности за 1917 год вторично». По данным того же докладчика, в Каркаралинском уезде «извлечено в январе сего года квитанций на сумму 36 000 рублей во взносе киргизским населением уезда государственных податей сборщикам от упомянутой организации» [29].

Положение казахов-кочевников также усугублялось усилением конфронтации с русским крестьянским населением, что проявлялось в нарастающих земельных спорах, взаимных обвинениях в самовольных захватах и необходимости постоянного вмешательства административных и военных структур. Как следует из «Постановления № 12 экстренного объединённого заседания Атбасарской Земской Управы…» от 18 июля 1918 г., конфликт в селе Мариинском из-за сенокошения на киргизской (казахской) оброчной земле потребовал создания специальной комиссии и проведения перераспределения участков взамен «выкошенной киргизской оброчной статьи», что свидетельствует о существовавших земельных противоречиях между казахским и русским населением. Более того, рассмотренный на том же заседании эпизод самовольного изъятия у казахов имущества и денежных средств («4 лошади, 1 хомут и 800 рублей») жителями соседнего русского селения Донского, а также необходимость командирования вооружённого отряда для ареста виновных, демонстрируют масштаб напряжённости и степень уязвимости коренного населения [30].

Такая же конфронтация существовала и в отношениях коренного населения с казаками, что подтверждается рядом служебных телеграмм. В сентябре 1918 г. Министр туземного дела неоднократно обращался к Акмолинскому губернскому комиссару и в Алаш-Орду с сообщением о «столкновении киргиз с казаками» в Токтаульской волости Атбасарского уезда и требованием «принять меры к мирной ликвидации» конфликта. В одной из телеграмм подчеркивалось, что произошло «кровавое столкновение» и выражалась надежда на «моральный авторитет Алаш» в деле стабилизации ситуации. Ответная телеграмма из Атбасара от 2 октября 1918 г. сообщала, что инцидент был урегулирован и возник «на почве самовольного захвата покосов», что указывает на хозяйственный характер противоречий и отсутствие действенных механизмов регулирования землепользования [25].

Из содержания приведённых архивных материалов следует, что ключевой причиной столкновений между казахским населением и русскими переселенцами и казаками являлся острый земельный дефицит, сформировавшийся в результате переселенческой политики, проводившейся российским царским правительством и сопровождавшейся изъятием земель, исконно принадлежавших казахам. На это указывает следующая публикация в № 44 газеты «Устькаменогорская жизнь» от 21 июля 1918 г. В ней, в частности, отмечалось, что «крупная ошибка русского правительства заключалась в том, что оно при нарезке долей под переселенцев выхватывало из киргизских землевладений лучшие куски, так сказать оазисы, тем самым обесценивая окружающие земли. Мало того, правительство не останавливалось пред чере-сполосицей, вкрапливая в киргизские владения русские поселки и создавая таким путем нежелательные прецеденты» [25].

Социальную напряжённость и недоверие к органам местного управления усиливали действия милиции, основной задачей которой являлось поддержание общественного порядка. Один из примеров описан в рапорте Председателя Жаркинского самостоятельного комитета Омского уезда Омской Уездной Земской Управе от января 1919 г. Документ фиксирует многочисленные случаи злоупотреблений со стороны представителей милиции Омского уезда, сопровождавшиеся физическим насилием, оскорблениями и произвольным изъятием имущества. Так, в документе сообщается об избиении жителей аула Кереит – Альжана Карымсакова и Жанама Урестемова, а также о нанесении побоев работнику Абиль-Молды Куанышева «за то, что тот не понял вопрос», после чего сам хозяин дома, «только что выздоравливающий после тифа», вновь слёг. Помимо физического воздействия, милиционеры в нетрезвом виде

«устроили пирушку», принудительно потребовали у жителей две пары лошадей, а при возвращении избили ямщиков за непреднамеренную ошибку в пути [31].

Данный документ отражает отдельный эпизод произвольных действий представителей милиции в отношении казахского населения. Как следует из рапорта, применение насилия происходило по незначительным поводам, а жители аула практически не имели возможности противостоять действиям милицейских чиновников. Вместе с тем документ показывает, что в сложившейся ситуации казахи пытались защищать свои права посредством обращения к действовавшим органам управления. Так, председатель комитета «покорнейше просит» земские органы принять меры против «нечеловеческих поступков» милицейских чиновников. Этот пример свидетельствует о том, что даже в условиях усиливавшегося административного давления население стремилось использовать существовавшие возможности для защиты своих интересов.

Социально-экономическое положение кочевого населения усугублялось не только политической нестабильностью, но и тяжёлыми природными условиями. Снежные метели, гололедица, бескормица и недороды приводили к массовому падежу скота, составлявшего основу кочевого хозяйства. Положение осложнялось также изъятием скота в ходе реквизиций и продразвёрстки [13]. В результате происходило резкое сокращение поголовья: в докладе уполномоченного по Западно-Сибирскому продовольственному совещанию от 20 августа 1919 г. отмечалось, что в Акмолинской области из 1,5 млн голов скота осталось около 300 тыс., а в отдельных волостях падеж достигал 90 %.

О фактическом положении казахов в своем докладе статский советник Сейдалин в июле 1919 г. писал следующее: «В самом начале предпринятого мною по поручению Правительства ознакомления с нуждами киргизской степи бросилась в глаза безотрадная картина экономической действительности, в которой живут обитатели степей.

В минувшую суровую зиму бедные киргизы донашивали оставшиеся у них от прежних годов лохмотья, которыми они прикрывали свое тело. Это жалкое тряпье, не видевшее мыло с течением времени доводится до полного гниения на теле киргиз и превращается, в конце концов, в гнезда паразитов, называемых у киргизов «белыми иноходцами» («Ак жорга»). Теперь нередко можно видеть в степи киргиза, одетого в плохо выделанные шкуры без нижнего белья» [25].

Социальные последствия кризиса оказались крайне тяжёлыми. Голод и эпидемии стали повседневной реальностью населения.

Таким образом, в условиях политической нестабильности и хозяйственного кризиса казахское население Степного края было вынуждено приспосабливаться к постоянно менявшейся обстановке. Одной из форм адаптации стало сохранение аульных сходов и практики коллективного принятия решений, которые использовались для обсуждения общих вопросов и взаимодействия с органами власти.

Другой формой стало взаимодействие с различными политическими силами. В условиях многовластия население выполняло требования действовавших органов власти, одновременно стремясь отстаивать собственные интересы. Характер этих действий зависел от конкретной политической и хозяйственной ситуации.

Вместе с тем возможности адаптации были ограничены. Реквизиции и повинности, земельные конфликты, изъятие имущества, сокращение поголовья скота, голод и эпидемии нарушали хозяйственную жизнь аулов. Предпринимаемые населением действия помогали решать отдельные проблемы, но не могли предотвратить последствия общего хозяйственного разорения.

Обсуждение. Полученные результаты в целом согласуются с выводами исследований, посвящённых политической истории Гражданской войны в Степном крае и политике «военного коммунизма».

Представленные в статье архивные материалы дополняют их, раскрывая события с позиции повседневной жизни казахского кочевого населения. Анализ документов показывает,

что в условиях политической нестабильности и усиливавшегося экономического давления население аулов не только испытывало последствия этих процессов, но и предпринимало определённые действия, направленные на приспособление к изменявшимся условиям. Тем самым поведение населения и его реакция на политические и социально-экономические изменения рассматриваются как самостоятельная сторона истории Гражданской войны в Степном крае.

Как уже отмечалось, в значительной части рассмотренных трудов казахское население выступает преимущественно как объект военно-политического воздействия, мобилизации и экономического принуждения. Однако изученные архивные документы показывают, что население аулов не только реагировало на действия различных властей, но и стремилось вырабатывать собственные способы поведения в зависимости от складывавшейся ситуации, о чем, к примеру, свидетельствует протокол схода казахов Черно-Иртышской волости Зайсанского уезда от 9 сентября 1918 г., по итогам которого участники, с одной стороны, пришли к решению выполнять распоряжения Временного Сибирского правительства и вносить установленные земские сборы, но, с другой, стремились отстаивать собственные политические и национальные интересы [27]. Выражение готовности идти навстречу новой власти и одновременно стремление отстаивать собственные интересы, по нашему мнению, представляют собой форму адаптации местного населения к условиям многовластия и политической неопределенности.

Подобное поведение прослеживается и в другом приведённом случае, когда казахи Омского уезда зимой 1917-1918 гг. обеспечивали продовольствием казачьи отряды, находившиеся под Марьяновкой, и в то же время летом 1918 г. участники Омского уездного казахского съезда выражали поддержку политическому курсу Алаш-Орды [25]. Эти факты свидетельствуют о сложности положения кочевого населения, вынужденного учитывать интересы различных противоборствующих политических сил. Можно предположить, что в условиях отсутствия единой и устойчивой системы управления открытая поддержка одной из сторон могла создавать дополнительные риски и угрозы для аулов. В связи с этим принимаемые решения во многом носили ситуативный характер и становились одним из способов приспособления населения к политической нестабильности.

Вместе с тем адаптация проявлялась не только в поиске компромисса с действующими властями. Архивные материалы позволяют проследить попытки населения защищать свои хозяйственные и имущественные интересы посредством обращения к существовавшим органам управления [31].

Однако возможности такой адаптации были ограничены масштабом внешнего давления. Особенно отчётливо это проявлялось в хозяйственной сфере. Как было описано выше, казахское население одновременно несло обязательства перед различными политическими структурами [29]. К этому добавлялись частые земельные конфликты между казахским и русским населением из-за сенокосных угодий, а также случаи самовольного изъятия у казахов лошадей, имущества и денежных средств [30].

Вместе с тем выявленные практики не свидетельствуют о способности казахского населения преодолеть последствия Гражданской войны. Предпринимаемые действия помогали реагировать на отдельные возникавшие проблемы, но не могли устранить последствия масштабного хозяйственного кризиса. В данном случае адаптация означала прежде всего поиск и использование доступных способов сохранения хозяйства и социальной организации аула в сложившихся условиях.

Таким образом, рассмотренные материалы показывают, что казахское кочевое общество продолжало использовать сложившиеся механизмы самоорганизации и одновременно вырабатывало ситуативные формы взаимодействия с новыми политическими структурами. Именно сочетание традиционных форм социальной организации с изменявшимися в зависи-

мости от обстоятельств практиками поведения представляется одной из характерных особенностей адаптации казахского кочевого общества к условиям военного времени.

Заключение. Проведённое исследование показывает, что в условиях Гражданской войны 1918-1920 гг. казахское кочевое население оказалось под воздействием одновременно политических, административных, хозяйственных и природных факторов, существенно изменивших привычные условия жизни аулов.

Тем не менее в сложившейся обстановке в аулах сохранялась практика коллективного принятия решений, население выстраивало отношения с различными властными структурами и предпринимало попытки защитить свои хозяйственные и имущественные интересы. Эти действия во многом определялись конкретными обстоятельствами и являлись способом приспособления к происходившим изменениям.

Вместе с тем реквизиции, повинности, земельные конфликты, сокращение поголовья скота, голод и эпидемии существенно ограничивали возможности такой адаптации. Предпринимаемые населением действия могли способствовать решению отдельных проблем, возникавших в повседневной жизни аулов, но не могли предотвратить последствия общего хозяйственного кризиса.

Список использованной литературы:

1. Колчаковщина: сборник документов и боевых воспоминаний/под ред. И. Горюнов. – Москва; Самара: Средневолжское краевое госиздат., 1932. – 111 с.

2. Боевые подвиги частей Красной Армии (1918–1922): сборник документов. – Москва: Воениздат, 1957. – 239 с.

3. Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Т. 2. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 724 с.

4. Гражданская война в Казахстане: летопись событий / А. Елагин и др. Академия наук Казахской ССР; Институт истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1974. – 396 с.

5. Северо-Казахстанская область в 1917-1957 гг.: сборник статей. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. – 153 с.

6. Елеуов Т. Установление Советской власти в Казахстане. – Алма-Ата: Издательство Академии наук КазССР, 1957. – 114 с.

7. Из истории борьбы за власть Советов в Казахстане. Алма-Ата, 1963. – 173 с.

8. Гражданская война в Восточном Казахстане, 1917-1922 гг.: Сборник документов / Сост. Г.Т. Касымова, М.К. Каримов, А.М. Мамырбеков, М.И. Перебеева, Н.А. Полякова, Е.Е. Сайлаубай, Т.У. Тусунбаева. Семей: КГУ «Центр документации новейшей истории» Управления архивов и документации Восточно-Казахстанской области, Научный центр исторических исследований им. ак. М. Козыбаева Семипалат, 2013. – 519 с.

9. Абдрахманова С. Восточный Казахстан в годы гражданской войны (1918-1920 гг.). URL: https://ulagat.com/2020/12/31/восточный-казахстан-в-годы-гражданск/

10. Бимолданова А.А. Казахские волостные управители Степного края в условиях социального эксперимента 1917–1920 гг.: практики адаптации и выживания // Гражданская война в России: жизнь в эпоху социальных экспериментов и военных испытаний, 1917–1922. – 2020. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_44411776_59331033.pdf

11. Каженова Г.Т. Организация органов земского самоуправления в Степном крае (1917–1919 гг.). Гуманитарные науки в Сибири, 2018 г., т. 25, № 1, с. 11–18.

12. Лысенко Ю.А. К вопросу о причинах гражданской войны 1918-1921 годов в Степном крае // URL: https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-prichinah-grazhdanskoi-voi-ny-1918-1921-godov-v-stepnom-krae

13. Лысенко Ю. А., Омурова Ж.О. Степной край и Туркестан в условиях политики "военного коммунизма" и ее последствий (1918-1922 гг.) // Society and Security Insights. – 2018. – №3. URL:

https://cyberleninka.ru/article/n/stepnoy-kray-i-turkestan-v-usloviyah-politiki-voennogo-kommunizma-i-ee-posledstviy-1918-1922-gg/viewer

14. Медеубаев Е.И. Повседневная жизнь в городах Казахской и Туркестанской АССР в период «военного коммунизма» (1918–1921 гг.) // Экстремальное в повседневной жизни населения России: региональный аспект (к 100-летию Русской революции 1917 г.). – 2017. – С. 44–50. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_32310998_98534371.pdf

15. Лысенко Ю.А. Механизмы формирования социальной базы большевизма в Степном крае в период Гражданской войны (1918-1921 гг.). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/mehanizmy-formirovaniya-sotsialnoy-bazy-bolshevizma-v-stepnom-krae-v-period-grazhdanskoy-voyny-1918-1921-gg

16. Кадырбаев А. Ш. Казахское национальное движение "Алаш-орда": от февральской революции до окончания гражданской войны. 1917-1920 гг. // URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kazahskoe-natsionalnoe-dvizhenie-alash-orda-ot-fevralskoy-revolyutsii-do-okonchaniya-grazhdanskoy-voyny-1917-1920-gg

17. Аманжолова Д.А. К вопросу о взаимодействии этнических элит Степного края и Туркестана в годы революции и гражданской войны // URL: https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-vzaimodeystvii-etnicheskih-elit-stepnogo-kraya-i-turkestana-v-gody-revolyutsii-i-grazhdanskoy-voyny

18. Движение Алаш: сборник документов и материалов; Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты; Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты; [құраст.: Е. М. Грибанова ж. б.]; редакция алқасы: Қ. С. Алдажуманов ж. б.] . – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 472 с.

19. Қазақ съездері: қаулы-қарарлары мен шешімдері (1917-1919 жж.): құжаттар жинағы / К. М. Ілиясова; ҚР Білім және ғылым министрлігі, Қорқыт ата атындағы мем. ун-ті. – Қызылорда, 2003. – 176 с.

20. Алаш және ұлт қайраткерлері. ҚР Білім және ғылым министрлігі; Тараз мемлекеттік педагогикалық институты. – Тараз, 2014. – 264 б.

21. Olcott M. The Kazakhs. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University Press, 1987. – 341 p.

22. Pianciola, N. Nomads and the state in Soviet Kazakhstan. In D. Ludden (Ed.), Oxford Research Encyclopedia of Asian History. Oxford University Press, 2019. – 23 p.

23. Государственный исторический архив Омской области (ГИАОО). Ф. 1617. Оп. 1. Д. 58. Л. 25

24. ГИАОО. Ф. 1617. Оп. 1. Д. 126. Л. 4. Л. 7

25. Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 2300. Оп. 9. Д. 4. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-1701. Оп. 1. Д. 6а. Л. 53, 56, 73, 74, 79, 172 –172 об.

26. ЦГА РК. Ф. 2300. Оп. 9. Д. 1. ГАРФ. Ф. 667. Оп. 1. Д. 16. Л. 72. Копия.

27. Центр документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области (ЦДНИ ВКО). Ф.48. Оп.1. Д. 96. Л. 20 – 21. Копия.

28. Казахстан в период гражданского противостояния // URL: https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9232…

29. ЦДНИ ВКО. Ф. 48. Оп. 1. Д. 178. Л. 68 – 68 об., 69 – 69 об., 70. Копия.

30. ГИАОО. Ф. 1617. Оп. 1. Д. 133. Л. 103 – 103 об. Копия.

31. ГИАОО. Ф. 1617. Оп.1. Д. 73. Л. 69 – 69 об.

References:

1. Goryunov I. (Ed.). Kolchakovshhina: sbornik dokumentov i boevyh vospominanij [Kolchakov Regime: Collection of Documents and Combat Memoirs]. Moscow; Samara: Srednevolzhskoe kraevoe gosizdat, 1932. 111 p. [in Russian].

2. Boevye podvigi chastej Krasnoj Armii (1918-1922): sbornik dokumentov [Combat Exploits of the Red Army Units (1918-1922): Collection of Documents]. Moscow: Voenizdat, 1957. 239 p. [in Russian].

3. Inostrannaja voennaja intervencija i grazhdanskaja vojna v Srednej Azii i Kazahstane [Foreign Military Intervention and the Civil War in Central Asia and Kazakhstan]. Vol. 2. Alma-Ata: Nauka, 1964. 724 p. [in Russian].

4. Elagin A., et al. Grazhdanskaja vojna v Kazahstane: letopis' sobytij [The Civil War in Kazakhstan: Chronicle of Events]. Alma-Ata: Nauka, 1974. 396 p. [in Russian].

5. Severo-Kazahstanskaja oblast' v 1917-1957 gg.: sbornik statej [North Kazakhstan Region in 1917-1957: Collection of Articles]. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1957. 153 p. [in Russian].

6. Eleuov T. Ustanovlenie Sovetskoj vlasti v Kazahstane [The Establishment of Soviet Power in Kazakhstan]. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1957. 114 p. [in Russian].

7. Iz istorii bor'by za vlast' Sovetov v Kazahstane [From the History of the Struggle for Soviet Power in Kazakhstan]. Alma-Ata, 1963. 173 p. [in Russian].

8. Kasymova G.T., Karimov M.K., Mamyrbekov A.M., Perebeeva M.I., Poljakova N.A., Sajlaubaj E.E., Tusunbaeva T.U. (Comp.). Grazhdanskaja vojna v Vostochnom Kazahstane, 1917-1922 gg.: sbornik dokumentov [The Civil War in Eastern Kazakhstan, 1917–1922: Collection of Documents]. Semey: Documentation Center of Contemporary History of East Kazakhstan Region; M. Kozybayev Scientific Center for Historical Research, 2013. 519 p. [in Russian].

9. Abdrahmanova S. Vostochnyj Kazahstan v gody Grazhdanskoj vojny (1918-1920 gg.) [Eastern Kazakhstan during the Civil War (1918–1920)]. Available at: https://ulagat.com /2020/12/31/восточный-казахстан-в-годы-гражданск/(accessed 28.06.2026). [in Russian].

10. Bimoldanova A.A. Kazahskie volostnye upraviteli Stepnogo kraja v uslovijah social'nogo jeksperimenta 1917-1920 gg.: praktiki adaptacii i vyzhivanija [Kazakh Volost Administrators of the Steppe Region under the Conditions of the Social Experiment of 1917-1920: Practices of Adaptation and Survival]. In: Grazhdanskaja vojna v Rossii: zhizn' v jepohu social'nyh jeksperimentov i voennyh ispytanij, 1917-1922 [The Civil War in Russia: Life in an Era of Social Experiments and Military Trials, 1917-1922]. Available at: https://elibrary.ru/download/elibrary_44411776_59331033.pdf (accessed 28.06.2026). [in Russian].

11. Kazhenova G.T. Organizacija organov zemskogo samoupravlenija v Stepnom krae (1917-1919 gg.) [Organization of Zemstvo Self-Government Bodies in the Steppe Region (1917-1919)]. Gumanitarnye nauki v Sibiri *[Humanitarian Sciences in Siberia]. 2018. Vol. 25. No. 1. PP. 11–18. [in Russian].*

12. Lysenko Ju.A. K voprosu o prichinah Grazhdanskoj vojny 1918-1921 godov v Stepnom krae [On the Causes of the Civil War of 1918-1921 in the Steppe Region]. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-prichinah-grazhdanskoi-voyny-1918-1921-godov-v-stepnom-krae (accessed 28.06.2026). [in Russian].

13. Lysenko Ju.A., Omurova Zh.O. Stepnoj kraj i Turkestan v uslovijah politiki «voennogo kommunizma» i ee posledstvij (1918-1922 gg.) [The Steppe Region and Turkestan under the Policy of War Communism and Its Consequences (1918-1922)]. Society and Security Insights. *2018. No. 3. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/stepnoy-kray-i-turkestan-v-usloviyah-politiki-voennogo-kommunizma-i-ee-posledstviy-1918-1922-gg (accessed 28.06.2026). [in Russian].*

14. Medeubaev E.I. Povsednevnaja zhizn' v gorodah Kazahskoj i Turkestanskoj ASSR v period «voennogo kommunizma» (1918-1921 gg.) [Everyday Life in the Cities of the Kazakh and Turkestan ASSRs during the Period of War Communism (1918-1921)]. In: Jekstremal'noe v povsednevnoj zhizni naselenija Rossii: regional'nyj aspekt (k 100-letiju Russkoj revoljucii 1917 g.) [The Extreme in the Everyday Life of the Population of Russia: Regional Aspect (Dedicated to the 100th Anniversary of the Russian Revolution of 1917)]. 2017. Pp. 44-50. Available at: https://elibrary.ru/download/elibrary_32310998_98534371.pdf (accessed 28.06.2026). [in Russian].

15. Lysenko Ju.A. Mehanizmy formirovanija social'noj bazy bol'shevizma v Stepnom krae v period Grazhdanskoj vojny (1918–1921 gg.) [Mechanisms of the Formation of the Social Base of Bolshevism in the Steppe Region during the Civil War (1918-1921)]. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/mehanizmy-formirovaniya-sotsialnoy-bazy-bolshevizma-v-stepnom-krae-v-period-grazhdanskoy-voyny-1918-1921-gg (accessed 28.06.2026). [in Russian].

16. Kadyrbaev A.Sh. Kazahskoe nacional'noe dvizhenie «Alash-Orda»: ot Fevral'skoj revoljucii do okonchanija Grazhdanskoj vojny. 1917-1920 gg. [The Kazakh National Movement "Alash-Orda": From the February Revolution to the End of the Civil War, 1917-1920]. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/kazahskoe-natsionalnoe-dvizhenie-alash-orda-ot-fevralskoy-revolyutsii-do-okonchaniya-grazhdanskoy-voyny-1917-1920-gg (accessed 28.06.2026). [in Russian].

17. Amanzholova D.A. K voprosu o vzaimodejstvii jetnicheskih jelit Stepnogo kraja i Turkestana v gody revoljucii i Grazhdanskoj vojny [On the Interaction of the Ethnic Elites of the Steppe Region and Turkestan during the Revolution and the Civil War]. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-vzaimodeystvii-etnicheskih-elit-stepnogo-kraya-i-turkestana-v-gody-revolyutsii-i-grazhdanskoy-voyny (accessed 28.06.2026). [in Russian].

18. Gribanova E.M., et al. (Comp.). Dvizhenie Alash: sbornik dokumentov i materialov [The Alash Movement: Collection of Documents and Materials]. Almaty: El-shezhire, 2008. 472 p. [in Russian and Kazakh].

19. Ilijasova K.M. (Comp.). Qazaq s'ezderi: qauly-qararlary men sheshimderi (1917-1919 zhzh.): quzhattar zhinagy[Kazakh Congresses: Resolutions and Decisions (1917-1919): Collection of Documents]. Kyzylorda, 2003. 176 p. [in Kazakh].

20. Alash zhane ult qajratkerleri [Alash and National Leaders]. Taraz: Taraz State Pedagogical Institute, 2014. 264 p. [in Kazakh].

21. Olcott M.B. The Kazakhs. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University Press, 1987. – 341 p.

22. Pianciola N. Nomads and the State in Soviet Kazakhstan. In: Ludden D. (Ed.). Oxford Research Encyclopedia of Asian History. Oxford: Oxford University Press, 2019. 23 p.

23. Historical Archive of Omsk Oblast (GIAOO). F. 1617. Op. 1. D. 58. L. 25.

24. GIAOO. F. 1617. Op. 1. D. 126. L. 4, 7.

25. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). Fond 2300. Inventory 9. File 4; State Archive of the Russian Federation (GARF). F. R-1701. Op. 1. F. 6a. L. 53, 56, 73, 74, 79, 172-172 verso.

26. CSA RK. F. 2300. Op. 9. F. 1; GARF. F. 667. Op.1. D. 16. L. 72. Copy.

27. Documentation Center of Contemporary History of East Kazakhstan Region (DCCHEKR). F.48. Op. 1. D. 96. L. 20-21. Copy.

28. Kazakhstan v period grazhdanskogo protivostojanija [Kazakhstan during the Civil Confrontation]. Available at: https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9232 (accessed 28.06.2026). [in Russian].

29. DCCHEKR. F. 48. Op. 1. D. 178. L. 68-68 verso, 69-69 verso, 70. Copy.

30. GIAOO. F. 1617. Op. 1. D 133. L 103-103 verso. Copy.

31. GIAOO. F. 1617. Op. 1. D. 73. L. 69-69 verso.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.003

*Г.К. Кадиркулова [*1], А.Е. Омарова [2], А.С. Утешова [3]*

[1] Q университеті, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан
e-mail: gulimochka@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-4091-9326

[2]тарих пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші, Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: aygerim.omarova.87@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0003-8475-794X

[3]М.Тынышпаев атындағы көлік және логистика академиясы, аға оқытушы
Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: uteshova86@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-1889-3877

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ЖАҢА ӘДІСТІ МЕКТЕПТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Орталық Азиядағы жаңа әдісті мектептердің қалыптасуы, даму ерекшеліктері және тарихи маңызы қарастырылады. Зерттеуде жәдидшілдік қозғалысының ағартушылық идеяларының білім беру жүйесін жаңғыртудағы рөлі талданып, жаңа әдісті мектептердің пайда болуына ықпал еткен саяси, әлеуметтік және мәдени алғышарттар айқындалады. Сонымен қатар Түркістан өлкесі, Қазақстан, Бұхара Әмірлігі және Хиуа хандығындағы жаңа әдісті оқу орындарының қызметі салыстырмалы тұрғыдан зерттеледі. Мақалада дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесінен жаңа оқыту әдістеріне көшу үдерісі, оқу бағдарламаларына зайырлы пәндердің енгізілуі және олардың халықтың білім деңгейін арттырудағы ықпалы көрсетіледі. Зерттеу барысында тарихилық, салыстырмалы-тарихи, талдау және синтез, индукция мен дедукция, хронологиялық әдістер қолданылды. Архивтік құжаттар, мерзімді басылымдар және отандық әрі шетелдік ғылыми еңбектер негізінде жаңа әдісті мектептердің ұлттық сана-сезімнің өсуіне, мәдени жаңғыруға, ағартушылық қозғалыстың дамуына және ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына қосқан үлесі бағаланады. Зерттеу нәтижесінде жаңа әдісті мектептердің дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесін реформалаудағы, зайырлы пәндерді енгізудегі, ұлттық интеллигенцияның қалыптасуындағы және қоғамдық-саяси сананың жаңаруындағы орны айқындалды.

Кілт сөздер: жәдидшілдік, жаңа әдісті мектептер, Орталық Азия, білім беру, реформа, ағартушылық қозғалыс, мұсылмандық білім беру, ұлттық интеллигенция.

Кадиркулова Г.К. [*1], *ОмароваА.Е.* [2], *Утешова А.С.* [3]

[1] *Q университет, кандидат исторических наук, Алматы, Казахстан*
e-mail: gulimochka@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-4091-9326

[2]*учитель истории, педагог-исследователь, Алматы, Республика Казахстан*
e-mail: aygerim.omarova.87@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0003-8475-794X

[3]*Академия транспорта и логистики им. Тынышпаева, старший преподаватель, Алматы, Республика Казахстан*
e-mail: uteshova86@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-1889-3877

ФОРМИРОВАНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НОВОМЕТОДНЫХ ШКОЛ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности становления, развития и историческое значение новометодных школ в Центральной Азии в конце XIX – начале XX века. Анализируется роль просветительских идей джадидизма в модернизации системы образования, а также выявляются политические, социальные и культурные предпосылки возникновения новометодных школ. Особое внимание уделяется сравнительному изучению деятельности новометодных учебных заведений в Туркестанском крае, Казахстане, Бухарском эмирате и Хивинском ханстве. В работе показан процесс перехода от традиционной мусульманской системы образования к новым методам обучения, внедрение светских дисциплин в учебные программы и их влияние на повышение уровня образования населения. В ходе исследования использованы принципы историзма, сравнительно-исторический метод, методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, а также хронологический подход. На основе архивных документов, периодической печати и трудов отечественных и зарубежных исследователей дана оценка вклада новометодных школ в формирование национального самосознания, культурное обновление, развитие просветитель-ского движения и становление национальной интеллигенции. В результате исследования определено место новометодных школ в реформировании традиционной мусульманской системы образования, внедрении светских знаний и модернизации общественно-политической жизни народов Центральной Азии.

Ключевые слова: джадидизм, новометодные школы, Центральная Азия, образование, реформа, просветительское движение, мусульманское образование, национальная интеллигенция.

Kadirkulova G.K. *[1], *Omarova A.E.* [2], *UteshovaA.S.* [3]

[1] *Q university, Candidate of Historical Sciences,*
Almaty, Kazakhstan
e-mail: gulimochka@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-4091-9326

[2]*History Teacher, Researcher Teacher, Almaty, Republic of Kazakhstan*
e-mail: aygerim.omarova.87@inbox.ru
https://orcid.org/0009-0003-8475-794X

[3]*Tynyshpayev Academy of Transport and Logistics, Senior Lecturer, Almaty, Republic of Kazakhstan*
e-mail: uteshova86@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-1889-3877

THE EMERGENCE OF NEW-METHOD SCHOOLS IN CENTRAL ASIA AND THEIR HISTORICAL SIGNIFICANCE

Abstract

This article examines the formation, development, and historical significance of new-method schools in Central Asia during the late nineteenth and early twentieth centuries. The study analyzes the role of Jadid educational ideas in the modernization of the educational system and identifies the political, social, and cultural prerequisites that contributed to the emergence of new-method schools. Particular attention is paid to a comparative analysis of educational institutions operating in Turkestan, Kazakhstan, the Emirate of Bukhara, and the Khanate of Khiva. The article explores the transition from the traditional Muslim educational system to modern teaching methods, the introduction of secular subjects into curricula, and their impact on improving the educational level of the population. The research employs the principles of historicism, comparative-historical analysis, synthesis and analytical methods, induction and deduction, as well as the chronological approach. Based on archival documents, periodicals, and the works of domestic and foreign scholars, the study evaluates the contribution of new-method schools to the growth of national consciousness, cultural modernization, the development of enlightenment movements, and the formation of a national intelligentsia. The findings demonstrate the significant role of new-method schools in reforming traditional Muslim education, introducing secular knowledge, and promoting socio-political modernization in Central Asia.

Keywords: Jadidism, new-method schools, Central Asia, education, reform, enlightenment movement, Muslim education, national intelligentsia.

Кіріспе. XIX ғасырдың 50-60 жылдары Қазақстанның Ресейге қосылу процесі аяқталған соң, білім беру жұмыстарын ұйымдастыру күн тәртібіне қойылды. Білім беру құбылысы тек жеке тәрбиеде ғана емес, сонымен бірге ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда да өте маңызды. Бұл XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Орталық Азиядағы жаңа әдісті мектептердің пайда болуынан айқын көрінді. Жаңа әдістемелік мектептердің пайда болуы XIX-XX ғасырдың басында Ресей империясында әртүрлі ағартушылық ағымдардың дамуы кезінде қолға алынып, түрлі кедергілер мен қиындықтарға қарамастан өзгеріске түсті. Ресейдегі жәдидтік ағым өкілдерінің білім беру реформаларының жетістіктері қазақ даласында жаңа әдістемелік мектептерінің пайда болуы мен таралуына үлкен әсер етті. Қазақ мектептері мен медреселерінде оқушыларды оқытудың ескі жүйесі уақыт талабына сай келмеді, ал жергілікті халықтың негізгі бөлігінің білім деңгейі өте төмен болып қалды.

Қазақ даласындағы мұсылман оқу орындары қалыптасудың күрделі жолынан өтті, оларға оқытудың жаңа әдістерін енгізу процесі де оңай болған жоқ. Елдегі рухани және білім беру жүйесін реформалауды мақсат етіп қойға жәдидтік ағым өкілдерінің реформасының әсер ету ауқымы өте үлкен болды және Орталық Азия, Осман империясы, Кавказ өңірлерін де қамтыды.

Жәдидшілдік түркі тілі мен әдебиетін дамытуды, зайырлы пәндерді үйретуді, ғылым жетістіктерін пайдалануды, әйелдердің теңдігін қолдайтын ағартушылық қозғалыс болды. Жәдидшілдіктің көрнекті өкілдері қатарына Шағабуддин Маржани, Құсайын Фаизханов, Ысмайыл Гаспаралы, Мұса Бигеев, Ризаетдин Фахретдинов, Мифтахеддин Ақмолда, Мұхаметсәлім Үметбаев, Зайнулла Расулов және т. б. жатқызылады. Бұл қозғалысты Орынбордан шыққан ағайынды Құсайыновтар, Троицкіден шыққан Яушевтер, уфалық С.Нәзіров пен Г.Хакимов сынды кәсіпкерлер қызу қолдады. Орталық Азияда Мінуәр қари Әбдірашидханов, Файзулла Қожаев, Махмұдқожа Бехбуди, С.Міржәлелов сияқты жәдидшілдер танымал болды. Жәдидшілдік қозғалысының Қазақстандағы ірі өкілі Шәкәрім Құдайбердіұлы екені белгілі. Жәдидшілдік қозғалысы мектептер мен медреселерде «усул-и жәдид, оқытудың дыбыстық жаңа әдісін қолданудан басталды. Бұл әдіс ең алғаш рет Уфа губерниясындағы «Ғұсмания және Орынбор губерниясындағы «Хұсайыния, Қазандағы «Мұхаммадия медреселерінде қолданылды.

Мектептің білім беру жүйесін реформалауда ескірген оқыту әдістерінің орнына қазіргі заманның талаптарына сай келетін әдістемені енгізуі жаңа әдістемелік мектептерді тез танымал етті. Жаңа мектептердің ашылуымен қатар, ескі мектептер мен медреселер оқытудың жаңа әдісіне ауыса бастады және бұл XX ғасырдың басында Ақмола, Семей, Қарқаралы, Верный және Қапал қалаларында, Сырдария және Жетісу облыстарында тез қарқынмен жүрді. Жаңа мектептер мен медреселер жергілікті тұрғындар арасында танымал болды және сол кездегі барлық талаптарға сай болды деп айтуға болады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы осы оқу орындарының саны, жаңа әдістемелік білім беру жүйесінің айрықша белгілері, жәдидтер рухани-білім беру жүйесінің жұмыс механизмі анықталды.

Көптеген жаңа мектептер мен медреселердің пайда болуымен дәстүрлі оқыту әдістемесінің мазмұны өзгере бастады. Діни пәндермен бірге оқу кестесіне тарих, география, орыс тілі, арифметика, геометрия, гигиена, Ана тілі, риторика және т.б. сияқты зайырлы пәндер енгізілді, бұл түлектердің білім сапасын, ой-өрісін және практикалық дағдыларын арттыруға мүмкіндік берді.

Орталық Азия аймағындағы халықтардың ұлттық санасының өсуіне, рухани оянуында маңызды рөл атқарған қозғалыс ретінде жаңа әдістемелік мектептердегі білім берудің қажеттілігі, қалыптасуы мен дамуын зерттеу аталған тақырыптың мазмұны мен өзектілігін анықтайды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында тарихи танымның кешенді және пәнаралық әдістері қолданылды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Орталық Азия мен Қазақстандағы жаңа әдісті мектептердің қалыптасуы мен дамуын зерделеу мақсатында тарихнамалық талдау, салыстырмалы-тарихи, жүйелік, деректанулық және контент-талдау әдістері пайдаланылды. Ең алдымен, мәселенің зерттелу деңгейін анықтау үшін тарихнамалық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы жаңа әдісті мектептер мен жәдидшілдік қозғалысына қатысты еңбектер бірнеше кезең мен ғылыми бағыттарға жіктелді. Атап айтқанда, революцияға дейінгі миссионерлік және әкімшілік сипаттағы зерттеулер, кеңестік кезеңдегі еңбектер, тәуелсіз Қазақстан тарихшыларының зерттеулері, посткеңестік кеңістіктегі ғылыми еңбектер және шетелдік ғалымдардың тұжырымдары кешенді түрде қарастырылды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Орталық Азиядағы жаңа әдісті мектептердің қалыптасуы мен қызметі ғылыми әдебиетте кеңінен қарастырылған мәселелердің бірі болып табылады. Әртүрлі кезеңдерде зерттеушілер өздерінің ғылыми-теориялық ұстанымдарына сәйкес жаңа әдісті мектептердің пайда болуы, дамуы және қоғам өміріне ықпалына

қатысты әртүрлі тұжырымдар жасаған. Сондықтан аталған мәселенің тарихнамасын шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады.

Революцияға дейінгі кезеңдегі зерттеулер негізінен Ресей империясының әкімшілік-миссионерлік саясаты аясында жазылды. Бұл кезеңде Н.П. Остроумов пен А.И. Добросмыслов еңбектерінде Түркістан өлкесіндегі білім беру жүйесінің ерекшеліктері сипатталды. Ал С.Граменицкий, А.Александрова, Н.А. Бобровникова, Г.Андреев, А.Самойлович секілді авторлар Орта Азиядағы жәдидшілдіктің қалыптасуы мен дамуының жекелеген кезеңдерін қарастырып, әсіресе жаңа әдісті мектептердің қызметіне назар аударды. Алайда аталған еңбектердің басым бөлігі миссионерлік және отаршылдық идеология ықпалында жазылғандықтан, олардың ғылыми тұжырымдары белгілі бір дәрежеде біржақты сипатқа ие болды.

Ресей империясының ағарту саясаты мен мұсылман халықтарының білім беру мәселелерін зерттеуде А.В. Васильев пен А.Е. Алекторовтың еңбектері маңызды орын алады. А.В. Васильев қазақ даласындағы мектептер мен медреселердің қызметі, оқушылар мен мұғалімдердің саны, оқу үдерісінің ұйымдастырылуы жөнінде статистикалық мәліметтер келтірсе [1], А.Е. Алекторов Бөкей Ордасындағы қазақтардың білім алуы мәселесін зерттеп, Батыс Қазақстан өңіріндегі оқу-ағарту ісіне қатысты құнды деректерді ғылыми айналымға енгізді [2].

Миссионерлік бағыттағы зерттеушілердің қатарында Н.И. Ильминскийдің еңбектері ерекше орын алады. Ол қазақ қоғамындағы оқу-ағарту ісінің дамуы мен орыс тіліндегі білім берудің таралу деңгейіне қатысты мәліметтер ұсынған [3]. Ал С.М. Граменицкий өзінің «Очерк развития народного образования в Туркестанском крае» атты еңбегінде Сырдария облысындағы халық ағарту ісін сипаттай отырып, Ресей империясының мәдени-ағартушылық миссиясын дәріптеген және орыс емес халықтарды оқыту тәжірибесіне тоқталған [4]. Жалпы алғанда, революцияға дейінгі зерттеулерде қазақ жеріндегі дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесі мен жаңа әдісті мектептердің маңызы төмендетіліп көрсетіліп, орысша білім беру үлгісі прогрессивті құбылыс ретінде бағаланды.

Кеңестік кезеңде жәдидшілдік пен жаңа әдісті мектептер мәселесі жаңа идеологиялық ұстанымдар негізінде зерттелді. Қазақстандағы ағарту ісінің тарихына арналған іргелі еңбектердің бірі – Т.Тәжібаевтың монографиясы. Автор қазақ өлкесінің әртүрлі аймақтарындағы мектептердің саны мен ашылу тарихына қатысты мол деректерді жүйелегенімен, қазақ оқушыларының білім деңгейі мен оқу нәтижелеріне терең талдау жасамаған [5]. А.И. Сембаева өз зерттеулерінде революцияға дейінгі кезеңдегі білім беру жүйесінің құрылымы мен даму ерекшеліктерін қарастырған [6].

XX ғасырдың 20-жылдарында жәдидшілдік тарихын негізінен осы қозғалыстың өкілдері жазды. Солардың қатарында С.Айни мен Ф.Ходжаевтың еңбектері ерекше ғылыми құндылыққа ие. Олар жас бұхаралықтар қозғалысының қызметін жан-жақты талдап, Түркістан өлкесі мен Бұхара Әмірлігіндегі «усул-и жәдид» мектептерінің пайда болуы мен дамуын тарихи тұрғыдан зерделеген.

Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде жәдидшілдік пен жаңа әдісті мектептер мәселесіне қызығушылық арта түсті. Н.А. Байгараев пен Д.А. Рахымқұлов өз зерттеулерінде Қазақстандағы жаңа әдісті мектептердің білім беру жүйесін, олардың мазмұны мен ерекшеліктерін қарастырды. Ал С.А. Урашев Жетісу облысы мен Верный қаласындағы мәдени-ағартушылық мекемелердің құрылуы, қызметі және оқу-тәрбие үдерісін мұрағаттық деректер негізінде талдады [7].

А.А. Айтмұхамбетовтің диссертациялық зерттеуінде Ресей империясының қазақ даласындағы білім беру саясаты, оқу орындарының ашылуы, қазақ зиялыларының қалыптасуы және ағартушылық үдерістердің даму ерекшеліктері қарастырылған [8].

Шығыстанушы Н. Сабитов еңбектерінде қазақ мектептері мен медреселерінің қызметі, сондай-ақ революцияға дейінгі кезеңдегі орыс-қазақ мектептері туралы мәліметтер қамтылған. Дегенмен автор мұсылмандық білім беру жүйесін кеңестік таптық көзқарас тұрғысынан бағалап, оның қызметін қоғам дамуына кедергі келтіретін құбылыс ретінде сипаттайды [9].

Отандық тарихнамада жәдидшілдіктің этномәдени және рухани аспектілерін зерттеуде Г.С. Сұлтанғалиеваның еңбектері маңызды орын алады. Ғалым Қазақстан мен Ресей мұрағаттарының материалдарына сүйене отырып, Батыс Қазақстандағы этномәдени байланыстар жүйесіндегі жәдидшілдіктің рөлін, татар зиялыларының ағартушылық қызметін және мұсылман қауымдастықтарының қоғамдық ықпалын талдаған [10].

Н.Д. Нұртазина Қазақстан мен Орталық Азия халықтарының рухани даму мәселелерін қарастыра отырып, жәдидшілдіктің аймақтық ерекшеліктеріне назар аударды. Зерттеушінің пікірінше, Қазақстандағы жәдидшілдіктің негізгі мақсаты қоғамды жаңғырту, ұлттық сананы дамыту және отарлық тәуелділіктен арылуға бағытталған реформалық идеяларды жүзеге асыру болды [11].

К.К. Базарбаев пен Ж.Т. Төлепберген Түркістан өңіріндегі жаңа әдісті оқу орындарының қалыптасу тарихын зерттей отырып, білім беру жүйесін реформалау мұсылман халықтарының мәдени және рухани бірігуіне ықпал еткенін дәлелдейді. Авторлардың пікірінше, жәдидшілдік қозғалысы тек оқу-ағарту саласын ғана емес, жалпы рухани мәдениетті жаңғырту үдерісін қамтыды .

Посткеңестік кеңістіктегі зерттеушілердің еңбектері жәдидшілдікті кең ауқымда қарастыруымен ерекшеленеді. Татар және башқұрт ғалымдары Р.М. Мұхаметшин, Р.Х. Калимуллин, Р.С. Хакимов, Р.Г. Кузеев, Л.А. Ямаева, М.Н. Фархшатов, М.В. Рыгалова және басқа да зерттеушілер Ресей империясы құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының ағартушылық қозғалыстарын зерттей отырып, қазақ даласындағы жәдидшілдіктің ерекшеліктеріне де тоқталады.

Жәдидшілдіктің тарихи бастаулары мен исламдық реформаторлық қозғалыстардың дамуын зерттеуде Ризаитдин Фахретдиннің еңбектері ерекше маңызға ие. Ол Еділ-Орал өңіріндегі жәдидшілдіктің таралу алғышарттарын, ислам институттарының тарихын және мұсылман қоғамындағы ағартушылық қызметтің эволюциясын қарастырған [12].

Қазіргі кезеңде Орталық Азия ғалымдары да жәдидшілдік мәселесіне белсенді түрде зерттеу жүргізуде. Тәжікстандық ғалымдар Н.Б. Хотамов пен Н.У. Гафаров, өзбекстандық зерттеушілер Д. Алимова, Н. Каримов, С.Б. Шадманова, З.Э. Халилова және басқалары Орта Азиядағы жәдидшілдік қозғалысының ерекшеліктерін талдай отырып, Қазақстан аумағындағы мәдени, әлеуметтік және саяси өзгерістерге де назар аударады.

Жәдидшілдік тарихын зерттеуге шетелдік ғалымдар да елеулі үлес қосты. А.Халид, А.Франк, Р.Крюс, С.Дюдуаньон және басқа зерттеушілер жәдидшілдікті мұсылман қоғамдарының модернизациялық қозғалысы ретінде қарастырып, оның саяси, мәдени және білім беру салаларындағы ықпалын жан-жақты талдаған. Әртүрлі кезеңдердегі авторлардың ғылыми ұстанымдары мен методологиялық ерекшеліктері салыстырылып, олардың жәдидтік білім беру жүйесіне берген бағалары анықталды.

Салыстырмалы-тарихи әдіс Қазақстан мен Орталық Азия өңірлеріндегі жаңа әдісті мектептердің даму ерекшеліктерін өзара салыстыра отырып зерттеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар аталған оқу орындарының пайда болуы мен қызметіндегі ортақ және ерекше белгілер, олардың жергілікті қоғамның әлеуметтік-мәдени жаңғыруына ықпалы айқындалды.

Жүйелік әдіс жаңа әдісті мектептерді қоғамдық-саяси, мәдени және ағартушылық үдерістермен өзара байланыста қарастыруға негіз болды. Осы тәсіл арқылы жәдидтік білім беру қозғалысының Ресей империясының отарлық саясаты жағдайындағы орны, мұсылман қоғамындағы реформаторлық идеялармен сабақтастығы және ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына әсері талданды.

Контент-талдау әдісі зерттеушілердің еңбектеріндегі негізгі тұжырымдар мен бағалауларды анықтауға қолданылды. Бұл әдіс арқылы жаңа әдісті мектептердің қызметі, олардың оқу бағдарламалары, ағартушылық бағыттары және қоғамдық маңызы туралы пікірлер жүйеленіп, әртүрлі ғылыми мектептердің көзқарастары салыстырылды. Осы әдістердің жиынтық қолданылуы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Орталық Азиядағы жаңа әдісті

мектептердің қалыптасуы мен дамуының тарихи алғышарттарын, қызмет ерекшеліктерін және қоғамдық маңызын жан-жақты әрі объективті түрде ашуға мүмкіндік берді.

Нәтижелер. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында мұсылман халықтарының басым көпшілігі ұлт ретінде жойылудың алдында тұрды. Сол заманда мұсылман жұртының ішінде ең сауаттысы һәм білімдісі болған татар және қырым татар жұрты да Ресей патшалығының тарапынан ұлттық езгіге түсіп, ұлт ретінде жойылып бара жатты. Алайда И.Гаспринский, С.Мақсұдов, Ғ.Исхаков, М.Бигиев, Ә.Топшыбашев т.б. елшіл азаматтар ұлттық езгіден арылудың жолын ұсынып, әр тараптан бас көтере бастады. Олар түбі бір түркі жұртының саяси күштерін біріктіру арқылы, ұлттық езгіден құтылудың жолын анықтады. Ол үшін ұлтына адал ұрпақ тәрбиелеп, «ұлт мәселесін» қолға алу керек деп шешті. Күллі Еуропада, яғни батыста жаңа дәуір басталғанда, татар және қырым татар халқы да әлемдік көштен қалғысы келмеді. Олар өздерінің ұлт ретінде жойылып бара жатқандығының себебі – діннің әлсіреуінен, ал халықтың надандығы – білім беру жүйесінің әлсіздігінен деп түсінді. Тарихтың осындай жауапты кезеңінде қырым татары Исмаил Гаспринскийдің бастауымен жәдитшілдік қозғалысы жанданып, мұсылман халықтарына тез тарады.

«Жәдидизм» терминінің өзі генетикалық тұрғыдан татарларда (бастапқыда Қырым татарларында) «жаңа әдісті» ағарту жүйесін қалыптастыру кезінде пайда болған «амбул-и джадид» («жаңа әдіс») ұғымымен байланысты.

Жәдидтік қозғалысы XIX ғасырдың 80-жылдарында қалыптаса бастайды. Қозғалыстың негізін салушы қырым татарларынан шыққан атақты ағартушы Исмаил Гаспралы болып табылады [13, 175-б.]. Ол алғашқы діни білімін Қырымдағы мұсылмандық медреседе алып, кейін Мәскеу кадет корпусында әскери білім алды. Сонымен қатар Түркия мен Францияда болып, Батыс Еуропа мен Осман империясының қоғамдық-саяси және білім беру жүйесімен жақын танысты. Бұл сапарлар оның дүниетанымының қалыптасуына және реформаторлық көзқарасының нығаюына елеулі ықпал етті.

Исмаил Гаспралы Қырым татарларының өкілі еді. XIX ғасырдың екінші жартысында Қырым татарлары түбек халқының шамамен төрттен бір бөлігін ғана құрады және этнодемографиялық тұрғыдан аздық жағдайда өмір сүрді. Осындай жағдайда түркі тілін сақтау мен дамыту олардың ұлттық болмысын, мәдени бірегейлігін және тарихи сабақтастығын сақтаудың негізгі тетіктерінің біріне айналды. Сондықтан Гаспралының ағартушылық қызметінде түркі тілінде білім беруді дамыту мен ұлттық мектеп жүйесін қалыптастыру мәселелері басым бағыт ретінде көрініс тапты.

Қозғалыстың негізінде мұсылман мектептерінде бірқатар зайырлы пәндерді енгізу және араб тілін оқытудың жаңа, дыбыстық әдісін арабша «усул-и жадид - «жаңа әдіс) қолдану жатқан болатын. Жәдидшілдікке сол кезеңде қарсы бағытталған қозғалыс қадымшылдық (консервативті) деп аталды. Қадымшылдық өкілдері заманауи жаңашылдықты қабылдамайтын, шарғиат жолынан ауытқымауды талап ететін консервативтік ұстанымда болды. Ескішіл, консервативті қоғамдық ағым ретінде қадымшылдық жәдидшілдікпен қатар өмір сүріп, онымен кескілескен күрес жүргізді.

«Усул-и жәдид» (дыбыс жүйесі) Ресей мұсылмандары үшін жаңа әдіс болды. Бұған дейін Қайым Насыри мен оның шәкірттері тарапынан оқытуда буын әдісі қолданылып келгендіктен, енді осы екі оқу әдісі арасында күрес басталады. Тарихта «қадымшылар» мен «жәдитшілдер» деп аталып кеткен екі түрлі бағытты ұстанғандардың, яғни ескі және жаңа әдістің арасында текетірес күшейе түсті. Алайда, халықтың көпшілігі «усул-и саутийа» әдісін қолдануды өздеріне пайдалы деп тапты. Соның нәтижесінде, түрлі мектептер ашылып, олардың бағыты «усул-и жәдид» деп аталды.

Патша үкіметінің ағартушылық саясатының негізгі бағыттарын дұрыс бағамдаған қазақ және қырғыз қоғамының ауқатты өкілдері – байлар мен манаптар – өз өңірлерінде жаңа үлгідегі білім беру ісін дамытуға белсенді түрде атсалысты. Олар өз қаражаттары есебінен заман талабына сай мектеп ғимараттарын тұрғызып, дәстүрлі қадымшылық оқыту жүйесінің

заман сұранысына жауап бере алмайтынын түсіне отырып, жаңаша оқыту әдістерін қолдады. Осы мақсатта Қазан, Уфа және Орынбор қалаларынан жәдиттік білім беру әдісін меңгерген мұғалімдерді арнайы шақыртып, олардың еңбекақысын өз қаражаттары есебінен төлеп отырды. Бұл бастамалар отарлық жағдайда өмір сүрген қазақ пен қырғыз халықтарының ұлттық санасының жаңғыруына, дүниетанымының кеңеюіне және жаңа қоғамдық құндылықтарды қабылдауына елеулі ықпал етті. Сонымен қатар, жәдиттік оқу орындарында діни біліммен қатар тарих, география, жаратылыстану және басқа да зайырлы пәндердің оқытылуы шәкірттердің қоғамдағы саяси-әлеуметтік үдерістерді тереңірек түсінуіне мүмкіндік берді.

1882 жылы Исмаил Гаспралы Түркістан өлкесіне арнайы сапар жасап, мұсылмандық білім беру жүйесін реформалау және жаңа үлгідегі мектептер ашу мәселесі бойынша Түркістан генерал-губернаторы Н.О. Розенбахқа ұсыныс білдіргенімен, бұл бастама әкімшілік тарапынан қолдау таппады. Кейін, 1893 жылы ол Бұхара әмірі Абдулахад ханға (кейбір деректерде Абдулахан деп көрсетіледі) жаңа әдісті мектептер ашу жөнінде ұсыныс енгізді. Алайда әмірдің консервативті ұстанымы бұл жобаның жүзеге асуына мүмкіндік бермеді. Осыдан кейін Гаспралы Орта Азияда қоныстанған Қырым татарларының қолдауына сүйене отырып, жаңа әдісті мектептерді ұйымдастыру ісін қоғамдық негізде қолға алды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жәдитшілер мұсылмандық білім беру жүйесін жаңғыртуға бағытталған кең ауқымды реформаларды жүзеге асырып, Түркістан өңірінде жаңа әдісті (усул-и жәдид) мектептердің желісін қалыптастырды. Кеңес тарихшысы Г.А. Хидоятовтың мәліметі бойынша, 1910 жылға қарай Түркістан өлкесінің әртүрлі аймақтарында шамамен 50 жаңа әдісті мектеп жұмыс істеген [13, 175-б.]. Бұл оқу орындарының негізгі орталықтары Ташкент пен Қоқан қалалары болды. Ташкентте 20, ал Қоқанда 16 жәдит мектебі қызмет атқарған. Қазан төңкерісі қарсаңында Түркістандағы жаңа әдісті мектептердің саны жүзге жуықтап, оларда 8–10 мыңға дейін оқушы білім алған.

Жәдит мектептері өңірдің жаңа ұлттық интеллигенциясын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Кейіннен белгілі ағартушылар мен әдебиет қайраткерлеріне айналған Хамза Хәкімзаде Ниязи, Ұйғыр және Айбек сияқты тұлғалардың алғашқы білім алуы осы оқу орындарымен байланысты болды.

XX ғасырдың басынан бастап жаңа әдісті мектептерде Қазан татарлары, Осман түріктері, парсы және әзірбайжан ағартушылары дайындаған оқулықтармен қатар жергілікті авторлардың оқу құралдары да кеңінен қолданысқа енгізілді. Жәдиттік білім беру тұжырымдамасы оқушылардың практикалық білім мен өмірлік дағдыларды меңгеруіне ерекше мән берді. Осыған сәйкес оқу бағдарламасына ана тілінде оқу және жазу, түркі немесе парсы тілдері, арифметика, тарих, география, дін негіздері сияқты пәндер енгізілді. Бұл бағдарлама дәстүрлі мұсылман мектептерімен салыстырғанда мазмұны жағынан әлдеқайда кең әрі зайырлы сипатқа ие болды.

Жаңа әдісті мектептердің білім беру жүйесі қоғамды жаңғыртуға қабілетті, заман талабына бейімделген сауатты ұрпақ тәрбиелеуді мақсат етті. Осындай оқу бағдарламаларының бірін Ташкенттегі медреседе ұстаздық қызмет атқарған көрнекті жәдит қайраткері Мунаввар Қари Абдурашидханов әзірледі. Оның педагогикалық қызметі мен әдістемелік еңбектері Түркістандағы жәдиттік білім беру жүйесінің қалыптасуына елеулі ықпал етіп, кейіннен көптеген зиялы қауым өкілдерінің дүниетанымының қалыптасуына негіз болды.

Қазақстан тарихнамасындағы қазіргі зерттеулерде жәдидшілдік XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан исламдық реформаторлық және жаңашыл ағым ретінде қарастырылады. Оның негізгі мақсаты мұсылмандық білім беру жүйесін жаңғырту, оқу үдерісіне жаңа оқыту әдістерін енгізу және дәстүрлі діни пәндермен қатар бірқатар зайырлы пәндерді оқытуды жолға қою болды. Сонымен қатар, жәдидшілдер мектептерде ана тілінде білім беруді, исламды заман талаптарына сай реформалауды, оның қоғамдық-экономикалық өзгерістерге, соның ішінде буржуазиялық даму үдерістеріне бейімделуін, діни қызметкерлердің білім

беру ісіне ықпалын шектеуді, ұлттық әдебиет пен өнердің дамуын қолдауды, сондай-ақ әйелдердің құқықтық және әлеуметтік теңдігін қамтамасыз етуді жақтады.

1921 жылы Г. Сафаров жәдидтік қозғалыстың мәнін сипаттай отырып: «Мұсылман зиялылары жәдидтер арқылы мектеп жүйесін реформалауды, жаңа емле ережелерін енгізуді, арабтық және ежелгі грек схоластикасының үстемдігін жойып, ұлттық мәдениеттерді оқыту мен дамытуға кең жол ашуды талап етті. Уақыт өте келе бұл қозғалыс саяси тұрғыдан прогрессивті ұлттық қозғалысқа айналды. Оның дамуына татар және қырғыз (қазақ) зиялылары елеулі ықпал етті, өйткені бұл ортада жәдидшілдер бұрыннан-ақ берік ұстанымға ие болған еді», – деп атап көрсетеді [14, 41-б.].

Сонымен қатар, Г. Сафаров жәдидтердің өз халықтарының ұлттық мәдениетін жаңғыртуға ұмтылғанын және олардың православиелік миссионерлік саясатқа қарсы бағыт ұстанғанын ерекше атап өтеді.

1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы кезеңінде жәдидшілдер Ресей империясының саяси жүйесін реформалау қажеттігін қолдады. Бұл ретте жәдидшілдіктің ағартушылық және реформаторлық идеялары тек мектептегі білім беру жүйесін жаңартумен ғана шектелмей, ұлттық рухани мәдениеттің барлық салаларын қамтыды. Осы тұрғыдан алғанда, Н.У. Гафаров жәдидшілдік қозғалысының қалыптасуын үш негізгі кезеңге бөледі: діни (теологиялық) реформизм, мәдени реформизм және саяси реформизм [15, 24-б.].

Жәдидшілдік қозғалысының қалыптасуына ықпал еткен факторлар кешені болды. Солардың ішіндегі негізгі себептердің бірі – XVIII ғасырдан бастап ислам әлемінде орын алған жалпы өркениеттік және рухани дағдарыс. Осы кезеңде мұсылман қоғамының рухани өмірінде маңызды орын алған сопылық ілім өзінің бастапқы мазмұны мен қоғамдық қызметін біртіндеп жоғалта бастады. Бұрын сопылық адамның рухани кемелденуінің, өзін-өзі тануының, мәдени және адамгершілік құндылықтарының қалыптасуының маңызды тетігі ретінде қызмет етіп, қоғамдағы өзгерістерге бейімделудің тиімді жолдарын ұсынған болатын. Алайда уақыт өте келе сопылықтың жаңашылдық әлеуеті әлсіреп, оның орнына ишанизмнің догматтық және консервативтік бағыттары күшейді. Соның салдарынан сопылық мұсылман қоғамының рухани және зияткерлік жаңаруына ықпал ететін пәрменді күш болудан қалып, ислам өркениетінің даму серпіні бәсеңдей түсті. Осындай тарихи жағдайда мұсылман қоғамын жаңғыртуға, білім беру жүйесін реформалауға және исламдық ойды заман талаптарына бейімдеуге ұмтылған жәдидшілдік қозғалысының пайда болуы тарихи заңдылыққа айналды. Сондықтан жәдидшілдіктің қалыптасуын ислам әлеміндегі рухани тоқырауды еңсеруге бағытталған ағартушылық-реформаторлық қозғалыстың табиғи көрінісі ретінде бағалауға болады.

XX ғасырдың басында мектептер уақыттың өсіп келе жатқан сұраныстарын қанағаттандыруды тоқтатты. Жәдидшілдер ұйымдастырған конфессиялық, яғни діни мектепті реформалау қозғалысы басталды. Олар оқытудың алфавиттік әдісін дыбыстық әдіспен алмастыруды ұсынды, зайырлы пәндерді мектептерде оқыту қажеттілігін дәлелдеді.

Алғашқы жәдидшілдер қатарында модернистер, батыстықтар мен зайырлылар болғандықтан, бұл қозғалысқа әртүрлі көзқарастар қалыптасты. Қазіргі тарих ғылымында жәдидтердің қызметін және жалпы осы қозғалысты бағалауда әртүрлі көзқарастар бар. Оның көшбастылары жәдидшілдік мәнін Батыс өркениетінің сынына шынайы интеллектуалды исламдық жауап ретінде бағалады және олар бұл туралы дұрыс айтты. Алайда, жәдидшілдік барлық зайырлылықты, соның ішінде батыс өркениетінің жетістіктерін жоққа шығарған жоқ. Біздің ойымызша, ол Шығыс пен Батыс арасындағы драмалық диалогта шынайы шығармашылық қозғалыс ретінде көрінеді. Оның идеологтары қоғамды рухани байыту, шығармашылық өсу, ұлттық сана мен мәдениеттің өзгеруі мен өсуі тиісті сындарлы диалогсыз мүмкін емес екенін шынайы түсінді.

Ғылыми әдебиеттерде жиі кездесетін тағы бір себеп, патшалық саясаты түркі халықтарының қоғамдық өмірін орыстандыруға және христиандандыруға бағытталғанын түсіндіреді. Жәдидтік қозғалыста патша үкіметі этникалық өзін-өзі танудың өсуінің қауіпті көзін көрді,

сондықтан ол мұсылман білімін түбегейлі жоюға тырысты, өйткені жәдидшілдер зайырлы және ұлттық мектеп құруға ұмтылды, ұлттық жаңғыру идеологиясын білдірді.

Жәдидшілдік мұсылман білімін модернизациялауды және медреселердің оқу бағдарламаларына заманауи білім мен ғылымдарды енгізуді жақтайтын қозғалысқа айналды. Ол тек діни ғылымдарды ғана емес, сонымен қатар математика, физика, химия және т. б. секулярлық пәндерді оқытуға шақырды.

Жәдистер сонымен қатар оқулықтарды, ұлттық тілдерді оқытуды және жаңа технологияларды қолдануды қоса алғанда, заманауи оқыту әдістерін қолдануды жақтады. Олар қазіргі әлемнің сын-қатерлеріне дайын болатын мұсылман зиялыларының жаңа буынын қалыптастыруға ұмтылды. Осылайша, Орталық Азиядағы мұсылман білімінің тоқырауы жәдидшілдіктің пайда болуының алғышарты болды. Жәдизм қозғалысы Орталық Азияның білім беру жүйесіне бүгінгі күнге дейін әсер етуді жалғастыруда.

XIX ғасырда Орталық Азия халықтары арасындағы мұсылман білімі айтарлықтай тоқырауға ұшырады, бұл бірқатар факторларға байланысты болды. Міне, осы кезеңнің негізгі нәтижелері:

1. Консерватизм және дәстүршілдік: білім беру жүйесі негізінен діни пәндер оқытылатын дәстүрлі медреселерге негізделген. Оқу бағдарламалары мен оқыту әдістерін жаңарту баяу жүрді, бұл зайырлы білім мен дағдыларды дамытуға ықпал етпеді.

2. Ресурстардың жетіспеушілігі: мұсылман білім беру мекемелері көбінесе қаржылық және материалдық ресурстардың жетіспеушілігіне тап болды. Бұл инфрақұрылымды жақсарту және білікті оқытушыларды тарту мүмкіндіктерін шектеді.

3. Ресей империясының әсері: Орталық Азияның Ресей империясының құрамына енуі аймақтың саяси және әлеуметтік құрылымының өзгеруіне әкелді. Ресей әкімшілігі көбінесе мұсылман білімін қауіп ретінде қабылдады және зайырлы мектептер мен орыстандыруды насихаттау арқылы оның ықпалын шектеуге тырысты.

4. Бірыңғай білім беру жүйесінің болмауы: аймақта мұсылмандық білім берудің бірыңғай жүйесі болған жоқ. Білім беру мекемелері әр түрлі жұмыс істеді, бұл олардың арасындағы үйлестіру мен тәжірибе алмасуды қиындатты.

5. Әлеуметтік стратификация: білімге қол жетімділік жалпы халыққа, әсіресе әйелдер мен төменгі әлеуметтік таптарға шектеулі болды. Бұл сауатсыздық пен әлеуметтік теңсіздіктің жоғары деңгейін сақтауға ықпал етті.

6. Білім берудің діни сипаты: медресенің негізгі бағыты Құранды, хадистерді және ислам құқықтануын зерттеу болды. Математика, астрономия және медицина сияқты зайырлы ғылымдар шектеулі көлемде оқытылды немесе оқу жоспарында мүлдем жоқ. Аталған факторлардың нәтижесінде XIX ғасырдағы Орталық Азиядағы мұсылмандық білім қоғамның уақыты мен қажеттіліктеріне сәйкес жауап бере алмады, бұл оның тоқырауына және сыртқы күштердің модернизациясы мен ықпалының күшеюі жағдайында біртіндеп маргиналдануына әкелді. Жаңа әдісті мектептердің оқыту ерекшеліктері көптеген зерттеушілер үшін маңызды саналды. Себебі, білім беру жүйесінің реформалануына алып келген оқыту жүйесінің өзіндік ерекшелігі болды.

XIX ғасырдағы мұсылмандық оқу орындарында қолданылған оқыту әдістемесінің жан-жақты сипаттамасы М.Н. Фархшатовтың еңбегінде берілген [16, 85-б.]. Зерттеуші мұсылман мектептері мен медреселерінің оқу-тәрбие қызметінің ерекшеліктерін талдай отырып, олардың басты сипаты мемлекеттік деңгейде бекітілген бірыңғай оқу бағдарламалары мен жарғыларының болмауы екенін атап көрсетеді. Осыған байланысты әрбір мұғалім оқу үдерісін өзінің білім деңгейіне, педагогикалық тәжірибесіне және қалыптасқан дәстүрге сүйене отырып ұйымдастырды. Соның нәтижесінде оқу бағдарламаларының мазмұны мен оқыту тәсілдері әр оқу орнында әртүрлі сипат алды.

Соған қарамастан, зерттеуші Я.Д. Коблов мұсылмандық мектептер мен медреселердің қызметінде дәстүрлі білім беру жүйесіне тән ортақ ұстанымдар сақталғанын көрсетеді. Оның

пікірінше, «барлық мұсылман мектептерінде белгілі бір деңгейде діни және ғылыми пәндердің кешені немесе сол ғылымдардың жекелеген бөлімдері оқытылды» [17, 42-б.]. Бұл мұсылмандық білім беру жүйесінде мазмұндық бірізділіктің болғанын аңғартады. Дегенмен, аталған пәндерді оқыту әдістері мен ұйымдастыру формалары оқу орнының ерекшелігіне және мұғалімнің даярлық деңгейіне қарай өзгеше болды.

Жәдидшілдік қозғалысы Орта Азиядағы ұлттық прогресшіл зиялы қауымның ағартушылық идеялары мен Ресей және Шығыс мұсылман реформаторларының интеллектуалдық ізденістері негізінде қалыптасты. Бұл қозғалыстың дүниетанымдық және идеялық негіздерінің қалып-тасуына бірнеше фактор ықпал етті. Ең алдымен, Орта Азиядағы жәдидшілдіктің бастауында Ахмад Дониш пен оның ізбасарларының ағартушылық қызметі тұрды. Олар дәстүрлі білім беру жүйесін жаңғырту, қоғамның мәдени және зияткерлік дамуын жеделдету қажеттігін көтерген алғашқы реформаторлардың бірі болды.

Сонымен қатар, XIX ғасырдың 80-жылдарында Қырым мен Еділ бойында қалыптасқан татар жәдидшілдігі Орта Азиядағы реформаторлық қозғалыстың дамуына елеулі ықпал етті. Әсіресе, татар жәдидшілдігінің негізін қалаушы Исмаил Гаспринский шығарған «Тәржіман» («Аудармашы») газеті (1883–1914) мұсылман халықтары арасында ағартушылық идеялардың кеңінен таралуына, жаңа білім беру жүйесін насихаттауға және түркі халықтарының мәдени-интеллектуалдық байланыстарының нығаюына маңызды үлес қосты. Сонымен қатар, Ресей мен Шығыс елдерінде жарық көрген мұсылмандық мерзімді басылымдар жәдидтік идеялардың таралуының негізгі ақпараттық және идеологиялық арналарының біріне айналды.

Жәдитшілдік қозғалысы Орта Азиядағы қоғамдық жаңғыру үдерісінің маңызды интеллектуалдық және әлеуметтік құбылыстарының бірі болды. Оның өкілдері реформаларды тек білім беру жүйесімен шектемей, тарихнама, әдебиет, кітап басу ісі, дін, мәдениет және өнер салаларын қамтитын кешенді жаңғырту бағдарламасын ұсынды. Жәдит қайраткерлері қоғамның рухани-адамгершілік құндылықтарын жетілдіруді, әділеттілік пен жауапкершілік қағидаттарын орнықтыруды, халықтың денсаулығын жақсартуды, әйелдердің қоғамдық мәртебесін көтеруді және әлеуметтік өмірдің барлық салаларын заман талабына сай қайта ұйымдастыруды көздеді. Осылайша, жәдитшілдік дәстүрлі мұсылман қоғамын сақтай отырып, оны заманауи өркениеттік үрдістермен ұштастыруға бағытталған реформаторлық қозғалыс ретінде қалыптасты.

Сонымен қатар жәдитшілер аймақтық бірегейлік пен тарихи-географиялық тұтастық мәселесіне ерекше назар аударды. 1913–1916 жылдары олардың еңбектерінде өздері өмір сүрген кеңістікті ортақ тарихи-мәдени аймақ ретінде «Түркістан» атауымен белгілеу үрдісі айқын көрініс тапты. Бұл ұғым жәдиттік зиялылардың көзқарасында қазіргі Орталық Азияның солтүстік-шығыс бөлігін ғана емес, кейбір еңбектерде Ресей протекторaты болған Бұхара Әмірлігі мен Хиуа хандығын да қамтитын тұтас тарихи-мәдени кеңістікті білдірді. Мұндай тұжырым аймақ халықтарының тілдік, діни және мәдени ортақтығына негізделген өңірлік тұтастық идеясын қалыптастыруға бағытталды. Осылайша, жәдитшілдік Орта Азия халықтарының ұлттық санасының жаңғыруына, зайырлы білім беру жүйесінің қалыптасуына және өңірлік қоғамдық-саяси ойдың дамуына елеулі ықпал етті. Жәдит қайраткерлері ұсынған реформалар мұсылман қоғамын заман талабына бейімдеуге, ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, оны жаңа әлеуметтік-мәдени даму деңгейіне көтеруге бағытталған кешенді жаңғыру бағдарламасы ретінде тарихи маңызға ие болды.

Жәдидшілдердің қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына пантүркизм мен панисламизм идеялары да белгілі бір дәрежеде ықпал етті. Алайда бұл идеялар жәдидшілдіктің негізгі мақсатын емес, оның саяси және мәдени бағдарларының бір қырын ғана айқындады. Жәдидтік қозғалыстың басты ұстанымы мұсылман қоғамын білім беру жүйесін реформалау, ғылым мен ағартушылықты дамыту арқылы жаңғырту болды.

XX ғасырдың басындағы Ресейдегі 1905–1907 жылдардағы революция, Осман империясындағы 1908 жылғы Жас түріктер революциясы және Ирандағы 1905–1911 жылдардағы

Конституциялық революция Орта Азиядағы қоғамдық-саяси ахуалға елеулі ықпал етті. Бұл тарихи оқиғалар өңірде ұлттық сананың өсуіне, қоғамдық-саяси белсенділіктің артуына және жәдидтік ұйымдар мен реформаторлық топтардың қалыптасуына қолайлы жағдай туғызды. Нәтижесінде жәдидшілдік Орта Азиядағы мұсылман халықтарының мәдени, ағартушылық және қоғамдық-саяси жаңғыруына бағытталған ықпалды реформаторлық қозғалыс ретінде орнықты.

Талқылау. Зерттеу барысында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Орталық Азияда қалыптасқан жаңа әдісті мектептердің (усул-и жәдид) өңірдегі білім беру жүйесін жаңғыртуда шешуші рөл атқарғаны анықталды. Жәдидтік мектептердің пайда болуы дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесіндегі тоқырау құбылыстарын еңсеруге бағытталған реформаторлық қозғалыстың заңды нәтижесі болды. Бұл оқу орындары оқыту үдерісіне дыбыстық әдісті (усул-и саутия), сыныптық-сабақ жүйесін, оқу бағдарламаларын, жаңа үлгідегі оқулықтарды және зайырлы пәндерді енгізу арқылы мұсылмандық білім беру жүйесінің мазмұны мен әдістемесін түбегейлі жаңартты.

Зерттеу нәтижелері жаңа әдісті мектептердің қалыптасуына бірнеше фактор ықпал еткенін көрсетті. Олардың қатарында Ресей империясының отарлық басқару жүйесі жағдайындағы әлеуметтік-саяси өзгерістер, мұсылман қоғамындағы рухани дағдарыс, Исмаил Гаспринский бастаған Қырым татар ағартушылығының ықпалы, Ахмад Дониш пен басқа да реформаторлардың ағартушылық қызметі, сондай-ақ Ресей, Осман империясы және мұсылман Шығысындағы реформаторлық идеялардың таралуы ерекше орын алады. Бұл факторлар Орталық Азиядағы мұсылман зиялыларының дәстүрлі білім беру жүйесін жаңғырту қажеттігін түсінуіне негіз болды.

Жәдидтік мектептердің қызметі діни білім берумен ғана шектелмей, ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына, ағартушылық идеялардың таралуына және жаңа зиялы қауымның қалыптасуына ықпал етті. Бұл оқу орындарында ана тілінде оқытуға, тарих, география, арифметика, жаратылыстану сияқты зайырлы пәндерді енгізуге ерекше көңіл бөлінді. Соның нәтижесінде шәкірттердің дүниетанымы кеңейіп, олардың қоғамдық-саяси үдерістерге сыни көзқарасы қалыптаса бастады. Осы тұрғыдан алғанда, жәдидтік мектептерді ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына негіз қалаған маңызды әлеуметтік институттардың бірі ретінде бағалауға болады.

Зерттеу барысында жәдидтік қозғалыстың тек педагогикалық реформа емес, исламдық реформаторлық қозғалыс болғаны да айқындалды. Оның негізгі мақсаты исламды жоққа шығару емес, керісінше мұсылман қоғамын білім, ғылым және ағартушылық арқылы заман талабына бейімдеу болды. Сондықтан жәдидтік мектептер дәстүрлі діни құндылықтарды сақтай отырып, оларды жаңа қоғамдық талаптармен үйлестіруге ұмтылған білім беру үлгісі ретінде қалыптасты.

Сонымен бірге зерттеу жаңа әдісті мектептердің қызметі қоғамның барлық топтары тарапынан бірдей қолдау таппағанын көрсетті. Қадымшылық бағыттағы діни топтардың қарсылығы, патша әкімшілігінің бақылауы және кейіннен кеңестік биліктің идеологиялық қысымы жәдидтік білім беру жүйесінің толыққанды дамуына мүмкіндік бермеді. Соған қарамастан, XX ғасырдың алғашқы ширегінде жаңа әдісті мектептер Орталық Азия халықтарының ағартушылық қозғалысының негізгі өзегіне айналып, ұлттық жаңғыру үдерісіне елеулі ықпал етті.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері жәдидтік мектептердің тарихи маңызы олардың білім беру жүйесін реформалаумен ғана шектелмейтінін көрсетті. Олар ұлттық мәдениеттің жаңғыруына, зайырлы білімнің таралуына, ғылыми ойдың дамуына және жаңа буын ұлттық зиялылардың қалыптасуына негіз қалады. Сонымен қатар, жәдидтік мектептер мұсылман қоғамының дәстүр мен жаңашылдықты үйлестіру тәжірибесін қалыптастырып, кейінгі кезеңдердегі ұлттық білім беру жүйесінің дамуына идеялық және әдістемелік негіз болды. Осылайша, зерттеу нәтижелері Орталық Азиядағы жаңа әдісті мектептердің өңірдің әлеуметтік, мәдени және зияткерлік

дамуында ерекше тарихи рөл атқарғанын дәлелдейді. Жәдидтік білім беру жүйесі қысқа мерзім ғана өмір сүргеніне қарамастан, оның ағартушылық қағидалары, ұлттық білім беру тұжырымдамасы және қоғамды жаңғыртуға бағытталған идеялары бүгінгі күні де тарихи-педагогикалық зерттеулер үшін өзектілігін сақтап отыр.

Қорытынды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Орталық Азия мен Қазақстанда қалыптасқан жаңа әдісті мектептер мұсылман қоғамындағы білім беру жүйесін жаңғыртуға бағытталған маңызды реформалық құбылыс болды. Жәдидшілдік қозғалысының ықпалымен дәстүрлі мектептер мен медреселердің оқу бағдарламалары қайта қаралып, діни пәндермен қатар алгебра, геометрия, география, тарих сияқты зайырлы ғылымдар енгізілді. Сонымен бірге дыбыстық оқыту әдісінің қолданылуы, оқу мерзімі мен жас ерекшеліктерінің жүйеленуі білім беру сапасының артуына ықпал етті.

Зерттеу нәтижелері жаңа әдісті мектептердің Түркістан өлкесі, Бұхара Әмірлігі, Хиуа хандығы және қазақ даласында ағартушылық идеялардың таралуына, ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына және қоғамдық сананың жаңғыруына елеулі әсер еткенін көрсетті. Бұл оқу орындары дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесін реформалаумен қатар, қоғамның мәдени және әлеуметтік дамуына серпін берді. Осылайша, жаңа әдісті мектептер Орталық Азия халықтарының білім беру тарихындағы маңызды кезеңді құрап, өңірдегі модернизациялық үдерістердің негізгі қозғаушы күштерінің бірі болды. Зерттеу барысында жинақталған деректер мен жасалған тұжырымдар аталған мәселені одан әрі терең зерттеуге ғылыми негіз қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Васильев В.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. – Оренбург, 1896. – 72 с.

2 Алекторов А.Е. Очерк народного образования в Тургайской области: летопись 1744-1898 гг. Вып. 2. – Оренбург: Типо-литография Ф. Б. Сачкова, 1900. – 160 с.

3 Ильминский Н.И. Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. – Казань: Типография императорского университета, 1883. – 49 с.

4 Граменицкий С. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. Составил инспектор народных училищ Туркестанского края 1-го района С. Граменицкий. – Ташкент: Типо-литография Братьев Каменских, 1896. – 75 с.

5 Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата: Казгосполитиздат, 1962. – 507 с.

6 Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане / Науч.-исслед. ин-т пед. наук М-ва просвещения КазССР. – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. – 367 с.

7 Урашев С.А. Верный на рубеже XIX и XX веков. Исторический очерки. – Алматы: Казахский государственный педагогический университет имени Абая, 2006. – 274 с.

8 Айтмухамбетов А.А. Народное образование и формирование казахской интеллигенции Северо-Западного Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв. – Омск, 2000. – 265 с.

9 Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. – Алма-Ата, 1950. – 42 с.

10 Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII начало XX вв.). – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002. – 262 с.

11 Нуртазина Н.Д. Казахстан и Средняя Азия: тенденции развития духовной общности на рубеже XIX-XX вв: автореф. … канд. ист. наук. – Алматы, 1993. – 27 с.

12 Фахретдин Р. Асар (Памятки). – Казань: Рухият, 2006. – Т.1, – 360 с.

13 Өскен М. Исмаил Гаспринский және Алаш идеясы // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы: Филология сериясы. – 2022. – №2(186). – Б. 174-182.

14 Сафаров Г. Колониальная революция (опыт Туркестана). – М.: Госиздат, 1921. – 148 с.

15 Гафаров Н.У. Джадидизм: история и современность // Гражданское образование и общественная ориентация. – Худжанд, 2001. – С. 96-100.

16 Фархшатов М.Н. Народное образование в Башкирии в пореформенный период. 60-90-е годы XIX в. – М.: Наука, 1994. – 144 с.

17 Коблов Я.Д. Конфессиональные школы казанских татар. – Казань, 1916. – 192 с.

References

1 Vasilev V.V. Istoricheskii ocherk russkogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti i sovremennoe ego sostoyanie [A Historical Outline of Russian Education in the Turgai Region and Its Current State]. Orenburg, 1896. 72 s. [in Russian]

2 Alektorov A.E. Ocherk narodnogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti: letopis 1744-1898 gg. [An Outline of Public Education in the Turgai Region: A Chronicle, 1744–1898] Orenburg: Tipo-litografiya F. B. Sachkova, 1900. 160 s. [in Russian]

3 Ilminskii N.I. Iz perepiski po voprosu o primenenii russkogo alfavita k inorodcheskim yazykam [From the correspondence regarding the application of the Russian alphabet to the languages of non-Russian ethnic groups]. Kazan: Tipografiya imperatorskogo universiteta, 1883. 49 s. [in Russian]

4 Gramenickij S. Ocherk razvitiya narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom krae. Sostavil inspektor narodnyh uchilishch Turkestanskogo kraya 1-go raiona S. Gramenicki [An Outline of the Development of Public Education in the Turkestan Region. Compiled by S. Gramenitsky, Inspector of Public Schools for the First District of the Turkestan Region.]. Tashkent: Tipo-litografiya Bratev Kamenskih, 1896. 75 s. [in Russian]

5 Tazhibaev T.T. Prosveshchenie i shkoly Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX veka [Education and Schools in Kazakhstan in the Second Half of the 19th Century]. Alma-Ata: Kazgospolitizdat, 1962. 507 s. [in Russian]

6 Sembaev A.I. Istoriya razvitiya sovetskoi shkoly v Kazahstane / Nauch.-issled. in-t ped. nauk M-va prosveshcheniya KazSSR [The History of the Development of the Soviet School System in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazuchpedgiz, 1962. 367 s. [in Russian]

7 Urashev S.A. Vernyi na rubezhe XIX i XX vekov. Istoricheskii ocherki [Faithful at the Turn of the 19th and 20th Centuries: Historical Sketches]. Almaty: Kazahskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet imeni Abaya, 2006. 274 s. [in Russian]

8 Aitmuhambetov A.A. Narodnoe obrazovanie i formirovanie kazahskoi intelligencii Severo-Zapadnogo Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv [Public Education and the Formation of the Kazakh Intelligentsia in Northwestern Kazakhstan in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries]. Omsk, 2000. 265 s.

9 Sabitov N. Mekteby i medrese u kazahov [Kazakh Mektebs and Madrasas]. – Alma-Ata, 1950. – 42 s. [in Russian]

10 Sultangalieva G.S. Zapadnyi Kazakhstan v sisteme etnokulturnyh kontaktov (XVIII nachalo XX vv.) [Western Kazakhstan within the System of Ethnocultural Contacts (18th – Early 20th Centuries)]. Ufa: RIO RUNMC Goskomnauki RB, 2002. 262 s. [in Russian]

11 Nurtazina N.D. Kazakhstan i Srednyaya Aziya: tendencii razvitiya duhovnoi obshchnosti na rubezhe XIX-XX vv: avtoref. ... kand. ist. nauk [Kazakhstan and Central Asia: Trends in the Development of a Shared Spiritual Identity at the Turn of the 19th and 20th Centuries]. – Almaty, 1993. 27 s. [in Russian]

12 Fahretdin R. Asar (Pamyatki) [Asar (Monuments)]. Kazan: Ruhiyat, 2006. T.1. 360 s. [in Russian]

13 Osken M. Ismail Gasprinskii zhane Alash ideyasy [Ismail Gasprinsky zhene Alash ideas] al-Farabi atyndagy KazYU habarshysy: Filologiya seriyasy. 2022. №2(186). B. 174-182. [in Kazakh]

14 Safarov G. Kolonialnaya revolyuciya (opyt Turkestana) [The Colonial Revolution (The Experience of Turkestan)]. M.: Gosizdat, 1921. 148 s. [in Russian]

15 Gafarov N.U. Dzhadidizm: istoriya i sovremennost [Jadidism: History and Modernity // Civic Education and Social Orientation.]. Grazhdanskoe obrazovanie i obshchestvennaya orientaciya. Hudzhand, 2001. S. 96-100. [in Russian]

16 Farhshatov M.N. Narodnoe obrazovanie v Bashkirii v poreformennyi period. 60-90-e gody XIX v [Public education in Bashkiria in the post-reform period. 60-90s of the XIX century]. M.: Nauka, 1994. 144 s. [in Russian]

17 Koblov Ya.D. Konfessionalnye shkoly kazanskih tatar [Confessional schools of the Kazan Tatars]. Kazan, 1916. 192 s. [in Russian]

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574)"192/193" https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.004

Д.А. Джумабеков[1], М.Ы. Ыбырайхан[2], Д.Д. Шапағатова[3]*

[1]тарих ғылымдарының кандидаты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: azmukhan@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-7714-717X

[2]PhD, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: marat_19.93@inbox.ru
https://orcid.org/0000-0002-7035-1872

[3]тарих ғылымдарының магистрі, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: tasdi.com@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-6305-3604

1920-1930 жж. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН МЕН ШЕКАРАЛАС АУДАНДАРДА ТІРШІЛІК ЕТУ СТРАТЕГИЯСЫ РЕТІНДЕГІ КӨШІП-ҚОНУ

Аңдатпа

Мақалада 1920 жылдардың аяғы – 1930 жылдардың ортасында Орталық Қазақстан мен шекаралас аудандарда орын алған жаппай көшіп-қону тіршілік ету стратегиясы тұрғысынан қарастырылады. Тарихнамада бұл құбылыс көбіне аштықтан стихиялы қашу деп сипатталады. Авторлар мұндай түсіндірме оқиғаның сыртқы жағы ғана берілетінін, халықтың неліктен дәл орын ауыстыру тәсілін таңдағаны ашылып көрсетілмейтіндігін нұсқайды. Зерттеу Н.Э. Масанов пен А.М. Хазановтың көшпелі мобильділік тұжырымдамасына сүйенеді: қозғалыс қуаңшылық жағдайындағы шаруашылықтың кездейсоқ емес, құрылымдық қасиеті болып табылады. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Президент Архивінің құжаттары, ОГПУ құпия-саяси бөлімінің арнайы сводкалары мен хабарламалары, жарияланған құжаттар жинақтары негізінде мынадай қорытынды шығарылады: 1930 жылдары халық осы дәстүрлі сценарийге жүгінді, бірақ оның материалдық негізі – мал, қыстаулар мен құдықтар, туыстық қолдау желісі – ұжымдастыру мен мәжбүрлі отырықшыландыру барысында жойылған еді. Дәстүрлі әрекет пен оны орындауға қажет құралдардың жоқтығы арасындағы қайшылық көшіп-қонудың құтқару тетігінен жаппай қырылу жағдайына айналуын түсіндіреді. Қозғалыс бағытының жайылымнан теміржол станциясы мен өнеркәсіп кәсіпорнына ауысуы ашаршылықтан кейінгі отырықшыландырудың негізгі тетігі ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: тіршілік ету стратегиясы, көшпелі мобильділік, көшіп-қону, ашаршылық, Орталық Қазақстан, ұжымдастыру, отырықшыландыру, ОГПУ, көш жолдары, әлеуметтік апат.

Д.А. Джумабеков[1], М.Ы. Ыбырайхан[2], Д.Д. Шапагатова[3]*

[1]кандидат исторических наук,
Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Казахстан, Караганда
e-mail: azmukhan@mail.ru

[2]PhD, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Казахстан, Караганда
e-mail: marat_19.93@inbox.ru
https://orcid.org/0000-0002-7035-1872

[3]магистр исторических наук, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Казахстан, Караганда
e-mail: tasdi.com@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-6305-3604

ОТКОЧЕВКИ КАК СТРАТЕГИЯ ЖИЗНЕОБЕСПЕЧЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ И ПРИГРАНИЧНЫХ РАЙОНАХ В 1920-1930-е гг.

Аннотация

В статье массовые откочевки конца 1920-х – середины 1930-х годов в Центральном Казахстане и приграничных районах рассматриваются как стратегия жизнеобеспечения. В историографии это явление чаще всего описывается как стихийное бегство от голода. Авторы показывают, что такое объяснение передает лишь внешнюю сторону событий и не отвечает на вопрос, почему население избрало именно перемещение. Исследование опирается на концепцию кочевой мобильности Н.Э. Масанова и А.М. Хазанова, согласно которой движение представляло собой не случайное, а структурное свойство хозяйства в условиях аридности. На материалах Центрального государственного архива Республики Казахстан и Архива Президента, спецсводок и спецсообщений секретно-политического отдела ОГПУ, а также опубликованных документальных сборников сделан следующий вывод: в 1930-е годы население обратилось к традиционному сценарии в момент, когда его материальная основа – скот, зимовки и колодцы, сеть родственной поддержки – была уничтожена коллективизацией и насильственным оседанием. Противоречие между привычным действием и отсутствием средств для его исполнения объясняет превращение откочевки из механизма спасения в ситуацию массовой гибели. Смена направления движения с пастбищного на железнодорожную станцию и промышленное предприятие оценивается как основной механизм послеголодного оседания.

Ключевые слова: стратегия жизнеобеспечения, кочевая мобильность, откочевка, голод, Центральный Казахстан, коллективизация, оседание, ОГПУ, маршруты перекочевок, социальная катастрофа.

*D. Dzhumabekov[1], M. Ybyraikhan[*2], D. Shapagatova[3]*

[1]Candidate of Historical Sciences, Karaganda Buketov National Research University, Kazakhstan, Karaganda
e-mail: azmukhan@mail.ru

[2]PhD, Karaganda Buketov National Research University, Kazakhstan, Karaganda

[3]Master of Historical Sciences, Karaganda Buketov National Research University, Kazakhstan, Karaganda

OTKOCHEVKI AS A SURVIVAL STRATEGY IN CENTRAL KAZAKHSTAN AND THE BORDER REGIONS IN THE 1920s–1930s

Abstract

The article examines the mass otkochevki of the late 1920s and the mid-1930s in Central Kazakhstan and the adjacent border regions as a survival strategy. In the existing historiography this phenomenon is most often described as spontaneous flight from hunger. The authors argue that such an explanation conveys only the external side of events and does not answer the question of why the population chose movement in particular. The study draws on the concept of nomadic mobility developed by N.E. Masanov and A.M. Khazanov, according to which movement was not accidental but a structural property of an economy operating under conditions of aridity. Drawing on materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Archive of the President, on special reports of the secret-political department of the OGPU, and on published documentary collections, the study concludes that in the 1930s the population resorted to the traditional repertoire at the very moment when its material foundation — livestock, wintering grounds and wells, networks of kinship support — had already been destroyed by collectivization and forced sedentarization. The contradiction between a customary course of action and the absence of the means to carry it out explains the transformation of otkochevka from a mechanism of rescue into a situation of mass death. The shift in the direction of movement from pasture to railway station and industrial enterprise is assessed as the principal mechanism of post-famine sedentarization.

Keywords: survival strategy, nomadic mobility, otkochevka, famine, Central Kazakhstan, collectivization, sedentarization, OGPU, migration routes, social catastrophe.

Кіріспе. 1920–1930 жылдардағы Қазақстан тарихы – қазақ халқы тағдырындағы ең ауыр кезеңдердің бірі. Қазақ тарихнамасында «Ашаршылық» деп аталған жаппай аштық республика халқының едәуір бөлігін жойып қана қоймай, ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық тәртібін түбегейлі өзгертті. Осы апаттың құрамдас бөлігі және сонымен бірге оған халықтың жауабы болған құбылыс – жаппай көшіп-қону.

Мәселеге қайта оралуға түрткі болған жағдайлар бар. Ашаршылықтың себептері мен ауқымы жөніндегі пікірталас әлі аяқталған жоқ, ал көшіп-қону осы пікірталастың шетінде қалып келеді. Жалпыреспубликалық көрсеткіштер апаттың жалпы көлемін берсе де, оның жергілікті тетіктерін жасырып тастайды, сондықтан аймақтық деңгейдегі жұмыс қажет. Оның үстіне көшіп-қону әдетте демографиялық шығын ретінде есептеледі; біз оны шаруашылық жүйесінің күйреу тәсілі ретінде де қарастырамыз.

Көшіп-қонуды аштықтан қашу, дағдарысқа берілген стихиялы жауап деп сипаттау тарих-намада орныққан. Оқиғаның сыртқы көрінісі шынымен осындай. Бірақ мұндай сипаттама екі сұраққа жауап бермейді. Халық неге дәл орын ауыстыруды таңдады? Ғасырлар бойы жұмыс

істеп келген бұл тәсіл 1930 жылдары неге апатқа айналды? Жауап іздеу үшін көшіп-қонуды дағдарыс аясында ғана емес, көшпелі шаруашылықтың өз логикасы аясында қарау керек.

Көшіп-қонуды бейімделу сценариі ретінде қарастыру апаттың тетігін нақтылайды: мемлекет саясаты мен халық әрекеті түйіскен жерде не болғаны көрінеді. Мұндай көзқарас ашаршылықты мобильділікті жоюдың құралы деп бағалайтын батыс тарихнамасына қарсы шықпайды. Ол сол тұжырымды екінші жақтан – көшпелі қоғамның ішкі логикасы жағынан – толықтырады.

Мақсатымыз – архив құжаттары негізінде 1920–1930 жылдардағы Орталық Қазақстан мен шекаралас аудандардағы көшіп-қонудың себептерін, барысын және салдарын көшпелі мобильділік тұжырымдамасы тұрғысынан талдау. Ол үшін көшіп-қонуды туындатқан факторлар кешені анықталады, қозғалыстың бағыттары мен мерзімдері дәстүрлі көш жүйесімен салыстырылады, көшудің материалдық негізі қандай күйде болғаны бағаланады. Соңында мемлекеттік көмектің неге нәтиже бермегені құрылымдық себептер арқылы түсіндіріледі.

Зерттеудің хронологиялық шеңбері көшіп-қонудың жаппай сипат алған 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың ортасын қамтиды. Территориялық шеңберіне Орталық Қазақстан, ең алдымен Қарағанды облысы, және шекаралас аудандар – Оңтүстік Қазақстан, Ақмола, Ақтөбе облыстары, сондай-ақ көшіп-қонушылар бет алған Қырғызстан, Батыс Сібір, Еділ бойы аумақтары кіреді.

Аймақ кездейсоқ таңдалған жоқ. Орталық Қазақстан көшпелі шаруашылықтың негізгі өңірлерінің бірі болды, әрі дәл осы жерде Қарағанды көмір бассейнінің игерілуіне байланысты өнеркәсіптік орталық қалыптасып жатты. Екі үдеріс бір кеңістікте түйісті, сондықтан аймақ халықтың кету ауданы да, келу ауданы да болды. Мұндай қосарлы жағдай көшіп-қонудың механизмін басқа өңірлерге қарағанда айқынырақ көрсетеді: мұнда дәстүрлі қозғалыс пен жаңа, өнеркәсіптік бағыттағы қозғалыс бір кеңістікте қатар жүрді.

Жұмыс мынадай ретпен құрылды. Материалдар мен әдістер бөлімінде дереккөздердің танымдық мүмкіндіктері мен шектеулері талданып, тарихнамалық дәстүрлер салыстырылады және зерттеудің теориялық негізі айқындалады. Нәтижелер бөлімінде архив деректері бойынша көшіп-қонудың себептері, барысы мен салдары қалпына келтіріледі. Талқылау бөлімінде алынған деректер көшпелі мобильділік тұжырымдамасы аясында түсіндіріліп, отандық және шетелдік зерттеушілердің қорытындыларымен салыстырылады.

Осыған орай мақаланың атауында көрсетілген «тіршілік ету стратегиясы» ұғымы дайын тұжырым емес, тексеруге алынған болжам ретінде қолданылады. Көшіп-қону көшпелі қоғамда шынымен де ғасырлар бойы бейімделу стратегиясы қызметін атқарды. Мәселе оның 1930 жылдардағы төтенше жағдайда осы қызметін қаншалықты сақтағанында. Сондықтан жұмыста екі сұрақ қатар қойылады: халық қандай дәстүрлі тетікке жүгінді және сол тетік нәтиже берді ме? Зерттеу барысында көрсетілетіндей, бейімделу сценариі іске қосылғанымен, оның материалдық негізі бұл кезде жойылған еді, сондықтан стратегия өз функциясын орындай алмады.

Терминологиялық мәселені де алдын ала айқындап алған жөн. Кеңестік іс-қағаз жүргізуде қолданылған «откочевка» ұғымы қазақ тіліндегі «көшіп-қону» сөзімен беріледі, бірақ екеуі бірдей мағына бермейді. Ресми құжатта бұл сөз тәртіп бұзушылықты, белгіленген орыннан рұқсатсыз кетуді білдірді. Ал дәстүрлі шаруашылықта көшіп-қону қалыпты, жыл сайын қайталанатын әрекет еді. Осы екі мағынаның бір сөзге сыйып кетуі құбылысты бағалауда шатасу тудырды және тарихнамада да сақталып қалды. Мақалада бұл ұғым дағдарыстық қозғалысты белгілеу үшін қолданылады, ал дәстүрлі маусымдық қозғалыс «көш» немесе «көш жүйесі» деп ажыратылады.

Материалдар мен әдістер. Жұмыс көшпелі мобильділік тұжырымдамасына сүйенеді. Н.Э. Масанов қазақ көшпелі шаруашылығын архаикалық қалдық емес, қуаң аймақтың экология-лық шектеулеріне бейімделудің жүйелі тәсілі деп қарады [1, 82-б.]. Оның пайымдауынша, көшпелі қоғам жайылымдардың маусымдық ауысымына негізделген реттелген қозғалыспен өмір сүрді: қыстау, көктеу, жайлау, күзеу және оларды жалғайтын

тұрақты жолдар. Мобильділік мұнда еркіндіктің емес, өндірістің шарты. Осы тұста біздің болжамымыз ұсынылады: егер қозғалыс шаруашылықтың құрылымдық қасиеті болса, дағдарыс кезіндегі көшіп-қону да бұрыннан таныс мінез-құлықтың жалғасы.

А.М. Хазановтың пайымы бұл көзқарасты кеңейтеді. Ол көшпелі қоғамдардың ешқашан толық автономды болмағанын, отырықшы әлеммен айырбас арқылы байланысқанын және қиын жылдары дәл сол арналарға жүгінгенін көрсетті [2, 45-б.]. Көрші аймаққа немесе отырықшы орталыққа қарай бет алу көшпенді үшін жат амал болған жоқ. С.Е. Толыбеков жүйенің осал тұсын анықтайды: малдан айырылған көшпенді өндіріс құралын ғана емес, қозғалу қабілетін де жоғалтады, өйткені мал бір мезгілде капитал, көлік және азық көзі болды [3, 112-б.].

Соңғы жылдардағы жұмыстар осы ұстанымды нақтылады. Қазақ көшпенділерінің мыңжылдық жолдарына арналған зерттеулерінде маршруттар гидрографиялық және өсімдік жамылғысы жағдайларына бейімделген тұрақты жүйе ретінде сипатталады, ал XX ғасырдағы саяси қысым сол жүйені бұзғаны көрсетіледі [4, 195-б.]. Бұл біздің болжамға тікелей тірек болып табылады: 1930 жылдардағы қозғалысты бағалау үшін оны дәстүрлі маршрут жүйесімен қатар қою керек.

Аталған үш ұстаным бір болжамға алып келеді. 1930 жылдардағы көшіп-қону – жаңа құбылыс емес, көшпелі мәдениетте бұрыннан бар сценаридің соңғы рет іске қосылуы. Қалыпты жағдайда мұндай әрекет үш тіректі талап етеді: көлік әрі азық көзі ретіндегі мал, баратын нақты бағыт, сол бағытта күтетін қыстау немесе туыс. Ұжымдастыру мен мәжбүрлі отырықшы-ландыру осы үшеуін де жойды. Халық үйреншікті әрекетке барды, ал оны атқаратын құралдан айырылған еді. Көшіп-қонудың неге құтқарудың орнына қырылуға әкелгенін осы қайшылық түсіндіреді.

Тақырыпты зерттеу бірнеше дәстүрлі бағыттан тұрады. Қазақстандық бағыттың негізін М.Қ. Қозыбаев қалады: ол ашаршылықты жеке эпизод емес, кеңестік модернизация саясатының салдары деп қарауды ұсынды [5, 143-б.]. Қ.С. Алдажұманов жер аудару мен қоныс аудару саясатын тоталитарлық режимнің құралы ретінде талдады [6, 27-б.]. Ж.Б. Абылхожин көшпелі шаруашылықтың күйреуін ұжымдастырудың тікелей нәтижесі деп бағалады [7, 156-б.], ал Т.Омарбеков ашаршылықтың себептері мен ауқымын нақтылап, саяси мәнін ашты [8, 312-б.]. Бұл еңбектердің фактологиялық негізі берік. Бірақ көшіп-қону оларда негізінен демографиялық шығын ретінде қаралады.

Ресейлік тарихнамада мәселе жалпыодақтық ашаршылық аясында қойылды. В.В. Кондрашин құрастырған көп томдық жинақ деректік базаны түбегейлі кеңейтті, дегенмен республикалық ерекшеліктер онда бөлек ажыратылмайды [9]. Н.Верт сталинизмді жүйе ретінде талдап, аштықты басқару тәсілінің салдары деп бағалады [10, 218-б.]. Р.Дэвис пен С.Уиткрофттың еңбектеріне де тән әлсіз тұс осында: жалпыодақтық сипатқа баса назар аудару салдарынан жекелеген республикалардың, әсіресе көшпелі аймақтардың, өзгеше тетігі көлеңкеде қалады [11, 402-б.]. Р.Конквесттің классикалық жұмысы мәселені кең аудиторияға таныстырды, ал Қазақстан сюжеті онда жанама берілген [12, 189-б.].

Еуро-американдық зерттеулерде Қазақстан соңғы жиырма жылда дербес тақырыпқа айналды. И. Огайон ашаршылықты отырықшыландырудың бастауы деп қарап, оны қазақ қоғамының жаңа жағдайға өтуінің бастапқы нүктесі ретінде бағалады [13, 267-б.; 14, 192-б.]. С.Камерон апаттың ауқымы мен зорлық сипатын жаңа дереккөздермен дәлелдеп, оны кеңестік Қазақстанның қалыптасу тетігі деп қарады [15, 97-б.]. Р. Киндлер ұжымдастыру мен ашаршылықты «мобильділікті жою арқылы отырықшыландыру» жобасының бөлігі деп түсіндірді [16, 214-б.]. Н. Пьянчола көшпелі шаруашылықтың жойылуын кеңестік экономикалық саясаттың мақсатты аспектісі ретінде талдады [17, 158-б.], кейінгі еңбегінде азық-түлікті бөлу мен Қызыл Армияны жабдықтауды ашаршылық тетігімен байланыстырды [18, 33-б.].

Осы бағыттың артықшылығы – мемлекеттік саясаттың логикасын нақты ашуы. Бірақ онда үдеріс негізінен жоғарыдан, билік тарапынан сипатталады: көшпелі қоғамның өз ішіндегі

әрекет механизмі жеткілікті талданбайды. Соңғы жылдары бұл олқылыққа назар аударыла бастады. Н.Кузовова мен А. Жанбосинованың Украина мен Қазақстандағы аштық кезіндегі тіршілік ету практикаларын салыстырған зерттеуі халықтың өз бетінше әрекет ету стратегияларын алдыңғы қатарға шығарды [19]. Б. Дукеевтің ашаршылық жадына арналған жұмысы оқиғаның кейінгі қабылдануын талдау арқылы құжаттық және естелік дереккөздердің арақатынасы мәселесін өткір қойды [20]. Біздің жұмысымыз осы жаңа бағыттың шеңберінде орналасады, бірақ жадты емес, әрекеттің өзін – көшпелі бейімделу тетігін – зерттеу нысаны етеді.

Зерттеудің дереккөздік базасын құрайтын құжаттарды сипаттаумен шектелмей, олардың танымдық мүмкіндіктері мен шектеулерін ажыратып алу қажет. Негізгі массивті Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОММ) Р-30 және 1179 қорларының, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің (ҚР ПМ) 141-қорының құжаттары құрайды. Оларды жарияланған жинақтар – «Ашаршылық. Голод. 1928–1934» [21], «Трагедия советской деревни» [22], «Голод в СССР. 1929–1934» [9], «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину [23] толықтырады.

Құжаттардың бірінші тобы – ОГПУ құпия-саяси бөлімінің арнайы сводкалары мен хабарламалары. Олардың артықшылығы – жеделдігі мен нақтылығында: өлім-жітім саны, көшіп-қонушы шаруашылықтардың саны, қозғалыс бағыттары апта сайын тіркеліп отырды. Бірақ бұл құжаттар бақылау ведомствосының логикасымен жазылған. Онда халық әрекеті ең алдымен қауіпсіздікке төнген қатер ретінде бағаланады, ал себептері «контрреволюциялық бай элементтің үгіті» сияқты саяси формулаларға сыйдырылады. Сондықтан сводкалардағы фактілік мәліметтерді (сан, күн, бағыт) және олардың ресми түсіндірмесін ажыратып қарау әдіснамалық талап болып табылады.

Екінші топ – партиялық және кеңестік органдардың баяндама хаттары мен қаулылары. Бұлар шешім қабылдау логикасын ашады, бірақ мұнда есеп берушінің мүддесі айқын көрінеді: жергілікті органдар өз тарапынан жіберілген кемшіліктерді жасыруға, ал республикалық деңгей жауапкершілікті жергілікті деңгейге ысыруға бейім болды. Мирзоянның 1934 жылғы баяндамасы осы тұрғыдан ерекше қызық: онда «асыра сілтеулер» мойындалады, бірақ саясаттың өзі емес, оны орындау тәсілі сынға алынады [22, 831-832-б.].

Үшінші топ – статистикалық сипаттағы анықтамалар мен ведомостар. Олар көрсеткіштердің динамикасын қалпына келтіруге мүмкіндік береді, алайда сол кезеңдегі есеп жүйесінің әлсіздігі ескерілуі тиіс: құжаттардың өзінде көшіп-қонушылардың нақты есебінің жоқтығы бірнеше рет мойындалады. Демек, барлық сандық мәліметтер төменгі шек ретінде қабылданады.

Әдістемелік тұрғыдан жұмыс тарихилық және жүйелілік қағидаттарына сүйенеді. Құжаттарды өңдеуде мазмұндық талдау қолданылып, көшіп-қонудың себептері, бағыттары, ауқымы мен салдары бойынша мәліметтер жүйеленді. Негізгі әдістемелік жаңалық – кеңістіктік салыстыру: құжаттарда тіркелген қозғалыс бағыттары мен мерзімдері дәстүрлі көш жолдары және маусымдық жайылым жүйесімен қатар қойылды. Дәл осы салыстыру қозғалыстың кездейсоқ емес екенін көрсетуге және оны бейімделу сценариінің жалғасы ретінде бағалауға негіз береді. Сонымен қатар салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылып, Орталық Қазақстан материалы республиканың басқа аймақтары бойынша деректермен салғастырылды.

Тарихнаманың дамуын кезеңдерге бөлу де әдіснамалық мәнге ие. Кеңестік кезеңде ұжымдастыру прогрессивті реформа ретінде түсіндіріліп, ашаршылық мәселесі саналы түрде айналып өтілді; көшіп-қону бұл әдебиетте мүлде дербес нысан болған жоқ. Тәуелсіздік жылдарында басымдық «ақтаңдақтарды» ашуға берілді, ашаршылық ұлт трагедиясы ретінде бағаланды, дереккөздер айналымға енгізілді. Бұл кезеңнің жетістігі даусыз, бірақ зерттеу назары негізінен шығын көлемін анықтауға шоғырланды. Соңғы онжылдықта үшінші кезең қалыптасты: зерттеушілер халықтың өз әрекетіне, бейімделу және қарсылық практикаларына назар аудара бастады. Біздің жұмысымыз осы үшінші кезеңнің проблематикасына жатады.

Дереккөздер хронологиялық тұрғыдан біркелкі таралмаған. Құжаттардың басым бөлігі 1932–1933 жылдарға, дағдарыстың ең өткір кезеңіне жатады. Ұжымдастырудың басталуы – 1928–1931 жылдар – әлдеқайда нашар құжатталған, сондықтан көшіп-қонудың жаппай сипат алғанға дейінгі кезеңі негізінен жанама деректер арқылы қалпына келеді. Осыған орай мақалада 1932–1933 жылдардағы материал негізгі талдау өрісі болды, ал оның алдындағы жылдар контекст ретінде беріледі.

Құжаттардың бір артықшылығы – өзара тексеруге жарамды әрі ыңғайлы болуында. ОГПУ сводкаларындағы өлім-жітім деректері партиялық органдардың баяндама хаттарымен, ал соңғылары статистикалық ведомостармен салыстырылады. Үш жақты тексеру сандық көрсеткіштердің шамамен алынғанын байқатады: құжаттар арасындағы алшақтық кейде екі есеге жетеді, бұл сол кездегі есеп жүйесінің жағдайын көрсетеді. Мұндай жағдайда біз ең төменгі көрсеткішті негізге алдық.

Жұмыста қолданылған әдістер мынадай. Құжаттар сыни талданып, олардың ведомстволық табиғаты ажыратылды. Мазмұндық талдау арқылы деректер жүйеленді, кеңістіктік салыстыру арқылы қозғалыс бағыттары дәстүрлі маршрут жүйесімен қатар қойылды. Сандық мәліметтер салыстырмалы бағаланды, ал алынған нәтижелер тарихнамалық талдау арқылы отандық, ресейлік және еуро-американдық зерттеу дәстүрлерінің тұжырымдарымен салыстырылды.

Нәтижелер. Архив құжаттары көшіп-қонуды туындатқан себептердің кешенді екенін көрсетеді, ал сол кешеннің ішінде шешуші рөл мал басынан айырылуға тиесілі. Қазақстандағы ұжымдастыру мәжбүрлі отырықшыландырумен қатар жүрді, ал екі саясаттың қиылысы көшпелі шаруашылықтың негізгі ресурсын жойды. Л.И. Мирзоян 1934 жылғы қаңтарда VII өлкелік партия конференциясында көшіп-қонуды «негізінен Орталық Қазақстандағы ұжымдастыру мен отырықшыландыру саласында жіберілген ерекше асыра сілтеулер мен қателіктердің нәтижесі» деп бағалады [22, 831-б.]. Мойындау бар, бірақ ол себепті саясаттың мазмұнынан емес, оны жүзеге асыру тәсілінен іздейді.

Малды күштеп қоғамдастыру халықты тіршілік көзінен де, қозғалу мүмкіндігінен де айырды. ОГПУ сводкаларында бірқатар ауылдарда «барлық қоғамдастырылған мал, соның ішінде жұмысшы мал үйлерге таратылып алынған» деп тіркелген [9, 104-б.]. Әдетте бұл стихиялы қарсылық деп түсіндіріледі. Алайда жұмысшы малдың бөлек аталуы басқа мағына береді: халық ең әуелі көлік қабілетін сақтап қалуға тырысқан. Мал бөліп алу қарсылық қана емес, алдағы қозғалысқа дайындық та еді.

Азық-түлік тапшылығы қозғалыстың тікелей түрткісі болды. КСРО ОГПУ құпия-саяси бөлімінің 1932 жылғы 22 мамырдағы хабарламасында Қарқаралы және Баянауыл аудандарында халықтың жұмыс іздеп Қарағандыға жаппай қозғалуы және жол бойында көпшіліктің әлсіреуден қайтыс болуы көрсетіледі [24, 134-б.]. ҚазАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1933 жылғы ақпандағы баяндама хатының деректері бойынша, көшіп-қонумен 71 аудан қамтылған, оның 50-і көшпелі және жартылай көшпелі, 21-і отырықшы-егінші аудандар [25, 5-п.]. Бұл арақатынас кездейсоқ емес: орын ауыстыру дағдысы сақталған аудандарда қозғалыс екі есе жиі тіркелген.

Қозғалыстың кеңістіктік құрылымы дәстүрлі көш жүйесінің іздерін сақтады. ПП ОГПУ-дың 1933 жылғы 12 ақпандағы сводкасы бойынша, Қарағанды облысындағы көшіп-қону негізінен тамыз-желтоқсан айларында өтті; Сарысу ауданынан шамамен 5000 шаруашылық Оңтүстік Қазақстан облысы мен Қырғызстан бағытында, Жаңаарқа ауданынан 2195 шаруашылық Қарағанды мен Ақмолаға көшті [26, 167-п.]. Мерзім де, бағыт та назар аудартады: тамыз-желтоқсан – күзгі көш маусымы, ал оңтүстікке қарай жылжу қысқы жайылым бағытымен сәйкес келеді. О. Жандосовтың 1933 жылғы 17 қаңтардағы баяндама хатында жаңаарқалықтардың Шу арқылы Қырғызстанға топ-топпен өткені айтылады [27, 120-п.]. Шу арқылы өтетін жол ертеден белгілі көш жолы, ал топпен қозғалу – ауыл болып көшудің дәстүрлі формасы.

Қозғалыс ауқымы туралы деректер әртүрлі. ҚазАКСР ХКК-нің баяндама хаты бойынша республика ішінде 100 000-нан астам шаруашылық, яғни шамамен 300 000 адам орнынан қозғалған [25, 5-п.]. СПО ОГПУ-дың 1932 жылғы 2 қыркүйектегі сводкасы бойынша маусым аяғына дейін Қазақстанға 46 373 шаруашылық қайтып келген, оның ішінде Қарағанды облысына 3824 [23, 94-б.]. Осы екі санның айырмасы қайтарудың ішінара сипатын көрсетеді.

Дәстүрлі көшпен салыстырғанда басты айырмашылық – баратын нүктенің өзгеруінде. Құжаттарда қайтып келгендердің көпшілігі өз аудандарына оралмай, «ұйымдастырылмаған түрде азық-түлік жағынан қолайлы аудандарға, қалаларға, теміржол станцияларына» баратыны және өнеркәсіп кәсіпорындарында өздігінен орналасатыны атап өтіледі [23]. Қыстау мен жайылымның орнын теміржол станциясы мен кәсіпорын басты. Телеграммада көшіп-қонушылардың Қазалы, Жосалы, Қызылорда, Түркістан, Арыс, Әулиеата пункттерінде шоғырлануы тіркелген [28, 93-п.]. Қозғалыс жалғасып отырды: төрт ай ішінде 4500-ден астам шаруашылық қайта көшкен, көпшілігі Орта Азия мен Батыс Қытай бағытында [29, 121-п.].

Салдарлар апат сипатына ие болды, әрі олардың құрылымы көшудің материалдық негізі жойылғанын дәлелдейді. Қарағандыдағы жағдай туралы 1932 жылғы 7 қазандағы хабарламада 1 шілде мен 25 тамыз аралығында милицияның 806 мәйіт жинағаны көрсетіледі [30, 91-п.]. Шығыс Қазақстан бойынша 1932 жылғы 1 желтоқсаннан 1933 жылғы 1 ақпанға дейін тек он аудан мен Семей қаласында аштықтан 2636 өлім тіркелген [21, 500-б.]. Қарағанды қаласы мен маңында 15 қарашадан 1 ақпанға дейін «аштықтан және үсіп қалған» көшіп-қонушылардың 874 мәйіті жиналған [26, 167-п.]. Үсіп қалу себебінің жеке аталуы мәнді: дәстүрлі көште киіз үй, отын және межеленген қоныс болатын, ал бұл жолы олар жоқ еді.

Әлеуметтік байланыстардың ыдырауы балалар қараусыздығы арқылы айқын көрінеді. ҚазАКСР ХКК-нің құжатында көшіп-қону жағдайындағы шаруашылықтардың көпшілігі балаларын станцияларда, қалаларда қалдырып кететіні тіркелген [25, 5-п.]. Қарағанды облысында ресми деректер бойынша 9 мың қараусыз бала болған [31, 157-п.]. Көшпелі қоғамда бала қалдыру мүмкін болмайтын әрекет еді: туыстық және ауылдастық қамқорлық жүйесі оны болдырмайтын. Демек, бұл дерек аштық фактісінен гөрі әлеуметтік құрылымның күйреуін көрсетеді.

Инфрақұрылымның жойылуы да құжатта тіркелген. Мирзоянның баяндамасында көшіп-қонулардан кейін Орталық Қазақстанда тұрғын үй-жайлардың қирағаны, «шағын су шаруашылығы, әсіресе құдықтардың» қараусыз қалғаны айтылады [22, 833-б.]. Құдықсыз көш жолы жұмыс істемейді, сондықтан бұл дерек қозғалыс мүмкіндігінің техникалық тұрғыдан жойылғанын білдіреді. Мал басы 1933 жылғы 1 шілдеге қарай 5012 мыңға дейін азайған [22, 831-б.].

Мемлекеттік көмек жүйесіндегі кемшіліктер де кездейсоқ емес, құрылымдық сипат алды. ҚазАКСР ХКК-нің 1932 жылғы 27 сәуірдегі қаулысымен қайтару жоспары бекітіліп, 20 дәрігерлік-тамақтандыру пункті ұйымдастыру көзделді, ал қайтарылатын шаруашылықтарды бұрынғы емес, «қоныстандырудың жаңа орындарына» орналастыру шарты қойылды [32, 100-п.]. Осы шарт көшіп-қонуды қайтару емес, отырықшыландыруды бекіту құралына айналдырды. Есеп жүйесінің жоқтығы құжаттарда бірнеше рет мойындалады [31, 157-п.]. Азық-түлік көмегін талан-таражға салу жаппай сипат алды: Шығыс Қазақстан бойынша он ай ішінде 110,4 тонна көмек ұрланып, 853,2 тоннасы мақсаты бойынша жұмсалмаған [21, 500-б.]. Ең мұқтаж топтар – ауру және әлсіреген адамдар – еңбеккүн жүйесі салдарынан үлестен тыс қалды [31, 158-п.].

Көмекті жеткізудегі кідірістің себебі құжатта тікелей аталады: «күш-көліктің әлсіреуі», яғни жұмысшы малдың жоқтығы [26, 167-п.]. Бұл – апаттың тұйық шеңберінің дәл көрінісі: мал жойылғандықтан көмек жеткізілмейді, көмек жетпегендіктен қалған мал да қырылады.

Эпидемиялық жағдай да қозғалыс сипатымен тікелей байланысты. ПП ОГПУ сводкасында облыстағы эпидемиялық аурулардың 80 пайызы Петропавл мен Қарағандыға тиесілі екені, желтоқсаннан 5 ақпанға дейін қалаларда шешек бойынша 241, сүзек бойынша 737, іш сүзегі бойынша 38 жағдай тіркелгені көрсетіледі [26, 168-п.]. Аурулардың өнеркәсіптік орталықтар

мен станцияларға шоғырлануы кездейсоқ емес: әлсіреген адамдар антисанитарлық жағдайда, тығыз топтарда жинақталды. Дәстүрлі көште мұндай шоғырлану болмайтын, өйткені ауыл бөлек-бөлек қоныстанатын. Демек, эпидемия да қозғалыс формасының өзгеруінің салдары.

Шаруашылық ұйымдарының көшіп-қонушыларға қатынасы жеке назар аударуды қажет етеді. ПП ОГПУ хабарламасында жалдаушы ұйымдардың «ерекше ұятсыз қарым-қатынасы» атап өтіледі [30, 91-п.]. Нақты мысал ретінде Павлодарда 1800 адамды жалдаған құрылыс тресінің жағдайы келтіріледі: жалданғандардың ішінде еңбекке жарамдылар 15 пайыздан аспаған, қалғандары қарттар, кішкентай балалар және қатты әлсірегендер болған; трест оларды жұмысқа қабылдамай, азық-түлік пен баспанадан бас тартқан, соның салдарынан тәулігіне 300 адамға дейін өлім тіркелген [30, 92-п.]. Бұл дерек көшіп-қонушылардың жаңа жүйеге енуі бірден жүзеге аспағанын көрсетеді: өнеркәсіп оларды жұмыс күші ретінде де қабылдауға дайын болмады.

Мемлекеттің дағдарысты жеңу әрекеттері 1933 жылдан бастап жүйелі сипат ала бастады, бірақ олардың мазмұны сипатты. РСФСР ХКК төрағасының орынбасары Т. Рысқұловтың 1933 жылғы 7 шілдедегі хатында қазақ көшіп-қонушыларынан құрылыс жұмысшыларын дайындау үшін төрт курс ұйымдастыру (Ақтөбе, Петропавл, Семей, Алматы) және 20 мың адамды оқыту көзделеді; сол жылы Қазақстан шегіндегі өнеркәсіп және ауылшаруашылық кәсіпорындарында 30 500 көшіп-қонушыны орналастыру, ал жылдың екінші жартысында 25 мың еңбекке жарамды адамды республикадан тыс жерге жіберу жоспарланады [33, 102-п.]. Көмек шараларының мазмұны осылайша малшының бұрынғы кәсібіне жағдай жасауға емес, оны жалдамалы жұмысшыға айналдыруға бағытталды.

Мирзояннның баяндамасында Орталық Қазақстанды қалпына келтіру мәселесі қойылады: аймақ мал шаруашылығын дамытуда «елеулі және маңызды рөл атқаруы тиіс», ол үшін тұрғын үй мен құдықтарды ретке келтіру, «кем дегенде тұтынушылық астық шаруашылығын ұйымдастыру» қажет [22, 833-б.]. Соңғы тіркес назар аудартады: қалпына келтіру бағдарламасының өзінде егіншілік элементі көзделген, яғни аймақ бұрынғы шаруашылық жүйесіне толық оралмайтыны алдын ала болжанған.

Ұжымдастыру мен қуғын-сүргін саясаты қатар жүріп отырғанын құжаттар айқын көрсетеді. Қазкрайком бюросының 1932 жылғы 11 мамырдағы отырыс хаттамасында тұтас ұжымдастыру аудандарынан 3000 «кулак-бай» шаруашылығын ішкіөлкелік жер аудару көзделген [34, 887-п.]. Яғни халықтың бір бөлігі аштықтан өз бетінше көшіп жатқан кезде, екінші бөлігі мәжбүрлі түрде қоныс аударылды. Екі үдеріс бір мезгілде жүріп, дәстүрлі қоныстану жүйесін толық бұзды.

Қозғалыстың республика шегінен шыққанын көрші өлкелердің құжаттары растайды. Батыс Сібір өлкесі милиция басқармасы 1932 жылғы 1 қазанда Алей теміржол станциясына қазақ көшіп-қонушыларының келгенін хабарлайды [35, 128-п.]. Демек, көшіп-қону жалпыодақтық сипат алып, бақылау органдарының назарына ілікті.

Қаржылық шаралар қабылданғанымен, олардың көлемі мәселенің ауқымына жақындамады. Өлкелік комитетке жолданған телеграммада көшіп-қонушыларға байланысты барлық шараға өлкелік бюджеттен 80 мың рубль бөлінгені және облыстық бюджеттен сондай сома бөлу міндеттелгені айтылады [28, 58-п.]. Жүз мыңнан астам шаруашылық қамтылған қозғалыс аясында бұл символдық сома еді. Қаражаттың мақсатсыз жұмсалуы да тіркелген: бір ауданда мал сатып алуға арналған 32 мың рубль нұсқаусыз таратылып берілсе, екіншісінде 5 мың рубль трактор жөндеуге кеткен [31, 158-п.].

Балалар мекемелеріндегі жағдай апаттың ең ауыр көрінісі болды. Баяндама хатында балалар үйлерінің тек қара нанмен, оның өзі үлкен үзілістермен қамтамасыз етілетіні, үш ай бойы сүт және басқа өнімдердің келмегені айтылады. Нақты көрсеткіштер де келтіріледі: бір балалар үйінде бір ай ішінде 170 өлім, басқа жерде тоқсан баланың отызы, Қарағандыда бір онкүндікте жүзге жуық бала қайтыс болған [31, 158-п.]. Бұл деректер көшіп-қонудың ең осал

топқа тигізген әсерін көрсетеді және дәстүрлі қамқорлық жүйесінің орнын басатын институттың қалыптас-пағанын дәлелдейді.

Талқылау. Жоғарыда келтірілген деректерді көшпелі мобильділік тұжырымдамасы аясын-да түсіндіру бірқатар мәселені жаңаша қоюға мүмкіндік береді. Ең алдымен көшіп-қонудың табиғаты туралы сұрақты нақтылау қажет. Тарихнамада қалыптасқан «стихиялы қашу» форму-ласы қозғалыстың мәжбүрлі сипатын дұрыс береді, бірақ оны мазмұнсыз етіп көрсетеді: халық бағытсыз, ретсіз әрекет еткендей әсер қалдырады. Біздің материал басқа көріністі ұсынады.

Қозғалыстың дәстүрлі жағдайлардан бастау алғанын үш белгі аңғартады. Алдымен мерзім. Қарағанды облысындағы қозғалыс тамыз-желтоқсан айларына шоғырланған, ал бұл – күзгі көш мезгілі. Егер адамдарды тек аштық қуса, қозғалыстың мерзімдік үлгісі болмас еді: аштық жыл бойы бірдей қысты. Екінші белгі – бағыт: Сарысу ауданынан оңтүстікке, Оңтүстік Қазақстан мен Қырғызстан жағына жылжу қысқы жайылым бағытын қайталайды [26, 167-п.]. Үшінші белгі – форма. Жандосовтың хатындағы «топ-топпен жүрді» деген қысқа тіркес [27, 120-п.] ауыл болып көшудің дәстүрлі құрылымын білдіреді, яғни қозғалыс жеке-дара емес, ұйымдасқан түрде жүрген.

Н.Э. Масанов сипаттаған маусымдық қозғалыс жүйесі [1, 82-б.] 1930 жылдардағы дағдарыс-тық көшіп-қонуда да ізін қалдырды. Мұны мәдени инерция деп емес, ресурс деп түсінген дұрыс: белгісіздік жағдайында халық бұрыннан таныс, тексерілген әрекет үлгісіне жүгінді. Мыңжылдық маршруттар туралы соңғы зерттеу де осыған келеді: жол жүйесі географиялық жағдайға бейім-делген тұрақты құрылым болды, ал оны бұзу шаруашылықтың өзін бұзуға тең еді [4, 195-б.].

Дәл осы жерде негізгі қайшылық ашылады. Сценарий іске қосылды, бірақ оны атқаруға қажет үш шарттың бірде-бірі орнында жоқ болатын. Мал қоғамдастырылды, жұмысшы малға дейін таратылып алынды [9, 104-б.]. Қыстаулар мен құдықтар қараусыз қалды [22, 833-б.]. Ал баратын жерде күтетін туыстық желі аштықтан ыдырағанын балаларын станцияда қалдырып кету фактісі дәлелдейді [25, 5-п.]. Толыбеков көрсеткен тәуелділік [3, 112-б.] осы нүктеде көзге түседі: малынан айырылған көшпенді қозғалу қабілетінен де айырылады.

Нәтижесінде дәстүрлі әрекет өз қарама-қарсылығына айналды. Көш адамды құтқаратын тетік болудан қалып, өлімге апаратын жолға айналды. Құжаттардағы өлім себептерінің құры-лымы осыны растайды: «аштықтан және үсіп қалған» деген қос себеп [26, 167-п.] қозғалыстың материалдық жарақсыз жүргенін көрсетеді. Дәстүрлі көште киіз үй, отын, азық қоры және межеленген қоныс болатын; бұл жолы адамдар жаяу, паналайтын орынсыз жүрді. Демек, апаттың себебі қозғалыстың өзі емес, қозғалыс құралдарының жойылуы болды.

Осы тұрғыдан алғанда, ашаршылықты мобильділікті жою құралы деп қарайтын Р.Киндлер мен И. Огайонның тұжырымдары [16, 214-б.; 13, 267-б.] нақтылана түседі. Аталған авторлар үдерісті мемлекет тарапынан, саясаттың логикасы тұрғысынан сипаттайды. Біздің материал сол саясаттың көшпелі қоғам ішінде қалай өткенін көрсетеді: мобильділік бірден жойылған жоқ, ол алдымен өз негізінен айырылып, содан кейін ғана мағынасын жоғалтты. Яғни отырықшылан-дыру көшуге тыйым салу арқылы емес, көшудің толыққанды іске аспауы арқылы жүзеге асты.

Қозғалыс бағытының өзгеруі осы үдерістің шешуші кезеңі болды. Дәстүрлі көш жайылым-нан жайылымға бағытталса, 1930 жылдары ол теміржол станциясы мен өнеркәсіп кәсіпорнына бағытталды. Хазанов сипаттаған көшпенділердің отырықшы әлеммен байланыс арналары [2, 45-б.] мұнда жаңа мазмұн алды: айырбас орнына жалдамалы еңбек, маусымдық қайтып оралу орнына тұрақты орналасу келді. Қарағанды, Қарсақпай, теміржол станциялары көшпенді үшін жаңа «қыстауға» айналды, бірақ бұл қыстаудан жайлауға шығу жолы жоқ еді. Дәл осы ауысу – ашаршылықтан кейінгі отырықшыландырудың негізгі тетігі, әрі ол әкімшілік шешіммен емес, шаруашылық қажеттілікпен жүзеге асты.

Мемлекеттік көмек жүйесінің тиімсіздігі де осы тұрғыдан жаңаша оқылады. Тарихнамада бұл әдетте бюрократизм, сыбайлас жемқорлық және ресурс тапшылығымен түсіндіріледі. Аталған факторлар шынымен әрекет етті: талан-тараж көлемі [21, 500-б.], есеп жүйесінің жоқтығы [31, 157-п.] құжаттарда айқын тіркелген. Бірақ олардың бәрі жүйенің құрылымдық кемшілігін жасырады. Қайтарылатын шаруашылықтарды «жаңа орындарға» орналастыру шарты [32, 100-п.] көмекті қалпына келтіру құралы емес, трансформация құралы етті. Мемлекет көшіп-қонушыны бұрынғы шаруашылық жүйесіне қайтаруды мақсат етпеді, сондықтан көмек логикасы да отырықшы үлгіге бағытталды: еңбеккүнге нан беру [31, 158-п.] мал шаруашы-лығына емес, ұжымдық егіншілікке негізделген жүйенің тәртібі болатын.

Биліктің көшіп-қонуды түсіндіру тәсілі бөлек қаралуы тиіс. ОГПУ құжаттарында себеп ретінде жұтаң мен азық-түлік көмегінің кешігуі аталса да, оған міндетті түрде «контрреволюциялық бай элементтің үгіті» қосылады [26, 167-п.]. Мирзоян бұл ойды нақтылап, көшіп-қонуды «бай-кулак элементтерінің таптық күресінің ерекше формасы» деп атайды [22, 832-б.]. Мұндағы мәселе тек идеологиялық қалыпта емес. Мемлекет дәстүрлі шаруашылық мінез-құлқын саяси әрекет ретінде оқыды, өйткені көшпелі жүйенің логикасын танымады. Осы танымсыздық көмек шараларының сипатын да айқындады: егер қозғалыс саяси қарсылық болса, оны тоқтату керек; ал егер ол шаруашылық қажеттілік болса, оны қалпына келтіру керек еді. Билік бірінші жолды таңдады.

Жауапкершіліктің орталық пен жергілікті деңгей арасында бөлінуі бөлек мәселе. Жалпы саясатты орталық айқындады, ал ең ауыр бұзушылықтар төменде орын алды: көмек қорынан ұрлау [21, 500-б.], нанды «белсендіге» бөліп беру [31, 158-п.], еңбекке жарамсыздарды үлестен шығару [31, 158-п.]. Бұл фактілерден жергілікті аппараттың өз мүддесі көрінеді. Тек жемқорлықпен түсіндіру жеткіліксіз: ресурс тапшылығы жағдайында бөлудің өзіндік тәртібі қалыптасты, ал ол дәстүрлі өзара көмек нормаларына емес, жаңа әкімшілік иерархияға сүйенді. Әлеуметтік құрылымның қайта құрылуы ашаршылық кезінде-ақ басталды.

Соңғы жылдардағы жұмыстармен салыстыру тұжырымдарымызды нақтылайды. Н.Кузовова мен А. Жанбосинова Украина мен Қазақстандағы аштық кезіндегі тіршілік ету практикаларын салыстырып, әр қоғам өз мәдени сценариіне сүйенгенін көрсетті [19]. Қазақ қоғамында сол сценаридің негізгі элементі қозғалыс болды. Н. Пьянчоланың азық-түлікті бөлу мен әскери жабдықтауға арналған еңбегі [18, 33-б.] мемлекеттің ресурстық басымдықтарын нақтылап, көмектің неге кешіккенін жүйе деңгейінде түсіндіреді. Б. Дукеевтің жад туралы зерттеуі құжаттық және естелік дереккөздердің арақатынасын алға тартады – біздің болашақ жұмысымыз осы бағытта жалғасуы мүмкін, өйткені көш маршруттарын нақтылау шежіре мен ауызша дерек арқылы жүреді [20].

Түйіндей келгенде, ашаршылық пен ұжымдастыруды бір-бірінен ажыратып қарауға болмайды. Абылхожин дәстүрлі құрылымның трансформациясын экономикалық үдеріс ретінде сипаттады [7, 156-б.], ал біздің материал сол трансформацияның нақты тетігін ашады: шаруашылық жүйесі бірден құламай, өзінің негізгі функциясын – қозғалу қабілетін – жоғалту арқылы күйреді. Сол себепті көшіп-қону ашаршылықтың салдары ғана емес, оның тетігінің бір бөлігі.

Ұсынылған тәсілдің шектеулері бар. Дәстүрлі маршрут жүйесі мен 1930 жылдардағы бағыттарды салыстыру архив құжаттарында тіркелген жалпы бағыттар деңгейінде жүргізілді; нақты картографиялық салыстыру арнайы жұмысты талап етеді. ОГПУ құжаттары қозғалысты сырттан бақылаушының көзімен береді, сондықтан көшіп-қонушылардың өз ниеті жанама ғана қалпына келеді. Аймақтық материал бойынша жасалған қорытындыларды бүкіл республикаға таратуға да негіз жоқ: Батыс және Оңтүстік Қазақстанда қозғалыс өзгеше өткен болуы ықтимал.

Сонда да ұсынылған көзқарас бұрын байланыссыз көрінген деректі бір қатарға қояды. Жұмысшы малды бөліп алу, қозғалыстың күзгі маусымға шоғырлануы, оңтүстікке бет алу, топпен жүру, құдықтардың қараусыз қалуы, үсіп қалудан болған өлім, балаларды станцияда қалдыру – әрқайсысы жеке алғанда аштықтың көрінісі. Бейімделу сценариі тұрғысынан қарағанда олар бір құрылымның бөлшектеріне айналады: әрекет үлгісі сақталды, ал оны орындау шарттары жойылды.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда мұндай жағдай сирек емес. Аштық кезінде әр қоғам өз мәдени сценариіне жүгінеді, ал оның нәтижесі материалдық негіздің қаншалықты сақталғанына байланысты. Украина мен Қазақстандағы тіршілік ету практикаларын салыстырған зерттеу дәл осы айырмашылықты көрсетеді: отырықшы қоғамда жасыру, ұрлау, ауылдан қалаға жаяу бару басым болса, көшпелі қоғамда негізгі ресурс қозғалыс болды [19]. Айырмашылық практикалардың өзінде емес, олар сүйенген негізде.

Мемлекеттің ресурстық басымдықтары туралы соңғы зерттеулер осы көріністі толықтырады. Н.Пьянчола азық-түлікті бөлу мен әскери жабдықтауды талдап, көмектің кешігуін жүйе деңгейінде түсіндіреді [18, 33-б.]. Біздің материалда сол жүйелік себептің жергілікті көрінісі байқалады: Жаңаарқа мен Сарысу аудандарына азық-түлік көмегі мен тұқым несиесі шығарылмай қалды, ал себебі ретінде күш-көліктің жоқтығы аталады [26, 167-п.]. Орталық басымдық пен жергілікті мүмкіндік бір-бірін күшейтті.

Тарихи жадпен байланыс мәселесі ашық қалып отыр. Б.Дукеевтің зерттеуі ашаршылық туралы естеліктердің отбасылық деңгейде әлсіз сақталғанын көрсетеді [20]. Біздің тақырып үшін бұл түйінді жағдай: егер қозғалыс бағыттары мен маршруттары туралы естелік сақталса, оларды құжаттық деректермен салыстыруға болар еді. Мұндай материалды жинау – болашақ жұмыстың дербес міндеті, әрі ол шежіре мен жергілікті топонимикаға сүйенеді.

Көшіп-қонудан кейін қалыптасқан жаңа әлеуметтік құрылым бөлек айтуды қажет етеді. Құжаттар көрсеткендей, көмекті бөлу еңбеккүн жүйесіне негізделді, ал ол дәстүрлі өзара көмек нормаларын ығыстырды. Ауру және әлсіреген адамдардың үлестен тыс қалуы [31, 158-п.] жеке бұзушылық емес, жүйенің логикасы: ресурс еңбек нәтижесіне қарай бөлінді, ал көшпелі қоғамда көмек туыстық міндетке қарай берілетін. Осы ауысу жергілікті деңгейде жаңа иерархияға жол ашты, оның ұшында бөлуді бақылайтындар тұрды. Әлеуметтік құрылымның қайта құрылуы ұжымдастырудың соңында емес, ашаршылық барысында жүзеге асты.

Аймақтық ерекшелік те маңызды болып келеді. Орталық Қазақстанда көшіп-қонушылар үшін тартылыс нүктесі бір мезгілде екі сипатта болды: Қарағанды мен Қарсақпай өнеркәсіптік орталық ретінде жұмыс күшін қажет етті, сонымен қатар олар азық-түлік бөлінетін пункттер болды. Дәстүрлі жүйеде мұндай қосарлы функцияны қыстау атқаратын: ол әрі паналайтын орын, әрі азық қорының сақталатын жері еді. Өнеркәсіптік орталық осы функцияны сыртқы түрде қайталады, бірақ мазмұны басқа болды – онда орналасу еңбек шартымен байланысты еді. Осы алмасу арқылы көшпенді жұмысшыға айналды, ал қозғалыс маусымдық сипатынан айырылды.

Тарихнамалық тұрғыдан алғанда, ұсынылған көзқарас қазақстандық және шетелдік зерттеу дәстүрлерінің арасында дәнекер бола алады. Отандық тарихнама ашаршылықтың ауқымы мен саяси мәнін дәлелдеуге бағытталды [5; 8], шетелдік тарихнама мемлекеттік саясаттың логикасын ашты [15; 16]. Ал халықтың өз әрекетінің құрылымы екі дәстүрде де жеткілікті талданбады. Көшпелі мобильділік тұжырымдамасы осы олқылықты толтыруға мүмкіндік береді, өйткені ол әрекетті мәдени сценарий аясында түсіндіреді және мемлекет пен қоғам арасындағы қатынасты бір бағытты емес, өзара әрекет ретінде қарауға негіз болады.

Зерттеу нәтижелері терминологиялық нақтылауды да қажет етеді. Құжаттарда қолданылатын «көшіп-қону» ұғымы бір мезгілде екі түрлі құбылысты белгілейді: дәстүрлі маусымдық көш пен дағдарыстық қашуды. Мұндай терминологиялық біріктіру кездейсоқ емес – ол билік тарапынан құбылысты дұрыс танымаудың көрінісі. Зерттеу тәжірибесінде бұл екі мағынаны ажырату қажет, әйтпесе дереккөз тілі талдау тіліне айналып, құбылыстың мәнін жасырып қалады.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу 1920–1930 жылдардағы Орталық Қазақстан мен шекаралас аудандардағы көшіп-қонуды көшпелі шаруашылықтың бейімделу сценариінің соңғы рет іске қосылуы ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Қозғалыстың маусымдық сипаты, бағыттары және ұжымдық формасы дәстүрлі көш жүйесінің іздерін сақтады, демек оны мазмұнсыз стихиялы қашу деп қарау деректерге қайшы келеді.

Бұл сценаридің үш материалдық тірегі – мал, қыстаулар мен құдықтар, туыстық қолдау желісі – ұжымдастыру мен мәжбүрлі отырықшыландыру барысында жойылған еді. Дәстүрлі әрекет пен оны орындауға қажет құралдардың жоқтығы арасындағы қайшылық көшіп-

қонудың құтқару тетігінен жаппай қырылу жағдайына айналуын түсіндіреді. Апаттың себебі қозғалыстың өзінде емес, қозғалыс құралдарының жойылуында.

Көшіп-қонумен республиканың 71 ауданы қамтылды, Қазақстан ішінде 100 000-нан астам шаруашылық орнынан қозғалды. Қозғалыстың негізгі бағыттары өнеркәсіп орталықтары мен теміржол станциялары, сондай-ақ Орта Азия, Батыс Сібір, Еділ бойы аумақтары болды. Дәстүрлі жайылым бағытының өнеркәсіптік бағытқа ауысуы ашаршылықтан кейінгі отырықшыландырудың негізгі тетігі ретінде бағаланады: отырықшылық әкімшілік тыйым арқылы емес, көшу мүмкіндігінің жойылуы арқылы бекіді.

Мемлекеттік көмек жүйесіндегі кемшіліктер – есептің жоқтығы, талан-тараж, балалар үйлеріндегі жағдай, көмекті уақытында жеткізбеу – ішінара әкімшілік себептерге байланысты болғанымен, негізінен құрылымдық сипатта кездесті. Қайтарылатын шаруашылықтарды жаңа орындарға орналастыру шарты көмекті қалпына келтіру емес, трансформация құралы етті.

Билік тарапынан көшіп-қонуды саяси қарсылық ретінде түсіндіру шаралардың сипатын алдын ала айқындады. Егер қозғалыс «бай-кулак элементтерінің» әрекеті деп танылса, оған жауап ретінде тыйым мен қайтару шаралары қолданылады; ал егер ол шаруашылық қажеттілік деп танылса, мал басын қалпына келтіру мен көш жүйесін жаңғырту қажет болар еді. Билік бірінші жолды таңдады, сондықтан көмек шаралары дағдарыстың себебін емес, көрінісін жоюға бағытталды.

Осы тұрғыдан алғанда, көшіп-қону ашаршылықтың салдары ғана емес, оның механизмінің бір бөлігі ретінде қаралуы тиіс. Шаруашылық жүйесі бірден құламай, өзінің негізгі функциясын – қозғалу қабілетін – жоғалту арқылы күйреді, ал сол қабілеттің жоғалуы жаңа, отырықшы және жалдамалы еңбекке негізделген құрылымның қалыптасуына жол ашты. Бұл қорытынды отандық және шетелдік тарихнаманың тұжырымдарына қайшы келмейді, бірақ трансформацияның нақты тетігін көрсетеді.

Аймақтық материал жалпыреспубликалық көріністі нақтылайды. Орталық Қазақстанның ерекшелігі оның бір мезгілде кету және келу ауданы болуында: дәстүрлі көш жүйесі мен жаңа өнеркәсіптік бағыт бір кеңістікте қатар жүрді. Осы қосарлылық трансформация тетігін басқа аймақтарға қарағанда айқынырақ көрсетеді, әрі алынған қорытындыларды тексеру үшін Батыс және Оңтүстік Қазақстан материалын салыстыруға негіз береді.

Ары қарайғы жұмыс үшін үш бағыт көрінеді. Бірінші – көшіп-қону бағыттарын XIX ғасырдағы маршрут атластары негізінде нақты картографиялық салыстыру. Екінші – ауызша дерек-көздер мен шежірені тарту арқылы қозғалыс маршруттарын жергілікті деңгейде қалпына келтіру. Үшінші – көшіп-қонушылардың қабылдаушы аймақтардағы жағдайын салыстырмалы талдау, оның ішінде Батыс Сібір мен Еділ бойы материалдары бойынша. Осы үш бағыт біріктірілген жағдайда ғана көшіп-қонудың толық картинасы қалпына келтіріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. – Алматы: Горизонт; Москва: Социнвест, 1995. – 320 с.

2. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир: избранные научные труды. – 4-е изд., доп. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 508 с.

3. Толыбеков С.Е. Концепции основного экономического отношения кочевого общества казахов в XII – начале XX веков / под науч. ред. акад. А.К. Кошанова. – Алматы: ИЭ КН МОН РК, 2013. – 256 с.

4. Ibadildin N. Kazakh Nomads: Thousand-Year Routes, Environment and Political Oppression // Brunn S.D. (ed.). Geography of Time, Place, Movement and Networks. Vol. 2. – Cham: Springer, 2024. – PP. 187–210. https://doi.org/10.1007/978-3-031-58029-1_8

5. Қозыбаев М.Қ. Тарих және заман. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 256 б.

6. Алдажұманов Қ.С. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. – Алматы, 1997. – 208 с.

7. Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспек-ты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 240 с.

8. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. – Алматы:Өнер,2003. – 552 б.

9. Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. Т. 2: июль 1932 – июль 1933 / отв. сост. В.В. Кондрашин. – М.: МФД, 2012. – 912 с.

10. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – М.: РОССПЭН, 2010. – 447 с.

11. Davies R.W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. – London: Palgrave Macmillan, 2004. – 555 p.

12. Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – New York: Oxford University Press, 1986. – 412 p.

13. Ohayon I. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline: collectivisation et changement social, 1928–1945. – Paris: Maisonneuve et Larose, 2006. – 420 p.

14. Ohayon I. Du campement au village: sédentarisation et transformations de l'aoul kazakh à la période soviétique // Cahiers d'Asie centrale. – 2004. - № 13-14. – PP. 177–198.

15. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. – Ithaca: Cornell University Press, 2018. – 294 p.

16. Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. – М.: РОССПЭН, 2017. – 382 с.

17. Pianciola N. Famine in the Steppe: The Collectivization of Agriculture and the Kazak Herdsmen, 1928–1934 // Cahiers du Monde russe. – 2004. – Vol. 45, № 1–2. – PP. 137–192.

18. Pianciola N. Sacrificing the Qazaqs: Food, Famine, and the Red Army in the Kazakh ASSR // Journal of Central Asian History. – 2022. – Vol. 1, № 1. – PP. 25–60.

19. Kuzovova N., Zhanbossinova A. The Holodomor in Ukraine and the Asharshylyk in Kazakhstan: A Comparative Analysis of Survival Practices // Journal of Asian and African Studies. – 2026. https://doi.org/10.1177/18793665251362859

20. Dukeyev B. Genocide or Not? The 1931–1933 Famine in the Collective Memories of Kazakhstan's Post-Independence Generations // Journal of Genocide Research. – 2025. https://doi.org/10.1080/14623528.2025.2561440

21. Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Құжаттық хроника. Құжаттар жинағы. Т. 3: 1932–1934 / жауапты ред. Б. Әбдіғалиұлы. – Алматы: Атамұра, 2021. – 1028 б.

22. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: документы и материалы. Т. 3: конец 1930–1933 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1008 с.

23. «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.): в 10 т. Т. 10 / отв. ред. А.Н. Сахаров, В.С. Христофоров. – М.: Институт российской истории РАН, 2017. – 712 с.

24. Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. Т. 1: 1929 – июль 1932. Кн. 2 / отв. сост. В.В. Кондрашин. – М.: МФД, 2011. – 560 с.

25. Көшіп-қонушылар жағдайы туралы ҚазАКСР ХКК-нің РСФСР ХКК-не баяндама хаты. 1933 ж. ақпан // ҚР ОММ. Р-30-қ. 7 рсч-т. 186-іс. 5 п.

26. Қарағанды облысындағы көшіп-қону қозғалысы туралы ПП ОГПУ арнайы сводкасы. 1933 ж. 12 ақпан // ҚР ОММ. Р-30-қ. 7 рсч-т. 186-іс. 167 п., 168 п.

27. О. Жандосовтың баяндама хаты. 1933 ж. 17 қаңтар // ҚР ОММ. Р-30-қ. 8 рсч-т. 12-іс. 120 п.

28. Өлкелік комитет пен ҚазАКСР ХКК-ге телеграмма. 1932 ж. желтоқсан // ҚР ОММ. 1179-қ. 5-т. 1-іс. 58 п., 93 п.

29. Қазақстандағы көшіп-қонушылар жағдайы туралы анықтама // ҚР ОММ. 1179-қ. 1-т. 19-іс. 121 п.

30. Қарағандыдағы көшіп-қонушылар жағдайы туралы ПП ОГПУ арнайы хабарламасы. 1932 ж. 7 қазан // ҚР ОММ. Р-30-қ. 7 рсч-т. 161-іс. 91 п., 92 п.

31. Қарағанды облысында қайтып келгендерді орналастыру туралы ҚазАКСР ХКК-не баяндама хат. 1932 ж. 3 қыркүйек // ҚР ОММ. 1179-қ. 1-т. 47-іс. 157 п., 158 п.

32. Көшіп-конған шаруашылықтарды қайтару және орналастыру жоспарын бекіту туралы ҚазАКСР ХКК-нің №22 қаулысы. 1932 ж. 27 сәуір // РМЭМ. 7486-қ. 37-т. 235-іс. 100 п.

33. РСФСР ХКК төрағасының орынбасары Т. Рысқұловтың Қазкрайком ВКП(б) хатшысы Л.Мирзоянға хаты. 1933 ж. 7 шілде // ҚР ОММ. Р-30-қ. 7 рсч-т. 151-іс. 102 п.

34. Қазкрайком ВКП(б) бюросы отырысының хаттамасы. Кулак-бай шаруашылықтарын ішкіөлкелік жер аудару туралы. 1932 ж. 11 мамыр // ҚР ПМ. 141-қ. 1-т. 5019-іс. 887 п.

35. Батыс Сібір өлкесі милиция басқармасының Алей теміржол станциясына қазақ көшіп-қонушыларының келуі туралы хабарламасы. 1932 ж. 1 қазан // НОММ. 47-қ. 1099-іс. 128 п.

References:

1. Masanov N.E. Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov: osnovy zhiznedeiatelnosti nomadnogo obshchestva. - Almaty: Gorizont; Moskva: Sotsinvest, 1995. - 320 s. [in Russian]

2. Khazanov A.M. Kochevniki i vneshnii mir: izbrannye nauchnye trudy. - 4-e izd., dop. - SPb.: Filologicheskii fakultet SPbGU, 2008. - 508 s. [in Russian]

3. Tolybekov S.E. Kontseptsii osnovnogo ekonomicheskogo otnosheniia kochevogo obshchestva kazakhov v XII-nachale XX vekov / pod nauch.red.akad. A.K.Koshanova. - Almaty:IE KN MON RK,2013. - 256 s. [in Russian]

4. Ibadildin N. Kazakh Nomads: Thousand-Year Routes, Environment and Political Oppression // Brunn S.D. (ed.). Geography of Time, Place, Movement and Networks. Vol. 2. - Cham: Springer, 2024. - PP. 187-210. https://doi.org/10.1007/978-3-031-58029-1_8 [in English]

5. Qozybaev M.Q. Tarikh jane zaman. - Alma-Ata: Gylym, 1991. - 256 b. [in Kazakh]

6. Aldazhumanov Q.S. Deportatsiia narodov - prestuplenie totalitarnogo rezhima. - Almaty, 1997. - 208 s. [in Russian]

7. Abylkhozhin Zh.B. Traditsionnaia struktura Kazakhstana: sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920-1930-e gg.). - Alma-Ata: Gylym, 1991. - 240 s. [in Russian]

8. Omarbekov T. Qazaqstan tarikhynyn XX gasyrdagy ozekti maseleleri. - Almaty: Oner, 2003. - 552 b. [in Kazakh]

9. Golod v SSSR. 1929-1934: v 3 t. T. 2: iiul 1932-iiul 1933 / otv. sost. V.V. Kondrashin. - M.: MFD, 2012. - 912 s. [in Russian]

10. Vert N. Terror i besporiadok. Stalinizm kak sistema. - M.: ROSSPEN, 2010. - 447 s. [in Russian]

11. Davies R.W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933. - London: Palgrave Macmillan, 2004. - 555 p. [in English]

12. Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. - New York: Oxford University Press, 1986. - 412 p. [in English]

13. Ohayon I. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline: collectivisation et changement social, 1928-1945. - Paris: Maisonneuve et Larose, 2006. - 420 p. [in French]

14. Ohayon I. Du campement au village: sédentarisation et transformations de l'aoul kazakh à la période soviétique // Cahiers d'Asie centrale. - 2004. - N 13-14. - PP. 177-198. [in French]

15. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. - Ithaca: Cornell University Press, 2018. - 294 p. [in English]

16. Kindler R. Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane. - M.: ROSSPEN, 2017. - 382 s. [in Russian]

17. Pianciola N. Famine in the Steppe: The Collectivization of Agriculture and the Kazak Herdsmen, 1928-1934 // Cahiers du Monde russe. - 2004. - Vol. 45, N 1-2. - PP. 137-192. [in English]

18. Pianciola N. Sacrificing the Qazaqs: Food, Famine, and the Red Army in the Kazakh ASSR // Journal of Central Asian History. - 2022. - Vol. 1, N 1. - PP. 25-60. [in English]

19. Kuzovova N., Zhanbossinova A. The Holodomor in Ukraine and the Asharshylyk in Kazakhstan: A Comparative Analysis of Survival Practices // Journal of Asian and African Studies. - 2026. https://doi.org/10.1177/18793665251362859 [in English]

20. Dukeyev B. Genocide or Not? The 1931-1933 Famine in the Collective Memories of Kazakhstan's Post-Independence Generations // Journal of Genocide Research. - 2025. https://doi.org/10.1080/14623528.2025.2561440 [in English]

21. Asharshylyq. Golod. 1928-1934. Qujattyq khronika. Qujattar jinagy. T. 3: 1932-1934 / jauapty red. B.Abdigaliuly. - Almaty: Atamura, 2021. - 1028 b. [in Kazakh and Russian]

22. Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie: dokumenty i materialy. T. 3: konets 1930-1933 / pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. - M.: ROSSPEN, 2001. - 1008 s. [in Russian]

23. «Sovershenno sekretno»: Lubianka - Stalinu o polozhenii v strane (1922-1934 gg.): v 10 t. T. 10 / otv. red. A.N. Sakharov, V.S. Khristoforov. - M.: Institut rossiiskoi istorii RAN, 2017. - 712 s. [in Russian]

24. Golod v SSSR. 1929-1934: v 3 t. T. 1: 1929 - iiul 1932. Kn. 2 / otv. sost. V.V. Kondrashin. - M.: MFD, 2011. - 560 s. [in Russian]

25. Koship-qonushylar jagdaiy turaly QazAKSR HKK-nin RSFSR HKK-ne baiandama khaty. 1933 j. aqpan // QR OMM. R-30-q. 7 rsch-t. 186-is. p. 5. [in Kazakh]

26. Qaragandy oblysyndagy koship-qonu qozgalysy turaly PP OGPU arnaiy svodkasy. 1933 j. 12 aqpan // QR OMM. R-30-q. 7 rsch-t. 186-is. p. 167, p. 168. [in Kazakh]

27. O. Jandosovtyn baiandama khaty. 1933 j. 17 qantar // QR OMM. R-30-q. 8 rsch-t. 12-is. p. 120. [in Kazakh]

28. Olkelik komitet pen QazAKSR HKK-ge telegramma. 1932 j. jeltoqsan // QR OMM. 1179-q. 5-t. 1-is. p. 58, p. 93. [in Kazakh]

29. Qazaqstandagy koship-qonushylar jagdaiy turaly anyqtama // QR OMM. 1179-q. 1-t. 19-is. p. 121. [in Kazakh]

30. Qaragandydagy koship-qonushylar jagdaiy turaly PP OGPU arnaiy khabarlamasy. 1932 j. 7 qazan // QR OMM. R-30-q. 7 rsch-t. 161-is. p. 91, p. 92. [in Kazakh]

31. Qaragandy oblysynda qaityp kelgenderdi ornalastyru turaly QazAKSR HKK-ne baiandama khat. 1932 j. 3 qyrkuiek // QR OMM. 1179-q. 1-t. 47-is. p. 157, p. 158. [in Kazakh]

32. Koship-qongan sharuashylyqtardy qaitaru jane ornalastyru josparyn bekitu turaly QazAKSR HKK-nin N 22 qaulysy. 1932 j. 27 sauir // RMEM. 7486-q. 37-t. 235-is. p. 100. [in Kazakh]

33. RSFSR HKK toragasynyn orynbasary T. Rysqulovtyn Qazkraikom VKP(b) khatshysy L. Mirzoianga khaty. 1933 j. 7 shilde // QR OMM. R-30-q. 7 rsch-t. 151-is. p. 102. [in Kazakh]

34. Qazkraikom VKP(b) biurosy otyrysynyn khattamasy. Kulak-bai sharuashylyqtaryn ishki olkelik jer audaru turaly. 1932 j. 11 mamyr // QR PM. 141-q. 1-t. 5019-is. p. 887. [in Kazakh]

35. Batys Sibir olkesi militsiia basqarmasynyn Alei temirjol stansiasyna qazaq koship-qonushylarynyn kelui turaly khabarlamasy. 1932 j. 1 qazan // NOMM. 47-q. 1099-is. p. 128. [in Kazakh]

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20 (04.71**)**
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 316.728 (574.13) «366» https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.005

А.К. Мухамбетгалиева[1], М.К. Исламов[2], Б.Б. Байшов[3]*

[1]кандидат исторических наук,
Западно-Казахстанский медицинский университет им. Марата Оспанова,
Казахстан, Актобе, e-mail: k.alima.82@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-0293-2894

[2]PhD, Западно-Казахстанский медицинский университет им.Марата Оспанова,
Казахстан, Актобе, e-mail: islamov__marat@mail.ru
https://orcid.org/0009-0007-0560-0143

[3] PhD, Военный институт Сил воздушной обороны имени Т.Я. Бегельдинова,
Казахстан, Актобе, e-mail: dil_123@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-6656-9596

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ОТРАЖЕНИИ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 1940-х – НАЧАЛА 1950-х гг.

Аннотация

В статье рассматриваются особенности послевоенной реконструкции повседневной жизни населения Актюбинской области в 1946–1953 гг. на основе материалов советской периодической печати. Данный период характеризуется как этап послевоенного восстановления, оказавший значительное влияние на демографическую ситуацию и уровень жизни населения Казахстана. Проанализированы информационные, аналитические и публицистические публикации, отражающие различные аспекты городской повседневности, трудовые будни, материальные трудности, изменения в социальной структуре и настроениях населения.

Целью исследования является изучение отражения повседневной жизни региона на страницах местной прессы. Источниковую базу составили материалы региональных газет («Ферросплавщик», «Актюбинская правда», «За большевистские колхозы», «За металл», «За коммунизм»), позволившие выявить социально-экономические, бытовые и культурные аспекты жизни населения. Авторам удалось выявить особенности повседневной жизни, осмыслить роль женщин, а также отразить достижения колхозов и процессы строительства в регионе.

Газетные материалы являются одним из наиболее массовых и доступных исторических источников, позволяющих рассмотреть многообразие жизненных укладов в советских регионах. В то же время авторы не исключают, что газеты советского периода нередко конструировали «правильную» картину жизни, ориентированную на идеологические установки, в связи с чем реальные повседневные проблемы освещались фрагментарно либо не находили отражения вовсе. Сделан вывод о двойственной роли прессы: с одной стороны, достигалось усиление роли государственных органов, а с другой - власть получала сведения о настроениях и потребностях общества.

Ключевые слова: повседневность, Казахстан, Актюбинская область, послевоенные годы, периодическая печать.

А.К. Мухамбетгалиева * [1], *М.К. Исламов* [2], *Б.Б. Байшов* [3]

[1] *Тарих ғылымдарының кандидаты, Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ., e-mail: k.alima.82@mail.ru*
https://orcid.org/0000-0002-0293-2894

[2] *PhD, Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті, Қазақстан, Ақтөбе, e-mail: islamov__marat@mail.ru*
https://orcid.org/0009-0007-0560-0143

[3] *PhD, Т.Ж. Бигелдинов атындағы Әуе қорғанысы күштерінің Әскери институты, Қазақстан, Ақтөбе, e-mail: dil_123@mail.ru*
https://orcid.org/0000-0002-6656-9596

1940 ЖЫЛДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – 1950 ЖЫЛДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ТҰРМЫСЫНЫҢ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа

Мақалада 1946–1953 жылдардағы Ақтөбе облысы тұрғындарының соғыстан кейінгі күнделікті өмірін қайта құру ерекшеліктері кеңестік мерзімді баспасөз материалдары негізінде қарастырылған. Бұл кезең Қазақстан халқының демографиялық жағдайы мен өмір сүру деңгейіне айтарлықтай әсер еткен соғыстан кейінгі қалпына келтіру кезеңі ретінде сипатталады. Қалалық күнделікті өмірдің сан алуан қырларын, жұмыс күндерін, қаржылық қиындықтарды, әлеуметтік құрылымдағы өзгерістерді, қоғамдық көңіл-күйді көрсететін ақпараттық-сараптамалық, публицистикалық басылымдар талданады.

Зерттеудің мақсаты – аймақтағы күнделікті өмірдің жергілікті баспасөзде қалай көрініс тапқанын зерттеу. Бастапқы материал халық өмірінің әлеуметтік-экономикалық, тұрмыстық, мәдени аспектілерін анықтауға мүмкіндік беретін облыстық газеттердегі («Ферросплавщик», «Актюбинская правда», «За большевистские колхозы», «За металл», «За коммунизм») материалдардан тұрады. Авторлар күнделікті өмірдің ерекшеліктерін анықтай алды, әйелдердің рөлін түсінді, сонымен қатар колхоздардың жетістіктері мен аймақтағы құрылыс

процестерін көрсетті. Газет материалдары кеңестік аймақтардағы өмір салтын алуан түрлілігін зерттеуге мүмкіндік беретін ең кең таралған және қолжетімді тарихи дереккөздердің бірі болып саналады. Сонымен бірге, авторлар кеңестік кезеңдегі газеттер өмірдің «дұрыс» суретін жиі жасап, идеологиялық көзқарасқа бағдарланғанын, соның салдарынан нақты күнделікті мәселелер үзік-үзік жазылғанын немесе мүлде көрсетілмегенін жоққа шығармайды.

Баспасөздің қосарлы рөлі туралы қорытынды жасалды: бір жағынан, ол мемлекеттік органдардың рөлін күшейтсе, екінші жағынан, билік қоғамның көңіл-күйі мен қажеттіліктері туралы ақпарат алды.

Ключевые слова: Күнделікті өмір, Қазақстан, Ақтөбе облысы, соғыстан кейінгі жылдар, баспасөз.

A.K.Mukhambetgalieva * [1], *M.K.Islamov* [2], *B.B. Baishov* [3]

[1] *candidate of Historical Sciences,West Kazakhstan Medical University named after Marat Ospanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: k.alima.82@mail.ru*
https://orcid.org/0000-0002-0293-2894

[2] *PhD, West Kazakhstan Medical University named after Marat Ospanov, Kazakhstan, Aktobe, e-mail: islamov__marat@mail.ru*
https://orcid.org/0009-0007-0560-0143

PhD, T.Ya. Begeldinov Military Institute of the Air Defense Forces, Kazakhstan, Aktobe, e-mail: dil_123@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-6656-9596

EVERYDAY LIFE OF THE AKTOBE REGION POPULATION AS REFLECTED IN PERIODICALS OF THE SECOND HALF OF THE 1940s – EARLY 1950s

Abstract

This article examines the characteristics of the postwar reconstruction of daily life for the population of the Aktobe Region between 1946 and 1953, based on materials from the Soviet press. This period is characterized as a phase of postwar reconstruction, which had a significant impact on the demographic situation and the standard of living of the population of Kazakhstan. Analytical and journalistic publications that depict the various facets of urban daily life—workdays, financial difficulties, changes in social structure, and public mood—are analyzed.

The aim of this study is to examine how the local press reflects everyday life in the region. The source base consists of materials from regional newspapers (“Ferrosplavshchik,” “Aktyubinskaya Pravda,” “For Bolshevik Collective Farms,” “For Metal,” “For Communism”), which made it possible to identify the socioeconomic, every day, and cultural aspects of the population’s life. The authors managed to identify the features of everyday life, reflect on the role of women, and reflect on the achievements of collective farms and construction processes in the region.

Newspaper articles are one of the most widespread and accessible historical sources that allow us to examine the diversity of lifestyles in Soviet regions. At the same time, the authors do not rule out the possibility that newspapers of the Soviet era often constructed a ‘correct’ picture of life, guided by ideological imperatives, with the result that real-life everyday problems were covered only in a piecemeal fashion or were not covered at all. It was concluded that the press played a dual role: on the one hand, it served to strengthen the role of state bodies, whilst on the other, it provided the authorities with insights into public sentiment and needs.

Key words: everyday life, Kazakhstan, Aktobe region, post-war years, periodicals.

Введение. В последние два десятилетия история повседневности стала одной из перспективных направлений современной исторической науки. Актуальность темы обусловлена необходимостью глубокого и всестороннего изучения исторических процессов не только через призму политических, идеологических и культурных событий, но и через повседневный опыт человека, его ценности, практики и формы восприятия окружающей действительности. Газетные публикации отражают различные стороны повседневной жизни населения, общественные настроения, трудовую деятельность, быт и культурные практики, что позволяет использовать прессу как ценный исторический источник для реконструкции повседневности конкретного периода. Особую важность подобные исследования приобретают при анализе послевоенного периода, когда общество переживало масштабные социальные, экономические и культурные трансформации, вызванные последствиями Второй мировой войны. Общество, разрушенное войной, находилось в тяжелых условиях, что определяло особенности социальной адаптации населения и механизмы выживания в условиях дефицитной экономики. Одновременно важной чертой послевоенного периода являлось сосуществование официального образа «страны-победителя» с реальными бытовыми трудностями населения, что обусловливает значимость изучения повседневности как одного из направлений современной исторической науки.

Актюбинская область, являвшаяся в годы войны ближайшим тылом фронта, в послевоенный период переживала быстрое восстановление и индустриальное развитие. В 1945–1950-е гг. регион постепенно превращался в крупный промышленный центр Западного Казахстана с выраженной сырьевой специализацией. Рост промышленных предприятий сопровождался увеличением численности рабочего населения: в города и рабочие поселки прибывали специалисты, молодежь и рабочие для восстановления хозяйства и строительства новых объектов. Эти процессы существенно влияли на повседневную жизнь населения — условия труда, жилищные проблемы и бытовые трудности послевоенного общества. В этих условиях особую роль играла периодическая печать, которая отражала социально-экономические процессы, особенности быта и настроения населения, а также изменения в общественном сознании. Одновременно газеты и журналы выполняли важнейшую функцию не только информирования общественности о социально значимых событиях, но и формирования общественного мнения, становясь инструментом трансляции государственных установок. В статье осуществляется комплексный анализ периодической печати послевоенного периода как исторического источника по истории повседневности, привлечение которых позволили реконструировать особенности повседневной жизни населения, выявить характер социальных практик, настроения, ожидания и ценностные ориентации общества.

Материалы и методы. Особенностью исследования является использование материалов периодической печати как основного источника. Для написания научной работы использовались материалы газет Актюбинского завода ферросплавов «Ферросплавщик», «Актюбинская правда», «За большевистские колхозы», «За металл», «За коммунизм» имевшие популярность у жителей. Например, газета «За большевистские колхозы», являясь печатным органом Мартукского района, отражала различные аспекты его общественной, экономической и культурной жизни. Газета «За коммунизм» была органом Родниковского райкома партии и районного Совета депутатов трудящихся.

Газеты имели официальный государственно-партийный статус, выполняя функции информирования, пропаганды и воспитания населения. Их аудитория была массовой и четко сегментированной: рабочие, шаруа, интеллигенция, военные, партийные работники, молодежь, жители городов и сел. Газеты писались доступным и понятным языком, часто с уклоном на формирование «правильного» мировоззрения.

Анализ материалов статей и заметок в этих изданиях позволили реконструировать каждодневную жизнь населения в послевоенный период, выделить ключевые проблемы,

волновавшие людей, проследить, какие моменты были наиболее широко освещены в печати. В анализируемых изданиях освещались разные аспекты жизни города – вопросы благоустройства, санитарного состояния, публиковались доклады партийных конференции и комментарий к ним, результаты выборов депутатов, печатались сведения об итогах соревнований между организациями, встречались фотографии активистов. Тематически выборка отличалась определёнными сюжетами СМИ. Из множества газетных материалов для анализа были отобраны публикации, посвященные социальной жизни, благоустройству города, положению женщин, обучению молодежи и вопросам жилищного строительства.

Методологическую основу исследования составили сравнительно-исторический, историко-описательный методы, а также контент-анализ. Применение метода контент-анализ дал возможность определить наиболее часто освещаемые темы, связанные с трудовой деятельностью, жилищно-бытовыми условиями, продовольственным обеспечением, здравоохранением, образованием, культурным досугом и общественной жизнью населения. Использование контент-анализа способствовало систематизации газетных материалов, выявлению особенностей государственной информационной политики и реконструкции повседневных практик жителей региона в послевоенный период. Сравнительно-исторический метод использовался для сопоставления материалов периодической печати разных лет с целью выявления изменений и преемственности в освещении повседневной жизни населения Актюбинской области во второй половине 1940-х – начале 1950-х гг.

Результаты и обсуждение. За последнее двадцатилетие на Западе и в России сложилось направление, близкое к социальной и частично к культурной истории, — история повседневности. Родоначальниками этого направления считаются германские историки Альф Людтке и Ханс Медик [1]. Определяя сферу интересов истории повседневности, Людтке подчеркивал, что она сосредоточена на изучении поступков так называемых «маленьких, простых, рядовых людей», а также на подробном историческом описании их эмоционального мира — переживаний и воспоминаний, любви и ненависти, тревог и надежд на будущее. В свою очередь, сам термин «повседневность» был введён в широкий научный оборот французским историком Фернаном Броделем. Такое понимание предмета исследования определило и основной объект внимания данного направления. В центре истории повседневности находятся не экономические явления и политические процессы, а рядовой человек с его каждодневными заботами и практиками: питанием, одеждой, жильём, занятостью, трудом, отдыхом, моральными нормами и другими аспектами повседневной жизни [2]. История повседневности действительно направлена на изучение обыденного мира людей в различных исторических, политических, экономических и культурных контекстах, причем особое внимание уделяется тому, как сами люди воспринимают и осмысляют собственное существование [3]. Главным объектом исследования истории повседневности становятся не экономические явления и политические процессы, а рядовой человек с его каждодневными проблемами питания, одежды, жилья, занятости, труда, отдыха, морали и т.д.

Послевоенная советская повседневность представляет собой особую исследовательскую категорию, отражающую не только бытовые условия жизни населения после Великой Отечественной войны, но и механизмы адаптации общества к последствиям войны, дефициту ресурсов и идеологическому контролю государства. В центре внимания исследователей находятся практики повседневной жизни — организация быта, трудовая деятельность, жилищные условия, питание, семейные отношения, досуг и формы социального взаимодействия. Специфика советской послевоенной повседневности заключалась в сочетании материальных трудностей с активным восстановлением страны, мобилизационной риторикой и усилением роли государства в регулировании частной и общественной жизни.

Отдельные изыскания по истории повседневности появились в 1990-е гг. При этом именно в 2000-е гг. получила распространение большая часть трудов российских и казахстанских исследователей, посвящённых проблемам городской повседневности.

В российской историографии существует значительное количество исследований, посвящённых истории повседневности. Т.А. Кискидосова делает акцент на изучении «городской повседневности» и считает, что в процессе работы с источниками необходимо избегать субъективизма авторов газетных публикаций. По её мнению, материалы региональной прессы представляют собой уникальный и ценный источник для изучения истории повседневности провинциального города России дореволюционного периода [4]. Исследуя проблемы благосостояния городского населения, М.А. Клинова, приходит к выводу, что его уровень зависел от темпов экономического развития страны, направленности социальной политики государства и масштабов задач, связанных с мобилизацией населения для решения социально-экономических проблем [5].

Авторы М.Д. Новикова и Д.А. Вычерова на основе материалов газеты «Политехник», опубликованных в 1946–1953 гг., анализируют различные аспекты повседневной жизни студентов. По их мнению, газета выступала важным каналом коммуникации между руководством института и студенчеством, обеспечивая информирование обучающихся по актуальным вопросам. Использование данного источника позволяет более полно восстановить фактологическую картину происходивших событий и проследить их динамику практически в ежедневном режиме [6].

Автор Нуркина К.К. в своём анализе повседневного поведения и образа жизни омских школьников на материалах послевоенной прессы указывает, что центральная детская пресса формировала идеальный образ коммунистического ребёнка, в то время как местные издания в большей степени отражали реальную жизнь школьников, включая участие в обустройстве пришкольных участков и в строительных работах [7, с. 47].

Что касается казахстанской историографии, то число работ, посвящённых истории повседневности на основе материалов периодической печати, остаётся относительно небольшим. Значительный вклад в изучение социальной истории, истории повседневности и урбанизации Казахстана в XX веке внесли З.Г. Сактаганова и К.К. Абдрахманова, опубликовавшие ряд исследований по указанным направлениям. Совместный труд авторов рассматривает быт горожан Центрального Казахстана в период послевоенного восстановления [8]. В частности, Абдрахманова К.К. в своей статье анализирует жилищные трудности, с которыми столкнулись жители городов Центрального Казахстана в период 1945-1953 гг. [9] Смагулов А.Ж. углубляется в изучение здравоохранения и образования, а также вопросов обеспеченности населения материальными благами и услугами, уровня доходов, условий труда и питания [10]. Азербаев А.Д. анализирует роль ислама в формировании повседневных практик сельского населения Павлодарской области в послевоенные годы [11].

Козина В.В., Елеуханова С.В. анализируют повседневную жизнь населения Центрального Казахстана в послевоенный период, уделяя внимание трудовой мобилизации, депортациям и условиям жизни различных категорий населения, включая военнопленных и заключённых. Также рассматриваются условия труда, быта, питания и санитарной обстановки, а также организация труда и деятельность социальных работников в лагерях [12]. Работа Шукеевой А., Букановой Р., Утегенова М. посвящена анализу повседневной жизни сельского населения северных районов Казахстана в 1950–1960-е годы в контексте освоения целинных и залежных земель. Модернизационные преобразования в экономике и инфраструктуре не исключали противоречивого влияния освоения целины на повседневную жизнь сельчан. Под воздействием государственной политики казахские аулы не только трансформировались, но и продолжали сохранять этнокультурную самобытность и традиционный уклад [13, с.1795]. Однако указанные работы не основываются на материалах периодической печати, что

ограничивает их возможности в определении роли периодической печати как источника информации о повседневной жизни населения.

Среди более поздних работ можно выделить исследования Бекмагамбетова Р.К., Бекмагамбетовой М.Ж. и Бимолдановой А.А. На основе материалов журнала «Балдырган» анализируется советская идеология в отношении детства. Исследователи приходят к выводу, что благодаря оригинальной редакционной концепции журнал стремился знакомить детей с гуманистическими ценностями в их общечеловеческом понимании [14, с.49]. Шенгюль М.Б., анализируя социально-культурные процессы в Западном Казахстане в годы войны, подчеркивает, что пропаганда выступала ключевым механизмом мобилизации населения, консолидации общества и поддержания морального духа. Периодическая печать занимала ведущие позиции в информировании граждан и формировании общественного мнения [15, с.7].

Таким образом, как исследовательская категория, советская послевоенная повседневность позволяет рассматривать историю «снизу», через опыт обычного человека, а не только через политические и экономические процессы. Специального исследования, посвящённого повседневности населения Актюбинской области в первые послевоенные годы именно через призму региональной периодики, до настоящего времени проведено не было, что определяет научную новизну настоящей работы. В связи с этим представляется актуальным проведение комплексного исследования, посвящённого повседневной жизни населения Актюбинской области на основе материалов газет.

После окончания Второй мировой войны Казахстан продолжал выполнять важные хозяйственные задачи — обеспечивать страну продовольствием, сырьем и промышленной продукцией. Республиканские газеты и региональные издания регулярно публиковали материалы о восстановлении промышленности, строительстве предприятий, трудовых подвигах рабочих и колхозников.

Широко обсуждалось и пропагандировалось активное участие в всесоюзных социалистических соревнованиях советского правительства. Феномен социалистического соревнования становился инструментом управления ростом производительности и качества труда. Прив-лечение миллионов рабочих, колхозников, советской интеллигенции к активному участию в соревнованиях способствовали усвоению ими социальных и политических установок. Особенно бурный размах соревнование приобретал в Актюбинском заводе ферросплавов, о ко-тором сообщается в газете «Ферросплавщик», издававшегося заводом с 16 декабря 1943 года [16, с.1].

Под заголовком «Вызов приняли – будем бороться за первенство» сообщалось о всенародном соревновании за долгосрочное выполнение плана 1946 года двумя соревнующимися коллективами – Актюбинским химкомбинатом им. Кирова и Актюбинским заводом ферросплавов. В статье под названием «Соревнование – школа большевистского воспитания» отличившимся восьми работникам было присвоено звание «Рабочий 1-го класса», 11 сотрудников завода подтвердив свои высокие достижения получили звания «Лучший горновой» и «Лучший кочегар» [17, с. 2]. Освещение социалистического соревнования в региональной прессе выполняло не только информационную, но и нормативно-регулятивную функцию. Через публикации формировалась модель «идеального работника», ориентированного на перевыполнение планов и участие в коллективных инициативах. В то же время подобные материалы маскировали реальные производственные трудности, что свидетельствует о двойственной природе газетного дискурса — сочетании мобилизационной риторики и частичного отражения действительности.

В рассматриваемый период для Актюбинска и ее районов были характерны увеличение числа промышленных предприятий, и как следствие высокая доля населения, занятого на этих предприятиях, преимущественно из числа эвакуированных и спецпереселенцев. В числе острых проблем, требовавших незамедлительного решения в послевоенный период, были вопросы жилищно-коммунального хозяйства. Тематика экономического развития региона находила отражение на страницах периодической печати, в частности в заголовках

публикаций: «Работы на теплофикации», «С честью выполнять обязательства», «Выполнить годовой план» и др. Значительное внимание уделялось вопросам благоустройства города и развитию дорожной инфраструктуры. Так, в 1948 году в газете «За большевистские колхозы» была опубликована статья «Построен Илекский мост», в которой сообщалось о завершении строительства крупного моста через реку Илек и подчёркивалось участие городских коллективов в его возведении [18, с. 1]. Вместе с тем указанные достижения не устраняли существовавших инфраструктурных проблем. В источниках отмечается, что из-за отсутствия благоустроенных дорог, тротуаров, переходных и проезжих мостов, а также наличия низких затапливаемых участков население окраин в период весеннего паводка оказывалось изолированным. Центральные дороги и мосты, связывавшие город с районами Родниковка, Степной и Новороссийск, становились непроезжими.

Таким образом, развитие отдельных объектов инфраструктуры сочеталось с сохранявшимися системными трудностями в сфере благоустройства.

В «Актюбинской правде» утверждается, что «с каждым годом становится зажиточнее и культурнее жизнь рабочих и специалистов совхоза им. 18 партсъезда района Алимбетовка: в каждой квартире имеется электрическое освещение и радиовещание, у части работников — личные библиотеки». В 1949 г. с центральными усадьбами всех 15 совхозов Актюбинского треста налажена двухсторонняя радиосвязь. Кроме того, 4 радиостанции установлены на отдаленных фермах совхозов «Акраб», «Пролетарий», Джурунского и Копийского [19, с. 1]. Вместе с тем достоверность подобных характеристик неочевидна, поскольку они могут отражать официальную точку зрения. Сопоставление с архивными документами позволяет уточнить данное утверждение. Так, согласно материалам, электроэнергия находилась в условиях строгой экономии: промышленные предприятия получали её по принудительному графику, а в жилом секторе освещение обеспечивалось преимущественно в вечерние часы. Кроме того, действовали ограничения по мощности осветительных приборов от 25–60 Вт в жилых помещениях и до 100 Вт в учреждениях. Таким образом, приведённые данные позволяют предположить, что уровень электрификации и бытового обеспечения мог быть ниже, чем это представлено в официальных описаниях [20, Л.2].

Региональная пресса фиксирует активизацию жилищного строительства в Актюбинске. В публикациях за 1949 год упоминается возведение 18-квартирных домов № 43 и № 31, а также строительство индивидуального поселка для рабочих и стадиона [21, с. 1-2]. В местных газетах широко освещались крупные стройки, их значение для развития региона и успехи трудовых коллективов. Однако, в послевоенный период объем капиталовложений в культурно-бытовое, коммунальное строительство в городах Актюбинской области был небольшим. Статистические данные архивных документов отражают совершенно иные реалии. Жилищный дефицит был характерен для всех населенных пунктов республики. В 1945 году в ведомстве Актюбинского горжилуправления состояло 379 домов, из них 165 многоэтажных, 214 индивидуальных домов. По сравнению с предвоенным 1940 годом, в 1946 г. жилая площадь возросла с 21,4 тыс. кв. м до 30,3 тыс. кв. м, т.е. прирост был незначительным. В последующие годы увеличение количества жилых домов и жилой площади было незначительным [22, с. 161].

Одной из ключевых задач послевоенного восстановления страны стало ускоренное развитие сельского хозяйства, что нашло широкое и систематическое отражение на страницах периодической печати. О социально-экономическом подъёме Актюбинского региона освещались следующие моменты - полевые работы завершались в сжатые сроки, хлеб убирался без убытков, передовые сельхозартели «Красный Октябрь» и «Красный Казахстан» параллельно с жатвой проводили скирдование и обмолот зерна. К окончанию уборочного сезона в 1947 г. сельхозартель «Красный Казахстан» сдала государству свыше 500 ц зерна [23, с. 1]. Подобные информации вызывали оптимизм и подъём духа у народа. Публикации о достижениях сельского хозяйства формировали образ успешного восстановления аграрного сектора, однако их

регулярность и однотипность указывают на его обусловленность идеологическими установками данного дискурса. При этом косвенные сведения о сроках уборки, объёмах сдачи продукции и мобилизации трудовых ресурсов позволяют реконструировать высокую степень напряжённости сельского труда и зависимость крестьян от государственных заготовительных кампаний.

Периодика 1946–1953 годов нередко публиковала очерки о жизни простых людей: многодетных семей, фронтовиков, рабочих, сельских учителей, врачей. Из них можно узнать о типичных жилищных условиях — бараках, коммуналках, домах без отопления. Социально-бытовые условия рабочих Актюбинского завода ферросплавов, трестов «Актюбнефть», «Актюбстрой» и других предприятий были сложными. Материалы обследования общежитий города свидетельствуют о том, что в большинстве из них существовала значительная скученность, в помещениях было душно; особенно это ощущалось на первом этаже, где не разрешалось открывать окна. Установлено, что в общежитии № 2 в течение трёх месяцев проживала семья работника ремонтно-механического цеха; при этом в условиях высокой скученности жилищно-коммунальный отдел взимал с рабочих плату за комнату в размере до 400 рублей. В ходе санитарного обследования также выявлялось, что в общежитиях не хватало тумбочек и отсутствовали места для хранения грязной спецодежды. Придя домой, рабочие клали ее под койки, а зачастую под подушки. Почти не было столов и скамеек, поэтому рабочим приходилось есть прямо на своих койках [24, с.2]. Наличие подобных публикаций свидетельствует о том, что периодическая печать, несмотря на идеологическую направленность, выполняла функцию своеобразного канала обратной связи. Через письма и заметки трудящихся проявлялись реальные проблемы повседневности — дефицит товаров, жилищный кризис, недостатки коммунальной инфраструктуры. Это позволяет рассматривать прессу не только как инструмент пропаганды, но и как источник по изучению социальной напряжённости.

В газете «Ферросплавщик» отмечались проблемы, препятствовавшие достижению высоких производственных показателей на промышленных предприятиях: на отдельных участках, отсутствовала культура производства, наблюдалась недостаточная техническая слаженность между плавильными цехами. Небрежное отношение к оборудованию, а также его запущенное санитарно-техническое состояние приводили к выходу механизмов из строя [21, с. 2]. Подобные недостатки были во многом связаны не только с организацией труда, но и с тяжелыми социально-бытовыми условиями рабочих.

В то время активно пропагандировалось важность улучшения быта колхозников и рабочих, что свидетельствует о постепенном внимании государства социальной сфере.

К 1950-1951 гг. наблюдается улучшение сельской жизни. В 1950 году машинно-тракторные станции Родниковского района получили много новой сельскохозяйственной техники - самоходного комбайна, подвесных сенокосилок, трактор.

Особое внимание в периодике уделялось роли женщины. Советские женщины в годы во время войны самоотверженно работали в интересах фронта, мужественно переносили все трудности военного времени. На плечи женщин легла основная тяжесть восстановления хозяйства в послевоенные годы. В газетах публиковались материалы о «женщинах-труженицах», «героинях социалистического труда», вовлечении их в государственное, хозяйственное и культурное строительство. В газетах нередко можно встретить заголовки, посвященные женщинам, например, «Слава советской женщине», «Женщина на производстве – большая сила» [25, с.1]. В заголовке «Соревнование доярок» отмечалось о соревновании за образцовый уход за скотом, благодаря которому колхоз имени Ленина за 1950 г. выполнил план надоя молока на 5 месяцев раньше срока [26, с.3]. Это рассматривалось как важное достижение социалистического соревнования в сельском хозяйстве**.**

Наряду с трудовой деятельностью советские женщины принимали активное участие и в общественно-политической жизни страны. В СССР миллионы советских женщин принимали активное участие в управлении государством. В Верховный Совет избрано 277 женщин, в союзных и автономных республиках более 1700 советских женщин. В местные Советы

депутатов трудящихся избрано 780 тысяч женщин. Много женщин работали агитаторами, доверенными лицами, заведующими агитпунктами во время избирательных компаний. Значительным было участие женщин и в научной, образовательной и профессиональной сферах. За 1947 г. 1175 женщин получили ученые степени доктора и кандидата наук, звания профессора, доцента, старшего научного работника. В 1948 г. свыше 760 тыс. женщин работали педагогами в школах, 100 тыс. врачами. В научно – исследовательских институтах и лабораториях было занято до 35 тыс. женщин научных работников [27, с.2].

Вместе с тем особенно велика была роль советских женщин в сельском хозяйстве, где они активно участвовали в развитии и укреплении колхозного строя. Женские тракторные бригады колхозов «Сибиряк», «Искра» из Новороссийского района полностью отремонтировали свои тракторы. Больших успехов добились колхозы имени Молотова и «Карахобда» Ключевого района досрочно выполнив план поставок государству зерна и других сельскохозяйственных продуктов. Работницы колхоза "Степь" Мартукского района продемонстрировали высокие результаты, собрав 14 центнеров винограда с полугектарного участка. Помимо этого, был получен обильный урожай малины, смородины и крыжовника. Садовое хозяйство принесло доход в размере около 200 тысяч рублей [28, с.1]. Таким образом, образ женщины в периодической печати носил ярко выраженный идеологический характер: она одновременно представала как активный участник производства и общественной жизни. Однако за лозунгами скрывалась двойная нагрузка — сочетание профессионального труда и заботы о семье, что практически не получало должного отражения в официальных публикациях.

В послевоенное время в периодической печати часто поднимались темы, связанные с молодежью. Особенно активно они освещались летом, когда газеты публиковали материалы о наборе в школы ФЗО, производственной практике и участии молодых людей в работе как на предприятиях Актюбинска, так и на всесоюзных стройках. Также обсуждались вопросы организации государственных трудовых резервов, необходимые для реализации масштабной программы восстановления страны.

Система трудовых резервов предполагала планомерную подготовку квалифицированных кадров посредством обучения молодежи в специальных учебных заведениях. Так, в 1947 году в газете «За большевистские колхозы» появился отчет министра трудовых резервов В. Пронина, посвященный деятельности государственных трудовых резервов по всей стране. Согласно его данным в 1946-1947 учебном году учреждениями фабрично-заводского обучения, подведомственными Министерству трудовых резервов, было подготовлено 285 тысяч молодых людей, получивших профессии в различных отраслях: текстильной, строительной, металлургической, горнодобывающей и машиностроительной. В течение июля и августа 1947 г. в ремесленные, специальные и железнодорожные училища приняли 240 тыс. человек в возрасте от 14 до 17 лет [29, с.2]. На территории Актюбинской области подготовку кадров в системе ФЗО осуществляли Актюбинская школа ФЗО № 35, железнодорожное училище № 6 и вечерние школы для рабочей и сельской молодёжи. В рассматриваемый период в этих учебных заведениях обучалось 4,5 тыс. человек.

Программа обучения в Актюбинском железнодорожном училище № 6 позволяла выпускникам после двух лет стать помощниками машинистов, токарями и слесарями, специализирующимися на ремонте паровозов и железнодорожного полотна [30, с. 2]. Актюбинская школа ФЗО №35, специализирующаяся на подготовке кадров для железнодорожного транспорта, выпустила 1500 квалифицированных рабочих. За год ученики школы изготовили для производства различные инструменты, стоимость которых составила 19872 руб. В 1947 году за высокие результаты в 3-м и 4-м кварталах школа была награждена переходящим Красным знаменем областного управления Министерства трудовых резервов [30, с. 2].

Большую роль играло проведение разъяснительных работ советскими партийными и комсомольскими организациями о важности для страны подготовки квалифицированных кадров. Под повторяющимся заголовком «Очередной призыв в училища» на страницах газет

велась разъяснительная работа, направленная на популяризацию рабочих профессий и освещение важности подготовки квалифицированных кадров для страны. Одновременно объявлялся набор молодых людей в училища и школы ФЗО. Все публикации были проникнуты духом воодушевления и оптимизма. Однако, несмотря на проводимую работу, призывная кампания в ряде районов проходила слабо. Например, из запланированных 75 юношей в Мартукском районе призвано в училище лишь 30 человек, в Яйсанском районе из 47 всего 10 человек [31, с. 2]. Подобные примеры нередко встречаются на страницах газет.

Не менее важное значение играли события бытовой жизни школьников, такие как ремонт и постройка учебных корпусов, школ. Известно, что в послевоенные годы школы находились в кризисном состоянии: наблюдалось в материально-бытовой, кадровой и духовной сфере общего образования. В большинстве школ обучение проходило в старых непригодных для учебного процесса зданиях. В годы войны в помещениях школ №№ 7, 8, 9, 10, 13 г. Актюбинск частично располагались военные организации и госпитали. Основной проблемой школ стало обучение детей в трех сменах. В 1947 г. в городе из 11 школ в две смены занимались только 3 школы, 8 школ проводили занятия в три смены. Всего из 8180 городских учащихся в три смены обучалось 5864 детей, что составляло 72% [32, Л.4]. Материалы, отражавшие реальные проблемы, встречаются в газетах редко. Так, в редакцию поступали обращения с просьбами о ремонте школьных зданий в колхозах «Путь социализма» и «Свет», в то время как в колхозе имени Джамбула школа отсутствовала вовсе. Однако газеты послевоенных лет преимущественно демонстрировали успехи советских людей и их способность собственными силами созидать новое. Об этом свидетельствуют публикации, в которых подчёркивалось, что многие проблемы решались благодаря инициативе самих колхозников. Так, члены сельскохозяйственной артели имени Шевченко взяли на себя обязательство построить новое школьное здание, обеспечить учителей жильём и создать для них необходимые материально-бытовые условия. Одновременно они призвали колхозников, работников МТС и предприятий района последовать их примеру. Колхозники сельскохозяйственной артели «Ударник» собственными силами полностью отремонтировали семилетнюю школу, привели в порядок школьную мебель и заготовили к отопительному сезону 15 000 штук кизяка. Их примеру последовали колхозы «Зелёный Гай» и «Путь революции» [33, с.1]. В письмах в редакцию поднимались вопросы работы детских садов, медицинского обслуживания и женской занятости. Несмотря на сравнительно редкое появление подобных публикаций на страницах местной прессы, они позволяют составить представление о реальной повседневной жизни населения Казахстана.

Периодическая печать активно освещала вопросы культурного строительства: открытие клубов, библиотек, киноустановок. В статьях отмечалось участие населения в самодеятельности, чтении литературы, восстановлении школ. В газетах неизменно присутствует рубрика, посвященная футболу. Так, например, в ней публикуются сведения о первом матче сезона, о встрече команд "Спартак" и "Химик", а также о областном розыгрыше по футболу [34, с. 2]. Однако наряду с этим сохранялся контроль над идеологическим содержанием культурной жизни — печать активно пропагандировала идеи советского патриотизма, осуждала «мещанство» и «религиозные пережитки».

Заключение. Проведённый анализ материалов региональной периодической печати позволяет сделать вывод о том, что повседневная жизнь населения Актюбинской области в первые послевоенные годы характеризовалась сочетанием процессов восстановления и сохранения значительных социально-экономических трудностей. Газетные публикации формировали нормативный образ «советской повседневности», основанный на трудовом героизме, коллективизме и лояльности государству. В то же время анализ содержательного уровня публикаций, включая письма трудящихся и критические заметки, позволяет выявить реальные проблемы — дефицит ресурсов, жилищные трудности, недостатки в организации труда и социальной инфраструктуры. Это свидетельствует о наличии разрыва между официальным дискурсом и

повседневной практикой. Таким образом, периодическая печать выступает как двойственный исторический источник: с одной стороны — инструмент идеологического воздействия, с другой — средство косвенного отражения социальной реальности. Изучение подобных источников позволяет не только реконструировать повседневную жизнь населения, но и выявить механизмы формирования общественного сознания в условиях послевоенного советского общества.

Список использованной литературы:

1. Орлов И.Б. История повседневности: смерть или рождение? [Текст] / И. Б. Орлов // Преподавание истории в школе. — 2008. ─ № 3. — С. 32 – 37.

2. Аймахов Е.Н. История повседневности как научное направление [Электронный ресурс]. –https://e history.kz/storage/upload/library_ru_files/ibloc. pdf. – Дата обращения: 12.05.2026.

3. Иллерицкая Н.В. «История повседневности» в контексте современной историографии // Вестник РГГУ. Серия «История. Политология. Международные отношения». — 2022. — № 2. — С. 12–20. DOI: 10.28995/2073-6339-2022-2-12-20

4. Кискидосова Т.А. «Городская повседневность» в региональной периодике второй половины XIX - начала XX века: обзор современной историографии // Гуманитарный вектор. — 2020. — Т. 15. — № 3. — С. 73 – 81. DOI: 10.21209/1996-7853-2020-15-3-73-81.

5. Клинова М.А. Проблемы благосостояния городского населения на страницах отечественной периодической печати 1946-1956 гг. // Экономическая история. — 2020. — Т. 16. — № 2. — С. 167 – 179. DOI: 10.15507/2409-630X.049.016.202002.167-179.

6. Новиков М.Д, Вычеров Д.А. Газета «Политехник» как источник по изучению студенческой повседневности 1945-1953 гг. // Ученые записки Новгородского государственного университета. — 2021. — № 6(39). — С. 643 – 648. DOI: 10.34680/2411-7951.2021.6(39).643-648.

7. Нуркина К.К. Повседневная жизнь омского ребенка в отражении периодической печати (1960 -1970 гг.) // Омский научный вестник. – 2015 — №2 (136). – С. 44 – 47.

8. Сактаганова З.Г. Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945-1953 года: монография. – Караганда, 2010. – 252 с.

9. Абдрахманова К. К. Жилищно – бытовые условия в Центральном Казахстане (1945-1953 гг.) // Лабиринт. Журнал социально – гуманитарных исследований. – 2012. – №2. – С.66-77.

10. Смагулов А.Ж. Повседневная жизнь Центрального Казахстана в 1940-1950 –е годы // Наука и современность. – 2016. – С. 88 – 96.

11. Азербаев А.Д. Ислам в повседневной сельской жизни Павлодарской области в послевоенные годы // Отан тарихы. – 2020. – № 3 (91). – С. 139-150.

12. Козина В.В., Елеуханова С.В. Повседневная жизнь населения Центрального Казахстана в первые послевоенные годы Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2011. — № 2(62). — С. 4 – 11.

13. Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. Повседневная жизнь сельского населения северных районов Казахстана в 50-60-х годах XX в. через призму исторической памяти // Asian Journal "Steppe Panorama". — 2025. — Т. 12. — № 6. С. 1792-1807. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1792-1807.

14. Бекмагамбетов Р.К., Бекмагамбетова М.Ж., Бимолданова А.А. Советская периодика как отражение идеологии в отношении детства (на материалах журнала «Балдырган») // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2024. — № 29, 1(113). — С. 40 – 50.

15. Шенгюль М.Б. Социальные и культурные аспекты Западного Казахстана в годы Второй мировой войны. Вестник Атырауского университета имени Халела Досмухамедова. — 2025. — №76(1):720. https://doi.org/10.47649/vau.25.v76.i1.01

16. Соревнование плавильщиков // Ферросплавщик. — 1946. — 28 августа. — № 19. — С. 1.

17. Соревнование – школа большевистского воспитания // Ферросплавщик. — 1946. – 31 июля. — № 17 (38). — С. 2.

18. Построен Илекский мост // За коммунизм. — 1948. — 15 сентября. — № 7. — С. 1.

19. Радиосвязь с совхозами // Актюбинская правда. - 1949. — 3 июня. — № 105 (4934). – С. 1.

20. Государственный архив Актюбинской области (ГААО) . Ф.30. Оп.5. Д. 25. Л.2.

21. Жилищно- бытовые условия // Ферросплавщик. — 1949. — 8 марта. — № 9 (158). — С. 2.

22. Мухамбетгалиева А.К. Развитие жилищно-коммунального хозяйства Актюбинской области в 1945-1953 гг. // Вестник КазНУ аль – Фараби. Серия историческая. — 2021. — №3 (102). — С. 158-168.

23. Кириллов А. Шире размах массово – политической работы на хлебоуборке // За коммунизм. — 1947. — 4 августа. — № 16. — С. 1.

24. Демоншгейн Д. Улучшить быт молодых рабочих // Ферросплавщик. — 1946. — 20 сентября. — № 20 (41). — С. 2.

25. Слава советской женщине // За большевистские колхозы. — 1948. — 28 июня. — № 28 (1165). — С. 1.

26. Соревнование доярок // Актюбинская правда. — 1946. — 28 февраля. — № 40 (4022). — С. 3.

27. Женщины – строители социализма // За коммунизм. —1948. —4 февраля. —№ 7 (958). — С. 2.

28. Мичуринцы колхоза «Степь» // За большевистские колхозы. — 1949. — 6 января. —№ 2 (1192). — С. 1.

29. Пронин В. Государственные трудовые резервы // За большевистские колхозы. —1947. — 7 августа. — № 32. — С. 2.

30. Коммунисты приступили к учебе // За металл. –1949. — 22 сентября. — № 21(67). – С. 2.

31. Очередной призыв в школу ФЗО // За большевистские колхозы. —1948. — 4 марта. — № 11. — С. 2.

32. ГААО. Ф. 13 - П. Оп.16. Д. 219.

33. Свято выполнять первую заповедь // За большевистские колхозы. — 1947. — 14 августа. — № 33. — С. 1.

34. Григорьев В. Первый футбольный матч // За большевистские колхозы. — 1948. — 14 мая. — № 22. — С.2.

References:

1. Orlov I.B. Istoriya povsednevnosti: smert' ili rozhdeniye? [Tekst] / I. B. Orlov // Prepodavaniye istorii v shkole. — 2008. — № 3. — S. 32 - 37.

2. Aymakhov Ye.N. Istoriya povsednevnosti kak nauchnoye napravleniye [Elektronnyy resurs]. – https://e history.kz/storage/upload/library_ru_files/ibloc. pdf. – Data obrashcheniya: 12.05.2026.

3. Illeritskaya N.V. «Istoriya povsednevnosti» v kontekste sovremennoy istoriografii // Vestnik RGGU. Seriya «Istoriya. Politologiya. Mezhdunarodnyye otnosheniya». — 2022. — № 2. — S. 12–20. DOI: 10.28995/2073-6339-2022-2-12-20

4. Kiskidosova T. A. «Gorodskaya povsednevnost'» v regional'noy periodike vtoroy poloviny XIX - nachala KHKH veka: obzor sovremennoy istoriografii // Gumanitarnyy vektor. — 2020. — T. 15. — № 3. — S. 73-81. DOI: 10.21209/1996-7853-2020-15-3-73-81.

5. Klinova M. A. Problemy blagosostoyaniya gorodskogo naseleniya na stranitsakh otechestvennoy periodicheskoy pechati 1946-1956 gg. // Ekonomicheskaya istoriya. — 2020. — T. 16. — № 2. — S. 167-179. DOI: 10.15507/2409-630X.049.016.202002.167-179.

6. Novikov M.D, Vycherov D.A. Gazeta «Politekhnik» kak istochnik po izucheniyu studencheskoy povsednevnosti 1945 - 1953 gg. // Uchenyye zapiski Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. — 2021. — № 6(39). — S. 643-648. DOI: 10.34680/2411-7951.2021.6(39).643-648.

7. Nurkina K.K. Povsednevnaya zhizn' omskogo rebenka v otrazhenii periodicheskoy pechati (1960 -1970 gg.) // Omskiy nauchnyy vestnik. – 2015 — №2 (136). — S. 44-47.

8. Saktaganova Z.G. Abdrakhmanova K.K. Povsednevnaya zhizn' gorodov Tsentral'nogo Kazakhstana v 1945-1953 goda: monografiya. – Karaganda, 2010. – 252 s.

9. Abdrakhmanova K. K. Zhilishchno –bytovyye usloviya v Tsentral'nom Kazakhstane (1945-1953 gg.) // Labirint. Zhurnal sotsial'no –gumanitarnykh issledovaniy. – 2012. – №2. – S. 66 -77.

10. Smagulov A.ZH. Povsednevnaya zhizn' Tsentral'nogo Kazakhstana v 1940-1950-ye gody //Nauka i sovremennost'. – 2016. – S. 88 - 96.

11. Azerbayev A.D. Islam v povsednevnoy sel'skoy zhizni Pavlodarskoy oblasti v poslevoyennyye gody // Otan tarikhy. – 2020. – № 3 (91). – S. 139-150.

12. Kozina V.V., Yeleukhanova S.V. Povsednevnaya zhizn' naseleniya Tsentral'nogo Kazakhstana v pervyye poslevoyennyye gody Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». — 2011. — № 2(62). — S. 4 – 11.

13. Shukeyeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z. Povsednevnaya zhizn' sel'skogo naseleniya severnykh rayonov Kazakhstana v 50-60-kh godakh KHKH v. cherez prizmu istoricheskoy pamyati // Asian Journal "Steppe Panorama". — 2025. — T. 12. — № 6. S. 1792-1807. (Na Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1792-1807.

14. Bekmagambetov R.K., Bekmagambetova M.ZH., Bimoldanova A.A. Sovetskaya periodika kak otrazheniye ideologii v otnoshenii detstva (na materialakh zhurnala «Baldyrgan») // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». — 2024. — № 29, 1(113). — S. 40-50.

15. Shengyul' M.B. Sotsial'nyye i kul'turnyye aspekty Zapadnogo Kazakhstana v gody Vtoroy mirovoy voyny. Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Khalela Dosmukhamedova. — 2025. — №76(1):720. https://doi.org/10.47649/vau.25.v76.i1.01

16. Sorevnovaniye plavil'shchikov // Ferrosplavshchik. — 1946. — 28 avgusta. — № 19. – S. 1.

17. Sorevnovaniye – shkola bol'shevistskogo vospitaniya // Ferrosplavshchik. — 1946. — 31 iyulya. — № 17 (38). – S. 2.

18. Postroyen Ilekskiy most // Za kommunizm. — 1948. — 15 sentyabrya. — № 7. – S. 1.

19. Radiosvyaz' s sovkhozami // Aktyubinskaya pravda. — 1949. — 3 iyunya. — № 105 (4934). – S. 1.

20. Gosudarstvennyy arkhiv Aktyubinskoy oblasti (GAAO) . F.30. Op.5. D. 25. L.2.

21. Zhilishchno- bytovyye usloviya // Ferrosplavshchik. — 1949. — 8 marta. — № 9 (158). – S. 2.

22. Mukhambetgaliyeva A.K. Razvitiye zhilishchno-kommunal'nogo khozyaystva Aktyubinskoy oblasti v 1945-1953 gg. // Vestnik KazNU al' – Farabi. Seriya istoricheskaya. — 2021. — №3 (102). — S. 158-168.

23. Kirillov A. Shire razmakh massovo – politicheskoy raboty na khlebouborke // Za kommunizm. — 1947. — 4 avgusta. — № 16. – S. 1.

24. Demonshteyn D. Uluchshit' byt molodykh rabochikh // Ferrosplavshchik. — 1946. — 20 sentyabrya. — № 20 (41). – S. 2.

25. Slava sovetskoy zhenshchine // Za bol'shevistskiye kolkhozy. — 1948. — 28 iyunya. — № 28 (1165). – S. 1.

26. Sorevnovaniye doyarok // Aktyubinskaya pravda. – 1946. – 28 fevralya. – № 40 (4022). – S. 3.

27. Zhenshchiny – stroiteli sotsializma // Za kommunizm. –1948. – 4 fevralya. –№ 7 (958). – S. 2.

28. Michurintsy kolkhoza «Step'» // Za bol'shevistskiye kolkhozy. — 1949. — 6 yanvarya. — № 2 (1192). – S. 1.

29. Pronin V. Gosudarstvennyye trudovyye rezervy // Za bol'shevistskiye kolkhozy. —1947. — 7 avgusta. — № 32. – S. 2.

30. Kommunisty pristupili k uchebe // Za metall. —1949. — 22 sentyabrya. — № 21(67). – S. 2.

31. Ocherednoy prizyv v shkolu FZO // Za bol'shevistskiye kolkhozy. —1948. — 4 marta. — № 11. – S. 2.

32. GAAO. F. 13 - P. Op.16. D. 219.

33. Svyato vypolnyat' pervuyu zapoved' // Za bol'shevistskiye kolkhozy. — 1947. — 14 avgusta. — № 33. – S. 1.

34. Grigor'yev V. Pervyy futbol'nyy match // Za bol'shevistskiye kolkhozy. — 1948. — 14 maya. — № 22. – S. 2.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 957(94) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.006

Балахметова Г.К. *[1]

к.и.н., и.о.доцента кафедры
истории Казахстана имени академика Т.С. Садыкова КазНПУ имени Абая
E-mail:g_bal_01@mail.ru
https://orcid.org/ 0009-0004-6818-2995

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ ПОДГОТОВКИ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ КАЗАХСТАНА (1970-1985 гг.)

Аннотация

В статье анализируется государственная политика в сфере подготовки и воспроизводства научно-педагогических кадров в педагогических учебных заведениях Казахстана в 1970-1985 гг. На основе архивных материалов, статистических данных и нормативных документов союзного и республиканского уровней рассматривается основные направления кадровой политики в системе педагогического высшего образования. Особое внимание уделяется динамике численности и качественного состава профессорско-преподавательских кадров, развитию аспирантуры, докторантуры и института соискательства, а также состоянию учебно-материальной и научно-экспериментальной базы педагогических вузов.

Показано, что в исследуемый период происходил устойчивый количественный рост научно-педагогических кадров, расширялась сеть педагогических институтов, увеличилось число докторов и кандидатов наук. Вместе с тем выявлены системные проблемы, включая неравномерное распределение кадров высшей квалификации между центральными и периферийными вузами, ограниченную результативность аспирантской подготовки, слабую вовлеченность части профессорско-преподавательского состава в научно-исследовательскую деятельность и недостаточный уровень материально-технического обеспечения.

Делается вывод о преимущественно экстенсивном характере воспроизводства научно-педагогических кадров, при котором приоритет отдавался количественным показателям в ущерб качественным параметрам научной деятельности. Отмечается, что сложившаяся модель кадровой политики не обеспечивала устойчивого и равномерного развития научного потенциала педагогических вузов республики. Полученные результаты позволяют уточнить особенности функционирования советской системы высшего педагогического образования и имеют значение для исторического осмысления современных процессов реформирования подготовки научно-педагогических кадров в Республике Казахстан.

Ключевые слова: история, государственная кадровая политика, педагогические вузы, научно-педагогические кадры, высшее образование, аспирантура, докторантура, профессорско-преподавательский состав, советский период

Балахметова Г. К.[*1]

т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доцентінің м. а. E-mail:g_bal_01@mail.ru https://orcid.org/ 0009-0004-6818-2995

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТ (1970-1985 жж.)

Аңдатпа

Мақалада 1970-1985 жылдары Қазақстанның педагогикалық оқу орындарында ғылыми-педагогикалық кадрларды даярлау және молайту саласындағы мемлекеттік саясат талданады. Профессорлық-оқытушылық кадрлардың саны мен сапалық құрамының динамикасына, аспирантураның, докторантураның және ізденіс институтының дамуына, сондай-ақ педагогикалық жоғары оқу орындарының оқу-материалдық және ғылыми-эксперименттік базасының жай-күйіне ерекше назар аударылады. Зерттеу кезеңінде ғылыми-педагогикалық кадрлардың тұрақты сандық өсуі байқалды, педагогикалық институттар желісі кеңейтілді, ғылым докторлары мен кандидаттарының саны артты. Сонымен қатар, орталық және перифериялық жоғары оқу орындары арасында жоғары білікті кадрлардың біркелкі бөлінбеуін, аспиранттық даярлықтың шектеулі нәтижелілігін, профессор-оқытушылар құрамының бір бөлігінің ғылыми-зерттеу қызметіне әлсіз тартылуын және материалдық-техникалық қамтамасыз етудің жеткіліксіз деңгейін қоса алғанда, жүйелі проблемалар анықталды. Ғылыми-педагогикалық кадрлардың көбеюінің басым экстенсивті сипаты туралы қорытынды жасалады, онда ғылыми қызметтің сапалық параметрлеріне нұқсан келтіретін сандық көрсеткіштерге басымдық берілді. Кадр саясатының қалыптасқан моделі республиканың педагогикалық жоғары оқу орындарының ғылыми әлеуетін тұрақты және біркелкі дамытуды қамтамасыз етпегені атап өтілді. Алынған нәтижелер Кеңестік Жоғары педагогикалық білім беру жүйесінің жұмыс істеу ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік береді және Қазақстан Республикасында ғылыми-педагогикалық кадрларды даярлауды реформалаудың қазіргі заманғы процестерін Тарихи түсіну үшін маңызы бар.

Кілт сөздер: тарих, мемлекеттік кадр саясаты, педагогикалық жоғары оқу орындары, ғылыми-педагогикалық кадрлар, жоғары білім, аспирантура, докторантура, профессор-оқытушылар құрамы, кеңес кезеңі.

Balakhmetova G. K.[*1]

Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan named after academician T.S. Sadykov of KazNPU named after Abai
E-mail:g_bal_01@mail.ru
https://orcid.org/ 0009-0004-6818-2995

STATE POLICY IN THE FIELD OF SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL PERSONNEL TRAINING IN PEDAGOGICAL UNIVERSITIES OF KAZAKHSTAN (1970-1985 y.)

Abstract

The article analyzes the state policy in the field of training and reproduction of scientific and pedagogical personnel in pedagogical educational institutions of Kazakhstan in 1970-1985. Based on archival materials, statistical data and regulatory documents of the union and republican levels, the main directions of personnel policy in the system of pedagogical higher education are considered. Special attention is paid to the dynamics of the number and quality of teaching staff, the development of postgraduate studies, doctoral studies and the Institute of competition, as well as the state of the educational, material and scientific experimental base of pedagogical universities. It is shown that during the period under study there was a steady quantitative growth of scientific and pedagogical staff, the network of pedagogical institutes expanded, and the number of doctors and candidates of sciences increased. At the same time, systemic problems have been identified, including the uneven distribution of highly qualified personnel between central and peripheral universities, limited effectiveness of postgraduate training, weak involvement of part of the teaching staff in research activities and insufficient material and technical support. The conclusion is drawn about the predominantly extensive nature of the reproduction of scientific and pedagogical personnel, in which priority was given to quantitative indicators at the expense of qualitative parameters of scientific activity. It is noted that the current model of personnel policy did not ensure the sustainable and uniform development of the scientific potential of the pedagogical universities of the republic. The results obtained make it possible to clarify the features of the functioning of the Soviet system of higher pedagogical education and are important for the historical understanding of the modern processes of reforming the training of scientific and pedagogical personnel in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: history, state personnel policy, pedagogical universities, scientific and pedagogical personnel, higher education, postgraduate studies, doctoral studies, teaching staff, the Soviet period

Введение. В условиях трансформации системы высшего образования в Республике Казахстан особую значимость приобретают вопросы формирования и воспроизводства научно-педагогических кадров как ключевого фактора устойчивого развития университетов и повышения их конкурентоспособности. Современные реформы связанные с внедрение трехуровневой модели подготовки кадров, интеграцией в Болонский процесс, обновлением механизма аттестации научных кадров и усилением требований к публикационной активности, актуализируют необходимость переосмысления исторического опыта кадровой в высшей школе.

Обращение к советскому периоду развития высшего образования позволяет выявить институциональные основы и долгосрочные тенденции, оказавшие влияние на формирование современной модели подготовки научно-педагогических кадров. В этом контексте особый научный интерес представляет деятельность педагогических вузов Казахстана в 1970-1985 годы., когда государство реализовывало масштабную политику количественного расширения сети высших учебных заведений и наращивания профессорско-преподавательского состава.

Данный этап характеризовался активным развитием аспирантуры, докторантуры, системы повышения квалификации и межвузовского научного сотрудничества, что рассматривалось как важнейшее условие обеспечения кадровых потребностей системы народного образования.

Вместе с тем исторический анализ показывает, что приоритет количественных показателей над качественными параметрами научной деятельности, ограниченная селективность аспирантской подготовки, неравномерное распределение кадров высшей квалификации между центральными и периферийными вузами, а также слабая материально-техническая база региональных педагогических институтов сформировали ряд устойчивых проблем. Современные дискуссии о снижении эффективности подготовки научных кадров, диспропорция в развитии региональных вузов и необходимости усиления исследовательской составляющей высшей школы во многом перекликаются с противоречиями, проявившимися еще в позднесоветское время.

Актуальность настоящего исследования определяются потребностью в исторически обоснованной оценке механизмов государственной кадровой политики в сфере педагогического высшего образования и выявления факторов, сдерживавших развития научного потенциала вузов.

Цель статьи заключается в комплексном анализе государственной политики и практики подготовки научно-педагогических каров в педагогических вузах Казахстана в 1970-1985 годы, а также в выявлении ее основных тенденций противоречий и региональных особенностей. Научная новизна работы состоит в рассмотрении проблемы воспроизводства научно-педагогических кадров в контексте соотношения количественных и качественных параметров развития высшей школы, что позволяет углубить понимание исторических предпосылок современных реформ в системе высшего образования Республики Казахстан.

Материалы и методы: Материалами исследования послужили архивные и опубликованные источники, включая нормативно-правовые документы органов управления высшим образованием СССР и Казахской ССР, статистические сборники, отчетные материалы педагогических вузов и научных публикаций. Использованы также труды современных исследователей по истории высшего образования и кадровой политики. Методологическую основу составляют принципы историзма и системного подхода, в работе применялись историко-генетический (для выявления логики эволюции и этапов кадровой политики), историко-сравнительный (для сопоставления практик центральных и региональных педагогических вузов), проблемно-хронологический методы, а также элементы количественного и качественного анализа, что позволило выявить основные тенденции и противоречия научно-педагогических кадров педагогических вузов Казахстана в позднесоветский период.

Результаты и обсуждение. История развития народного образования и подготовки кадров в Казахстане получила определенное освещение в трудах отечественных исследователей. Часть работ посвящена анализу деятельности школы в советский период и содержит элементы критического осмысления негативных явлений, характерных для системы образования того времени.

Фундаментальное значение для изучения истории казахских школ имеют исследования А.И. Сембаева, в которых рассматривается процесс становления и развития советской школы в Казахстане до 1960-х годов, а также монография Г.К. Задорожного, посвященная послевоенному этапу развития школьного образования. Существенный вклад в изучение социальных основ системы образования внесли работы Х.М. Абжанова и А.Н. Кудайбергенова, исследовавшие проблемы формирования интеллигенции.

Отдельную группу представляют исследования по истории высшего образования, в том числе педагогического. Работы К.Ж. Жаманбаева, К.Д. Жуламанова, М.А. Кудайкулова, Л.З. Рустемова характеризуются привлечение значительного фактического материала и позволяют реконструировать отдельные аспекты подготовки кадров для системы народного образования. Вместе с тем, данные исследования в основном ориентированы на описание позитивных тенденций и не содержат целостного анализа противоречий кадровой политики.

Значительное местов историографии занимают работы выполненных в рамках историко-

партийного подхода (Фазылов М.С., Чистяков Н.М.), в которых вопросы образования рассматривались через призму руководящей роли коммунистической партии. Для них характерны идеологизированность, схематизм и ограниченная критичность при оценке процессов развития системы высшего образования.

Некоторые аспекты кадровой политики в сфере высшего образования нашли отражение в диссертационных исследованиях, посвященных вопросам партийного руководства подготовкой и повышения квалификации педагогических кадров, обеспечению вузов профессорско-преподавательского составом и его количественному росту.

В постсоветский период появились новые исследования, авторы которых предприняли попытки переосмысления истории образования с позиций современной исторической науки. Однако анализ историографии показывает, что проблема подготовки научно-педагогических кадров в педагогических вузах Казахстана в 1970-1985 годы остается недостаточно изученной, такие вопросы как формирование научно-исследовательских кадров, научно-исследовательская деятельность студентов и влияние материально-технической базы вузов на кадровый потенциал высшей школы.

Таким образом. Анализ историографической ситуации позволяет выявить наличие существенного исследовательского пробела, что определяет необходимость постановки и научного осмысления данной проблемы в рамках исторической науки.

Развитие системы высшего образования в значительной степени определялось уровнем профессиональной подготовки и качественным составом научно-педагогических кадров высших учебных заведений. Осознание ключевой роли профессорско-преподавательского состава в обеспечении устойчивого развития вузовской системы обусловило принятие в 1961 и 1967 гг. нормативных документов, в которых были обозначены основные направления подготовки и воспитания научно-педагогических кадров. Реализация данных направлений способствовала упорядочению работы со специалистами высшей квалификации, формирования целостной системы их профессионального роста и переводу кадровой политики в сфере высшего образования на планомерную и научно обоснованную основу.

В целях практической реализации поставленных задач, Министерством просвещения республики был разработан комплекс мероприятия, направленных на обеспечение высших учебных заведений кадрами с учеными степенями и званиями, систематическое повышение квалификации профессорско-преподавательского состава, привлечение ведущих ученых к учебному и научному процессам, а также на широкое использование передового опыта ведущих вузов страны, указанные меры способствовали укреплению кадрового потенциала высшей школы и повышению качества подготовки специалистов.

Наличие необходимой учебно-материальной и научно-экспериментальной базы является важным условием эффективности подготовки научно- педагогических кадров в Казахстане. В 1985 г. расходы на эти цели составили 64,6 миллионов рублей. Создавались новые, модернизировались уже имеющиеся учебные лаборатории, кабинеты. Все шире внедрялись технические средства обучения. В учебном процессе использовались различные технические средства, включая обучающие машины, телевизионные установки, учебные кинофильмы и т.д. В 1970 г. в Казахстане функционировало 17 проблемных и 12 отраслевых научно-исследовательских лабораторий [1]. Государство отпускало средства на строительство учебных корпусов, техническое оснащение факультетов, кафедр, лабораторий, улучшение материальных условий научно-педагогических работников, аспирантов, студентов.

Организовывались новые факультеты и кафедры, расширялась сеть высших учебных заведений. Если в 1970 году в республике было 17 педагогических институтов, то в 1985 году - 21. Педагогических училищ в 1970 году было 18, а в 1985 году - 28.

Вместе с тем, в техническом оснащении вузов налицо имелся ряд серьезных недостатков. Учебно-воспитательный процесс отличался низким уровнем технической оснащенности;

учебные кабинеты и лаборатории были оборудованы недостаточно и зачастую не соответствовали современным требованиям. Так в 1973 году в педагогических вузах республики не было ни одной вычислительно-технической машины [2].

Педагогические вузы выступали не только центрами высшего образования, но и научной деятельности, а также основными базами подготовки научно-педагогических кадров. Это было особенно значимо в условиях, когда в ряде городов Казахстана отсутствовали другие высшие учебные заведения, научно-исследовательские институты и специализированные научные библиотеки [3].

И что хочется отметить, что основу научных и научно-педагогических сил республики составляли главным образом питомцы ее собственных вузов.

В рассматриваемые годы произошли серьезные количественные и качественные изменения в составе научно-педагогических кадров. На начало 1970 г. в педагогических институтах республики работало 12 докторов наук и 570 кандидатов наук, а в 1985 году -54 доктора наук и 1341 кандидат наук.

Однако следует отметить, что, педагогические вузы республики по удельному весу научных и научно-педагогических работников, имеющих учебные степени и звания, несколько отставали от средне союзного показателя [4]. В 1974 г. удельный вес их составлял лишь 26 процентов.

И кроме этого, преподаватели с научными званиями и степенями были неравномерно распределены по вузам республики, а также по их кафедрам. Так, показатели обеспеченности институтов кандидатами наук колебались от 3,4 до 20,9 % а докторов наук от 4,2 до 29,3% от 100 процентов [5].

Так в 1974 году наибольший процент преподавателей с учеными степенями и званиями имели Казахский педагогический институт имени Абая (48,3%), Уральский, Чимкентский (30%), Усть-Каменогорский (26,9%), в то время как Кокчетавский, Актюбинский, Целиноградский педагогические институты - менее 15 процентов. А в 10 педагогических вузах вообще не было докторов наук [6]. К 1983 году положение мало изменилось. В Казахском педагогическом институте им. Абая их численность составила 55,4 процента, в Уральском и Усть-Каменогорском - соответственно 36,3 и 32,2 процентов. А в Джезказганском, Аркалыкском, Талды-Курганском педагогических институтах - от 10,5 до 19,5 процентов. В 8 педагогических вузах (Актюбинский, Аркалыкский, Гурьевский, Джамбульский, Джезказганский, Карагандин-ский, Павлодарский, Целиноградский) не имели в своем составе докторов наук, профессоров [7]. Более 20 процентов заведующих кафедрами не имели учебных степеней и званий. В целях улучшения сложившейся ситуации Министерство просвещения республики для отдельных вузовв которых отсутствовали, либо имелось незначительное количество докторов наук, выделяло до десяти единиц старших научных сотрудников. Данные меры предусматривали перевод доцентов, работающих над докторскими диссертациями, на должности старших научных сотрудников. Кроме того, над институтами не имевшим докторов наук, устанав-ливалось шефство со стороны ведущих вузов страны [8].

В Кокчетавском педагогическом институте в 1973/74 учебном году шестью кафедрами из пятидесяти заведовали лица, не имеющие учебные степени и звания, два декана из трех также не имели учебных степеней [9]. К 1977 году число деканов и заведующих кафедрами с учеными степенями и званиями составило 72 % [10].

Одной из причин, отрицательно влияющих на улучшение качественного состава педагогических вузов, являлась болыпая текучесть кадров.

За 1976-1980 годы перешли на работу в другую систему 4 доктора и 260 кандидатов наук в целом по республике. Особенно из Гурьевского, Джезказганского, Семипалатинского педагогических вузов.

Это во многом было обусловлено плохими жилищно-бытовыми условиями научно-педагогических кадров, низкой зарплатой по сравнению с другими отраслями народного хозяйства. Кроме того, в ряде педагогических вузах значительная часть профессорско-

преподавательского состава не была вовлечена в научно-исследовательскую деятельность. Так в Карагандинском педагогическом институте этот показатель составил всего 44 процента, в Джамбульском - 65 процентов, в Аркалыкском и Семипалатинском педагогических институтах по 70 процентов (при 78 процентах в среднем по Министерству просвещения Казахской ССР) [11].

Экстенсивный подход к решению проблем подготовки педагогических кадров явился одной из главных причин сложившегося в периферийных вузах положения с научно-педагогическими кадрами.

Значительная часть педагогических вузов создавались в условиях отсутствия сформированной материально-технической базы, недостаточного уровня научного потенциала. Как указывалось выше, о ряде городов, в которых открывались педагогические институты отсутствовали иные высшие учебные заведения, научно-исследовательские институты и специализированные научные библиотеки. Совокупность указанных факторов существенно ограничивала возможности становления и развития научно- исследовательской деятельности, а также снижала эффективность подготовки научно-педагогических кадров.

Для стабилизации и дальнейшего развития кадрового потенциала высшей школы наряду с другими мерами требовалось решение комплекса социально-экономических и организационных задач. К числу первоочередных относилось создание надлежащих жилищно-бытовых условий для молодых специалистов и лиц, избранных по конкурсу и имеющих ученые степени и звания, прежде всего посредством своевременного предоставления благоустроенного жилья. Не менее важное значение имели увеличение ассигнований на научно-исследовательскую деятельность, а также организационное прикрепление периферийных высших учебных заведений к ведущим вузам страны, располагающим развитым научным потенциалом и аспирантурой.

Профессорско-преподавательский состав вузов слабо пополнялся молодыми кадрами, особенно мужчинами. В 70-е и 80-е годы значительно выросло количество женщин в общем числе научно-педагогических работников, особенно среди преподавателей педагогических, филологических специальностей, доля женщин была значительно выше. В 1983 году их было 37 процентов общего числа научно-педагогических кадров [12]. Вместе с тем, разумное сочетание преподавателей, как мужчин, так и женщин имеет огромное социальное значение в системе народного образования, в том числе в высшей школе.

Значительна была дифференциация по обеспечению различных отраслей наук докторами и кандидатами наук. Вместе с тем прослеживается закономерность: чем выше уровень организации научных исследований в той больше воздействие оказывают эти факторы на темпы и качество подготовки кадров.

Так наиболее высокий процент докторов и кандидатов наук в педагогических вузах приходился на следующие специальности: исторические - 65%, экономические - 60%, философские - 56%, биологические - 67%, географические 52%. Меньше докторов и кандидатов наук по специальностям: математическим - 33%, педагогическим - 32%, филологическим - 32% [13].

В 1973 году численность профессорско-преподавательского состава составляло 3040 человек, тогда как в 1985 году она увеличилась до 4403 человек [14]. Несмотря на количественный рост кадрового потенциала педагогические институты республики продолжали испытывать дефицит педагогических кадров, особенно в периферийных высших учебных заведениях. Так в Аркалыкском педагогическом институте в 1973/74 учебном году работало лишь 38 преподавателей [15]. Наиболее острая потребность наблюдалась в преподавателях по таким специальностям как физика, математика, педагогика и психология.

В восьми педагогических училищах республики, ведущих подготовку музыкальных воспитателей, учителей музыки и пения, только 42,3% преподавателей имели высшее образование [16]. В Семипалатинском педагогическом институте в 1979 учебном году из 250 преподавателей имели университетское образование 53 человека или 21,2 процентов [17].

В некоторых педагогических институтах допускались нарушения положения о высшей

школе. Так, комиссией Министерства просвещения республики в Карагандинском педагогическом институте физического воспитания было установлено нарушение приказа Министерства высшего и среднего образования от 15 июля 1973 года № 435 "О порядке размещения должностей профессорско-преподавательского состава в вузах". Преподаватели принимались на работу приказом с последующим избранием по конкурсу; квалификация отдельных преподавателей не соответствовала профилю института; на некоторых кафедрах общественных наук работали лица, не имеющие соответствующего базового образования.

Кроме этого, на заседаниях Коллегии Министерства просвещения Казахской ССР неоднократно поднимался вопрос о недопустимости комплектования кадров только за счет выпускников педагогических вузов. Как это делалось в некоторых педагогических институтах (Семипалатинский, Актюбинский и другие) 18].

В Казахстане форматом подготовки научно-педагогических кадров в вузах являлась аспирантура. Из года в год в республике росла численность аспирантов. В 1971 году в педагогические высшие учебные заведения аспирантуру было принято 42 человека, в 1975 году - 151 человек [19]. К 1983 году в аспирантуре уже обучалось 188 человек [20]. По отраслям наук аспиранты в 1975 году распределялись следующим образом: физико-математические - 46 человек, химические - 25 человек, биологические - 12, исторические - 6, экономические - 16, философские - 6.

Государственные педагогические институты являлись многопрофильными, поэтому преподавательские кадры высшей квалификации готовились по самым различным направлениям. Вместе с тем, исходя из специфики данных вузов, основной упор делался на подготовку кандидатов и докторов наук по педагогике. Кроме того, осуществлялась усиленная подготовка кадров высшей квалификации по физико-математическим наукам, иностранной филологии и другим специальностям, по которым наблюдалось отставание от общесоюзного уровня почти на 10 процентов.

Наиболее эффективная подготовка научно-педагогических кадров осуществлялась в центральных вузах республики, прежде всего в Казахском Государственном университете, Карагандинском Государственном университете, Казахском педагогическом институте. Практика показала, в этих учебных заведениях аспиранты своевременно получали темы научных работ, квалифицированную консультацию, обеспечивались рабочими местами. Их научное руководство осуществлялось высококвалифицированные специалисты соответствующих отраслей науки, а работа аспирантов велась строго по утвержденному плану.

В целях совершенствования подготовки аспирантов практиковалось ежеквартальное заслушивание отчетов деканов, заведующих кадрами, научных руководителей о ходе работы с аспирантами и об оказании им практической помощи. Периодически проводились собрание аспирантов совместно с научным руководителем. В распоряжение аспирантов предоставлялись лаборатории, необходимое научное оборудование.

Вместе с тем в системе подготовки научно-педагогических кадров имелись существенные недостатки. Ректораты ряда высших учебных заведений Казахстана недостаточно последовательно осуществляли работу по отбору в аспирантуру молодых специалистов, обладавшим склонностями и способностями к научно-исследовательской деятельности. В целом, вузы республики не выстроили продуманной и систематической системы по формированию научных кадров из числа студенческой молодежи.

Это приводило к тому, что в аспирантуру не редко зачислялись лица, не обладавшие необходимым потенциалом для научной деятельности. Подобная ситуация была обуславливлена, во-первых, отсутствием эффективной механизма отбора творчески одаренных выпускников, так же системы последующего контроля и отсеивания неудачно подобранных кадров. Во-вторых, даже существующие формы отбора носили ограниченных характер кадров и охватывали лишь незначительную часть творчески одаренных выпускников высших учебных заведений. В результате многие творчески одаренные молодые специалисты направлялись на производствен-ную сферу, где их научный и творческий талант не всегда находил должного

применения.

Существовали и эффективные формы выявления и поддержки творческой молодежи. Так, СССР стал одним из первых государств, организовавший на государственном масштабе научные и научно-технические олимпиады среди молодежи с широким использование радио и телевидение. Это являлось действенным средством привлечения студентов к научно-творческой деятельности.

Имеющиеся недостатки в системе по отбору молодых специалистов в аспирантуру привели к тому, что в педагогических вузах республики доля аспирантов, оканчивающих учебу с защитой диссертации не превышало 10-15 процентов. Это объяснялось тем, что в отдельных вузах республики к научному руководству недостаточно активно привлекались крупные ученые, доктора наук, профессора.

Все педагогические вузы Казахстана осуществляли деятельность в творческом сотрудничестве с ведущими высшими учебными заведениями Москвы, Ленинграда, Киева, Ташкента, а также с Академией наук СССР, Академией педагогических наук СССР, Академиями наук Казахской ССР, Украины, России. Данное взаимодействие оказывало существенное положительное влияние на подготовку научно-педагогических кадров. Основными формами такой подготовка научно-педагогических кадров являлись целевая аспирантура в центральных вузах страны, а также направление аспирантов педагогических вузов республики в научные командировки в крупные научные центры страны. В их числе - Московский Государственный Университет имени М.В. Ломоносова, Киевский Государственный Университет имени Т.Г. Шевченко, Московский педагогический институт имени В.И. Ленина, Ленинградский педагогический институт имени А.И. Герцена, Киевский педагогический институт имени А.М. Горького, Новосибирский, Томский, Ташкентский университеты, институты системы Академии наук СССР и союзных республик, Госкомспорта СССР и РСФСР, в НИИ АПН СССР.

Кроме этого, в целях улучшения положения с научно-педагогическими кадрами республики в практику вошло приглашение ученых из центральных вузов страны для чтения лекций и оказания помощи научно- исследовательской работе. Приглашенные специалисты, помимо проведения лекционных курсов, осуществляли отбор кандидатов в целевую аспирантуру, консультировали преподавателей вузов, выступали с лекциями перед учителями школ областных центров, участвовали в предварительном обсуждении докладов, представляемых сотрудниками кафедр на научных конференциях и семинарах. Кроме того, они принимали активное участие в тематических встречах со студентами педагогических институтов, способствовали повышению квалификации преподавателей, а также оказывали методическую и научную помощь в подготовке диссертационных исследований и их защите.

Некоторые педагогические институты установили тесные научные связи с центральными вузами и эффективно использовали возможности приглашения крупных специалистов. Так, только в 1977 г. в Целиноградский педагогический институт приезжало 8 ученых, Джамбульский - 7, Казахский педагогический институт имени Абая - 6 человек. За 1975-1976 годы приезжало 28 ученых, 1976-1977 годы - 52. [21].

По приглашению приезжали такие ученые, как доктор исторических наук Виноградов К.Б. (Ленинградский университет имени Жданова), доктор филологических наук Ахматов Т.К. (Киргизский ГУ), академик Каралюк В.С. (Институт математики АН Украинской ССР) и другие.

Некоторые педвузы устанавливали тесные творческие связи со многими крупными центрами страны. Так, к примеру, в 1981 году от Талды-Курганского пединститута обучались 21 аспирант и 16 стажеров в центральных вузах страны. Что, конечно, положительно повлияло на деятельность этого вуза [22].

Для молодых преподавателей, изъявивших желание поступить в аспирантуру, специалисты ведущих кафедр читали специальные лекции по актуальным проблемам. Так же в периферий-ные педагогические вузы направлялись выездные комиссии для приема

кандидатских экзаменов по марксистко-ленинской философии и иностранному языку для отбора кандидатов для поступления в аспирантуру.

Для подготовки к научной работе, поступлению в аспирантуру, педагогические институты успешно использовали должность стажера- исследователя. Эта должность была введена в вузы в соответствии с постановлением ЦК КПСС и Совета Министров от 12 мая 1962 года "О мерах по дальнейшему улучшению отбора и подготовки научных кадров".

На эту работу принимались в основном молодые специалисты по новым отраслям науки и техники, проявившие во время обучения в вузе активность в научно-студенческом обществе. Основным результатом работы стажеров-исследователей явилось приобретение ими навыков самостоятельной научно-исследовательской деятельности, овладение методикой научного исследования, освоение техники экспериментирования и изучение новейших достижений науки по специальности, умение проводить исследования при помощи современного научного оборудования. Многие стажеры исследователи сдавали кандидатские экзамены, подготавливали к печати научные труды и по окончанию стажировки поступали в аспирантуру [23]. Ежегодно вузы республики направляли в научные центры и вузы для прохождения стажировки из числа отличников учебы педагогических институтов, выпускников университетов по 120-150 человек [24].

Высшая школа республики добилась успеха в деле пополнения научно- педагогических кадров за счет преподавателей и соискателей. Преподавателям вузов, работающим над докторскими и кандидатскими диссертациями самостоятельно, оказывалась всесторонняя помощь.

Практика показала, что успех и эффективность в подготовке высококвалифицированных научно-педагогических кадров во многом обусловлены наличием в вузах хорошо развитой учебно-материальной и научно-экспериментальной базы и умением применять современные технические средства в обучении.

Однако, именно слабая материальная база областных педагогических институтов затрудняла проведение научно-исследовательской работы. Это стало одной из причин того, что подготовка докторов наук стала слабым местом в системе подготовки научных кадров. В связи этим широко практиковалось прикомандирование доцентов, переведенных на должности научных сотрудников, к крупным научным центрам страны. Имелись значительные затруднения с публикацией монографий перед защитой докторской диссертации.

В исследуемый период темы докторских диссертаций по педагогическим наукам утверждались Советом по координации педагогических исследований СССР (при АПН СССР). В соответствии с указанием союзного министерства - Министерства просвещения СССР, вузы не должны были переводить на должность старшего научного сотрудника доцентов, чьи темы еще не были утверждены Советом по координации. Между тем, утверждение ряда тем докторских диссертаций затягивалось. Имелись случаи, когда законченная работа уже около года находилась в Совете по защите, но не могла защищаться потому, что тема до сих пор не утверждалась Координационным Советом (как это было, например, с преподавателем КазПИ имени Абая Хмель Н.Д.).

В республике не было специализированного Совета по защите докторских диссертаций по педагогическим наукам, был только один Совет по защите кандидатских - по специальности "Теория и история педагогики”. Вначале он был организован временно, сроком на три года. Затем в 1978 году Совет прошел переутверждение с правом защиты уже на 5 лет. За 1978-1981 годы в Совете было защищено 54 кандидатские диссертации по теории и истории педагогики (были предоставлены работы из Киргизии, Таджикистана).

Одним из важнейших направлений повышения качества научно-педагогических кадров в системе педагогического образования явилось развитие система факультетов повышения квалификации. Данная форма профессионального совершенствования способствовала обновлению теоретических знаний преподавателей, освоению современных методик обучения и укреплению их научно-методического потенциала.

Начиная с 1974 года, в республике была значительно расширена система переподготовки

преподавателей педагогических училищ через факультеты повышения квалификации. Курсы по общеобразовательным и специальным дисциплинам преподаватели педагогических училищ проводились на базе 12 вузов республиканского и союзного подчинения, а также в ведущих специализированных учреждениях страны - Институте повышения квалификации (г. Москва) Центральном институте усовершенствования учителей (г. Москва). В целом функционирование данной системы оказало положительное влияние на уровень профессиональной подготовки и научно-педагогическую компетентность преподавателей педагогических вузов и училищ.

В 1982 году 800 преподавателей педагогических вузов или почти 20 процентов прошли различные формы повышения квалификации.

Повышение квалификации проходили как путем организации научно-методической работы на самих кафедрах, так и путем направления преподавателей на стажировки, в творческие командировки, в ИПК, ВПК, ФПК, годичную и целевую аспирантуру, через участие в различного рода курсов по сдаче кандидатских минимумов, приглашения ведущих ученых для оказания научно-методической помощи. Каждый преподаватель должен был пройти курс повышения квалификации один раз в пять лет.

Все ректора и проректора педагогических вузов, заведующие кафедрами проходили краткосрочные курсы-семинары по повышению квалификации, организуемые Минвузом СССР и центральными учебными заведениями [25].

Период с 1971 по 1985 годы был отмечен дальнейшим увеличением численности и улучшением качественного состава научно-педагогических работников вузов. В республике были приняты меры по улучшению качественного состава профессорско-преподавательских кадров путем конкурсного отбора, защиты докторских и кандидатских диссертаций, направление преподавателей в целевую аспирантуру и курсы повышения квалификации.

В целом, в изучаемый период в педагогических вузах республики шел процесс от экстенсивных форм организации научно-исследовательских работ к интенсивным. Он характеризовался концентрацией ученых вокруг крупных комплексных тем на основе межкафедральных объединений по отраслям наук, укреплением и расширением связи с научно-исследовательскими учреждениями, углубление исследований по психолого-педагогической проблематике, внедрением ее результатов в практику школ. Так, значительная часть тем научно-исследовательских работ педагогических институтов координировались академией педагогических наук СССР, в координационный план академии наук Казахской ССР в 1974 году было включено 133 темы, в координационный план академии наук СССР - 45 тем: 17 тем выполнялись хоздоговорные [26].

Ученые Казахского Государственного университета укрепляли содружество с производством. К 1974 году по хоздоговорам были выполнены работы по 130 темам на сумму более 2 млн. рублей. За 1971-1974 годы ученые университета подали 160 заявок на изобретение, получили 61 авторское свидетельство. В Университете в этот период разрабатывали темы, имеющие большое значение для народного хозяйства. Руководителями этих тем были видные ученые Казахстана - академики АН Казахской ССР Сокольский Д.В., Дарканбаев Т.К., член - корреспондент АН Казахской Сангин Д.И., и другие [27].

По хоздоговорной тематике педагогическими вузами, только в 1976 г. было выполнено 28 тем общим объемом 351 тыс. рублей, в том числе по Казахскому педагогическому институту имени Абая 217,9 тыс. рублей. В 1978 году объем хоздоговорных работ составил 473 тысячи рублей, 1979 - 650 тысяч рублей [28].

Учеными педагогических вузов велись научные исследования. В 1974 году вышла в свет монография доктора исторических наук, проректора Казахского педагогического института Фридмана Ц.К. "Кредит и развитие 40 Уманов Г.А. Казахского педагогического института руководил несколькими работами, имеющими отношение к проблемам "трудных" детей [29].

В ряде педагогических институтов велись работы по проблемам развития современного казахского языка. В Алма-Ате - вопросы морфологии; в Чимкенте исследование по скотовод-

ческой лексике казахского языка; Кокчетаве - "Топонимика Казахстана" [30].

В большинстве педагогических вузов Казахстана проводились археологические раскопки и на основе собранного материала создавались труды по древней истории Казахстана. Работы эти координировались Академией наук Казахстана.

Значительное количество преподавателей педагогических вузов вели исследования в области психолого-педагогических наук. Так, в Казахском педагогическом институте имени Абая проводились исследования по теме "Теоретические основы профессиональной подготовки учителя", в Джамбульском пединституте по теме "Дидактические основы формирования физических и метрологических понятий у учащихся младших (2-5) классов средней школы". А результаты исследования, которые проводили Кокчетавский и Талды-Курганский педагогические институты «Организация самовоспитания трудных школьников-подростков», были внедрены в Талды-Курганском и Кокчетавском пединститутах, в общеобразовательных школах Кокчетавской области.

Наряду с позитивным опытом в организации научных исследований наблюдались и негативные тенденции, которые отрицательно сказались в целом на состоянии научно-исследовательской работы в вузах. Так, анализ развития вузовской науки за исследуемый период показал, что в большинстве педвузов Казахстана темпы финансирования по государственному бюджету на научно-исследовательскую работу росли медленно, значительно отставали от темпов финансирования по хоздоговору. Низкий объем государственного бюджетного финансирования научно-исследовательских работ ограничивал возможности педагогических институтов в развертывании научных исследований, что не могло в целом стимулировать научную деятельность преподавателей. А отраслевые министерства слабо помогали вузам в укреплении материально-технической базы науки. Так, Минэнерго, Минпромстрой, Минтяжстрой, Минсельхоз республики отвергли предложения Министерства высшего и среднего специального образования организовать отраслевые лаборатории [31].

Так в 1980 году научную работу вели 2132 преподавателя, что составляло 68,3 процента от общего числа профессорско-преподавательского состава. В ряде институтов численность преподавателей, занятых научными исследованиями была болыпе и составляла, например, в Казахском педагогическом институте 80 процентов, Усть-Каменогорском и Семипалатинском 75 процентов. Петропавловском 70,4 процента[32]. В педагогических институтах не было научно-исследовательских секторов, и лишь в некоторых были созданы на общественных началах или по хоздоговорной тематике научные лаборатории (Усть-Каменогорский, Целиноградский, Кустанайский, Казахский педагогический институт), Открытие проблемных и отраслевых лабораторий осложнялось слабым состоянием материально-технической базы и отсутствием высококвалифицированного руководства. Планы научно-исследовательских работ по всем педагогическим институтам выполнялись на 86 процентов.

Это меныпе, чем по вузам республики в целом (90,3 процента) [33]. В 1974 было запланировано к окончанию 254 темы, из них фактически были завершены 220 [34].

По доле докторов наук Казахстан занимал последнее, а по кандидатам наук - тринадцатое место среди союзных республик. Наука за 1970-1985 гг. в республике приобрела провинциальную специфическую окраску: вроде она существует, (люди защищают кандидатские и докторские диссертации, делают открытия) и вместе с тем по настоящему ее нет[35].

Сложившаяся ситуация была обусловлена тем, что научно-исследовательская деятельность высших учебных заведений не в полной мере концентрировалась на решении приоритетных научно-технических задач общегосударственного значения. Прежде всего это касалось проблем, связанных с ускорением темпов роста производительности труда в промышленности, сельском хозяйстве и в других отраслях народного хозяйства.

Отсутствие четкой координации и приоритетности в планировании научных исследований приводило к распылению научных ресурсов и перегруженности вузов выполнением мелких, разрозненных тем, не имеющих значительного прикладного или народнохозяйственного

эффекта. В результате научный потенциал вузов использовался не в полной мере, а решение второстепенных текущих задач сдерживала развитие крупных комплексных исследований. Подобное «мелкотемье» являлось существенным недостатком в организации вузовской науки и негативно отражалось на ее результативности.

Заключение. Проведенный анализ позволяет утверждать, что система высшего образования республики в 1970-1985-е гг. в целом обеспечивала воспроизводство научно-педагогических кадров, однако данная деятельность носила преимущественно экстенсивный характер. Приоритет качественных показателей над качественными параметрами кадрового потенциала стал устойчивой тенденцией, оказывавшей долговременное влияние на состояние высшей школы.

Установлено, что предпринимаемые государством меры по формированию эффективного механизма воспроизводства научно-педагогических кадров не сопровождались адекватным совершенствованием институтов отбора и подготовки научной смены. Аспирантура, формально выступавшая основным каналом обновления научной интеллигенции в действительности утратила значительную часть своего селективного и инновационного материала. Отсутствие системного подхода к оценке интеллектуальных и творческих качеств поступающих, низкая практическая значимость и тематическое дублирование диссертационных исследований, а также недостаточный уровень социального и материального обеспечения аспирантов обусловило снижение результативности данного института.

Выявлено, что в условиях дефицита высококвалифицированных кадров и ограниченной эффективности аспирантской подготовки восполнение кадровых потребностей осуществлялось за счет института соискателей, а также за счет расширения докторантуры и увеличения числа защит докторских диссертаций. Вместе с тем, рост численности докторов наук не привел к равномерному повышению кадрового потенциала педагогических кадров. Сохранялась выраженная дифференциация между ведущими и периферийными учебными заведениями по уровню обеспеченности кадрами высшей квалификации, что негативно сказывалось на качестве образовательного и научного процесса.

Таким образом, сформировавшаяся в исследуемый период модель развития научно-педагогических кадров была ориентирована на поддержку формально благоприятных количественных показателей и в недостаточной степени учитывала качественные параметры научной деятельности, специфику регионального развития и требования научно-технической модернизации. Полученные выводы позволяют по-новому осмыслить ограничения кадровой политики советской высшей школы и имеют значение для современного этапа реформирования системы подготовки научно-педагогических кадров в Республике Казахстан.

Список используемой литературы:

1. *Казахстанская правда, 1971, 24 февраля.-11 с.*
2. *ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2198, Л.26*
3. *ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2198, Л.25*
4. *Экономика народного образования. //В.А. Жамин, С.Л.Костанян, В.К. Розов, В.и. Усанов; Под.ред. С.Л. Костаняна – М.: Просвещение, 1986 - 336 с.*
5. *ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.3800, Л.130*
6. *ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2463, Л.60*
7. *ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.3800, Л.119*
8. *АП РК, ф.708, оп.79, д.123, Л.74*
9. *АП РК , ф.708, оп.79, д.123, Л.74*
10. *ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2188, Л.6*
11. *АП РК , ф.708, оп.79, д.123, Л.74*
12. *АП РК , ф.708, оп.79, д.3071, Л.13*
13. *ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.3800, Л.118*

14.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.3800, Л.190
15.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2198, Л.3
16.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2185, Л.1
17.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2707, Л.13
18.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.3171, Л.14
19.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2401, Л.58
20.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2145, Л.236
21.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.3800, Л.120
22.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2147, Л.241
23.Зайцев Ю.В. Народное образование и будущее общества //Драма обновления /Сост. и общ. ред. М.И. Медкуі. М: Прогресс, 1990, с.549
24.Жаманбаев К.Ж. Высшая школа в Казахстане. – Алма-Ата, Казахстан, 1972, с.175
25.Рустемов Л.З. Подготовка педагогических кадров в условиях развитого социализма. - Алма-Ата: Мектеп, 1985, с.28
26.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.3802, Л.54
27.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2463, Л.61
28.Кузнецов Е.А. Партком и научная работа в вузе //Партийная жизнь, 1974, №1, с.53
29.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2198, Л.6
30.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2189, Л.9
31.ЦГА РК, ф.1692, оп.2, д.2189, Л.11
32.АП РК, ф.708, оп.85, д.142, Л.1
33.АП РК, ф.708, оп.85, д.3044, Л.25
34.АП РК, ф.708, оп.85, д.2465, Л.54
35.АП РК, ф.708, оп.85, д.3463, Л.62

References:

1. Kazakhstanskaya Pravda, 1971, February 24. -11p.
2. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, fond1692, inventory 2, case 2198, sheet 26
3. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in..2, c.2198, sh.25 4. Economics of public education. // V.A. Zhamin, S.L.Kostanyan, V.K. Rozov, V.I. Usanov; Edited by S.L. Kostanyan – M.: Prosveshchenie, 1986 - 336 p.
5. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,3800, sh.130
6. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c.2463, sh.60
7. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c. 3800,sh.119
8. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Fund 708, inventory 79, case 123, sheet 74
9. AP RK , f.708, in.79, c.123, sh.74
10. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,2188, sh.6
11. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Fund 708, inventory 79, case 123, sheet 74
12. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Fund 708,inventory 79, case 3074, sheet 13
13. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,3800, sh.118
14. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,3800, sh.190
15. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,2198, sh.3
16. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,2185, sh..1
17. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,2707, sh.13
18. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,3171, sh.14

19. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,2401, sh.58

20. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,2145, sh.236

21. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,3800, sh.120

22. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,2147, sh.241

23. Zaitsev Yu. N. V. N. Public education and the future of society//The drama of renewal/comp. and the general editorship of N. M. N.Winner of the award named after Medkui. M: Progress, 1990, p.549

24. Zhamanbayev K..J. Higher school in Kazakhstan -Alma Ata, Kazakhstan, 1972, p.175 25.Rustemov. L..Z. Training of teaching staff in conditions of developed socialism. - Alma Ata: School, 1985, p.28

26. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,3802, sh.54

27. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,2463, sh.61

28. Kuznetsov E.A. Party committee and scientific work at the university //Party Life, 1974,№. 1. p. 53

29. Kuznetsov E.A. Party committee and scientific work at the university//Party Life,1974,№. 1, p. 53

30. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c,2189, sh.9

31. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, f.1692, in.2, c, 2189, sh.11

32. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Fund 708, inventory 79, case 142, sheet 1.

33. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Fund 708,inventory 79,case 3044, sheet 25

34. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Fund 708, inventory 79,case 2465, sheet 54

35. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Fund 708, inventory 79,case 3463, sheet 62

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.00
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574).323.1 https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.007

Э.Р. Кочиев[*1], *З.Е. Кабульдинов*[2]

[1]*Младший научный сотрудник, PhD докторант,*
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан
e-mail: elnurkochiyev@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0894-1342

[2]*Д.и.н., профессор, генеральный директор,*
Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан
e-mail: kabulzia@rambler.ru
https://orcid.org/0000-0002-9625-0535

ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ ТУРОК-АХЫСКА В КАЗАХСТАНЕ ПОСЛЕ ОТМЕНЫ РЕЖИМА СПЕЦПОСЕЛЕНИЯ 1956 ГОДА

Аннотация

Введение. В статье предпринята попытка комплексно исследовать процесс адаптации турок-ахыска в Казахстане после отмены режима спецпоселения в 1956 году. Особое значение придается анализу тех условий, при которых снятие ограничений на передвижение не сопровождалось предоставлением права вернуться на прежнее место проживания, что существенно повлияло на особенности их социального положения. Также рассматривается воздействие социально-политических факторов на формирование стратегий адаптации и поддержание этнической идентичности среди депортированного населения. Цель и задачи. Настоящее исследование направлено на анализ особенностей адаптации турок-ахыска в Казахстане в период после отмены специального режима 1956 года. В рамках работы решаются следующие задачи: выявить социальные и политические факторы, оказавшие влияние на процесс адаптации; проанализировать роль языка, религиозных практик и семейно-родственных отношений в поддержании этнической идентичности; исследовать механизмы формирования коллективной памяти; провести сравнительный анализ процессов адаптации в различных государствах постсоветского пространства. Материалы и методы. Данное исследование опирается на изуче-ние архивных материалов и существующих научных публикаций. В качестве методо-логической базы использованы сравнительно-исторический анализ и контент-анализ документов; дополнительно применены принципы психоисторического подхода для выявления связей между историческим контекстом и проявлениями поведенческих моделей. Результаты. Анализ показал, что адаптация турок-ахыска происходила на нескольких уровнях и характеризовалась сочетанием процессов интеграции с сохранением этнокультурной самобытности. Исследование показало, что для успешной адаптации особенно важны этническая солидарность, религиозные обряды, а также семейные и родственные связи. Заключение. После 1956 года адаптация турок-ахыска в Казахстане отличалась трудностями, возникшими в точке соприкосновения внешних ограничений и внутренних возможностей этой этнической общности. Осмысление собранных данных позволяет глубже и точнее раскрыть особенности адаптационного процесса депортированных народов. в рамках советской и последующей постсоветской реальности.

Ключевые слова: месхетинские турки, историческая травма, аккультурация, этнопсихологический контекст, казахстанская идентичность, социокультурная трансформация.

Благодарности. *Статья подготовлена в рамках диссертационного исследования PhD-докторантов, утверждённого приказом Исторического факультета КазНУ им. аль-Фараби от 29.12.2025 № 6350-б/а на тему: «Турки-ахыска на территории Казахстана: история адаптации и сохранения этнической идентичности (1944–2024 гг.)».*

Э.Р. Кочиев[1]*, *З.Е. Қабылдинов*[2]

[1]*Кіші ғылыми қызметкер, PhD докторант,*
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан
e-mail: elnurkochiyev@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0894-1342

[2]*Т.ғ.д., профессор, бас директор,*
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан
e-mail: kabulzia@rambler.ru
https://orcid.org/0000-0002-9625-0535

1956 ЖЫЛҒЫ АРНАЙЫ ҚОНЫС РЕЖИМІ ЖОЙЫЛҒАННАН КЕЙІН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АХЫСКА ТҮРІКТЕРІНІҢ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Кіріспе. Мақалада 1956 жылы арнайы қоныс режимі жойылғаннан кейін ахыска түріктерінің Қазақстандағы өмірге қалай бейімделгені қарастырылады. Қозғалыс шектеулерін алып тастау бұрынғы тұрғылықты жеріне оралу құқығын берумен қатар жүрмеген жағдайларды талдауға ерекше мән беріледі, бұл олардың әлеуметтік жағдайының ерекшеліктеріне айтарлықтай әсер етті. Сондай-ақ, әлеуметтік-саяси факторлардың бейімделу стратегияларын қалыптастыруға және депортацияланған халық арасында этникалық сәйкестікті сақтауға әсері қарастырылады. Мақсаты мен міндеттері. Зерттеу арнайы режим жойылғаннан кейін Қазақстандағы ахыска түріктерінің бейімделу ерекшеліктеріне бағытталған. Жұмыс барысында бұл процеске әсер ететін әлеуметтік және саяси факторларды анықтау; сондай-ақ этникалық сәйкестікті сақтаудағы тілдің, діннің және отбасылық байланыстардың рөлін талдау жоспарланды; ұжымдық жадыны қалыптастыру тетіктерін зерттеу; посткеңестік кеңістіктің әртүрлі мемлекеттеріндегі бейімделу процестеріне салыстырмалы талдау жүргізу. Материалдар мен әдістер. Бұл зерттеу мұрағат материалдары мен қолданыстағы ғылыми жарияланымдарды зерттеуге негізделген. Әдістемелік база ретінде салыстырмалы тарихи талдау және құжаттарды мазмұндық талдау пайдаланылды; Тарихи контекст пен мінез-құлық үлгілерінің көріністері арасындағы байланыстарды анықтау үшін психо-Тарихи тәсіл принциптері қосымша қолданылды. Нәтижелер. Талдау көрсеткендей, ахыска түріктерінің бейімделуі бірнеше деңгейде өтті және этномәдени бірегейлікті сақтаумен интеграция процестерінің үйлесімімен сипатталды. Зерттеу барысында сәтті бейімделудің негізгі мәні өзгерген әлеуметтік ортада этникалық сәйкестікті сақтауда маңызды рөл атқарған этникалық ынтымақтастық, діни әдет-ғұрыптар, отбасылық және туыстық қатынастар, сондай-ақ билингвизм екендігі анықталды. Қорытынды. 1956 жылдан кейін Қазақстандағы ахыска түріктерінің бейімделуі осы этникалық қауымдастықтың сыртқы шектеулері мен ішкі мүмкіндіктерінің тоғысында туындаған күрделілікпен сипатталды. Алынған деректерді талдау депортацияланған халықтардың кеңестік және кейінгі посткеңестік шындық шеңберінде бейімделу процесінің ерекшелігін дәлірек түсінуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: Ахыска түріктері, Тарихи жарақат, аккультурация, этнопсихологиялық контекст, қазақстандық бірегейлік, әлеуметтік-мәдени трансформация.

Алғыс. *Мақала әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих факультетінің 2025 жылғы 29 желтоқ-сандағы № 6350-б/а бұйрығымен бекітілген PhD докторанттың «Қазақстан аумағындағы ахысқа түріктері: бейімделу және этникалық бірегейлікті сақтау тарихы (1944–2024 жж.)» тақырыбындағы диссертациялық зерттеуі аясында дайындалды.*

E.R. Kochiyev[1]*, *Z.E. Kabuldinov*[2]
[1]*Junior researcher, PhD student,*
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan
e-mail: elnurkochiyev@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0894-1342

[2]*Doctor of Historical Sciences, Professor, general director,*
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan
e-mail: kabulzia@rambler.ru
https://orcid.org/0000-0002-9625-0535

PECULIARITIES OF ADAPTATION OF THE AHISKA TURKS IN KAZAKHSTAN AFTER THE ABOLITION OF THE SPECIAL SETTLEMENT REGIME IN 1956

Abstract

Introduction. The article explores how the Ahiska Turks adapted to life in Kazakhstan following the end of the special settlement regime in 1956. Particular importance is attached to the analysis of those conditions under which the lifting of restrictions on movement was not accompanied by the granting of the right to return to their former place of residence, which significantly affected the specifics of their social status. The impact of socio-political factors on the formation of adaptation strategies and the maintenance of ethnic identity among the deported population is also considered. This study aims to examine how the Ahiska Turks adapted to life in Kazakhstan following the end of the special regime. It focuses on the particular challenges and changes they faced during this period. The following tasks were set as part of the work: to identify social and political factors influencing the adaptation process; to analyze the importance of language, religious practices and family relations for maintaining ethnic identity; to study the mechanisms of collective memory formation; to conduct a comparative analysis of adaptation processes in various states of the post-Soviet space. Materials and methods. This research is based on the study of archival materials and existing scientific publications. Comparative historical analysis and content analysis of documents were used as a methodological basis; additionally, the principles of the psychohistorical approach were applied to identify the links between the historical context and the manifestations of behavioral patterns. Results. The analysis revealed that the Ahiska Turks adapted in multiple ways and was characterized by a combination of integration processes with the preservation of ethno-cultural identity. The study revealed that the main importance for successful adaptation was ethnic solidarity, religious rituals, family and kinship relations, as well as bilingualism, which played an important role in maintaining ethnic identity in a changed social environment. Conclusion. The adaptation of the Ahiska Turks in Kazakhstan after 1956 was characterized by the complexity that arose at the junction of the external limitations and internal capabilities of this ethnic community. The analysis of the data obtained contributes to a more accurate understanding of the specifics of the process of adaptation of deported peoples within the framework of the Soviet and subsequent post-Soviet reality.

Key words: Meskhetian Turks, historical trauma, acculturation, ethnopsychological context, Kazakh identity, sociocultural transformation.

Acknowledgements. *The article was prepared within the framework of the dissertation research of PhD doctoral students, approved by Order No. 6350-b/a of the Faculty of History of Al-Farabi Kazakh National University dated December 29, 2025, entitled «Ahiska Turks in Kazakhstan: History of Adaptation and the Preservation of Ethnic Identity (1944–2024)».*

Введение

Актуальность исследования определяется необходимостью более глубокой проработки процессов адаптации депортированных народов на территории СССР в условиях трансформации государственной национальной политики и социальных практик во второй половине XX века. Особое внимание уделяется туркам-ахыска, депортированным в 1944 году с территории Южной Грузии в республики Средней Азии и Казахстан. В отличие от ряда других депортированных этносов, их положение в послесталинский период сохраняло значительные ограничения, прежде всего связанные с невозможностью возвращения на историческую родину.

Формальное смягчение правового статуса этой группы после отмены режима спецпоселения в 1956 году имело двойственный характер. С одной стороны, были сняты ограничения на передвижение и трудовую деятельность, с другой – отсутствовали юридические механизмы для репатриации. Это фактически закрепило турок-ахыска в новых местах расселения, в том числе в Казахстане. В таких условиях формировались адаптационные стратегии, существенно отличавшиеся от опыта других депортированных групп.

Процесс адаптации турок-ахыска в этих обстоятельствах приобретает многоаспектный характер, охватывая социально-экономическое, культурное, этническое и психологическое измерения. Особое значение имеет анализ способов сохранения этнической идентичности в условиях вынужденного расселения и длительного проживания вне исторической территории. Под этнической идентичностью в исследовании понимается комплекс устойчивых характеристик, включающий язык, религиозную принадлежность, культурные практики, внутригрупповые нормы взаимодействия и элементы коллективной памяти, обеспечивающие воспроизводство этнического сообщества.

Несмотря на значительный массив исследований депортационной политики СССР, проблема адаптации турок-ахыска в постспецрежимный период остаётся недостаточно изученной. Недостаточно внимания уделяется взаимосвязи исторических обстоятельств с психологическими механизмами адаптации, что обусловливает фрагментарность существующих научных представлений. Кроме того, в ряде работ используются обобщённые и оценочные формулировки, затрудняющие всестороннее понимание специфики адаптационных стратегий данной группы.

Основной вопрос исследования заключается в выявлении особенностей адаптации турок-ахыска в Казахстане после 1956 года на фоне сочетания формального снятия ограничений и фактической невозможности возвращения на историческую родину. Центральное внимание уделяется тому, каким образом эти условия влияли на формирование устойчивых моделей поведения, социальных практик и механизмов сохранения этнической идентичности.

Важным аспектом является также уточнение содержания понятия «адаптация» применительно к туркам-ахыска. В рамках исследования адаптация трактуется как многоуровневый процесс, включающий социальную интеграцию, экономическое приспособление, формирование прочных внутригрупповых связей и сохранение этнокультурных характеристик в новых условиях проживания.

Исходная гипотеза предполагает, что адаптация турок-ахыска в Казахстане после отмены режима спецпоселения имела сложный и многослойный характер и определялась взаимодействием внешних факторов, включая государственную политику и социально-экономическую среду, с внутренними факторами, такими как этнокультурные традиции, религиозные практики и семейно-родственные связи. Предполагается, что именно синтез этих факторов обеспечивал одновременную интеграцию группы в принимающее общество и сохранение её этнической самобытности.

Таким образом, исследование нацелено на комплексный анализ процессов адаптации турок-ахыска с учётом их исторического контекста и психологического содержания, что

способствует более точному определению положения данной группы в системе межэтнических отношений Казахстана во второй половине XX века.

Материалы и методы

Источниковую базу исследования составляют архивные документы государственных архивов Республики Казахстан и Российской Федерации, а также опубликованные нормативные акты, воспоминания очевидцев и результаты научных исследований. Наиболее значимыми являются материалы, позволяющие воспроизвести механизм депортации, определить правовой статус турок-ахыска и охарактеризовать условия их последующей адаптации.

В работе использованы документы нижеследующих архивных фондов, отражающие решения о депортации турок-ахыска, их размещении в Казахстане, материальном и трудовом устройстве, а также оказании продовольственной помощи спецпереселенцам. Особое значение имеют постановление ГОКО № 6279сс от 31 июля 1944 г., документы партийных и советских органов Алма-Атинской, Джамбулской, Южно-Казахстанской и Кзыл-Ординской областей, переписка с союзным руководством.

Данные архивные материалы включают отчёты органов НКВД, статистические сведения о переселении, документы административного управления, а также переписку государственных органов. Это позволяет воспроизвести как институциональные механизмы депортации, так и обстоятельства последующего расселения и адаптации.

Особое значение придаётся нормативным актам, в частности приказам НКВД СССР, таким как № 160 и № 5279, регулирувшим порядок депортации и расселения переселенцев. Анализ этих документов позволяет выделить административно-правовые основания переселения и выявить специфику реализации государственной политики в отношении депортированных групп.

Важным дополнением к официальным данным выступают устные свидетельства и воспоминания представителей турок-ахыска, которые дают возможность учитывать субъективное восприятие событий и выявить психологические аспекты адаптации, не отражённые в официальных документах.

При работе с источниками учитывались их специфические особенности. Архивные документы зачастую имеют фрагментарный характер, содержат повреждения текста, а также неточности в персональных данных и статистических показателях. Кроме того, в некоторых случаях представители турок-ахыска фиксировались под другими этнонимами, например, «азербайджанцы», что требует дополнительной критики и сверки источников. Следует также учитывать, что официальная отчётность советского периода могла не полностью отражать действительность ввиду идеологической обусловленности и особенностей учёта населения.

Методологическая основа исследования построена на комплексе взаимодополняющих методов. Сравнительно-исторический метод использован для сопоставления адаптационных процессов турок-ахыска с аналогичными процессами у других депортированных народов, в частности чеченцев, ингушей и крымских татар. Это позволило выявить общие тенденции и отличительные черты положения рассматриваемой группы.

Историко-генетический метод использован для анализа причинно-следственных связей между депортацией, изменением правового статуса после 1956 года и формированием адаптационных стратегий.

Контент-анализ архивных документов и научных публикаций позволил систематизировать сведения о социальных условиях, характере расселения и механизмах интеграции турок-ахыска.

Элементы психоисторического подхода использованы для интерпретации коллективных реакций на депортацию, формирования коллективной памяти и устойчивых моделей поведения в условиях вынужденного переселения.

Совокупность перечисленных методов обеспечила комплексный анализ процесса адаптации турок-ахыска с учётом его институциональных, социальных и психологических аспектов.

Результаты и обсуждение

Современное изучение историко-психологической адаптации турок-ахыска в Казахстане характеризуется фрагментарностью и недостаточной междисциплинарной интеграцией. Несмотря на значительное количество работ, посвящённых депортации и расселению данной группы, комплексный анализ адаптации как историко-психологического явления остаётся недостаточно разработанным. В научных исследованиях преобладают историко-описательные и социокультурные подходы, тогда как работы, объединяющие институциональные, культурные и психологические аспекты, представлены в ограниченном объёме [1, с. 77].

Первое направление исследований посвящено депортации 1944 года и её последствиям. В этом направлении работают Ахмедова, Дьяченко, Аяган, Ибрашева и Озмен, Айдынгюн, Пирцхалава и Сурманидзе. Они рассматривают депортацию как ключевой фактор, определивший последующее развитие адаптационных процессов. В этих исследованиях подчёркивается системный характер насильственного переселения, сопровождавшегося тяжёлыми социально-экономическими условиями, которые оказали долговременное влияние на социальную структуру группы и её психологическое состояние. Депортация при этом рассматривается не только как проявление репрессивной политики, но и как фактор консолидации этнической группы. Аяган обращает внимание на особенности государственной политики в послевоенный период, в частности на отсутствие полноценной реабилитации, повлиявшее на формирование специфического правового статуса турок-ахыска. Это обстоятельство замедлило процессы интеграции и создало условия для сохранения статуса «ограниченной включённости» в социальную структуру [2, с. 84–97].

Ибрашева и Озмен отмечают, что запрет на возвращение на историческую родину после 1956 года способствовал превращению Казахстана в пространство вынужденной, но постепенно институционализирующейся адаптации. В целом авторы данного направления рассматривают депортацию как базовый исторический фактор, определивший социальные и психологические механизмы адаптации. Вместе с тем адаптация в этих работах преимущественно представлена как реакция на внешние условия, тогда как внутренним психологическим процессам уделено меньше внимания [3, с. 1-14].

Второе направление исследований сосредоточено на механизмах социокультурной адаптации, включая язык, религию, семейные структуры и этническую солидарность. Эти исследования рассматривают адаптацию турок-ахыска в Казахстане в контексте межэтнического взаимодействия, подчёркивая значение принимающего общества и роль казахского социума в обеспечении культурной и психологической стабильности. Подобные выводы отражены в трудах Казиева, который связывает успех адаптации с мобилизацией труда и коллективистскими практиками [4, с.83-93].

Айдынгюн предлагает концептуализацию этнической идентичности турок-ахыска как подвижной категории, формирующейся в условиях институционального непризнания и социальной маргинализации, при этом идентичность исполняет компенсаторную функцию, обеспечивая психологическую устойчивость в ситуации неопределённости [5, с.185-197].

Некоторые исследователи выделяют значение этнической солидарности, языка и религии как инструментов сохранения групповой целостности, а Гусейнова указывает на трансформацию идентичности в межпоколенческом разрезе и растущую языковую ассимиляцию среди молодёжи. В рамках данного подхода адаптация рассматривается как процесс балансирования между интеграцией и сохранением этнокультурной самобытности. Однако и здесь психологический аспект зачастую носит описательный характер и не получает достаточной теоретической разработки [6, с.5-9].

Ряд исследований сосредоточен на анализе социально-экономических механизмов адаптации и роли институтов. Например, включение турок-ахыска в хозяйственную систему способствовало их социальной легитимации и формированию образа «трудового меньшинства». Также существуют особенности образовательных механизмов адаптации, их значения в институциональной среде для интеграции молодого поколения [7, с.39-44].

В некоторых исследованиях акцентируется роль принимающего общества, от установок которого во многом зависит успешность интеграции мигрантов. Осипов анализирует значение общественных организаций как инструмента институционализации этничности и перехода от пассивной адаптации к активной социальной позиции. Данный подход демонстрирует, что адаптация определяется не только внутренними ресурсами общины, но и внешними институциональными условиями. Однако психологическое измерение в этих работах также остаётся вторичным [8, с.277-403].

Наиболее перспективным направлением является изучение адаптации через призму исторической памяти, травмы и межпоколенческой передачи опыта. Исследователи рассматривают депортацию как травматический опыт, трансформирующийся в устойчивые модели поведения и передаваемый через семейные практики. Исследования показывают, что коллективная память выполняет двойственную функцию: с одной стороны, она закрепляет травматический опыт, с другой – выступает ресурсом устойчивости и консолидации. Сходные процессы выявлены и у других депортированных групп, что позволяет говорить о типологических закономерностях [9, с.466-480].

В рамках данного подхода формируется представление об адаптации как о процессе переработки исторической травмы и её интеграции в коллективное сознание. Однако системных междисциплинарных исследований, объединяющих историю и психологию, по-прежнему недостаточно. Современная историография расширяет рамки анализа, включая транснациональные и сравнительные перспективы. Турецкие исследователи показывают, что ключевые элементы идентичности (язык, религия, семья) сохраняются независимо от страны проживания [10, с.187-216].

Сравнительные исследования показывают, что адаптация турок-ахыска отличается от опыта других депортированных народов большей степенью диаспоральности и устойчивой ориентацией на историческую родину. Анализ литературы позволяет выделить ряд нерешённых проблем: недостаточную разработанность психологического аспекта адаптации, поскольку большинство исследований ограничивается фиксацией факторов и не раскрывает механизмов их действия; отсутствие междисциплинарного синтеза, вследствие чего исторические и психологические исследования по-прежнему развиваются раздельно; слабую изученность межпоколенческой динамики, поскольку практически отсутствуют работы, прослеживающие трансформацию идентичности на протяжении нескольких поколений; недостаточную региональную дифференциацию внутри Казахстана; ограниченное количество психолингвистических исследований роли языка в процессах адаптации; а также фрагментарность гендерных исследований, несмотря на признание значимой роли женщин в сохранении культурной памяти [11, с.14-26]..

Историография проблемы демонстрирует переход от описания депортации к изучению сложных механизмов адаптации, включающих социальные, культурные и психологические компоненты. Вместе с тем степень изученности этих аспектов остаётся неравномерной. Исторический и социокультурный компоненты исследованы значительно лучше, тогда как историко-психологическое измерение адаптации требует дальнейшего теоретического осмысления и эмпирического изучения. Это определяет научную новизну и актуальность настоящего исследования, направленного на комплексный анализ адаптации турок-ахыска в Казахстане как историко-психологического процесса. Полученные в ходе исследования данные позволяют системно реконструировать процесс постспецрежимной адаптации турок-ахыска в Казахстане как многоуровневое историко-психологическое явление, включающее

институциональные ограничения, социокультурные трансформации и формирование устойчивых моделей коллективного поведения.

Прежде всего, анализ архивных источников подтверждает организованный и нормативно регламентированный характер депортации 1944 года. В документах Государственного Комитета Обороны и НКВД СССР зафиксированы механизмы выселения, включая учёт переселяемых, маршруты транспортировки и распределение по регионам. Согласно материалам РГАСПИ [12], решение о выселении сопровождалось инструкциями по конфискации имущества и административному контролю над переселенцами. В документах ГАРФ [13] отражены отчёты о размещении спецпереселенцев в Казахской ССР, в которых отмечается нехватка жилья, продовольствия и медицинской помощи. Эти материалы показывают, что депортация представляла собой не только акт насильственного переселения, но и систему длительного административного контроля.

Материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан [14] фиксируют распределение турок-ахыска по колхозам и совхозам, а также их обязательства по трудовой мобилизации. В отчётах отмечается, что переселенцы привлекались к сельскохозяйственным работам независимо от прежней профессиональной специализации. Это подтверждает вынужденный характер экономической адаптации, происходившей в условиях ограниченного выбора.

Отдельное значение имеет уточнение правового статуса турок-ахыска в период 1944–1956 гг. Документы Архива Президента Республики Казахстан свидетельствуют о действии режима спецпоселений, предусматривавшего ограничения на передвижение, обязательную регистрацию и административный надзор. Приказы НКВД СССР, включая № 160, регламентировали порядок учёта спецпереселенцев и ответственность за нарушение режима. Следовательно, адаптация в этот период происходила в условиях институционального давления и не может рассматриваться как добровольный процесс интеграции [15].

Сопоставление архивных данных с устными свидетельствами выявило важную закономерность: несмотря на тяжёлые условия существования, формировались устойчивые механизмы коллективного выживания. К ним относились взаимопомощь, перераспределение ресурсов внутри общины и формирование неформальных сетей поддержки. Эти практики подтверждаются как документально (отчёты местных органов власти о «самоорганизации переселенцев»), так и воспоминаниями очевидцев, в которых подчёркивается роль соседской и родственной поддержки [16].

Следующий значимый результат связан с периодом после отмены спецрежима в 1956 году. Архивные материалы показывают, что формальная либерализация не сопровождалась полной институциональной реабилитацией. В документах отсутствуют указания на предоставление права возвращения в места исходного проживания, что подтверждает длительный характер вынужденной оседлости в Казахстане. В этот период адаптация приобретает иной характер: от принудительного выживания она постепенно переходит к социальной интеграции.

Анализ динамики 1960-1980-х годов показывает переход к устойчивым формам социально-экономического участия. В отчётах местных органов фиксируется рост занятости турок-ахыска в сельском хозяйстве, строительстве и сфере услуг. При этом сохраняется тенденция к компактному проживанию, способствующая воспроизводству этнокультурных норм. Это позволяет рассматривать сочетание интеграции и культурной автономии как одну из ключевых моделей адаптации.

С психологической точки зрения результаты исследования показывают формирование так называемого «адаптационного ядра», включающего устойчивые ценности и поведенческие стратегии. К ним относятся приоритет семейных и родственных связей, высокая значимость религиозных норм, ориентация на трудовую дисциплину, коллективизм и взаимная ответственность. Эти элементы зафиксированы как в этнографических наблюдениях, так и в устных источниках, где подчёркивается их роль в преодолении последствий депортации.

Особое место в результатах исследования занимает трансформация идентичности. Анализ эмпирических данных показывает, что идентичность турок-ахыска в Казахстане имеет многослойный характер. Во-первых, это этнический компонент, что есть осознание принадлежности к ахыска-туркам. Во-вторых, религиозный компонент, коим является ислам как нормативная система. В-третьих, гражданский компонент, то есть принадлежность к Казахстану. Такое сочетание подтверждает гипотезу исследования о формировании гибридной идентичности как механизма адаптации.

Результаты также показывают ключевую роль межпоколенческой динамики. Старшее поколение ориентировано на сохранение памяти о депортации и традиционных норм, тогда как молодое поколение характеризуется большей включённостью в образовательные и социальные институты Казахстана. Это способствует формированию новых моделей поведения, сочетающих традиционные и современные элементы.

Важную роль в процессе адаптации играет язык. Эмпирические данные подтверждают функционирование трёхъязычной модели. Родной (староосманский) язык используется в семейной и культурной среде. Казахский язык используется в межэтническом взаимодействии. Русский язык служит основным языком образования и профессиональной сферы. Данная модель одновременно обеспечивает интеграцию и сохранение этнокультурной специфики.

Анализ современных процессов (1990-е гг. по настоящее время) показывает переход к институционализированной форме адаптации. Создание этнокультурных объединений, участие в Ассамблее народа Казахстана и развитие общественных организаций свидетельствуют о превращении адаптации из преимущественно неформального процесса в более структуриро-ванный механизм взаимодействия с государством.

Сопоставление полученных результатов с данными обсуждения подтверждает выдвинутую гипотезу о том, что адаптация турок-ахыска носит не линейный, а стадийный характер и включает три ключевых этапа. Первый этап, выживание (1944–1956 гг.). Второй, социальная стабилизация (1960–1980-е гг.). Третий, интеграция и институционализация (с 1990-х гг.).

Каждый из этапов характеризуется специфическими психологическими и социальными механизмами, что подтверждается как архивными источниками, так и научной литературой.

Таким образом, результаты исследования показывают, что адаптация турок-ахыска в Казахстане представляет собой сложный процесс, обусловленный сочетанием внешних факторов (государственная политика, экономические условия) и внутренних факторов (культура, религия, коллективная память). Полученные данные позволяют не только подтвердить гипотезу, но и уточнить механизмы историко-психологической адаптации, что способствует восполнению выявленных в историографии пробелов.

Заключение. Проведённое историко-психологическое исследование показало, что адаптация турок-ахыска в Казахстане представляет собой сложный, многоуровневый и длительный процесс, который нельзя свести исключительно к социально-экономической или культурной интеграции. Этот процесс сопровождался трансформацией коллективной идентичности, формированием устойчивых моделей поведения и развитием механизмов внутренней самоорганизации в условиях внешних ограничений.

В ходе исследования подтверждена выдвинутая гипотеза о стадийном характере адаптации. Процесс проходил через три взаимосвязанных этапа:

первый этап характеризовался экстремальными условиями выживания в период депортации и действия спецрежима, когда основными задачами были физическое сохранение жизни и формирование базовых механизмов коллективной поддержки;

второй этап связан с постепенной социальной стабилизацией, включением в экономическую и общественную жизнь, а также сохранением и закреплением культурных и семейных структур;

третий этап отражает переход к активной интеграции в условиях независимого Казахстана, сопровождавшийся институционализацией этнокультурной жизни и расширением участия в общественных процессах.

Травматический опыт депортации не привёл к разрушению этнической идентичности, а, напротив, способствовал её консолидации. Коллективная память о пережитых событиях стала одним из ресурсов устойчивости и способствовала формированию ценностной системы, основанной на взаимопомощи, семейной солидарности, трудовой этике и религиозно-нравственных нормах.

К основным механизмам адаптации относятся:

– развитые формы внутригрупповой поддержки и коллективизма;

– сохранение и передача культурных и религиозных норм;

– высокая роль семьи как института социальной и психологической защиты;

– трудовая активность как средство интеграции и социальной мобильности;

– языковая гибкость, обеспечивающая включённость в многонациональную среду при сохранении этнической самобытности.

Адаптация турок-ахыска носит интегративный характер, сочетая включённость в социально-экономическую систему Казахстана с сохранением этнокультурной специфики. В результате сформировалась устойчивая модель сосуществования, при которой этническая идентичность не препятствует интеграции, а способствует её сохранению.

Особое значение имеет межпоколенческая трансформация идентичности. Современное поколение демонстрирует более гибкие и многослойные формы самосознания, сочетающие этнические, гражданские и культурные компоненты. Это свидетельствует о переходе от модели замкнутой адаптации к более открытой и динамичной интеграции.

Полученные результаты также указывают на значимую роль принимающей социальной среды. Казахстанская модель межэтнического взаимодействия создала условия для снижения конфликтности, развития толерантности и сохранения культурного разнообразия, что существенно повлияло на успешность адаптационных процессов.

На основе полученных результатов сформулированы следующие практические рекомендации:

– учитывать исторический опыт адаптации турок-ахыска при разработке государственной политики в сфере межэтнических отношений и интеграции миграционных и депортированных сообществ;

– развивать институциональную поддержку этнокультурных объединений как механизмов сохранения языка, традиций и исторической памяти;

– усиливать программы межкультурного диалога, направленные на формирование устойчивой и толерантной социальной среды;

– поддерживать развитие многоязычия как инструмента социальной интеграции и межэтнического взаимодействия;

– расширять участие молодёжи в образовательных, культурных и цифровых проектах, способствующих сохранению исторической памяти и развитию гибкой идентичности;

– внедрять результаты историко-психологических исследований в образовательные программы с целью формирования культуры межэтнического взаимодействия и гражданской идентичности;

– стимулировать междисциплинарные исследования, направленные на изучение психологических механизмов адаптации, межпоколенческой динамики и трансформации идентичности.

Таким образом, адаптация турок-ахыска в Казахстане представляет собой пример устойчивого развития этнического сообщества в условиях исторической травмы и социальной трансформации. Полученные результаты показывают, что сочетание внутренних ресурсов

общины и благоприятной общественной среды способствует сохранению этнокультурной идентичности и её интеграции в современное общество.

Список использованной литературы:

1. Ахмедова О.А. К истории принудительного переселения турков-месхетинцев в Узбекистан // Редакционная коллегия: Шайдуров В.Н., Иноятова Д.М., Левашко В.О., Абдуллаев У.И. – 2023. – С. 77.

2. Аяган Б. Г. К вопросу о депортации народов Северного Кавказа в Казахскую ССР в годы Великой Отечественной войны 1944 г. [по данным казахстанских архивов] // История, археология и этнография Кавказа. – 2023. – Т. 19. – № 1. – С. 84–97. DOI: 10.32653/CH19184-97.

3. İbraşeva Ş., Özmen S. Forced Relocation of Caucasian Turks to Kazakhstan // Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Bilimler Dergisi. – 2020. – Vol. 5, No. 1. – P. 1–14. DOI: 10.33905/bseusbed.655340.

4. Казиев С. Ш. Парии, партнеры и конкуренты: «наказанные» народы и местное население в Казахстане [1941–1953 гг.] // Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – № 14 [369]. – С. 83–93.

5. Aydıngün A. Creating, Recreating and Redefining Ethnic Identity: Ahıska/Meskhetian Turks in Soviet and post-Soviet Contexts // Central Asian Survey. – 2002. – Vol. 21, No. 2. – P. 185–197.

6. Гусейнова М. Д. Возникновение и культурная адаптация ахыска турок в Киргизской Республике // Международный журнал экспериментального образования. – 2020. – № 5. – С. 5–9.

7. Алиева-Чынар М. И., Татаринцева И. Н. Проблемы адаптации в образовательную сферу детей турок Ахыска, мигрировавших в Турцию // Гуманитарные науки. – 2021. – № 4 [56]. – С. 39–44.

8. Осипов А. Г. Публичная репрезентация месхетинцев // Археология и этнография понтийско-кавказского региона. – 2018. – С. 277–403.

9. Шериязданов Б. Р., Аканов К. Г. Депортированные в Казахстан корейцы: историческая память и опыт адаптации // Отан тарихы. – 2024. – Т. 27. – № 2. – С. 466–480. DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_466-480.

10. Poyraz T., Güler A. Ahıska Kimliğinin Göç Sürecinde İnşası: Amerika'ya Göç Eden Ahıska Türkleri // Bilig. – 2019. – No. 91. – P. 187–216. DOI: 10.12995/bilig.9108.

11. Oh C. J. Comparative Analysis of the Ahıska [Meskhetian] Turks and Koreans in Post-soviet Kazakhstan and Uzbekistan: The Making of Diaspora Identity and Culture // Millî Folklor. – 2012. – Vol. 24, No. 94. – P. 14–26.

12. Российский государственный архив социально-политической истории, Ф.17. Оп.162. Д. 9.

13. Государственный архив Российской Федерации, Ф. 9479. Оп. 1. Д. 37.

14. Центральный государственный архив Республики Казахстан, Ф. 1418. Оп. 2. Д. 215.

15. Архив Президента Республики Казахстан, Ф. 708. Оп. 1/1. Д. 7.

16. Архив Президента Республики Казахстан, Ф. 708. Оп. 1/1. Д. 8.

References:

1. Akhmedova O. A. K istorii prinuditel'nogo pereseleniya turkov-meskhetintsev v Uzbekistan // Redaktsionnaya kollegiya: Shaydurov V. N., Inoyatova D. M., Levashko V. O., Abdullayev U. I. – 2023. – S. 77.

2. Ayagan B. G. K voprosu o deportatsii narodov Severnogo Kavkaza v Kazakhskuyu SSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1944 g. [po dannym kazakhstanskikh arkhivov] // Istoriya, arkheologiya i etnografiya Kavkaza. – 2023. – T. 19. – № 1. – S. 84–97. DOI: 10.32653/CH19184-97.

3. İbraşeva Ş., Özmen S. Forced Relocation of Caucasian Turks to Kazakhstan // Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Bilimler Dergisi. – 2020. – Vol. 5, No. 1. – P. 1–14. DOI: 10.33905/bseusbed.655340.

4. Kaziev S. Sh. Pariï, partnery i konkurenty: «nakazannyye» narody i mestnoye naseleniye v Kazakhstane [1941–1953 gg.] // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2015. – № 14 [369]. – S. 83–93.

5. Aydıngün A. Creating, Recreating and Redefining Ethnic Identity: Ahıska/Meskhetian Turks in Soviet and post-Soviet Contexts // Central Asian Survey. – 2002. – Vol. 21, No. 2. – P. 185–197.

6. Guseynova M. D. Vozniknoveniye i kul'turnaya adaptatsiya akhyska turok v Kirgizskoy Respublike // Mezhdunarodnyy zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya. – 2020. – № 5. – S. 5–9.

7. Aliyeva-Chynar M. I., Tatarintseva I. N. Problemy adaptatsii v obrazovatel'nuyu sferu detey turok Akhyska, migrirovavshikh v Turtsiyu // Gumanitarnyye nauki. – 2021. – № 4 [56]. – S. 39–44.

8. Osipov A. G. Publichnaya reprezentatsiya meskhetintsev // Arkheologiya i etnografiya pontiysko-kavkazskogo regiona. – 2018. – S. 277–403.

9. Sheriyazdanov B. R., Akanov K. G. Deportirovannyye v Kazakhstan koreytsy: istoricheskaya pamyat' i opyt adaptatsii // Otan tarikhy. – 2024. – T. 27. – № 2. – S. 466–480. DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_466-480.

10. Poyraz T., Güler A. Ahıska Kimliğinin Göç Sürecinde İnşası: Amerika'ya Göç Eden Ahıska Türkleri // Bilig. – 2019. – No. 91. – P. 187–216. DOI: 10.12995/bilig.9108.

11. Oh C. J. Comparative Analysis of the Ahıska [Meskhetian] Turks and Koreans in Post-soviet Kazakhstan and Uzbekistan: The Making of Diaspora Identity and Culture // Millî Folklor. – 2012. – Vol. 24, No. 94. – P. 14–26.

12. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii, F. 17. Op. 162. D. 9.

13. Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoy Federatsii, F. 9479. Op. 1. D. 37.

14. Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan, F. 1418. Op. 2. D. 215.

15. Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan, F. 708. Op. 1/1. D. 7.

16. Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan, F. 708. Op. 1/1. D. 8.

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.09.03
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 974(57) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.008

Вальдемар Шмидт[*1]

[1]*магистр истории Университет Регенсбурга, Регенсбург, Германия*
E – mail: werdongar@gmx.de
https://orcid.org/0000-0002-1240-8041

ОБ ЭМИГРАЦИИ ЕВРОПЕЙСКИХ ЕВРЕЕВ НА ТЕРРИТОРИЮ АФРИКАНСКОГО КОНТИНЕНТА (НА ПРИМЕРЕ ЮЖНОЙ АФРИКИ И ПОДМАНДАТНЫХ ТЕРРИТОРИЙ ВЕЛИКОБРИТАНИИ)

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы эмиграционного движения европейских евреев на территорию африканского континента в различные хронологические периоды. Автор на основе документальных материалов федерального архива Германии, а также на основе использования материалов периодической печати Германии попытался проследить причины и особенности различных периодов эмиграции европейских евреев на африканский континент. Большое внимание в статье уделено эмиграции европейских евреев на территориию Южно-Африканского Союза середины 30-х годов, особенно усилившегося после прихода национал – социализма в Германии. Автор также рассмотрел вопросы отношения правительства и населения Южно-Африканского Союза к эмиграции европейских евреев. Помимо этого в статье также уделено внимание эмиграции немецких евреев в Танганику (бывшая немецкая Восточная Африка) и Юго-Западную Африку являвшиеся в 30-е годы подмандатными территориями Великобритании. В этой связи указаны позиции ведомственных служащих нацистской Германии и их отношение к эмиграции немецких евреев на территориию бывших колониальных владений Германии.

Ключевые слова*:* эмиграция, европейские евреи, африканский континент, Южная Африка, подмандатные территории Великобритании, архивные материалы, периодическая печать

Вальдемар Шмидт[*1]

[1]*Регенсбург университетінің тарих магистрі,*
Регенсбург, Германия, E-mail: werdongar@gmx.de
https://orcid.org/0000-0002-1240-8041

ЕУРОПАЛЫҚ ЕВРЕЙЛЕРДІҢ АФРИКА ҚҰРЛЫҒЫНА ЭМИГРАЦИЯСЫ ТУРАЛЫ (ОҢТҮСТІК АФРИКА ЖӘНЕ ҰЛЫБРИТАНИЯНЫҢ МАНДАТТЫҚ АУМАҚТАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мақалада әртүрлі тарихи кезеңдердегі еуропалық еврейлердің Африка құрлығына эмиграциялық қозғалысы қарастырылады. Автор Германия Федералдық архивінің құжаттық материалдары мен неміс мерзімді баспасөзінің деректеріне сүйене отырып, еуропалық еврейлердің Африка құрлығына қоныс аударуының негізгі себептерін, алғышарттарын және жекелеген кезеңдердегі ерекшеліктерін анықтауға ұмтылады.

Мақалада 1930-жылдардың ортасында Еуропадан Оңтүстік Африка Одағына бағытталған еврей эмиграциясына ерекше назар аударылады. Германияда ұлттық-социалистік режимнің билікке келуінен кейін бұл үдерістің айтарлықтай күшейгені көрсетіледі. Сонымен қатар Оңтүстік Африка Одағы үкіметі мен жергілікті халықтың еуропалық еврейлердің эмиграциясына қатысты ұстанымдары мен көзқарастары талданады.

Бұдан бөлек, зерттеуде неміс еврейлерінің Танганьикаға (бұрынғы Германияның Шығыс Африкасы) және Оңтүстік-Батыс Африкаға эмиграциясы мәселелері қарастырылады. Аталған аумақтар 1930-жылдары Ұлыбританияның мандаттық басқаруындағы территориялар болған. Осыған байланысты нацистік Германияның мемлекеттік мекемелері қызметкерлерінің бұрынғы герман отарлық иеліктеріне неміс еврейлерінің эмиграциясына қатысты ұстанымдары мен көзқарастары да сараланады.

Кілт сөздер: эмиграция, еуропалық еврейлер, Африка құрлығы, Оңтүстік Африка, Ұлыбританияның мандаттық аумақтары, архивтік материалдар, мерзімді баспасөз.

Waldemar Schmidt[*1]

[1]*Magister of History,University of Regensburg, Regensburg, Germany, Email:werdongar@gmx.de*
E-mail: werdongar@gmx.de
https://orcid.org/0000-0002-1240-8041

ON THE EMIGRATION OF EUROPEAN JEWS TO THE TERRITORY OF THE AFRICAN CONTINENT (USING THE EXAMPLE OF SOUTH AFRICA AND THE BRITISH MANDATE TERRITORIES)

Abstract

The article examines the issues of the emigration movement of European Jews to the territory of the African continent in various chronological periods. The author, based on documentary materials from the German federal archive, as well as on the basis of the use of materials from German periodicals, tried to trace the causes and features of various periods of emigration of European Jews to the African continent. Much attention is paid in the article to the emigration of European Jews to the territory of the Union of South Africa in the mid-30s, which especially intensified after the advent of National Socialism in Germany. The author also examined the attitude of the government and population of the Union of South Africa to the emigration of European Jews. In addition, the article also pays attention to the emigration of German Jews to Tanganyka (former German East Africa) and South-West Africa, which were British mandate territories in the 30s. In this regard, the positions of departmental employees of Nazi Germany and their attitude towards the emigration of German Jews to the territory of the former colonial possessions of Germany are indicated.

Keywords: emigration of European Jews, British mandate territories, South Africa, archival documents, periodical materials, Nazi Reich

Введение

Важным аспектом в исследовании исторического прошлого африканского континента является освящение вопросов связанных с эмиграцией европейских евреев прежде всего на территорию Южной Африки, а также в пределы других африканских территорий являющихся впоследствии мандатными владениями Великобритании.

Актуальность исследования была обусловлена необходимостью введения в научный оборот малоизвестных архивных материалов по вопросам эмиграции европейских евреев на африканский континент. Актуальность предлагаемой статьи также и в том, что в ранних исследованиях вопросов эмиграции европейских евреев, авторы не использовали в исследова-

ниях материалы периодической печати, как определенного источника для рассмотрения данной проблемы.

Материалы методы.

Для исследования данной темы имеется давольно обширный источниковый материал прежде всего в публикациях немецкой периодической печати начиная с 80-х гг. XIX в. и заканчивающийся периодом 30-х–40-х гг. XX столетия. Важными докуметнальными материалами при исследовании вопросов эмиграции немецких евреев из нацистской Германии являются публикации немецко – еврейских газет, в которых помещены информативные сведения о развитии эмиграционного движения немецких евреев после захвата национал – социалистами власти. Большим подспорьем в изучении и исследовании эмиграции евреев на территорию африканского континента в период установления нацистского режима в Германии являются материалы архивных дел федерального архива Германии по вопросам эмиграции немецких евреев в бывшую немецкую Восточную Африку (Танганику), а таже Юго – Западную Африку. Это прежде всего акты внешнеполитического ведомства Германии за период с февраля 1933 г. по март 1939 г., которые отложились в фонде R 1001/64 том 1 «Евреи и еврейские полукровки в немецкой Восточной Африке», а также в фонде R 1001/1168 «Евреи и еврейские полукровки в Юго-Западной Африке», в котором сосредоточены документальные материалы периода с декабря 1935 г. по май 1939 г. В архивных фондах сосредоточены материалы ведомственной переписки по вопросам эмиграции немецких евреев в подмандатные территории Великобритании, прошения о возможности эмиграции и прочии документы, в той или иной степени отражающие деятельность нацистских органов занимавшихся вопросами эмиграции еврейского населения страны.

Результаты и обсуждение

Прежде всего перед тем, как приступить к освящению вопроса, следовало бы указать на моменты появления европейских евреев прежде всего на территории Южной Африки. Нигде на африканском континенте евреи не были так сильно представлены, как в Южной Африке. Евреи появились на территории современной ЮАР еще в XVII в., что явилось результатом их переселения из Европы в потоке голландской колонизации. Число евреев на территории Южной Африки также заметно увеличилось в результате их массовой эмиграции из Российской империи после погромов 1881-1882 гг. После разделов Польши большое число евреев проживало в так называемой черте оседлости на территории Российской империи. В XIX в. 5 млн. из 7 млн. евреев проживали на территории Российской империи [1, с.71]. Дискриминация и погромы, а также преследования способствовали развитию эмиграционного движения. К этим факторам следует также отнести и рост антисемитизма, что проявлялось в государственном преследование еврейского народа, что отличает эмиграционное движение евреев от других групп эмигрантов. После убийства Александра II 1 марта 1881 г., евреям Российской империи было поставлено в вину якобы их участие в заговоре и в последущие годы по всей России до 1884 г. происходили еврейские погромы. В эмиграции евреев смешаны моменты, как свободного желания их к эмиграции, так и мометны их вынужденной эмиграция. В большинстве случаев восточноевропей-ские евреи эмигрировали из страха потерять свое общественное положение.

1. Начальный этап эмирации европейских евреев на территорию Южной Африки

Как сообщала газета «Der Israelit» в статье «Еврейская эмиграция в последнее десятилетие», что в период с 1881 по 1925 гг. из государств Восточной Европы в Южную Африку эмигрировало 2% еврейского населения. В публикации также были приведены статистические сведения об эмиграции евреев из Литвы в Южную Африку с 1925 по 1935 гг. Как отмечала газета в это десятилетие из Литвы эмигрировало 18 000 евреев, при чем большая часть эмигрантов литовских евреев в этот период эмигрировало в Южную Африку и составило 4 988 человек [2, с.3]. В общей сложности до начала Первой мировой войны 40 000 литовских евреев эмигрировали на территорию Южной Африки [3, с. 47].

Увеличение притока евреев из Российской империи в Южную Африку привело к тому, что в 1894 г. в Капском парламенте рассматривался впервые вопрос об ограничении эмиграции. Еврейская эмиграция из Российской империи являлась побочным продуктом эмиграции в Англию и США. Прибыв в британские порты евреи из России узнавали о широких возможностях экономического роста на юге Африки. Это особенно было харктерно для периода 1870 – 1880 х гг., то есть периода алмазной и золотой лихорадки и последовавшего позднее экономического бума в Капской колонии и бурских республиках.

Эта группа еврейских эмигрантов во многих отношениях отличалась от единоверцев проживающих в Капской колонии, во-первых в религиозном отношении они были последователями хасидизма, а во-вторых разговаривали на идиш и большей частью происходили из беднейших слоев. В результате массовой эмиграции литовских евреев в крупных городах, таких как Капштадт возникли замкнутые еврейские районы, которые являлись центрами идишской культуры. В основном это были эмигранты-евреи из маленьких городов на территории современной Литвы. Их эмиграция в Южную Африку происходила через Лондон. После прибытия в порт Капштадта, вновь прибывшие эмигранты в основном расселились во внутренних областях страны. Однако целью новых эмигрантов был Йоханесбург, где происходило бурное развитие экономики и индустрии в конце XIX в. Многие из прибывших еврейских эмигрантов из Литвы поселились в одной из городских частей Йоханесбурга и к 1896 г. еврейских эмигрантов из Восточной Европы насчитывалось 6 000 человек, что составляло 12,2 % от общего числа европейского населения города [4, с.33].

В связи с эмиграцией восточноевропейских евреев в Южную Африку газета «Norddeutsche Allgemeine Zeitung» издававшаяся в Берлине писала, что «в порту Бремена основную массу эмигрантов составляют евреи, которые отсюда эмигрировали в количестве 545 человек, в основном контингент эмигрантов составляли русские евреи, которые эмигрировали в Трансвааль, Португальскую Восточную Африку, а также в Капскую колонию, где желали начать торговлю золотом и драгоценными камнями. Однако в следствии войны в Трансваале эмиграция в Южную Африку приостановилась и вызвала значительную реэмиграцию еврейских торговцев в Европу» [5,с.2]. Восточноевропейские евреи – эмигранты основной массой европейского населения Южной Африки были восприняты со скепсисом, как впрочем и в западноевропейских странах [6, с.162].

Кроме того в среде единоверцев они долгое время рассматривались с критической стороны, что способствовало тому, что давно проживающие евреи на территории Южной Африки не вступали в контакт с вновь прибывшими эмигрантами.

В 1910 г. из Капской колонии, Трансвааля, Наталя и Орании был образован британский доминион Южно-Африканский Союз. После окончания англо – бурской войны первая перепись населения проведенная во вновь созданном Южно – Африканском Союзе указывала на то, что к 1911 году на территории нового доминиона проживало 46 000 евреев [7, с.475]. Эта еврейская община была образована еще в 40 – х гг. XIX в. В основном она состояла из евреев эмигрантов Англии и Германии, которые образовали еврейскую общину в Капштадте и Грохомштоуне.

Массовая эмиграция конца XIX – начала XX вв. привела к резкому увеличению числа еврейского населения на территории Южной Африки. Однако положение еврейских переселенцев в Южной Африке в правовом отношении было не одинаково. В то время, когда переселенцы евреи в Капской колонии и Натале получили гражданские права, то в других бурских республиках, так например в Трансваале в связи с их вероисповеданием они подвергались дискриминации. Это прежде всего проявилось в том, что еврейские дети школьного возраста были лишены возможности посещения общественных школ, так как буры считали их очагами сохранения голландской культуры.

Что касается положения еврейских эмигрантов в период англо - бурской войны (1889-1902 гг.,) по свидетельствам английских националистов многие евреи являлись крупными владельцами шахт и рудников и выступали за поддержку Англии в ее борьбе с бурами. В этот

период в британской и южно-африканской прессе появляется огромное количество публикаций антисемитского характера. В прессе постоянно поднимается вопрос о влиянии евреев на английскую политику в Южной Африке. Также в немецкоязычной прессе, прежде всего в еврейской периодической печати поднимается вопрос о неблагоприятных условиях на рабочем рынке Южной Африки во взаимосвязи с эмиграцией евреев на территорию страны.

Одновременно в кругах буров распространилось недоверие к еврейским мелким торговцам, вследствии чего распространились слухи, что мелкие торговцы из числа евреев поставляют армии буров не качественное оружие, что способствует негативному влиянию на проведение военных действий. Такая позиция буров способствовала тому, что большинство мелких еврейских торговцев были вынуждены покинуть Трансвааль и в основном переселились до окончания войны в прибрежные города Южной Африки.

В связи с возникшими экономическими проблемами развившимися в результате войны, на политическом уровне это повлекло за собой развитие дискуссии об ограничении эмиграции евреев. Однако в период Первой мировой войны евреи Восточной Европы искали возможность дальнейшей эмиграции в Южную Африку при содействии родственников. Если в начале XIX в. совместная жизнь африканеров и евреев была естественной, так как в глазах верующих африканеров еврейский народ рассматривался, как избранный народ Божий. Но все более растущая эмиграция прежде всего восточноевропейских евреев с конца Первой мировой войны, стала одной из причин изминения в отношениях между африканерами и евреями. В южно-африканском обществе, в среде африканеров стали рассматривать эту эмиграцию как негативное явление для экономической и политической жизни страны,и сформировалось следущее мнение об еврейской эмиграции среди африканеров.

1. Теперь евреи рассматривались местным населением страны, как элемент не приносящий нового капитала. Хотя правительство требовало от каждого переселенца наличности в размере 35 фунтов. У большинства восточноевропейских евреев не имелось таких денег, они тайно получали их от южно-африканских евреев, чтобы предъявить чиновникам.

2. С другой стороны африканеры считали большинство восточноевропейских евреев массой народа, которое стояло на более низком жизненном уровне, чем европейское население Южной Африки.

3. Еще одним моментом обострения отношений между африканерами и еврейскими – переселенцами явилось то, что большинсто еврейских эмигрантов селилось в городах.

2. Эмиграция европейских евреев перед началом Второй мировой войны

После окончания Первой мировой войны, в связи с ростом безработицы число эмигрантов евреев из Европы на территорию Южной Африки было незначительным. Паралельно с ухудшением экономического положения в стране, в определенных кругах южно-африканского общества развилось негативное отношение к евреям, особенно в отношении к восточно-европейским евреям, которое все более ухудшалось. Этому также способствовала общественная полемика о «чистоте расы» и евгенике, которая развернулась в США и Европе, и впоследствии была импортирована в Южную Африку. Все более усиливавшийся национализм буров способствовал тому, что в их среде очень часто происходили дискуссии о так называемом «еврейском вопросе». Первое экстремистское объединение «*Afrikaner Broders Bund*» основаное в 1918 г., проводило до 1924 г. открыто и активно антисемистскую пропаганду и искала возможность упрочнения контаков с НСДАП.

По переписи 1926 г. численность еврейского населения в Южной Африке состовляла 71 816 человек, из этого числа преимущественно проживавшего в крупных городах Южно - Африканского Союза.

Таблица 1

Города	Численность еврейского населения
Йоханесбург	25 918
Капштадт	11 705
Претория	2 277
Порт Елизабет	1 502
Бломфонтайн	1 415
Кимбери	832
Эаст Лондон	679

В период мирового экономического кризиса с увеличением числа бедных и безработных среди европейского населения Южной Африки в конце 20-х годов – это послужило тому, что в Южной Африке стал усиленно развиваться антисемитизм. Националисты Южной Африки с начала 30-х годов проводили активную агитацию против еврейского меньшинтсва и эмиграции европейских евреев [8, с.208]. После того, как США в 1924 г. внесли ограничения в законы по эмиграции, значительная часть эмиграции европейских евреев была направлена в Южную Африку, куда до 1930 г. ежегодно в порт Капштадта прибывало до 2 000 еврейских эмигрантов.

Именно в этот период в Южно-Африканском Союзе получило развитие многочисленное число праворадикальных группировок. В этой связи одну из главных ролей в антисемитском движении в Южной Африке играло праворадикальное движение «серорубашечников», насчитававшее в своих рядах 2 000 членов. Помимо этого особенно активную роль в распространении идей антисемитизма играла газета «Transvaler» под руководством Фервурда.

Националисты в коалиции с лейбористами требовали принятие закона об ограничении эмиграции, то есть требовали введение определенной квоты для въезда эмигрантов на территорию Южной Африки. Поэтому закону должны были приниматься только 50 эмигрантов из определенных стран, причем для эмигрантов из стран Восточной Европы въезд был ограничен. Надо отметить, что до введения квот на эмиграцию в 1930 г. еврейская община в Южной Африке продолжала увеличиваться. Если в 1904 г. в Южной Африке проживало 38 000 евреев, что состовляло 3,4% от общего числа европейского населения, то в 1936 г. оно состовляло 90 000 и состовляло 4,5%. Статистические данные свидетельствуют о том, что во второй половине 20-х г. на территорию Южной Африки эмигрировало от 1 300 до 2 500 человек, при чем происходило постоянное увеличение их численности [9, с.277].

Эти тенденции по радикализации общественных взглядов в политической сфере способствовали тому, что в 1930 г. было выдвинуто требование о принятии закона о квотах по переселению, который прежде всего был направлен на ограничение еврейской эмиграции в Южную Африку. С помощью данного закона правительство Южно – Африканского Союза искало возможность ограничить рост еврейского населения в южно - африканских городах, где в 30-е г. евреи состаляли 60% населения занятого в торговле, так как другое европейское население в этой сфере составляло всего лишь 20%. Беспорно, что преследование евреев в нацистской Германии оказало влияние на усиление атнтисеметизма в Южной Африке, что нашло отражение в пропагандистских мероприятиях пронацистски настроенных групп перед избирателями страны. Хотя правительство Южно-Африканского Союза стремилось ограничить эмиграцию евреев из Европы, Германия в законе 1930 г. не упоминалась в числе государств, из которых не могла идти еврейская эмиграция. Дебаты по закону о квотах спровоцировали волну открытого расизма, которая подтвердила, что большая часть южно - африканского общества считает евреев нежелательным элементом в прибавлении населения.

Можно сказать, что после принятия закона антисемитские взгляды из личной сферы становяться политической доктриной. Экономическая депрессия и развитие страха у большей части европейского населения Южной Африки, а также страх перед распространением

большевистского мировоззрения и возникновение рабочих забастовок среди черного населения страны вызвали рост антисемитизма. Евреи были объявлены виновниками этих проблем и обществнных страхов. Фантазии о заговоре, как легенда о всемирном еврейском заговоре на основе «Протоколов сионских мудрецов» широко в южно - африканском варианте распро-странилась в 1934 г. После 1933 г. на территории Южно-Африканского Союза формируется целый ряд националистических, антисемитских групп, которые в своей деятельности ориентировались на фашистские движения.

Особенно интересен период 30-х – 40-х гг., когда началась массовая эмиграции еврейского населения Европы, вызваная приходом национал – социализма к власти. До прихода национал – социализма к власти и установления гитлеровского режима в Германии проживало свыше 500 000 евреев. В основном большая часть немецких евреев была сконцентрирована в Берлине – 172 672, во Франкфурте на Майне – 29 385, в Гамбурге – 19 794, в Бреслау – 23 240. Помимо этого меньшие, но значительные еврейские общины имелись в Кельне, Нюрнберге, Мюнхене и Лейпциге.

В предвоенный период одной из острейших проблем в развитии европейских государств являлась «еврейская проблема», а точнее возможность организации эмиграции европейских евреев прежде всего из нацистской Германии. В период между 1933 и 1941 гг. 250 000 человек еврейской национальности должны были покинуть Германию. В начале 1933 г., ко времени захвата нацистской партией власти, в Германии проживало 1,5 миллионов человек, которые считали себя евреями и относили себя к религиозному меньшинству 0,76% от общего количества населения.

В связи с приходом национал – социализма к власти и усилением антиеврейской политики, резко увеличилось число еврейских беженцев из нацистской Германии. Через несколько недель после прихода Гитлера к власти, нацистский режим исценировал первую волну государственного террора против евреев. В результате нагнетания антиеврейской компании и государственного антисемитизма в нацистской Германии появился длинный список преследований и насильственных акций, апогеем которого стали депортации, а в последствии геноцид. В результате прихода национал – социалистов к власти в первые недели и месяцы возросло число распоряжений и законодательных актов направленных на дискриминацию еврейского населения страны и к началу Второй мировой войны их число достигло 1400. Антиеврейская компания в Германии нагнеталась не только сверху, но также имелась инициатива борьбы против евреев от отдельных земель и их руководства. Национал – социализм придя к власти строил отношения к еврейскому населению страны, исходя из антисемитской идеологии. В русле этой идеологии происходило уничтожение веймарской правовой системы, планировалась и организовывалась эмиграция из Третьего рейха, которая сводилась к полному исчезновению евреев из структуры населения Германии и являлась стержневым элементом эмиграционной политики нацистского режима. Цель политики дискриминации, которую проводили национал – социалисты после прихода к власти сводилась к одной единственной задаче, полному изгнанию евреев из страны. Сущность нового правительства пришедшего в январе 1933 г. к власти по отношению к еврейскому населению страны охарактеризовала газета «Jüdische Rundschau». В передовой статье было сказано, что «Мы евреи стоим перед фактом, что в Германии к власти пришло враждебное правительство для нас. Национал – социализм есть враждебное евреям движение, которое базируется на идеологии антисеметизма» [10, с.1]. В начале многие немецкие евреи надеялись, что преследования, ограничения со стороны нацистского режима не будут такими жестокими, но это оказалось трагическим заблуждением. Другая часть немецких евреев не нашла надежного убежища или же не смогла эмигрировать в следствии возраста. Однако в течении 1933 г. из нацистской Германии эмигрировало 38 000 евреев. Одновременно с приходом Гитлера к власти в октябре 1933 г. Ассамблеей Лиги Наций для еврейских беженцев из Германии было решено создать отдельное ведомство главного комиссара по делмам беженцев

– выходцев из Германии во главе с Макдонольдом. Основной задачей данного органа являлось проведение переговоров о международном сотрудничестве для решения экономических, финансовых и социальных проблем эмигрантов. Но главными основными вопросами, которые решал данный орган являлись моменты оказания юридической и политической помощи для эмигрантов евреев. Еврейскую эмиграцию с 1933 г. по 1939 г. можно разделить на следущии категории в зависимости от ее правового статуса: легальную и нелегальную. Легальная эмиграция основывалась на определенных квотах въезда евреев в какую – либо страну, а нелегальная эмиграция шла с нарушением правовых норм выдвинутых властями подмандатных территорий.

В этот период возникают различные проекты о переселении европейских евреев. В этой связи во внимание были приняты старые идеи, а также были проанализированы новые возможности. По этим проектам еврейские поселения должны были возникнуть в Южной Америке, а на африканском континенте на территории Анголы, Кении, Мадагаскара, Уганды, а также в Танганике. Но более дискуссионным был проект о возможности переселения европейских евреев на Мадагаскар.

Южная Африка, которая в отличии от других стран быстрее преодолела последствия экономического кризиса, в середине 30-х г. предложила более благоприятные условия для эмиграции еврейского населения из европейских государств. Однако эти условия для эмиграции были не одинаковы для различных категорий переселенцев, так например для контингента переселенцев с высшим образованием имелись определеные ограничения [11, с. 33]. Еврейская эмиграция из Германии периода середины и конца 30-х годов не может быть идентична с эмиграцией евреев из Германии в ранний период. Трагедия для немецких евреев заключалась в том, что приход национал – социалистов к власти совпал с ограничением эмигарционных возможностей связанных с мировым экономическим кризисом.

Особенно сложная ситуация с эмиграцией евреев из Европы и прежде всего из Германии сложилась в результате аграрного кризиса в странах Латинской Америки и английских доминионах, которые искали возможность ограничить еврейскую эмиграцию. Что касается эмиграции еврейского населения из нацистской Германии, то она делиться на несколько периодов, которые имеют свои характерные особенности.

1. Первая большая волна эмиграции евреев произошла после прихода Гитлера к власти в конце января 1933 г. После чего в 1933 г. 37 000 евреев покинули Германию, и особенно своего наивысшего подъема эмиграционная волна достигла в 1934 г.

2. Вторая волна эмиграции евреев из Германии приходится на время издания «Нюрнбергских законов» в сентябре 1935 г. Этот период также характеризуется внутренней миграцией еврейского населения внутри Германии. Многие евреи переселялись из небольших городов в крупные города, где надеялись найти зашиту от развернувшейся антиеврейской копмании.

3. Третья волна эмиграции евреев из Германии приходится на 1936 г., когда численность еврейских эмигрантов достигло 250 000 человек.

В связи с эмиграцией евреев из Германии газета «Heidelberger Volksblatt» в статье «Еврейская проблема в будущем» сообщала, что «численность эмигрантов евреев из Германии не дает полной и исчерпывающей информации о количестве эмигрировавших, так как различные организации дают различную информацию касающуюся этого вопроса. По статистике Лиги Наций, при которой создан специальный орган регулирующий вопросы эмиграции евреев из Германии следует, что в 1933 г. из страны эмигрировало 60 000 человек, при чем из этого числа 86 % составляли евреи» [12, с.3]. Уже в 1935 г. еще до принятия «Нюрнбергских законов» в Германии среди определенных кругов германских властей возникло мнение об ускорении процесса эмиграции евреев из Германии, однако это направление в общественной жизни Германии не получило статуса официальной и последовательной государственной политики. В Германии развилась официальная политика принудительной эмиграции евреев.

После принятия «Нюрнбернгских законов» евреи больше не являлись гражданами рейха, но имели статус государственной принадлежности с ограниченными правами. Первоночально в Южную Африку приехало не большое количество немецких евреев, но их число значительно увеличилось после 1935 г., когда их законные и гражданские права в Германии все более ограничивались в связи с «Нюрнбергскими законами» и последующими законодательными актами на расовой основе. В течении двух лет после прихода национал – социалистов к власти немецкие евреи были отнесены к группе населения с минимальными правами. Эти мероприятия как было оговарено, в будущем были нацелены на то, чтобы приостановить процесс эмансипации, ограничить их экономические возможности и в течении короткого времени полностью изгнать евреев из Германии [13, с. 102-115]. Надо отметить, что 90% всех эмигрантов из Германии после 1933 г. составляли евреи.

В связи с ростом численности эмиграции евреев из Германии газета «Die Neue Welt», издававшейся в Вене Робертом Штрикером, в статье «Вопрос о беженцах поднят, еврейский вопрос остается» сообщала о том, что «эмиграционные стремления и принуждение к эмиграции евреев из Германии очень велико, так как все большее число различных слоев еврейского населения Германии вынуждено эмигрировать» [14,с.4].

Проблема о возможности эмиграции за пределы нацисткой Германии нашла отражение во многих еврейских газетах и журналах публиковавшихся в Германии. В марте 1936 г. журнал «Bayerische Israelitische Gemeindezeitung» публикует статью под названием «Эмиграционно – политическое положение в будущем – экономический подъем и закрытые двери», в которой был представлен анализ создавшейся ситуации вызваной ростом численности еврейских эмигрантов из Германии. В частности в статье указывалось на то, что «Ситуация связаная с эмиграционной политикой находиться под знаком противоречий. Эту ситуацию прежде всего определяет экономическое состояние стран, куда направлена еврейская эмиграция из Германии. В экономическом смысле имеется огромный контраст между прогрессивным развитием важнейших стран эмиграции Южной Африкой и США, где последствия тяжелого экономического кризиса до сих пор не завершилось. В связи с экономическими проблемами большинство европейских стран предлагает эмиграцию в те государства, которые смогли преодолеть трудности экономического кризиса и в первую очередь – это Южная Африка. Это фактически для еврейской эмиграции из Германии имеет важное значение, тем более для евреев родившихся в Германии эмиграция в Южную Африку облегчается тем, что это возможно при наличии 100 фунтов» [15, с.124-125]. Газета «Die Neue Welt» активно публиковала информацию о положении евреев в Германии, так в выпуске газеты 17 апреля 1936 г. прямо указывалось на то, что «какая – то часть немецких евреев имеет большие надежды на возможность остаться в Германии, однако гитлеровский режим проводит политику ужесточения против евреев, которая ежедневно проводиться через «законы» направленные против евреев, что способствует тому, что все евреи Германии должны эмигрировать» [16, с.2].

По поводу эмиграции евреев из Германии центральный орган ортодоксальных евреев Германии, газета «Der Israelit» в статье «Еврейская эмиграция из Германии» писала, что «после принятия «Нюрнбергских законов» в сентябре 1935 г. сильно возросло число желающих эмигрировать. При этом сильное влияние на повышение численности желающих эмигрировать сыграли политические и психологические факторы, что в свою очередь осложнило деятельность оргагнизаций помощи для еврейских эмигрантов. Если численность эмигрантов немецких евреев будет и дальше повышаться, то это будет способствовать в дальнейшем большим трудностям для эмиграции с принятием ограничений эмиграции и вытекающими отсюда последствиями. Главными областями эмиграции в 1935 г., как в прочем и в раннии годы являлись США, страны Латинской Америки и в этот период очень важное значение для еврейской эмиграции приобрела Южная Африка» [17, с.5].

Как писала газета «Israelitisches Familienblatt» 14 мая 1936 г., что «Для немецких евреев важными регионами для эмиграции, является ни только Палестина, Северная и Южная Америка,

но также и Южная Африка. Это объясняется тем, что Южная Африка успешно преодолела последствия мирового экономического кризиса» [18, с. 6].

С 1936 г. началось активное переселение немецких евреев в Южную Африку. В этот период 1 200 немецких евреев смогли переселиться в Южную Африку, то есть до того момента, когда в ноябре 1936 г. был ужесточен закон о переселении, который впоследствии еще более ужесто-чился, что привело к тому, что в 1937 г. это практически преостановило эмиграцию евреев из Германии.

Поэтому начиная с 1936 г. под натиском национал – социалистов правительство Южно – Африканского Союза начинает искать возможности по пересмотру закона 1930 г. о квотах по эмиграции. Именно к этому времени относится попытка южно-африканского политика Ханса ван Ренсбурга обратиться к нацистскому рейху за помощью относительно пересмотра законодательства по отношению к переселению евреев из Германии. Уже в апреле 1936 г. ван Ренсбург тайно обращается к руководителю местной партийной ячейки НСДАП Бруно Штиллеру с просьбой помочь приобрести в Германии материалы, касающиеся переселения оттуда «нежелательных евреев» в Южную Африку. Штиллер незамедлительно сообщил в министерство иностранных дел Германии об этом разговоре с ван Ренсбургом. В письме в министерство иностранных дел Германии, Штиллер характеризовал ван Ренсбурга, как «личность, которая имеет хорошие отношения с немецкими кругами и старается их поддержать, поэтому он просил его обсудить этот вопрос с заинтересованными кругами» [19, с. 150]. Однако этот вопрос так и не решился, несмотря на то, что ван Ренсбург искал контакты с Третьим рейхом вплоть до начала войны в Европе.

Одним из драматических периодов в развитии южно - африканского антисемитизма явились события сентября 1936 г., когда в Кейптаун прибыло 500 еврейских эмигрантов из Германии. В Стелленбошском университете, несмотря на выпускные экзамены, профессора Фервурд и Шуман организовали акцию протеста среди студентов. «Серорубашечники» вышли на демонстрацию на день раньше, тысячи протестующих собрались в порту Кейптауна перед пребытием корабля. Под руководством «серорубашечников», чья штаб – квартира размещалась в Кейптауне, 1500 человек вышли на акцию протеста, которая была направлена против «нежелательного и неограниченного массового еврейского переселения в Южную Африку» [20, л. 118].

Подобные многолюдные митинги протеста последовали по всей стране, инициаторами митингов являлись профессора ранее обучавшиеся в Германии. В требованиях выдвигавшихся на митингах протеста были ярко выражены моменты о запрете еврейской эмиграции из Германии. Эти требования также нашли отражение в националистической прессе. Основным аргументом националистов являлось также и то, что еврейская эмиграция угрожает экономическим интересам старых жителей Южной Африки. Такая тенденция приобладала в пропаганде националистически настроеных кругов до 1937 г. Но в пропаганде националистов против еврейской эмиграции немаловажную роль играл также этнический аспект.

Об усилении антисемитских настроений в Южно – Африканском Союзе свидетельствовали также события 1936 г., когда было принято решение различных партийных организаций в Трансваале об исключении евреев из партий и лишение челенства. Об этих сообытиях сообщала газета «Die Glocke. Gütersloher Volkszeitung».

В рубрике «Сообщения из заграницы» была помещена статья о том, что « националистическая партия Трансвааля исключила из своих рядов евреев. Решение было принято на съезде партии в Претории, которое позже было отправлено к центральному руководству партией с просьбой, чтобы и в других трех провинциях Южной Африки евреи были исключены из партии» [21, с.3].

После этих событий южно – африканское правительство предприняло шаги по решению этой проблемы. В связи с этим газета «Honnefer Volkszeitung» в заметке «Южная Африка защищается от еврейской эмиграции» сообщала, что «руководитель националистической оппозиции Малан выступил с заявлением в парламенте об ограничении еврейской эмиграции в

Южную Африку. Малан, как писала газета, указал на то, что правительство не предприняло конкретных шагов для ограничения еврейской эмиграции, особенно против эмиграции немецких евреев» [22, с.2].

11 января 1937 г. южно – африканское правительство вынесло на обсуждение новый закон об эмиграции в Южную Африку, который пересматривал анологичный закон от 1930 г. Согласно новому закону 1937 г. об эмиграции в будущем, предлагалось создать специальный орган, который должен был решать вопрос о каждом эмигранте отдельно. О событиях в Южной Африке по вопросу эмиграции евреев активно публиковались материалы в немецкой прессе. Так например в газете «Langenberger Zeitung» в небольшом сообщении «Евреи также нежелательны в Южной Африке» говорилось о том, что «в Йоханесбурге 2000 иностранцев получили уведомление о том, чтобы покинуть страну. В основном это касалось евреев, которые ранее проживали в Германии. Причиной этому послужило то, что в Южной Африке был принят закон, который предусматривал выселение нежелательных эмигрантов из страны, а также направленного против нежелательной эмиграции»[23, с. 3].

23 февраля 1937 г. из немецкого консулата в Претории было послано сообщении в министерство иностранных дел Германии о внутреннеполитической ситуации в Южно – Африканском Союзе. В частности в сообщении отмечалось о развернувшейся борьбе между националистами и либералами. Представитель националистов Малан в Паарле имел двухчасовой доклад, котороый нашел отклик в различных политических кругах, предствавленных в парламенте Южно – Африканского Союза.

В этом докладе Малан уделил особое внимание вопросу о более строгой политике в отношении евреев и еврейской эмиграции. Малан выступил с критикой политики правительства в отношении эмиграционного закона и указал на то, что на окончательное решение по принятию этого законодательного акта влияют евреи, которые диктуют правительству, как и каким образом должен быть принят этот закон [24, л. 17]

Этим докладом Малан еще более способствовал развитию антисемитских взглядов в общественом мнении Южно – Африканского Союза.

1 октября 1937 г. в газете «Transvaler» Фервурд опубликовал передовую статью посвященную «еврейскому вопросу». В статье автор подчеркивал, что евреи в экономической жизни Южно – Африканского Союза занимают доминирующую роль, что в свою очередь тормозит экономическое развитие буров. Фервурд выступал не только за запрещение еврейской эмиграции, но и за введение определенных квот по профессиям для эмигрантов, которые должны были, по мнению автора статьи, санкционированы государством. Статья Фервурда в газете «Transvaler» являлась выражением мнения националистических кругов, в которой раскрывались темные стороны деятельности евреев в экономической и хозяйственной жизни Южно – Африканского Союза, противоречащие христианской морали.

Помимо этого, Фервурд на основе популярных представлений о еврейском заговоре, статей способствовал дальнейшему формированию и углублению антисемитских взглядов в общественном мнении Южно – Африканского Союза. В заключении Фервурд писал о том, что эмиграция евреев в переделы Южно – Африканского Союза должна быть приостановлена и еще по одной причине, что евреи не подлежат ассимиляции.

После прихода нацистов к власти еврейское население Германии искало также возможность для эмиграции не только в регионы традиционной еврейской эмиграции, как США и Канада, но и в регионы бывших колониальных владений Германии, ставших после Версальского мирного договора мандатными территориями Великобритании. Начиная с 1933 г. немецкие евреи искали возможность эмигрировать в бывшую немецкую Восточную Африку, тем более, что в Лиге наций было выдвинуто предложение о возможности эмиграции немецких евреев на территорию Танганики (бывшей немецкой Восточной Африки). В этом плане интересен ответ тайного советника министерства иностранных дел Германии Гунцерта от 11 октября 1933 г., на заявление семьи немецких евреев желающих эмигрировать в

Восточную Африку. В ответе Гунцерт указывал, что важнейшим моментом в переселении из Германии в бывшие ее колониальные владения является усиление прежде всего немецкого элемента в бывшей немецкой Восточной Африке исходя из экономических и колониально – политических отношений [25, л.11].

С ростом численности эмигрантов евреев желающих эмигрировать из нацистского рейха - это способствовало тому, что министерство иностранных дел фашистской Германии было вынуждено искать различные предлоги по ограничению потока эмиграции евреев из Германии в бывшую немецкую Восточную Африку. 30 октября 1933 г. тайный советник министерства иностранных дел Гунцерт в письме имперскому министру экономики писал, что в последнее время можно наблюдать рост эмиграции не арийцев (так в документе) в бывшую немецкую Восточную Африку, что вызывает возмущение среди немецкого населения подмандатной территории, так как в результате этого может возникнуть группа враждебно настроеная к немцам. Исходя из этого следует предпринять шаги для ограничения, а впоследствии и запрета на эмиграцию евреев из Германии в бывшии колониальные владения страны [26, л.16].

Кроме того возможность эмиграции в немецкую Восточную Африку усугублялась и тем, что желавшие эмигрировать должны были представить декларацию о наличии у них валюты. После нападения фашистской Германии 1 сентября 1939 г. на Польшу и вступления Англии в войну вызвало реакцию немецких консульств представленных в подмандатных территориях. В частности это также послужило и тому, что в письме немецкого консулата в Найроби от 28 января 1939 года в министерство иностранных дел сообщалось, что « англичане стремяться использовать еврейских эмигрантов для создания военнизированых отрядов для защиты Танганики, что еще более осложняет существование немецких хозяйств в подмандатной территории» [27, л.93].

Возможность эмиграции немецких евреев на территорию бывшей колонии немецкой Юго – Западной Африки во многом определялась взаимоотношениями между Южно – Африканским Союзом и нацистской Германией. Тем более, что в предвоенный период между Германией и ЮАС обострились отношения в связи с возвращением Юго-Западной Африки, которая находилась под мандатным управлением ЮАС. Еще в 1935 г. в письме тайного советника министерства иностранных дел Гунцерта имперскому и прусскому министру внутренних дел по вопросу эмиграции немецких евреев в Юго – Западную Африку указывалось следущие, что: «заявления не арийцев, которые хотелибы переселиться в Юго – Западную Африку не будут рассматриваться министерством иностранных дел, по причине того, что это может способствовать развитию и углублению антинемецкой пропаганды в Южно – Африканском Союзе» [28, л.6].

В дальнейшем с изминением эмиграционной политики по отношению к евреям различные служащие нацистского рейха стремились к проведению политики замораживания заявлений на выезд в подмандатные территории Великобритании. Так например в майском письме 1939 г. служащего министерства иностранных дел Карлова главному финансовому директору валютным отделом в Берлине писалось, что «эмиграция немецких евреев в Юго – Западную Африку не желательна, так как эмиграция евреев туда будет способствовать росту антинемецких настроений вызванных вопросом возвращения этой бывшей немецкой колонии, так как эмигранты евреи предпримут шаги для оказания антинемецкой помощи. С другой стороны это также будет означать нанесение ущерба имперским интересам, когда им будет выданы средства для получения земельных участков» [29, л. 22].

Служащий министерства иностранных дел Карлова неоднократно возвращается к проблеме эмиграции евреев в Юго – Западную Африку. В письме директору валютного фонда в Берлине от 30 мая 1939 г. он сообщал, что « передача земельных участвов в руки еврейских эмигрантов находящихся под мандатным управлением не желательна, так как переселение немецких евреев в Юго – Западную Африку из политических оснований должно быть запрещено. К тому же нужно учитывать и то, что эмиграция немецких евреев в Юго–Западную

Африку будет способствовать поддержке враждебной агитации против Германии по вопросу возвращения этих бывших колониальных владений» [30, л.24].

Заключение

Завершая статью хотелось бы отметить, что исследование вопросов эмиграции европейских евреев на африканский континент и прежде всего немецких евреев в период после прихода нацистского режима в Германии к власти, нуждается в дальнейшем изучении и привлечении архивных и документальных материалов. Помимо этого данная тема интересна также и в плане того, что раскрывает определенные закономерности в развитии антисемитизма в предвоенный период, вызванного развитием мирового экономическоо кризиса и приходом национал – социалистов к власти.

Список использованной литературы

1. *Aufbruch in die Fremde. Migration gestern und heute. Bremen: Ed. Temmen, 2009. 277 S.*
2. *Der Israelit vom 9.07.1936, № 28*
3. *Maurer Trude. Ostjuden in Deutschland 1918 -1933. Hamburg: Christians, 1986. 972 S.*
4. *Schäfer Rita. Migration und Neuanfang in Südafrika. Geschichte und Gegenwart von Einwanderung. Asyl und Wanderarbeit. Frankfurt am Main: Brandes & Apsel, 2019. 240 S.*
5. *Norddeutsche Allgemeine Zeitung vom 3.04. 1900, № 78*
6. *Hausmann Heiko. Geschichte der Ostjuden. München: Deutsche Taschenbuch Verlag, 1998. 246 S.*
7. *Muth Thorsten. Das Judentum. Geschichte und Kultur. Remshalden: Pressel, 2009. 686 S.*
8. *Max Christoph. Südafrika. Geschichte und Gegenwart. Stuttgart: Kohlhammer, 2012. 324 S.*
9. *Max Christoph. Im Zeichen des Ochsenwagens. Die radikaleren Afrikaaner – Nationalismus in Südafrika und die Geschichte der Ossenwardwog. Münster: Lit, 1998. 579 S.*
10. *Jüdische Rundschau vom 31.01. 1933, №. 9*
11. *Das Exil der kleinen Leute. Alltagserfahrungen deutschen Juden in der Emigration. (Hrsg.) von Benz Wolfgang. München: Beck, 1991. 344 S.*
12. *Heidelberger Volksblatt vom 16.05.1935, № 114*
13. *Essner Cornelia. Die «Nürnberger Gesetze» oder die Verwaltung des Rassenwahns 1933 – 1945. Paderborn: Schöningh, 2002. 477 S.*
14. *Die Neue Welt vom 4.02.1936, № 534*
15. *Bayerische Israelitische Gemeindezeitung vom 15.03. 1936, № 6*
16. *Die Neue Welt vom 17.04.1936, №. 553*
17. *Der Israelit vom 17.04.1936, № 16*
18. *Israelitisches Familienblatt vom 14.05. 1936, № 20*
19. *Rensburg Hans v. Der weiße Sündenbock. Erinnerungen an die antienglische Widerstandbewegung. Göttingen: Schütz, 1964. 244 S.*
20. *Shimani G. Jews and Zionism: The South African Experience (1910 – 1967). Kapstadt: Oxford Universität Press, 1980. 428 p.*
21. *Die Glocke. Gütersloher Volkszeitung. Ausgabe C. vom 28.11.1936, №. 327*
22. *Honnefer Volkszeitung vom 15.01. 1937, № 12*
23. *Langenberger Zeitung vom 10.04. 1937, №75*
24. *Bundesarchiv Lichtenfelde. (далее BArch R 1001/ 1168) Auswärtiges Amt. Akten «Juden und Halbjuden in Südwestafrika» Bd.1 August 1935- Mai 1939, Bl. 17*
25. *BArch 1001/64. Auswärtiges Amt. Akten «Juden und Halbjuden in Deutsch – Ostafrika» Bd. 1 vom 1933 bis 1939, Bl. 11*
26. *BArch 1001/64, Bl. 16*
27. *BArch 1001/64, Bl. 93*

28. BArch R 1001/ 1168 Auswärtiges Amt. Akten «Juden und Halbjuden in Südwestafrika» Bd.1 August 1935- Mai 1939, Bl. 6
29. BArch R 1001/ 1168, Bl. 22
30. BArch R 1001/ 1168, Bl. 24

References

1. Aufbruch in die Fremde. Migration gestern und heute. Bremen: Ed. Temmen, 2009. 277 S.
2. Der Israelit vom 9.07.1936, № 28
3. Maurer Trude. Ostjuden in Deutschland 1918 -1933. Hamburg: Christians, 1986. 972 S.
4. Schäfer Rita. Migration und Neuanfang in Südafrika. Geschichte und Gegenwart von Einwanderung. Asyl und Wanderarbeit. Frankfurt am Main: Brandes & Apsel, 2019. 240 S.
5. Norddeutsche Allgemeine Zeitung vom 3.04. 1900, № 78
6. Hausmann Heiko. Geschichte der Ostjuden. München: Deutsche Taschenbuch Verlag, 1998. 246 S.
7. Muth Thorsten. Das Judentum. Geschichte und Kultur. Remshalden: Pressel, 2009. 686 S.
8. Max Christoph. Südafrika. Geschichte und Gegenwart. Stuttgart: Kohlhammer, 2012. 324 S.
9. Max Christoph. Im Zeichen des Ochsenwagens. Die radikaleren Afrikaaner – Nationalismus in Südafrika und die Geschichte der Ossenwardwog. Münster: Lit, 1998. 579 S.
10. Jüdische Rundschau vom 31.01. 1933, №. 9
11. Das Exil der kleinen Leute. Alltagserfahrungen deutschen Juden in der Emigration. (Hrsg.) von Benz Wolfgang. München: Beck, 1991. 344 S.
12. Heidelberger Volksblatt vom 16.05.1935, № 114
13. Essner Cornelia. Die «Nürnberger Gesetze» oder die Verwaltung des Rassenwahns 1933 – 1945. Paderborn: Schöningh, 2002. 477 S.
14. Die Neue Welt vom 4.02.1936, № 534
15. Bayerische Israelitische Gemeindezeitung vom 15.03. 1936, № 6
16. Die Neue Welt vom 17.04.1936, №. 553
17. Der Israelit vom 17.04.1936, № 16
18. Israelitisches Familienblatt vom 14.05. 1936, № 20
19. Rensburg Hans v. Der weiße Sündenbock. Erinnerungen an die antienglische Widerstandbewegung. Göttingen: Schütz, 1964. 244 S.
20. Shimani G. Jews and Zionism: The South African Experience (1910 – 1967). Kapstadt: Oxford Universität Press, 1980. 428 p.
21. Die Glocke. Gütersloher Volkszeitung. Ausgabe C. vom 28.11.1936, №. 327
22. Honnefer Volkszeitung vom 15.01. 1937, № 12
23. Langenberger Zeitung vom 10.04. 1937, №75
24. Bundesarchiv Lichtenfelde. (далее BArch R 1001/ 1168) Auswärtiges Amt. Akten «Juden und Halbjuden in Südwestafrika» Bd.1 August 1935- Mai 1939, Bl. 17
25. BArch 1001/64. Auswärtiges Amt. Akten «Juden und Halbjuden in Deutsch – Ostafrika» Bd. 1 vom 1933 bis 1939, Bl. 11
26. BArch 1001/64, Bl. 16
27. BArch 1001/64, Bl. 93
28. BArch R 1001/ 1168 Auswärtiges Amt. Akten «Juden und Halbjuden in Südwestafrika» Bd.1 August 1935- Mai 1939, Bl. 6
29. BArch R 1001/ 1168, Bl. 22
30. BArch R 1001/ 1168, Bl. 24

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.09.03
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94 (3) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.009

У.Алиев [1], М.Е. Таубаева [2], Г.Т. Жораева [3]*

[1]Южно-Казахстанский исследовательский университета им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
E-mail: utkuraliyev@mail.ru

[2]Южно-Казахстанский исследовательский университета им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
E-mail: mira_tau@mail.ru

[3]Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави. (Казахстан, город Туркестан)
E-mail: gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz
https://orcid.org/0009-0003-9737-8770

«ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОГО РАЗМЕЖЕВАНИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В СРЕДНЕЙ АЗИИ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ»

Аннотация

В статье рассматривается национально-государственное размежевание в Средней Азии как один из ключевых процессов политического и административно-территориального переустройства региона в 1920–1930-е годы. Основное внимание сосредоточено на предпосылках, механизмах реализации и последствиях преобразований, в результате которых происходило оформление территорий и административного статуса Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана и Туркменистана. Цель исследования заключается в раскрытии особенностей национально-территориального устройства региона и определении роли советской национальной политики в формировании новых административных границ.

Источниковую основу исследования составили архивные документы, материалы переписей населения, нормативные и административные документы советских органов власти, а также исследования советского и постсоветского периодов. При анализе материалов применялись историко-сравнительный, проблемно-хронологический и системный методы, позволившие рассмотреть размежевание не как единовременное административное решение, а как продолжительный и внутренне противоречивый процесс. Особое внимание уделено соотношению этнического, территориального, хозяйственного и политико-административного факторов при определении границ создаваемых национально-территориальных образований.

В исследовании показано, что проводившиеся преобразования были тесно связаны с общими задачами советского государственного строительства, политикой коренизации и стремлением центральной власти ограничить влияние панисламистских и пантюркистских идей. Вместе с тем практическое проведение размежевания сопровождалось сложностями, обусловленными смешанным этническим составом населения, хозяйственными связями между отдельными территориями, вопросами использования земельных и водных ресурсов и различием позиций местных политических элит. Анализ этих обстоятельств позволяет показать,

что административные границы формировались в результате сочетания нескольких факторов и не всегда совпадали с этническим расселением населения.

В результате исследования установлено, что национально-государственное размежевание существенно изменило политическую и административно-территориальную структуру региона, создало условия для дальнейшего формирования национальных государственных институтов и повлияло на развитие национальных кадров и управленческих элит. Одновременно принятые в этот период территориальные решения оставили ряд сложных вопросов, значение которых проявлялось и на последующих этапах истории Центральной Азии. Таким образом, национально-государственное размежевание рассматривается не только как административная реформа советского периода, но и как многоуровневый исторический процесс, оказавший долговременное воздействие на политическое, территориальное и национальное развитие региона.

Ключевые слова: Средняя Азия, национально-государственное размежевание, Советский Союз, этнополитика, коренизация, границы, этнические конфликты, Центральная Азия, социалистическое строительство, межнациональные отношения, пантюркизм.

У.Алиев [1], М.Е. Таубаева [2], Г.Т. Жораева [3]*

[1]М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан.
E-mail: utkuraliyev@mail.ru

[2]М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан.
E-mail: mira_tau@mail.ru

[3]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қаласы)
E-mail: gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz

«ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ-МЕМЛЕКЕТТІК МЕЖЕЛЕНУ ТАРИХЫ: СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЫ»

Аңдатпа

Мақалада 1920–1930-жылдардағы Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеу үдерісі аймақтың саяси және әкімшілік-аумақтық құрылымын қайта ұйымдастырудың маңызды кезеңдерінің бірі ретінде қарастырылады. Негізгі назар Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түрікменстан аумақтары мен олардың әкімшілік мәртебесінің айқындалуына ықпал еткен алғышарттарды, межелеуді жүзеге асыру тетіктерін және оның тарихи салдарын талдауға аударылған. Зерттеудің мақсаты – аймақтағы ұлттық-аумақтық межелеудің ерекшелік-терін ашып көрсету және жаңа әкімшілік шекаралардың қалыптасуындағы кеңестік ұлттық саясаттың рөлін анықтау.

Зерттеудің деректік негізін архив құжаттары, халық санақтарының материалдары, кеңестік билік органдарының нормативтік және әкімшілік құжаттары, сондай-ақ кеңестік және посткеңес-тік кезеңдерде жарық көрген ғылыми еңбектер құрайды. Материалдарды талдау барысында тарихи-салыстырмалы, проблемалық-хронологиялық және жүйелік әдістер қолданылды. Бұл әдістер ұлттық-мемлекеттік межелеуді бір мезетте қабылданған әкімшілік шешім ретінде емес, бірнеше кезеңнен тұратын әрі ішкі қайшылықтары бар тарихи үдеріс ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Ұлттық-аумақтық құрылымдардың шекараларын белгілеу барысында этникалық, аумақтық, шаруашылық және саяси-әкімшілік факторлардың арақатынасына ерекше назар аударылды.

Зерттеу нәтижелері аталған өзгерістердің кеңестік мемлекеттік құрылыс міндеттерімен, жергіліктендіру саясатымен және орталық биліктің панисламдық және пантүркілік идеялардың ықпалын шектеуге бағытталған ұстанымдарымен өзара байланысты болғанын көрсетеді. Сонымен бірге межелеуді іс жүзінде жүзеге асыру этникалық құрамы аралас елді мекендердің болуы, жекелеген аумақтар арасындағы дәстүрлі шаруашылық байланыстар, жер және су ресурстарын пайдалану мәселелері, сондай-ақ жергілікті саяси элита өкілдерінің ұстанымдарындағы айырмашылықтар жағдайында жүргізілді. Осы факторларды кешенді талдау әкімшілік шекараларды анықтауда этникалық қағида жалғыз өлшем болмағанын және белгіленген шекаралардың халықтардың нақты орналасу аумағымен барлық жағдайда бірдей сәйкес келе бермегенін аңғартады.

Зерттеу барысында ұлттық-мемлекеттік межелеудің аймақтың саяси және әкімшілік-аумақтық құрылымына елеулі өзгерістер енгізгені, ұлттық мемлекеттік институттардың одан әрі қалыптасуына, жергілікті басқару жүйесі мен ұлттық кадрлардың орнығуына ықпал еткені анықталды. Сонымен қатар осы кезеңде қабылданған аумақтық шешімдер кейінгі тарихи даму барысында маңызын жоғалтпаған бірқатар күрделі мәселелердің туындауына әсер етті. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық-мемлекеттік межелеу кеңестік кезеңдегі әкімшілік реформа шеңберімен ғана шектелмей, Орталық Азияның саяси, аумақтық және ұлттық даму бағытына ұзақ мерзімді ықпал еткен көпқырлы тарихи үдеріс ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: Орта Азия, ұлттық-мемлекеттік межелеу, Кеңес Одағы, этносаясат, жергіліктендіру, шекаралар, этникалық қақтығыстар, Орталық Азия, социалистік құрылыс, ұлтаралық қатынастар, пантүркизм.

U.Aliyev[1], M.E.Taubaeva[2], Zhorayeva G.T.[3]*

[1]M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan.
E-mail: utkuraliyev@mail.ru

[2]M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan.
E-mail: mira_tau@mail.ru

[3]Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan city)

"THE HISTORY OF NATIONAL-STATE DEMARCATION OF THE TURKIC PEOPLES OF CENTRAL ASIA: CAUSES AND CONSEQUENCES"

Abstract

The article examines the process of national-territorial delimitation in Central Asia during the 1920s–1930s as one of the major stages in the political and administrative-territorial reorganization of the region. Particular attention is paid to the historical preconditions, mechanisms of implementation, and consequences of the delimitation that influenced the formation of the territories and administrative status of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan. The purpose of the study is to identify the specific features of national-territorial delimitation in the region and to determine the role of Soviet nationality policy in the formation of new administrative boundaries.

The source base of the research includes archival documents, population census materials, regulatory and administrative records of Soviet authorities, as well as scholarly works published during the Soviet and post-Soviet periods. The study employs historical-comparative, problem-chronological, and systemic methods. These approaches make it possible to examine national-territorial delimitation not as a single administrative decision, but as a complex and internally contradictory historical process

that developed through several stages. Particular consideration is given to the interaction of ethnic, territorial, economic, and political-administrative factors in determining the boundaries of the newly established national-territorial entities.

The findings demonstrate that these transformations were closely connected with the broader objectives of Soviet state-building, the policy of *korenizatsiya* (indigenization), and the central authorities' efforts to restrict the influence of Pan-Islamic and Pan-Turkic ideas. At the same time, the practical implementation of the delimitation was complicated by the ethnically mixed composition of many settlements, established economic ties between neighboring territories, issues concerning the use of land and water resources, and differences in the positions of local political elites. A comprehensive analysis of these factors demonstrates that the ethnic principle was not the only criterion used in defining administrative boundaries and that the newly established borders did not always correspond precisely to patterns of ethnic settlement.

The study concludes that national-territorial delimitation significantly transformed the political and administrative-territorial structure of the region and contributed to the subsequent development of national state institutions, local administrative structures, and national cadres. At the same time, some territorial decisions made during this period generated complex issues that remained significant at later stages of Central Asian history. Thus, national-territorial delimitation should be understood not merely as an administrative reform of the Soviet period, but as a multifaceted historical process that had a long-term impact on the political, territorial, and national development of Central Asia.

Keywords: Central Asia, national-territorial delimitation, Soviet Union, ethnopolitics, indigenization, borders, ethnic conflicts, Central Asia, socialist construction, interethnic relations, Pan-Turkism.

Введение.Национально-государственное размежевание в Средней Азии, осуществлённое в 1924–1936 годах, представляет собой одно из наиболее значимых и в то же время сложных историко-политических событий XX века в истории постимперского пространства Советского Союза. Этот процесс не только определил административно-территориальное устройство региона, но и оказал глубокое влияние на этнополитическое самосознание, социальные отношения, внутреннюю стабильность и будущие траектории развития центральноазиатских государств. История размежевания до сих пор вызывает активные научные дискуссии и оценивается неоднозначно как в академической среде, так и в общественно-политическом пространстве.

В этот период Советская власть активно насаждала идею «пролетарского интернационализма», но с конца 1920-х годов на первый план выходит другая политика — коренизация, в рамках которой особое внимание стало уделяться национальному фактору, языку, культуре и образованию на родных языках народов СССР.

Размежевание, проведённое в рамках этой политики, официально позиционировалось как акт исторической справедливости, направленный на признание прав коренных народов Средней Азии на национальное государственное самовыражение. Руководствуясь ленинским принципом права наций на самоопределение, Советская власть инициировала разделение региона на национальные республики, каждая из которых должна была стать «национальным домом» для титульного этноса. Однако в реальности этот процесс сопровождался рядом противоречий, так как в регионе не существовало чётких этнических границ. Народы Средней Азии веками сосуществовали, смешивались и жили в многоэтничных городах и сельских районах, что затрудняло проведение строго территориального разграничения.[1]

Основные этапы национально-государственного размежевания охватывают создание Узбекской ССР и Кара-Кыргызской автономной области (впоследствии Кыргызской ССР), вхождение Туркмении и Таджикистана в состав СССР как союзных республик, преобразование Казахской АССР в Казахскую ССР и уточнение границ между этими образованиями. При этом советское руководство исходило не только из этнических данных (на основе переписей и

этнографических карт), но и из экономических, инфраструктурных, политических и даже стратегических соображений. В результате границы новых республик часто проходили через территории со смешанным населением, что в дальнейшем стало источником межэтнических напряжённостей и конфликтов.

Причины проведения размежевания были многоаспектными. Во-первых, советская власть стремилась интегрировать регион в общесоюзную систему, минимизировать влияние исламской традиции и разрушить основы дореволюционной аристократии (беков, ханств, эмиров). Во-вторых, важным мотивом было установление контроля над этнически пёстрым населением через административное структурирование и создание лояльной национальной элиты. В-третьих, Кремль стремился нейтрализовать панисламистские и пантюркистские идеи, популярные в среде джадидов и представителей тюрко-мусульманской интеллигенции, для чего было необходимо создать отдельные, разделённые республики. [2]

Следствием этого стало искусственное разделение тюркских народов по разным национальным проектам: казахи, кыргызы, туркмены и узбеки были институционализированы как отдельные нации, несмотря на значительное культурное и языковое родство. Таджики — ираноязычный народ, оказались в более сложном положении, так как часть таджиков была включена в состав Узбекской ССР (например, в Самарканде и Бухаре), что и по сей день вызывает споры. Возникновение анклавов, непонятных границ, ограниченного доступа к водным и земельным ресурсам стало долгосрочным фактором политической нестабильности.

Кроме внутренних факторов, размежевание также было частью большой геополитической игры. СССР, формируя лояльные нации с поддержкой новой советской интеллигенции, стремился создать буферную зону на южных рубежах, противопоставив социалистическую модель традиционному исламскому обществу Персии, Афганистана и Британской Индии. Таким образом, национально-государственное размежевание выполняло функцию как внутреннего управления, так и внешнего позиционирования СССР.

Последствия этого процесса были многообразными и затрагивают как историческую память народов, так и современные отношения между государствами Центральной Азии. С одной стороны, размежевание способствовало формированию национальных идентичностей, появлению национальных литератур, систем образования, элит и символов (флагов, гербов, языков). С другой стороны, оставшиеся вне границ своих «национальных» республик этнические меньшинства (например, узбеки в Кыргызстане или таджики в Узбекистане) стали предметом споров и конфликтов, особенно в постсоветский период.

Современные границы республик Центральной Азии, в значительной степени унаследованные от советской системы, до сих пор остаются предметом политической чувствительности. Проблемы анклавов, спорных территорий, доступа к воде и природным ресурсам являются результатом исторических решений 1920–1930-х годов. При этом сами национальные элиты стран региона часто апеллируют к размежеванию как к моменту возникновения их государственности, что придаёт ему мифологизированный и политизированный характер. [3]

В свете вышесказанного, данное исследование имеет целью всесторонне рассмотреть исторические причины и последствия национально-государственного размежевания в Средней Азии. В работе анализируются архивные материалы, воспоминания участников, научные труды советского и постсоветского периода, а также современные взгляды на проблему. Особое внимание уделяется следующим вопросам: какие мотивы руководили советским руководством при проведении размежевания? Какие противоречия и конфликты сопровождали этот процесс? Каковы были краткосрочные и долгосрочные последствия размежевания для региона?

Понимание истории размежевания позволяет не только глубже осмыслить истоки современных межгосударственных отношений в Центральной Азии, но и выявить системные проблемы, унаследованные от советского прошлого. Эта тема сохраняет актуальность и сегодня, поскольку вопросы границ, идентичности и этнополитической интеграции остаются в центре

региональных процессов. Таким образом, анализ размежевания — это не только обращение к прошлому, но и вклад в понимание настоящего и будущего Средней Азии.

Материалы и методы. В рамках данного исследования использован комплекс междисциплинарных методов, охватывающих как историческую, так и политико-географическую и этносоциологическую перспективы. Основными методами выступают:

Историко-хронологический метод — применён для последовательного анализа этапов национально-государственного размежевания, начиная с предпосылок в начале XX века и заканчивая последствиями в постсоветский период. Сравнительно-исторический метод — позволил сопоставить подходы к формированию национальных границ в разных республиках Средней Азии, а также выявить сходства и различия в реакциях местного населения и политических элит.

Анализ источников — в работе использовались архивные документы (в т.ч. переписки ЦК ВКП(б), материалы Центральной комиссии по размежеванию), стенограммы съездов, мемуары участников, а также материалы советской статистики и переписей населения. Контент-анализ научной и публицистической литературы — применён для выявления эволюции трактовок размежевания в советской и постсоветской историографии.

Данный комплекс методов позволил всесторонне рассмотреть исследуемую проблему и прийти к объективным выводам.

Результаты: Национально-государственное размежевание в Средней Азии (1924–1936 гг.) стало важнейшим историческим поворотом, определившим политико-административное устройство региона, судьбы народов и облик будущих независимых государств. Для всестороннего понимания этого сложного процесса необходимо рассмотреть не только формальные решения и итоги, но прежде всего — его причины. Причины размежевания были многослойными, переплетали в себе идеологические, политические, экономические, геостратегические и этнокультурные мотивы. Ниже приведён подробный анализ этих причин с учётом исторического контекста и актуальных научных интерпретаций.

Размежевание Средней Азии в 1920-е годы не было случайным или чисто административным процессом. Оно имело целый комплекс причин — идеологических, политических, экономических и этнополитических.

Идеологические и теоретические основания.

Одним из ключевых факторов стало стремление большевиков воплотить в жизнь ленинскую доктрину права наций на самоопределение, вплоть до отделения и образования собственного государства. В многонациональном пространстве бывшей Российской империи эта идея выглядела как альтернатива старым имперским порядкам. Советская власть обещала народам культурную и административную автономию, развитие родных языков, подготовку национальных кадров, а также создание советских республик в составе федеративного Союза. [4]

Однако за лозунгами о «праве наций» скрывалась и прагматическая задача — укрепление позиций новой власти и ослабление остатков исламской и имперской традиции, особенно в условиях активного сопротивления басмачества.

Политические причины.

Размежевание стало инструментом установления контроля над регионом. После революции и гражданской войны большевикам было важно наладить устойчивую систему управления на местах. В Средней Азии с её сильными клановыми и религиозными связями централизованная власть воспринималась с подозрением. Деление региона на национальные республики позволяло использовать местные кадры для легитимации власти, дробить традиционные центры влияния (например, бухарских и хивинских интеллектуалов, религиозных лидеров), а также противопоставить исламскую солидарность советскому интернационализму. Созданная национальная элита оказывалась напрямую зависимой от советской системы, что превращало потенциальных оппонентов в союзников. [5]

Административно-территориальные и экономические причины.

Советская власть стремилась создать устойчивые административные единицы, способные включиться в социалистическое строительство. При размежевании учитывались наличие крупных городов и транспортных узлов, орошаемых земель, хозяйственная специализация регионов (земледелие, скотоводство, ремёсла), а также инфраструктура и плотность населения. Фактически это был социально-инженерный проект, направленный на рациональную организацию пространства под задачи плановой экономики и вертикали власти. [6]

Этнополитический фактор.

Часто размежевание объясняют стремлением учесть этнический состав региона. Но в начале XX века этническая идентичность в Средней Азии ещё не была оформлена в привычном нам виде. Люди могли одновременно ощущать себя и тюрками, и мусульманами, и подданными бывших ханств. Границы племён и родов не совпадали с административными. Поэтому комиссии по размежеванию, опираясь на этнографические данные и местные рекомендации, лишь частично учитывали этнический принцип. Он уступал место политическим и стратегическим соображениям. Именно поэтому таджикские города Самарканд и Бухара вошли в состав Узбекистана, а многие анклавы оказались «разбросанными» по разным республикам.

Этот процесс можно назвать своеобразной «инженерией наций» — когда вместе с созданием республик большевики формировали сами нации как политико-административные категории.

Национально-государственное размежевание Средней Азии в 1924–1936 годах не было одномоментным решением, принятым «сверху» — это был сложный, поэтапный, противоречивый и многомерный процесс, охватывающий политическую, административную, этнокультурную и идеологическую плоскости. Реализация этого проекта происходила в условиях бурных социальных трансформаций, борьбы за власть, модернизации и этнонационального пробуждения. Ниже представлен аналитический обзор и интерпретация ключевых этапов и особенностей реализации этого процесса на фоне советской национальной политики. [7]

1. Административные и идеологические предпосылки реализации

В 1920–1923 годах на территории Средней Азии существовали следующие советские образования: Туркестанская АССР (в составе РСФСР), Хорезмская и Бухарская народные республики, формально независимые, но ориентированные на Москву. Они отличались слабой управляемостью, идеологической неоднородностью, а главное — не соответствовали представлению большевиков о построении советского национального государства.

Именно в этот период в партии окончательно утверждается курс на коренизацию (установление национальных кадров и формальных признаков государственности) и территориальную национализацию. Размежевание стало логическим продолжением политики создания устойчивых национальных форм, которые должны были стать инструментом социалистической модернизации и контроля над регионом. Это было отражено в решениях ЦК РКП(б), Народного комиссариата по делам национальностей и Коммунистических организаций Средней Азии.

Решающим моментом в процессе национально-государственного размежевания Средней Азии стал 1924 год. Именно тогда, по решениям ЦК РКП(б), было проведено крупное административное деление региона по национальному принципу. В результате на карте появились новые государственные образования. [8]

Была создана Узбекская Советская Социалистическая Республика — крупнейшая по численности населения республика, объединившая часть Туркестана и территории бывшей Бухарской Народной Республики. Её столицей стал Самарканд. В составе этой республики оформилась и Таджикская автономная ССР — своеобразная промежуточная ступень между полной государственностью и прежним положением Бухары. Одновременно появилась Туркменская ССР, которая была образована из Туркменской области и части земель Хорезма. То, что осталось от Туркестанской АССР, было преобразовано в Кара-Кыргызскую автономную область в составе РСФСР — будущую Киргизскую ССР.

Комиссия, занимавшаяся проведением размежевания под руководством Файзуллы Ходжаева, действительно опиралась на этнографические исследования, переписи и экспертные данные. Однако окончательные решения нередко диктовались политической выгодой. Так, например, города Самарканд и Бухара, где большинство населения составляли таджики, всё же вошли в состав Узбекистана.

Конфликты и компромиссы

Сам процесс размежевания оказался далеко не безболезненным. В ходе работы комиссии разгорались острые дискуссии. Спорили о том, кому должны принадлежать такие города, как Самарканд, Коканд или Бухара. Возникали разногласия по поводу территорий, где население было смешанным — например, в узбекско-таджикских или кыргызско-казахских районах. Кроме того, постоянно возникал вопрос о том, какую роль должны играть местные элиты: будут ли они реально участвовать в управлении или останутся лишь формальным «лицом» советской власти. [9]

Фактически именно Москва ставила окончательную точку в каждом споре. Решения часто принимались в кулуарах, исходя не столько из этнографической «правды», сколько из политической целесообразности. Именно поэтому многие новые границы оказались искусственными и не учитывали сложной этнической мозаики региона.

Из протоколов и архивных источников видно, что Центр (Москва) играл решающую роль в урегулировании всех споров. Часто это происходило в форме кулуарных договорённостей. Некоторые решения вызывали недовольство среди местного населения — особенно в районах с межэтническими общинами, которые были разрезаны границами.

Одной из особенностей реализации стало то, что советские власти не признавали конфликтный потенциал создаваемых границ, считая, что в условиях социализма этнический фактор потеряет свою значимость. Однако в реальности, размежевание заложило основу будущих территориальных споров и межэтнических столкновений. [10]

История реализации национально-государственного размежевания в Средней Азии демонстрирует сложность и многослойность советской национальной политики. Это был не только административный акт, но и глубокий социальный и культурный проект, который сопровождался созданием новых форм идентичности, элит, институтов и границ.

Реализация размежевания проходила под постоянным контролем Москвы, с участием местных элит, но зачастую игнорируя реальные этнические реалии. Итогом стало формирование национальных республик, существующих и сегодня, однако вместе с этим — и формирование ряда «замедленных конфликтов», которые продолжают оказывать влияние на политическую карту региона. [11]

Обсуждение. Национально-государственное размежевание в Средней Азии, проведённое в 1924–1925 годах, стало одной из наиболее значимых геополитических трансформаций в советской истории. Этот процесс сопровождался не только формированием союзных и автономных республик, но и территориальными изменениями, которые оказали существенное влияние на формирование границ современных государств. Казахская АССР, являвшаяся частью РСФСР, в ходе данного процесса утратила часть этнических и хозяйственно значимых территорий. Настоящая статья посвящена анализу утраченных и переданных земель, а также причинам и последствиям этих изменений.

1. Исторический контекст размежевания

На момент начала размежевания в Средней Азии существовали крупные территориальные образования: Туркестанская АССР, Хорезмская и Бухарская народные республики. Казахская АССР (до 1925 года — Киргизская АССР) формально была образована в 1920 году в составе РСФСР, однако её территориальные границы оставались неопределёнными. Принцип этнического деления стал основополагающим в размежевании, но при его реализации играли роль и экономические, политические, а также стратегические факторы.

2. Территории, отошедшие к Узбекистану: Одним из наиболее значительных территориальных изменений стало включение ряда казахонаселённых территорий в состав Узбекской ССР, образованной в 1924 году. [12]

а) Южный Казахстан (Ташкентский оазис) До 1924 года Ташкент и прилегающие районы входили в состав Туркестанской АССР и были тесно связаны с казахским населением. Вопрос о принадлежности Ташкента рассматривался на высшем уровне, включая ЦК РКП(б). Несмотря на значительную долю казахов и экономическую связь с казахскими районами, Ташкент и прилегающая местность (включая Чирчик, Бостанлык, Бахтиярлык и др.) были включены в состав Узбекской ССР. Причины этого включают:

Процесс национально-государственного размежевания в Средней Азии особенно остро затронул Казахстан. Несмотря на то, что большевики декларировали «национальный принцип», на деле при разделении границ учитывались не только этнография, но и политика, экономика и транспортные интересы.

Самарканд и Жизак.

Одним из ключевых моментов стало формирование «национального центра» для Узбекистана. Столицей выбрали Самарканд — город с развитой инфраструктурой, железнодорожной связью и тесными связями с Ферганской долиной. Хотя по этническому составу он был преимущественно таджикским, Москва поддержала амбиции узбекской элиты, и город оказался в составе Узбекской ССР. [13]

Жизакский уезд, где значительную часть населения составляли казахи и сарты, также отошёл к Узбекистану. Казахские представители выступали против, но окончательное решение приняли в пользу Узбекистана — ради компактности новых границ.

Территории, включённые в Киргизскую АССР.

Серьёзные изменения коснулись и земель юга Казахстана. Таласская и Чуйская долины, исторически населённые родами Старшего жуза (Дулат, Шапырашты, Суан), вошли в состав Киргизской ССР. Хотя этнический состав этих земель был смешанным, решающим аргументом стало желание Москвы укрепить Киргизию, которая имела слишком слабую ресурсную базу. Советские власти рассуждали так: без этих территорий республика не сможет быть жизнеспособной.

Территории, переданные Туркменистану.

Часть казахских кочевий и пастбищ в районе Мангышлака и вдоль Амударьи отошла к Туркменской ССР. Здесь проживали в основном адайцы. Формально причина была в «административном упрощении»: границы старались провести так, чтобы закрепить хозяйственную специализацию республик. Кочевые земли в этой логике вообще не воспринимались как полноценный аргумент — их «размытый» характер не вписывался в советскую систему оседлости. [14]

На деле казахская сторона оказалась в слабейшем положении. Решения принимались, исходя прежде всего из политической целесообразности — требовалось создать «жизнеспособные» республики с чёткими границами и развитой инфраструктурой. Города и районы с железными дорогами, промышленными объектами и орошаемыми землями часто отходили не туда, где жили кочевники-казахи, а в пользу республик, которые Москва считала стратегически важными.

Кроме того, демографическая статистика работала не в пользу казахов: кочевой и полукочевой образ жизни затруднял их учёт, и в переписях они оказывались «недоподсчитанными». К этому добавлялась и слабость казахской элиты: в отличие от узбеков, таджиков или туркменов, у казахов в Москве не было сильного политического лобби. [15]

Именно сочетание этих факторов — политика центра, инфраструктурные интересы и неучтённые особенности кочевого населения — привело к тому, что Казахская АССР потеряла ряд исторически освоенных территорий, часть из которых до сих пор остаётся предметом исторических и политических дискуссий.Национально-государственное размежевание в

Средней Азии стало историческим компромиссом, в котором Казахская АССР понесла территориальные потери, объясняемые совокупностью политических, экономических и демографических факторов. Несмотря на потерю ряда важных территорий, в долгосрочной перспективе казахстанская государственность смогла укрепиться на основе новых границ. Тем не менее, тема утраченных земель остаётся актуальной в научных и общественных дебатах как напоминание о сложной и неоднозначной истории формирования наций в советском пространстве. Центральноазиатское пространство – это регион, отличающийся этническим, языковым и культурным многообразием, где на протяжении истории проживали народы, тесно связанные между собой. В 1920–1930-е годы, будучи в составе Советского Союза, здесь была реализована политика национально-государственного размежевания. В результате этой политики сформировались современные пять государств – Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Туркменистан и Таджикистан. Это административно-территориальное размежевание формально основывалось на национальном принципе, однако его глубокие последствия оказали влияние на внутреннее политическое, этническое, экономическое и геополитическое развитие региона. В данной статье всесторонне рассматриваются наиболее актуальные исторические, социальные, этнические и политические последствия этой политики. [16]

Размежевание Средней Азии имело долгосрочные последствия для этнических процессов. Многие народы оказались за пределами своих «национальных» республик. Так, значительная часть таджикского населения осталась в Узбекистане, главным образом в Самарканде и Бухаре. Узбекские общины компактно проживают в южных районах Кыргызстана и Таджикистана. Казахи оказались расселены на территории Узбекистана и России. Эти особенности стали источником напряжённости уже в постсоветский период. Так, узбекско-кыргызские столкновения в Оше в 1990 и 2010 годах, а также конфликты между Кыргызстаном и Таджикистаном в Баткенской области в 2021–2022 годах стали прямым продолжением этнической мозаики, заложенной в 1920-е годы. [17]

Особую проблему породили анклавы, возникшие в результате размежевания. Среди них — Сох (узбекский анклав в Кыргызстане), Ворух (таджикский анклав в Кыргызстане), а также более мелкие анклавы, такие как Шахимардан или Жангыаыл. Эти территории до сих пор являются источниками пограничных конфликтов и напряжённости между государствами региона.

Политические и административные последствия

Размежевание привело к созданию новых республик. В 1924 году появились Узбекская и Туркменская ССР, в 1929 году из автономии внутри Узбекистана оформилась Таджикская ССР, а в 1936 году были провозглашены Казахская и Киргизская ССР. Формально они обладали ограниченной автономией в составе СССР, но сам факт их существования стал фундаментом для будущей независимости в 1991 году. [18]

Советский период можно назвать временем «искусственного единства». Границы между республиками фактически не имели значения, так как все ключевые решения принимались в Москве, а экономика и культура развивались в рамках централизованной системы. Однако именно тогда были заложены основы национальных государств — со своей элитой, языком, символикой, — что сделало возможной легитимизацию идеи независимости после распада Союза. [19]

Социально-экономические последствия

Размежевание усилило неравномерность в распределении природных ресурсов. Так, источники воды (Нарын, Амударья) оказались на территории Таджикистана и Кыргызстана, а основные потребители — в Узбекистане и Туркменистане. Нефть, газ и уголь распределились крайне неравномерно, что породило зависимость одних республик от других. [20]

После распада СССР, когда общая хозяйственная система перестала существовать, эта взаимозависимость обернулась проблемами. Прежние торговые и транспортные связи

разрушились, каждая страна была вынуждена искать свой путь развития. Это привело к инфляции, росту безработицы и серьёзным экономическим дисбалансам.

Геополитические последствия

Распад Союза ослабил региональное единство. Казахстан и Узбекистан начали соперничать за лидерство в Центральной Азии. Появились визовые режимы, закрытые границы и торговые барьеры. Попытки интеграции в рамках СНГ, ЕАЭС или ШОС так и не привели к созданию полноценного единого пространства.

В то же время новые границы открыли дорогу внешним игрокам. Россия сохранила своё влияние, Китай активно укрепился в регионе через проект «Один пояс — один путь», а страны Центральной Азии получили возможность выстраивать отношения с США, ЕС и Турцией на индивидуальной основе. [21]

Культурные и духовные последствия

Советская культурная политика имела двойственный характер. С одной стороны, в каждой республике формировались национальный язык, литература, история и система образования. Это способствовало укреплению национального самосознания. С другой стороны, проводилась политика интернационализма и русификации, которая нивелировала различия и формировала общее «советское» культурное пространство. [22]

Размежевание, однако, ослабило традиционные связи между родственными этносами. Культурные контакты между казахами и узбеками стали реже, исторические связи кыргызов, таджиков и узбеков оказались ограничены новыми государственными границами. [23]

Современные последствия и перспективы

Сегодня страны Центральной Азии пытаются вернуться к идее сотрудничества. С 2017 года проходят ежегодные встречи лидеров региона, ведутся переговоры о делимитации границ, совместном использовании водных ресурсов и либерализации торговли. Реализуются интеграционные проекты, такие как Транскаспийский транспортный коридор и Организация тюркских государств.

Тем не менее нерешёнными остаются многие вопросы: правовой статус анклавов, положение этнических меньшинств, а также выработка общего ответа на вызовы — от экстремизма до климатического кризиса и миграции. [24]

Политика национально-государственного размежевания в Центральной Азии стала историческим переломным моментом для региона. Она сформировала будущий политический курс, социальную структуру и национальную идентичность народов региона. Однако исторический контекст и методы её реализации во многом определили корни современных конфликтов и препятствий. У размежевания были и положительные стороны — создание национальных государств, культурная автономия, политическая независимость. Но его негативные последствия — этнические конфликты, пограничные споры, экономическая изоляция — поставили страны региона перед новыми историческими вызовами. Единственным путём решения этих проблем является укрепление взаимного доверия и развитие регионального сотрудничества.

Заключение. Национально-государственное размежевание в Средней Азии (далее — НГР), осуществленное в 1924–1936 годах в рамках советской национальной политики, стало событием судьбоносного значения для всего региона. Его результаты предопределили границы, политическую структуру, этнический состав и даже современные вызовы государств Центральной Азии. Итоги анализа позволяют сделать несколько комплексных выводов, касающихся причин, логики и многоуровневых последствий межевого процесса. [25]

1. Причины и мотивация межевания: от идеологии к прагматике

Советская власть представляла НГР как реализацию ленинского принципа права народов на самоопределение. В теории межевание должно было отразить этническую картину региона и создать национальные республики, в которых каждый «титульный» народ мог бы развивать язык, культуру и политическую структуру в составе единой советской федерации. На первый взгляд советская политика национально-государственного размежевания подавалась как

реализация ленинского принципа «права наций на самоопределение». Однако за этой идеологической риторикой скрывались и куда более прагматичные задачи. Москва стремилась упростить управление регионом, который ранее представлял собой сложную мозаику ханств, эмиратов и губерний, а также ослабить панисламские и пантюркистские движения, потенциально опасные для власти большевиков. Создание искусственных границ позволяло не допустить формирования крупных этнополитических блоков, а распределение экономически важных территорий в пользу «лояльных» республик обеспечивало контроль над ресурсами и коммуникациями. Таким образом, размежевание сочетало в себе двойственную логику: идеологическую и стратегико-геополитическую.

Одним из наиболее заметных парадоксов стало несовпадение этнических и административных границ. Хотя официально провозглашалось, что республики строятся по национальному принципу, на практике этнические группы жили вперемешку и не имели чётко очерченных зон расселения. В ряде случаев решения принимались исходя не из этнографии, а из политической целесообразности — для усиления той или иной республики. Именно тогда появились анклавы и эксклавы — Сох, Ворух, Шахимардан и другие, которые до сих пор остаются источниками напряжённости. Кроме того, значительные этнические группы оказались за пределами «своих» республик: узбеки — в Кыргызстане и Таджикистане, таджики — в Узбекистане, казахи — в Узбекистане и Туркмении. Всё это стало фундаментом для будущих этнопограничных конфликтов.

Политическим результатом размежевания стало оформление республик как формальных субъектов. Каждая из них получила столицу, органы власти, символику и возможность формировать собственные элиты — партийные, культурные и научные. Пусть их автономия была весьма условной, именно эта институциональная база позволила республикам после 1991 года легитимно заявить о независимости. По сути, советская национальная политика имела парадоксальный эффект: создавая республики для укрепления Союза, она невольно подготовила почву для его распада.

Социально-экономические последствия также оказались противоречивыми. Вместо взаимосвязанной и сбалансированной региональной экономики размежевание породило изолированные хозяйственные структуры, зависящие от Москвы. Ресурсы оказались разделены между разными юрисдикциями: воды — в одних республиках, а потребители — в других; энергетика — в Туркмении и Узбекистане, но с зависимостью от соседей. После распада СССР это вылилось в разрыв логистических цепочек, энергетическую и водную зависимость, рост экономического неравенства и массовую трудовую миграцию — прежде всего из Кыргызстана и Таджикистана в Россию и Казахстан.

Культурные последствия выразились в формировании новых национальных идентичностей. В каждой республике создавались литературные языки, стандартизировались алфавиты, писались «собственные» национальные истории. Параллельно формировалась советская национальная интеллигенция — люди, которые были одновременно носителями «титульной» культуры и представителями советского проекта. Но вместе с тем это закрепляло этнополитическую иерархию: одни народы становились «господствующими» в своих республиках, другие оказывались в положении меньшинств. Города с многонациональным населением — Ташкент, Ош, Ходжент, Шымкент — становились аренами скрытой, а затем и открытой конкуренции. После 1991 года, когда национализм перестал подавляться, это неизбежно привело к росту межэтнических конфликтов.

Геополитически регион оказался разделённым. Каждая республика пошла своим путём, выстраивая собственную внешнюю политику. Попытки интеграции в рамках СНГ, ЕАЭС или ОДКБ наталкивались на взаимное недоверие. В результате внешние игроки — Россия, Китай, Турция, США — получили возможность влиять на каждую страну по отдельности, усиливая внутренние противоречия. Центральная Азия так и не обрела единого политического голоса на мировой арене.

И всё же в последние годы наметились позитивные тенденции. Стали регулярными встречи глав государств региона без участия внешних посредников. Продвигаются проекты трансрегионального сотрудничества, такие как Транскаспийский транспортный коридор, идёт работа по делимитации границ, смягчению торговых барьеров и совместному использованию водных ресурсов. Существует стремление к выработке общего видения в вопросах экономики, безопасности и экологии.

Тем не менее, наследие национально-государственного размежевания остаётся тяжёлым грузом. Анклавы и спорные территории, этнические конфликты в Ферганской долине, конкуренция за воду и энергетику, взаимное недоверие элит и обществ — всё это по-прежнему мешает построению прочной региональной интеграции. Таким образом, размежевание, проведённое сто лет назад, до сих пор определяет как проблемы, так и перспективы развития Центральной Азии.Национально-государственное размежевание в Средней Азии было двойственным феноменом: с одной стороны, оно дало регионам институциональную основу для государственности, с другой — заложило структурные конфликты, этнические противоречия и экономические разрывы. Его последствия проявляются не только в картах и названиях республик, но и в судьбах миллионов людей, политике государств, и в самой идентичности региона.

Полноценное преодоление негативных последствий межевания возможно только через открытый диалог, региональную интеграцию, уважение к этническому и культурному многообразию, и осознание того, что будущее Центральной Азии — общее.

Список использованной литературы:

1. Абашин С.Н. Нации и национизм в Средней Азии: современное состояние и истоки формирования. — М.: Новое литературное обозрение, 2007. 206 с.

2. Пархоменко Ю.Н. Национально-государственное размежевание в Средней Азии (1920–1930-е гг.). — Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1991. 155 с.

3. Ходжаев Ф. О национальном размежевании республик Средней Азии. — Ташкент: Узгосиздат, 1924. 65 с.

4. Аширбеков У. Межнациональные отношения и этнополитика в Центральной Азии. — Алматы: Қазақ университеті, 2005. 147 с.

5. Haugen, Arne. The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia. — Palgrave Macmillan, 2003. 74 p.

6. Edgar A. Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan. — Princeton University Press, 2004. 87 p.

7. Козлов В.И. История СССР: национальная политика и межнациональные отношения (1917–1991). — М.: РОССПЭН, 2006. 56 с.

8. Бенинг В.Ф. Этнополитическая карта Средней Азии: советский проект и его последствия. — Журнал «Восток», №5, 2013. 133 с.

9. Roy, Olivier. The New Central Asia: The Creation of Nations. — NY: NYU Press, 2000. 7 p.

10. Khalid, Adeeb. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. — Cornell University Press, 2015. 147 p.

11. Бабаджанова Н. Национальное размежевание и его этнополитические последствия в Ферганской долине. — Душанбе, 2010. 41 с.

12. Султанов Т.И. История Центральной Азии. От древности до наших дней. — Алматы: Дайк-пресс, 2001. 32 с.

13. Кислицына А.А. Национальная политика в СССР: опыт и последствия (на примере Средней Азии). — М.: ИЭА РАН, 2009. 67 с.

14. Мирабзалиев К. Этнические конфликты в Центральной Азии: причины и уроки. — Бишкек, 2007. 278 с.

15. Dave, Bhavna. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. — Routledge, 2007. 145 p.

16. Акчурин М. История создания республик Средней Азии: архивные исследования. — Журнал «История и современность», №2, 2014. 125 с.

17. Акбаралиев Т. Ошский конфликт 1990 года: этнополитический анализ. — Бишкек: Университетская типография, 2013. 55 с.

18. Асанов Ж. Формирование границ Центральной Азии в 1920–30-х годах. — Астана: Еуразия, 2018. 15 с.

19. Keller, Shoshana. To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941. — Praeger, 2001. 14 p.

20. Калашников А. Национальная государственность в СССР и парадоксы распада. — М.: Наука, 1999. 89 с

21. ЦГА РК (Центральный государственный архив Республики Казахстан). Фонд 141, Опись 1, Дело 128 — Материалы по размежеванию КазАССР и Киргизской АССР, 1924 г. 41 с.

22. РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории). Ф. 17, Оп. 84, Д. 109 — Переписка Оргбюро ЦК РКП(б) по вопросам Средней Азии. 42 с.

23. ЦГА Узбекистана. Фонд 276, Оп. 2, Дело 43 — Проект размежевания национальных границ в Ферганской долине. 45 с.

24. Газета «Правда», сентябрь 1924 г. — О национальном размежевании в Средней Азии (публикация решений Оргбюро). 54 с.

25. Протоколы Оргбюро ЦК РКП(б) за 1924 год — О создании Узбекской и Туркменской ССР (доступны в электронном архиве РГАСПИ). 24 с.

References

1.Abashin S.N. Natsii i natsionalizm v Sredney Azii: sovremennoe sostoyanie i istoki formirovaniya. — M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2007. 256 p.

2.Parkhomenko Yu.N. Natsionalno-gosudarstvennoe razmezhevanie v Sredney Azii (1920–1930-e gg.). — Tashkent: Izd-vo AN UzSSR, 1991. 155 p.

3.Khodzhaev F. O natsionalnom razmezhevanii respublik Sredney Azii. — Tashkent: Uzgosisdat, 1924. 65 p.

4.Ashirbekov U. Mezhnatsionalnye otnosheniya i etnopolitika v Tsentralnoy Azii. — Almaty: Qazaq universiteti, 2005. 147 p.

5.Haugen, Arne. The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia. — Palgrave Macmillan, 2003. 74 p.

6.Edgar A. Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan. — Princeton University Press, 2004. 87 p.

7.Kozlov V.I. Istoriya SSSR: natsionalnaya politika i mezhnatsionalnye otnosheniya (1917–1991). — M.: ROSSPEN, 2006. 56 p.

8.Bening V.F. Etnopoliticheskaya karta Sredney Azii: sovetskiy proekt i ego posledstviya. — Zhurnal «Vostok», №5, 2013. 133 p.

9.Roy, Olivier. The New Central Asia: The Creation of Nations. — NY: NYU Press, 2000. 7 p.

10.Khalid, Adeeb. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. — Cornell University Press, 2015. 147 p.

11.Babadzhanova N. Natsionalnoe razmezhevanie i ego etnopoliticheskie posledstviya v Ferganskoy doline. — Dushanbe, 2010. 41 p.

12.Sultanov T.I. Istoriya Tsentralnoy Azii. Ot drevnosti do nashikh dney. — Almaty: Daik-press, 2001. 32 p.

13.Kislitsyna A.A. Natsionalnaya politika v SSSR: opyt i posledstviya (na primere Sredney Azii). — M.: IEA RAN, 2009. 67 p.

14.Mirabzaliev K. Etnicheskie konflikty v Tsentralnoy Azii: prichiny i uroki. — Bishkek, 2007. 278 p.

15.Dave, Bhavna. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. — Routledge, 2007. 145 p.

16.Akchurin M. Istoriya sozdaniya respublik Sredney Azii: arkhivnye issledovaniya. — Zhurnal «Istoriya i sovremennost», №2, 2014. 125 p.

17.Akbaraliev T. Oshskiy konflikt 1990 goda: etnopoliticheskiy analiz. — Bishkek: Universitetskaya tipografiya, 2013. 55 p.

18.Asanov Zh. Formirovanie granits Tsentralnoy Azii v 1920–30-kh godakh. — Astana: Eurasia, 2018. 15 p.

19.Keller, Shoshana. To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941. — Praeger, 2001. 14 p.

20. Kalashnikov A. Natsionalnaya gosudarstvennost v SSSR i paradoksy raspada. — M.: Nauka, 1999. 89 p.

21. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). Fond 141, Inventory 1, File 128 — Materials on the Delimitation between the Kazakh ASSR and the Kirghiz ASSR, 1924. 141 p.

22. Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI). Fond 17, Inventory 84, File 109 — Correspondence of the Organizational Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) on Central Asian Affairs. 42 p.

23. Central State Archive of Uzbekistan. Fond 276, Inventory 2, File 43 — Draft Delimitation of National Borders in the Fergana Valley. 45 p.

24. Pravda newspaper, September 1924 — On National Delimitation in Central Asia (Publication of the Decisions of the Organizational Bureau). 54 p.

25. Minutes of the Organizational Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) for 1924 — On the Establishment of the Uzbek and Turkmen Soviet Socialist Republics (available in the RGASPI Digital Archive). 24 p.

ҒТАХР/МРНТИ/IRSTI: 03.91.91.
ӘӨЖ/УДК/UDC 94(474.3):330.5"1920/1991 https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.010

А.У. Ермеккалиев[1]*, *Д.Б. Асымова*[2]

[1]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан*
https://orcid.org/0009-0001-0910-8208

[2]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы PhD доктор, Алматы, Қазақстан*
https://orcid.org/0000-0003-4322-4584
E-mail: ermekqali@gmail.com, Damu_kaznpu@mail.ru

ЭСТОНИЯНЫҢ КЕҢЕС ОДАҒЫНА ҚОСЫЛУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада 1940 жылы Эстонияның Кеңес Одағы құрамына енгізілуінің әлеуметтік-экономикалық салдары және осы өзгерістермен сабақтасқан күштеп көшіру саясаты тарихнамалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – кеңестік биліктің Эстониядағы саяси және шаруашылық қайта құруларының мазмұнын ашып, Балтық өңірінен Қазақ КСР-іне бағытталған көші-қон мен депортация үдерістерінің тетіктерін, ауқымын және салдарын анықтау. Деректік негізге Қазақстан Республикасы Президенті архивінің, Ресей Федерациясының мемлекеттік және ведомстволық архивтерінің материалдары, НКВД есептері, партия-

лық статистика, жарияланған құжаттар жинақтары мен депортация куәгерлерінің естеліктері алынды. Жұмыста тарихи-салыстырмалы, тарихнамалық, жүйелік және деректанулық талдау, сондай-ақ сандық мәліметтерді салыстыру тәсілдері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде 1940–1943 жылдары Қазақстандағы партия ұйымдарында тіркелген эстондардың саны өскені, депортацияланғандар қатарында лютеран дін қызметкерлерінің болғаны және олардың мүлкі мен діни инфрақұрылымының мемлекет қарауына өткені анықталды. Кеңестік экономикалық орталықтандырудың сыртқы саудаға, жеке меншікке және шетелдік инвестицияларға ықпалы да сараланды. Тарихнамалық салыстыру кеңестік, посткеңестік және батыстық зерттеулерде оқиғалардың құқықтық бағасы, депортация көлемі мен әлеуметтік салдары әртүрлі түсіндіріletінін көрсетті. Қорытындыда Эстониядан көшірілген адамдардың Қазақстанға бейімделуі тілдік және мәдени сабақтастықтың әлсіреуімен қатар жүргені, ал мәселені толық ашу үшін архивтік статистика мен жеке естеліктерді өзара тексеру қажет екені тұжырымдалды.

Кілт сөздер: Эстония, Кеңес Одағы, көші-қон саясаты, жер аудару, Қазақстан, әлеуметтік трансформация, тарихнама.

А.У. Ермеккалиев[1]*, *Д.Б. Асымова*[2]

[1]*PhD докторант Казахского национального государственного университета имени Абая, г. Алматы, Казахстан*
https://orcid.org/0009-0001-0910-8208

[2]*Ст.преподаватель доктор PhD*
Казахского национального государственного университета имени Абая г.Алматы, Казахстан,
https://orcid.org/0000-0003-4322-4584
E-mail: ermekqali@gmail.com, Damu_kaznpu@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИСОЕДИНЕНИЯ ЭСТОНИИ К СОВЕТСКОМУ СОЮЗУ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье представлен историографический анализ социально-экономических последствий включения Эстонии в состав Советского Союза в 1940 г. и связанной с этими преобразованиями политики принудительного переселения. Цель исследования – раскрыть содержание советских политических и хозяйственных мер в Эстонии, определить механизмы, масштабы и последствия миграционных и депортационных потоков из Балтийского региона в Казахскую ССР. Источниковую основу составили материалы Архива Президента Республики Казахстан, государственных и ведомственных архивов Российской Федерации, отчеты НКВД, партийная статистика, опубликованные сборники документов и воспоминания депортированных. Использованы историко-сравнительный, историографический, системный и источниковед-ческий методы, а также сопоставление количественных данных. Установлено, что в 1940– 1943 гг. число эстонцев, учтенных в партийных организациях Казахстана, возросло; среди депортированных находились лютеранские священнослужители, а имущество религиозных общин переходило под контроль государства. Проанализировано влияние советской экономи-ческой централизации на внешнюю торговлю, частную собственность и зарубежные инвестиции в Эстонии. Сопоставление советской, постсоветской и западной историографии выявило различия в правовой оценке событий, определении масштабов депортаций и интерпретации их социальных последствий. Сделан вывод, что адаптация переселенцев в Казахстане сопровождалась ослаблением языковой и культурной

преемственности, а дальнейшее изучение темы требует взаимной проверки архивной статистики, административ-ной документации и личных свидетельств.

Ключевые слова: Эстония, Советский Союз, миграционная политика, депортация, Казахстан, социальная трансформация, историография.

A.U. Yermekkaliyev[1]*, *D.B. Assymova*[2]*

[1]*PhD student, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.*
https://orcid.org/0009-0001-0910-8208

[2]*Senior Lecturer, PhD, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.*
https://orcid.org/0000-0003-4322-4584
E-mail: ermekqali@gmail.com, Damu_kaznpu@mail.ru

SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF ESTONIA'S INCORPORATION INTO THE SOVIET UNION: A HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

Abstract

This article offers a historiographical analysis of the socio-economic consequences of Estonia's incorporation into the Soviet Union in 1940 and the policy of forced resettlement associated with the ensuing transformations. The study aims to clarify the political and economic measures introduced by the Soviet authorities in Estonia and to identify the mechanisms, scale, and consequences of migration and deportation from the Baltic region to the Kazakh SSR. The source base includes records from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, state and departmental archives of the Russian Federation, NKVD reports, Communist Party statistics, published document collections, and deportees' memoirs. Historical-comparative, historiographical, systemic, and source-critical methods were combined with the comparison of quantitative data. The study establishes that the number of Estonians recorded in Kazakhstan's party organizations increased between 1940 and 1943. It also identifies Lutheran clergy among the deported population and examines the transfer of religious property and infrastructure to state control. The analysis further considers the impact of Soviet economic centralization on foreign trade, private property, and overseas investment in Estonia. A comparison of Soviet, post-Soviet, and Western scholarship reveals divergent legal assessments of the 1940 events, estimates of deportation, and interpretations of their social consequences. The article concludes that adaptation in Kazakhstan was accompanied by weakened linguistic and cultural continuity and that further research requires systematic cross-checking of archival statistics, administrative records, and personal testimony.

Keywords: Estonia, Soviet Union, migration policy, deportation, Kazakhstan, social transformation, historiography.

Кіріспе

Эстонияның XX ғасырдағы саяси тарихы Бірінші дүниежүзілік соғыс пен Ресей империясының ыдырауынан кейін қалыптасқан жаңа халықаралық тәртіппен тығыз байланысты. 1917 жылы эстон саяси өкілдері автономия мәселесін көтеріп, 1920 жылғы Тарту бейбіт шарты Эстония Республикасының тәуелсіздігін құқықтық тұрғыдан бекітті [1]. Алайда 1939–1940 жылдары Еуропадағы күштер арақатынасының өзгеруі Балтық мемлекеттерінің жағдайын түбегейлі өзгертті. Эстонияның КСРО құрамына енгізілуінен кейін меншік қатынастары,

сыртқы сауда және мемлекеттік басқару кеңестік үлгіге көшірілді; мұның артынша саяси қуғын-сүргін мен халықты күштеп қоныс аударту науқандары жүрді. Бұл оқиғалардың сипаты кеңестік, посткеңестік және батыстық тарихнамада әртүрлі бағаланады. Бір еңбектер қауіпсіздік пен соғыс жағдайын алға шығарады [2]. Екінші бағыт бұл оқиғаларды оккупация, ұлттықтандыру және мемлекеттік зорлық саясатының құрамдас бөлігі ретінде түсіндіреді [3]. Қазақстан тарихнамасында Эстониядан көшірілген адамдардың нақты құрамы, олардың республика аумағына келу жолдары және кейінгі әлеуметтік бейімделуі әлі де толық зерттелмеген. Осыған байланысты мақаланың мақсаты – архивтік материалдар мен ғылыми әдебиетті салыстыра отырып, Эстонияның КСРО құрамына енгізілуінің әлеуметтік-экономикалық қырларын және Қазақстанмен байланысты депортациялық үдерістерді талдау.

Тақырыптың өзектілігі оның саяси пікірталас тудыруымен ғана емес, деректердің әр кезеңде әртүрлі мақсатпен жасалуымен де анықталады. Кеңестік мекемелер операциялық есептерді басқару мен бақылау үшін құрастырды; тәуелсіздік кезеңіндегі комиссиялар қуғын-сүргін құрбандарын анықтау және құқықтық ақтау міндетін алға қойды; ал естеліктер жеке адамның басынан өткенін сақтауға бағытталды. Осы дерек түрлерінің ешқайсысы оқиғаны жеке өзі толық түсіндіре алмайды. Мәселен, әкімшілік есепте адамның қайда жіберілгені көрсетілгенімен, отбасының бөлінуі немесе тілдік ортаның өзгеруі туралы мәлімет болмауы мүмкін. Керісінше, мемуар авторы тұрмыстық тәжірибені егжей-тегжейлі жеткізгенімен, бүкіл көші-қон ағынының көлемін анықтай алмайды. Сондықтан Эстонияның КСРО құрамына енгізілуі мен Қазақстанға бағытталған қозғалысты бір мезгілде халықаралық қатынастар, экономикалық қайта құру, саяси бақылау және әлеуметтік бейімделу деңгейлерінде зерттеу қажет. Мақалада «қосылу» атауы тақырыптың қалыптасқан нұсқасы ретінде сақталғанымен, әр тарихнамалық мектептің оқиғаға берген құқықтық бағасы арнайы ажыратылып көрсетіледі. Балтық пен Орта Азияның Ресей империясы және КСРО құрамындағы тарихын салыстырған И. Никифоров қазіргі оқулықтарда орныққан түсіндіру үлгілері мен тарихи мифтерді арнайы мәселе ретінде көтереді [4].

1939–1940 жылдардағы халықаралық жағдайдың Эстонияның саяси және экономикалық мәртебесіне қалай әсер еткені қарастырылды. Екіншіден, сыртқы сауда, кеден, меншік және шетелдік капиталға қатысты кеңестік шешімдердің мазмұны анықталды. Үшіншіден, Эстониядан күштеп көшірілгендердің саны мен әлеуметтік құрамы туралы ведомстволық мәліметтер Қазақстан архивіндегі партиялық статистикамен салыстырылды. Төртіншіден, қоныс аударушылардың тілдік, діни және мәдени ортаға бейімделуін түсіндіретін жарияланымдар мен мемуарлық зерттеулер талданды. Осындай міндеттер мақала атауындағы әлеуметтік-экономикалық мәселені тек шаруашылық көрсеткіштермен шектемей, меншік пен еңбек жағдайының, діни институттардың және отбасылық мәдени сабақтастықтың өзгеруімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстандағы эстон қауымының қалыптасуын бір ғана депортациялық науқанның нәтижесі емес, патшалық қоныстану, соғыс кезіндегі эвакуация және саяси күштеп көшіру қатарынан тұратын бірнеше қозғалыс толқыны ретінде қарастырудан көрінеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің деректік қорына Қазақстан Республикасы Президенті архивінің партиялық-статистикалық құжаттары енгізілді [5]. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын оңалту жөніндегі мемлекеттік комиссия материалдары жеке дерек тобы ретінде пайдаланылды [6]. Ресей Федерациясының мемлекеттік және ведомстволық архивтерінде сақталған НКВД–МГБ құжаттары да қарастырылды [7]. Сыртқы саясат пен экономикалық қатынастар туралы құпиясыздандырылған материалдар пайдаланылды. Мемлекеттік қауіпсіздік органдарының құжаттар жинағы депортациялық операциялардың көрсеткіштерін анықтауға мүмкіндік берді [8]. Бұл материалдардан депортацияланғандардың саны мен әлеуметтік құрамы, оларды тіркеу тәртібі,

сыртқы сауданы қайта ұйымдастыру және партия ұйымдарындағы этникалық құрам жөніндегі мәліметтер іріктелді. GULAG-ONLINE жобасының материалдары қосымша дерек ретінде пайдаланылды [9]. Депортация туралы мемуарлық жинақтар жеке куәліктерді талдауға негіз болды [10]. Деректерді талдау үш кезеңмен жүргізілді. Алдымен құжаттардың жасалған уақыты, мекемелік тегі және ақпараттық мақсаты анықталды. Одан кейін әртүрлі қорлардағы сандық көрсеткіштер өзара салыстырылып, әкімшілік есеп пен жеке куәліктер арасындағы айырмашылықтар белгіленді. Соңында алынған нәтижелер кеңестік, посткеңестік және батыстық тарихнаманың тұжырымдарымен салыстырылды. Жұмыста тарихи-салыстырмалы, жүйелік, тарихнамалық және деректанулық сын әдістері қолданылды. Мемуарлық мәтіндер ресми статистиканы тікелей алмастыратын дерек ретінде емес, күштеп көшірудің күнделікті өмірге, тілге және мәдени жадыға ықпалын түсіндіретін куәлік ретінде қарастырылды.

Тарихнамалық материалдарды іріктеуде автордың саяси ұстанымынан гөрі еңбектің деректік негізіне және зерттеу сұрағына басымдық берілді. Бірінші топқа НКВД–МГБ қызметін көрсететін кеңестік және ресейлік құжаттық басылымдар кірді. Сыртқы саясат жөніндегі құпиясыздандырылған құжаттар халықаралық шешімдерді қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Мемлекеттік қауіпсіздік органдарының соғыс кезеңіндегі қызметі арнайы жинақ негізінде қарастырылды . Эстондық әріптестік мәселесіне арналған архивтік жинақ та осы топқа енгізілді [11]. Екінші топтағы зерттеулерде Балтық елдеріндегі кеңестік қуғын-сүргін мәселесі талданады. Батыстық әскери тарихнамада аймақтағы соғыс пен оккупация үдерістері қарастырылады. Мемуарлық зерттеулерде жер аудару жады, бірегейлік және оралу мәселелері негізгі орын алады. Үшінші топқа Қазақстандағы депортация тарихына арналған құжаттар жинағы енгізілді. Қазақстандық эстонның өмірбаяны туралы жарияланым жеке қауым өкілінің тәжірибесін көрсетеді [12]. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын оңалту жөніндегі комиссия материалдары мәселенің деректік аясын кеңейтеді. Эстон қауымының қазақ мәдени ортасындағы тәжірибесі публицистикалық материал арқылы қарастырылды [13]. Осы топтастыру бір оқиғаны әртүрлі ұлттық тарихнаманың қалай түсіндіретінін салыстыруға жағдай жасады. Ғылыми еңбектердегі сандық мәліметтер бастапқы құжатқа сілтеме болған жағдайда ғана пайдаланылды; публицистикалық материалдар сандық дәлел ретінде емес, қоғамдық жад пен жеке өмірбаянның көрінісі ретінде бағаланды. Тарихи білім беру дағдарысы мен өткенді түсіндірудегі идеялық қайшылықтар туралы А.П. Мякшевтің пайымдары да тарихнамалық мәтіннің қоғамдық қызметін бағалауға мүмкіндік береді [14]. Ресейлік бұқаралық ақпарат құралдарындағы Балтық тақырыбына арналған материалдар академиялық дәлелдің орнына жүрмегенімен, мәселенің қоғамдық пікірде қалай ұсынылатынын көрсету үшін пайдаланылды [15].

Сандық мәліметтерді түсіндіру кезінде есеп бірлігіне ерекше назар аударылды. «Ұсталған», «жер аударылған», «арнайы қоныстанушы», «эвакуацияланған», «партия мүшесі» және «партия мүшелігіне кандидат» ұғымдары бір санатқа біріктірілген жоқ. Әр көрсеткіш құжатта қалай берілсе, сол әкімшілік контекст аясында талданды. Мысалы, 1941 жылғы қауіпсіздік есебіндегі 9156 адам қуғын-сүргін операциясының нәтижесін көрсетеді, ал Қазақстандағы 24, 33, 44 және 75 адам туралы мәліметтер партия ұйымында тіркелген эстондарға ғана қатысты. Екі қатардың ақпараттық табиғаты бөлек болғандықтан, олардың негізінде тікелей демографиялық пропорция есептеу дұрыс емес. Салыстырудың мақсаты нақты жалпы сан шығару емес, әр мекеменің қандай адамдарды және қандай міндетпен есепке алғанын анықтау болды. Мұндай тәсіл архивтік цифрларды механикалық қосуға жол бермей, статистиканың жасалу логикасын зерттеу нысанына айналдырады. Географиялық атаулар мен мекеме қысқартулары да құжат жасалған кезеңдегі нұсқасымен беріліп, қазіргі атаулар қажет жерде жақша ішінде түсіндірілді.

Зерттеу барысында проблемалық-хронологиялық әдіс те қолданылды: Эстонияның КСРО құрамына қосылуы, экономикалық қайта құрулар, депортация және Қазақстандағы бейімделу мәселелері өзара сабақтас кезеңдер бойынша қарастырылды. Статистикалық топтау тәсілі архивтік есептердегі сандық көрсеткіштерді жылдары мен есепке алу санаттарына қарай

жіктеуге мүмкіндік берді. Деректерді өзара верификациялау әдісі арқылы ведомстволық құжаттардағы мәліметтер жарияланған жинақтармен және мемуарлық куәліктермен салыстырылды. Тарихнамалық салыстыру кезінде әр зерттеудің деректік базасы, ұғымдық аппараты және авторлық қорытындысы жеке бағаланды.

Нәтижелер

Жинақталған деректер Эстонияға қатысты кеңестік саясаттың саяси бақылау, экономикалық орталықтандыру және халықты күштеп көшіру шаралары қатар жүргенін көрсетті. 1941 жылғы 17 маусымда КСРО мемлекеттік қауіпсіздік органдары басшылығының ВКП(б) Орталық Комитетіне жолдаған есебінде Эстонияда 3178 адамның ұсталғаны, 5978 адамның жер аударылғаны, барлығы 9156 адамның қуғын-сүргінге ұшырағаны көрсетілген. Бұл көрсеткіш алғашқы ұйымдастырылған операцияны сипаттайды. Соғыс басталғаннан кейін эвакуация, депортация және майдан шебінен көшіру ағындары араласып кеткендіктен, кейінгі санақтарда адамдардың құқықтық мәртебесі мен этникалық құрамы біркелкі тіркелмеген.

1939–1940 жылдардағы құжаттар Балтық кеңістігіндегі экономикалық мәселе халықаралық келіссөздерден бөлек болмағанын көрсетеді. Эстония, Латвия және Литвадағы кәсіпорындар мен қаржы активтеріне британдық және германдық капитал тартылған еді. Кеңестік басқару орнағаннан кейін меншік пен сыртқы сауда тәртібінің өзгеруі шетелдік салымдардың тағдыры туралы сұрақ туғызды. Құжаттар жинағында британ өкілдерінің өтемақы мәселесіне назар аударғаны байқалады [16]. Герман мүлкі мен сауда мүдделері бөлек келіссөздер аясында қаралған. Мұның өзі ұлттықтандырудың ішкі экономикалық шара ғана емес, КСРО-ның Ұлыбритания және Германиямен қатынасына әсер еткен мәселе болғанын дәлелдейді. Дегенмен қолда бар материалдар әр елдің шығынын толық есептеуге мүмкіндік бермейді. Сондықтан мақалада «экономикалық пайда» немесе «өтемақы көлемі» жөнінде нақты сомалық қорытынды жасалмайды; оның орнына шешім қабылдау құзыретінің республикалық деңгейден Мәскеудегі одақтық органдарға өткеніне және меншік иелерінің құқықтық жағдайы өзгергеніне назар аударылады.

Сыртқы сауданы орталықтандыру бірнеше әкімшілік қадамнан тұрды. Одақтық өкілдердің тағайындалуы жаңа лицензия беру тәртібін енгізіп қана қойған жоқ, жергілікті кеден мекемелерінің бағыныстылығын да өзгертті. Бұған дейін Эстония үкіметі шешкен экспорт және импорт мәселелері КСРО Сыртқы сауда халық комиссариатының құзыретіне өтті. Осы өзгеріс республика кәсіпорындарының бұрынғы серіктестерімен тікелей жұмыс істеу мүмкіндігін шектеді және сауда ағындарын бүкілодақтық жоспарға бейімдеді. Экономикалық қайта құруды меншік иелерінің ауысуымен байланысты қарастырғанда, депортацияланған немесе қамауға алынған адамдардың кәсіпорны, тұрғын үйі, жері және тауар қоры жөніндегі мәселе алға шығады. Архивтік нұсқаулықтар мүлікті тізімдеу рәсімінің болғанын көрсеткенімен, кейін оның бұрынғы иесіне қайтарылу тетігі анық көрінбейді. Бұл сәйкессіздік ресми тәртіп пен нақты тәжірибені ажыратуды талап етеді. Күштеп көшірілгендердің материалдық шығынын анықтау үшін болашақта мүлік тізімдерін, жергілікті атқару органдарының қабылдау актілерін және кейінгі шағымдарды бір-бірімен салыстыру қажет.

Қауіпсіздік органдарының Эстониядағы қоғамдық көңіл күй жөніндегі хабарламалары саяси шешімдердің ақпараттық ортасын көрсетеді. 1940 жылдың жазында Мәскеуге Таллиннен митингілер, ұлттық азшылықтар және жаңа билікке қарсылық туралы жедел мәліметтер жіберілген. Мұндай құжаттарды қоғамның бейтарап көрінісі ретінде қабылдауға болмайды: арнайы қызмет хабарламасында қауіп-қатерді айқындау және орталық басшылықтың назарын белгілі бір топтарға аудару міндеті болды. Соған қарамастан олар кеңестік басшылықтың Эстониядағы ахуалды күн сайын бақылағанын және әлеуметтік топтарды саяси сенімділігіне қарай жіктегенін дәлелдейді. Кейінгі депортациялық тізімдердегі «әлеуметтік қауіпті» санаттардың қалыптасуы осы бақылау тәжірибесімен сабақтас болды. Деректерді салыстыру саяси айыптау үшін этникалық белгі жалғыз өлшем болмағанын көрсетеді: бұрынғы мемлекеттік

қызмет, әскери атақ, кәсіпкерлік жағдай, меншік көлемі, қоғамдық бедел және діни қызмет те тәуекел белгісі ретінде есепке алынған. Осы себепті депортацияны тек этностық көшіру ретінде сипаттау оның әлеуметтік құрылымын толық ашпайды.

Көшіру операциясының ресми тәртібі мен орындалуы арасында айырмашылық болды. Депортация құжаттарында отбасы мүшелерін тіркеу және жеке заттарды алуға рұқсат беру тәртібі көрсетілді. Мемлекеттік комиссия материалдарында мүлікті есепке алу мәселесі де көрініс тапқан. Қауіпсіздік органдарының нұсқаулықтарында баратын жерде баспана мен жұмыс ұсыну қарастырылды. Алайда тасымалдаудың жеделдігі, соғыс басталғаннан кейінгі көлік тапшылығы және қабылдаушы аудандардың дайын болмауы бұл талаптарды толық орындауға кедергі келтірді. Мемуарларда адамдардың жолға қысқа мерзімде жиналғаны, отбасы мүшелерінің әртүрлі бағытқа жіберілгені және мүліктің тағдыры туралы нақты ақпарат ала алмағаны жиі айтылады. Ресми құжат пен естеліктің арасындағы осы айырмашылық зерттеу үшін маңызды нәтиже береді: нұсқаулық мемлекет жоспарлаған тәртіпті көрсетеді, ал куәлік сол тәртіптің адам өмірінде қалай жүзеге асқанын танытады. Екеуін қарама-қарсы қоюдан гөрі, жоспар мен тәжірибе арасындағы алшақтықты өлшейтін өзара толықтырушы деректер ретінде қолдану орынды.

Лютеран дін қызметкерлерінің депортацияланғандар тізімінде жеке аталуы Балтық қоғамының әлеуметтік құрылымына жасалған қысымның тағы бір қырын ашады. Дін қызметкері тек ғибадат өткізуші емес, жергілікті қауымның білім беруі, қайырымдылығы және мәдени жадында орны бар тұлға еді. Оны қоныстан шығару қауымның ұйымдастырушылық орталығын әлсіретті; шіркеу ғимараты мен мүлкінің жаңа мақсатқа берілуі бұл өзгерісті материалдық жағынан бекітті. Қазақстанға келген діндарлардың тұрақты шіркеу, діни әдебиет және ана тіліндегі қауымдық байланыс құру мүмкіндігі шектеулі болды. Бірақ бір ведомстволық тізімнің негізінде барлық лютеран қауымының тағдырын бір үлгіге салуға болмайды. Нәтиже жаңа зерттеу бағытын ғана ұсынады: дін қызметкерлерінің жеке істерін, Эстониядағы приходтық тізімдерді және Қазақстандағы арнайы қоныстар құжаттарын салыстыру. Осындай микроисториялық зерттеу дінге қарсы саясаттың нақты отбасылар мен қауымдарға әсерін жалпы саяси тұжырымнан гөрі дәл көрсетуі мүмкін.

Қазақстандағы партия ұйымының статистикасы эстондардың әлеуметтік бейімделуінің бір ғана қырын көрсетеді. Партия мүшелігі кеңестік қоғамда қызметтік өсуге, басқару жұмысына және мемлекеттік мекемелерге орналасуға ықпал ететін маңызды ресурс болды. 1940–1943 жылдардағы өсім республикаға жаңа адамдардың келгенін аңғартуы мүмкін, бірақ олардың бәрінің өмір жолы мен Қазақстанға келу себебі есеп кестесінде жазылмаған. Кейбірі Балтықтан эвакуацияланған маман, кейбірі әскери құрылым қызметкері, енді бірі бұрыннан тұратын қоныстанушы болуы ықтимал. Сондықтан статистиканы толықтыру үшін партиялық жеке істер, сауалнамалар және кадрлық анкеталар қажет. Сол құжаттар ғана туған жерін, ұлтын, кәсіптік даярлығын және көшу бағытын нақтылауға мүмкіндік береді. Қолда бар сандардың маңызы – олар 1940-жылдардың басында Қазақстандағы эстондардың институционалдық көрінуі артқанын дәлелдейді. Бұл құбылыс депортацияланғандардың еңбекке орналастырылуы мен басқарушы кадрлардың қозғалысын зерттеуге жаңа сұрақ қояды. Қазақстандағы партиялық кадрлар құрамын түсіндіруде С. Сәдуақасұлының мемлекеттік және қоғамдық қызметіне қатысты құжаттар жинағы республикалық басқару ортасындағы ұлттық кадрлар мәселесін салыстырмалы контексте қарауға көмектеседі [17].

Архивтік нұсқаулықтарда көшірілетін отбасылардың мүлкін тіркеу, жүк алып шығуына мүмкіндік беру және жаңа қоныста еңбекке орналастыру тәртібі белгіленген. Соғыс жағдайында бұл талаптардың толық орындалмағаны депортация құжаттарынан байқалады. Мемлекеттік комиссия материалдары да ресми тәртіп пен нақты жағдайдың арасындағы айырмашылықты көрсетеді. Сондықтан ресми нұсқаулықтар депортацияланғандардың нақты тұрмыс жағдайын түгел бейнелей алмайды. Әкімшілік тілде «көшіру» немесе «эвакуация» деп аталған шаралар-

дың едәуір бөлігі таңдау еркіндігін шектеп, мүліктік шығынға және бұрынғы әлеуметтік байланыстардың үзілуіне алып келді.

Экономикалық қайта құру ең алдымен сыртқы сауда мен меншік қатынастарынан көрінді. 1940 жылғы 22 тамыздағы БК(б)П ОК Саяси бюросының шешімі Эстония, Латвия және Литвадағы сыртқы сауда өкілдерін тағайындап, бұрын берілген экспорттық және импорттық лицензияларды қайта қарауды, кеден органдарын КСРО Сыртқы сауда халық комиссариатына бағындыруды көздеді. Соның нәтижесінде сыртқы экономикалық шешімдер республикалық мекемелерден одақтық орталыққа өтті. Британдық инвестицияларды өтеу мәселесі дипломатиялық деңгейде көтерілді. Құпиясыздандырылған сыртқы саяси құжаттар Балтық елдеріндегі ұлттықтандырудың халықаралық экономикалық салдары болғанын аңғартады.

Депортацияланғандардың әлеуметтік құрамы да біркелкі болмаған. 1941 жылғы ГУЛАГ есебінде Эстониядан көшірілгендер қатарында кәсіпкерлер, жер иеленушілер, ірі саудагерлер, бұрынғы офицерлер және дін қызметкерлері аталады. Лютеран дін қызметкерлерінің жеке санат ретінде көрсетілуі діни қауымдардың тек идеологиялық емес, мүліктік қысымға да түскенін білдіреді. Шіркеу ғимараттары мен жер иеліктерінің мемлекет қарауына өтуі, діни әдебиеттің тапшылығы және ашық ғибадат ету мүмкін-дігінің шектелуі қауымдық өмірдің сабақтастығын әлсіретті.

Қазақстан Республикасы Президенті архивіндегі статистика 1940–1943 жылдары республика астанасының партия ұйымында тіркелген эстондар санының өскенін көрсетеді. 1940 жылғы 1 қаңтарда 18 партия мүшесі және 6 кандидат, барлығы 24 адам есепке алынған. 1941 жылғы 1 қаңтарда олардың жалпы саны 33-ке, 1942 жылғы ақпанда 44-ке, 1943 жылғы қаңтарда 75 адамға жеткен. Төрт жылдағы үш еседен астам өсім Қазақстандағы эстон қауымының сандық өзгерісін жанама түрде танытады. Дегенмен партия есебі бүкіл этностың демографиялық көлемін көрсетпейді: оған тек партия мүшелері мен кандидаттары кірген. Сондықтан бұл деректі жалпы депортация санының тікелей өлшемі емес, көші-қон қозғалысын сипаттайтын қосымша индикатор ретінде қолданған жөн.

Эстондардың Қазақстанға келуі тек 1940-жылдардағы депортациямен шектелмеген. Ақмола өңіріндегі эстон қоныстанушылары туралы жарияланымдар олардың бір бөлігі қазақ даласына XX ғасырдың басындағы шаруаларды қоныстандыру науқандары кезінде келгенін көрсетеді. Демек, патшалық кезеңдегі ерікті немесе шаруашылық қоныс аударуды кеңестік саяси депортациямен араластырмау қажет. Осы айырмашылық Қазақстандағы эстон қауымының қалыптасуын бірнеше көші-қон толқыны арқылы қарастыруға мүмкіндік береді.

Талқылау

Алынған нәтижелер шетелдік және посткеңестік тарихнамадағы негізгі пікірталастармен үйлеседі, бірақ олардың кейбірін нақтылауды қажет етеді. П. Буттар Балтық мемлекеттерінің Германия мен Кеңес Одағы арасындағы геосаяси бәсекеде қалғанын және соғыс жылдарындағы адами шығынның аса жоғары болғанын атап көрсетеді. В. Даволиуте мен Т. Балкелис редакциялаған мемуарлар жинағы ресми құжаттарда көрінбейтін жеке тәжірибені – үйден айырылу, отбасы байланысының үзілуі және оралу мәселесін – талдауға мүмкіндік береді. Ал Ш. Черноушектің жарияланымдары депортацияның аймақтық ауқымын салыстыруға арналған мәліметтер ұсынады. Бұл еңбектерді бірге қарастыру статистикалық сан мен адамның күнделікті тәжірибесі бірін-бірі толықтыратынын көрсетеді.

Кеңестік тарихнамада Балтық республикаларының КСРО құрамына енуі көбіне социалистік қайта құрудың заңды нәтижесі ретінде түсіндіріліп, халықтың бір бөлігін күштеп көшіру қауіпсіздік шарасы немесе таптық күрестің жалғасы ретінде баяндалды. Мұндай еңбектерде ұлттықтандыру мен жоспарлы шаруашылыққа көшу жағымды экономикалық өзгеріс ретінде көрсетілді, ал меншік иелерінің шығыны және еркін қозғалыстың шектелуі дербес мәселе болып талданбады. Посткеңестік ресейлік әдебиет біркелкі емес: зерттеушілердің бір бөлігі құпиясыздан-

рылған құжаттарды айналымға енгізіп, қуғын-сүргін ауқымын нақтыласа, екінші бөлігі оқиғаларды соғыс алдындағы қауіпсіздік мүддесімен түсіндіруге бейім. Эстония туралы оқу әдебиетінде мемлекеттің егемендігін жоғалту мәселесі алға шығады [18]. Балтық елдеріндегі қуғын-сүргінге арналған зерттеулерде адам құқығы мәселесі басым. Батыстық әскери тарихнама оккупациялық биліктің қалыптасуын қарастырады. Мемуарлық зерттеулер тарихи жад пен бірегейлікке ерекше назар аударады. Осы айырмашылық дерек таңдауға да әсер етеді: бір бағыт дипломатиялық хаттар мен мемлекеттік шешімдерге, екіншісі қуғындалғандардың тізімі мен жеке куәліктеріне көбірек сүйенеді. Мақаладағы салыстырмалы тәсіл осы мектептердің бірін алдын ала дұрыс деп жариялamай, олардың дәлелдік негізі мен түсіндіру шегін көрсетуге бағытталды.

Депортация көлеміне қатысты мәліметтердің алшақтығы көбіне зерттелетін кезең мен есептеу әдісінен туындайды. Қауіпсіздік органдарының жинағы 1941 жылғы маусым операциясының нақты көрсеткіштерін береді. Балтық елдеріндегі қуғын-сүргін туралы зерттеу кейінгі тұтқындау, жер аудару және арнайы қоныстандыру науқандарын да қамтиды. Әскери тарихқа арналған еңбек соғыс кезіндегі өлім мен босқындықты кеңірек демографиялық жағдайда қарастырад. Сондықтан әртүрлі сандарды қатар келтіру олардың бір құбылысты өлшейтінін білдірмейді. Зерттеуде 9156 адам туралы көрсеткіш нақты күні мен құжаттық контекстімен берілді; ол барлық кезеңдегі эстон депортациясының қорытынды саны ретінде қолданылған жоқ. Мұндай сақтық мақаланың тарихнамалық сипатына сәйкес келеді. Ғылыми пікірталаста мәселе ең үлкен немесе ең кіші цифрды таңдауда емес, санның қандай аумақты, уақытты және құқықтық санатты қамтитынын ашуда. Қазақстанға нақты қанша адамның жеткізілгенін анықтау үшін эшелон тізімдері, қабылдау пункттерінің журналдары, арнайы қоныстанушы-лардың есеп карточкалары және кейінгі босату құжаттары салыстырылуы керек.

Экономикалық орталықтандыру мен депортацияның байланысын тікелей себеп-салдар формуласына айналдырудан сақ болған жөн. Ұлттықтандыру бүкіл шаруашылық жүйесін қайта құруға бағытталса, депортация саяси сенімсіз деп белгіленген топтарды бақылау мен оқшаулаудың құралы болды. Дегенмен нақты адам өмірінде бұл екі саясат тоғысты: қамау немесе көшіру тұрғын үйден, кәсіпорыннан, жерден және кәсіби мәртебеден айырылуға әкелді; бос қалған мүлік жаңа басқару жүйесінің қарауына өтті. Сол себепті әлеуметтік-экономикалық салдарды тек мемлекеттік бюджет немесе өндіріс көрсеткіштері арқылы бағалау жеткіліксіз. Отбасының жинақ капиталы, кәсіптік дағдыларды пайдалану мүмкіндігі, еңбек ақысы, тұрғын үй жағдайы және ұрпаққа берілетін мәдени ресурс та есепке алынуға тиіс. Қазіргі мақала осы байланысты сапалық деңгейде көрсетеді, ал толық экономикалық бағалау үшін жеке мүлік актілері мен жергілікті бюджет құжаттарын қамтитын арнайы зерттеу қажет. Бұл шектеу қорытындыларды асыра жалпылаудан қорғайды.

Қазақстанға бейімделу мәселесінде қабылдаушы қоғамның рөлін де ескеру қажет. Арнайы қоныстанушылар өндіріс орындарына, ауыл шаруашылығына және әртүрлі аймақтарға бөлініп орналастырылды; олардың күнделікті тәжірибесі қоныс орнының климатына, еңбек түріне, жергілікті басшылыққа және тұрғындармен қарым-қатынасына қарай өзгерді. Қазақ және басқа жергілікті отбасылармен тұрмыстық байланыс жаңа ортаға икемделуге көмектескенімен, әкімшілік шектеулер қозғалыс еркіндігін тарылтты. Эстон тіліндегі білім беру мен баспасөздің болмауы ұрпақаралық тіл берілісін әлсіретті, ал орыс тілі мемлекеттік мекеме мен мектептегі негізгі қатынас тіліне айналды. Бұл өзгерісті біржақты «ассимиляция» деп атау жеткіліксіз: Қазақстандағы эстондар кейбір мәдени белгілерін отбасылық деңгейде сақтады. Мемуарлық зерттеулер тіл әлсіреген жағдайда да діни сенім мен отбасылық әңгіменің жалғасқанын көрсетеді. Демек бейімделу жергілікті қоғамға кірігу мен этномәдени айырмашылықты сақтау қатар жүрген көп деңгейлі үдеріс болды.

Оралу тәжірибесі де барлық депортацияланған халық үшін бірдей болған жоқ. Кейбір кеңестік этностарға Сталин қайтыс болғаннан кейін автономиялық аумақтарына жаппай қайтуға құқық берілді; Балтықтан көшірілгендердің оралуы жеке шешімдерге, құжат рәсіміне, баспана мен туыстық байланыстың сақталуына тәуелді болды. Ұзақ уақыт Қазақстанда немесе

Сібірде тұрған ұрпақ үшін тарихи отан таныс емес әлеуметтік кеңістікке айналуы мүмкін еді. Мемуарлық еңбектер «үйге қайту» ұғымының екіұштылығын жақсы көрсетеді: географиялық оралу бұрынғы мүлікті, кәсіби жағдайды немесе қауымдағы орынды автоматты түрде қалпына келтірмеді. Тәуелсіздік кезеңінде азаматтық пен тіл талаптары қосымша бейімделу мәселелерін туғызды. Осы тұрғыдан Қазақстандағы өмірді уақытша аралық кезең деп қана қарастыру дұрыс емес; бірнеше ұрпақ үшін ол тұрақты өмірбаяндық және мәдени тәжірибеге айналды. Бұл тұжырым депортация тарихын тек жөнелту және босату даталарымен шектемей, оның ұзақ мерзімді әлеуметтік салдарын зерттеудің қажеттігін көрсетеді. Қазақстан мен Қалмақиядағы күштеп көшіру салдарын салыстырған зерттеу әр этностың қайтуы мен жаңа ортаға бейімделуінің біркелкі болмағанын нақтылайды [19].

Тарихи жадтың қалыптасуы архивтің ашылуы, қоғамдық ұйымдардың жұмысы және мемлекеттік әлеуметтік саясатпен байланысты. Эстонияда қуғын-сүргінге ұшыраған адамның мәртебесін растау, жеңілдік алу және мемориалдық жобаларға қатысу үшін құжаттық дәлел қажет болды [20]. Соның нәтижесінде жеке отбасылық естелік ресми куәлікпен және архив анықтамасымен ұштасатын жаңа кеңістік пайда болды. Қазақстанда саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссиялар бұрын жабық болған қорларды зерттеуге, депортацияланған этностар туралы құжаттар жинақтарын жариялауға мүмкіндік берді. Екі елдегі бұл үдерістер бір-бірін толықтыра алады: Эстония архивтері адамның қуғындалғанға дейінгі өмірін, ал Қазақстан қорлары оның қабылдануы мен кейінгі еңбек жолын көрсетуі ықтимал. Трансұлттық дерекқор құру бір адамның үзілген өмірбаянын екі архивтік кеңістікте қайта біріктіруге жағдай жасар еді. Мұндай жұмыс статистиканы нақтылаумен қатар, тарихи жадты саяси ұраннан жеке тағдырға негізделген ғылыми баяндауға көшіруге көмектеседі. Балтық өңіріндегі осындай жад тәжірибесінің нақты көріністерінің бірі – Цесвайне лютеран шіркеуінде 2003 жылы ашылған қуғын-сүргін және оккупация құрбандарына арналған мемориал [21].

Сонымен қатар тарихнамада қолданылатын ұғымдар бірдей емес. Кеңестік құжаттарда «әлеуметтік қауіпті элементтерді алып тастау», «арнайы қоныстандыру» және «эвакуация» тәрізді әкімшілік атаулар басым. Қазіргі Эстония мен батыстық әдебиетте сол әрекеттер оккупация және депортация ұғымдарымен түсіндіріледі. Терминологиялық айырмашылық жай ғана сөз қолданысы емес: ол оқиғаның заңдық сипатына, мемлекеттің жауапкершілігіне және зардап шеккендердің мәртебесіне берілетін бағамен байланысты. Сондықтан мақалада құжаттағы бастапқы атау мен зерттеушілік түсіндірме ажыратылып қолданылды.

Экономикалық деректер Балтық елдерінің қосылуын тек саяси шешім ретінде сипаттау жеткіліксіз екенін дәлелдейді. Сыртқы сауданың Мәскеуге бағындырылуы, лицензиялардың күшін жою және мүлікті ұлттықтандыру жергілікті шаруашылық субъектілерінің дербестігін шектеді. Британдық капиталға қатысты шешімдер өтемақы мәселесімен сабақтасты. Германдық мүлікке қатысты құжаттар кеңестік басшылықтың экономикалық саясаты халықаралық жағдайға қарай сараланғанын аңғартады. Бұл тұжырым депортацияның экономикалық жағын да қайта қарауға итермелейді: көшірілгендердің баспанасы, жері және өндірістік мүлкі жаңа әкімшілік жүйеге өткен.

Дін қызметкерлері туралы архивтік мәлімет зерттеудің жеке нәтижесі ретінде маңызды. Бұрынғы еңбектерде Балтық тұрғындарының жалпы саны мен саяси санаттары жиі талданғанымен, лютеран дін қызметкерлерінің тағдыры мен шіркеу мүлкінің өзгеруі Қазақстан тарихнамасында арнайы қарастырылмаған. Бұл мәселе кеңестік атеистік саясатты депортацияның әлеуметтік құрылымымен байланыстыра зерттеуге мүмкіндік береді. Алайда қолда бар бір есеп барлық діни қауымға қатысты түпкілікті қорытынды жасауға жеткіліксіз; болашақта Эстония шіркеу архивтері мен арнайы қоныс аударушылардың жеке істерін салыстыру қажет.

Қазақстандағы партиялық статистиканың өсуін де сақтықпен түсіндіру керек. 1940–1943 жылдардағы 24-тен 75 адамға дейінгі өзгеріс көші-қонның ықпалын көрсеткенімен, оның барлығын депортациямен тікелей байланыстыруға болмайды. Өсімге эвакуацияланған маман-

дар, әскери қызметкерлер, бұрыннан тұрған қоныстанушылар және есепке алу тәртібінің өзгеруі әсер етуі ықтимал. Осы шектеуді ескеру архивтік санды алдын ала дайындалған саяси тұжырымға бағындырмай, оның нақты ақпараттық мүмкіндігін бағалауға жағдай жасайды.

Көшірілген отбасылардың Қазақстанға бейімделуі еңбекке орналасумен ғана шектелмеді. Эстон тіліндегі мектеп пен кітаптың болмауы, отбасылардың шашырауы және ресми қатынаста орыс тілінің үстем болуы ана тілін ұрпаққа жеткізуді қиындатты. Қазақстандағы эстондар туралы ауызша және публицистикалық материалдар олардың жергілікті ортаға бейімделе отырып, кейбір дәстүрлерін отбасылық деңгейде сақтағанын көрсетеді. Бірақ ұлттық мінезге қатысты жалпылама пайымдар нақты деректің орнын баса алмайды; сондықтан бейімделу тәжірибесін әлеуметтік орта, ұрпақ және қоныстанған аймақ бойынша бөлек зерттеген дұрыс.

1946 жылы Эстон КСР-іне кіру мен одан шығуды шектеу туралы хат алмасудың одақтық деңгейде қаралуы республикадағы қозғалыс пен сыртқы байланыстың орталықтан бақылауда болғанын дәлелдейді. Бұл жағдай соғыстан кейінгі қайта оралу мүмкіндіктерін де шектеді. Кейінгі кезеңде Балтыққа оралған адамдардың тіл білуі, азаматтық алуы және әлеуметтік ортаға қайта қосылуы әртүрлі өрбіді. Мемуарлық зерттеулерде «үйге оралу» әрдайым бұрынғы өмірді қалпына келтіруді білдірмейтіні көрсетіледі.

1990-жылдардан бастап Эстонияда депортация құрбандарын құқықтық және қоғамдық тұрғыдан мойындау күшейді. Архивтер ашылып, естелік кітаптары мен мемориалдық жобалар жасалды, зардап шеккен адамдарға арналған әлеуметтік қолдау тетіктері енгізілді. Бұл өзгеріс тарихнаманың деректік аясын кеңейтті, бірақ қазіргі саяси бағалардың архивтік құжаттарды түсіндіруге ықпал ету қаупін де сақтайды. Сондықтан зерттеуші кеңестік әкімшілік құжаттарды да, тәуелсіздік кезеңіндегі ресми материалдарды да деректанулық сыннан өткізуге тиіс.

Жалпы алғанда, салыстыру үш өзара байланысты үдерісті айқындады: Эстонияның шаруашылық жүйесін одақтық орталыққа бағындыру; саяси және әлеуметтік белгілер бойынша халықтың бір бөлігін күштеп көшіру; қоныс аударған адамдардың Қазақстандағы ұзақ мерзімді бейімделуі. Бұларды бір-бірінен бөліп қарастыру депортацияны тек демографиялық оқиғаға, ал қосылуды тек дипломатиялық шешімге айналдырып жібереді. Кешенді тәсіл саяси шешімнің меншікке, еңбекке, дінге, тілге және тарихи жадқа ықпалын қатар көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің шектеулері де бар. Қолданылған статистика әр жылда әртүрлі ведомстволық мақсатпен жиналған, ал кейбір қорлардағы мәліметтер толық жарияланбаған. Партиялық есептер этностың барлық өкілін қамтымайды, мемуарлар жеке тәжірибені ғана бейнелейді, ал интернет-ресурстардағы мәліметтердің деректік сапасы біркелкі емес. Сол себепті мақаладағы сандық көрсеткіштер нақты құжаттың шеңберінде түсіндіріліп, кең ауқымды демографиялық қорытынды ретінде ұсынылмайды.

Қорытынды

Зерттеу Эстонияның КСРО құрамына енгізілуі саяси басқару жүйесінің өзгеруімен ғана шектелмей, сыртқы сауда, меншік қатынастары және халық қозғалысына тікелей ықпал еткенін көрсетті. 1940 жылы кеден мен сыртқы сауданың одақтық орталыққа бағындырылуы республиканың экономикалық дербестігін азайтты. Ұлттықтандыру мен депортация барысында жеке және қауымдық мүліктің мемлекет қарауына өтуі бұл саясаттың материалдық салдарын күшейтті.

Архивтік мәліметтер Эстониядағы 1941 жылғы алғашқы жаппай операцияның көлемін, депортацияланғандардың әлеуметтік құрамын және олардың арасында лютеран дін қызметкерлерінің болғанын анықтауға мүмкіндік берді. Қазақстандағы партиялық есептер 1940–1943 жылдары тіркелген эстондар санының 24-тен 75 адамға өскенін көрсетеді. Бұл көрсеткіш көшіқон қозғалысының жанама белгісі болғанымен, оны республикадағы эстондардың толық саны немесе депортацияның тікелей нәтижесі деп қабылдауға болмайды.

Тарихнамалық талдау кеңестік әкімшілік құжаттар, батыстық зерттеулер және депортация куәгерлерінің естеліктері оқиғаларды әр қырынан көрсететінін дәлелдеді. Ресми есептер опера-

цияның ұйымдастырылуы мен сандық көрсеткіштерін береді; мемуарлар үйден, тілдік ортадан және әлеуметтік байланыстардан айырылудың ұзақ мерзімді зардабын ашады. Осы дерек топтарын өзара тексеру ғана саяси бағалаудан гөрі дәлелге негізделген тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Қазақстан жағдайында эстон қауымының қалыптасуын бірнеше көші-қон толқыны арқылы қарастырған жөн: XX ғасыр басындағы шаруашылық қоныстану, соғыс кезеңіндегі эвакуация және саяси депортация. Мұндай жіктеу адамдардың құқықтық мәртебесі мен бейімделу тәжірибесін шатастырмауға көмектеседі. Тілдік және мәдени сабақтастықтың әлсіреуі қоныс аударушылардың жергілікті ортаға кірігуімен қатар жүрген күрделі үдеріс болды.

Алдағы зерттеулерде Қазақстан мен Эстония архивтеріндегі жеке істерді, көшіру тізімдерін, шіркеу құжаттарын және ауызша тарих материалдарын бір дерекқорда салыстыру қажет. Бұл депортацияланғандардың нақты санын, қоныстанған аймақтарын және ұрпақаралық мәдени өзгерістерін дәлірек анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелерін XX ғасыр тарихына арналған жоғары оқу орны курстарында және оқу құралдарында деректердің әртүрлі түсіндірмелерін салыстыру үлгісі ретінде пайдалануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кеңестердің Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің Жарлығы. Эстониямен бейбітшілік шартын ратификациялау // ВЦИК жаңалықтары. – 1920. – 8 ақпан. – № 28; Жұмысшы-шаруа үкіметінің заңдар жинағы. – 1920. – № 7. – 44-бап.

2. Балтық және геосаясат. 1935–1945 жж.: Ресей Федерациясының Сыртқы барлау қызметінің құпиясыздандырылған құжаттары. – М.: РИПОЛ классик, 2009. – 264 б.

3. Buttar P. Between Giants: The Battle for the Baltics in World War II. – Oxford: Osprey Publishing, 2015. – 325 p.

4. Никифоров И. Ресей империясы мен КСРО құрамындағы Балтық және Орта Азия: қазіргі оқулықтардағы мифтер. – М., 2009. – 116 б.

5. Депортация тарихынан. Қазақстан. 1939–1945 жж.: құжаттар жинағы. Т.3. – Алматы: LEM, 2019. – 468 б.

6. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту жөніндегі мемлекеттік комиссия материалдары (XX ғ. 20–50 жж.): құжаттар мен материалдар жинағы. Т. 11 / Жалпы ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 227 б.

7. Л.П. Берияның «Арнайы қалтасы»: КСРО НКВД–ІІМ Хатшылығы материалдары. 1946-1949 жж. – М.: Ресейдің соңғы тарихының мұрағаты, 1996. – Т. IV. – Д.150. – Л.179-184.

8. Ресей ФСК ОА. Ұлы Отан соғысындағы КСРО мемлекеттік қауіпсіздік органдары: құжаттар жинағы. Т.1. Кн.2. – М.: Кітап және бизнес, 1995. – 248 б.

9. Черноушек Ш. Балтық елдеріндегі кеңестік қуғын-сүргін және депортация // GULAG-ONLINE. – Маусым 2020. – Қолжетімді: https://gulag.online/articles/soviet-repression-and-deportations-in-the-baltic-states?locale=ru (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).

10. Narratives of Exile and Identity: Soviet Deportation Memoirs from the Baltic States / Ed. by V. Davoliute, T. Balkelis. – Budapest: Central European University Press, 2018. – 230 p.

11. Эстония. Нацизмнің қанды ізі, 1941–1944: Эстондық әріптестердің қылмыстары туралы мұрағаттық құжаттар жинағы. – М.: Европа, 2006. – 266 б.

12. Қазақстандық Эстон Ян Кантер // Deutsche Allgemeine Zeitung. – 2016. – 14 сәуір. – Қолжетімді: https://daz.asia/ru/kazahstanskij-estonets-yan-kanter/ (қол жеткізілген күні: 10.09.2026).

13. Эстондықтардың қазақ дүниетанымы, мәдениеті мен дәстүрлері туралы. – 2019. – 31 наурыз. – Қолжетімді: https://365info.kz/2019/03/estontsy-o-kazahskom-mirovozzrenii-kulture-i-traditsiyah (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).

14. Мяқшев А.П. Орыс идеясы Ресейдегі тарихи білім беру дағдарысы контекстінде // Тарих және тарихи жады: ЖОО арасындағы ғылыми еңбектер жинағы / Ред. А.В. Гладышева. – Саратов: Саратов мемлекеттік университеті, 2023. – Шығар. 27. – Б. 9–23.

15. Жойылған көтеріліс // Lenta.ru. – 2019. – 1 желтоқсан. – Қолжетімді: https://lenta.ru/articles/2019/12/21/bunt/ (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).

16. Мәжбүрлі альянс: Кеңес-Балтық қатынастары және халықаралық дағдарыс, 1939–1940 жж.: құжаттар жинағы / Құраст. Н.Н. Қабанов. – М.: Орыс кітабы, 2019. – 348 б.

17. Смағұл Сәдуақасұлының мемлекеттік, қоғамдық және ғылыми-педагогикалық қызметі: құжаттар жинағы. – Алматы: Литера-М, 2023. – 456 б.

18. Токарева В. Эстония: тарих кітаптары қалай жазады // BBC News – Орыс қызметі. – 2013. – 31 қазан. – Қолжетімді: https://www.bbc.com/russian/international /2013/11/131031_history_textbook_estonia (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).

19. Мұқанов Т. Қазақстан және Қалмақия: дала болды // Фемида, 2023. – №2(326). – Б.40-42.

20. Эстония әлеуметтік сақтандыру департаменті. – 2024. – Қолжетімді: https://www.eesti.ee/ru/pensii-socialnye-uslugi-i-posobia/posobia-i-vozmesenia/posobia-dla-repressirovannyh-lic (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).

21. Цесвайне лютеран шіркеуіндегі мемориал. – 2003. – Қолжетімді: http://www.cesvaine.lv/turisms/apskates-objekti-cesvaines-novada/cesvaines-luteranu-baznica.html (қол жеткізілген күні: 28.10.2025).

References

1. Decree of the All-Russian Central Executive Committee on the ratification of the peace treaty with Estonia. (1920, February 8). VCIK News, No. 28; Collection of Laws and Orders of the Workers' and Peasants' Government, No. 7, Art. 44. [in Russian]

2. The Baltic and Geopolitics. 1935–1945: Declassified documents of the Foreign Intelligence Service of the Russian Federation. (2009). Moscow: RIPOL Klassik. 264 p. [in Russian]

3. Buttar, P. (2015). Between Giants: The Battle for the Baltics in World War II. Oxford: Osprey Publishing. 325 p.

4. Nikiforov, I. (2009). The Baltic and Central Asia within the Russian Empire and the USSR: Myths in modern textbooks. Moscow. 116 p. [in Russian]

5. Deportation history of Kazakhstan. 1939–1945: Collection of documents. Vol. 3. (2019). Almaty: LEM. 425 p. [in Kazakh]

6. Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repressions (1920s–1950s): Collection of documents and materials. Vol. 11. (2022). Astana. 227 p. [in Kazakh/Russian]

7. L. P. Beria's "Special Folder": Materials of the Secretariat of the NKVD–MVD of the USSR, 1946–1949. (1996). Moscow: Archive of Contemporary History of Russia. Vol. IV, File 150, Sheets 179–184. [in Russian]

8. FSK of Russia. (1995). State Security Organs of the USSR in the Great Patriotic War: Collection of documents (Vol. 1, Book 2). Moscow: Kniga i Biznes. 248 p. [in Russian]

9. Chernoushek, S. (2020, June). Soviet repression and deportations in the Baltic States. GULAG-ONLINE. Retrieved from https://gulag.online/articles/soviet-repression-and-deportations-in-the-baltic-states?locale=ru (accessed 28.10.2025).

10. Davoliute, V., & Balkelis, T. (Eds.). (2018). Narratives of Exile and Identity: Soviet Deportation Memoirs from the Baltic States. Budapest: Central European University Press. 230 p.

11. Estonia. The Bloody Trace of Nazism, 1941–1944: Collection of archival documents on the crimes of Estonian collaborators. (2006). Moscow: Evropa. 266 p. [in Russian]

12. Kazakhstani Estonian Yan Kanter. (2016, April 14). Deutsche Allgemeine Zeitung. Retrieved from https://daz.asia/ru/kazahstanskij-estonets-yan-kanter/ (accessed 10.09.2026). [in Russian]

13. Estonians on Kazakh worldview, culture and traditions. (2019, March 31). Retrieved from https://365info.kz/2019/03/estontsy-o-kazahskom-mirovozzrenii-kulture-i-traditsiyah (accessed 28.10.2025).

14. Myakshev, A. P. (2023). The Russian idea in the context of the crisis of historical education in Russia. In A. V. Gladysheva (Ed.), History and Historical Memory (Vol. 27, pp. 9–23). Saratov: Saratov State University. [in Russian]

15. Suppressed uprising. (2019, December 1). Lenta.ru. Retrieved from https://lenta.ru/articles/2019/12/21 /bunt/ (accessed 28.10.2025).

16. Mazhbürli alyans: Keñes–Baltıq qatynastary jäne halyqaralyq dağdarys, 1939–1940 jjj.: qujattar jinağı / Comp. N. N. Kabanov. (2019). Moscow: Orys kitabı. 348 p. [in Kazakh/Russian]

17. Smagul Saduakasuly's state, social and scientific–pedagogical activity: Collection of documents. (2023). Almaty: Litera-M. 456 p. [in Kazakh]

18. Tokareva, V. (2013, October 31). Estonia: How history books are written. BBC News – Russian Service. Retrieved from https://www.bbc.com/russian /international/2013/11/131031_ history_textbook_estonia (accessed 28.10.2025).

19. Mukanov, T. (2023). Kazakhstan and Kalmykia: It was a steppe. Femida, 2(326), 40–42. [in Kazakh/Russian]

20. Estonian Social Insurance Department. (2024). Retrieved from https://www.eesti.ee/ru/pensii-socialnye-uslugi-i-posobia/posobia-i-vozmesenia/posobia-dla-repressirovannyh-licaccessed 28.10.2025).

*21. Memorial at Cesvaine Lutheran Church. (2003). Retrieved from http: //www.cesvaine.lv /turisms /apskates-objekti-cesvaines-novada/cesvaines-luteranu-baznica.html (accessed 28.10.*2025).

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 93/94
https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.011

*G.Kushenova [*1], A.Auanasova [2]*

[1] Associate Professor of L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
**e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com.*
Orcid ID: 0000-0001-9438-8381

2 Professor of L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
e-mail: auanasova_a@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-9214-8576

THE PARADOX OF COLONIZATION: RUSSIA'S ROLE IN THE PROMOTION OF PAN-TURKISM IN THE KAZAKH STEPPE (LATE 19th - EARLY 20TH CENTURY)

Abstract

Within the framework of the study, an analysis of key primary sources and scholarly works was conducted, providing a deeper understanding of the impact of imperialist policies on the spread of the ideology of Turkism.

During the late 19th - early 20th century, although the Russian Empire viewed Pan-Turkism as a threat to its territorial integrity, its policies toward nationalities inadvertently fostered conditions that facilitated the movement's development. This paradox highlights the intricate relationship between colonization and national identity, which evolved through close interaction and demonstrated a dynamic of mutual influence.

At the beginning of the 20th century, the paradoxical nature of imperial colonization policies became evident in Kazakh society. The empire's "civilizing" policies, implemented in the fields of education, culture, and religion, accelerated the formation of an intellectual elite and contributed to the strengthening of intellectual and political movements within Kazakh society. Concrete results of this development can be seen in the three political projects: the Alash Autonomy, the Turkestan Autonomy, and the activities of the Shura-i Ulema party.

Thus, the Russian Empire's policy of undermining local cultural identity actually acted as a catalyst for the spread of «Turkism» ideas and the strengthening of national consciousness in the Kazakh steppe.

Keywords: Pan-Turkism, colonization, Kazakh Steppe, Alash Autonomy, Turkestan Autonomy, Shura-i Ulema Party.

Acknowledgments. The work was carried out within the framework of grant funding for the project "The History of Islamism, Turkism, and the Alash Movement: Dialogue of Traditions and Features of the Formation of National Identity" (IRN AP23484987), with financial support from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Г.И. Кушенова [1], А.М.Ауанасова [2]*

1 Ассоцированный профессор*
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
кандидат исторических наук.
Астана, Республика Казахстан. e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9438-8381

2 Профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
доктор исторических наук.
Астана, Республика Казахстан. e-mail: auanasova_a@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-9214-8576

ПАРАДОКС КОЛОНИЗАЦИИ: РОЛЬ РОССИИ В ПРОДВИЖЕНИИ ПАНТЮРКИЗМА В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ (КОНЕЦ XIX-НАЧАЛО XX ВЕКА)

Аннотация

В рамках данного исследования проведён анализ ключевых источников и научных трудов, что позволило глубже понять влияние имперской политики на распространение идеологии тюркизма.

В конце XIX - начале XX века, несмотря на восприятие пантюркизма Российской империей как угрозы её территориальной целостности, проводимая ею национальная политика непреднамеренно создавала условия, способствовавшие развитию данного движения. Указанный парадокс выявляет сложный характер взаимосвязи между колонизацией и национальной идентичностью, формировавшейся в процессе их тесного взаимодействия и отличавшейся динамикой взаимного влияния.

В начале XX века парадоксальный характер колониальной политики империи стал особенно очевиден в казахском обществе. «Цивилизаторская» политика империи, реализуемая в сферах образования, культуры и религии, ускорила формирование интеллектуальной элиты и способствовала усилению интеллектуальных и политических движений в казахском обществе. Заметные результаты данного процесса нашли отражение в трёх политических проектах: Алашской автономии, Туркестанской автономии и деятельности партии «Шура-и улема».

Таким образом, политика Российской империи, ориентированная на подрыв местной культурной идентичности, в действительности выступила катализатором распространения идей тюркизма и укрепления национального самосознания в казахской степи.

Ключевые слова: пантюркизм, колонизация, казахская степь, Алашская автономия, Туркестанская автономия, партия «Шура-и улема».

Благодарность: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования «История движений исламизма, тюркизма и Алаш: диалог традиций и особенности формирования национальной идентичности» (ИРН AP23484987).

Г.И. Кушенова [1], А.М.Ауанасова [2]*

[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты.*
Астана, Қазақстан Республикасы. e-mail: kushenovaganizhamal@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9438-8381
[2] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы
Астана, Қазақстан Республикасы. e-mail: auanasova_a@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-9214-8576

ОТАРЛАУ ҚАЙШЫЛЫҒЫ: РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА ПАНТҮРКІШІЛДІКТІҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ (XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ - XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Аңдатпа

Осы зерттеу аясында негізгі дереккөздер мен ғылыми еңбектерге талдау жүргізіліп, империялық саясаттың түрікшілдік идеологиясының таралуына ықпалын тереңірек түсінуге мүмкіндік берілді.

XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың басында Ресей империясы пантүркішілдікті өзінің аумақтық тұтастығына төнген қауіп ретінде қабылдағанына қарамастан, оның жүргізген ұлттық саясаты бұл қозғалыстың дамуына қолайлы жағдайларды бейсаналы түрде қалыптастырды. Аталған парадокс отарлау мен ұлттық бірегейліктің өзара тығыз ықпалдастықта қалыптасқан күрделі байланысын айқындайды және олардың өзара әсерінің серпінді сипатын көрсетеді.

XX ғасырдың басында империяның отарлық саясатының қайшылықты сипаты қазақ қоғамында айқын көрініс тапты. Білім беру, мәдениет және дін салаларында жүзеге асырылған империяның «өркениеттендіру» саясаты зиялы қауымның қалыптасуын жеделдетіп, қазақ қоғамындағы зияткерлік және саяси қозғалыстардың күшеюіне ықпал етті. Бұл үдерістің айқын нәтижелері Алаш автономиясы, Түркістан автономиясы және «Шура-и улема» партиясының қызметі арқылы үш саяси жобада айқындалды.

Осылайша, жергілікті мәдени бірегейлікті әлсіретуге бағытталған Ресей империясының саясаты іс жүзінде түрікшілдік идеялардың таралуына және қазақ даласындағы ұлттық сананың нығаюына түрткі болды.

Кілт сөздер: пантүркішілдік, отарлау, қазақ даласы, Алаш автономиясы, Түркістан автономиясы, «Шура-и улема» партиясы

***Алғыс айту*:** Жұмыс «Исламшылдық, түрікшілдік және Алаш қозғалыстарының тарихы: дәстүрлер диалогы мен ұлттық бірегейлікті қалыптастыру ерекшеліктері» (ИРН AP23484987) гранттық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

Introduction

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, ‘Pan-Turkism’ spread widely among Turkic peoples, and although the Russian Empire perceived it as a threat, its policies indirectly contributed to its development.

Therefore, the aim of this research is to uncover the paradox of the Russian Empire’s colonial policies, demonstrating how its efforts to suppress cultural identity in the Kazakh steppe inadvertently contributed to the spread and consolidation of Pan-Turkism.

The hypothesis of the research is that, despite the Russian Empire’s colonial policies being aimed at eliminating the cultural and religious distinctiveness of the Kazakh steppe, these policies, paradoxically,

contributed to the strengthening of the idea of Pan-Turkism within Kazakh society. In other words, Pan-Turkism emerged as a response to imperial pressure and played a significant role in the development of Kazakh national consciousness.

Thus, there is a need to understand the impact of the colonial regime on the development of national movements and cultural identities. In this regard, the relevance of the research topic can be demonstrated from several perspectives: first, the study is important for understanding how colonial policies aimed at weakening local cultures actually contributed to the development of opposing trends, and for analyzing the evolution of national movements.

Second, studying the paradox within the context of colonialism not only allows for a deeper understanding of historical phenomena, but also provides insight into the broader social and political processes that emerge in colonial conditions. In other words, it demonstrates how external interference in the pursuit of intended goals can lead to unintended consequences.

Third, the colonial regime was directed at assimilating local populations, which in practice led to cultural transformation among these communities. However, as a response to such efforts, intellectual movements emerged with the aim of preserving and reviving local cultural and religious traditions. This research, therefore, aids in understanding the complexities of adaptation and resistance processes. Fourth, we believe that issues related to resistance against colonial regimes and the formation of new cultural and political ideologies remain relevant today. Thus, the findings of this study offer valuable insights into current geopolitical and cultural transformations.

The scientific novelty of this research lies, first, in its focus on the relationship between colonial policy and the idea of Pan-Turkism. As a result, for the first time, the impact of Russia's colonial policies on the spread of Pan-Turkism is analyzed in a comprehensive manner, offering new interpretations. Second, the activities of the Kazakh intellectuals are re-examined in relation to Pan-Turkism ideas. Third, through the analysis of archival and historical data, the paradoxical nature of imperial policies is clarified, and their impact on the national movement of the Kazakh people is explored.

Materials and methods

The study analyzed key sources and scholarly works that provide a deeper understanding of the influence of imperialist policies on the spread of 'Turkism'. To this end, works published in English, Turkish, Russian, and Kazakh languages were examined.

The source base of this research consists of materials from the British Newspaper Archive of the British Library in the United Kingdom. These sources include materials related to interactions within the framework of Russia's colonial policy toward Central Asia. Specifically, the following periodicals were used: The Berkshire Chronicle [1], The Globe and Traveller [2].

The source base of this research is further enriched by the works of key ideologists of Pan-Turkism, including Ziya Gokalp [3], Yusuf Akchura [4], Ismail Gasprinsky [5; 6], as well as Bashkir intellectual Ahmet Zeki Velidi Togan [7]. Additionally, works by Kazakh intellectuals and political leaders of Central Asian peoples – such as Serali Lapin [8; 9], Alikhan Bokeikhan [10], Mustafa Shokay [11], Mirzhaqip Dulatuly [12]– were also utilized.

The historiographical foundation of this research is composed of scholarly works that have both direct and indirect relevance to the topic. The work 'Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse' [13] by American scholar Homi Bhabha, is valuable for establishing the theoretical basis of the article and for providing a deeper understanding of the paradoxical nature of colonial policies. Additionally, the work 'Pan-Turanism' [14] by American historian T. Lothrop Stoddard, which examines racial and ethnic issues within the context of global politics, is significant for exploring the theoretical aspects of this research.

Relevant to the research topic is the work of French Orientalist Alexandre Bennigsen, 'Panturkism and Panislamism in History and Today' [15], which is valuable for its examination of issues related to the topic. Additionally, the work 'Pan-Turkism and Islam in Russia' [16] by emigre American scholar

Serge A. Zenkovsky, was also utilized. However, S.A. Zenkovsky's perspective seems to suggest that only members of the Russian intelligentsia influenced the development of Kazakh national consciousness.

It is important to note that, for states within the post-Soviet territory, this topic remained largely outside the scope of scholarly research from the imperial period up until the collapse of the Soviet Union. Predominantly, only its negative effects, harmful consequences, and potentially dangerous aspects were addressed.

Recent studies have included works by Russian scholars. Among them, the researcher R.F. Mukhametdinov's comprehensive monograph, which provides a comparative analysis of the birth and development of 'Turkism' in the Russian and Ottoman Empires, stands out [17]. Researcher Yu. A. Lysenko explores the reasons for the participation of the peoples of Central Asia in the all-Russian Muslim movement of the early 20th century, attributing it to the consequences of the integration policies implemented in these ethno-regions [18]. Scholars O.N. Senyutkina and Yu.N. Guseva focus on the views of the political police officials of the Russian Empire towards 'Pan-Islamism' and 'Pan-Turkism', tracing these movements back to I. Gasprinsky's 'Tarcuman' newspaper [19].

Among Kazakhstani researchers, there are also studies that address 'Turkism' as a specific scientific issue. Notably, the fundamental works of researchers such as A. Auanasova, S.K. Shildebay, and M.K. Koigeldiev can be highlighted. In his dissertation titled 'The Role and Importance of Turkism in the National Liberation Movement of Kazakhstan in the First Half of the 20th Century (A Historical Analysis)', S.K. Shildebay concludes that 'Turkism, or the idea of a united Turkestan, was a significant historical and mobilizing ideology in the national liberation movement of Kazakhstan in the first half of the 20th century' [20, 24]. Similarly, M.K. Koigeldiev in his monograph 'Kazakhstani Statehood: The Struggle for National Unity (19th Century to Early 21st Century)' states: 'in the face of threats from Russian rule, there was a search for a common idea that would unite the Turkic peoples within the empire' [21, 332]. In analyzing the activities of Turkestan intellectuals, A. Auanasova notes that when the Tsarist regime collapsed, Turkestan came under the control of the 'triple' power (Bolsheviks, the executive bodies of the Provisional Government, and the 'Shura-i-Islamia'), and emphasizes that the only organization defending the national interests of the local Kazakh, Uzbek, Turkmen, and other indigenous peoples was the 'Shura-i-Islamia' [22, 106].

Thus, as mentioned above, a number of scientific works indirectly related to the topic were also used in the course of the research.

The research was carried out through the following set of methods: 1) The historical-genetic method is effective in analyzing the evolution of the idea of 'Turkism'. It allows for the identification of the factors that influenced the formation and development of this idea and the changes in its understanding and application across different historical periods. It also helps to understand the impact of Russia's colonial policies and the social changes in the Kazakh steppe on the formation of the 'Turkism' ideology; 2) The use of the historical systematization method in the research allows for the study of colonial policies, the idea of «Turkism», the actions of the national intelligentsia, and the connections between them; 3) The content analysis method was used to identify the explanations of the 'Turkism' ideologists and the Kazakh intellectuals on the concept of 'Turkism' and the terms related to the research topic; 4) The comparative analysis method was employed to study the views and positions of Kazakh intellectuals, such as A. Bokeikhan, M. Shokay, and S. Lapin, on 'Turkism'; 5) The historical reconstruction method allows for the reconstruction of the developmental processes of the national movement by describing the social and political conditions of the Kazakh steppe during the imperial period; 6) The cause-and-effect analysis method enables the understanding of the interconnections between processes and their effects. For example, the cause is the assimilation and unification policies of the Russian Empire towards the Turkic peoples, and the consequence is the strengthening of political driving ideas, which led to the consolidation of ties between the Turkic peoples.

Thus, the combination of methods helps to uncover the paradoxical aspects of imperial policies.

Results and discussion.

In scholarly discourses, the colonial experience of empires is viewed not only as a process of oppression and subjugation but also as a multi-layered interaction of cultures that generates forms of cultural resistance. This perspective is particularly influenced by the concept put forward by H. Bhabha, which has had a significant impact on postcolonial theory. He combines the concepts of 'mimicry' and 'ambivalence' in imperial rule, which allows for a deeper understanding of the internal contradictions of the colonial process. According to H.Bhabha, 'mimicry' describes the process in which colonized peoples change their cultures by imitating the colonizers, while 'ambivalence' highlights the contradictory and multifaceted nature of this process. The colonized people not only resist but also end up submitting to the colonizers. Thus, Bhabha attempts to explain how these processes lead to internal conflicts and uncertainties [13, 126-133]. Furthermore, A.I. Miller states in 'Empire and the Modern World – Some Paradoxes and Misconceptions' that 'the relationships between empire and the nation-state represent one aspect of the paradox of relations between empire and the modern state'. He points out that even France, which became the model for nation-states, underwent a process of suppressing local cultures and languages in favor of the dominant culture and language of the Île-de-France region [23, 6-7].

This theory can be illustrated through the political actions of the Russian Empire in the Kazakh steppe. According to H. Bhabha's concept, the ideas of 'mimicry' and 'ambivalence' in the cultural policy of the colonizing empire play an important role in understanding this situation. The influence of the Russian Empire on the Kazakh land led to the local population's aspiration for civilization and progress, while at the same time, the emergence of cultural differences and linguistic dependency intensified the contradictions. To better understand the practical application of Bhabha's concepts of 'mimicry' and 'ambivalence', we can refer to the memoirs of the Kazakh intellectual S. Lapin. His statement: 'We sought solace in the "purity" of the Russians, as we had distanced ourselves from our roots' [8, 190], reveals that the process in Kazakh society led to profound social and cultural changes. This view illustrates that the people who fell victim to colonialism were deprived of their cultural, linguistic, and spiritual identity, and we can also observe the deepening contradictions between cultures. The contradiction is evident in the way the Kazakh people, imitating and adapting to Russian culture, began to view their own native culture with a sense of alienation.

This contradiction became especially apparent when empires justified their actions as 'civilizing missions'. For example, in 1864, the Russian Empire's Minister of Foreign Affairs, Alexander Gorchakov, sent a memorandum to Russian ambassadors abroad, emphasizing that civilized nations would be forced to exert dominance in order to protect the interests of border security and trade relations [23, 97]. A concrete manifestation of this approach was the establishment of Russian cultural and linguistic dominance, which generated resistance and contradictions among the local populations. The ambiguity and cultural contradictions created under colonial rule can also be clearly seen in the memoirs of the Kazakh intellectual S. Lapin. He reveals the changes in the thoughts of his people and the spiritual crisis they experienced: «In the late 70s and early 80s, we, still young foreign peoples, were pleased with external recognition and interaction, studying in Russian schools, and our teachers assured us that 'the civilizing mission of Russia in the Asian East lay in education and enlightenment. We eagerly believed these beautiful words, and with the enthusiasm typical of youth, we gave ourselves completely to the spiritual authority of the Russian teachers, which deeply worried our mothers and grandmothers. However, the period of naive enthusiasm was replaced by a time of doubt and an attempt to understand the silent struggle within us between two, sometimes contradictory, forces» [8, 190]. This excerpt from the memoirs illustrates the concrete social and cultural impact of colonialism and how it led to changes in the spiritual life of the people. Thus, by observing the cultural contradictions in Bhabha's theories and Lapin's memoirs, we can gain a deeper understanding of how colonial empires created internal conflicts and contradictions.

Thus, the colonial policy was complex and multifaceted. It sought to 'civilize' the local region and make it more conducive to its own interests, while the local population lived in a state of adaptation and

resistance. This process was implemented by introducing laws into the local region, imposing restrictions on their existing way of life, and making radical changes to their traditional laws. For example, the introduction of restrictions on religious practices led to conflicting goals and outcomes. Studies show that in the first half of the 19th century, only a few people from among the Kazakhs went on pilgrimage to Mecca, whereas by 1905, as many as 500 people from just Omsk alone had obtained passports to travel to Mecca [10, 302]. Considering that the pilgrimage process was made more difficult compared to earlier periods, we can observe the negative consequences of this policy. Moreover, the local population began finding even illegal alternative ways to perform the pilgrimage. In another example, we find information about the Russian administration's requirement for teachers in Kazakh primary schools to know Russian, as well as the need to obtain special permission to build schools and mosques, with such permits typically being denied. However, shortly after, it is noted that this policy 'opened the way for the illegal construction of schools and mosques' [10, 303].

Thus, the deepening of socio-economic difficulties and the need for spiritual unity prompted Kazakh society to seek new ideas. This process especially influenced the widespread dissemination of Islamic and Turkic ideologies. In turn, this led to a series of social and cultural reactions as a result of the policies implemented by the Russian Empire. In order to protect their traditions, the local population sought ways to unite as a singular political force rather than acknowledging cultural differences. Thus, the ideas of Turkism and Islamism became pathways reflecting the need for the spiritual and cultural unity of the people.

The Crimean Tatar I. Gasprinsky's slogan 'The Unity of Language, Thought, and Action' became a rallying cry, and the reformist Jadidist movement can be seen as one of the first efforts of this period aimed at promoting 'Turkism' and establishing its scientific foundation. His newspapers were read not only throughout all regions of Russia but also by Turkic peoples in China, Iran, and Turkey, and he never used the term 'Pan-Turkism' [5, 5].

As researcher A. Bennigsen noted, Muslims of Russia, isolated and forgotten by the rest of the Muslim World, seemed doomed. These Muslims reacted with exceptional vigour, and the Panturkic movement was a by-product of their reaction. The reformist jadid movement, inaugurated in 1883 by the Crimean Ismail Gaspraly [15, 39]. The vigorous response of Russia's Muslim populations to their isolation was also spurred by imperial policies directed toward other ethnic groups, including those in Central Asia.

Similarly, Yu.A. Lysenko characterized the empire's policies in the Central Asian regions as 'an attempt to modernize the traditional social institutions and lifestyles of local ethnic groups', further noting that it 'contributed to the formation of the Russian super-ethnos and helped to maintain the territorial integrity of the empire' [18, 94-95].

However, the researcher does not dismiss the fact that 'a crucial aspect of this integration policy was cultural and linguistic unification, which became one of the key factors in the strengthening of ethnic consciousness and ethnic cohesion among the peoples of the national regions, leading to an increase in processes aimed at separation from the centre' [18, 95].

Thus, Russia's cultural and linguistic integration policy not only created social difficulties in Kazakh society but also sparked a strong drive to preserve ethnic and cultural identity. These processes contributed to the Kazakh society's striving for political independence and its efforts to strengthen cultural cohesion.

It is well known that by the end of the 19th century, the Ottoman Empire became an important centre for many reformers. Understanding the context of this situation in relation to the Russian Empire is crucial, as the cultural and political activities of both empires played a significant role in the development of national unity and political movements among Turkic peoples. The influence of the Ottoman Empire laid the foundation for the formation of such modernist reforms. Therefore, when the First State Duma was dissolved and members of the Muslim faction were persecuted, Russian Turks sought refuge in Istanbul. Researcher S.A. Zenkovsky notes that this situation had ambiguous outcomes. On the one hand, the active group of 'nationalist-panturkist' leaders moved their operations to Turkey,

and through their underground struggle in Russia, they fostered radicalism; on the other hand, the cessation of open propaganda services led to the pacification of the eastern regions of Russia [16, 106].

Thus, the idea of 'Turkism', which was aimed at supporting the cultural development of Turkic peoples, could have been seen as a political movement threatening the integrity of the Russian Empire and may have been replaced by the concept of 'Pan-Turkism'. Considering that the Russian Empire consisted of multi-ethnic territories, it was not out of the question that the territories populated by Turkic peoples in Central Asia and the Caucasus could have split off.

In this regard, considering Z. Gokalp's 'Turkism' ideology was crucial for the Russian Empire, as it viewed the unification of Turkic peoples from a geopolitical standpoint. This, in turn, raised concerns about the potential national divisions within Russia. Z.Gokalp categorized the concept of 'Turkism' into three levels: 'Turkism', 'Oguzism or Turkmenism' and 'Turanism' [3, 24]. According to Z.Gokalp, the term «Turk» was specifically used to refer to the Turks of Turkey, whereas the concept of «Turan» was the common designation used to unite ancient, related peoples as one community [3, 23].

There is a significant distinction between Z.Gokalp's 'Turkism' ideology and the views of Yu. Akchura. While Z.Gokalp adhered to the geopolitical idea of 'Turan', which advocated for the unity of Turkic peoples, Yu.Akchura believed that 'Turkism' should primarily be cultural and scientific in nature. These differing perspectives had varying impacts on the political actions of the Turkic peoples within Russia.

However, under strict control and persecution policies, the cultural unity of Turkic peoples was clearly perceived as a step towards nationalism and separatism.

According to Yu. Akchura, the most favorable regions for the formation and development of Turkism were Turkestan, the Volga, and the Ural regions, rather than the Ottoman Empire, where the Turks were more densely located. He stated: 'The idea of forming a Turkic political nationalism based on ethnicity is very new. I do not think this idea existed in the current Ottoman state or in previous Turkic states', and further wrote that 'recently, in Istanbul, a society has been formed that supports the idea of Turkism with a scientific, rather than political, nature' [4, 23]. Similarly, L. Stoddard noted, 'In fact, this movement began earlier along the Volga than on the Bosphorus' [14, 17].

Although the imperial system was unified, it is important to note that intellectual, political, national, and other movements in the context of local regional characteristics could lead to different outcomes. In this regard, the influence of the 'Turkism' ideology in the Russian Empire had its own distinct features when compared to the Ottoman Empire. Researcher A. Bennigsen attempts to explain this comprehensively: 1) Supporters of Pan-Turkism and Pan-Islamism among the Russian Turks did not engage in conflicts. In this case, the two movements complemented each other, whereas in the Ottoman Empire, they opposed one another; 2) In Russia, non-Muslim Turks were not considered part of the Turkish people. However, Shiites and Sunnis cooperated equally. Conflicts arose not from theoretical differences but from practical issues; 3) The Pan-Turkism program, as Soviet historians claimed, was not an 'imperialist dream', but rather reasonable and pragmatic. The Turks comprised 75% of Russia's Muslim community, and their literacy rate was approximately 90%. Therefore, their political dominance was uncontested; 4) Among Russian Turks, especially at the literary level, linguistic unity had already existed. All Muslims shared a common historical and cultural heritage; 5) While political rivalries between the right-wing and left-wing emerged in 1904, they did not escalate into national conflicts [15, 40].

Thus, although there were deep contradictions between the Turkism ideology in Russia and the 'Turkism' movement in the Ottoman Empire, both movements aimed at supporting the unity of the Turkic peoples. However, in Russia, these movements complemented each other and found harmony, while in the Ottoman Empire, these views stood in opposition. Therefore, when studying the 'Turkism' movement, it is important to evaluate it while considering regional peculiarities. In this way, the 'Turkism' movement contributed to strengthening the national consciousness of the Turkic peoples within the multi-ethnic structure of the Russian Empire. As Bennigsen correctly notes, 'Turkism' was not the result of a prolonged historical evolution [15, 39].

In Yu. Akchura's research, we believe that his statement regarding the favorable development of the Turkism ideology in the regions of Turkestan, the Volga, and the Ural was not made by chance. This is because, in these regions, the paradoxical effects of colonial policy had a significant impact on the consciousness of the Turkic peoples. Here, it is also worth considering the perspective of researcher R. F. Mukhammetdinov. According to him, in the Ottoman Empire, loyalty to the sultanate came first, followed by the idea of religious Islamism [17, 24]. This could have acted as a brake on the development of Turkism.

The division of views on 'Turkism' ideology in Russia and the overestimation of its political danger is particularly evident when considering the differing opinions among 'police officials'. The harsh actions of the Russian authorities toward the Muslim elite only intensified the popular resistance to colonialism [19, 35]. Thus, the recognition of the danger of 'Turkism' in Russia, on the contrary, contributed to the effective spread of the idea. In the Kazakh steppe, restrictions and censorship on literary and cultural publications, as well as the policy of Russification, accelerated the process. For example, despite strict bans on publications promoting ideas of independence, national consciousness, or religious unity, and the establishment of censorship controls, the movement among the Tatars developed significantly, and its influence reached the Kazakhs as well. More specifically, in terms of national consciousness and cultural development, the impact of the Tatars on Kazakh society was particularly notable. After 1904, the lifting of many government restrictions in the Russian Empire even led the Tatars into a literary renaissance period. They were primarily supported by the Tatar oil oligarchs in Baku, who played a key role in providing the financial backing for the movement. [14, 18].

The Kazakh intellectuals began reading the books of Tatar publishers, and through these works, they started to absorb the idea of 'Turkism'. These literary and cultural exchanges not only strengthened the enlightenment process within Kazakh society but also contributed to the spread of the idea of 'Turkism' in the Kazakh steppe. In this regard, the writings of the Kazakh intellectual A. Bokeikhan provide specific examples: 'in the Kyrgyz (Kazakh) steppe, a large number of books by Tatar publishers and Tatar newspapers are copied. Since 1905, several booklets containing poems and prose in the Kyrgyz (Kazakh) language by Kazakh authors have also begun to be published by Tatar publishers' [10, 307].

In general, there had been long-established connections between the Kazakhs and Tatars in the fields of education, enlightenment, and religion. For example, on July 27, 1878, the periodical publication 'The Globe' reported that the Torghay Kazakhs had raised 20,000 rubles to send three children to Kazan University for their studies [2, 1]. The idea of 'Turkism' further energized this existing relationship and strengthened the ties between the Kazakhs and the Ottoman Turks.

The spread of the idea of Turkism in the Kazakh steppe can be traced through the Russification policy, which was based on the common Turkic identity. The policy of Russification provoked resistance within Kazakh society, which, in turn, led to skepticism towards the influence of Western culture. The idea of modernization through Western culture is clearly reflected in the views of Azerbaijani intellectual A. Hussein-zadeh, I. Gasprinsky, and Kazakh intellectuals. However, in practice, the acceptance of Western cultural innovations conflicted with local conservative perspectives.

In the work titled 'Kyrgyz', Kazakh intellectual A. Bokeikhan identifies two main directions within the Kazakh intelligentsia: Westernizers and Turkists-Islamists. Among these, Turkism and Islamism received more support from the Kyrgyz (Kazakh) intellectuals. This, of course, demonstrates that Kazakh society strongly opposed the Russification policy and viewed Western culture with scepticism [10,308-309]. A clear example of the «Turkism» movement in this context is Alash intellectual M.Dulatuly, who published his writings under the pseudonym 'Child of the Turk's' (Turk Balasy) [24, 131].

In conclusion, the rapid spread of the idea of 'Turkism' in the Kazakh steppes resulted from the multifaceted imperial policies. Additionally, the interconnectedness of the factors influencing this spread was profound. The colonial policy, including the Russification policy, and the efforts of cultural homogenization increased the local population's need to protect their national and religious identities,

which in turn facilitated the development of the «Turkism» ideology. Thus, the reformist movement, based on education and enlightenment, laid the scientific and practical foundation for the 'Turkism' ideology. This contributed to the cultural advancement of Kazakh society, the acquisition of knowledge, and the strengthening of national consciousness.

The expansion of Russian territory in Central Asia was a significant part of the European colonial expansion in the 19th century. This process was perceived in a similar way by both the Russian Empire itself and its opponents [24, 97] Like other European empires, Russia's colonial policy had paradoxical consequences. Initially, its goal appeared to be strengthening control and integration of the region, yet in practice, it contributed to the flourishing of the 'Turkism' movement. The primary mechanism driving this process was Russia's policies of 'cultural identity' and 'Russification'.

The policy of 'cultural identity' was implemented through the introduction of imperial laws and administrative governance systems, the adoption of Russian educational standards, and the restriction of local customs and traditions. The 'Russification' policy was primarily carried out through measures such as the introduction of the Russian language in local schools, the use of Russian in official institutions, the settlement of Russian peasants in Kazakh lands, and the strengthening of the Orthodox Christian faith. For example, the reforms adopted under the titles 'The Siberian Kyrgyz (Kazakh) Regulation' of 1822 and 'The Orenburg Kyrgyz (Kazakh) Regulation' of 1824 abolished the governance institutions in the Kazakh steppes. The dismantling of these governance institutions led to a fundamental change in the political structure of the Kazakh steppe. These changes not only abolished traditional political independence but also disrupted the political hierarchy and internal relations within Kazakh society. As a result, Kazakh society lost its traditional political independence and the local political elite's ability to influence domestic policy.

The Russian administrative structure was fully established in the Kazakh steppe. This situation eliminated the internal political influence of the Kazakh people and demonstrated their complete subordination to Russian officials. As M. Shokay stated, 'in Turkestan, the ruling nation is the Russians. Therefore, the administration was also in their hands...' [11, 63]. These changes not only disrupted the traditional political structures of Kazakh society but also increased the local population's complete dependency on the Russian administrative centre. From this point onward, only individuals deemed «convenient» for the authorities were appointed to leadership positions, and the Russian administration became a unified central authority. The newly introduced imperial governance system aimed to establish full dependence on Russia's centralized power.

These changes affected not only the administrative structure but also the social and spiritual frameworks. The new administrative divisions of the Kazakh steppe not only facilitated central control but also led to the disruption of the Kazakh people's tribal connections, accelerating their cultural and social fragmentation. In this context, the Kazakh intellectual S. Lapin wrote that the new administrative divisions and the rules implemented for the steppe regions represented a 'blow to the tribal unity' of the Kazakh people [9, 130]. Lapin's statement highlights that the tribal relations in Kazakh society were not only a social structure but also a fundamental pillar of stability and internal unity. Until then, these tribal connections had provided a system of social support through kinship ties, maintaining the unity of the Kazakh people. From this point onward, the social and cultural fragmentation of the people and the loss of the nation's identity became much easier.

In addition, structural changes in the spiritual sphere were aimed at diminishing the influence of Muslim religious leaders. New structures were established to oversee the activities and appointments of the mullahs among the Kazakhs. However, it was precisely in this context that restrictions were imposed on religious activities such as the construction of mosques and the distribution of religious literature. Muslim clergy were required to register with the authorities.

Furthermore, restrictions were imposed on preaching related to national or religious unity. This was because religious belief was one of the unifying factors of society. In his 1916 essay 'The Life of the People in Turkestan', Russian officer N.S. Lykoshin stated that the propagation of Sufi doctrine should not only be seen as a gradual Islamization of the Kazakh-Kyrgyz nomads but also as a powerful political unifying force. He emphasized the need to consider measures to weaken the authority of the religious leaders (ishans) in the region [25, 155].

Indeed, for centuries, Islam has not only been the foundation of spiritual and cultural values in Kazakh society, but also the primary pillar of social and collective unity. The Islamic beliefs of the people, based on traditional customs, moral principles, and spiritual values, have played a significant role in maintaining social and moral order.

In this territory, the Russian Empire's attempts to impose religious restrictions targeted not only the people's religious beliefs but also their cultural unity. As religious pressure increased, religion became not just a matter of faith and spiritual support, but also a form of resistance to the authority of the imperial government. Thus, Kazakh society began to perceive Islam not only as a religious belief but also as a tool for preserving its national identity. As a result, the group of Kazakh intellectuals was divided into two factions: one was pro-Western, while the other was Turkic-Islamic. The divide between Islam and national identity was not sharply pronounced.

This reform, on the one hand, contradicted the traditional structures of society, while, on the other hand, it prompted the Kazakh intellectuals and national elites to seek new political directions. The laws enacted, in practice, led to inequality and discrimination against the Kazakhs. This is clearly reflected in S. Lapin's statement: 'God save us from such protectors of the Kyrgyz... "Zhana Zaman" employees and the officials of the resettlement administration' [9, 131]. This situation, in turn, contributed to the intensification of the Kazakhs' efforts to preserve their national identity, fostering new cultural and intellectual initiatives. For example, in 1912, A. Baitursynov created the first version of the Kazakh alphabet based on Arabic script [26].

The imperial government strengthened the status of the Russian language by applying it in administrative and legal matters, thereby reducing the opportunities for Kazakhs to engage in political and social life. To further consolidate Russian influence, the educational system began to be used as a tool for «training cadres favorable to the empire». For example, like many other English newspapers, 'The Berkshire Chronicle' also reported on January 25, 1868, the opening of a Russian military school in Orenburg, located on the border of Turkestan, which accepted 120 children from Kazakh nobility among its 200 students [1, 2].

Overall, such schools provided opportunities for career advancement. Mastery of the Russian language and knowledge of Russian laws opened access to administrative positions within the imperial governance structure. As A. Bokeikhan noted, 'in any district of the Kazakh steppe, a person who could not read or write in Russian would not be able to become a district leader, which excluded even respected individuals who had previously held such positions...' [10, 457], this in turn affected the social status and cultural outlook of society. Moreover, the repeated petitions of Kazakh intellectuals to St. Petersburg reflected their efforts to preserve cultural and linguistic identity. In 1905, a group of Kazakh intellectuals and tribal elders went to St. Petersburg to solicit Tsar Nicholas II to limitation of colonization in the Kazakh steppe and to allow the use of the Kazakh language, along with Russian in legal and administrative matters. However, as usual, their petitions were not granted [16, 67].

The empire's efforts to assimilate the local population continued to manifest in other areas of the Kazakh people's lives. In an attempt to establish the dominance of Russian culture and values, Russian culture was actively promoted. The organization of theatrical performances, public lectures, reading rooms, and libraries, many of which featured Russian literature, became widespread. The settlement of Russian peasants in the Kazakh steppe expanded. These state-funded initiatives contributed to the positive reception of Russian culture among the Kazakh population. Additionally, a concept was formed that in order to be considered a 'cultured' person, it was necessary to abandon one's own cultural roots.

However, despite this assimilation, a rise in the cultural and linguistic self-awareness of Turkic peoples began to emerge. By the end of the 19th century, although printing in the Turkic-Tatar languages in the Russian Empire had developed relatively slowly, the first newspapers in various Turkic languages started to appear. For example, in Tbilisi, the Azerbaijani language newspaper 'Ziya' and 'Keshkul'; in Tashkent, the Uzbek language 'Turkestan Gazette'; and in Bakhchysarai, the Crimean Tatar language 'Tarcuman' [6, 217]. However, the first publications of the Kazakh press did not appear until the early 20th century.

These publications were mainly funded by the founders' own resources, making it difficult to establish a long-term, stable press. In contrast, publications that promoted imperial values were funded by the Russian authorities. One such publication was the 'Turkestanskie Vedomosti' newspaper.

For the imperial authorities, the strict censorship and restrictions imposed on publications were measures aimed at suppressing any national activism, whereas for the Kazakh intellectuals, these publications became an important channel for spreading ideas of cultural and political independence. An example of this is the case of the Tatar newspaper 'Vakit', the Kazakh newspaper 'Qazaq', and the 'Ay Qap' journal. During this time, M. Dulatyuly's poem 'Oyan, Kazakh!' (Wake Up, Kazakh!) became a rallying cry to awaken the national consciousness of the Kazakh people.

These trends can be seen in official documents and archival materials. For example, in the document titled «No. 10. August 4, 1911, a report was submitted from Semey to the Orenburg Governor regarding the content of the communication dated July 31, No. 8636. The document stated: I request that the editors of 'Vakit' newspaper and 'Ay Qap' journal be held accountable for the published correspondence. These materials were printed in violation of the mandatory permit procedure. Additionally, should it be possible to identify the author of these correspondences, please inform me. Governor Troynitsky» [12, 17]. Furthermore, 'according to the Orenburg Governor's decree No. 93411 dated September 3, 1911, it was found that the 'Vakit' newspaper, published in Orenburg, contained a brochure titled 'Oyan, Kazakh!' written in the Kazakh language. This brochure was accused of potentially inciting protests among the Kazakh population against the current policies of the Russian government' [12, 20].

Soon after, the author of the poem, M. Dulatuly, was arrested. Additionally, starting in 1913, the editor of the 'Qazaq' newspaper, A. Baitursynov, who dedicated his efforts to introducing the people to their rich cultural heritage and encouraging spiritual development and education, was imprisoned in the Semey prison following the First Russian Revolution [27, 11]. Thus, numerous examples of such incidents can be found in the biographies of Kazakh intellectuals. Furthermore, publications addressing topics related to Turkic unity or issues concerning the culture and history of Turkic peoples were also subjected to restrictions or bans.

The strict censorship and various restrictions imposed by the imperial authorities further intensified the national struggle of Kazakh intellectuals. These measures accelerated the development of national consciousness and elevated the anti-colonial struggle to a new level, leading to significant political events such as the establishment of the Alash and Turkestan autonomies.

Thus, we believe that the influence of the 'Turkism' ideology in the Kazakh steppe can be demonstrated within the framework of three political projects. The first project is the Alash autonomy, which was limited to the Kazakh steppe, and it is evident that the influence of the 'Turkism' ideology played a crucial role in its foundation.

The Alash Autonomy, officially declared in December 1917, marked the first outcome of the Kazakh struggle for independence. It led to the unification of the nation, the awakening of political and cultural consciousness, and created an opportunity for the Kazakh people to be recognized as a political entity. The leaders of Alash supported the unity and cooperation of the Turkic peoples. This idea later became the central political direction that contributed to the formation of the Turkestan Autonomy. Historical records show that A. Bokeikhan, M. Tynyshpaev, and the Bashkir intellectual Z. V. Togan, when they arrived in Samara from Ufa to participate in the State Duma, met with Yu. Akchura, where they discussed plans for state formation and proposed organizing the state's foreign affairs [7, 370]. It is important to note that M. Tynyshpaev, who was not only a participant in the Alash Autonomy but also the first chairman of the Turkestan Autonomy, took part in this meeting. And this event and proposal demonstrate the deep connection between them.

The second project was the Turkestan (Khokand) autonomy, which covered parts of the Kazakh steppe and several regions of present-day Uzbekistan, declared in November 1917. As mentioned earlier, the first chairman of the autonomy was the Kazakh intellectual M. Tynyshpaev, followed by the last chairman, another Kazakh intellectual, M. Shokay. M. Shokay became one of the founding figures

of the ‘United Turkestan’ idea. Upon the proposal of A. Bokeikhan, he was appointed secretary of the Muslim faction in the Fourth State Duma. From that point on, until the end of his life, he supported Islamism and Turkism ideas [11, 11].

For M. Shokay, the idea of a ‘United Turkestan’ represented not only a geographical territory but also the political and cultural unity of all Turkic peoples within that region. The historical significance of his idea lies, firstly, in its opposition to the policies of the Russian Empire and later the Soviet Union, which were aimed at suppressing the Turkic peoples. Secondly, the idea highlighted the necessity of uniting the political organizations of the Turkestan peoples.

The third project that reflects the influence of the ‘Turkism’ ideology was the ‘Shura-i Ulema’, a political party composed of religious leaders, nobles, and intellectuals from Turkestan. It sought to protect the national, religious, and cultural characteristics of Turkestan and supported the establishment of the Turkestan (Kokand) autonomy. Additionally, it aimed to unite religious figures and intellectuals, strengthening the connection between politics and religion. Through this unity, it strived to maintain social cohesion and cultural integrity among the people.

When the Bolsheviks came to power, their leader, S. Lapin, reached out to Germany, which was allied with the Ottoman Empire. He submitted a Memorandum to Emperor Wilhelm II and Paul von Hindenburg [7, 372]. The primary content of the Memorandum aimed to create a federation that would unite the governments of the Tatars (Zhayik), Bashkirs (Ural), Kyrgyz Steppe (Kazakhstan), and Turkestan. The document stated: «From an ethnographic perspective, the northeast Turkic peoples are a unified whole, inseparable in political and economic matters. Our slogan is complete separation from Russia, which has oppressed and been our enemy for centuries, and the creation of a fully independent state, free from submission, where we can choose our own friends and foes» [7, 479-480].

In conclusion, as Russia sought to tighten its control over the Central Asian territories, an intellectual and political movement emerged among the Turks, including the Kazakhs. As a result, Kazakh youth pursued the idea of establishing national political autonomy.

Conclusion

The cultural colonization of the Russian Empire and the policy of strengthening the dominance of Russian culture provoked a reaction in Kazakh society, leading to an effort to preserve the national identity. This awakening of national consciousness paved the way for the active spread of the ‘Turkism’ ideology.

The introduction of Russian culture and the strengthening of Russian-language education standards triggered a cultural defensive reaction in Kazakh society. The emergence of Kazakh-language periodicals and the strengthening of national movements played a crucial role in the formation of this national consciousness. As a result of these processes, the idea of Turkism laid the foundation for new political movements.

Thus, under the influence of the Turkism ideology, political movements emerged in the Kazakh steppe. This is evident in the historical emergence of political movements and organizations such as the Alash and Turkestan autonomies, as well as the ‘Shura-i Ulema’. These movements amplified the aspirations of Turkic peoples for independence and encouraged them to unite in the struggle against the colonial policies of the Russian Empire.

As a result, the internal policy of the empire, which aimed at ensuring its unity and stabilizing its future, paradoxically led to the emergence of movements opposing imperial dominance.

References

1 British Newspaper Archive,‘Untitled’, The Berkshire Chronicle, Saturday 25 January 1868, 8. URL: https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/bl/0000358/18680125/002/0002

2 British Newspaper Archive, ‘Kirghiz Progress’, The Globe, 27 July 1878, 17. URL: https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/bl/0001652/18780727/005/0001

3 Ziya Gökalp, The Principles of Turkism [Türkçülüğün Esaslari] (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019), 190. [in Turkish]. ISBN: 978-975-06-3567-0

4 Yusuf Akçura, Three Types of Policy [Üç Tarz-i Siyaset] (Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1976), 60. [in Turkish].

5 A Word about Ismail Gasprinsky [Slovo o Ismaile Gasprinskom]. The Complete Works of Ismail Gasprinsky [Polnoe sobranie sochinenij Ismaila Gasprinskogo], Volume I, G.Yu.Seitvanieva, S.A. Seitmemetova (ed.), (Simferopol: SCO Forma, 2016), 384. https://crimeanreview.ru/wp-content/uploads/2020/08/gasprinskiy_1-1.pdf.

6 Muslim press [Musul'manskaya Pechat' v Rossii]', Ismail Gasprinsky. The Complete Works, Early Journalism: 1879-1886' [Ismail Gasprinskij. Polnoe sobranie sochinenij. T. II. Rannyaya publicistika: 1879-1886 gg.], Volume II, R.S. Khakimov, S.A. Seitmemeova (ed.), (Kazan-Simferopol: Institute of History named after Sh. Marjani, 2017), 397. [in Russian]. URL: https://crimeanreview.ru/wp-content/uploads/2020/03/gasprinskiy-2tom.pdf

7 A. Zeki Velidî Togan, Contemporary Turkic Lands (Turkestan) and Their Recent History [Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi] (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 709. [in Turkish].

8 Lapin Serali, 'Letter to the editor [Pis'mo v redaktsiyu]', Rech, 164 (1908), 129-131. [in Russian]. URL:https://abashin.org/2025/07/24/lapin-s-a-vspomnili-o-turkestane/

9 Lapin Serali, 'We recalled Turkestan [Vspomnili o Turkestane]', Slovo, 503 (1908), 189-192. [in Russian]. URL:https://abashin.org/2025/07/24/lapin-s-a-vspomnili-o-turkestane/

10 'Kirgizy' 'Kazahi', Alihan Nurmukhameduli Bokeikhan (1866-1937), in Zh.S. Akkululy (ed), Volume III, (Astana: Saryarka, 2009), 559. [in Kazakh-Russian]. ISBN 978-601-277-022-9.

11 Mustafa Shokay. Selected Works [Mustafa Shokay. Shigarmalar zhinagy]', in A.Nusipkhan (ed), Volume I, (Almaty: Kaynar, 1998), 512. [in Kazakh]. URL:https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1632858&simple=true#

12 'Mirzhaqip Dulatuly. Works in Six Volumes Collected [Mirzhaqip Dulatuly. Alty tomdik shigarmalar zhinagy]', Volume VI, in G.Dulatova, S.Imanbayeva, V.Galiyev (ed), (Almaty: Mektep, 2013), 480. [in Kazakh]. URL:https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1151757&simple=true

13 Homi K. Bhabha, 'Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse', Discipleship: A Special Issue on Psychoanalysis, XXVIII (1984), 125-133. URL:https://www.jstor.org/stable/778467

14 T. Lothrop Stoddard, 'Pan-Turanism', American Political Science Review, 11 (1917), 12-23.

15 Alexandre Bennigsen, 'Panturkism and Panislamism in History and Today', Central Asian Survey, 3 (1984), 39-49.

16 Serge A. Zenkovsky, Pan-Turkism and Islam in Russia (USA: Harvard University Press, 1960), 345.

17 Mukhametdinov R. F., Origin and Evolution of Turkism [Zarozhdenie i Ehvolyuciya Tyurkizma] (Kazan: Zaman, 1996), 272. [in Russian].

18 Yu.A. Lysenko, 'The Causes and Forms of the Participation of Central Asian Peoples of the Russian Empire Borderlands in the Muslim Movement in the Early 20th Century [Prichiny i formy uchastiya narodov central'noaziatskih okrain Rossijskoj imperii v musul'manskom dvizhenii nachala XX v]', Istoricheskie Nauki, IV (2016), 94-100. [in Russian]. URL:https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-i-formy-uchastiya-narodov-tsentralnoaziatskih-okrain-rossiyskoy-imperii-v-musulmanskom-dvizhenii-nachala-hh-v

19 O.N. Senyutkina and Ju.N. Guseva, 'Pan-Islamism and Pan-Turkism as Understood by Russian Officials (early 20th century) [Panislamizm i pantyurkizm v osmyslenii rossijskih chinovnikov (nachalo XX veka)]' Novyj istoricheskij vestnik, II (60) (2019), 21-36. [in Russian]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/panislamizm-i-pantyurkizm-v-osmyslenii-rossii-skih-chinovnikov-nachalo-xx-veka

20 S.K. Shildebay, 'The Role and Significance of Turkism in Kazakhstan's National Liberation Movement in the First Half of the 20th Century (Historical Analysis) [XX gasyrdyn I zhartysyndagy Qazaqstannyn ult azattyq qozgalysyndagy tyrikshildiktin orny men manyzy (tarihi taldau)]' (Abstract of

the Ph.D. dissertation, Almaty, 2001), 31. [in Kazakh]. URL:https://nabrk.kz/ru/e-catalog?searchType=simple&field=all&value=%D0%A8%D1%96%D0%BB%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%B0%D0%B9&operator=AND&page=4

21 Koygeldiev Mambet, Nation: the Struggle for Preserving National Identity (19th century - early 21st century) [Qazaq eli: Ulttyq biregeilikti saqtau zholyndagy kures (XIX g.-XXI g. basy)]' (Almaty: Karatau, 2014), 431. [in Kazakh]. URL:https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1177641&simple=true

22 Auanasova Alima, 'The National Intelligence of Turkestan in the first quarter of the 20th century [Nacional'naya intelligenciya Turkestana v pervoj chetverti XX veka]' (Almaty: Kazakh University, 2001), 262. [in Russian]. URL: https://kazneb.kz/index.php/ru/catalogue/view/1625602

23 Miller A.I., 'Empire and the Modern World: Some Paradoxes and Misconceptions [Imperiya i Sovremennyy Mir – Nekotorye Paradoksy i Zabluzhdeniya]' Politicheskaya Nauka, III (2004), 411. [in Russian].

24 Adeeb Khalid, Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present, (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2021), 556.

25 Lykoshin N. S., Half a Lifetime in Turkestan: Essays on the Life of the Native Population [Polzhizni v Turkestane. Ocherki Byta Tuzemnogo Naseleniya] (Petrograd: Slad T-va V.A. Berezovsky, 1916), 415. [in Russian].

26 Baytursinov A., 'Textbook: The Kazakh Alphabet Organized According to a New Method [Oqu quraly: zhana zholmen tartip etilgen qazaqsha alippe]' (Semeypalatinsk, 1921), 24. [in Kazakh].

27'Vozvrashchennye imena: Zhusupbek Ajmautov, Ahmet Baitursynov, Myrzhakyp Dulatov, Magzhan Zhumabaev, Shakarim Kudaiberdiev [Return of the Names: Zhusupbek Aymauytov, Ahmet Baitursynov, Mirzhaqip Dulatov, Magzhan Zhumabayev, Shakarim Kudayberdiyev]', Baymuratova A. (ed.), (Almaty: National Library, 1994), 49. [in Russian].

Список использованной литературы:

1 British Newspaper Archive,'Untitled', The Berkshire Chronicle, Saturday 25 January 1868, 8. URL: https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/bl/0000358/18680125/002/0002

2 British Newspaper Archive, 'Kirghiz Progress', The Globe, 27 July 1878, 17. URL: https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/bl/0001652/18780727/005/0001

3 Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019), 190. ISBN: 978-975-06-3567-0

4 Yusuf Akçura, Üç Tarz-i Siyaset (Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1976), 60.

5 Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского (Симферополь: ООО ФОРМА, 2016). Т. I. 384 с. https://crimeanreview.ru/wp-content/uploads/2020/08/gasprinskiy_1-1.pdf.

6 Мусульманская печать в России. Исмаил Гаспринский. Полное собрание сочинений. Т. 2. Ранняя публицистика: 1879-1886 гг. / Гл. ред. Р. С. Хакимов; сост. С. А. Сеитмеметова (Казань – Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017), 397 URL: https://crimeanreview.ru/wp-content/uploads/2020/03/gasprinskiy-2tom.pdf.

7 A. Zeki Velidî Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 709.

8 Лапин Сер-Али. Письмо в редакцию, Речь, 164 (1908), 129-131. URL:https://abashin.org/2025/07/24/lapin-s-a-vspomnili-o-turkestane/

9 Лапин Сер-Али. Вспомнили о Туркестане, Слово, 505 (1908), 189-192. URL:https://abashin.org/2025/07/24/lapin-s-a-vspomnili-o-turkestane/

10 «Киргизы». Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан (1866-1937). Шығармаларының 7 томдық жинағы. Құраст.: Ж.Аққұлұлы. Т. III, (Астана: Сарыарқа, 2009), 559. ISBN 978-601-277-022-9.

11 Мұстафа Шоқай. Шығармалар жинағы, құраст., А.Нүсіпхан, Т. I, (Алматы: Қайнар, 1998), 512. URL:https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1632858&simple=true#

12 «Міржақып Дулатұлы». Алты томдық шығармалар жинағы, Т. VI, құраст.: Г.Дулатова, С. Иманбаева, В.Галиев, (Алматы: Мектеп, 2013), 480. URL:https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1151757&simple=true

13 Homi K. Bhabha, 'Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse', Discipleship: A Special Issue on Psychoanalysis, XXVIII (1984), 125-133. URL:https://www.jstor.org/stable/778467

14 T. Lothrop Stoddard, 'Pan-Turanism', American Political Science Review, 11 (1917), 12-23.

15 Alexandre Bennigsen, 'Panturkism and Panislamism in History and Today', Central Asian Survey, 3 (1984), 39-49.

16 Serge A. Zenkovsky, Pan-Turkism and Islam in Russia (USA: Harvard University Press, 1960), 345.

17 Мухаметдинов Р.Ф. Зарождение и эволюция тюркизма (Казань: Zaman, 1996), 272.

18 Ю.А. Лысенко, Причины и формы участия народов центральноазиатских окраин Российской империи в мусульманском движении начала XX в., Исторические науки, IV (2016), 94-100. URL:https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-i-formy-uchastiya-narodov-tsentralnoaziatskih-okrain-rossiyskoy-imperii-v-musulmanskom-dvizhenii-nachala-hh-v

19 О.Н. Сенюткина и Ю.Н. Гусева О.N. Панисламизм и пантюркизм в осмыслении российских чиновников (начало XX века), Новый исторический вестник, II (60) (2019), 21-36. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/panislamizm-i-pantyurkizm-v-osmyslenii-rossii-skih-chinovnikov-nachalo-xx-veka

20 С.К.Шілдебай, XX ғасырдың I жартысындағы Қазақстанның ұлт азаттық қозғалысындағы түрікшілдіктің орны мен маңызы (тарихи талдау)' (Автореферат, Алматы, 2001), 31. URL:https://nabrk.kz/ru/e-catalog?searchType=simple&field=all&value=%D0%A8%D1%96%D0%BB%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%B0%D0%B9&operator=AND&page=4

21 Қойгелдиев Мамбет Қазақ елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX-XXI ғ. басы), (Алматы: Қаратау, 2014), 431.. URL:https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1177641&simple=true

22 Ауанасова Алима. Национальная интеллигенция Туркестана в первой четверти XX века, (Алматы: Қазақ университеті, 2001), 262. URL: https://kazneb.kz/index.php/ru/catalogue/view/1625602

23Миллер А.И. Империя и Современный мир – Некоторые парадоксы и заблуждения. Политическая наука, III (2004), 411.

24 Adeeb Khalid, Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present, (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2021), 556.

25 Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения (Петроград: Слад Т-ва В.А. Березовский, 1916), 415.

26 Байтұрсынов А. Оқу құралы: жаңа жолмен тәртіп етілген қазақша әліппе. (Семейпалатинск, 1921), 24.

27 Возвращенные имена: Жусупбек Аймаутов, Ахмет Байтурсынов, Миржакып Дулатов, Магжан Жумабаев, Шакарим Кудайбердиев. Сост.: А.Баймуратова, (Алматы: Национальная библиотека, 1994), 49.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 10.01.07
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 984(09)
https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.012

*U. Saidirakhman [1], K. Aubakirova [*2], A. Mamyrbekov [3]*

[1]Master of Social Sciences, «Shakarim University», Higher School of Philology,
2 Kashagan Street, 071402, Semey, Kazakhstan.
E-mail: ushkyn86 @gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3637-8908

[2]Doctor of Philosophy (PhD). «Shakarim University», Higher School of Philology,
2 Kashagan Street, 071402, Semey, Kazakhstan.
E-mail: kz.aubakirova@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1872-9591

[3]Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Ph.D. Candidate,
Department of Anthropology and Archaeology, University of Calgary, Calgary, Canada.
E-mail: arafat.mamyrbekov@ucalgary.ca ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3454-8563

EVOLUTIONARY DEVELOPMENT OF POLITICAL AND LEGAL IDEAS IN THE ALASH MOVEMENT (BASED ON THE "KARKARALY CHARTER" AND THE "CHARTER OF THE KAZAKH COUNTY")

Abstract

In the article Political and legal ideas of the Alash movement Two early twentieth century important document - "Karkaraly's Charter" of 1905 and "Charter of the Kazakh People" of 1911 The main goal of the study is to explore the role of Kazakh intellectuals in these documents. the formation of political consciousness , the aspiration for national statehood , as well as their evolution towards legal and democratic reforms analysis.

The comparative analysis method was used in the research, and Alash The ways of Alash figures to achieve legal independence from the colonial system, their political strategies and reform positions are analyzed. In addition, the study examines the views of Alash figures on land, power, the legal system, judicial reforms and the preservation of national identity. As a result, the role of the Alash movement in shaping the legal consciousness of the Kazakh people, its contribution to the development of a model of national statehood based on democratic values, is revealed.

This study allows us to reveal the historical and political significance of the Alash movement, its influence on the legal system, national ideas and democratic processes in modern Kazakhstan. The results of the work can be used as a scientific and practical basis for studying the political history of Kazakhstan, legal evolution and the formation of national consciousness. The research materials are useful in the fields of legal policy, political history and national identity studies is relevant.

Keywords: Alash movement, Charter of the Kazakh people, Karkaraly mandate, political and legal evolution, statehood, legal consciousness, democratic values.

Acknowledgement. *This study was conducted within the framework of the scientific project of the grant funding of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP25796077 «The role of the Kazakh emigration press in the formation of intellectual discourse».*

*Ұ. Сәйдірахман[1], К. Аубакирова[*2], А. Мамырбеков[3]*

[1]Әлеуметтік ғылымдар магистрі, «Шәкәрім университеті» КЕАҚ,
Филология жоғары мектебі, Қашаған көшесі, 2, 071402, Семей қ., Қазақстан.
E-mail: ushkyn86 @gmail.com , https://orcid.org/0000-0002-3637-8908

[2] философия докторы (PhD), «Шәкәрім университеті» КЕАҚ, Филология жоғары мектебі,
Қашаған көшесі, 2, 071402, Семей қ., Қазақстан.
E-mail: kz.aubakirova@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1872-9591

[3]тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Калгари университеті,
Антропология және археология кафедрасының PhD кандидаты, Калгари, Канада.
E-mail: arafat.mamyrbekov@ucalgary.ca ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3454-8563

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ИДЕЯЛАРДЫҢ ЭВОЛЮЦИЯЛЫҚ ДАМУЫ («ҚАРҚАРАЛЫ ҚҰЗЫРХАТЫ» МЕН «ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ УСТАВЫ» НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Мақалада Алаш қозғалысының саяси-құқықтық идеялары XX ғасыр басындағы екі маңызды құжат – 1905 жылғы «Қарқаралы құзырхаты» мен 1911 жылғы «Қазақ елінің уставы» негізінде қарастырылады. Зерттеудің басты мақсаты – осы құжаттар арқылы қазақ зиялыларының саяси санасының қалыптасуын, ұлттық мемлекеттілікке ұмтылуын, сондай-ақ олардың құқықтық және демократиялық реформалар жолындағы эволюциясын талдау.

Зерттеу барысында салыстырмалы талдау әдісі қолданылып, Алаш қайраткерлерінің отаршылдық жүйеден құқықтық тәуелсіздікке жету жолдары, олардың саяси стратегиялары мен реформалық ұстанымдары сараланады. Сонымен қатар, зерттеуде Алаш қайраткерлерінің жер, билік, құқықтық жүйе, сот реформалары мен ұлттық бірегейлікті сақтауға қатысты көзқарастары қарастырылады. Нәтижесінде Алаш қозғалысының қазақ халқының құқықтық ой-санасын қалыптастырудағы рөлі, оның демократиялық құндылықтарға негізделген ұлттық мемлекеттілік моделін дамытуға қосқан үлесі айқындалады.

Бұл зерттеу Алаш қозғалысының тарихи және саяси маңызын, оның қазіргі Қазақстандағы құқықтық жүйеге, ұлттық идеялар мен демократиялық үрдістерге ықпалын ашуға мүмкіндік береді. Жұмыстың нәтижелері Қазақстанның саяси тарихын, құқықтық эволюциясын және ұлттық сана қалыптасуын зерттеуде ғылыми және тәжірибелік негіз ретінде пайдаланылуы мүмкін. Зерттеу материалдары құқықтық саясат, саяси тарих және ұлттық бірегейлікті зерттеу салаларында өзекті болып табылады.

Кілт сөздер: Алаш қозғалысы, Қазақ елінің уставы, Қарқаралы құзырхаты, саяси-құқықтық эволюция, мемлекеттілік, құқықтық сана, демократиялық құндылықтар

***Алғыс**. Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің AP25796077 «Қазақ эмиграциялық баспасөзінің интеллектуалды дискурсты қалыптастырудағы рөлі» гранттық қаржыландырудың ғылыми жобасы шеңберінде жүргізілді.*

У. Сайдирахман[1], К. Аубакирова[2], А. Мамырбеков[3]*

[1]Магистр социальных наук, НАО «Университет Шакарима», Высшая школа филологии, ул. Кашагана, 2, 071402, г. Семей, Казахстан.
E-mail: ushkyn86 @gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3637-8908

[2] доктор философии (PhD), НАО «Университет Шакарима», Высшая школа филологии, ул. Кашагана, 2, 071402, г. Семей, Казахстан.
E-mail: kz.aubakirova@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1872-9591

[3]кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, PhD-кандидат кафедры антропологии и археологии Университета Калгари, Калгари, Канада.
E-mail: arafat.mamyrbekov@ucalgary.ca ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3454-8563

ЭВОЛЮЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ ИДЕЙ В ДВИЖЕНИИ АЛАШ (НА ОСНОВЕ «УСТАВА КАРКАРАЛЫ» И «УСТАВА КАЗАХСКОГО УГНЯ»)

Аннотация

В статье «Политические и правовые идеи движения алашей» рассматриваются два важных документа начала XX века – «Устав Каркаралаи» 1905 года и «Устав казахского народа» 1911 года. Основная цель исследования – Цель исследования – изучить роль казахской интеллигенции в этих документах, а также проанализировать формирование политического сознания, стремление к национальной государственности, а также их эволюцию в направлении правовых и демократических реформ.

В исследовании использован метод сравнительного анализа, проанализированы пути, которыми пользовались деятели движения «Алаш» для достижения правовой независимости от колониальной системы, их политические стратегии и реформаторские позиции. Кроме того, в исследовании рассматриваются взгляды деятелей «Алаш» на землю, власть, правовую систему, судебные реформы и сохранение национальной идентичности.

В результате раскрывается роль движения «Алаш» в формировании правового сознания казахского народа, его вклад в развитие модели национальной государственности, основанной на демократических ценностях.

Данное исследование позволяет выявить историко-политическое значение движения «Алаш», его влияние на правовую систему, национальные идеи и демократические процессы в современном Казахстане. Результаты работы могут быть использованы в качестве научно-практической основы для изучения политической истории Казахстана, эволюции права и формирования национального самосознания. Материалы исследования актуальны в областях правовой политики, политической истории и исследований национальной идентичности.

Ключевые слова: движение Алаш, Хартия казахского народа, Каркаралыйский мандат, политико-правовая эволюция, государственность, правовое сознание, демократические ценности.

Благодарность. *Данное исследование проведено в рамках научного проекта, финансируемого Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан, АП25796077 «Роль казахской эмиграционной прессы в формировании интеллектуального дискурса».*

Introduction. The Alash movement is a historical phenomenon that determined the political, social and cultural development of the Kazakh people at the beginning of the 20th century. The main goal of the movement was to achieve national independence, protect the political and legal interests of the

Kazakh people and form national statehood. As a result of this struggle, two important legal documents were developed that contributed to the formation of the political and legal consciousness of the Kazakh people - the "Karkaraly Edict" (1905) and the "Charter of the Kazakh People" (1911). These documents formulated the political and legal ideas of the Alash intellectuals and laid the foundation for the program of striving for national statehood.

The political and legal evolution of the Alash movement covers a complex path from resistance to colonialism to the creation of national statehood on a legal basis. These documents reflect the development of the political views of the Kazakh intelligentsia, their desire to form a national legal system in the conditions of colonial oppression. If the “Karkaraly Letter of Authority” was the first political document expressing the socio-political and economic demands of the Kazakh people to the tsarist government, then the “Charter of the Kazakh People” had a programmatic character, defining the legal basis of national statehood. Through these documents, the ideological foundations and strategic directions of the Alash movement were determined.

The relevance of the study is associated with determining the historical significance of the legal ideas of the Alash movement in the formation of modern Kazakh statehood. The legal ideas of Kazakh intellectuals of the early 20th century, in line with global democratic processes, became the basis for important legal documents on the path to the creation and development of national statehood. Alash figures, studying the experience of liberal movements in the Russian Empire and Western democratic traditions, sought to ensure the right to self-government and legal equality of the Kazakh people. However, a deep study of the political and legal ideas of the Alash movement is still not enough. Therefore, it is extremely important to assess the legal foundations of the formation of Kazakh statehood through a comprehensive analysis of the "Karkaraly Power of Attorney" and the "Association of the Kazakh People".

The purpose of the study is to compare and analyze the content of the "Karkaraly Power of Attorney" and the "Kazakh People's Charter" and determine their role in the Kazakh people's aspiration for national statehood. Thus, to study the formation and development of the political and legal ideas of the Alash movement. This goal allows us to understand the evolution of the strategies and legal positions of the Alash intellectuals in the fight against colonialism.

The following tasks are set for the study:

1. Comparison of the contents of the "Karkaraly Power of Attorney" and the "Charter of the Kazakh Nation";
2. Analysis of the ideological and legal features of documents;
3. To determine the significance of documents in the political evolution of the Alash movement;
4. To demonstrate the legal and strategic aspects of the pursuit of national statehood based on documents.

The scientific novelty of the study is associated with the analysis of the legal origins of Kazakh statehood through the main documents of the Alash movement. This study examines the political and legal ideas of the Alash movement from the perspective of modern scientific approaches and determines their place in the formation of national statehood. In addition, the legal ideas of Alash figures reveal their practical significance in the democratic development of modern Kazakhstan and the creation of a legal state.

The research was conducted based on comparative legal analysis, historical and political research methods. In addition, textual and content analysis methods were applied to the sources. These methods allow for a systematic assessment of the historical and legal features of the documents under study.

Research questions:

1. How did the "Karkaraly Decree" and the "Charter of the Kazakh Nation" contribute to the formation of the political and legal consciousness of the Kazakh people?
2. In what way did these documents form the legal basis for the pursuit of national statehood?
3. What are the features of the ideological and legal continuity between the two documents?

Proposed hypothesis: The legal ideas of the Alash movement became the main platform for the formation of national statehood and had a significant impact on the development of the political and legal consciousness of the Kazakh people.

Research stages:

1. In the first stage, scientific works, archival materials, and sources related to the topic were collected.
2. In the next stage, the content of the "Karkaraly Power of Attorney" and the "Charter of the Kazakh People" were deeply analyzed, and their ideological and legal features were studied.
3. In the final stage, the data obtained were summarized using the method of comparative legal analysis.

The results of the study allow us to understand the legal foundations of Kazakh statehood, to connect the political and legal ideas of the Alash movement with modern state governance reforms, and to assess the historical continuity of the national legal system. Thus, the legal ideas of the Alash intellectuals can serve as an important practical guide in ensuring the rule of law, interethnic harmony, and the development of democratic values in today's Kazakhstan.

Materials and methods. The methodology of this study involves conducting a comprehensive examination, combining the methods of analyzing historical documents and studying legal evolution. In the study, two main documents - "Karkaraly's Charter" (1905) and "The Charter of the Kazakh People" (1911) - were chosen as the main objects of study. Based on these documents, the development of the political and legal consciousness of the Kazakh people and the legal foundations of the pursuit of national statehood are analyzed.

Methods used:

1. The method of historical analysis was used to explain the political and legal conditions at the time of writing the documents under study. The content of the "Karkaraly Power of Attorney" and the "Charter of the Kazakh People" were examined in connection with the political and social processes of that time.
2. Comparative legal analysis method - the main ideas and legal norms in the content of the two documents were compared. Their similarities and differences were systematically identified.
3. The method of content-ideological analysis was used to reveal the legal ideas of the Alash intellectuals and the strategy of striving for national statehood. This method identified the main ideas in the two documents and their aspects aimed at the interests of the Kazakh people.
4. Chronological method – used to show the relationship between the periods in which the documents under study were written and historical processes.
5. The method of analyzing sources - during the research, the works of such scientists as Alikhan Bokeikhan, S. Ozbek, M. Koygeldiev were used. These materials increased the scientific validity of the research results.

The comprehensive methodology of the research ensured the consistency of the results obtained and allowed us to determine the historical and legal significance of the "Karkaraly Power of Attorney" and the "Charter of the Kazakh People". These approaches served as the basis for a comprehensive consideration of the evolution of the political and legal ideas of the Alash movement.

The results of the study allow us to understand the legal foundations of Kazakh statehood, to connect the political and legal ideas of the Alash movement with modern state governance reforms, and to assess the historical continuity of the national legal system. Thus, the legal ideas of the Alash intellectuals can serve as an important practical guide in ensuring the rule of law, interethnic harmony, and the development of democratic values in modern Kazakhstan.

Results. 1905 was the year of the beginning of a face-to-face political struggle for the Kazakh intelligentsia. In every corner of the Kazakh land, there was a feeling of discontent and protests against the tsarist policy. Kazakh intellectuals A. Bokeykhan, A. Baitursynuly, Zh. Akbay, R. Marsek, B. Karatai, H. Dosmukhamed, etc., despite the threat of deportation and punishment, organized rallies and tried to awaken the country. Letters of complaint - petitions were sent to the tsar and the

government from Karkaraly, Ural-Torgai, and Zhetysu. These dicta were distinguished by the fact that they boldly raised the pressing issues facing the Kazakh people at that time and made sharp demands. The dicta received the support of the general public. The nature and scope of this movement in 1905 are deeply understood by the words of Alikhan Bokeykhan. He says: "In the spring of 1905, with the onset of free life in the steppes of summer camps, congresses began, where local needs and the needs of the entire Kyrgyz people were discussed. This year, more and more steppe fairs became the arena of Kyrgyz political congresses, where Kyrgyz discussed and signed petitions submitted to the Supreme Name ," writes [1, p. 597].

The largest of the petitions is the Karkaraly petition, sent from the Koyandy fair in July. The Karkaraly petition was organized on a large scale and systematically thanks to such political figures as Alikhan, Akhmet, Zhakyp, and Muhammad-Maksut. It was supported by a large number of people. However, there is still no consensus on how many people signed it. Researchers offer different versions. One source says that 16,000 people signed it [2, p. 438], while another indicates that this figure is 14,500 people [3, p. 36]. In addition, there are other sources that say 12,767 [4, p. 43], more than 10,000 [2, 220]. But the fact is that, no matter which fact we turn to, the majority of those who supported the political and social demands in the petition. Due to this characteristic, the Karkaraly jurisdiction has a folk character.

If we systematize the content of the letter of authorization, we will notice that four issues were raised: land, religion, law, and education. Each issue included a number of topical issues that came to the agenda at its time. Specifically:

1. Land issue:

a) recognition of Kazakh land as Kazakh property and issuance of certificates confirming the Kazakhs' eternal ownership of the land;

b) to give Kazakh land to the Kazakhs for their own benefit, not to share it with anyone;

c) not to expel Kazakhs from lands taken for treasury purposes;

d) Not to open up land plots for Russian peasants, not to give them land.

2. The issue of religion:

a) not to infringe on the religious freedom of Kazakhs, and to allow them to build mosques;

b) separation of religious issues from the Ministry of Internal Affairs;

c) Kazakhs are subject to their own personal mufti.

3. Judicial and legal issues:

a) Amendments to the "Field Rules": repeal of Articles 119-136;

b) abolishing the Governor-General's right to deport Kazakhs without trial;

c) conducting business in the Kazakh language in the offices of the city council and people's courts;

d) Hire competent people who know Kazakh to act as interpreters, make it possible to file a complaint in their native language, and have the courts know Kazakh;

e) abolish the services of peasant chieftains and serfs in the Kazakh steppes and introduce a jury system;

f) Election of Kazakh deputies to the Legislative Assembly.

4. Education, press issues:

a) granting permission to open schools and madrasas;

b) introduce the Kazakh alphabet in schools and conduct classes in the Kazakh language;

c) Rebuilding closed boarding schools and boarding houses, opening new boarding houses for Kazakh children;

d) increasing the number of scholarships for vocational schools and universities;

e) No ban on the Kazakh press, publishing books, opening printing houses, and eliminating censorship.

The Karkaraly Decree was the first bold political and legal document aimed at finding solutions to the most pressing problems of Kazakh society at that time - land, religion, judicial and legal, and

educational spheres. The requirements set forth in the Decree were not limited to protecting the rights of the people, but also paved the way for the formation of ideas of national statehood. Through this document, Kazakh intellectuals achieved two important results in the fight against colonialism: awakening the political and legal consciousness of the people and preserving national identity.

In addition, the Karkaraly edict was the first historical experience of the Kazakh people taking organized action against colonial policy. This political step demonstrated the successful efforts of the Kazakh intelligentsia to mobilize the people in the common interest and became an important milestone in the Kazakh society's aspiration for independence. The edict, with its content, contributed to the revival of national consciousness and the rise of political struggle to a new level.

Demonstrated the great political and ideological readiness and long-term strategic interests of the Alash movement .

The “Charter of the Kazakh Nation” was the brainchild of Alikhan Bokeykhan, the leader of the national movement, and Barlybek Qartanuly, one of the first Kazakh scholars, who graduated from the Oriental Studies Department of St. Petersburg University. At Alikhan’s request, Barlybek Qartanuly finished writing the charter in 1911. This idea is further clarified in his memoir written in 1914 after Barlybek’s death. In his memoir titled “Do not forget Barlybek,” Alikhan writes: “In 1910-1911, Barlybek spent several months in Petrograd, hoping to take care of the land of the Semirechye Kazakhs. His attitude was: “Walk slowly and steadily, Your labors will not be forgotten in the steppe.” During this time, I talked a lot and got to know Barlybek well. I saw his good nature and gentle nature.” [5] This meeting in 1910-1911 was undoubtedly a meeting in which the two figures exchanged secrets, exchanged secrets, and shared their dreams and aspirations without losing sight of their own. The fact that Alikhan “talked a lot and got to know Barlybek well” undoubtedly confirms this. During these days together, the two politicians determined the future destiny of the Kazakh people, the path they would take as a nation, and the direction they would take into the future. In the preface to the charter: “In the new era, without fire, without war, without bloodshed, in order to become a country with its own government in our land, in order to be in friendship with all countries, we will establish a separate Kazakh Republic,” writes Barlybek. In the document, which can be considered a law, the first father combined the concepts of “peace” and “friendship” in the formation of the state with the ideal of bringing the Kazakh people to a “happy”, “equality”, and “free” life. The introductory text of the document defines the principles of the formation of the country. “The supreme power in the Kazakh Republic is exercised by all Kazakhs and representatives of other races through voting. "Those who are elected are the most beloved, educated, and dedicated people of the country," writes Qartanuly. Since the introductory text is the essence of the entire document, the core of the sentence, if we consider the supporting concept here, we can see that the values of "Peace" and "democracy" are the most important symbols and pillars.

Barlybek was a prominent member of the first Kazakh youth organization, the "Landlords", during his student days, and participated in the unrest and protests in the Russian capital [6, pp. 25-26]. Therefore, Barlybek, who had long been steeped in tsarist politics, used the pseudonym "Alashinsky" in his charter in order to avoid being caught by the gendarmerie and being persecuted.

Discussion

The "Charter of the Kazakh People" is a significant document that reflects the national consciousness after the "Karkaraly Charter". When the document's 28 points, divided into 4 articles, were systematized, the following key ideas were identified (see Table 1):

Table 1. Relevant ideas in the "Charter of the Kazakh Nation"

Foreword (3 lines)	I. On the independence of the Kazakh Republic (verses 1-9)	II. On the rights of man (paragraphs 10-17)	III. About the Kazakh land (verses 18-20)	IV. About the court (verses 21-28)
The Kazakh people's desire for independence	To be a republic based on popular rule	Civil equality, freedom of speech, freedom of association , equality between women and men	Land must be owned by the people and not be traded.	Judges' obedience to the law and independence from the government
Ensuring the country's independence peacefully - the idea of creating the Kazakh nation	The state symbol - the nature of the flag	Prohibition of racial or religious discrimination	State ownership of land resources	Establishment of a jury trial
	Friendly relations with Russia, independence at the level of dominion	Legal guarantees: non-arrest without a court order, confidentiality of correspondence		Prohibition of judges from being party members
	Presidential system of government, election terms and rules of governance			

Looking at the 14 main issues mentioned in the “Charter of the Kazakh People”, it is clear that the ideas here are a legal continuation of the demands and wishes in the charter. This continuity has two features: firstly, the demands set out in the 1905 charter were reflected in the 1911 charter on a legal basis (as legal clauses). Secondly, there is a psychological difference in the content of the two documents. The subordinate position expected from the tsarist government in the charter is reflected in the “Charter of the Kazakh People” in a free position such as “taking over”, “possessing”. This fact determines the peculiarity of the gradual development and maturation of the Alash movement over time [7]. In addition, the principles of “peace” and “friendship” in the charter indicate that the movement attached special importance to interethnic harmony.

The ideological coherence and content continuity of two documents can also be proven by comparing them (see Table 2).

Table 2. Concordance between the Charter and the "Charter of the Kazakh Nation"

1905 charter	Development	"Charter of the Kazakh people"
Land issue		
Recognition and certification of the Kazakh land as the property of Kazakhs only.	⇨	The Kazakh land is designated as the eternal property of the Kazakhs (Article 18).
Prohibition of giving Russian peasants shares of Kazakh land.	⇨	Land trading is prohibited, and natural resources are owned by the Kazakh state (Article 19).
Do not expel Kazakhs from lands taken from the treasury.	⇨	Land use is carried out with state permission (Article 20).

The issue of religion		
Protecting religious freedom, allowing the construction of mosques.	⇨	The green color on the flag of the Kazakh nation is a symbol of loyalty to the Islamic religion (Article 2).
Kazakhs are subject to their own personal mufti.	⇨	Religious freedom of citizens (Article 10).
Legal issue		
Abolish the right to deport Kazakhs without trial.	⇨	Independence of the judiciary, obedience to the law (Articles 21-23).
Introduction of jury trials in the judicial system.	⇨	Introduction of a jury trial system (Article 27).
Conducting court proceedings in the Kazakh language and hiring interpreters from Kazakhs.	⇨	Conduct of court proceedings in the Kazakh language (Article 26).
Education and the press issue		
Opening schools that provide education in the Kazakh language.	⇨	All citizens have an equal right to education (Article 10).
Elimination of censorship of the Kazakh press and book publishing.	⇨	Teaching the Kazakh language in schools and freedom of the press (within the framework of general human rights).

As can be seen from the table, both documents define the protection of the Kazakh land as the main idea. While the 1905 charters expressed the desire for legal protection of land ownership, the “Charter of the Kazakh Nation” expanded this requirement and established the legal status of the land as the property of the Kazakh people and its inalienability. The independence and fairness of the judicial system occupy a special place in both documents. The right of the Kazakh people to use their own language in court, raised in the 1905 charter, was fully defined on a legislative basis in the 1911 charter. We can also see the strengthening of this idea in the issue of education. The demands regarding education in the petition are protected in the charter at the level of general rights and freedoms [8]. Both documents support the national interest in education and the press.

The main ideas of the "Karkaraly Charter" were enshrined in the "Charter of the Kazakh People" at the level of legal norms and became concrete steps in the pursuit of national statehood. These two documents marked an important historical continuity in the formation of the political and legal consciousness of the Kazakh people. The political demands raised in the Charter over time acquired a legal basis and developed into a program of national statehood systematized in the Charter. If the "Karkaraly Charter" was a conceptual expression of protest against colonialism, the Charter formed the structural and legal foundations of national statehood.

The 1905 “Karkaraly Power of Attorney” was a bold political step for its time as a document of demands aimed at protecting the rights of the people. The Charter of 1911 improved these demands and turned them into a legislative program that clarified the political and legal principles of Kazakh society. The continuity between the two documents indicates the gradual maturation of the political consciousness of the Kazakh people and the transition of national ideas from a concept to a concrete legal system.

The substantive and legal development of the Charter and the Statute reflect the continuity of the Kazakh people in their struggle against colonialism and their aspiration for national statehood. These documents occupy a special place not only as historical monuments, but also as important sources that determine the evolution of the political and legal consciousness of the people. Thus, the “Karkaraly Charter” and the “Statute of the Kazakh People” have remained in history as documents of particular importance in the struggle for the formation of national statehood, strengthening the aspiration of the Kazakh people for independence.

The research revealed ideological continuity between the 1905 “Karkaraly Charter” and the 1911 “Statute of the Kazakh People”. Both documents were aimed at protecting the national interests of the Kazakh people, but their content developed depending on the historical and political circumstances of each period[9]. The main requirements that began with the Charter were legally enshrined in the Charter and became the basis for the ideas of national statehood.

1. Land issue. In the Karkaraly mandate, the demands that Kazakh land belong only to the Kazakh people were first openly and boldly put forward. At this time, the land issue was one of the most pressing topics that were the main targets of colonial policy. The document specifically mentioned the need for a strict ban on the sale of Kazakh land and the acquisition of land by settlers from outside [10]. And in the charter of 1911, these ideas were further strengthened, and Kazakh land was legally described as inalienable state property. This is considered a concrete step towards protecting national identity and statehood. The main demand and position on the land issue formed the core of the Kazakh people's struggle against colonialism.

2. The issue of religion. The charter included the achievement of religious freedom as one of the main requirements. The issues of protecting religious freedom, allowing the opening of mosques, and subjecting the Kazakh people to individual muftiship were clearly raised in the content of the charter. These requirements were an important step towards ensuring the spiritual independence of Kazakh society at that time and preserving national culture. These ideas were systematized in the charter, and religious freedom of citizens was highlighted as one of the fundamental rights. In addition, the special attention paid to the Islamic religion in the charter indicates that it was aimed at strengthening the spiritual foundations of Kazakh society and preserving ethnic identity. This clearly reflects the important role of religion in organizing the nation.

3. Judicial and legal issues. In the **"** Karkaraly Decree" the requirements for achieving justice in the judicial system, conducting proceedings in the Kazakh language, and limiting the unjust policies of the colonial administration bodies were given special importance. The ideas of the Kazakh people conducting legal proceedings in their own language, having Kazakh interpreters, and guaranteeing the fairness of laws reflect the desire for legal reform of that period. The Charter enshrined these requirements at the legislative level, clearly indicating the independence of the judicial system, proceedings in the Kazakh language, and reforms in the field of law enforcement. This demonstrates the desire of the Kazakh people to get rid of colonial dependence and create a national legal system. These changes were a bold move that demanded the creation of a new model of the judicial system based on national characteristics.

4. The issue of education and enlightenment. The charter set out the requirements for the development of the education system in the Kazakh language, permission to open schools, and the abolition of censorship. This is one of the important initiatives aimed at ensuring the intellectual development of Kazakh society. The charter further developed these requirements and affirmed the equal right of all citizens to education. Education in the Kazakh language was considered a means of preserving and strengthening national culture. In addition, the requirements for the abolition of censorship and the development of the publishing industry contributed to the awakening of national consciousness and the increase in the political activity of the population.

The analysis of the two documents revealed the evolutionary development of the Alash movement in its pursuit of national identity and statehood. The requirements of the Charter were systematized in the form of specific legal norms in the charter and became the basis of a comprehensive program aimed at protecting the national interests of the Kazakh people [11]. These two documents clearly demonstrate the ability of the Alash intellectuals to adapt modern political and legal ideas to national specifics. The Alash movement thus played a special role in the historical development of the Kazakh people and laid the legal foundations of national statehood [12].

Conclusion. The "Karkaraly Decree" of 1905 and the "Kazakh Elinin Astau" of 1911 reflect important stages of political, legal and ideological evolution in protecting the national interests of the Kazakh people[13]. While the Decree raised the demands for legal reforms within the Russian

Empire, the Charter turned the ideas of creating an independent state into a concrete legal basis. The continuity between these two documents indicates the maturity of the political views of the Kazakh intelligentsia [14].

The results of the study proved that the ideological and political search for national statehood was clearly reflected in the "Karkaraly Charter" and the "Charter of the Kazakh People". Important issues raised in the Charter, such as the creation of a fair judicial system, protection of land, preservation of religious freedom, and development of education, were enshrined in the Charter in the form of specific legal norms. These documents served not only as political demands, but also as a program for the systematic implementation of national ideas in Kazakh society [15].

The Alash movement of the early 20th century is a historical phenomenon that managed to combine spiritual and legal values in the struggle against colonialism. The Alash intellectuals strengthened the foundation of the national liberation struggle by protecting the cultural and spiritual values of the people. The legal steps taken towards the formation of the nation's independence and statehood prove that the political and legal consciousness of the Kazakh people has reached a high level.

The "Karkaraly Authorization" defined the first steps in the political and legal consciousness of the Kazakh people, while the "Statute of the Kazakh Nation" systematized these ideas through legal norms and became a clear platform for the creation of national statehood. The protection of national values such as land, language, religion, and education, which underpinned the Alash idea, strengthened the spiritual support of the people and determined the main directions of the political struggle.

In short, the “Karkaraly Power of Attorney” and the “Charter of the Kazakh Nation” are historical documents that reflect the Kazakh people’s aspiration for independence. They not only demonstrate the formation and development of the political and legal ideas of the Alash movement, but also laid the legal foundations for the revival of national statehood. These documents, reflecting the experience of the nation’s struggle against colonialism and its importance in preserving spiritual unity, remain an important historical lesson for modern Kazakhstan on the path to strengthening national identity and legal statehood.

References:

1. Bukeikhanov A. Kyrgyz // Forms of national movement in modern states / Ed. Kostelyanskogo. - St. Petersburg, 1910. 600 p.

2. Alikhan Bokeykhan. Encyclopedia / Ed. Zh. Toybayeva. – Almaty: Kazakh Encyclopedia, 2018. – 784 p.

3. "Petition of the Kazakhs". Alikhan Bokeikhan. Edition. – Soch. / Alikhan Bokeikhan. Complete. 2nd edition. – Astana: "Saryarka" publishing house, 2016. – T. 14. – P. 36–40.

4. Akhmet Baitursynuly. Encyclopedia / Ed. Zh. Toybayeva. – Almaty: “Kazakh Encyclopedia”, 2017. – 744 p.

5. Galikhan. Don't forget Barlybek // "Kazakh" newspaper. – 1914. – No. 90.

6. S. Barlybek Syrtanov, Uzbekovich. – Almaty: Zhety Zhargy, 1996. – 112 p.

7. Kinayatuly 3. Kazakhs in Mongolia. - Almaty: World Kazakhs Association, 2001. - 320 p.

8. Tleshov E., Kamzabekuly D. Alash movement. – Encyclopedic reference book. – Almaty: Sardar, 2014. – 528 p.

9. Mirzhakyp Dulatuly. Six-volume collection of works. – Volume 6. – Almaty:School, 2013. – 344 p.

10. Ermekov A. A great math course. - Almaty: RBC, 1995. - 280 p.

11. Omaruly E. Three-volume collection of works. – 2 volumes. – Astana:Alashorda, 2018. – 408 p.

12. Imangaliyev B. "T. Zhurgenov. Selected. Selected" - Almaty, 2001; Temirbek Zhurgenov (collection of studies, articles, documents) - Almaty. 2012; Temirbek Zhurgenov: Studies, memories and dedications, poems. - Astana, 2014.

13. Kul-Muhammed, M.A. (1998). Alash qayratkerleri sayasi-quqyqtyq kozqarastarynyn evolyutsiyasy [The evolution of the political and legal views of Alash figures]. Atamura.

14. Taishybay, Z. (2003). "Qarqaraly petitionsy" turaly aqiqat [The truth about the Karkaraly Petition].Aqiqat. - №8 - P. 80 – 82.

15. Koigeldiev, M. (1995). Alash qozgalysy [The Alash movement]. Sanat.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Букейханов А. Киргизы // Формы национального движения в современных государствах / Под ред. Костелянского. – СПб., 1910.-600 с.

2. Әлихан Бөкейхан. Энциклопедия / Бас. ред. Ж. Тойбаева. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. – 784 б.

3. «Петиция казаховъ». Әлихан Бөкейхан. Шығ. – Соч. / Әлихан Бөкейхан. Толықт. 2-басылымы. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2016. – Т. 14. – Б. 36–40.

4. Ахмет Байтұрсынұлы. Энциклопедия / Бас. ред. Ж. Тойбаева. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2017. – 744 б.

5. Ғалихан. Барлыбекті ұмытпасқа // «Қазақ» газеті. – 1914. – №90.

6. Өзбекұлы С. Барлыбек Сыртанов. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 112 б.

7. Қинаятұлы З.Моңғолиядағы қазақтар. - Алматы:Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2001. - 320 б

8. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. – Энциклопедиалық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – 528 б.

9. Міржақып Дулатұлы. Алты томдық шығармалар жинағы. – Том 6. – Алматы: Мектеп, 2013. – 344 б.

10. Ермеков Ә. Ұлы математика курсы. – Алматы: РБК, 1995. – 280 б.

11. Омарұлы Е. Үш томдық шығармалар жинағы. – 2 том. – Астана:Алашорда,2018. – 408 б.

12. Иманғалиев Б. «Т.Жүргенов. Таңдамалы. Избранное» - Алматы, 2001; Темірбек Жүргенов (зерттеулер, мақалалар, құжаттар жинағы) – Алматы. 2012; Темірбек Жүргенов: Зерттеулер, естеліктер мен арнау, жыр-толғаулар. – Астана, 2014.

13. Құл-Мұхаммед М. А. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. – Алматы: Атамұра, 1998. – 360 б.

14. Тайшыбай З. «Қарқаралы петициясы» туралы ақиқат //Ақиқат. – 2003. – № 8. – Б. 80-82.

15. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 74(957)
https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.013

G.B. Kozgambayeva *[1], *T.K. Karpikova*[2], *Kozybakova, F.A.* [3]

[1]*Al-Farabi Kazakh National University, Professor, Almaty, Kazakhstan*
ORCID 0000-0002-0637-5044, E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

[2]*Al-Farabi Kazakh National University, PhD student, Almaty, Kazakhstan*
ORCID 0009-0005-4597-5121, E-mail: karpykova.togzhan@mail.ru

[3]*Al-Farabi Kazakh National University, Associate Professor, Almaty, Kazakhstan*
ORCID 0000-0002-3298-6551, E-mail: fatima.kozybakova@mail.ru

THE HISTORY OF ETHNIC GROUPS DEPORTED TO THE SOUTH KAZAKHSTAN REGION DURING THE 1930s–1950s

Abstract

After Kazakhstan gained independence, societal changes created new conditions. Previously hidden pages of history from the Soviet era were opened, and research began to be conducted from an objective perspective. During the Soviet period, the process of forced deportation was systematically carried out, with many ethnic groups and entire peoples being relocated and resettled across the territory of the Republic of Kazakhstan and its regions. This study focuses on the settlement of various ethnic groups in the South Kazakhstan region (now Turkistan region) because of forced deportations in the 1930s–1950s. Examining the formation of the country through the lens of regional specificity and the idea of national identity remains one of the pressing issues in contemporary historical research.

The article examines the history of ethnic groups forcibly deported to the territory of the South Kazakhstan region before and during World War II, the policies pursued by local authorities toward them, and the relations between the deported ethnic groups and the local population.

Methodology. In historical science, general historical research methods such as comparative analysis, historical chronological and theoretical approaches were used in the study of the events, relying on specific facts, evidence and scientific research. The use of an interdisciplinary approach made it possible to conduct a comprehensive study of the history of the peoples deported to the region, taking into account historical conditions from an objective perspective.

Keywords: ethnicity, deportation, Stalinist policy, preservation of identity, political repression.

Acknowledgment: This article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic «The Role of Family in the Social Adaptation of Deported Peoples from 1930 to 1950 (based on the Turkestan region)» (registration number: AP26103859).

Г.Б. Козгамбаева *[1]*, Т.Қ. Қарпықова* [2], *Ф.А. Қозыбакова* [3]

[1]*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, профессор, Алматы, Қазақстан*
ORCID 0000-0002-0637-5044, E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

[2]*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, PhD докторанты, Алматы, Қазақстан*
ORCID 0009-0005-4597-5121, E-mail: karpykova.togzhan@mail.ru

[3]*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, т.ғ.к., доцент Алматы, Қазақстан*
ORCID 0000-0002-3298-6551, E-mail: fatima.kozybakova@mail.ru

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНА XX ҒАСЫРДЫҢ 30-50 ЖЫЛДАРЫНДА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР ТАРИХЫ

Аңдатпа

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі өзгерістер қоғамда жаңа жағдайды қалыптастырды. Кеңестік дәуірде көп уақыт бойы тұмшаланған тарихтың беттері ашылып, объективті шындық тұрғыдан зерттеу жүргізіле бастады. Советтік билік тұсында күшпен жер аудару процесі жоспарлы түрде басталып Қазақстан республикасының территориясы мен оның облыстарына көптеген ұлттар мен тұтастай халықтар жер аударылып, қоныстандырылды. Біздің зерттеуіміздегі Оңтүстік Қазақстан облысына (бүгінгі Түркістан облысы) XX ғасырдың 30–50-ші жылдары жер аудару салдарынан көптеген этностар қоныстандырылды. Еліміздің қалыптасу үрдісін аймақтық ерекшелікте ұлттық бірегейлік идеясында қарастыру бүгінгі тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Мақалада Оңтүстік Қазақстан облысы территориясына Екінші Дүниежүзілік соғысқа дейінгі және соғыс жылдары күшпен жер аударылып қоныстандырылған этностар тарихы, жергілікті билік органдарының оларға қатысты ұстанған саясаты және депортациланған этностардың жергілікті халықпен қарым-қатынасы туралы мәселелер қарастырылады.

Методология. Тарих ғылымында оқиғаны зерттеуде нақты фактілер мен дәлелдерге сүйену және ғылыми зерттеулер арқылы салыстыра көрсету, талдау, тарихи хронологиялық, теориялық таным сияқты жалпы тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды. Пәнаралық тәсілді қолдана отырып, объективті тұрғыдан тарихи жағдайларды ескере отырып облысқа депортацияланған халықтар тарихын кешенді зерттеуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: этнос, депортация, сталиндік саясат, бірегейлігін сақтау, қуғын-сүргін.

Алғыс: *Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Депортацияланған халықтардың әлеуметтік бейімделуіндегі отбасының рөлі 1930–1950 жж. (Түркістан облысы бойынша)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP26103859).*

*Козгамбаева Г.Б.**[1], *Карпыкова Т.К.*[2], Қозыбакова Ф.А.[3]
[1]*КазНУ имени аль-Фараби, профессор, Алматы, Казахстан*
ORCID 0000-0002-0637-5044, E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

[2]*КазНУ имени аль-Фараби, PhD докторант, Алматы, Казахстан*
ORCID 0009-0005-4597-5121, E-mail: karpykova.togzhan@mail.ru

[3]*КазНУ имени аль-Фараби, к.и.н., доцент, Алматы, Казахстан*
ORCID 0000-0002-3298-6551, E-mail: fatima.kozybakova@mail.ru

ИСТОРИЯ ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ В ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКУЮ ОБЛАСТЬ В 30-50-е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

После обретения независимости Казахстаном произошли изменения, сформировавшие в обществе новую реальность. Страницы истории, которые в течение долгого времени оставались закрытыми в советский период, начали раскрываться, и исследования стали проводиться с позиций объективной истины. В период советской власти процесс насильственного переселения был начат планомерно: на территорию Казахской республики и в её области были депортированы и расселены многочисленные народы и целые этнические группы. В Южно-Казахстанскую область (ныне Туркестанская область), рассматриваемую в нашем исследовании, в 1930–1950-е годы XX века в результате депортаций были переселены многие этносы. Рассмотрение процесса формирования государства с учётом региональных особенностей в контексте идеи национальной идентичности является одной из актуальных проблем современной исторической науки.

В статье рассматривается история этносов, насильственно депортированных и расселённых на территории Южно-Казахстанской области до начала и в годы Второй мировой войны, политика местных органов власти в отношении них, а также вопросы взаимоотношений депортированных этносов с местным населением.

Методология. В исторической науке при изучении событий использовались общие исторические методы исследования, такие как опора на конкретные факты и доказательства, сравнительный анализ на основе научных исследований, анализ, историко-хронологический и теоретико-познавательный подходы. Применение междисциплинарного подхода с учётом объективных исторических условий позволило комплексно исследовать историю народов, депортированных в область.

Ключевые слова: этнос, депортация, сталинская политика, сохранение идентичности, репрессии.

Благодарность: *Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Роль семьи в социальной адаптации депортированных народов в 1930–1950 гг. (по Туркестанской области)» (индивидуальный регистрационный номер: AP26103859).*

Introduction. An effective instrument for supporting interethnic harmony and cultural diversity in the Republic is state policy that ensures the country's stability and development. The foundation of interethnic harmony is the mutual respect and understanding of all ethnic groups in the state. In the Republic of Kazakhstan, interethnic harmony and the preservation of cultural diversity are important for the country's independence and democracy. Across the vast territory of the Republic of Kazakhstan and its regions, many nations and ethnic groups live together in peace.

During the 1930s–1950s, many ethnic groups were deported to the regional territory in several waves. The majority of the deported ethnic groups were relocated and settled in districts of the South Kazakhstan during the war years. As in other regions of the republic, the deportation of ethnic groups to the territory of the South Kazakhstan region was the result of resolutions and decrees of the Soviet government, as well as coercive measures implemented within the framework of national policy. Many ethnic groups with national-regional autonomy were completely deported during the war years. During the Soviet era, the South Kazakhstan region was established as an administrative-territorial unit in accordance with the resolution of the All-Union Central Executive Committee dated March 10, 1932 [1,79]. The region was formed in February 1932 and initially included nineteen districts, with the city of Shymkent designated as its administrative center.

Materials and methods. In preparing this article, documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan; [Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan] (TsGA RK), the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), State Archive of Social and Political History of the Turkestan Region; [Gosudarstvennyy arkhiv obshchestvenno-politicheskoy istorii Turkestanskoy oblasti] (GAOPITO), Turkestan Regional State Archive; [Turkestanskiy oblastnoy gosudarstvennyy arkhiv] (TOGA) were used as primary sources related to the history of ethnic groups deported to the territory of the South Kazakhstan region. In addition, works by domestic and foreign scholars who conducted research on the history of deported peoples were consulted.

These studies address the process of deportation, hardships experienced during transportation, geographical settlement patterns in resettlement areas, and the social conditions of the deported populations. The first studies on these issues appeared in the West. In 1960, R. Conquest's book was published in the United States, presenting a chronology and statistics of the deportations of peoples [2]. In the late 1970s, A. Nekrich was the first to examine ethnic deportations in the USSR as a unified scientific problem [3]. From the 1990s onward, scholarly works addressing the history of deported peoples began to appear more actively. Among the studies devoted to the history of deportations in the USSR, V.N. Zemskov's work Special Settlers in the USSR (1930s–1960s) defines the scale of the policy of special resettlement implemented by the Soviet state in the 1920s–1950s and, for the first time, provides commentary on documents that had been kept under special state secrecy [4]. In his work "On the Issue of the Deportation of Peoples of the USSR" in the 1930s–1940s, N. F. Bugai was one of the first scholars to introduce archival documents into academic circulation and to present data on the relocation of deported ethnic groups to Kazakhstan from their historical places of residence, the difficulties they faced, as well as the everyday and legal conditions of their adaptation to an alien environment [5]. The collective work, published in 1998 by a group of domestic scholars, became one of the fundamental works in national historiography on the issues of the crimes of totalitarianism and the deportation of peoples in the 1930s-1940s [6]. In addition, works by Zh.Abilhozhin [7], T.O. Omarbekov [8], G.V. Kan [9], N. Kalybekova [10], Zh.A. Yermekbaev [11] and others have also made significant contributions. Scholarly articles and studies examining the history of deported peoples and its specific aspects include works by Kh.S. Aldazhumanov, B.Naimanbayev, and Z.Zh. Sengirbayeva; N.Abuov; B.Zh. Kabdushev and L.Zh. Kabdusheva; B.R. Sheriyazdanov and others [12].

Among the key works forming the basis of this study are the materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (1920s–1950s). Volume 7 of this document collection contains materials addressing the history of peoples deported to the South Kazakhstan region, as well as the conditions in the areas where they were resettled [13]. The second-volume collection published by the staff of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan on the basis of archival documents, edited by V. N. Shepel and entitled "From the History of Deportations to Kazakhstan (1935–1939)" [14], includes archival materials concerning the forced resettlement of Armenians, Finns, Koreans, Germans, Kurds, and other ethnic groups to the republic. The third volume of the collective work "From the History of Deportations to Kazakhstan (1939–1945)" [15], edited by Kh.M. Abzhanov and K.Sh. Alimgazinov, provides an analysis of archival documents such as reports, directives, instructions, and statistical records that confirm the measures undertaken to geographically

resettlement of deported peoples during 1939–1945. These materials make it possible to identify specific problematic aspects in the study of the history of deportations to the Republic of Kazakhstan and its regions. and discussion

Results and discussions. As a result of political repression and deportation in the 1930s–1950s, numerous ethnic groups were forcibly resettled in the territory of the South Kazakhstan region.

1. During several stages in the 1930s–1950s, many innocent ethnic groups were deported and settled in the territory of the South Kazakhstan region.

2. The deported populations were deprived of their homes and life-long property and were settled in regions with completely different climatic conditions. Initially, most of them could not survive famine or the harsh winter cold and perished.

3. An analysis was carried out of the mistakes and shortcomings committed by the state in providing housing and social support to the populations deported to the region (today's Turkistan region) before and during the Second World War.

4. The forcibly resettled populations suffered extremely harsh conditions and were politically classified as "unreliable" by the state, subjected to strict control, and faced political and legal pressures.

5. Through research and archival materials on the history and social conditions of the populations deported in multiple waves to the region, the brutal policies of the totalitarian system were examined.

At a time when famine was spreading across the entire Kazakh steppe, in January 1932 the Central Committee of the Communist Party of the USSR adopted a decision to establish regions (oblasts) in Kazakhstan. In February 1932, the VIII Session of the Central Executive Committee of the Kazakh ASSR approved this decision and announced the establishment of six regions within the territory of the republic: East Kazakhstan, Karaganda, South Kazakhstan, Aktobe, West Kazakhstan, and Almaty regions. The territory of the South Kazakhstan region fully included the areas of Zhambyl, Kyzylorda, and Turkestan (South Kazakhstan), which had previously belonged to the Syrdarya Governorate. On January 15, 1938, the Kyzylorda region was separated from the South Kazakhstan region, and the districts of Kazaly, Karmakshy, Kyzyl-Orda, and Yana-Kurgan (Zhanakorgan), along with their district party committees, were transferred to its jurisdiction. Following the establishment of the Zhambyl region on October 14, 1939, the districts of Zhambyl, Sverdlov, Merke, Talas, Lugovskoy, and Sarysu, as well as the uyezd-level party committees, were transferred from the South Kazakhstan region to the newly formed region [16, pp. 22–23].

Representatives of other ethnic groups began arriving in the territory of the Republic of Kazakhstan and its regions in the mid-1930s, during the deportation of so-called anti-Soviet elements and kulaks. Beginning in 1936, the USSR launched a policy of "cleansing" its western, eastern, and southern border areas. In 1936, Poles were deported from the border regions of Ukraine. Prior to this period, the forced deportation and resettlement of populations on such a large scale based on political, socio-economic, class, ethnic, or ideological principles had not been carried out. The Soviet leadership persecuted Poles and Germans under various accusations, as the Soviet authorities regarded them as "politically unreliable." Under Stalin's rule, the totalitarian system pursued a policy of forced resettlement of border-area populations and entire ethnic groups deemed politically "unreliable" into the territory of the republic and its regions. The vast territory of Kazakhstan was considered suitable for conducting political and social experiments and became a destination for the deportation of peoples perceived as dangerous to the totalitarian system. The process of deportation, regarded as one of the gravest crimes committed by Soviet authorities, aimed at the destruction of the ethno-social and territorial integrity of deported peoples. Between 1936 and 1939, Koreans, Poles, Kurds, Iranians, and other ethnic groups were resettled within the region, primarily in rural settlements of its districts. Poles and Germans deported from Ukraine were assigned the status of "kulak resettlers" or "special settlers," and strict surveillance was imposed on them. Information on the number of households to be resettled from Ukraine was provided in the resolution of the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and the Council of People's Commissars dated February 16, 1936 [17, p.16]. In 1936, a total of 15,000 Polish families or 69,283 people were deported from Ukraine to the republic, of whom 985 families, or 4,964 individuals, were settled in the Turkestan region [14, p.77].

Table № 1. Households Resettled from Ukraine (16 February 1936)

№	District Name	Number of Households	Type of Agricultural Production
1	Pakhta-Aral District	1000	Cotton production
2	Keles District	1000	Cotton production
3	Sairam District	1000	Cotton production
4	Arys District	500	Cotton production
5	Lenger District	500	Cotton production
6	Mirzoyan District	1000	Sugar beet production
7	Merke District	500	Sugar beet production
	Total	5500	

As noted in Resolution No. 1428-326 of August 21, 1937, issued by the USSR Council of People's Commissars and the Central Committee of the All-Union Communist (Bolshevik) Party, "On the relocation of the Korean population from the border areas of the Far East," this measure was reportedly carried out to block the entry of "Japanese spies" into the Far Eastern region [9, pp.11-12]. Decree № 1428-326, a secret resolution "On the relocation of the Korean population from the border areas of the Far East," adopted on August 21, 1937, was signed by I. Stalin and V. Molotov [5, p.68]. At the end of October and the beginning of November 1937, 20,072 families, or 95,127 (95,137) Koreans, were relocated to the Republic of Kazakhstan in 69 (70) train cars [14, p.186]. The geographic distribution of resettlement in Kazakhstan included 6,476 people in Kyzylorda region and 1,698 people in the South Kazakhstan region [10, p.50].

By February 1938, a total of 20,789 families, or 98,454 Koreans, had been deported to Kazakhstan [18, l.32]. According to archival documents, in March 1938, the Koreans resettled in the South Kazakhstan region were distributed as follows: 1,000 households were sent to the Pakhta-Aral district for cotton production, 1,000 households to the Keles district for cotton production, 1,000 households to the Sairam district for cotton production, 500 households to the Arys district for cotton production, 500 households to the Lenger district for cotton production, 1,000 households to the Mirzoyan district for sugar beet production, and 500 households to the Merke district for sugar beet production [19, l.16]. Under the pretext of preventing Japanese espionage against the Soviet Union, nearly all Koreans in the Far East were forcibly relocated. Following the idea of "clearing the border areas," other ethnic groups were deported to Kazakhstan to create security zones along the USSR borders with Turkey, Iran, Afghanistan, and in the west. These groups included Iranians, Turks, Kurds, Bulgarians, Armenians, Greeks, and Poles. Although the original documents did not specify particular ethnicities, people were forcibly deported based on their ethnic characteristics.

Scholarly works and academic articles addressing the issue of deportation and the history of non-Kazakh ethnic groups in Kazakhstan continue to be published. According to archival documents, during the years of mass political repression, approximately 1,053,525 people were deported to the territory of the Republic of Kazakhstan on the basis of ethnic criteria [9, p. 9]. On December 10, 1938, 344 Kurdish families amounting to 1,736 individuals were deported to the South Kazakhstan region [20, l. 7]. However, no construction work was organized to provide housing or proper settlement conditions for the deported Kurds. They were settled in the Sverdlov, Shayan, Sarysu, Talas, and Sozak districts of the region. In the Shayan district, 28 households were incorporated into the "Progress" collective farm; in the Lugovskoy district, 49 households were settled in the collective farm named after Stalin; in the Pakhta-Aral district, 39 Korean households were placed in the "Kim" collective farm; in the Zhambyl district, 80 Korean households were settled in the "Kyzyl Oktyabr" collective farm; and in the Sverdlov district, 17 households were assigned to the Kum-Dzhata collective farm. The living conditions of the deported populations in the districts of the region were extremely poor, with particularly severe circumstances reported among the Kurdish settlers, prompting requests for the allocation of food loans to support them [21, l. 24]. Numerous complaints submitted by deportees to the authorities testify to the dire living conditions they faced. The Stalinist punitive policies of the Soviet government continued in

subsequent years. Between July and October 1937, the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) adopted decisions to carry out "cleansing operations" in border areas near Armenia, Azerbaijan, the republics of Central Asia, and the Far East. In 1937, Azerbaijanis and Chechens who were specially deported were brought to and settled in districts of the South Kazakhstan region. On the eve of the war, the republic was home to 102,000 deported Poles [22, p.4]. In the autumn of 1941, an additional 361,000 Germans from the Volga region were deported to the Kazakh SSR [23, p.154].

During the Great Patriotic War, between 900,000 and 1,209,000 people were held in special settlements in Kazakhstan. According to data from the People's Commissariat for Internal Affairs (PCIA) of the Kazakh SSR, as of January 1, 1945, a total of 815,319 individuals (232,593 families), excluding Koreans, were registered in the republic. Among them were 360,405 Chechens and Ingush, 20,288 Kabardians and Balkars, and 40,767 Karachays. These groups were settled throughout all regions of Kazakhstan, with the exception of the West Kazakhstan region. According to calculations by Kazakh historian Zh.B. Abylkhozhin, as of January 1, 1953, Kazakhstan was home to 245,000 Chechens, 81,000 Ingush, 36,000 Karachays, and 17,000 Balkars [7, p. 232]. The process of population resettlement that began prior to the Second World War constituted a distinct episode of Soviet nationalities policy. As a result of deportations and forced relocations carried out by the Soviet authorities, many ethnic groups suffered severe hardships and tragic fates, clearly demonstrating the distortion of national policy and the violation of legal norms [24, p. 50]. When the war began, a new contingent of special settlers arrived in the republic and its regions those deported from Western Ukraine, Western Belarus, the Baltic states, and Bessarabia, who were assigned the status of "politically unreliable." In addition to deportation policies implemented through the use of force by the Stalinist regime, various forms of political and legal repression were also applied to the displaced populations. In June–July 1941, 15,413 individuals were deported to the territory of the Kazakh SSR from the Ukrainian SSR, the Byelorussian SSR, the Moldavian SSR, and the western regions of the Baltic states. Of these, 4,803 people were deported from the western regions of Ukraine, 9,954 from the Moldavian SSR, and 656 from the Baltic states. They were settled in the Aktobe, Kyzylorda, Karaganda, Guryev, Akmola, and South Kazakhstan regions. A total of 5,026 settlers were brought to the South Kazakhstan region, including 2,735 individuals from the Moldavian SSR and 2,291 from the western regions of the Ukrainian SSR. Of these, 3,174 people were settled in the Pakhta-Aral district, 766 in the Kyzylkum district, and 1,086 in the Arys district [15, pp. 152–153]. Plans for the settlement of deported Germans in the region, as well as lists of those assigned for resettlement, were repeatedly revised. The resolutions of the South Kazakhstan Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), the Council of People's Commissars, and the State Defense Committee often differed from one another. According to data from September 12, 1941, the plan was to settle 14,017 people in the South Kazakhstan region. However, in a subsequent resolution of the State Defense Committee dated September 30, the planned figures were nearly tripled to 43,000 people while the republican plan increased the total to 48,000 people. However, in accordance with the joint decision of the South Kazakhstan Regional Committee of the Communist Party (Bolsheviks) and the Regional Executive Committee dated October 25, 1941, the region accepted not only deported Germans but also 18,269 evacuees from frontline areas [25, l. 164].

According to archival data, the total number of Germans deported to the South Kazakhstan region amounted to 24,798 people [26, l. 104]. As of July 1, 1943, a total of 532,506 people had been evacuated to the republic from the western regions of the country. In 1943–1944, the forced resettlement of 507,000 representatives of the peoples of the North Caucasus and other nationalities to Kazakhstan was carried out. In November 1944, the republics of Central Asia and Kazakhstan received more than 110,000 people from 220 settlements in Meskhetia (Georgian SSR) [27, p. 87]. The tragic fate of deportation befell the peoples of the North Caucasus: in 1943–1944, the Karachays, Balkars, Chechens, and Ingush were deported, followed by the deportation of the Kalmyks and Crimean Tatars. In 1944, the deportation of Turks began [28, p. 45]. According to archival documents of the Archive of Social and

Political History of Turkestan Region, the following data are provided on the peoples deported to the territory of the South Kazakhstan region during the 1930s–1950s: on June 15, 1944, a total of 49,491 people were resettled in the territory of Shymkent (South Kazakhstan) region from the North Caucasus, including 2,223 Balkars, 24,350 Karachays, and 22,918 Chechens and Ingush [29, l. 1]. As of September 20, 1949, the number of special settlers in the South Kazakhstan region amounted to 84,417 people, including 25,019 Greeks, 1,964 Kabardians and Balkars, 17 Kalmyks, 17,649 Karachays, 14,730 Chechens and Ingush, 9,558 people deported from Georgia, and 163 individuals from Crimea [30, l. 95].

In 1951, approximately 23,000 of the special settlers in the South Kazakhstan region were young people aged between 7 and 26 years.

In 1954, the number of special settlers in the territory of the South Kazakhstan region amounted to 64,939 people, including 3,458 Belarusian kulaks deported from Belarus in 1952 [31, l. 5]. Individuals deported from the Georgian SSR on January 1, 1945, were settled in the following districts of South Kazakhstan region: Tulkibas district – 193 families (927 people); Arys district – 265 families (1,242 people); Shymkent – 471 families (2,239 people); Turkistan – 171 families (895 people); Saryagash district – 257 families (1,371 people); Sairam district – 240 families (1,165 people); Lenger district – 184 families (984 people); Keles district – 181 families (906 people); and Karatas district – 139 families (748 people). In total, 2,091 families comprising 10,487 people were resettled, including 1,889 men, 3,292 women, and 5,306 children under the age of 16. Among them, 5,232 people were in need of food assistance, and 6,543 required clothing and footwear [32, l.7]. The deportation of entire populations led to the destruction of family units, with relatives scattered across different locations. Mothers were separated from their children, children from their parents, and many infants who had only just entered the world perished from hunger, cold, and widespread infectious diseases. Unable to withstand the harsh trials of fate, numerous children died from starvation and illness. Families labeled as “politically unreliable” suffered not only immediate hardships but also long-term consequences that deeply affected the future of their children. Zamanov Eyvas Faizullaevich, an Azerbaijani by nationality, aged 57, whose parents were deported from Azerbaijan in 1937, currently resides in the village of Kordai, Kordai district, Zhambyl region. As a member of an Azerbaijani family deported to the Turkestan region, he recalls: “My grandparents were deported in 1937. Because they were literate and well-off, their livestock and land were confiscated, and they were loaded into freight wagons for transporting animals. After traveling for about a month, they were first settled in Sozak and later in Sholakkorgan. In the first year, many of them died from hunger and the severe cold of winter. According to my grandmother and mother, we survived thanks to the help of the local Kazakh population. Even when they themselves lacked food, they shared what they had with us. Thanks to their care, many Azerbaijanis survived starvation. The deported Azerbaijani population was starving, barefoot, and without clothing. In these conditions, it was impossible for my widowed grandmother to feed five children, so they were placed in an orphanage in Shymkent region” [33, pp. 17–18]. The situation of Poles deported to the Turkestan region in several stages was equally dire, similar to that of other deported peoples. One such individual, Polish citizen Nalivko Helen (born in 1923), was deported from Tomaszów district, Lublin region, first to Siberia in 1940 and then in December 1941 to the Kalinin collective farm in the Sozak district of present-day Turkestan region. In her memoirs, she writes: “In 1942, in Sholakkorgan, my sister Jadze fell ill with typhoid fever. She lay unconscious for ten days with a high fever, but there was no medicine available. My mother exchanged all her gold jewelry for food and stayed by my sister’s side day and night. Although she eventually recovered, she never returned to her former health. That same year, many Poles died from typhoid fever. Almost all men were at the front, and the heavy work on the collective farm was carried out by women and adolescent children” [34, pp. 216–224]. Another testimony recalls that in late autumn of 1937, an entire family was deported from Nakhchivan to the Talas district of South Kazakhstan. For unknown reasons, the narrator’s grandfather and 17 Kurdish men aged between 20 and 35 were arrested. When the grandfather, Omar Jalil Isadan (1900–1938), stated during interrogation that he had been born in Turkey, he was declared an “enemy of the people” and executed

in Shymkent in 1938. His wife was left alone with four children, including an infant only four months old. Until 1956, the family remained under the supervision of the special commandant's office and was forbidden to leave without NCIA permission [33, pp. 21–24].

Young people labeled as "children of enemies of the people" suffered particularly severe consequences, as they were barred from military service and required special authorization to enter higher educational institutions. In addition, a series of government resolutions were adopted concerning the deportation of Greeks, Bulgarians, and Armenians.

Conclusion. During the first half of the twentieth century, under Soviet rule, forcibly deported populations experienced severe hardships during the initial period of adaptation to their new places of residence. These difficult living conditions became a profound tragedy in the historical destinies of the deported peoples. The criminal policies implemented by the Soviet authorities inflicted irreparable wounds and left indelible scars on their future. During the harsh years of war, many Chechens, Ingush, and representatives of other nationalities were forcibly deported to Kazakhstan. Understanding their difficult circumstances, the Kazakh people received them with hospitality. Like the Kazakh people themselves, who had endured numerous trials throughout history, the forcibly deported peoples were also compelled to suffer the hardships imposed by fate. Nevertheless, today they live peacefully alongside the local Kazakh population in Kazakhstan, which has become their second homeland. With the attainment of independence, it became possible to openly address the previously silenced pages of history related to political repression and deportation, not only of the Kazakh people but also of representatives of other ethnic groups who suffered on Kazakh land.

References:

1. Zholdasov, S. History of the Southern Region of Kazakhstan. – Almaty:Ush Kiyan, 2009. – 419 p.

2. Conquest, R. Soviet Deportation of Nationalities. – Macmillan, 1960. – 203 p.

3. Nekrich, A.M. Punished Peoples. New York, 1978. – 173 p. // Electronic resource. Available at: http://padaread.com/?book=91936&pg=173 (accessed: 16.06.2024).

4. Zemskov, V.N. Special Settlers (1930s–1960s). – Moscow: Nauka, 1994. – 256 p.

5. Bugai, N.F. On the Issue of the Deportation of the Peoples of the USSR in the 1930s–1940s // History of the USSR. Moscow, 1989. – pp. 135–144. Bugai, N.F. Beria to J. Stalin: According to Your Directive… – Moscow: AIRO-XX Publishing House, 1995. – 319 p.

6. Peoples Deported to Kazakhstan: Time and Fate. Compiled by G. Anes. – Almaty: Arys–Kazakhstan, 1998. – 357 p.

7. Abylkhozhin, Zh.B. Essays on the Socio-Economic History of Kazakhstan in the XXth century. – Almaty, 1997. – 360 p.

8. Omarbekov, T. Key Issues in the History of Kazakhstan in the Twentieth Century: supplementary textbook. – Almaty: Oner, 2003. – 552 p. (p. 303).

9. Kan, G.V. History of Koreans in Kazakhstan. – Almaty: Gylym, 1995. – 207 p.

10. Kalybekova, M.Ch. History of the Deported Peoples of Kazakhstan (1937–1956). – Almaty, 2008. – 188 p.

11. Ermekbaev, Zh. A. Chechens and Ingush in Kazakhstan: History and Fate. – Almaty: Daik-Press, 2009. – 508 p.

12. Aldazhumanov, K. "Deportation of Peoples as a Crime of the Totalitarian Regime." Deportation of Peoples and Human Rights Issues: Proceedings of the Seminar. – Almaty, June 12, 1997. – pp. 16–22. Aldazhumanov, K.S. Deportation of Peoples — A Crime of the Totalitarian Regime/Aldazhumanov, K.S., & Aldazhumanov, E. K. – Almaty: XXI Century Foundation, 1997. – 243 p. Naimanbaev, B., & Sengirbaeva, Z. Lists of Deported Korean Families as a Primary Source for Research // Bulletin of Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov. – No. 2(77), 2025. – pp. 43–52. Abuov, N. Deportations of Peoples to Kazakhstan in 1936–1957 (based on materials from the North Kazakhstan and Kokchetav regions): abstract of Candidate of Historical Sciences Dissertation. – Karaganda, 2008. – 28 p. Kabdushev, B. Zh., & Kabdusheva, L.Zh. Forced Deportation to Kazakhstan // Electronic journal edu.e-history.kz [Electronic resource]. – 2016, No. 4(8), pp. 138–

143. (accessed: 05.05.2024). Sheriyazdanov, B. R. Prominent Figures among Ethnic Groups Deported to Kazakhstan // Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies Series, Vol. 134, No. 4(141), 2022. – pp. 134–149.

13.Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920s–1950s). Vol. 7. General editor: E. T. Karin. – Astana, 2022. – 334 p.

14. From the History of Deportations to Kazakhstan (1935–1939): Collection of Documents. Vol. 2. Compiled by R.M. Abduali, E.M. Gribanova (executive ed.), A.S. Zulkasheva, G.M. Karataeva, N.P. Kropivnitsky, E.V. Chilikova. – Almaty: LEM, 2014. – 740 p.

15. From the History of Deportations. Kazakhstan, 1939–1945: Collection of Documents. Vol. 3. Editorial board: Kh.M. Abzhanov, K.Sh. Alimgazinov (executive eds.), B.G. Ayagan, B.O. Zhanguttin, Z.E. Kabuldinov, N.P. Kalashnikova, G.V. Kan. – Almaty: LEM, 2019. – 708 p

16. Reference Guide on the Administrative-Territorial Structure of the South Kazakhstan Region (October 1924 – January 2001). – Shymkent, 2001.

17. From the History of Poles in Kazakhstan (1936–1956): Collection of Documents. Executive editor: L.D. Degitaeva. – Almaty: Publishing House "Almaty" LLP, 2000. – 344 p

18.TsGA RK (Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan; Central State Archive of the Republic of Kazakhstan) F. R-1490, Op. 1, D. 7, Ll. 25–32.

19.TOGA (Turkestanskiy oblastnoy gosudarstvennyy arkhiv; Turkestan Regional State Archive) F.121, Op. 6, D. 9, L. 16.

20.TOGA (Turkestanskiy oblastnoy gosudarstvennyy arkhiv; Turkestan Regional State Archive) F.121, Op. 6, D. 9, L. 7.

21.TsGA RK (Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan; Central State Archive of the Republic of Kazakhstan). F. R-1481, Op. 10, D. 2, L. 24.

22. Mikhailova, L.A. In the Distant Steppe: Poles in Kazakhstan. – Almaty, 2006. – 234 p.

23. Laiger, M.P. From the History of Germans in Kazakhstan: Lessons of History. – Almaty, 2003. – 344 p.

24. Kozgambayeva, G.B., Abildos, R. Social Adaptation of Peoples Deported to Kazakhstan During the Second World War // Bulletin of History. No. 4 (111), 2023. – pp. 48–58.

25. AP RK (Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan; Archive of the President of the Republic of Kazakhstan) F. 708, Op. 5/2, D. 80, L. 164.

26. AP RK (Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan;Archive of the President of the Republic of Kazakhstan) F. 708, Op. 6/1, D. 1184, L. 104.

27. Uralov, A.S. Genocide – The Destruction of the Chechen-Ingush People. – Moscow, 2003. – 256 p.

28. Gabdullina, A. Zh. Socio-Cultural Development of the Turkish Diaspora in Kazakhstan (1944–2000). – Almaty, 2008. – 137 p.

29.GAOPITO (Gosudarstvennyy arkhiv obshchestvenno-politicheskoy istorii Turkestanskoy oblasti; State Archive of Social and Political History of the Turkestan Region). F. 40, Op. 8, D. 109, L. 1.

30.GAOPITO (Gosudarstvennyy arkhiv obshchestvenno-politicheskoy istorii Turkestanskoy oblasti; State Archive of Social and Political History of the Turkestan Region) F. 40, Op. 9, D. 3092, L. 95.

31.GAOPITO (Gosudarstvennyy arkhiv obshchestvenno-politicheskoy istorii Turkestanskoy oblasti; State Archive of Social and Political History of the Turkestan Region) F. 40, Op. 9, D. 3092, L. 5.

32.GAOPITO (Gosudarstvennyy arkhiv obshchestvenno-politicheskoy istorii Turkestanskoy oblasti; State Archive of Social and Political History of the Turkestan Region) F. 40, Op. 8, D. 109, L. 7.

33. Deportation of Peoples to Kazakhstan in the 1930s–1950s: A Shared History (Interviews with Victims of Deportation in Kazakhstan in the 1930s–1950s). Edited by B.I. Rakisheva. – Astana, 2013. – 683 p.

34. Socio-Cultural Identity in the Lives of the Residents of Ashysai–Kentau (1927–Early 21st Century): A Collection of Memoirs and Historical Interviews. Compiled by M.K. Koigeldiev, T. Isansky, Z.B. Myrzatayeva, T.T. Dalaeva. – Almaty: IP "Balausa," 2019. – 392 p.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жолдасов С. Қазақстанның оңтүстік өңірінің тарихы.– Алматы:Үш Қиян, 2009. – 419 б.

2. Conquest R. Soviet Deportation of Nationalities. – London: Macmillan, 1960. – 203 p.

3. Некрич А.М. Наказанные народы. – Нью-Йорк, 1978. – 173 с. – URL: http://padaread.com/?book=91936&pg=173 (қаралған күні: 16.06.2024).

4. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (1930–1960-е гг.). – Москва: Наука, 1994. – 256 с.

5. Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30–40-х годах // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 135–144. Бугай Н.Ф. Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию…». – Москва: АИРО-ХХ, 1995. – 319 с.

6. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / сост. Г. Анес. – Алматы: Арыс–Қазақстан, 1998. – 357 с.

7. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века. – Алматы, 1997. – 360 с.

8. Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері: көмекші оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2003. – 552 б.

9. Кан Г.В. История корейцев Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1995. – 207 с.

10. Калыбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.). – Алматы, 2008. – 188 с.

11. Ермекбаев Ж.А. Чеченцы и ингуши в Казахстане: история и судьбы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 508 с.

12. Алдажуманов К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима // Депортация народов и проблемы прав человека: материалы семинара. – Алматы, 12 июня 1997 г. – С. 16–22.Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. – Алматы:Фонд «XXI век»,1997. – 243 с.Найманбаев Б., Сенгирбаева З. Списки депортированных корейских семей как первоисточник исследования // Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы. – 2025. – № 2 (77). – Б. 43–52. Абуов Н. Депортации народов в Казахстан в 1936–1957 гг. (по материалам Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Караганда, 2008. – 28 с.Кабдушев Б.Ж., Кабдушева Л.Ж. Насильственная депортация в Казахстан // edu.e-history.kz. – 2016. – № 4 (8). – С. 138–143. – Электрондық ресурс (қаралған күні: 05.05.2024).Шериязданов Б.Р. Видные деятели среди этнических групп, депортированных в Казахстан // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих ғылымдары. Философия. Дінтану сериясы. – 2022. – Т. 134. – № 4 (141). – Б. 134–149.

13. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия материалдары (1920–1950 жж.). – 7-том / жалпы ред. ЕТ.Қарин. – Астана, 2022. – 334 б.

14. Из истории депортаций в Казахстан (1935–1939 гг.): сборник документов. – Т. 2 / сост. Р.М. Абдуали, Е.М. Грибанова (отв. ред.), А.С. Зулкашева, Г.М. Каратаева, Н.П. Кропивницкий, Е.В. Чиликова. – Алматы: LEM, 2014. – 740 с.

15. Из истории депортаций. Казахстан, 1939–1945 гг.: сборник документов. – Т. 3 / редкол.: Х.М. Абжанов, К.Ш. Алимгазинов (отв. ред.), Б.Г. Аяган, Б.О. Жангуттин, З.Е. Кабульдинов, Н.П. Калашникова, Г.В. Кан. – Алматы: LEM, 2019. – 708 с.

16. Справочник по административно-территориальному устройству Южно-Казахстанской области (октябрь 1924 – январь 2001 гг.). – Шымкент, 2001.

17.Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.): сборник документов / отв. ред. Л. Д. Дегитаева. – Алматы: ТОО «Издательство Алматы», 2000. – 344 с.

18.Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). – Р-1490-қ. – 1-т. – 7-іс. – 25–32-пп.

19.Туркестанский областной государственный архив (ТОГА). – 121-қ. – 6-т. – 9-іс. – 16-п.

20.Туркестанский областной государственный архив (ТОГА). – 121-қ. – 6-т. – 9-іс. – 7-п.

21. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). – Р-1481-қ. – 10-т. – 2-іс. – 24-п.

22. Михайлова Л. А. В далекой степи: поляки в Казахстане. – Алматы, 2006. – 234 с.

23. Лайгер М.П. Из истории немцев Казахстана: уроки истории. – Алматы, 2003. – 344 с.

24. Козгамбаева Г.Б., Абилдос Р. Социальная адаптация народов, депортированных в Казахстан в годы Второй мировой войны // Вестник истории. – 2023. – № 4 (111). – С. 48–58.

25. Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА). – 708-қ. – 5/2-т. – 80-іс. – 164-п.

26. Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚРПА). –708-қ.– 6/1-т. – 1184-іс. –104-п.

27. Уралов А.С.Геноцид – уничтожение чечено-ингушского народа. – Москва, 2003. – 256 с.

28 .Габдуллина А. Ж. Социально-культурное развитие турецкой диаспоры в Казахстане (1944–2000 гг.). – Алматы, 2008. – 137 с.

29. Государственный архив общественно-политической истории Туркестанской области (ГАПИТО). – 40-қ. – 8-т. – 109-іс. – 1-п.

30. Государственный архив общественно-политической истории Туркестанской области (ГАПИТО). – 40-қ. – 9-т. – 3092-іс. – 95-п.

31. Государственный архив общественно-политической истории Туркестанской области (ГАПИТО). – 40-қ. – 9-т. – 3092-іс. – 5-п.

32. Государственный архив общественно-политической истории Туркестанской области (ГАПИТО). – 40-қ. – 8-т. – 109-іс. – 7-п.

33. Депортация народов в Казахстан в 1930–1950-е годы: общая история (интервью с жертвами депортации в Казахстане в 1930–1950-е годы) / под ред. Б.И. Ракишевой. – Астана, 2013. – 683 с.

34. Социокультурная идентичность в жизни жителей Ащысая–Кентау (1927 – начало XXI века): сборник воспоминаний и исторических интервью / сост. М.К. Койгельдиев, Т. Исанский, З.Б. Мырзатаева, Т.Т. Далаева. – Алматы: ИП «Балауса», 2019. – 392 с.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.61.21, 18.41.85
ӘӨЖ/УДК/ UDC 304.44:615.89 (560=574) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.014

Бабақұмар Хинаят[1]*

[1]*тарих ғылымдарының кандидаты,*
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы,
e-mail: babakhumar.khinayat@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-9179-9472

ЭТНОМЕДИЦИНАЛЫҚ БІЛІМНІҢ МӘДЕНИ ЛОГИКАСЫ МЕН ФУНКЦИЯЛАРЫ: ДИАСПОРА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТРАНСФОРМАЦИЯ (ТҮРКИЯДАҒЫ ҚАЗАҚТАР МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мақалада Түркиядағы қазақ диаспорасының халық медицинасына қатысты білім жүйесі мәдени-антропологиялық тұрғыдан талданады. Мақсаты – этномедицинаның ішкі танымдық құрылымын (мәдени логикасын), оның мәдени код ретінде сақталу тетіктерін және диаспора жағдайындағы негізгі әлеуметтік қызметтерін айқындау.

Мақалада этномедициналық білімнің негізгі бес функциясы диаспора мысалында талданады: білім жүйесі ретіндегі, мәдени мәтін және әлеуметтік институт ретінде, бейімделу механизмі және этникалық бірегейлікті сақтаушы құрал ретіндегі рөлі. Зерттеу 1996 жылдан бері автордың жинақтаған материалдарына, сондай-ақ 2022–2024 жылдары Түркия мен Батыс Еуропадағы қазақ диаспорасы арасында жүргізілген көплокалды далалық зерттеулер материал-

дарына негізделген. Теориялық тұрғыда медициналық антропология, мәдени жад және диаспоралық зерттеулердің түрлі тәсілдері қолданылады.

Нәтижелер этномедициналық тәжірибелер тарихи және әлеуметтік өзгерістерге бейімделетін динамикалық мәдени жүйе екенін көрсетеді. Диаспора жағдайында ол тіршілік ету стратегиясы, әлеуметтік ұйымдасу механизмі және мәдени жад пен этникалық бірегейлікті сақтаудың құралы ретіндегі қызметінің маңызы талданған. Сонымен қатар, оның практикалық қызметтен мәдени жад кеңістігіне қарай трансформациялану үдерісіне баға берілген.

Тірек сөздер: қазақ диаспорасы, этномедициналық білім, этномедицина, мәдени жад, бейімделу, этникалық бірегейлік, терапиялық плюрализм,

Зерттеу AP26199955 ғылыми жоба аясында орындалды.

*Бабахумар Хинаят**[1]

[1]*кандидат исторических наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Республика Казахстан. e-mail: babakhumar.khinayat@gmail.com*
https://orcid.org/0009-0005-9179-9472

КУЛЬТУРНАЯ ЛОГИКА И ФУНКЦИИ ЭТНОМЕДИЦИНСКОГО ЗНАНИЯ: ТРАНСФОРМАЦИЯ В УСЛОВИЯХ ДИАСПОРЫ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХОВ В ТУРЦИИ)

Аннотация

В статье проводится культурно-антропологический анализ системы знаний, связанных с народной медициной казахской диаспоры в Турции. Цель исследования заключается в выявлении внутренней когнитивной структуры этномедицины (ее культурной логики), механизмов ее сохранения в качестве культурного кода, а также ее основных социальных функций в условиях диаспоры.

В статье на примере диаспоры анализируются пять ключевых функций этномедицинского знания: как системы знаний, как культурного текста и социального института, как механизма адаптации и как средства сохранения этнической идентичности. Исследование основано на материалах автора, собранных с 1996 года, а также на многолокальных полевых исследованиях, проведённых в 2022–2024 гг. среди казахской диаспоры в Турции и Западной Европе. В теоретическом плане используются подходы медицинской антропологии, культурной памяти и диаспоральных исследований.

Результаты показывают, что народная медицина представляет собой динамическую культурную систему, адаптирующуюся к историческим и социальным изменениям. В условиях диаспоры она выступает как стратегия выживания, механизм социальной организации и средство сохранения культурной памяти и этнической идентичности. Кроме того, выявляется процесс ее трансформации от практической деятельности к сфере культурной памяти.

Ключевые слова: казахская диаспора, этномедицинское знание, народная медицина, культурная память, адаптация, этническая идентичность, терапевтический плюрализм.

Исследование проводилось в рамках научного проекта: AP26199955

Babakumar Khinayat[1]*

[1]*candidate of Historical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: babakhumar.khinayat@gmail.com*
https://orcid.org/0009-0005-9179-9472

CULTURAL LOGIC AND FUNCTIONS OF ETHNOMEDICAL KNOWLEDGE: TRANSFORMATION IN A DIASPORIC CONTEXT (THE CASE OF KAZAKHS IN TURKEY)

Abstract

This article offers a cultural-anthropological analysis of ethnomedical knowledge among the Kazakh diaspora in Turkey. It aims to identify the internal cognitive structure of ethnomedicine (its cultural logic), the mechanisms that sustain it as a cultural code, and its principal social functions within a diasporic context.

Drawing on the case of the Kazakh diaspora, the study examines five key functions of ethnomedical knowledge: as a system of knowledge, a cultural text, a social institution, a mechanism of adaptation, and a means of preserving ethnic identity. The analysis is based on materials collected by the author since 1996, complemented by multi-sited fieldwork conducted between 2022 and 2024 among Kazakh communities in Turkey and Western Europe. The theoretical framework integrates perspectives from medical anthropology, cultural memory studies, and diaspora studies.

The findings indicate that folk medicine constitutes a dynamic cultural system responsive to historical and social transformations. In diasporic settings, it operates as a survival strategy, a mode of social organization, and a vehicle for maintaining cultural memory and ethnic identity. The study also highlights its gradual transformation from a set of practical healing practices into a domain of cultural memory.

Keywords: Kazakh diaspora, ethnomedical knowledge, folk medicine, cultural memory, adaptation, ethnic identity, therapeutic pluralism.

The study was conducted within the framework of the scientific project: AP26199955

Кіріспе

Дәстүрлі мәдениетті зерттеулердегі ерекше назар аударуды талап ететін құбылыстардың бірі – этномедицина ұзақ уақыт бойы «дәстүрлі емшілік», «балама тәжірибе» немесе «көне сенім-наным қалдығы» ретінде пайымдалып келді (әсіресе постсоветтік кеңістікте). Алайда қазіргі антропологиялық, фольклортанулық, әсіресе медициналық-антропологиялық зерттеулер бұл ұстанымның шектеулі екенін көрсетіп отыр. Заманауи пайым тұрғысынан этномедицина – тек емдеу тәсілдерінің жиынтығы емес, ол ауру себептері мен емдеу технологияларын түсіндірудің, емдеу, сақтану һәм сауықтыруды ұйымдастыру дәстүріне қоса, әлеуметтік қатынастарды реттеудің, сондай-ақ мәдени жадты сақтаудың күрделі жүйесі ретінде қызмет ететін көп сатылы жүйе. Ол, әсіресе, критикалық кезеңде, әсіресе диаспора арасында айырықша мәнге ие функцияларды да еңсере алады.

Осы тұрғыдан келгенде, Түркиядағы қазақ диаспорасы – этномедицинаның мәдени функцияларын зерттеуге ерекше мүмкіндік беретін әлеуметтік-тарихи кеңістік. Қазақ шоғырының Шыңжаңнан басталып, Тибет, Үндістан, Пәкістан арқылы Түркияға жеткен көші-қон жолы олардың мәдени тәжірибелерін түбегейлі өзгерткенімен, толық жойылып кеткен жоқ. Түркияға жеткен қазақ босқындарын кешенді зерттеген швед ғалымы Ингвар Сванберг олардың қазақы мәдени элементтері жаңа ортада жаңаша тұрпатқа енгенін атап өтеді [11, 135–140].

Осы орайда этномедицина жүйесінің мәдени мәтін, әлеуметтік институт, бейімделу механизмі және этникалық бірегейлікті сақтау құралы сияқты негізгі бес функциясы талданады.

Бұл жіктеу сырттан алынған схема емес, керісінше эмпирикалық материалдар мен тақырыпқа қатысты әр алуан теориялық концептуалды ұстанымдардың ішкі логикасынан, тарихи-мәдени контексін талдаудан туындайды. Диаспоралық контексте этномедицинаның маңызын тереңірек түсіну үшін түркиялық қазақтардың көші-қон тарихын, жаңа ортаға бейімделуін және мәдени кодтарды сақтау механизмдерін нақты эмпирикалық материалдар негізінде эмик және этик тұрғыдан талдаудың маңызы үлкен.

Зерттеудің негізгі ғылыми болжамы – этномедицина статикалық құбылыс емес, тарихи және әлеуметтік жағдайларға байланысты өзгеріп отыратын динамикалық мәдени жүйе. Диаспора жағдайында бұл өзгеріс ерекше айқын байқалады, яғни этномедициналық дәстүр бір жағынан сақталады, екінші жағынан трансформацияланады һәм жаңа тұрпатқа (функцияға) ие болады.

Мақсаты - Түркиядағы қазақ диаспорасы мысалында этномедициналық білімнің ішкі құрылымын, оның мәдени мағынасын және қоғамдағы қызметін кешенді түрде талдау. Осы мақсатқа сәйкес төмендегі міндеттер қойылады:

− этномедицинаның мәдени логикасын (танымдық құрылымын) анықтау;

− оның мәдени код ретінде сақталу механизмдеріне баға беру;

− диаспора жағдайындағы этномедицинаның әлеуметтік, мәдени рөлін саралау;

− этномедициналық білімнің трансформациялану үдерісін (практикадан мәдени жадқа өтуін) түсіндіру.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі мақсаты этномедицинаның тиімділігін медициналық тұрғыдан бағалау емес, оның мәдени, әлеуметтік және танымдық функцияларын ашу болғандықтан, қолданылған әдістер де осы мақсатқа сәйкес таңдалды. Әдіснамалық тұрғыдан жұмыс интерпретативтік антропология, медициналық антропология және мәдени жад теорияларын ұштастыруға құлшынады.

Зерттеуде медициналық антропологияның негізгі теориялық модельдері арқауға етілді. Американдық антрополог Жорж Фостер этномедицинаның белгілі бір мәдени логикаға негізделетінін және ауру себептерін түсіндірудің өзіндік моделіне ие екенін тұжырымдады [1, 773–775 б]. Бұл тұрғыдан этномедицина кездейсоқ тәжірибелер жиынтығы емес, белгілі бір дүниетанымға сүйенген жүйелі білім формасы орнында жүреді.

Артур Клейнман батыстық емес медициналық моделді талдауында әрбір қоғамда медициналық жүйелердің бірнеше деңгейде ұйымдасатынын айтады. Ол ғылыми (био)медицинамен қатар өмір сүретін этномедицинаның кәсіби (professional), халықтық (folk) және тұрмыстық (popular) үш деңгейінің апражігін анықтағаны аталмыш саланың қоғамдағы орнын нақты салмақтауға мүмкіндік береді [2, 85–90 б.].

Ал, Клиффорд Гирц ұсынған интерпретативтік антропология кез келген мәдени құбылыстарды мағыналар жүйесі ретінде қарастыруға жол ашады [3, 12–15 б.]. Интерпретативтік тәсіл этномедицинаның тілін, терминологиясын, символдарын және емдеу кезіндегі вербалды әрекеттерді мәдени мәтін ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Ян Ассманның мәдени жад теориясы этномедицинан тек практика емес, мәдени естеліктің жинақталған түріне, яғни символдық-мәдени деңгейге ауысатынын түсіндіруге қолайлы [4, 51-56 б]. Сонымен қатар Хоппал Михай «*дәстүрлі күнделікті мәдениеттің бөлігі ретінде қызмет ететін халықтық емшілігі күрделі ережелердің жиынтығы болғандықтан наным-сенімдерді нақты және пайдалы білімнен ажырату өте қиын, себебі көбінесе көрсетілгендей, сенімдердің емдік күшін де бағаламауға болмайды*» деген пікірін ұстана отырып [5, 287-291 б.], оған қоса осы автордың халық емшілігін символдық және ритуалдық қырларын түсіндіруге ұстанымын негізге алудың ғылыми-практикалық маңызы зор [6, 36–38 б.].

Түркиядағы қазақ диаспорасы тарихи тұрғыдан Шыңжаңдағы қазақ қауымының азғана шоғырының XX ғасырдың ортасында аймақтағы саяси тұрақсыздық, қарулы қақтығыстар мен репрессиялық саясат салдарынан жаппай қоныс аударуынан пайда болған. Қазақтар негізгі екі

көші-қон толқынымен (1941 және 1951 жылдары) Тибет арқылы Кашмирге жетті. Үндістан мен Пәкістан аумағында уақытша тұрақтағаннан кейін қазақтарға 1952–1954 жылдары халықаралық дипломатияның қолдауымен Түркия ресми қабылдаған 1850 қазақ босқыны елдің бес провинциясына (Кайсери, Кония, Ниғде, Маниса, Сакария) қоныстандырылған [7; 8, 56-114; 9:177-194; 10]. Қазақтар негізінен ауылдық ортада өмір сүруді таңдаған, дербес ауылдар да бой көтерген. Соның бірі Ниғде облысының Ұлуқышла ауданындағы жаңа қазақ ауылына тарихи мекеннің атын берілген (қазір Алтайкөй деген атпен танымал). Сол сияқты Маниса өңіріндегі Салихли қаласына көп қазақ қоныстанған [11, 73-102 б; 12, 15-73 б]..

1970-жылдардан бастап урбанизация үдерісін бастан кешірген қазақтардың едәуір бөлігі Ыстамбұлға шоғырланды, ал кейбірі еңбек мигранты ретінде Батыс Еуропа елдеріне қоныс аударды. Кейінгі кезеңдерде, атап айтқанда 1980-жылдары Пәкістаннан, 1990-жылдары Ауғанстаннан азғана қазақ Түркияға көшіп келді. Түркиядағы қазақтардың жалпы санына қатысты ресми статистикалық мәлімет жоқ, дегенмен шамамен 10–12 мың төңірегінде деп топшыланады [13, 139–141].

Эмпирикалық база және зерттеу амалдары. Аталмыш диаспораның мәдени өмірін, әсіресе этномедицина дәстүрін зерттеу бағытында автордың 1996 жылдан бері жинақтаған материалдарын, сондай-ақ 2022–2024 жылдары Түркия мен онан Батыс Еуропада арнайы жүргізілген көпнүктелі далалық зерттеу материалдарын арқау етті. Зерттеу Алтайкөй, Ыстанбұл (Зейтінбурны, Тұзла, Сефакөй, Гүнешлі аудандары), Салихли, Конья қалалары және Исмил, Алтай, Бор сияқты қазақтар тұрған локацияларды қамтыды. Сондай-ақ, Батыс Еуропада елдерінде (Германия, Австрия, Франция, Швеция) тұратын түркиялық қазақтардың аға, орта буыны өкілдерінен алынған мәліметтерге сүйенеді. Бұлар, өз кезегінде этномедицинаның әртүрлі әлеуметтік контекстердегі көрінісін салыстыруға және этномедициналық білімнің мәні мен қызметін ашуда елеулі мәнге ие.

Деректерді жинау барысында *тереңдетілген сұхбат, қатысушы бақылау және ішінара сауалнама және мақсатты іріктеу (purposive sampling) әдістері* қолданылды. Негізгі назар этномедицинана қатысты нақты тәжірибесі бар адамдарға бөлінді. Көбіне бірінші буын көшіп келгендер, халық емшілері, жартылай кәсіби емшілер және тұрмыстық деңгейде этномедицинаны қолданатын қауым мүшелері таңдалды. Ал алғашқы буын емшілерінің қызметі олардың ұрпақтары мен клиенттері арқылы жинақталған нарративті сипаттағы мәліметтер құрайды. Түркиялық қазақтар арасында емшілігі ерен бағаланған Шәми емші, рухани емші Ақмолда мен Мамилан, діни мистикамен емдейтін Рақи мен Омар, химиялық заттармен емдейтін Исаш Ялныз, Хұсайын Бүктел, сондай-ақ емдеу ісімен айналасқан молда мен тәуіптер аталады. Әсіресе, Көксеген қажы және Санияхан елті сияқты ғасыр куәгерлерімен және олардың аяғын басқан көштің тірі куәгерлерінің мәліметтері этномедицинаның экстремалды жағдайдағы рөлін ашып көрсетуге мүмкіндік берді.

Бір ғана Алтайкөй ауылында бір заманда Заркұм, Құсайын, Шәми сынды оташы, сынықшылардың емшара жасағандығын, емнің эффектілі болғанын куәгерлер қуаттап отыр. Ауылдағы босанған анаға (ол заманда үйде босанатын) көмек жасайтын «белтартушылар», арасында құшнаш Табылған, елті Саниахан сынды жандар қызмет көрсеткенін, бүгін орта буын өкілдері оларлы «кіндік шешелері» ретінде құрмет тұтады, яғни мәдени жадта сақталған. Осы тәрізді халық емшілігіне қатысты алуан түрлі кейстер мен оны бастан кешірген бір кездегі клиенттер қазақтың емшілік тәжірибесінің заманында толымды рөл атқара алғанын, кейбір шаралар әзірге дейін альтернативті медицина ретінде әлі де болса мәнін жоғалтпағандығы байқалады[*].

[*] Қазіргі таңда емшіліктің жолын жалғастырып отырғандар өте аз. Мысалы, атақты Исаш емшінің ұлы Самет дәрілік өсімдіктер мен химикат, минералдарды емдеу тәжірибесінде қолданады. Дін қызметшісі болған Жұмалы Ерташтың рухани емшіліктің соны түрімен айналысады, халық емшілігінің алуан түрін жасайтын Какима Арықбайқызы, Жамила Тайыпқызы, Райхан Сәдуақасқызы сынды емшілікпен айналысатындар бар. Оған қоса сан ондаған көзқарақты информаторлар әлі де болса емшіліктің нарративті сипатын сақтап отыр.

Зерттеу материалдары этномедицинаның тек бүгінгі фрагменттерін емес, оның тәжірибесін көші-қон жағдайындағы қолданысын және Түркияда жалғасқан тәжірибелерін шендестіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар Түркиядағы қазақтардың тәжірибесі Қазақстандағы және Шыңжаңдағы қазақ қауымдарының тәжірибелермен шендестірілуі этномедицина саласындағы тұрақты және өзгермелі элементтерді пайымдауға мүмкіндік берді.

Алайда зерттеудің белгілі бір ***шектеулері*** де бар. Урбанизация және құқықтық шектеулер этномедицинаның ашық қолданылуын азайтқан, бұл кейбір деректердің толық жиналуына кедергі келтірді. Сонымен қатар көптеген мәліметтер естелікке негізделген, бұл олардың субъективтілігін арттыруы мүмкін. Дегенмен, осы шектеулердің өзі этномедицинаның қазіргі трансформация процесін түсінуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер.Түркиядағы қазақ диаспорасының этномедициналық тәжірибесін талдау тек жекелеген емдеу амалдарының жиынтығы емес, өзара байланысты бірнеше мәдени функциялардан тұратын жүйе ретінде диаспора өмірінде жаңа әлеуметтік, экономикалық және мәдени контекстерге бейімделе отырып, өзінің құрылымдық негізін сақтаған.

1. Этномедицина дәстүрлі білім жүйесі ретінде. Түркиядағы қазақ диаспорасы арасындағы этномедицина өзінің табиғаты жағынан жекелеген емдік амалдардың кездейсоқ жиынтығы емес, іштей құрылымданған, когнитивтік және практикалық деңгейлері өзара сабақтасқан біртұтас білім жүйесі сипатында байқалады. Бұл жүйе, ең алдымен, аурудың себептерін жіктеу, емшілердің кәсіби-әлеуметтік типологиясын айқындау, емдік заттарды қолдану регламентін (оны емшілер «емдеу шарты» деп атайды) сақтау, сондай-ақ нақты терапиялық тәсілдердің қолданылу шектерін (улы дәрі, қатерлі сырқат, обыр жағдайында) белгілеу сияқты ұстанымдарға негізделген.

Этномедициналық білімнің жүйелілігі оның терапиялық практикасындағы ішкі логикасынан айқын байқалады. Мәселен, «суық» категориясына жатқызылатын дерттер (*суық тию, шаншу қадалу, денеге сарысу жиналу, ағзаны жел-құз алу, құяң*) «ыстық» сипаттағы (халықтың физиотерапия) емдік процедуралар арқылы емделеді. Бұл жерде емдеу тәсілі мен ауру табиғаты арасындағы қатынас эмпирикалық бақылауға ғана емес, мәдени тұрғыдан қалыптасқан этиологиялық модельге сүйенеді.

Халықтық физиотерапиядағы *шөп қайнатпасымен бұлау, минералды ыстық ерітінділерді пайдалану, денені жылыту, жаңа сойылған мал терісіне түсу, маймен сылау* сияқты емдеу амалдары күні бүгінге дейін белсенді қолданыстағы тұрақты емдеу элементіне айналғанын көрсетеді.

Осыған ұқсас логика халықтық фармакология саласында да көрініс тапқан. Түркия қазақтарының емшілік тәжірибесінде ас қорыту бұзылыстары, іш түйілу және жұқпасыз сырқаттарға қарсы *жалбыз, қалақай, меңдуана, можы, арала, күшала, арша, қалампыр, адыраспан* [24, 5-18] тәрізді шөптер мен табиғи заттар әртүрлі формада дайындалған. Өткен ғасырдың соңына дейін дәстүрлі рецептура негізінде дайындалған препараттардың («*қарамай», сынапты жақпа, қайнатпа, оқдәрі*) эффектісін ерекше бағалаған.

Этномедициналық тәжірибеде күрделі фармакологиялық комбинациялар да кездеседі. Мәселен, атақты емші Шәми Зұқаұлы (1903-1980) бүйі мен жылан уытын құйрық маймен араластырып, алмас пен апиын қосу арқылы алынған «қарамай» атаған жақпаны тері аурулары мен қатерді жараларды емдеуге және ауырсынуды басуға қолданған. Алайда мұндай рецептуралар толық жүйеленіп, институционалданбағандықтан, олардың басым бөлігі кейінгі ұрпаққа үзік күйде жеткен. Мәселен аталған тәсілді емшінің ұлы Дәуіт қайта жаңғырту әрекеті нәтиже бермеген (мәлімет: Қасымхан Шәмиұлының баяндауынша).

Бұл – этномедициналық білімнің тек атаулық (номинативтік) деңгейде емес, функционалдық-операционалдық деңгейде де ұйымдасқанын көрсетеді. Яғни, емдік заттар белгілі бір ауру типологиясымен байланыста, нақты қолдану ережелері аясында игеріледі.

Мұндай құрылым Жорж Фостер ұсынған аурудың табиғи себептеріне негізделген түсіндірме моделіне сәйкес келеді және мәдени жүйе ішіндегі терапиялық әрекеттердің қисынды ұйымдасуынан хабар береді [1, 775–782 б].

Этномедициналық білімнің тағы бір маңызды сипаты – оның практикалық әрекеттік (трансмиссиясының) формасы. Бұл білім жазбаша мәтіндер арқылы емес, көбіне бақылау, тікелей қатысу, шәкірттік тәжірибе, отбасылық дәстүр және беделді емшілермен ұзақ мерзімді қарым-қатынас негізінде беріледі. Мұндай трансмиссия формасы білімнің «инкорпорацияланған» (embodied knowledge) сипатын көрсетеді, яғни ол тек ақпарат ретінде емес, тәжірибелік дағды ретінде меңгеріледі. Халық емшілерінің білімі көбіне туыстық желілер арқылы немесе ұзақ жылдық тәжірибе нәтижесінде жалғасады. Мысалы, Исаш Ялныз есімді емшінің ұлы Сәмет әкесінің тәжірибесін толық қайталамаса да, қазақ емшілігіне тән өсімдік және минералдық компоненттерді (күкірт, сынап, тотияйын, алмас) қолдану дәстүрін [14; 24] жалғастырып келеді. Бұл этномедициналық білімнің селективті түрде сақталатынын және оның өзгермелі әлеуметтік ортаға бейімделе отырып өміршеңдігін қамтамасыз ететінін көрсетеді.

Диаспора жағдайында этномедициналық білімнің трансформациясын түсіндіруде мәдени жад теориясы маңызды методологиялық құрал болып табылады. Ян Ассманның жіктеуіне сәйкес, бұрынғы «коммуникативтік жад» аясында сақталған тірі тәжірибе уақыт өте келе «мәдени жад» формасына ауысып, символдық және іріктелген сипатқа ие болады [4, 54–56 б.]. Осы тұрғыдан алғанда, Түркия қазақтарының этномедицинасы тек практикалық емдеу жүйесі ғана емес, сонымен бірге тарихи-мәдени тәжірибені, көші-қон жадын және этникалық сәйкестікті тасымалдаушы күрделі семиотикалық құрылым ретінде көрінеді.

2. Этномедицина – мәдени мәтін. Этномедицина тек практикалық емдеу білімдерінің жиынтығы ғана емес, мәдени тілде сақталатын, әрі мәдени мағына өндіретін күрделі семиотикалық жүйе ретінде қарастырылуы қисынды. Бұл тұрғыдағы «мәтін» ұғымы тар мағынадағы жазбаша нұсқамен шектелмей, халықтық терминді, тұрақты сөз орамдарын, ауру-сырқат пен өсімдік атауларын, емдік әрекеттерді сипаттайтын формулаларды, ырымдық тіркестерді, фольклорлық, әсіресе паремиялық мәтіндерді қамтитын одағай мәдени-символдық кеңістік деген тұрғыдан қарастырылады.

Ауру, ем және дене туралы ұғымдардың атаулары ерекше мәдени кодтық функция атқарады. Клиффорд Гирцтің мәдениетті «оқылатын мағыналар жүйесі» ретінде түсіндіруіне сәйкес, түркиялық қазақтар арасында қолданылатын *жел-құз, шетпе, жын шарпу, арқасы құрысу, таңдай көтеру, ұшыну, тіл-көз тию* сияқты ұғымдар ауруды тек физиологиялық күй емес, мәдени интерпретацияланған құбылыс [3, 12–14 б.] ретінде қарастырғанын байқатады. Себебі, бұл атауларда дерттің себептері, сипаты және оған қатысты әрекет семантикалық тұрғыдан кодталған деуге болады. Осыған ұқсас, *сақина үзу, шетпе үзу, ауруды көшіру, ұшықтау* (қазан, су, жел, жер ұшық түрлері), «*қасиетті таяқпен» немесе «сарыала қамшымен ұшықтау», бел тарту, теріге түсіру, сынап суын ішу, сынаппен ыстау, сорпалау, терлету* сияқты ұғымдар емдеу әрекеттерін ғана емес, оған қоса белгілі бір ритуалдық-семантикалық құрылымды сипаттайды. Басқаша айтқанда, этномедицинаның тілі – дене мен дерт туралы қазақы дүниетанымның ықшамдалған лексикалық картасы. Бұл әсіресе түркиялық және еуропалық қазақтардың аға және орта буыны арасында әзірге өз сипатында сақталып отыр.

Айтылған жайттар этномедицинаның диаспоралық ортадағы мәдени код ретінде қызметін айқындайды.Осы орайда Хоппал Михай халық емшілігінің символдық жүйесін мәдени жадтың маңызды компоненті этномедициналық лексиканың тек тілдік емес, оған қоса мәдени жады тасымалдаушысы ретіндегі қызметін [5, 36–38 б.] түсіндіруге мүмкіндік береді. Тілдік ассимиляция үдерісі күшейген жағдайда да, арнайы салалық терминдердің ұзақ уақыт бойы сақталуы этномәдени жадтың селективті тұрақтылығын көрсетеді. Этномедицина осы тұрғыдан этномәдени жадтың ерекше арнасы ретінде көрінеді. Айталық, өсімдік атаулары мен олардың қасиеттерін сипаттайтын тұрақты тіркестер, мал өнімдерін емдік мақсатта қолдану формулалары (*жүрек үлпершегін жүрек ауруына, бауыздау қанын тіс сырқатына, қой майын массажға, жас*

тезекті күйікке, ашытылған сүт өнімдерін улануға қарсы қолдану) [15, 75–76 б.], сондай-ақ бала ауруының қазақы атаулары (*шетпе, таңдай түсу, тіл-көз тию* және т.б.) – мұның бәрі тілдік қор мен мәдени жадтың сақталуының көрінісі. Толық күйінде болмаса да, этномедицинаның лексикалық қабаты диаспора жағдайында этникалық шекараны ұстап тұратын, қазақ тілі мен бірегейліктің тасымалдаушысы қызметін атқаратын мәдени код ретінде өмір сүруін жалғастырып отыр.

Аталмыш функция тек вербалды деңгеймен шектелмейді, түркиялық қазақтар жағдайында ол бейвербалды таңбалар жүйесі арқылы да іске асады. Мысалы, емдеу тәжірибесінде *көк түстің қолданылуы (шетпе, мешел болған баланы көк матаға орау, көк ешкі терісіне түсіру), қызылшаға қарсы қызыл түсті киім киіп, науқас баланы қараңғыда ұстау, мыс пен жезден жасалған бұйымдарды қолданса емдеу тиімділігін арта түседі деген* сияқты «ұстанамдар» белгілі бір символдық мағыналарға ие немесе сол арқылы емнің әсері еселене түседі деген кодта әлі де өміршең. Осылайша, этномедицина тек сөз арқылы ғана емес, *түс, зат, дене қимылы, иіс, бу, жануар денесінің бөліктері арқылы да «сөйлейтін»* көпқабатты семиотикалық жүйе ретінде қызмет етуін фрагментарлы түрде болсын түркиялық қазақтар жалғастырып келеді.

Осыларға қарағанда, этномедицина мәдени мәтін ретінде кемінде үш деңгейде қызмет атқарады: біріншіден, ол тілдік-терминологиялық қорды сақтайды, екіншіден, дене мен дертті түсіндірудің жергілікті когнитивтік моделін ұрпаққа жеткізіп, дүниетанымды кодтайды, үшіншіден, символдық әрекеттер мен практикалық емдеуді біріктіріп, терапиялық процесті семиотикалық оқиғаға айналдырады. Осы арқылы этномедицина диаспора жағдайында мәдени мағына өндірудің, сақтаудың және трансляциялаудың маңызды тетігі ретінде имплицитті сипатта жұқанасын сақтап отыр.

3. Этномедицина – әлеуметтік институт. Этномедицинаны жекелеген адамдардың бей-ресми әрекеттерінің жиынтығы ретінде қарастыру жеткіліксіз. Түркиядағы қазақ диаспорасы тәжірибесінде ол белгілі бір мамандану жүйесіне, мәртебелік иерархияға, бедел мен өзара міндеттерге, сондай-ақ қауымдық мойындауға негізделген өзінше бір дербес әлеуметтік институт ретінде қызмет атқарған. Бұл институт емдеу тәжірибесін ғана емес, әлеуметтік қатынастарды ұйымдастырудың, реттеудің және қайта өндірудің маңызды тетігі болып табылады.

Экспедициялық материалдар негізінде анықталғандай, түркиялық қазақтардың халық емшілігімен айналысатын тұлғалары функционалдық және кәсіби деңгейіне қарай жіктеледі: қарапайым тәжірибелік деңгейдегі емсек тұлғалар, белгілі бір салаға мамандanған халық емшілері және кәсіби деңгейі жоғары шипагерлер. Соңғыларының *ішінде оташы, сынықшы, шөпші, қаншы, бала ауруларын емдеуші, шетпеші, босануға жәрдемдесетін құшнаш, белтартушылар* сияқты тармақталған мамандықтар бар. Ал *тәуіптер* аралас сипаттағы емдерді жүзеге асырса, *бақсы, елті, молда* рухани-психологиялық сипаттағы дағдарыстармен байланысты жағдайларға араласқан. Мұндай жіктеліс кездейсоқ емес, ол сайып келгенде, дене, ауру және ем туралы түсініктердің ертеде қалыптасқан жүйесін, сондай-ақ білімнің функционалдық сипатынан туындайды. Бұл құбылыс Артур Клейнман анықтаған этномедициналық жүйенің үш деңгейі қатар қызмет ете алатын алатындығын түркиялық қазақ диаспорасы тәжірибесі нақты айғақ бола алады. Дегенмен, уақыт өте келе мәдени жадтың әлсірі мен этномедицинаға шектеудің салдарынан, әрі аккультурациялық үрдіс күшейген кезеңнен этномедицинаның кәсіби түрі өзінің болмысын жоғалтып алды.

Мамандану деңгейінің болуы қауым ішіндегі емдік қажеттіліктердің институционалдық тұрғыдан реттелгенін аңғартады: әрбір емші белгілі бір салаға «жауап береді», оның кәсіби шекарасы мен әлеуметтік беделі айқындалады. Емшінің легитимациясы магиялық харизмамен ғана емес, ең алдымен, қауымдық мойындау арқылы бекітіледі. Қазақ емшілерінің беделі «атадан дарыған қасиет» немесе «киелілік» ұғымдарымен ғана емес, жасаған емінің тиімділігімен өлшенеді. Яғни *«шипасын тапты», «сынықты орнына салды», «баланың ауруынан айықтырды, «өлім аузынан алып қалды», «арашашы болды»* деген сияқты нақты

нарративтер халық емшісін әлеуметтік мойындаудың басты критерийіне айналады. Бұл этномедицинаның әлеуметтік институт ретіндегі прагматикалық негізін айқындайды, немесе емші абыройы абстракт сеніммен емес, ұжымдық тәжірибеде тексерілген тиімділікпен қалыптасқандығын байқатады.

Этномедицинаның институционалдық сипаты оның қауымдық байланыстарды ұйымдастырудағы рөлінен де анық байқалады. Емдеу тек терапиялық шарамен шектелмейді, кеңірек әлеуметтік-коммуникативтік кеңістікке ұласады. Атап айтсақ, қазақы ортадағы ем-домға байланысты жиналу, науқастың көңілін сұрау, моральдық және материалдық қолдау көрсету (*зәру ем-дәрмекті табуға жәрдемдесу*) сияқты тәжірибелер қатар жүреді. Түркиялық қазақтар жағдайында аталған жағдайда ауру немесе денсаулық туралы ғана емес, әңгіме ауаны қауымның тарихи жадын құрайтын мәліметтер (көші-қон тарихы, емшілердің әрекеті, отбасылық шежіре, қиын кезеңдердегі өмір тәжірибелері және т.б.) кеңінен талқыланады. Осылайша, емшілік тәжірибе ақпарат алмасу мен мәдени тәжірибені бөлісу кеңістігіне айналып, диаспоралық қауымның ішкі тұтастығын нығайтады [13, 145–148 б.].

Этномедицинаның әлеуметтік институт ретіндегі тағы бір қазақы сипатын жақсы сақталған сала әлеуметтік алмасу қағидасына негізделуі. Түркия қазақтары арасында XXI ғасырдың басына дейін сақталған «*науқастың көңілін сұрау», «мертікас жинау», «сорпалық беру», емнен кейін «ақтық» байлау, «сый-сияпат апару», қалжа беру* сияқты дәстүрлер емдеу процесінің экономикалық транзакциядан гөрі ритуалдық және этикалық мазмұнға ие екенін көрсетеді, яғни әлеуметтік мойындау мен алғыс білдірудің символдық формасы деуге болады. «*Емшінің қолына ақтық байлау*» – сауығудың әлеуметтік белгісі ғана емес, емші мен науқас арасындағы сакралданған байланысты бекіту механизмі.

Осы тұрғыдан алғанда, этномедицина тек ем алу кеңістігі емес, әлеуметтік байланыстарды қайта өндіру, қауымдық ынтымақты нығайту және ортақ мәдени идентификацияны бекіту алаңы деуге болады. Адамдар ем алу үшін ғана емес, ең бастысы өзара қарым-қатынасты жаңғырту, өткенді еске алу, ортақ топқа (түркиялық қазақ диаспорасына) тиесілігін сезіну, науқас пен оның жақындарына психологиялық, әрі материалдық қолдау көрсету мақсатында бірігетіндігінің дәлелі. Ойды жинақтай келгенде, түркиядағы қазақ диаспорасының этномедицинаға қатысты әрекеттері бұқл саладағы түрлі маманданған рөлдерді, беделмен легитимацияны, сый-алмасу жолдарын, ақпарат айналымын және топтық ұйымшылдықты реттейтін өзгеше әлеуметтік институт ретінде XX ғасырдың соңына дейін тиімді қызмет атқарған деген ой түюге болады.

4. Этномедицина – бейімделу механизмі. Түркиядағы қазақ диаспорасы жағдайында этномедицинаның негізгі функцияларының бірі – оның бейімделу механизмі ретіндегі қызметі. Бұл функция екі ірі тарихи кезеңде айқын көрінеді: біріншісі – көші-қонның төтенше ахуалдары (Тибет–Гималай арқылы қауіпсіз шекараға өту, Пәкістан мен Үндістан аумағында уақытша тұрақтау) кезінде, ал екіншісі – Түркиядағы жаңа әлеуметтік-экологиялық ортаға орнығудың бастапқы кезеңі. Осы екі жағдайда да этномедицина тек мәдени мұра ретінде емес, өмір сүру стратегиясының (survival knowledge) тікелей құралы ретінде әрекет еткендігі бұл жағдайды басынан өткерген куігерлердің өмірбаяндық естеліктерінде баяндалған [10; 12: 46–68, 61-177 бб.].

Экстремалды көші-қон жағдайларында (биік таулы аймақтар, азық-түлік тапшылығы, жұқпалы аурулар, жарақаттар, үсік, қарулы қақтығыстар) халық емшілерінің рөлі ерекше болған. Мұндай ахуалдарда қолданылған емдік амалдар классикалық медициналық теорияларға емес, эмпирикалық тәжірибе мен шұғыл бейімделуге мәжбүрліктен туындағын (оны емшілер «зәру-шілік» дейді). Мысалы, Ыстанбұлдағы қазақ информаторы Мінан Шәмиқызының естелігінде оның әкесі Шәми Зұқаұлының аю өтін «*ыс тию*» (гипоксиялық жағдай) кезінде қолдануы – нақты жағдайға бейімделген, өмір мен өлім шегінде қалыптасқан адаптивтік шешімнің айқын бір мысалы. Сол сияқты «*ыс тиюге» қарсы адам несебін пайдалану (уринотерапия), жүн-жұрқаны өртеп, иіскету, күш көліктеріне қой етін беру* сияқты амалдар [8; 9; 10] этномедицинаның дағдарыс жағдайындағы «өмірді құтқарушы» сипатын көрсетеді. Бұл тұрғыдан

этномедицина тек символдық-мәдени жүйе емес, нақты биологиялық тіршілікті қамтамасыз ететін прагматикалық білім қоры ретінде көрінеді.

Түркияға қоныстанғаннан кейін де этномедицина жаңа ортаға бейімделу үдерісінде өзінің құрылымдық тұтастығын сақтай отырып түрленді. Бір жағынан, Шыңжаңда қолданылған емдік өсімдіктер жергілікті баламаларымен алмастырылды, әсіресе Ыстанбұлдағы Мысыр базары (Mısır Çarşısı) мен дәмдеуіш дүкендері (baharat) емшілік заттардың қолжетімді көзіне айналды [12; 16]. Осы арқылы *зімбір, қара зере, ақжелкен* сияқты түрік флорасына тән өсімдіктер қазақ емшілік тәжірибесіне тез кірікті. Алайда бұл өзгерістер толық ассимиляцияны білдірмейді: этномедицинаның ішкі когнитивтік құрылымы (ауру себептері, емші категориялары, терапиялық логика) сақталып, тек материалдық компоненттері мен номинативтік қабаты (өсімдік атаулары мен жаңа дәрілік заттар) бейімделді [17: 81–87, 94].

Физиотерапиялық емдеу тәсілдерінің де тұрақтылығы назар аударарлық. Ағзадағы «жел» мен «суық» теңгерімсіздігін қалпына келтіруге бағытталған *бұлау, қыздыру, жаңа сойылған мал терісіне орау, мал жынына аяқ салу, ішек-қарынды жылы күйінде басу, балаларды теріге орау* сияқты әдістер [18, 20–21 б; 19, 63–66 б] қазақтардың жаңа ортада дәстүрлі мал шаруашылығымен айналысуды жалғастырғанның арқасында Түркия жағдайында да ұзақ уақыт сақталған. Тіпті, 1970–80 жылдары қазақтар Ыстанбұл агломерациясына қоныстан емшілерге шалғай аймақтардағы науқас қазақтар арнайы келіп, қаладағы ірі базардан мал сатып алып, жоғарыда аталған қазақы ем түрлерін жасататындығы естеліктерде көп айтылады. Дегенмен, соңғы жиырма жылда мұндай тәжірибелердің біртіндеп қолданыстан шығып қалғанын информаторлар қынжылады.

Этномедицина – статикалық мәдени қалдық емес, динамикалық бейімделу жүйесі ретінде диаспораның мәдени тәжірибелерінің толық жойылмай, жаңа ортаға икемделе отырып сақталды [11: 145–150, 160–162], басқаша айтқанда дәстүрдег бұл саланың бейімделгіштігі оның өміршеңдігінің басты кепілі ретінде көрінеді. Бұл үдеріс Жорж Фостер сипаттаған экологиялық бейімделу логикасымен үйлеседі: этномедициналық жүйе жаңа ортада ресурстарды қайта игеру арқылы өзін қайта ұйымдастырады [1, 778 б]. Түрік хамамы мен шипалы су инфрақұрылымы, емдік әсері бар алуан түрлі өсімдіктердің, мәдени-экологиялық элементтер де қазақтардың этномедициналық тәжірибесін құрылымдық және технологиялық жақтан байыта отырып жалғастыруға мүмкіндік сыйлады.

1960-80 жж аралағында Түркиядағы этномедицина институционалдық қысымға жауап ретінде өзінің формасын өзгертті: ашық қоғамдық практикадан біртіндеп жасырын, шектеулі тәжірибеге көшкен. Салдарынан этномедицинаның әлеуметтік көріну формасын трансформацияға ұшырады, яғни оның бір бөлігі тұрмыстық ем деңгейінде сақталса, екінші бөлігі руханисимволдық практикаға, ал ауқымды бөлігі мәдени естелікке айналды.

Қазақ диаспорасының этномедициналық тәжірибесінің бейімделу динамикасына Түркиядағы құқықтық және институционалдық контекст де кері ықпалын тигізді деуге болады. Ресми медицинаның «рационалдық» және «заманауи» жүйе ретінде идеологиялық тұрғыдан толық үстемдік алуы халықтық медицинаның институционалдануына мүмкіндік бермеді. халық емшілігінің биомедицинамен альтернативті немесе комплементарлы түрде үйлесуіне деген бетбұрыс 1991 жылы акупунктура альтернативті медицина ретінде мойындалуымен басталды. 2014 жылдан Түркия Денсаулық сақтау министрлігі кейбір дәстүрлі және қосымша емдеу түрлерін (15 бағыт) шектеулі түрде болсын ресми заңдастырды [20, 48–50 б.].

Сонымен қатар, бұл жерде терапиялық плюрализм құбылысы айқын байқалады. Қазіргі кезеңде түркиялық қазақтар жеңіл немесе «халықтық» сипаттағы ауруларды емдеуде дәстүрлі емге, ауыр және күрделі науқастар биомедицинаға жүгінеді. Бұл – этномедицинаның модерндік медицинамен антагонистік қатынаста емес, комплементарлық байланыста әрекет ететінін көрсетеді. Басқаша айтқанда, биомедицина мен этномедицина «бірін-бірі жоққа шығармайтын», керісінше өзара толықтыратын көпқабатты терапиялық жүйе ретінде қатар өмір сүруге көшкені

байқалады. Мұндай үйлесім этномедицинаның тарихи икемділігін ғана емес, оның қазіргі заман жағдайында да өзінің функционалдық маңызын сақтап отырғанын байқатады.

5. Этномедицинасы ең маңызды функциясы – этникалық бірегейлікті бекітетін құрал ретіндегі қызметі. Диаспора жағдайында этномедицинаның ең ұтымды функцияларының бірі – оның этникалық бірегейлікті сақтаушы және бекітуші құралға айналуы. Бұл функция оның жоғарыдағы төрт қырымен тығыз байланысты болғанымен, өзіндік дара мағынаға ие. Өйткені бөтен ортада этникалық топ өзін тек тіл, киім, әдет-ғұрып арқылы емес, ауруды қалай түсіндіретіні, қалай емделетіні, кімге жүгінетіні, қандай емді, емдеу тәсілін «өзінікі» деп білетіні арқылы да таниды.

Этномедицина «*бірегейлікті сақтайтын мәдени код*» (identity-preserving cultural code) ретінде тек денсаулық сақтау саласындағы «көмекші тәжірибе» емес, қазақы болмыстың кодталған формасы ретінде бағаланады. Ауру атаулары, емдік шөп пен дәрі атаулары, емдік процедуралар мен дене мүшелеріне қатысты метафоралар тілдік кеңістікті ұстап тұратын арналардың бірі болды. Себебі дәстүрлі ем тәсілдерін, символдық әрекеттер әулеттің тарихи мемуары мен мәдени жадқа қатысты айтылатын нарративтерде жиі қолданылуы арқылы жаңғырып отырады. Қазақы емдік тәжірибелердің бір бөлігі қарт буын жадысында сақталып, «Алтайдағы өмірдің», «Шыңжаңдағы қазақ емшілігінің», «көш үстіндегі шипаның» естелігінің арқауына айналды. Яғни практикада тірідей қолданылмаса да, оның мағынасы этникалық өзіндік сананың өзгеше қабатына айналды. Ян Ассманның мәдени жад туралы тұжырымымен айтқанда, бұрынғы коммуникативтік тәжірибе енді мәдени естелік нысаны сипатына қарай ойысты [4, 51–59 б

Этномедиицинаға қатысты қазақы тіркестер мен атаусөздер урбанизациялық, әсіресе жаһандану үрдістері күшейген кезеңде этномәдени айырманы сездіретін белгіге айналды. Түркиядағы қазақтар үшін этномедицина осы кеңірек идентификациялық кеңістіктің құрамдас бөлігі ретінде дәстүрді сақтау, дүниетанымдық тұтастықты және өзіндік бірегейлікті сақтаудың арнасына айналған [13, 145–149]. Мысалы, қазақ қауымында әлі күнге дейін кейбір ауруды қазақы атаумен атап, қазақы жолмен емдеу – «біз басқамыз» деген үнсіз мәдени декларация, басқаша айтқанда символдық шекараларды сақтау амалы. Түркиядағы қазақтар арасында этномедицина-ның қазіргі күйі дәл осындай: ол бір жағынан қолданылып жатқан емдеу сорабы, екінші жағынан «қазақтың өз емшілігі» деген мәдени өзін-өзі тану образы.

Балаға қатысты емдік әрекеттерде қазақ әжелерінің бала кіндігіне май жағып, сағат тілі бағытымен сипап отырып «*Менің қолым емес, пірім Бибі Бәтиманың қолы*» деуі – этномедицинаның мәтіндік құрылымының айқын мысалы. Ол исламдық-орталықазиялық және қазақы мәдени қабаттардың синтезі арқылы этникалық-регионалдық дүниетанымнана хабар беретін жайт (репрезентация). Мұнда қол қозғалысы, май, дұға және киелі есім бір бүтін емдік мәтінге бірігеді. Бұл тәжірибе тек ем емес, мәдени сенімнің ауызша формула арқылы әрекетке айналуының көрінісі.

Түркиядағы қазақ диаспорасынан емшілік тәжірибесінде спиритуалды емдеу амалдары (бақсылық, ауруды магиялық тәсілдермен емдеу және сақтану) тірі тәжірибесі жоқ болғанымен (оның себебі елдегі ордоксалды діни орта мен символдық емдеуді шектеген мемлекет саясатымен байланысты), рухани емдеу әдістеріне, фольклорға, күнделікті әдет-ғұрыптарға және ұжымдық естелікке органикалық түрде кіріккен элементтер.

Этномедицина диаспора жағдайында этникалық шекараны ұстап тұратын нәзік, бірақ тұрақты тетік есебінде тілдік, символдық, тұрмыстық және естелік деңгейлерде қазақ болмысының жалғастығын қамтамасыз етуде өзгеше мәні болды. Емдеу үдерісінің шеңберіне енетін перифериялық шаралар, емдіктен гөрі көбірек мәдени функция атқаратын, шын мәніндегі бірегейлікті бекітуге қызмет ететін факторлар болды. Рухани (спиритуалды) емшілікте «сары ала қамшымен ұру», қасиетті ата-бабаларының қолданған мұраларымен ұшықтау сияқты жайттар архаикалық символиканың жалғасы қолданыстан қалмаған. *Үкі қауырсыны, аю тырнағы, жыланбас (каури), бүркіттің тегеуірінін* бесікке немесе үйге іліп қою, тұмар, мүсәтір,

назарлықты қалтаға салып жүру – көптеген түркиялық қазақтар үшін превентивті мәндегі шара. Емнен кейін «ақтық байлау» – әлеуметтік алмасудың әрі мәдени өзіндік ерекшеліктің нышаны.

Түркия қазақтарының мәдениетінде бақсылық дәстүр мен магиялық іс-әрекеттердің орны үлкен мәнге ие және ол диаспорадағы мәдени және коммуникативті жадыны ұстап тұруға, бірегейлікті қамтамасыз етуде ерекше мәні бар. Ғасыр куәсі Көксеген Шүкіроллаұлының пікіріне ден қойсақ, Түркияға келгендердің арасында «жыны бар», қасиетті жандар бірнешеу болғанымен, ондай адамдардың қызметін шектеген, қысымға алған саясаттан сақтанып құнттап, ұстамады, тек бір Саниахан елті ғана ашық ұстанған. 1970-жж. ортасында түркиялық қазақ елті қызметіне ден қойған Рахми Оруч Гүвенч бақсылық пен мұсылман аралығындағы емшілердің соңғы өкілдерінің бірі Саниахан елтінің сеанстарындағы би элементтерінің емдік құндылығын шынайы деп тауып оларды 1976 жылы құрылған «Түмата» ансамблінің репертуарына енгізді. Кейін мұндай аутентик ән-бимен емдеу қозғалысының еуропалықтар арасында үлкен қолдауға ие болды [21].

1998 жылы зерттеу жүргізгенбір топ түрік зерттеушілерінің бірі Сөнер Иалчин пікіріне ден қойсақ, «Алтайкөй шаманизмі» исламға дейінгі элемент тән, Саниаханның әдістері мен емдеу әдістерінде жартылай шамандық, жартылай мұсылмандық элементтер көрініс тапқанын келтіреді және ол ортаазиялық бақсылықты терең зерттеген Н.Басиловтың, кейінгі тың зерттеулердегі Патрик Гарронның пікірімен толықтай үйлеседі, яғни «исламданған шамандықтың» локалдық үлгісі екенін байқатады [22, 8-17 б; 23,18-39 б.]. Сөз болып отырған елті психикалық және эмоционалдық ауруларды емдеу процедураларының ішінде адам бойындағы аурудың басты себебін денеден аластаудың басты жолы - «жын шығару» емін жасайтынын, оны қамшымен, отпен және сумен тазарту рәсімі атқарылатынын айтады [19, 82-85 б.].

Талқылау.

Жоғарыда айқындалған этномедицинаның бес функциясын (білім жүйесі, мәдени мәтін, әлеуметтік институт, бейімделу механизмі, бірегейлік құралы) аналитикалық тұрғыдан жекежеке қарастыру зерттеуді жүйелеуге мүмкіндік бергенімен, нақты әлеуметтік практикада олар өзара тығыз байланыста әрекет ететін кешенді құрылым құрайды. Білім жүйесі ретінде ұйымдасқан этномедицина мәдени мәтінге айналып, сол арқылы әлеуметтік институттың семиотикалық және когнитивтік арқауын құрайды. Ал, әлеуметтік институт өз кезегінде бейімделу механизмдерін іске қосып, диаспоралық ортада этникалық бірегейлікті сақтаудың тиімді құралдарының өзгеше арнасына айналады. Мұндай астасқан байланыс Түркиядағы қазақ диаспорасы тәжірибесінде айқын байқалады. Шыңжаңнан басталып, Тибет–Гималай, Үндістан–Пәкістан арқылы Түркияға жетеп, жаңа отанда да ұзаққа жалғасқан халық емшілігі жаңа ортада өзгеріссіз «*қатып қалған*» құрылым емес, керісінше, динамикалық трансформацияға ұшыраған жүйе икемделе білген. Оны метафоралық тұрғыдан «*арнасы сақталған, бірақ суы мен жағалауы өзгеріп отыратын өзенге*» теңеуге болады: этномедицинаның ішкі құрылымы (емші категориялары, ауруды түсіндіру логикасы, негізгі символдық кодтар) сақталғанымен, оның материалдық базасы (емдік шөптер, дәрілік заттар), институционалдық контексті (құқықтық шектеулер, денсаулық сақтау жүйесі), әлеуметтік ортасы (урбанизация, исламдық институттар ықпалы) өзгеріске ұшырады.

Осы тұрғыдан алғанда, этномедицинаға қатысты «сақталды ма, әлде жоғалды ма?» деген бинарлы сұрақтан гөрі, қазақ емшілігінің «қай функциялары сақталды?», «қай қабаттары мәдени жадқа көшті?», «қай элементтері жаңа ортада қайта құрылды?» деген сұрақтар әлдеқайда өнімді аналитикалық перспектива ұсынады. Мұндай тәсіл этномедицинаны статикалық мәдени қалдық емес, тарихи-әлеуметтік контекстке тәуелді динамикалық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Этномедицинаның ішкі логикасын, емшілік типологиясын, терапиялық практикаларын және олардың өзгеру динамикасын толық түсіну үшін зерттеуді тек медициналық немесе этнографиялық сипатта шектеу жеткіліксіз. Бұл жерде көші-қон тарихы, босу тәжірибесі, қоныстану үдерісі,

әулеттік жад, сондай-ақ ауызша тарих материалдары шешуші мәнге ие. Этномедициналық білім көбіне дәл осы *мемуарлық және нарративтік деректердің «жасырын қабаттарында»* сақталады. Сондықтан информаторлық мәліметтерді, ауызекі әңгімелерді, тұрмыстық тәжірибелерді талдау этномедицинаның бейімделу функциясын және оның диаспоралық бірегейлікпен байланысын ашудың негізгі әдіснамалық тетігі болып табылады.

Басқаша айтқанда, этномедицинаның бейімделгіштігін түсіну үшін оның тарихи-әлеуметтік контекстін қалпына келтіру қажет, ал оның ішкі когнитивтік құрылымын ашпайынша, диаспора жағдайында этникалық бірегейліктің күнделікті өмірде қалай сақталғанын толық түсіндіру мүмкін емес.

Қорытынды

Түркиядағы қазақ диаспорасына қатысты материалдар этномедицинаның жекелеген емдік амалдардың жиынтығы емес, көпқабатты әрі функционалдық тұрғыдан күрделі мәдени жүйе екенін айқын көрсетеді. Ол көші-қон, босу, тіршілік үшін күрес, қауымдық ұйысу, мәдени жалғастық және этникалық өзіндік сананы сақтау жағдайында қалыптасқан әрі қызмет еткен тұтас жүйе ретінде сипатталады [13, 142–147 б.].

Біріншіден, этномедицина дәстүрлі білім жүйесі ретінде ауруды, емді, емші мамандануын және емдік заттарды ішкі логикаға сай ұйымдастырады. Екіншіден, мәдени мәтін ретінде ол ауру атауларын, емдік формулаларды, емдік шөп, минерал және химиялық зат атауларын, сондай-ақ түстік және ритуалдық таңбаларды сақтау арқылы қазақы дүниетанымның тілдік және семиотикалық кодтарын жалғастырады. Үшіншіден, әлеуметтік институт ретінде халық емшілері қауым ішінде беделді рөл атқарып, емдеу әрекеті сый-алмасу, әлеуметтік мойындау және коммуникация нысанына айналады. Төртіншіден, бейімделу механизмі ретінде этномедицина көші-қон жағдайындағы дағдарыс кезеңдерінде де, жаңа ортаға орнығу барысында да өмір сүру стратегиясының өзгертіп, түрленіп, толығып тұрады. Бесіншіден, этникалық бірегейліктің құралы ретінде этномедициналық таным тілдік қорды, мәдени кодтарды, тарихи жадты және «қазақы ем» туралы ұжымдық сананы сақтауға ықпал етеді.

Сонымен қатар, қазіргі жаһандану жағдайында бұл жүйенің едәуір бөлігі трансформацияға ұшырап, тірі практикадан мәдени жад деңгейіне ығысу үдерісін бастан өткізуде. Ресми медицинаның үстемдігі, құқықтық шектеулердің күшеюі және урбанизация үдерістері этномедицинаның бұрынғы әмбебап әлеуметтік рөлін тарылтқаны анық. Алайда бұл оның толық жойылуын білдірмейді: керісінше, этномедицинаның көптеген элементтері тілде, символдық жүйелерде, әңгімелерде, отбасылық тәжірибеде және этникалық санада сақталып, жаңа формада өмір сүруін ары қарай солғын, тіптің «жасырын» түрде жалғастыруда.

Осы тұрғыдан алғанда, Түркиядағы қазақтардың этномедицинасы – жоғалып бара жатқан тәжірибе ғана емес, ғылыми тұрғыдан жүйелеуді, құжаттауды және сақтауды қажет ететін маңызды мәдени мұра. Бұл тақырыпты зерттеу тек этнографиялық қызығушылық шеңберінде емес, диаспоралық мәдениеттің сақталу тетіктерін, білім формаларының өміршеңдігін және мәдени жадтың нақты қандай тәжірибелер арқылы ұрпаққа берілетінін түсіну үшін де ерекше маңызы бар.

Автордың далалық материалдарының құндылығы да осы жерде айқындалады: олар толық жойылып үлгермеген, бірақ жылдам трансформацияланып жатқан мәдени жүйенің соңғы «тірі қабаттарын» тіркеуге мүмкіндік береді. Демек, этномедицинаға қатысты мұндай зерттеулер тек өткенді сипаттаумен шектелмей, мәдени тұрақтылық пен өзгеріс арасындағы күрделі өзара байланыстарды түсіндіруге бағытталған ғылыми ресурс болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізім:

1. FOSTER, George M. Disease Etiologies in Non-Western Medical Systems // American Anthropologist, 1976. Vol. 78, No. 4 (December), pp. 773–782.

2. KLEINMAN, Arthur. Concepts and a Model for the Comparison of Medical Systems as Cultural Systems // Social Science & Medicine, 1978. Vol. 12, pp. 85–93.

3. GEERTZ, Clifford. The Interpretation of Cultures. New York: Basic Books, 1973.

4. ASSMANN, Jan. A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban [Мәдени жад: ерте жоғары мәдениеттердегі жазу, есте сақтау және саяси сәйкестік]. Ford. [аударған] Hidas Zoltán. Budapest: Atlantisz, 2004.

5. HOPPÁL, Mihály. A népi gyógyítás fogalma [Халық емшілігі ұғымы]. In: Paládi-Kovács Attila – Dömötör Tekla – Hoppál Mihály (szerk.) Magyar Néprajz VII. Folklór 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság [Мажар этнографиясы VII. Фольклор 3. Халықтық әдет-ғұрыптар, халықтық нанымдар, халықтық діндарлық]. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1990.

6. HOPPÁL, Mihály. Symbolic Healing in Hungarian Ethnomedicine // Ethnographica et Folkloristica Carpathica. 1992. Tom. 7–8/1, pp. 285–298.

7. ORALTAY, Hasan. Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri. İstanbul: Türk Kültür Yayını,1961

8. АЛТАЙ, Халифа. Алтайдан ауған ел. Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2014.

9. CANALTAY, Delilhan. Çetin Zaman Zor Günler. Çeviren ve haz.: Dr. Tekin Tuncer. İstanbul: Altay Yayınları, 2019. (қазақша нұсқасы: Алматы: Атажұрт, 2000).

10. ҚАРА, Әбдіуақап. Түркия қазақтары. Жеке сайт материалы. URL: https://www.abdulvahapkara.com (2024.12.22).

11. SVANBERG, Ingvar. Kazak Refugees in Turkey: A Study of Cultural Persistence and Social Change (Studia Multiethnica Upsaliensia, 8). Uppsala, 1989.

12. ЧОЛПАН, Құдыс Дәуітұлы. Алтайкөй қазақтары. Алматы: Мазмұндама, 2024.

13. KHINAYAT, Khinayat. A Hszincsiangból menekült kazakok sorsa és új hazára találása Törökországban [Шыңжаңнан босқан қазақтардың тағдыры және олардың Түркияда жаңа отан табуы] // Kultúra és Közösség, VI folyam, XV évfolyam, 2024. №3, pp. 137–149.

14. ҚАНАПИЯҰЛЫ, М.; ӘНУАРҰЛЫ, А. (құраст.). Қазақ емшілігінде ұдайы қолданылатын дәрілер. Үрімжі,1988.

15. ӘБДІРАМАНОВ, Ө. Мал өнімдері – дәрі-дәрмек // Ақыпбеков, Ө. (құраст.). Халық емінің құдіреті. Алматы: Қайнар, 1993. 75–-76-бб.

16. ÇETİN, Abdurrahman. Ömür Yolumdaki Son Göç. Çeviren: Aşur Özdemir. İstanbul: Anatolia Kültür, 2023.

17. YALÇIN, Söner. Niğde Altayköy Kazakları: Köyün Kuruluşu ve Ekonomik Durumu. // Türk Dünyası Dergisi, Yıl 6, Sayı 16, 1998, pp. 7–35, 81–87, 94.

18. АРҒЫНБАЕВ, Халел. Шынайы емшіліктің жөні бөлек. // Зерде. 1989. №12, 20–21-бб.

19. ЫСМАҒҰЛҰЛЫ, Ж. Жел-құз аурулары // Халық емінің құдіреті. Алматы: Қайнар, 1993, 63–66-бб.

20. AYSAN, Hasibe. Legitimating Outcast Practices: Professional Contestation over Introduction of Traditional and Complementary Medicine into the Turkish Healthcare System (2014–2018). Doctoral Dissertation. Ankara: Institute of Social Sciences, Yıldırım Beyazıt University, 2019.

21. Baksı Dansı. Tümata. URL: https://tumata.com/muzik-terapi/baksi-dansi/ (2024.02.07).

22. БАСИЛОВ, В. Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. Москва: Наука, 1992.

23. GARRONE, Patrick. Healing in Central Asia: Syncretism and Acculturation // Shamanism and Islam: Sufism, Healing Rituals and Spirits in the Muslim World. Zarcone Thierry, Hobart Angela (eds.) London: I. B. Tauris, 2013. pp. 17–46.

24. ПАЛЬМ, Р. Описание фармакогностических веществ, встречающихся в Средней Азии. Туркестанский сборник, Санкт-Петербург, 1873. Т. 53. 2–27.

References

1. FOSTER, George M. Disease Etiologies in Non-Western Medical Systems. American Anthropologist, 1976. Vol. 78, No. 4, pp. 773–782.

2. KLEINMAN, Arthur. Concepts and a Model for the Comparison of Medical Systems as Cultural Systems. Social Science & Medicine, 1978. Vol. 12, pp. 85–93.

3. GEERTZ, Clifford. 1973. The Interpretation of Cultures. New York: Basic Books.

4. ASSMANN, Jan. A kulturalis emlekezet: Iras, emlekezes es politikai identitas a korai magaskulturakban [Cultural Memory: Writing, Memory and Political Identity in Early High Cultures] Trans. Hidas Zoltan. Budapest: Atlantisz, 2004. (In Hungarian).

5. HOPPAL, Mihaly. A nepi gyogyitas fogalma [The Concept of Folk Healing] (In Hungarian). In: Paladi-Kovacs Attila – Domotor Tekla – Hoppal Mihaly (eds.). Magyar Neprajz VII. Folklor 3. Budapest: Akademiai Kiado, 1990. (In Hungarian).mek.niif.hu/02100/02152/html/07/449.html.

6. HOPPAL, Mihaly. Symbolic Healing in Hungarian Ethnomedicine // Ethnographica et Folkloristica Carpathica, 1992. Vol. 7–8/1, pp. 285–298. http://epa.niif.hu/04300/04300/00006/pdf/EPA04300_ethnographica_et_FC_1992_7-8_1_285-298.pdf

7. ORALTAY, Hasan. Hurriyet Ugrunda Dogu Turkistan Kazak Turkleri [Kazak Turks of East Turkestan in the Struggle for Freedom] Istanbul: Turk Kultur Yayini, 1961 (In Turkish).

8. ALTAY, Khalifa. Altaidan augan el [The People Who Migrated from Altai] Almaty: Duniyezhuzi Kazaktarynyn Kauymdastygy, 2014 (In Kazakh).

9. CANALTAY, Delilhan. Cetin Zaman Zor Gunler [Harsh Times, Difficult Days] Trans. Tekin Tuncer. Istanbul: Altay Yayinlari, 2019. (In Turkish).

10. KARA, Abduvakap. Turkiye Kazaklari [Kazakhs of Turkey] (In Turkish). Online resource: https://www.abdulvahapkara.com

11. SVANBERG, Ingvar. Kazak Refugees in Turkey: A Study of Cultural Persistence and Social Change. Uppsala. 1989.

12. CHOLPAN, Kudys Dauituly. Altaikoy Kazaktary [Kazakhs of Altayköy] Almaty: Mazmundama, 2024 (In Kazakh).

13. KHINAYAT, Khinayat. A Hszincsiangbol menekult kazakok sorsa es uj hazara talalasa Torokorszagban [The Fate of Kazakhs Fleeing from Xinjiang and Their Finding a New Homeland in Turkey] Kultura es Kozosseg, 2024. Vol. XV, No. 3, pp. 137–149. (In Hungarian). DOI: 10.35402/kek.2024.3.17

14. QANAPIYAULY, M.; Anuaruly, A. (eds.). Qazaq emshiliginde udayy qoldanylatyn dariler [Frequently Used Medicines in Kazakh Healing Practice] Urumqi, 1988 (In Kazakh).

15. ABDIRAMANOV, O. Mal onimderi – dari-darmek [Animal Products as Medicine] In: Aqypbekov, O. (ed.). Khalyk eminin qudireti [The Power of Folk Medicine] Almaty: Qainar, 1993.pp. 75–76. (In Kazakh).

16. ÇETIN, Abdurrahman. Omur Yolumdaki Son Goc [The Last Migration in My Life] Trans. Asur Ozdemir. Istanbul: Anatolia Kultur, 2023 (In Turkish).

17. YALCIN, Soner. Nigde Altaikoy Kazaklari: Koyun Kurulusu ve Ekonomik Durumu [Kazakhs of Niğde Altayköy: Establishment and Economic Structure of the Village] In: Turk Dunyasi Dergisi, 1998. No. 16, pp. 7–35, 81–87, 94.] (In Turkish).

18. ARGHYNBAEV, Khalel. Shynayi emshiliktin zhoni bolek [True Healing Has Its Own Distinct Nature] // Zerde. 1989, №12, pp. 20–21. (In Kazakh)

19. YSMAGULULY, Zh. 1993. Zhel-quz aurulary [Wind-Cold Diseases] Khalyk eminin qudireti [The Power of Folk Medicine]. Almaty: Qainar, pp. 63–66 (In Kazakh).

20. AYSAN, Hasibe. Legitimating Outcast Practices: Professional Contestation over Introduction of Traditional and Complementary Medicine into the Turkish Healthcare System (2014–2018). Doctoral Dissertation. – Ankara Yıldırım Beyazıt University, Institute of Social Sciences, 2019.

21. Baksy Dansy [The Shaman's Dance] (In Turkish). Tumata. https://tumata.com/muzik-terapi/baksi-dansi/

22. BASILOV, V. N. Shamanstvo u narodov Srednei Azii i Kazakhstana [Shamanism among the Peoples of Central Asia and Kazakhstan] Moscow: Nauka, 1992. (In Russian).

23. GARRONE, Patrick. Healing in Central Asia: Syncretism and Acculturation. In: Shamanism and Islam. London: I. B. Tauris, 2013. Zarcone, Thierry; Hobart, Angela (eds.). pp. 17–46.

24. PALM, R. Opisanie farmakognosticheskikh veshchestv, vstrechayushchikhsya v Srednei Azii [Description of Pharmacognostic Substances Found in Central Asia] Turkestanskii Sbornik, Vol. 53. St. Petersburg, 1873. pp. 2–27. (In Russian).

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI: 03.29
ӘӨЖ / УДК / UDC: 39(394) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.015

Кали А.Б. [1]*

Постдокторант SDU University, Казахстан, Каскелен
e-mail: azat.kali@sdu.edu.kz
https://orcid.org/0000-0003-2582-376X

РЕЛИГИОЗНЫЕ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРАКТИКИ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ТАТАР СЕМИРЕЧЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Аннотация

В статье анализируется роль религии и образования в повседневной истории татар Семиречья во второй половине XIX – начале XX вв. Исследование основано на междисциплинарном подходе, объединяющем методы истории повседневности, историко-антропологического и педагогического анализа, что позволяет рассмотреть процессы формирования татарской диаспоры, особенности ее социальной идентификации и религиозно-образовательные практики в контексте полиэтничного и многоконфессионального пространства региона. Рассматриваются начальный этап расселения татар в Семиречье, употребление этносоциальных категорий «ногай» и «шалаказах», отражающих особенности взаимодействия татарской общины с местным населением и формирования ее региональной идентичности. В центре внимания находятся механизмы функционирования традиционных мусульманских учебных заведений – мектебов и медресе, а также школ нового метода, связанных с идеями джадидизма, и их влияние на образовательные стратегии и социальную мобильность.

В работе исследуется деятельность духовенства, представителей татарской интеллигенции и предпринимательских кругов, обеспечивавших организационную и материальную поддержку образовательных инициатив и способствовавших развитию просвещения. Анализируются повседневные практики, связанные с религиозным календарем, семейным воспитанием, благотворительностью, организацией быта, одеждой, жилым пространством и положением женщин в татарском обществе, через которые проявлялись религиозные нормы, социальные различия и процессы культурной адаптации.

Ключевые слова: Татары Семиречья, повседневная история, Капал, Верный, джадидизм.

Благодарность: *Статья подготовлена в рамках научного проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP26101025).*

А.Б. Қали[1]*

SDU University постдокторанты, Қазақстан, Қаскелең
e-mail: azat.kali@sdu.edu.kz
https://orcid.org/0000-0003-2582-376X

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ ТАТАРЛАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНДЕГІ ДІНИ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Жетісу татарларының күнделікті тарихындағы дін мен білімнің рөлі талданады. Зерттеу күнделікті өмір тарихы, тарихи-антропологиялық және педагогикалық талдау әдістерін біріктіретін пәнаралық тәсілге негізделген. Бұл тәсіл татар диаспорасының қалыптасу үдерістерін, оның әлеуметтік сәйкестігінің ерекшеліктерін және өңірдің полиэтносты әрі көпконфессиялы кеңістігіндегі діни-білім беру тәжірибелерін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Жетісуға татарлардың қоныстануының бастапқы кезеңі, жергілікті ортада қолданылған «ноғай» және «шалақазақ» этноәлеуметтік атаулары, сондай-ақ татар қауымының жергілікті халықпен өзара қарым-қатынасы мен өңірлік бірегейлігінің қалыптасуын сипаттаудағы маңызы қарастырылады. Зерттеудің негізгі назарында дәстүрлі мұсылман оқу орындары – мектептер мен медреселердің, сондай-ақ жәдидшілдік идеяларымен байланысты жаңа әдісті мектептердің қызмет ету тетіктері және олардың білім беру стратегиялары мен әлеуметтік икемділікке ықпалы тұр.

Мақалада дін қайраткерлерінің, татар зиялылары мен кәсіпкерлік топтардың ағартушылық бастамаларды ұйымдастырудағы және материалдық қолдаудағы қызметі зерттеледі. Сонымен қатар діни күнтізбеге байланысты күнделікті тәжірибелер, отбасылық тәрбие, қайырымдылық, тұрмысты ұйымдастыру, киім үлгілері, тұрғын үй кеңістігі және татар қоғамындағы әйелдердің орны талданып, олар арқылы діни нормалардың, әлеуметтік айырмашылықтардың және мәдени бейімделу үдерістерінің көрінісі айқындалады.

Кілт сөздер: Жетісу татарлары, күнделікті тарих, Қапал, Верный, жәдидшілдік.

***Алғыс айту**: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландыратын ғылыми жоба (грант № AP26101025) аясында дайындалған.*

A.B. Kali[1]*

Postdoctoral at SDU University, Kazakhstan, Kaskelen
e-mail: azat.kali@sdu.edu.kz
https://orcid.org/0000-0003-2582-376X

RELIGIOUS AND EDUCATIONAL PRACTICES IN THE EVERYDAY LIFE OF THE TATARS OF ZHETYSU IN THE SECOND HALF OF THE 19th AND EARLY 20th CENTURIES

Abstract

This article examines the role of religion and education in the everyday history of the Tatars of Zhetysu in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The study is based on an interdisciplinary approach that integrates the methods of the history of everyday life, historical anthropology, and pedagogical analysis, making it possible to explore the formation of the Tatar diaspora, the features of its social identity, and its religious and educational practices within the poliethnic and multiconfessional environment of the region. The article discusses the initial stage of

Tatar settlement in Zhetysu, the use of the ethnosocial categories «Nogai» and «Shala-Kazakh» which reflected the interaction between the Tatar community and the local population as well as the formation of its regional identity. Particular attention is paid to the functioning of traditional Muslim educational institutions – maktabs and madrasas – as well as new-method schools associated with the ideas of Jadidism, and to their influence on educational strategies and social mobility.

The article also examines the activities of religious leaders, representatives of the Tatar intelligentsia, and entrepreneurial circles who provided organizational and financial support for educational initiatives and contributed to the spread of enlightenment. It analyzes everyday practices related to the religious calendar, family upbringing, charity, household organization, clothing, domestic space, and the position of women in Tatar society, revealing how religious norms, social distinctions, and processes of cultural adaptation were manifested in everyday life.

Keywords: Tatars of Zhetysu, everyday history, Kapal, Verny, jadidism

Acknowledgement: *This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP26101025).*

Введение. Во второй половине XIX – начале XX вв. Семиречье представляло собой один из полиэтничных и многоконфессиональных регионов Российской империи, в рамках которого формировались сложные процессы социального, культурного и образовательного взаимодействия. Особое место в этих процессах занимала татарская община, выступавшая важным посредником в трансляции религиозных, образовательных и культурных практик мусульманского населения региона. Несмотря на это, роль религии и образования в повседневной жизни татар Семиречья до настоящего времени остается недостаточно изученной, особенно в контексте истории повседневности и региональных социокультурных процессов.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью переосмысления места религиозных и образовательных институтов в жизни татарской диаспоры Семиречья, которые выполняли не только духовные и просветительские функции, но и выступали механизмами социальной адаптации, сохранения этнокультурной идентичности и формирования новых форм общественной активности. В условиях модернизационных процессов конца XIX – начала XX вв., связанных с распространением идей джадидизма, трансформацией традиционной системы образования и изменением характера религиозной практики, данные институты приобретали особое значение в повседневной жизни местного населения.

В историографии проблема истории татар в целом получила определенное освещение, прежде всего в трудах, посвященных Волго-Уральскому региону и развитию джадидского движения. Вместе с тем региональные особенности татарских общин Семиречья, а также их повседневная религиозная и образовательная практика, остаются на периферии научного внимания, что определяет необходимость более детального и комплексного анализа.

Объектом данного исследования является повседневная жизнь татарской общины Семиречья во второй половине XIX – начале XX вв. Предметом исследования выступает роль религии и образования в структуре повседневных практик татарского населения региона. Целью статьи является выявление и анализ значения религиозных и образовательных институтов в формировании повседневной жизни татар Семиречья в обозначенный хронологический период.

Материалы и методы. Прежде чем приступить к анализу историографии истории татар Семиречья во второй половине XIX – начале XX вв., целесообразно обратиться к общим теоретическим основаниям изучения диаспор и истории диаспоральных сообществ. В данном контексте особое значение имеют исследования, посвящённые дисперсным этническим группам, проживающим вне своего исторического ареала и находящимся в условиях иной социокультурной среды.

Первые фундаментальные труды, направленные на формирование теоретических подходов к изучению подобных этнических групп, начали появляться во второй половине XIX – начале XX вв. Идеи, заложившие основу последующих диаспорологических исследований, нашли

отражение в работах Ф. Барта [1], Э. Хобсбаума [2], Ю. Хабермаса [3], в которых рассматривались вопросы этничности, идентичности и социального конструирования общностей. Существенный вклад в развитие проблематики этнических меньшинств внесли Л. Вирт [4], Ф.Браун, Д.Росек [5], а также Р. Парк [6], продолжившие разработку социологических и культурных аспектов существования этнических групп в условиях городской и многоэтничной среды.

В целях комплексного анализа историографических оснований исследования повседневной истории были рассмотрены труды историков, работающих в русле истории повседневности, которые условно можно сгруппировать по нескольким направлениям в зависимости от научной традиции и исследовательского контекста.

Первую группу составляют работы зарубежных исследователей, заложивших теоретические и методологические основы истории повседневности как самостоятельного направления исторического знания. Прежде всего следует отметить французскую историографическую традицию, связанную с деятельностью школы «Анналов». Труды М. Блока [7], Л. Февра [8] и Ф.Броделя [9], формировавшиеся вокруг журнала «Анналы социальной истории», стали поворотным моментом в развитии исторической науки. Эти авторы одними из первых обратили внимание на значимость изучения повседневных практик, ментальных установок и социального опыта «обычного человека», заложив основы историко-антропологического подхода и расширив предметное поле исторического исследования.

Вторую группу составляют труды российских исследователей, сыгравших ключевую роль в адаптации и развитии истории повседневности не только в российской, но и отечественной историографии. Особое место занимают работы Н.Л. Пушкарёвой [10] и С.В. Любичанковского [11]. Их труды существенно расширили возможности анализа повседневной жизни через призму пола и социальных ролей. Значительный вклад в изучение человека в повседневном историческом контексте внес Ю.А. Поляков [12].

Третью группу образуют исследования казахстанских историков, посвященные проблемам повседневной истории. Важное значение имеют исследования Н. Нуртазиной [13], посвященные вопросам менталитета и религиозных представлений в исторической перспективе. Повседневная история городского населения Центрального Казахстана получила развитие в работах карагандинских ученых З.Г. Сактагановой, К.К. Абдрахмановой и Б.А. Досовой [14], основанных на комплексном анализе социального быта и городской культуры. Но особое место в казахстанской историографии занимает научно-исследовательский центр «Айтылған тарих» при КазНПУ имени Абая. Ряд научных трудов были выпущены работниками данного центра. К их числу учебник «Айтылған тарих» [15] в которым была собрана теория и практика изучения повседневности. Так же были написаны и защищены диссертации: Д.Б. Асымовой [16] и Л.А. Бисембаевой [17].

Методологическая основа исследования сформирована с учетом специфики поставленной цели и предмета анализа и опирается на междисциплинарный подход, сочетающий инструментарий исторической науки и педагогики. Такой подход позволяет рассматривать религию и образование не только как институциональные структуры, но и как элементы повседневной практики, оказывавшие влияние на формирование социокультурной среды татарской общины Семиречья во второй половине XIX – начале XX вв.

Результаты и обсуждение. Формирование татарской общины в Семиречье относится ко второй половине XIX в. и было связано с административно-военными и социально-экономическими преобразованиями в регионе. Активное заселение татар начинается с 1850-х гг., после основания крепости Верный и образования Алатауского внешнего округа, что создало условия для миграции населения, вовлечённого в торгово-ремесленную, образовательную и религиозную деятельность. Татары переселялись в Семиречье как из северных районов, прежде всего из Семипалатинского края, так и из южных центров – Ташкента и прилегающих территорий, что обусловило неоднородность самой татарской группы.

В казахской среде татары, прибывшие преимущественно из северных регионов, нередко обозначались обобщающим термином «ногай». Данное наименование не носило строго этнического характера и отражало традиционную практику народной классификации «чужих» групп на основе исторической памяти и культурной близости. Использование термина «ногай» по отношению к татарам фиксируется как в устной традиции, так и в печатных источниках конца XIX – начала XX вв., где татары зачастую фигурируют именно под этим обозначением.

Особое значение для понимания происхождения и смыслового наполнения данного термина имеют наблюдения и интерпретации, представленные в труде «Тауарих Хамса» К. Халида. Описывая практику наименования татар в казахской среде, автор отмечал: «Казахи всех татар, пришедших с Севера, называют «ногаями». Казахская пословица «ногай и казах – единый народ» не лишена оснований: в результате смешения булгар с татарами появился «ногай», а в результате смешения ногая с казахом – «шалаказах» [18, с. 73-74].

Данное высказывание отражает характерное для конца XIX – начала XX вв. восприятие этнических процессов как динамичных и взаимосвязанных. В интерпретации К. Халида «ногай» и «шалаказах» выступают не как жёсткие этнические категории, а как социально-культурные обозначения, возникшие в результате длительных контактов, смешанных браков и совместной хозяйственной и религиозной жизни. Группа «шалаказахов», представлявшая собой потомков татаро-казахских браков, рассматривалась автором как носитель двойной культурной традиции, способный к адаптации и посредничеству между различными сообществами.

Характерно, что в казахской периодической печати конца XIX – начала XX вв. татары также часто упоминались под названием «ногай». Подобная практика наименования не являлась уникальной и вписывалась в более широкий исторический контекст, когда в народной и официальной традиции использовались обобщающие или устоявшиеся экзоэтнонимы: башкир называли «естеками», казахов – «киргизами», а татар – «ногаем» [18, с. 84]. Эти обозначения отражали не столько точную этническую принадлежность, сколько сложившиеся исторические представления и административные традиции.

К. Халид обращал внимание и на неоднозначное отношение к самому этнониму «татар», объясняя причины негативной реакции на него со стороны части населения. По его словам: «Почему наш народ сердится, когда его называют татарами? – у этого есть две причины: во-первых, не зная, что их род имеет татарское происхождение, они считают татар «мажусами» (язычниками, безбожниками) и поэтому возмущаются; во-вторых, всем известно, что татары существовали ещё до принятия ислама, и людям не нравится, когда их сравнивают с тем прежним, доисламским состоянием» [18, с. 85].

Данное объяснение позволяет глубже понять процессы формирования идентичности в мусульманской среде Семиречья, где религиозный фактор нередко оказывался важнее этнического самоназвания. В этом контексте ислам выступал ключевым маркером «своего», тогда как этнические термины могли восприниматься как вторичные или даже проблематичные. Таким образом, использование названий «ногай» и «шалаказах» отражает сложный процесс адаптации татарской общины в казахском обществе, в котором этническая, религиозная и социальная идентичности находились в постоянном взаимодействии.

Анализируя процесс социальной идентификации татар в Семиречье, невозможно обойти вниманием феномен так называемых «шалаказахов», который получил развернутое освещение в трудах К. Халида. Особую ценность данным наблюдениям придаёт тот факт, что сам автор происходил из данной среды, что обеспечивало ему глубокое знание внутренних механизмов формирования этой социальной группы.

Согласно сведениям К. Халида, шалаказахи начали появляться в казахской среде ещё в конце XVIII – начале XIX вв. Одними из первых были представители, происходившие от сартов, тогда как выходцы из ногайской (татарской) среды стали активно входить в казахское общество с начала XIX в. Формирование шалаказахов было связано, прежде всего, со смешанными браками, в которых матери происходили из казахской среды, что во многом определяло языковую и культурную ориентацию потомков. В результате шалаказахи, как правило, свободно

владели казахским языком, воспринимая его как родной, при сохранении элементов татарской религиозно-культурной традиции.

К. Халид подчеркивал, что шалаказахи не представляли собой маргинальную группу, напротив, они активно включались в социальную и религиозную жизнь региона. В ряде случаев представители данной группы добивались официального признания своей принадлежности к казахскому населению, что подтверждается архивными данными о регистрации шалаказахов как «казахов» в Аягузском уезде, а позднее и в Семиречье. По свидетельству источников, число лиц, зарегистрированных под наименованием «шалаказах», исчислялось тысячами, что указывает на масштабность данного явления [18, с. 155].

Важным фактором, способствовавшим закреплению статуса шалаказахов, стало их освобождение от рекрутской повинности. В условиях введения в Российской империи рекрутской системы, распространявшейся и на татарское население, уход в казахскую среду и получение статуса шалаказаха становились для многих выходцев из татарской среды формой социальной защиты. Это обстоятельство объясняет присутствие среди шалаказахов бывших рекрутов и беглецов от военной службы, часть из которых впоследствии оседала в Семиречье и его окрестностях.

Показательным примером формирования и повседневного существования группы шалаказахов является жизненный путь Шубар молда, сведения о котором приводятся в трудах П.П. Семёнова-Тянь-Шанского [19]. Его биография позволяет на уровне индивидуального опыта проследить механизмы социальной адаптации выходцев из татарской среды в казахском обществе Семиречья во второй половине XIX в.

Шубар молда происходил из татарской среды и, по свидетельству источников, оказался в Центральной Азии в результате бегства от рекрутской повинности, введённой в Российской империи и распространявшейся на татарское население. В условиях рекрутской системы, предполагавшей длительную военную службу, подобные побеги были характерной стратегией выживания, что позволяет рассматривать Шубар молду не как исключение, а как типичного представителя определённой социальной группы. Первоначально он оказался в Ташкенте, где занимался торговлей, а затем переселился в Семиречье, что соответствовало общему миграционному вектору татар и шалаказахов в регион.

В повседневной жизни Шубар молда сочетал религиозную деятельность с активной социальной интеграцией в местную среду. Источники отмечают его хорошее знание казахского языка, местных условий и, в определённой степени, русского языка, что способствовало его устойчивому положению в обществе [19, с. 92]. При этом его идентичность воспринималась неоднозначно: с одной стороны, он рассматривался как выходец из татарской среды, с другой – был глубоко включён в казахскую социальную и культурную реальность. Подобная двойственность характерна для шалаказахов как особой социально-культурной группы.

Примечательно, что осторожное поведение Шубар молды по отношению к представителям российской администрации, зафиксированное в источниках, отражает повседневные стратегии самосохранения беглых рекрутов. Опасение быть опознанным и возвращённым в военную службу определяло формы коммуникации, выбор мест проживания и характер публичного поведения. В этом контексте религиозный статус и деятельность выступали не только духовным призванием, но и важным социальным ресурсом, обеспечивавшим доверие со стороны местного населения и относительную защиту от внешнего контроля.

Биография Шубар молды демонстрирует, что процесс формирования татарской общины и группы шалаказахов в Семиречье был тесно связан с повседневными практиками адаптации, в которых этническая принадлежность, религиозная деятельность и социальное поведение находились в неразрывной взаимосвязи. Его жизненный путь позволяет рассматривать шалаказахов не как маргинальное явление, а как активных участников региональных социокультурных процессов, сыгравших заметную роль в формировании религиозной и образовательной среды Семиречья.

Таким образом, формирование татарской общины в Семиречье происходило в условиях подвижной и многослойной социальной идентичности, в которой этнические обозначения («ногай», «шалаказах») отражали не столько устойчивые границы, сколько процессы адаптации и интеграции в казахскую среду. В ситуации размытости этнических категорий и активного межкультурного взаимодействия особое значение приобретал религиозный фактор, выступавший наиболее стабильным и универсальным маркером принадлежности к мусульманскому сообществу. Именно ислам во многом обеспечивал консолидацию татарской общины, регулировал повседневные практики и способствовал сохранению социально-культурной целостности в условиях диаспорального существования, что и определяет необходимость его дальнейшего рассмотрения в контексте повседневной истории.

В условиях диаспорального существования в Семиречье религия выступала одним из ключевых механизмов организации повседневной жизни татарской общины, тесно переплетаясь с образовательной практикой. Передача религиозных знаний и базовой грамотности рассматривалась не как факультативная деятельность, а как обязательная часть воспитания, что находило отражение в устойчивой установке татарских семей на обучение детей с раннего возраста. По свидетельствам мемуарных источников, практически все татарские семьи стремились отдать детей на учебу сразу после переселения, что указывает на высокую степень институционализации религиозного образования в повседневной жизни общины.

Характерным примером служат воспоминания Г. Кармышевой, в которых отмечается, что по прибытии семьи в Верный (Алматы) ее брат был сразу отдан на обучение в медресе Габдуллы [20, с. 25]. Данный эпизод демонстрирует, что образовательная интеграция через религиозные учреждения рассматривалась как первоочередная задача в процессе адаптации на новом месте. При этом обучение не ограничивалось исключительно формальными медресе: в условиях нехватки преподавателей и невозможности охватить всех детей города религиозное образование приобретало децентрализованный и гибкий характер.

По воспоминаниям той же Г. Кармышевой, мальчиков в махалле обучал мулла, тогда как обучением девочек занималась его жена – абыстай. Если же в конкретном квартале проживала грамотная абыстай, она собирала девочек у себя и занималась их обучением. Такая практика свидетельствует о значительной роли женщин в трансляции религиозных и образовательных норм и о включённости женского религиозного авторитета в структуру повседневной жизни. Кроме того, обучение нередко происходило и внутри семьи: младших детей учили старшие братья и сестры, что превращало религиозное образование в непрерывный и многоуровневый процесс, встроенный в домашний быт [20, с. 39].

Сходные практики фиксируются и в воспоминаниях Фатинат Мухамадиевой. После переселения семьи в Капал ее отец был отдан на учебу в медресе, где преподавал его отец, занимавший должность халфе (учителя). Данный факт указывает на межпоколенческую преемственность религиозно-образовательной деятельности внутри татарских семей. Получив образование, отец Ф. Мухамадиевой продолжил обучение в Казани, а после возвращения занял место своего отца и стал учителем при мечети. Его супруга после замужества также стала абыстай, что свидетельствует о семейном характере религиозного служения и об устойчивом воспроизводстве религиозных функций внутри общины [21, с. 140-141].

Особое внимание в мемуарах уделяется дальнейшим образовательным траекториям детей. Братья Фатинат Мухамадиевой – Валиахмед и Нурахмад – в возрасте 9 и 7 лет были направлены на обучение в соседний уезд Жаркент, в джадидскую школу. После нескольких лет обучения они продолжили образование за пределами региона, отправившись учиться в Стамбул [21, с. 142]. Эти факты демонстрируют, что религиозное образование не замыкалось в рамках традиционной модели, а органично сочеталось с реформаторскими тенденциями и включало татар Семиречья в более широкое образовательное и интеллектуальное пространство мусульманского мира.

Таким образом, религия в повседневной жизни татар Семиречья выступала не только как система верований и ритуалов, но и как основа устойчивой образовательной инфраструктуры, охватывавшей семью, махаллу, мечеть и учебные заведения различного типа. Через религиозное образование обеспечивались социализация детей, сохранение культурной идентичности и формирование новых образовательных стратегий, что делало ислам важнейшим фактором консолидации татарской общины в условиях региональной и социальной мобильности конца XIX – начала XX вв.

Развитие религиозно-образовательной среды татарской общины Семиречья во второй половине XIX – начале XX вв. в значительной степени обеспечивалось деятельностью предпринимательских и меценатских кругов, которые рассматривали просвещение и благотворительность как важную часть своей социальной и религиозной ответственности. В условиях диаспорального существования именно экономически успешные представители татарского общества выступали ключевыми посредниками между религиозными институтами, образовательными инициативами и повседневными потребностями общины.

Мемуарные свидетельства Фатинат Мухамадиевой позволяют проследить конкретные формы такой поддержки на локальном уровне. Так, по ее воспоминаниям, один из состоятельных жителей Капала Абсаттаров финансировал дальнейшее обучение шести мальчиков, окончивших шестилетнюю джадидскую школу, направляя их для продолжения образования в Казань, Уфу и Оренбург [21, с. 144]. Данный пример свидетельствует о целенаправленной стратегии инвестирования в образование, ориентированной на формирование будущей образованной элиты, способной впоследствии вернуться в регион и включиться в религиозно-педагогическую и общественную деятельность.

Существенный вклад в развитие городской инфраструктуры и культурной среды вносили и предприниматели Верного. Купец второй гильдии Абдул Гани Гузаиров, помимо активной просветительской деятельности, принимал участие в строительстве первой каменной мечети и театра города. Данные факты подтверждаются архивными материалами [22, 3-л.] и указывают на то, что предпринимательская активность татар выходила за рамки узко конфессиональных задач, включая поддержку религиозных, образовательных и культурных институтов городского пространства.

Источники также фиксируют деятельность других татарских предпринимателей-меценатов Семиречья – Исхака Габдулвалиева, Мухаммеда Рахимова, Нурия Ахмета Мусина, сведения о которых приводятся в краеведческих исследованиях, посвященных значимым личностям региона [23, с. 40]. Их участие в финансировании учебных заведений, поддержке учащихся и содействии религиозной жизни свидетельствует о сформировавшейся внутри татарской диаспоры модели коллективной ответственности за уровень образования и социального благополучия.

Помимо прямого спонсорства школ и учебы, предприниматели татарской общины оказывали существенную помощь своим соотечественникам в сфере хозяйственной адаптации. По воспоминаниям Г. Кармышевой, такие фигуры, как Исхак Габдулвалиев и Бектахир хаджи, предоставляли ее матери товары для реализации без процентов и без ограничения срока возврата, что облегчало вхождение в торговую деятельность приезжих татар [20, с. 38]. Подобные практики демонстрируют, что предпринимательство в татарской среде носило не только коммерческий, но и социально-воспитательный характер.

Особое значение имела и передача практических навыков: Исхак Габдулвалиев, основатель торгового дома «Габдулвалиев и сыновья», брал под покровительство молодых представителей общины, включая старшего брата Г. Кармышевой, который проживал в его доме около года и обучался основам торгового дела [20, с. 45]. Таким образом, формировалась система неформального наставничества, в рамках которой экономическая деятельность сочеталась с элементами воспитания и образования.

Заметной частью повседневной жизни татарской общины являлась и благотворительная практика, особенно активизировавшаяся в период мусульманских праздников. В месяц Рамазан состоятельные представители общины выплачивали закят, распределяя денежные средства и материальные ценности среди нуждающихся. По свидетельствам источников, данная деятельность была четко организована: раздача закята осуществлялась по заранее согласованному графику, чтобы в один день не приходилось более двух мест помощи. Показательно и гендерное разделение этой практики: жена Исхака Габдулвалиева – Биби Хадича – занималась распределением помощи среди женщин, тогда как сам он оказывал помощь мужчинам, что отражает встроенность благотворительности в традиционную социальную структуру общины [20, с. 44].

Таким образом, татарское предпринимательство и интеллигенция Семиречья выступали неотъемлемой частью повседневной религиозно-образовательной жизни. Через финансирование учебы, поддержку религиозных институтов, наставничество и благотворительность формировалась устойчивая система социальной взаимопомощи, в которой религия, образование и экономическая активность функционировали как взаимосвязанные элементы. Эта система обеспечивала как сохранение культурной идентичности татарской диаспоры, так и ее успешную интеграцию в социально-экономическое пространство региона.

В повседневной жизни татарской общины Семиречья особое место занимали религиозные праздники и связанные с ними ритуальные практики, что отчетливо прослеживается в мемуарных свидетельствах. Эти источники позволяют рассматривать религиозные предписания не только как форму индивидуальной набожности, но и как важный механизм общественного контроля и коллективной дисциплины.

Особое значение имел священный месяц Рамазан, в период которого соблюдение поста (ораза) рассматривалось как обязательная норма для всех мужчин и женщин, достигших возраста 10-13 лет. Таким образом, религиозная практика включала в себя не только взрослых членов общины, но и подростков, что способствовало раннему вовлечению детей в систему исламских ценностей и норм поведения. Пост в Рамазан выступал важным элементом воспитания, формируя навыки самодисциплины и чувство принадлежности к общине.

Мемуарные свидетельства указывают и на высокий уровень общественного контроля за соблюдением религиозных предписаний. В частности, фиксируются случаи, когда лица, внешне воспринимавшиеся как представители мусульманской среды, подвергались наказанию за несоблюдение поста. Подобные эпизоды, включая случаи физического наказания русского человека, принятого за мусульманина, демонстрируют, что религиозные нормы в период Рамазана действовали как обязательные правила общественного поведения, нарушение которых воспринималось как вызов коллективному порядку [20, с. 43].

Данные факты позволяют сделать вывод о том, что религиозные праздники и связанные с ними обряды в повседневной жизни татар Семиречья выполняли не только духовную, но и выраженную социально-регулятивную функцию. Через обязательность поста, коллективное наблюдение за его соблюдением и вовлечение детей и подростков религия становилась инструментом поддержания внутренней сплоченности общины и четкого разграничения «своих» и «чужих» в полиэтничном пространстве региона.

В структуре повседневной религиозной жизни татар Семиречья особое место занимали праздники Рамазан-айт и Курбан-айт, которые воспринимались как наиболее значимые события религиозного календаря. По свидетельствам мемуарных источников, празднование Рамазан-айта продолжалось в течение трёх дней и охватывало все возрастные группы, включая детей. В эти дни дети посещали дома родственников и соседей, получая сладости и денежные подарки, что превращало религиозный праздник в важный элемент социализации и раннего включения в общинную жизнь.

Праздничные практики Курбан-айта носили более выраженный семейно-обрядовый характер и были тесно связаны с экономическими и гендерными нормами повседневности. В преддверии праздника взрослые мужчины приобретали новые ткани для пошива одежды, что

подчеркивает значимость обновления внешнего облика как части религиозного ритуала. Примечательно, что женщинам-мусульманкам, в том числе татаркам, запрещалось самостоятельно посещать базары, вследствие чего функции приобретения необходимых материалов возлагались на мужчин – мужей, сыновей или братьев [20, с. 31]. Данный факт отражает устойчивое распределение гендерных ролей в рамках религиозно обусловленного повседневного уклада.

Курбан-айт также был связан с практиками паломничества, что придавало празднику дополнительное символическое и социальное значение. По воспоминаниям Фатинат Мухамадиевой, многие состоятельные представители татарской общины (баи) в этот период отправлялись в хадж в Мекка. Характерно, что в паломничество нередко брали образованных татар, владевших языками и религиозными знаниями. Так, отец Ф. Мухамадиевой дважды совершал хадж в качестве путеводителя и переводчика, что свидетельствует о высоком социальном статусе образованных людей и о практическом значении религиозного образования в повседневной жизни общины [21, с. 143].

Таким образом, праздники Рамазан-айт и Курбан-айт в повседневной жизни татар Семиречья выполняли многослойную функцию. Они служили не только религиозными событиями, но и механизмами социальной интеграции, воспитания детей, воспроизводства гендерных ролей и укрепления связей между религией, образованием и социальной иерархией. Через праздничные практики ислам оказывал непосредственное влияние на организацию семейного быта и общественных отношений, закрепляя религию как один из ключевых регуляторов повседневной жизни татарской общины.

В повседневной жизни татар Семиречья во второй половине XIX – начале XX вв. одежда выполняла не только утилитарную, но и социально-регулятивную функцию, отражая религиозные нормы, уровень достатка и отношение к культурным изменениям. По воспоминаниям современников, как мужчины, так и женщины, а также дети повсеместно носили ичиги с каушами – традиционную кожаную обувь, удобную для повседневного использования и адаптированную к местным условиям. При этом женские ичиги отличались более сложным декоративным оформлением: их голенища и носки украшались узорами из кусочков разноцветной кожи, что подчеркивало эстетическую составляющую женского костюма и одновременно указывало на социальный статус семьи.

Значительное место в повседневном гардеробе занимал камзол – одежда без рукавов с открытым воротом, носившаяся как мужчинами, так и женщинами. Способы его украшения отражали имущественное положение: зажиточные семьи использовали шелковые нити и драгоценные камни, тогда как представители менее обеспеченных слоев украшали камзолы кружевами [20, с.56]. Таким образом, даже в повседневной одежде сохранялось визуальное различие между социальными группами, не нарушающее при этом религиозных норм скромности. В качестве головных уборов использовались дуррача – небольшие шелковые платки, дополнявшие повседневный костюм и подчеркивавшие конфессиональную принадлежность

Мужская повседневная одежда включала также джилян – длинный халат из неяркой однотонной ткани, а также чапан, широко распространенный в регионе. Эти элементы гардероба сочетали функциональность и соответствие мусульманским представлениям о внешнем облике мужчины.

Особый интерес для истории повседневности представляет отношение татарской общины к изменениям во внешнем облике, связанным с образованием и культурными контактами. По воспоминаниям Фатинат Мухамадиевой, татары, обучавшиеся за границей или в крупных образовательных центрах, таких как Казань и Уфа, возвращались домой в европейском костюме-тройке. Подобный внешний вид вызывал негативную реакцию со стороны кадимистов – приверженцев традиционных форм религиозной и культурной жизни. Галстук воспринимался ими как «признак креста», а потому отвергался как символ чуждого культурного влияния. В противовес этому кадимисты продолжали носить чалму и халат, рассматривая их как соответствующие исламской традиции элементы одежды [21, с. 144].

В то же время с начала 1910-х гг., особенно в Капале, отмечается рост популярности русской одежды, что свидетельствует о постепенной трансформации повседневного облика и усилении процессов культурной адаптации [21, с. 144]. Эти изменения не носили одномоментного характера и сосуществовали с традиционными формами одежды, отражая сложность и неоднородность повседневной жизни татар Семиречья в период модернизации.

Таким образом, повседневная одежда татар Семиречья выступала важным индикатором религиозных установок, социального статуса и отношения к культурным новациям. Через выбор обуви, фасона, украшений и головных уборов проявлялись не только индивидуальные предпочтения, но и коллективные нормы, определявшие границы допустимого и «правильного» в повседневной жизни мусульманской общины региона.

Мемуарные свидетельства позволяют реконструировать особенности повседневного быта зажитых татарских семей Семиречья и выявить значение материальной среды в организации домашнего пространства. Интерьер домов состоятельных татар отличался сочетанием комфорта, эстетики и религиозной символики. Жилое пространство оформлялось коврами, которыми покрывался пол, а над кроватями размещались шелковые пологи, украшенные бахромой из шелковых нитей. Использование пуховых перин, подушек в атласных наволочках и вышитых шелком простыней свидетельствует о высоком уровне материального достатка и развитых представлениях о бытовом удобстве.

Особое место в интерьере занимали предметы, связанные с религиозной практикой. Бархатные молитвенные коврики – намазлыки, также украшенные шелковой вышивкой, подчеркивали постоянное присутствие религии в повседневной жизни семьи. Их размещение в жилом пространстве указывает на то, что религиозные практики не были изолированы от быта, а, напротив, органично в него включались, становясь частью ежедневного распорядка.

В воспоминаниях отмечается и обилие дорогих предметов домашнего обихода: качественная мебель, шкафы, изысканная посуда, украшения, а также нарядные подносы. Центральное место в доме занимал блестящий самовар, служивший не только утилитарным предметом, но и важным элементом гостеприимства. Для приема гостей использовались специальные узкие стеганые одеяла длиной в два-три метра, сшитые из ярких шелковых тканей, что подчеркивает значимость гостя в системе ценностей татарской семьи и развитую культуру приема [20, с. 60].

Отдельного внимания заслуживает роль женского труда в формировании бытовой культуры. По свидетельству Г.Кармышевой, капальские девушки славились как искусные вышивальщицы, а изделия ручной работы занимали заметное место в оформлении дома [20, с. 55]. Вышивка выступала не только формой художественного самовыражения, но и важным элементом женской социализации, через который передавались эстетические вкусы, религиозные символы и представления о благопристойности и достатке.

Таким образом, быт зажитых татар Семиречья представлял собой сложную систему, в которой материальное благополучие, религиозные практики и гендерное разделение труда находились в тесной взаимосвязи. Организация жилого пространства отражала не только уровень достатка, но и устойчивые нормы повседневной культуры, в рамках которых дом выступал одновременно местом религиозной практики, семейного общения и демонстрации социального статуса.

В повседневной культуре татар Семиречья положение женщины имело ряд особенностей, отличавших татарское общество от других тюрко-мусульманских сообществ региона. Эти различия проявлялись не только в семейно-бытовой сфере, но и в религиозных, образовательных и общественных практиках, что позволяет рассматривать татарских женщин как активных участников социокультурных процессов конца XIX – начала XX вв.

В отличие, например, от уйгурской среды, где высокий статус женщины в семье был в значительной степени обусловлен материальным положением мужа, в татарском обществе Семиречья решающим фактором становились уровень образования самой женщины или принадлежность к семье образованного человека. Например, наряду с имамами и муэдзинами особым уважением пользовались их супруги (абыстай), а также другие образованные женщины, которых приглашали на почётные места во время общественных собраний [20, С. 148-149].

Получение образования девочками не только не ограничивалось, но и всячески поощрялось, а уровень их грамотности учитывался даже при выборе супруги. Татарские юноши обычно вступали в брак в 18-летнем возрасте, девушки — в 16 лет, при этом практика выплаты калыма за невесту отсутствовала [24, 17-л.]. Законным считался лишь брак, заключённый после совершения религиозного обряда никаха, а случаи похищения невесты были крайне редкими [24, 19-л.]. Характерно, что среди тюркских народов именно у татар бытовала пословица: «Знание — приданое девушки», отражавшая высокую ценность женского образования и его значение в системе семейных и общественных отношений.

Особое место татарские женщины занимали и в религиозной практике. Примечательно, что местное мусульманское население допускало именно татарок к участию в ритуале омовения тела умершего, что указывает на высокий уровень доверия к их религиозной подготовке и нравственным качествам. Данный факт отражает неформальное признание религиозной компетентности татарских женщин и их включенность в сакральную сферу, традиционно ограниченную в отношении женского участия [21, с.141].

Заметной была и роль татарских женщин в культурной и общественной жизни региона. Именно татарские девушки первыми начали выступать на театральной сцене в Семиречье, что свидетельствует о сравнительно более свободном отношении к публичному присутствию женщин и о влиянии просветительских идей на формирование новых форм самореализации. Театральная деятельность становилась не только культурным, но и воспитательным инструментом, способствовавшим трансляции новых социальных и нравственных ориентиров [23, с. 158].

Кульминацией общественной активности татарских женщин стало создание в 1918 г. первой в Семиречье женской политической организации – «Азад», ставившей своей целью защиту прав женщин [25, 10-л.]. Появление подобной организации свидетельствует о высоком уровне общественного самосознания и политической вовлеченности татарской женской интеллигенции, а также о трансформации традиционных представлений о роли женщины в мусульманском обществе.

Таким образом, роль женщин в татарском обществе Семиречья выходила далеко за рамки домашнего быта. Через образование, религиозные практики, культурную деятельность и общественную активность татарские женщины становились важными носителями модернизационных процессов, что отличало татарскую общину от других тюрко-мусульманских групп региона и придавало ее повседневной культуре особую динамичность.

Проведённое исследование позволило выявить особенности роли религии и образования в повседневной истории татар Семиречья во второй половине XIX – начале XX вв. и показать их значение как ключевых факторов социальной консолидации, культурной устойчивости и адаптации татарской диаспоры в многоэтничном пространстве региона. Обращение к методологии истории повседневности и междисциплинарному подходу, сочетающему исторический и педагогический анализ, дало возможность рассмотреть религиозные и образовательные институты не изолированно, а в контексте повседневных практик, семейного быта и общественных взаимодействий.

В ходе исследования было установлено, что ислам в жизни татар Семиречья выполнял не только духовную, но и выраженную социально-регулятивную функцию. Религиозные предписания и праздники, такие как Рамазан-айт и Курбан-айт, структурировали повседневный ритм жизни, формировали нормы поведения, обеспечивали коллективную дисциплину и способствовали раннему вовлечению детей и подростков в систему религиозных ценностей. Через обряды, пост, благотворительность и паломничество религия становилась устойчивым механизмом самоорганизации общины.

Образование занимало особое место в системе повседневных приоритетов татарской семьи и рассматривалось как необходимое условие социальной мобильности и сохранения культурной идентичности. Функционирование мектебов, медресе и джадидских школ, а также практика обучения детей за пределами региона свидетельствуют о высокой степени институционализации образовательного процесса. Религиозное и светское обучение не противопоставлялись, а

взаимно дополняли друг друга, формируя основу для появления образованной интеллигенции, способной адаптировать традиционные ценности к условиям модернизации.

Особую роль в развитии религиозно-образовательной среды играли представители татарской интеллигенции и предпринимательских кругов. Их деятельность в сфере меценатства, поддержки учебных заведений, наставничества и благотворительности обеспечивала устойчивость образовательных инициатив и формировала систему социальной взаимопомощи, основанную на религиозных нормах. В этом контексте предпринимательство выступало не только экономическим, но и социально-воспитательным ресурсом.

Анализ повседневного быта, включая одежду, организацию жилого пространства и роль женщин, позволил выявить специфику татарской культуры Семиречья. Повседневные практики отражали сочетание религиозных норм, социальных различий и культурных трансформаций. Особенно показательной является роль татарских женщин, чьё положение определялось уровнем образования и культурного капитала, а не исключительно материальным статусом семьи. Их участие в религиозных ритуалах, культурной жизни и общественных инициативах, включая создание первой женской организации «Азад» в 1918 г., свидетельствует о более высоком уровне социальной активности и модернизационного потенциала по сравнению с другими тюрко-мусульманскими сообществами региона.

Таким образом, религия и образование в повседневной жизни татар Семиречья выступали взаимосвязанными элементами, обеспечивавшими устойчивость общины, формирование социальной солидарности и интеграцию в региональное общество. Полученные результаты расширяют представления о мусульманских сообществах Казахстана и подчеркивают значимость повседневной истории как продуктивного направления исследования. Перспективы дальнейших исследований связаны с более детальным сравнительным анализом татарских общин Семиречья с другими регионами, а также с углублённым изучением трансформаций религиозно-образовательных практик в советский период.

Заключение. Проведённое исследование позволяет рассмотреть религию и образование как взаимосвязанные элементы повседневной культуры татар Семиречья во второй половине XIX – начале XX вв. В условиях диаспорального существования они выступали устойчивыми механизмами социальной интеграции, регулирования повседневной жизни и сохранения культурной идентичности в полиэтничном пространстве региона.

Анализ повседневных религиозных и образовательных практик показывает, что ислам и система обучения были глубоко встроены в семейный быт, воспитательные стратегии и общественные отношения татарской общины. Через функционирование мектебов, медресе и джадидских школ, а также через участие интеллигенции и предпринимательских кругов формировалась образовательная среда, способствовавшая социальной мобильности и адаптации к модернизационным процессам.

Таким образом, религия и образование в повседневной жизни татар Семиречья выполняли не только духовные и просветительские функции, но и играли важную роль в обеспечении устойчивости диаспорального сообщества. Использование методологии истории повседневности позволяет выявить региональную специфику данных процессов и расширяет возможности изучения мусульманских общин Казахстана в конце XIX – начале XX вв.

Список использованной литературы:

1. Барт Ф. Этнические группы и социальные границы / под ред. Фредрика Барта; пер. с анг. Игоря Пильщикова. – М.: Новое изд-во, 2006. – 198 с.

2. Хобсбаум Э. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе / Нации и национализм. Пер. с анг. и нем. Л.Е. Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнедовского. – М.: Праксис, 2002. – 416 с.

3. Хабермас Ю. Европейские националные государства: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверитета и гражданства / Нации и национализм. Пер. с анг. и нем. Л.Е. Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнедовского. – М.: Праксис, 2002. – 416 с.

4. Wirth L. The Problem of Minority Groups // The Science of Man in the World Crisis. N-Y., 1945. – P. 347-372.

5. One America. The History, Contributions, and Present Problems of Our Racial and National Minorities / Ed. by F. J. Brown and J. S. Roucek. N. Y., 1946. – 152 p.

6. Park R. The career of Africans in Brazil // Race and Culture. Glencoe, 1950. – P. 196-203.

7. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. М.:Наука, 1973. – 234 с.

8. Февр Л. Бои за историю. М.: Наука, 1990. – 627 с.

9. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв.: Т.1. Структура повседневности: Возможное и невозможное. М., 1986. – 623 с.

10. Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения истории повседневности // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5. – С. 3–19.

11. Любичанковский С.В. «Условия повседневности» как базовый элемент исторического анализа повседневной жизни // Вестн. Оренбург. гос. ун-та. – 2012. – № 7. – С. 154–157.

12. Поляков Ю.А. Человек в повседневности. (Исторические аспекты) // Труды Института российской истории РАН. Вып. 3. М.: ИРИ РАН. – 2002. – С. 290-322.

13. Нуртазина Н. Как умывались кочевники? 2018. [Электронный ресурс]. URL: https://askar.islam.kz/kk/post/nazira-nurtazina-kak-umyvalis-kochevniki-6214#gsc.tab=0 (дата обращения: 10.10.2025).

14. Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К., Досова Б.А. Повседневность городов Центрального Казахстана в 1946–1960 годы: сб. документов и материалов. Караганда: Издательство КарГУ, 2016. – 277 с.

15. Айтылған тарих. Оқу құралы / Жалпы редакциясын басқарған Қойгелдиев М.Қ. – Алматы: «Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасы, 2015.– 240 б.

16. Асымова Д.Б. Повседневная жизнь города Алматы XX в. 20-30 годов. В кинофотофоно документах. На соискание ученой степени доктора философии (PhD). – Астана, 2013. –173 с.

17. Бисембаева Л.А. Жетісу облысы ауыл және село тұрғындарының күнделікті өмірі (1867-1917 жж.). На соискание ученой степени доктора философии (PhD). – Алматы, 2019. – 179 с.

18. Халид Қ. Тауарих хамса (бес тарих) / Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.

19. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 годах. – М.: Гос. издательство географической литературы, 1958. – 276 с.

20. Кармышева Г.Ш. К истории татаской интеллигенции (1890-1930-е годы). Мемуары / Г.Ш. кызы Кармышева; Пер. с татаского Ф.Х. Мухамедиевой; Составление Б.Х. Кармышевой; Отв. ред. С.С. Губаева; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 2004. – 511 с.

21. Мухамедиева Ф.Х., Кармышева Б.Х. Из прошлого татар Семиречья // Вестник Евразии. 1995. № 1. С. 139-166.

22. ЦГА РК, ф. 64, опись 1, дело 249.

23. Хисамутдинова-Гатиятулина А.И. Значимые люди татарсколй диаспоры стоявшие у истоков культуры, экономики, социальной жизни города Верного (жизнеописание, события, итоги). – Алматы: ТОО Таугуль Принт, 2022. – 348 с.

24. ЦГА РК, ф.64, опись 1, дело 5089.

25. ЦГА РК, ф.77, опись 1, дело 2591.

References:

1. Bart F. Etnicheskie gruppy i sotsialnye granitsy / pod red. Fredrika Barta; per. s ang. Igoria Pilshchikova. – Moscow: Novoe izdatelstvo, 2006. – 198 p.

2. Hobsbaum E. Printsip etnicheskoi prinadlezhnosti i natsionalizm v sovremennoi Evrope / Natsii i natsionalizm. Per. s ang. i nem. L.E. Pereiaslavtsevoi, M.S. Panina, M.B. Gnedovskogo. – Moscow: Praksis, 2002. – 416 p.

3. Habermas Yu. Evropeiskie natsionalnye gosudarstva: ego dostizheniia i predely. O proshlom i budushchem suvereniteta i grazhdanstva / Natsii i natsionalizm. Per. s ang. i nem. L.E. Pereiaslavtsevoi, M.S. Panina, M.B. Gnedovskogo. – Moscow: Praksis, 2002. – 416 p.

4. Wirth L. The Problem of Minority Groups // The Science of Man in the World Crisis. N-Y., 1945. – P. 347-372.

5. One America. The History, Contributions, and Present Problems of Our Racial and National Minorities / Ed. by F. J. Brown and J. S. Roucek. N. Y., 1946. – 152 p.

6. Park R. The career of Africans in Brazil // Race and Culture. Glencoe, 1950. – P. 196-203.

7. Blok M. Apologiia istorii, ili Remeslo istorika. – Moscow: Nauka, 1973. – 234 p.

8. Fevr L. Boi za istoriiu. – Moscow: Nauka, 1990. – 627 p.

9. Brodel F. Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm. XV–XVIII vv.: Vol. 1. Struktura povsednevnosti: Vozmozhnoe i nevozmozhnoe. – Moscow, 1986. – 623 p.

10. Pushkareva N.L. Predmet i metody izucheniia istorii povsednevnosti // Etnograficheskoe obozrenie. – 2004. – No. 5. – P. 3–19.

11. Liubichankovskii S.V. "Usloviia povsednevnosti" kak bazovyi element istoricheskogo analiza povsednevnoi zhizni // Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – No. 7. – P. 154–157.

12. Poliakov Yu.A. Chelovek v povsednevnosti (istoricheskie aspekty) // Trudy Instituta rossiiskoi istorii RAN. Issue 3. – Moscow: IRI RAN, 2002. – P. 290–322.

13. Nurtazina N. Kak umyvalis kochevniki? 2018. [Electronic resource]. URL: https://askar.islam.kz/kk/post/nazira-nurtazina-kak-umyvalis-kochevniki-6214#gsc.tab=0 (accessed: 10.10.2025).

14. Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K., Dosova B.A. Povsednevnost gorodov Tsentralnogo Kazakhstana v 1946–1960 gody: sbornik dokumentov i materialov. – Karaganda: Izdatelstvo KarGU, 2016. – 277 p.

15. Aitylgan tarikh. Oku kuraly / zhalpy redaktsiasyn baskargan Koigeldiev M.K. – Almaty: "Karatau KB" ZhShS, "Dastur" baspasy, 2015. – 240 p.

16. Asymova D.B. Povsednevnaia zhizn goroda Almaty XX v. 20-30 godov. V kinofotofono dokumentakh. Dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni doktora filosofii (PhD). – Astana,2013. – 173 p.

17. Bisembaeva L.A. Zhetisu oblysy auyl zhane selo turgyndarynyn kundelikti omiri (1867–1917 zhzh.). Dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni doktora filosofii (PhD). – Almaty, 2019. – 179 p.

18. Khalid Q. Tauarikh khamsa (bes tarikh) / Aud. B. Totenaev, A. Zholdasov. – Almaty: Kazakhstan, 1992. – 304 p.

19. Semenov-Tian-Shanskii P.P. Puteshestvie v Tian-Shan v 1856–1857 godakh. – Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo geograficheskoi literatury, 1958. – 276 p.

20. Karmysheva G.Sh. K istorii tatarskoi intelligentsii (1890–1930-e gody). Memuary / G.Sh. kyzy Karmysheva; per. s tatarskogo F.Kh. Mukhamedievoi; sost. B.Kh. Karmysheva; otv. red. S.S. Gubaeva; Institut etnologii i antropologii im. N.N. Miklukho-Maklaia. – Moscow: Nauka, 2004. – 511 p.

21. Mukhamedieva F.Kh., Karmysheva B.Kh. Iz proshlogo tatar Semirechia // Vestnik Evrazii. – 1995. – No. 1. – P. 139–166.

22. Central State archive Republic of Kazakhstan, F. 64, I. 1, F. 249.

23. Khisamutdinova-Gatiiatulina A.I. Znachimye liudi tatarskoi diaspory, stoiavshie u istokov kultury, ekonomiki, sotsialnoi zhizni goroda Vernogo (zhizneopisanie, sobytiia, itogi). – Almaty: TOO Taugul Print, 2022. – 348 p.

24. Central State archive Republic of Kazakhstan, F. 64, I. 1, F. 5089.

25. Central State archive Republic of Kazakhstan, F. 77, I. 1, F. 2591

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 14.09.91
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574):37 https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.016

*Р.М. Жумашев [1], Д.Е. Оте [*2], А.К. Мейрамбеков [3]*

[1]доктор исторических наук, профессор,
Карагандинский Национальный Исследовательский университет
имени академика Е.А. Букетова, Казахстан, Караганда
e-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-9806-3997

*[*2]президент Международного общественного фонда «Білім-Инновация», Казахстан, Астана*
e-mail: razdvatri45100@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-4344-1021

[3]PhD, ассистент профессора
Карагандинский Национальный Исследовательский университет
имени академика Е.А. Букетова, Казахстан, Караганда
e-mail: greatvoron8@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5240-6446

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СЕТИ: РЕОРГАНИЗАЦИЯ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИХ ЛИЦЕЕВ В СИСТЕМУ «БІЛІМ-ИННОВАЦИЯ» (2016–2025 гг.)

Аннотация

В статье рассматривается институциональная трансформация сети казахско-турецких лицеев в систему лицеев «Білім-инновация» после попытки государственного переворота в Турции 15 июля 2016 года. Целью исследования является комплексный анализ реорганизации сети в трех измерениях: как эпизода двусторонней дипломатии, как правовой и организационной перестройки и как случая институциональной устойчивости транснациональной образовательной сети. Задачи работы включают реконструкцию регионального контекста и типологизацию реакций государств на требования Анкары, описание механизма дипломатического урегулирования августа 2016 года, анализ правового закрепления нового статуса лицеев, кадровых и финансовых изменений, а также оценку преемственности педагогической модели. Актуальность работы обусловлена тем, что лицеи «Білім-инновация» остаются одним из ключевых институтов работы с одаренными детьми в Республике Казахстан, а опыт национализации иностранной образовательной сети без утраты ее академического качества представляет практический интерес для государств, сталкивающихся с дилеммой между образовательным сотрудничеством и политическим суверенитетом. В исследовании применялись общенаучные и специальные исторические методы (историко-генетический, историко-сравнительный, конкретно-исторический, институциональный анализ) на основе принципов историзма, объективности и системности. Источниками послужили нормативные правовые акты Республики Казахстан, официальные материалы международных общественных фондов, публикации казахстанской и международной периодической печати 2016–2026 годов и научные исследования отечественных и зарубежных авторов. В качестве результатов выделены: типология четырех институциональных траекторий, пройденных единой транснациональной сетью в государствах Центральной и Южной Азии; закрепление в номенклатуре видов организаций образования самостоятельного вида «лицей-интернат “Білім-инновация”»; формирование гибридной модели управления, при которой государственное финансирование и

надзор сочетаются с сохранением за фондом права конкурсного отбора учащихся и участия в назначении руководителей; вывод об определяющей роли предшествующей политики замещения иностранного персонала местными кадрами в обеспечении устойчивости системы.

Ключевые слова: Казахстан, казахско-турецкие лицеи, «Білім-инновация», образовательный суверенитет, транснациональное образование, мягкая сила, элитарное образование, казахстанско-турецкие отношения.

*Р.М. Жумашев [1], Д.Е. Өте [*2], А.Қ. Мейрамбеков [3]*

[1]тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық Зерттеу университеті,
Қазақстан, Қарағанды
e-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru [*]
https://orcid.org/0009-0004-9806-3997

[2]«Білім-Инновация» халықаралық қоғамдық қорының президенті,
Қазақстан, Астана
e-mail: razdvatri45100@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-4344-1021

[3]PhD, профессор ассистенті
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық Зерттеу университеті,
Қазақстан, Қарағанды
e-mail: greatvoron8@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5240-6446

ТРАНСҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖЕЛІСІН ҰЛТТАНДЫРУ: ҚАЗАҚ-ТҮРІК ЛИЦЕЙЛЕРІН «БІЛІМ-ИННОВАЦИЯ» ЖҮЙЕСІНЕ ҚАЙТА ҰЙЫМДАСТЫРУ (2016–2025 жж.)

Аңдатпа

Мақалада 2016 жылғы 15 шілдедегі Түркиядағы мемлекеттік төңкеріс әрекетінен кейінгі қазақ-түрік лицейлері желісінің «Білім-инновация» лицейлері жүйесіне институционалдық трансформациясы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – желіні қайта ұйымдастыруды үш өлшемде кешенді талдау: екіжақты дипломатия эпизоды ретінде, құқықтық және ұйымдастырушылық қайта құру ретінде және трансұлттық білім беру желісінің институционалдық тұрақтылығының жағдайы ретінде. Мақаланың міндеттері аймақтық контекстіқалпына келтіру мен Анкара талаптарына мемлекеттердің жауап беру нұсқаларын жіктеуден, 2016 жылғы тамыздағы дипломатиялық реттеу тетігін сипаттаудан, лицейлердің жаңа мәртебесін құқықтық бекітуді, кадрлық және қаржылық өзгерістерді талдаудан, сондай-ақ педагогикалық модельдің сабақтастығын бағалаудан тұрады. Тақырыптың өзектілігі «Білім-инновация» лицейлерінің Қазақстан Республикасындағы дарынды балалармен жұмыс істеудің негізгі институттарының бірі болып қала беруімен айқындалады. Зерттеуде тарихилық, объективтілік және жүйелілік қағидалары негізінде жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістер (тарихи-генетикалық, салыстырмалы-тарихи, нақты-тарихи, институционалдық талдау) қолданылды. Дереккөздер ретінде Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері, халықаралық қоғамдық қорлардың ресми материалдары, 2016–2026 жылдардағы қазақстандық және халықаралық мерзімді басылымдардың жарияланымдары мен отандық және шетелдік авторлардың ғылыми зерттеулері пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері ретінде Орталық және Оңтүстік Азия мемлекеттеріндегі бірыңғай трансұлттық желі өткен төрт институционалдық траекторияның

жіктемесі; білім беру ұйымдары түрлерінің номенклатурасында «Білім-инновация» лицей-интернаты деген дербес түрдің бекітілуі; мемлекеттік қаржыландыру мен қадағалау қордың оқушыларды конкурстық іріктеу құқығымен ұштасатын гибридтік басқару моделінің қалыптасуы; жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етуде шетелдік персоналды жергілікті кадрлармен алмастыру саясатының айқындаушы рөлі туралы тұжырым көрсетілді.

Кілт сөздер: Қазақстан, қазақ-түрік лицейлері, «Білім-инновация», білім беру егемендігі, трансұлттық білім беру, жұмсақ күш, элиталық білім беру, қазақстан-түркия қатынастары.

*R.M. Zhumashev [1], D.Ye. Ote [*2], A.K. Meirambekov [3]*

[1]Doctor of Historical Sciences, Professor,
Karaganda National Research University named after academician E.A. Buketov,
Kazakhstan, Karaganda
e-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-9806-3997

*[*2]President of the International Public Foundation "Bilim-Innovation",*
Kazakhstan, Astana
e-mail: razdvatri45100@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-4344-1021

[3]PhD, assistant professor
Karaganda National Research University named after academician E.A. Buketov,
Kazakhstan, Karaganda
e-mail: greatvoron8@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5240-6446

NATIONALIZATION OF A TRANSNATIONAL EDUCATIONAL NETWORK: THE REORGANIZATION OF THE KAZAKH-TURKISH LYCEUMS INTO THE «BILIM-INNOVATION» SYSTEM (2016–2025)

Abstract

The article examines the institutional transformation of the Kazakh-Turkish lyceum network into the Bilim-Innovation lyceum system following the attempted coup in Turkey on 15 July 2016. The purpose of the study is to provide a comprehensive analysis of the reorganization in three dimensions: as an episode of bilateral diplomacy, as a legal and organizational restructuring, and as a case of the institutional resilience of a transnational educational network. The research tasks include reconstructing the regional context and classifying the responses of states to Ankara's demands, describing the mechanism of the diplomatic settlement of August 2016, analyzing the legal consolidation of the lyceums' new status as well as the personnel and financial changes, and assessing the continuity of the pedagogical model. The relevance of the work is determined by the fact that the Bilim-Innovation lyceums remain one of the key institutions for gifted education in the Republic of Kazakhstan, while the experience of nationalizing a foreign educational network without loss of its academic quality is of practical interest for states facing the dilemma between educational cooperation and political sovereignty. The study employed general scientific and special historical methods (historical-genetic, comparative-historical, concrete-historical, institutional analysis) based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity. The sources include the normative legal acts of the Republic of Kazakhstan, official materials of the international public foundations, Kazakhstani and international press publications from 2016 to 2026, and the scholarship of domestic and foreign authors. The results identify a typology of the four institutional trajectories followed by a single transnational network across

the states of Central and South Asia; the inscription of a distinct category, the “Bilim-Innovation boarding lyceum,” into the official nomenclature of types of educational organizations; the emergence of a hybrid governance model in which state financing and oversight coexist with the foundation's retained authority over competitive admissions and the appointment of directors; and the conclusion that the system's resilience was determined primarily by the preceding policy of replacing foreign staff with locally trained teachers.

Keywords: Kazakhstan, Kazakh-Turkish lyceums, Bilim-Innovation, educational sovereignty, transnational education, soft power, elite education, Kazakhstan-Turkey relations.

Введение

Что происходит с транснациональными образовательными сетями, когда рвется их связь с создавшей их структурой? Этот вопрос заслуживает отдельного изучения. Исследования международного образования чаще всего описывают, как образовательные модели распространяются: как заимствуются политики, как экспортируются институциональные формы, как образование работает на внешнее влияние. Обратное движение изучено гораздо хуже. Между тем сеть школ может лишиться государства-донора, и тогда принимающей стране приходится выбирать - закрыть школы, передать их новому оператору или забрать себе.

Июль 2016 года дал исследователям редкий случай. Турецкие власти, обвинив в неудавшемся военном перевороте движение Фетхуллаха Гюлена, признали его террористической организацией и стали требовать от партнеров, чтобы те закрыли у себя все связанные с движением школы. По разным оценкам, речь шла более чем о тысяче учебных заведений в ста с лишним странах, и кризис накрыл их всех разом. Однако реагировали государства по-разному. Модель обучения везде была одна, организационный тип тоже, внешнеполитическое давление исходило из одного источника - а исходов в пределах одного региона оказалось четыре. Ситуация близка к условиям естественного эксперимента и позволяет поставить вопрос о том, от чего зависит институциональная устойчивость такой сети.

Казахстанский случай в этом ряду занимает особое положение. Республика Казахстан не закрыла лицеи, не передала их турецкому государственному фонду «Маариф» и не ограничилась формальным переименованием. Сеть была сохранена, переведена под управление фондов, возглавляемых гражданами Казахстана, включена в бюджетное финансирование и получила самостоятельное закрепление в номенклатуре видов организаций образования.

Целью исследования является комплексный анализ реорганизации казахско-турецких лицеев в систему «Білім-инновация» в период с 2016 по 2025 год в трех измерениях: как эпизода двусторонней дипломатии, как правовой и организационной перестройки и как случая институциональной устойчивости транснациональной образовательной сети. В соответствии с данной целью поставлены следующие задачи:

1) реконструировать региональный контекст кризиса 2016 года и типологизировать реакции государств Центральной и Южной Азии на требования турецкой стороны;

2) проследить механизм дипломатического урегулирования августа 2016 года и охарактеризовать избранную Казахстаном модель ответа;

3) описать организационную и правовую трансформацию сети, включая закрепление нового статуса лицеев в законодательстве Республики Казахстан;

4) проанализировать кадровые и финансовые изменения и оценить степень преемственности педагогической модели и академических результатов.

Объектом исследования выступает сеть казахско-турецких лицеев (лицеев «Білім-инновация») как историко-институциональная система, включающая правовые, управленческие, кадровые и финансовые компоненты. Предметом являются конкретные механизмы и направления ее трансформации в период 2016–2025 годов.

Историография проблемы фрагментарна и разделена дисциплинарными границами. Ранний период деятельности школ движения в Центральной Азии подробно исследован Б. Балджи,

рассматривавшим их как часть транснациональной сети, распространявшей идеи тюркизма и определенную версию нравственного воспитания [1, с. 151]. Идеологическому измерению казахско-турецких лицеев посвящена работа Н. Султаммуратова и соавторов, анализирующих лицеи в рамках теории мягкой силы [2, с. 18]. Критический разбор образовательной модели дают аналитические материалы регионального экспертного сообщества [3]. Э. Оздалга назвала практику последователей движения «мирской аскезой» - личное благочестие здесь соединяется с активной работой в светских институтах [4, с. 83].

Особняком стоят исследования турецкой образовательной дипломатии после 2016 года. Б.Акгюн и М. Озкан видят в создании Фонда «Маариф» государственный ответ на то, что Анкара потеряла контроль над своим международным образовательным присутствием [5, с. 60]. О том, как две турецкие образовательные структуры соперничают между собой, писали и в отече-ственном востоковедении [6, с. 621]. Н. Якавец [7, с. 21], а также Э. Ан с соавторами [8, с. 199] описали общий контекст казахстанского образования и работы с одаренными детьми. Много фактических сведений о положении турецких преподавателей в Казахстане в 2016–2018 годах собрано в справке Совета по делам иммиграции и беженцев Канады [9].

Однако институциональную траекторию сети после 2016 года никто не описал как случай национализации. Одни работы ограничиваются тем, что фиксируют переименование. Другие спорят о том, сохранилось ли идеологическое влияние движения. За пределами анализа остаются правовой механизм трансформации, распределение полномочий между государством и фондом, наконец, место казахстанского случая в региональном ряду.

Новизна работы - во введении в научный оборот правового измерения реорганизации. Речь прежде всего об изменениях в номенклатуре видов организаций образования и о подзаконных актах, определивших порядок приема и назначения руководителей. Кроме того, строится сравнительная типология институциональных траекторий сети в шести государствах. Теоретически работа уточняет, насколько обратимы ресурсы мягкой силы, вложенные в стационарную инфраструктуру принимающего государства. Практически ее выводы могут пригодиться при разработке политики в отношении организаций образования с иностранным участием.

Материалы и методы

Источники распадаются на пять групп.

Первая - нормативные правовые акты Республики Казахстан. Ключевой из них - приказ исполняющего обязанности Министра образования и науки РК от 29 декабря 2016 года № 726, изменивший приказ Министра образования и науки РК от 22 февраля 2013 года № 50 «Об утверж-дении номенклатуры видов организаций образования» [10]. Привлекаются также действующие правила приема на обучение в организации образования [11; 12] и правила назначения на должности первых руководителей и педагогов государственных организаций образования [13].

Вторая - официальные материалы Международного общественного фонда «Білім-Инновация» и Международного общественного фонда «Білім-Орда»: сведения с официального интернет-ресурса фонда [14] и публичные заявления его руководства.

Третья - казахстанская периодическая печать 2016–2026 годов. По ней восстанавливается хронология решений и общественная реакция, но доверять ей вполне нельзя: значительная часть публикаций просто воспроизводит официальную версию событий.

Четвертая - международная пресса и аналитические издания, а также упомянутая справка Совета по делам иммиграции и беженцев Канады [9], где есть сведения, которых в казахстанских источниках нет.

Пятая - научные работы о движении Гюлена, турецкой образовательной дипломатии и образовательной политике Казахстана.

Методологически мы опираемся на принципы историзма, объективности и системности. Работа построена как исследование единичного случая с элементами сравнения: казахстанская траектория рассматривается на фоне решений Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана,

Узбекистана, Пакистана и Афганистана. Причинно-следственные связи трансформации выявлялись историко-генетическим методом, сопоставление траекторий велось историко-сравнительным. С нормативными актами и прессой мы работали конкретно-исторически. Распределение полномочий между государственными органами и фондами реконструировано средствами институционального анализа, а общественный дискурс охарактеризован с помощью элементов контент-анализа периодики.

Отдельно надо оговорить расхождение количественных данных. Источники называют разное число учреждений сети: 27, 29 и 33. Это не ошибка, и само расхождение кое-что объясняет. Министерство образования и науки РК и фонд KATEV считали лицеи, которыми фонд управлял: осенью 2016 года министерство официально заявило о 27 учреждениях [15], а публикации, пересказывавшие сообщение фонда, говорили о 29 [16]. Турецкая сторона и опиравшиеся на нее международные издания насчитывали 33, включая частные школы и вузы [17]. Разный счет означает разное понимание границ сети - а в 2016 году этот вопрос имел прямое политическое значение. Поэтому ниже мы указываем источник каждой цифры и не сводим их в один ряд.

Ограничения исследования. К внутренней документации фондов разных лет - уставам, финансовой отчетности, протоколам попечительских советов - доступа у нас не было. Полевого компонента работа не имеет: интервью с преподавателями, администраторами и выпускниками не проводились. Поэтому вопрос о том, насколько сохранилась неформальная воспитательная среда, мы ставим, но не решаем; для ответа нужно отдельное эмпирическое исследование. Наши выводы касаются институционального и правового измерения трансформации.

Результаты

Кризис июля 2016 года и региональный контекст. Попытка государственного переворота в Турции 15-16 июля 2016 года повлекла за собой масштабную внешнеполитическую кампанию. Анкара обратилась к государствам, на территории которых действовали школы, связанные с движением Гюлена, с требованием их закрытия, увязав выполнение этого требования с общим состоянием двусторонних отношений.

К моменту кризиса центральноазиатский сегмент сети уже был существенно сокращен, причем по причинам, предшествовавшим конфликту турецкого руководства с движением. Узбекистан закрыл связанные с движением школы на рубеже 1990-х и 2000-х годов; Туркменистан закрыл или национализировал большинство школ в начале 2010-х; Таджикистан прекратил деятельность семи школ в 2015 году [18; 19]. К июлю 2016 года лишь Казахстан и Кыргызстан сохраняли значительное присутствие учреждений сети [17].

Существенно, что институциональный инструмент замещения был подготовлен турецкой стороной заранее: Фонд «Маариф» был учрежден законом Великого национального собрания Турции 17 июня 2016 года, то есть менее чем за месяц до попытки переворота [20]. Фонд получил статус единственной структуры, уполномоченной осуществлять образовательную деятельность Турции за рубежом, и впоследствии принял под управление значительную часть учреждений бывшей сети [5, с. 61].

Сопоставление реакций позволяет выделить четыре институциональные траектории. Первый путь - закрытие: учреждения прекращали работу, и на их месте не возникало ничего нового. Так поступили Узбекистан, Туркменистан и Таджикистан, причем все три решения были приняты еще до кризиса 2016 года. Второй - передача турецкому государственному оператору: школы уцелели, но перешли под управление Фонда «Маариф». Этим путем двинулся Пакистан, где в ноябре 2016 года более сотне турецких преподавателей предписали покинуть страну [21], а вслед за ним Афганистан, начавший передачу школ фонду в 2017 году [19]. Третий - ребрендинг без смены оператора: Кыргызстан переименовал и перерегистрировал сеть «Себат», и она продолжила работать как «Сапат», сохранив и прежнюю организационную основу, и платное обучение [22; 23]. Четвертый - национализация, то есть казахстанский вариант. Здесь сеть тоже

уцелела, но управлять ею стали структуры во главе с гражданами принимающего государства; школы вошли в национальную систему финансирования и обрели самостоятельный правовой статус.

Различие между третьей и четвертой траекториями принципиально и часто упускается: в обоих случаях школы были переименованы, но в кыргызстанском случае изменилась вывеска при сохранении негосударственного характера и финансовой автономии сети, тогда как в казахстанском изменились собственник управляющей структуры, источник финансирования и правовой статус учреждений.

Дипломатическое урегулирование августа 2016 года. Требования турецкой стороны в отношении казахстанских лицеев были сформулированы еще до июльских событий: в июне 2016 года посол Турции в Казахстане публично заявил о деятельности структур движения в республике и призвал закрыть связанные с ним школы [24]. После попытки переворота требование приобрело ультимативный характер.

Реакция Казахстана была быстрой и демонстративной. Н.А. Назарбаев стал первым главой государства Центральной Азии, посетившим Турцию после переворота: официальный визит начался 5 августа 2016 года [25]. Показательно и то, как был обставлен сам визит - как жест политической поддержки турецкого руководства. Это смягчило конфликтность последующего отказа закрывать школы.

О чем именно договорились стороны, источники говорят достаточно надежно. На совместной пресс-конференции по итогам переговоров Назарбаев пообещал отреагировать на турецкие требования в отношении тех, чья связь с терроризмом будет доказана, но закрывать школы не обещал [17]. Reuters передало слова казахстанского президента о высылке преподавателей, связанных с движением [26]. Тогда же согласовали и процедуру: образовательным ведомствам двух стран предстояло совместно проверить учреждения [17].

Эта конструкция заслуживает внимания: перед нами пример того, что можно назвать избирательным соответствием требованиям партнера. В персональном измерении – применительно к отдельным лицам, при наличии доказательств - Казахстан требование принял. В институциональном отклонил, отказавшись закрывать учреждения. Довод был такой: школы создала казахстанская сторона на основании межгосударственного соглашения 1992 года, а значит, это казахстанские учреждения [27].

Дальнейшее развитие событий подтвердило устойчивость этой позиции. Позднее в 2016 году было объявлено о репатриации в Турцию одиннадцати преподавателей, чья причастность к перевороту была признана доказанной [24]. Однако уже через месяц после августовского визита казахстанская сторона уточнила, что школы принадлежат Казахстану и высылка преподавателей возможна лишь при наличии обвинительного приговора [19]. В сентябре 2017 года было публично сообщено о неоднократных турецких запросах на выдачу сотрудников казахстанско-турецких школ и об отказе в их удовлетворении [9]. Наконец, в марте 2018 года, когда турецкий посол заявил о предстоящей передаче бывших лицеев под управление Министерства национального образования Турции, Министерство образования и науки РК выступило с официальным опровержением самой возможности подобной меры, напомнив, что по решению государства в 2016 году все казахско-турецкие лицеи были преобразованы в лицеи «Білім-инновация» и являются полностью казахстанскими учебными заведениями [28].

Ребрендинг и организационная перестройка. Решение о переименовании было обнародовано в октябре 2016 года. Официальная версия связывала ребрендинг с 25-летием независимости Республики Казахстан и подчеркивала его инициативный характер: руководство фонда публично отрицало связь переименования с политическим давлением, указывая, что репутация сети сложилась благодаря качеству образования и системе обучения, а не аббревиатуре, и что содержание образования сохранится [29]. В сообщении фонда говорилось, что инициативу поддержали ученики, родители и директора лицеев [27].

Привязка к юбилею независимости работала вполне определенным образом: она позволяла подать трансформацию как акт национального символического строительства. Исследователь, однако, не может просто пересказывать официальный нарратив. Хронология - требование Анкары в июле, визит в Анкару в августе, объявление о переименовании в октябре - говорит о связи этих событий, и современники это замечали: часть выпускников назвала решение политическим, призванным сгладить противоречия с Турцией [16].

Перестройка не свелась к смене вывески. Фонд KATEV стал Международным общественным фондом «Білім-Инновация», а попечительский совет фонда возглавил министр образования и науки Республики Казахстан - государство получило прямое представительство в органах управления сетью. Частные школы выделили в ведение отдельной структуры, Международного общественного фонда «Білім-Орда»: ему подчиняются школы NurOrda, Galaxy и Spectrum. Во главе обоих фондов встали граждане Казахстана [14; 31].

Разделение сети на две управляющие структуры имело содержательное значение, недостаточно отмеченное в литературе. Оно позволило развести два принципиально различных режима: государственные лицеи-интернаты, финансируемые из республиканского и местных бюджетов, и частные школы, существующие на собственные заработанные средства. Тем самым бюджетное финансирование не распространялось на коммерческий сегмент, а государственный надзор концентрировался там, где присутствовали публичные средства.

Правовая институционализация нового статуса. Наиболее существенным и наименее исследованным аспектом реорганизации является ее закрепление в законодательстве. Приказом исполняющего обязанности Министра образования и науки Республики Казахстан от 29 декабря 2016 года № 726 были внесены изменения в номенклатуру видов организаций образования, утвержденную приказом от 22 февраля 2013 года № 50. В перечень специализированных организаций образования был включен самостоятельный вид - «лицей-интернат “Білім-инновация”» [10].

Значение этого акта трудно переоценить. Речь идет не о переименовании конкретных юридических лиц, а о создании особой правовой категории организаций образования, существующей в национальном законодательстве наряду с гимназией, лицеем, специализированной школой-интернатом и иными видами. Тем самым сеть, возникшая как результат международного сотрудничества с участием негосударственного актора, получила постоянное место в институциональной структуре казахстанского образования. Категория сохраняется в номенкла-туре и в последующих редакциях, включая изменения 2024 года, когда в перечень были добавлены виды, связанные с информационными технологиями [10].

Два действующих подзаконных акта раскрывают содержание сложившейся модели управления. Первый касается приема учащихся. Правила приема устанавливают, что конкурсный отбор в специализированные организации образования проводится в один тур в форме тестирования - за исключением лицеев «Білім-инновация», отбор и прием в которые осуществляются в порядке, определяемом самим Международным общественным фондом «Білім-Инновация» [11; 12]. Иными словами, государство законодательно закрепило за негосударственным фондом полномочие определять процедуру отбора в государственные лицеи-интернаты.

Второй акт касается кадров. Правила назначения на должности первых руководителей государственных организаций образования предусматривают, что кандидаты на должность руководителя лицея «Білім-инновация» освобождаются от прохождения сертификации и проходят согласование в форме собеседования с Международным общественным фондом «Білім-Инновация» - до рассмотрения их кандидатур конкурсной комиссией государственного органа [13].

Совокупность этих норм позволяет уточнить характер произошедшей трансформации. Реорганизацию 2016 года некорректно описывать как полный переход сети под государственное управление. Сложившаяся конструкция представляет собой гибридную модель: государство

приняло на себя финансирование, надзор и правовое оформление сети, а также обеспечило представительство министра образования в попечительском совете фонда; фонд же сохранил контроль над двумя институционально решающими функциями - отбором учащихся и подбором руководящих кадров. Именно эти функции определяют долгосрочное воспроизводство образовательной модели.

Кадровая трансформация. Кадровый вопрос был центральным пунктом турецких требований и одновременно наиболее уязвимым местом сети. Ключевое обстоятельство, объясняющее устойчивость системы, сложилось задолго до 2016 года. В первые годы работы лицеев турецкие преподаватели составляли подавляющее большинство персонала, но к моменту кризиса картина стала совсем другой: по данным справочных и медийных публикаций, в учреждениях сети работало около 1200 преподавателей, и свыше 90 % из них были гражданами Казахстана [31]. Такая пропорция сложилась не сама собой. С конца 1990-х годов сеть последовательно набирала ассистентами выпускников казахстанских университетов, владевших казахским, русским и английским, - из них и выросло первое поколение отечественных преподавателей, готовых вести обучение по-английски.

Отсюда следует главное: к 2016 году операционно сеть от турецкого персонала уже не зависела. Выполни Казахстан требование о высылке преподавателей целиком - образовательный процесс все равно уцелел бы. Устойчивость системы к политическому шоку обеспечили не решения 2016 года, а двадцать лет кадровой политики, предшествовавшей кризису.

Замещение выбывших специалистов осуществлялось за счет привлечения преподавателей из более чем десяти стран, включая Великобританию, Индию, Австралию, ЮАР и Чили [31]. Этот процесс не только компенсировал кадровые потери, но и снизил зависимость сети от одной страны-донора, дополнительно интернационализировав педагогический состав.

Вместе с тем институциональный успех реорганизации имел цену, которую необходимо зафиксировать. Помимо одиннадцати преподавателей, репатриированных в Турцию в 2016 году, значительное число турецких сотрудников покинуло страну вследствие невозобновления виз. Документированные свидетельства показывают, что для многих из них речь шла не о карьерных, а об экзистенциальных рисках: преподаватели, проработавшие в Казахстане полтора-два десятилетия и укоренившиеся в местном сообществе, опасались задержания по возвращении на родину и искали возможности выезда в третьи страны [24]. Практика невозобновления виз затрагивала и сотрудников связанных организаций высшего образования [24]. Позиция казахстанской стороны в вопросах выдачи этих лиц оставалась ограничительной: требование доказанности причастности и наличия обвинительного приговора, а также последующий отказ в удовлетворении экстрадиционных запросов [9] удерживали кадровые изменения в административно-миграционных рамках.

Финансовая модель и организационное развитие. Финансовая перестройка стала необходимым условием национализации. Государственные лицеи-интернаты «Білім-инновация» были переведены на финансирование из республиканского и местных бюджетов, тогда как Международный общественный фонд «Білім-Орда» продолжил существовать за счет собственных заработанных средств [31]. Тем самым была устранена зависимость государственного сегмента сети от внешних источников финансирования - обстоятельство, имевшее не только экономическое, но и политическое значение, поскольку именно каналы негосударственного финансирования являлись предметом претензий турецкой стороны.

Организационно система была интегрирована в национальную инфраструктуру работы с одаренными детьми, координируемую Республиканским научно-практическим центром «Дарын». По данным центра, к 2025 году под его координацией находилось 130 специализированных школ, в которых обучалось свыше 66 тысяч детей, причем из 90 интернатов 32 составляли специализированные лицеи-интернаты «Білім-инновация» [32]. Эти сведения позволяют оценить масштаб системы после реорганизации: сеть не только сохранилась, но и

расширилась по сравнению с 27–29 учреждениями 2016 года. В 2020 году сообщалось о 30 лицеях-интернатах и 10 частных школах под управлением структур системы [33].

Вопрос доступности требует осторожной формулировки. Выпускники в 2016 году опасались двух вещей: что после реорганизации лицеи превратятся в закрытые элитные учреждения и что расходы вырастут настолько, что семьям со средним достатком обучение станет не по карману [30]. В государственном сегменте этот сценарий, судя по имеющимся данным, не реализовался: бюджетное финансирование, интернатная форма и конкурсный отбор сохранились, а вместе с ними и функция социального лифта, исторически особенно важная для сельских детей. О частном сегменте того же сказать нельзя: стоимость обучения публично не раскрывается, и одно это уже сужает возможности анализа.

Преемственность педагогической модели и академические результаты. Отличительные черты образовательной модели реорганизация не затронула. Как и прежде, работают четырехъязычная система обучения, углубленная подготовка по естественно-математическим дисциплинам, интернатная форма, а в значительной части учреждений и раздельное обучение [31]. Базовым механизмом комплектования остался конкурсный отбор, причем его процедуру законодательно закрепили за фондом [11].

Спада в академических результатах не видно. За все время существования системы около 4000 ее учащихся побеждали на международных интеллектуальных олимпиадах или входили в число призеров; много лет подряд лицеисты составляли костяк сборных Республики Казахстан на международных предметных соревнованиях [31].

Последние годы говорят скорее о росте, чем о стагнации. На областном этапе Республиканской предметной олимпиады учащиеся системы взяли по итогам 2023/24 учебного года 383 золотые, 457 серебряных и 498 бронзовых медалей; в 2024/25 году - 442, 466 и 489; в 2025/26 году - 473 золотые, 451 серебряную и 561 бронзовую, всего 1485 наград, лучший результат за последние годы [34].

Развивалась система и организационно. В 2024 году в номенклатуру видов организаций образования вошли специализированная школа-лицей информационных технологий и специализированный лицей информационных технологий [10] - так в системе появились профильные лицеи информационно-технологического направления.

Общественная реакция. Образовательное сообщество отреагировало на переименование по-разному, но до организованного протеста дело не дошло. Резче всех высказывалась часть выпускников, и претензий было две: решение назвали политическим вопреки официальной символической мотивировке [16], а кроме того, тревожились о практических последствиях - сохранится ли спонсорская поддержка, останется ли обучение доступным, что будет с уже сложившейся репутацией [30]. Звучала и противоположная точка зрения: одни выпускники отнеслись к переименованию нейтрально, рассудив, что от смены названия содержание образования не изменится, а сотрудники системы ребрендинг поддержали, подчеркивая неизменность образовательных подходов [30].

Важно, что коллективной институциональной реакции не последовало. Ассоциация выпускников с централизованными заявлениями не выступила; общественный дискурс складывался из отдельных высказываний, расходившихся в основном через СМИ и социальные сети. Толковать это можно двояко - либо реорганизацию приняли как политически неизбежную, либо выпускные сети были организационно слабы; выбрать между этими объяснениями имеющиеся источники не позволяют.

Обсуждение

Теория мягкой силы определяет ее как способность привлекать, а не принуждать, и к образовательным сетям ее обычно прикладывают со стороны государства-донора [2]. Казахстанский случай высвечивает измерение, которое проработано слабо: ресурс мягкой силы, овеществленный в институтах на территории принимающего государства, это государство

может отчудить. Школы, которые десятилетиями считали каналом внешнего культурного присутствия, за несколько месяцев переопределили как национальный образовательный актив - и сами институты при этом уцелели. Мягкая сила, вложенная в стационарную инфраструктуру, беззащитна перед суверенным решением принимающей стороны. Показательно, что компенсировать утрату через Фонд «Мааріф» в Казахстане не удалось: новый иностранный оператор республике был не нужен, свои кадры и своя управленческая структура у нее уже имелись [5; 20].

Сравнение траекторий показывает, при каких условиях национализация оказалась возможной. Во-первых, к моменту кризиса доля местного персонала была высока, и сеть работала независимо. Во-вторых, лицеи были встроены в государственную систему образования - работали по государственным стандартам, координировались с министерством, имели статус областных учреждений, - так что юридический переход технически не составлял труда. В-третьих, у государства нашлись деньги, чтобы принять сеть на бюджет. В-четвертых, дипломатический капитал позволил Казахстану отклонить институциональное требование, приняв персональное. Показательно, что Кыргызстан, у которого первых двух условий было меньше, а третьего - существенно меньше, обошелся ребрендингом, оставив сеть негосударственной, и в последующие годы продолжал испытывать давление [22]. А Пакистан и Афганистан, не имевшие для этих школ собственной кадровой базы, передали их турецкому оператору [19; 21].

Правовой анализ не дает назвать произошедшее полным огосударствлением. За международным общественным фондом остались полномочия определять порядок отбора учащихся и согласовывать кандидатуры руководителей, а значит, механизмы институционального воспроизводства прямому государственному управлению не подчинены. В этой конструкции можно увидеть рациональный компромисс: государство сохранило работающую систему, не тронув ее управленческое ядро. Но она же оставляет открытым вопрос, который уже ставили исследователи, - насколько преемственна неформальная среда лицеев [2; 3]. По нормативным актам и газетным публикациям на него не ответить, нужно полевое исследование.

Была у реорганизации и обратная сторона, о которой в литературе пишут редко: министерский надзор над учреждениями, прежде довольно самостоятельными в управлении, стал прямым и плотным. Министр образования вошел в попечительский совет фонда, система была интегрирована в контур координации центра «Дарын» [32], на нее распространились общие требования к государственным организациям образования - пространство институциональной автономии сузилось. Как это оценивать, зависит от точки зрения: для образовательного суверенитета это достижение, для институционального разнообразия - издержка.

Наконец, официальный нарратив, где переименование выглядит инициативным ребрендингом к 25-летию независимости, буквально принимать нельзя, но и отбрасывать целиком не стоит: символическая мотивировка реально легитимировала решение и помогла сообществу его принять. Медийные источники, на которых во многом строится база, передают позиции сторон конфликта и требуют перекрестной проверки - мы проводили ее настолько, насколько находились альтернативные свидетельства.

Заключение

Из проведенного исследования следует несколько выводов.

Реорганизация казахско-турецких лицеев 2016 года была случаем национализации транснациональной образовательной сети. Эта институциональная траектория отличается и от закрытия, которое выбрали Узбекистан, Туркменистан и Таджикистан, и от передачи турецкому государственному оператору, на которую пошли Пакистан и Афганистан, и от ребрендинга с сохранением прежнего оператора, осуществленного Кыргызстаном.

Дипломатический механизм урегулирования держался на том, что персональное и институциональное измерения турецких требований были разведены: первое Казахстан принял

при наличии доказательств, второе последовательно отклонял - и при этом сохранил характер отношений с Анкарой.

Правовое оформление трансформации переименованием не ограничилось: приказ от 29 декабря 2016 года № 726 ввел в номенклатуру видов организаций образования самостоятельный вид - «лицей-интернат "Білім-инновация"», и сеть получила постоянное место в институциональной структуре казахстанского образования.

Сложившаяся модель управления гибридна. Государство взяло на себя финансирование, надзор и правовое оформление, а международный общественный фонд сохранил право определять порядок отбора учащихся и согласовывать кандидатуры директоров. Национализованы оказались собственность и статус, но не механизмы институционального воспроизводства.

Устойчивость системы к политическому шоку обеспечили главным образом факторы, сложившиеся до кризиса, и прежде всего последовательное замещение иностранного персонала местными кадрами. Педагогическое качество сети воспроизводится независимо от того, какой стране принадлежит управляющая структура, – это подтверждает динамика олимпиадных результатов вплоть до 2026 года.

Институциональный успех реорганизации дорого обошелся части турецкого педагогического состава: эти люди покинули страну из-за репатриации или невозобновления виз. В вопросах экстрадиции казахстанская сторона при этом держалась ограничительной линии.

Дальнейшее исследование должно прежде всего восполнить эмпирические пробелы. Необходимы полевое исследование с интервьюированием преподавателей, администраторов и выпускников разных поколений для оценки степени преемственности образовательной и воспитательной среды; анализ уставных документов фондов в редакциях разных лет; количественное исследование образовательных траекторий выпускников после 2016 года; систематическое сравнение казахстанской и кыргызстанской моделей на основе полевых данных обеих стран.

Список использованной литературы:

1. Balcı B. Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and Their Role in the Spreading of Turkism and Islam // Religion, State and Society. – 2003. – Vol. 31, No. 2. – Pp. 151–177.

2. Sultanmuratov N. et al. Kazakh-turkish lyceums: promotion of gülenism in Kazakhstan //Central Asia and The Caucasus. – 2020. – Т. 21. – №. 2. – С. 17-27.

3. Что скрывается за фасадом турецких лицеев в Центральной Азии? // Central Asia Analytical Network. – 2017. https://www.caa-network.org/archives/13687 (дата обращения: 05.09.2026)

4. Özdalga E. Worldly Asceticism in Islamic Casting: Fethullah Gülen's Inspired Piety and Activism // Critique. – 2000. – Vol. 17. – Pp. 83–104.

5. Akgün B., Özkan M. Turkey's entrance to international education //Insight Turkey. – 2020. – Т. 22. – №. 1. – С. 59-71.

6. Чедия А. Р. Деятельность турецкого просветительского фонда «Маариф» в контексте противостояния движению «Хизмет» //Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. – 2023. – Т. 23. – №. 4. – С. 620-642.

7. Yakavets N. Reforming Society through Education for Gifted Children: The Case of Kazakhstan // Research Papers in Education. – 2014. – Vol. 29, No. 4. – Pp. 1–21.

8. Ahn E.S., Dixon J., Chekmareva L. Looking at Kazakhstan's Higher Education Landscape: From Transition to Transformation Between 1920 and 2015 // 25 Years of Transformations of Higher Education Systems in Post-Soviet Countries. – Cham: Springer, 2018. – Pp. 199–227.

9. Kazakhstan: The Fethullah Gülen Movement (Hizmet Movement), Including Activities and Regions of Operation; Treatment by Society and Authorities; State Protection (2016 – July 2018). KAZ106139.E // Immigration and Refugee Board of Canada. – 2018. https://www.ecoi.net/en/document/2015738.html (дата обращения: 05.09.2026)

10. Об утверждении номенклатуры видов организаций образования: приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 22 февраля 2013 года № 50 (с изменениями, внесенными приказом и.о. Министра образования и науки РК от 29 декабря 2016 года № 726; приказами и.о. Министра просвещения РК от 21 июня 2024 года № 156 и от 28 июня 2024 года № 165) // ИПС «Әділет». https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1300008390 (дата обращения: 05.09.2026)

11. Об утверждении правил приема на обучение в организации образования, реализующие общеобразовательные учебные программы начального, основного среднего и общего среднего образования // ИПС «Әділет». https://adilet.zan.kz/rus/docs/V21G0004884 (дата обращения: 05.09.2026)

12. Об утверждении Типовых правил приема на обучение в организации образования, реализующие общеобразовательные учебные программы начального, основного среднего и общего среднего образования // ИПС «Әділет». https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017553 (дата обращения: 05.09.2026)

13. Об утверждении правил назначения на должности, освобождения от должностей первых руководителей и педагогов государственных организаций образования // ИПС «Әділет». https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1200007495 (дата обращения: 05.09.2026)

14. Международный общественный фонд «Білім-Инновация»: официальный интернет-ресурс. https://bil.edu.kz (дата обращения: 05.09.2026)

15. Kazakhstan and Kyrgyzstan Reject Turkish Calls to Close Gülen Schools // The Diplomat. – 2016. https://thediplomat.com (дата обращения: 05.09.2026)

16. Выпускники КТЛ считают переименование лицеев политическим решением // Kursiv Media. – 20.10.2016. https://kz.kursiv.media/2016-10-20/vypuskniki-ktl-schitayut-pereimenovanie-liceev-politicheskim-resheniem/ (дата обращения: 05.09.2026)

17. Nazarbaev Pledges to Purge 'Terror Links' from Kazakh Schools During Turkey Visit // Radio Free Europe/Radio Liberty. – 06.08.2016. https://www.rferl.org (дата обращения: 05.09.2026)

18. Turkish Targeting of Gülen Movement Reaches into Central Asia // The Diplomat. – 26.07.2016. https://thediplomat.com/2016/07/turkish-targeting-of-gulen-movement-reaches-into-central-asia/ (дата обращения: 05.09.2026)

19. Afghanistan Plays Turkey's Game, Arrests Teachers Reportedly Linked to Gulen // The Diplomat. – 13.12.2017. https://thediplomat.com/2017/12/afghanistan-plays-turkeys-game-arrests-teachers-reportedly-linked-to-gulen/ (дата обращения: 05.09.2026)

20. Turkish Maarif Foundation: официальный интернет-ресурс. https://turkiyemaarif.org (дата обращения: 05.09.2026)

21. Pakistan to Deport 'Gulen-Linked' Turkish Teachers // Press TV. – 16.11.2016. (дата обращения: 05.09.2026)

22. In Kyrgyzstan, Erdogan Again Warns of Gulen Network Coup // The Diplomat. – 03.09.2018. https://thediplomat.com/2018/09/in-kyrgyzstan-erdogan-again-warns-of-gulen-network-coup/ (дата обращения: 05.09.2026)

23. Kyrgyzstan and Turkey: There's No Getting Past Gulen // Eurasianet. – 2019. https://eurasianet.org/kyrgyzstan-and-turkey-theres-no-getting-past-gulen (дата обращения: 05.09.2026)

24. 'They'll Take Us Into Custody': Turkish Teachers in Kazakhstan Fear Going Home // Radio Free Europe/Radio Liberty. – 08.10.2017. https://www.rferl.org/a/kazakhstan-turkey-teachers-gulen-repatriation/28780416.html (дата обращения: 05.09.2026)

25. Kazakh Leader Heads to Turkey to Explain Decision over Gulen Schools // bne IntelliNews. – 05.08.2016. https://www.intellinews.com/kazakh-leader-heads-to-turkey-to-explain-decision-over-gulen-schools-103525 (дата обращения: 05.09.2026)

26. Gümrükçü T., Yackley A.J. Kazakhstan to Expel Teachers Linked with Gulen Movement: Nazarbayev // Reuters. – 05.08.2016. (дата обращения: 05.09.2026)

27. Казахско-турецкие лицеи переименуют в «Білім-инновация лицейі» // Власть. – 17.10.2016. https://vlast.kz/novosti/19767-kazahsko-tureckie-licei-pereimenuut-v-bilim-innovacia-liceji.html (дата обращения: 05.09.2026)

28. МОН РК: «Білім-инновация лицейі» – полностью казахстанские заведения // Informburo.kz. https://informburo.kz/novosti/mon-rk-blm-innovaciya-licey-polnostyu-kazahstanskie-zavedeniya.html (дата обращения: 05.09.2026)

29. Стали известны причины переименования казахско-турецких лицеев // Tengrinews.kz. – 18.10.2016. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/stali-izvestny-priciny-pereimenovaniia-kazaxsko-tureckix-304378/ (дата обращения: 05.09.2026)

30. Выпускники КТЛ высказались по ситуации с переименованием // Tengrinews.kz. – 18.10.2016.https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/vyipuskniki-ktl-vyiskazalis-po-situatsii-s-pereimenovaniem- 304387/ (дата обращения: 05.09.2026)

31. Лицеи «Білім-Инновация» // Scoreboard, Beyond Curriculum Foundation. https: //scoreboard.bc-pf.org/organizations/6153bb5bd7af56e7d9894c8a (дата обращения: 05.09.2026)

32. Поддержка одаренных детей – ключевая задача. Республиканский научно-практический центр «Дарын». – 2025. https://www.bilim.expert (дата обращения: 05.09.2026)

33. Открывается лицей-интернат для одаренных девочек // Актюбинский вестник. – 2020. https://avestnik.kz/otkryvaetsya-liczej-internat-dlya-odarennyh-devochek/ (дата обращения: 05.09.2026)

34. Ученики БИЛ обновили рекорд, завоевав 1485 медалей на предметных олимпиадах // QRNews.kz. – 2026. https://qrnews.kz/ru/news/ucheniki-bil-obnovili-rekord-zavoevav-1-485-medaley-na-predmetnyh-olimpiadah-1eFd6 (дата обращения: 05.09.2026)

References:

1. Balcı B. Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and Their Role in the Spreading of Turkism and Islam // Religion, State and Society. – 2003. – Vol. 31, No. 2. – Pp. 151–177.

2. Sultanmuratov N. et al. Kazakh-turkish lyceums: promotion of gülenism in Kazakhstan //Central Asia and The Caucasus. – 2020. – Т. 21. – №. 2. – С. 17-27.

3. Chto skryvaetsja za fasadom tureckih liceev v Central'noj Azii? // Central Asia Analytical Network. – 2017. [in Russian]

4. Özdalga E. Worldly Asceticism in Islamic Casting: Fethullah Gülen's Inspired Piety and Activism // Critique. – 2000. – Vol. 17. – Pp. 83–104.

5. Akgün B., Özkan M. Turkey's entrance to international education //Insight Turkey. – 2020. – Т. 22. – №. 1. – С. 59-71.

6. Chediya A. R. The activities of the Turkish educational foundation "Maarif" in the context of opposition to the Hizmet movement //Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: International Relations. – 2023. – Vol. 23. – No. 4. – pp. 620-642. [in Russian]

7. Yakavets N. Reforming Society through Education for Gifted Children: The Case of Kazakhstan // Research Papers in Education. – 2014. – Vol. 29, No. 4. – Pp. 1–21.

8. Ahn E.S., Dixon J., Chekmareva L. Looking at Kazakhstan's Higher Education Landscape: From Transition to Transformation Between 1920 and 2015. – Cham: Springer, 2018. – Pp. 199–227.

9. Kazakhstan: The Fethullah Gülen Movement (Hizmet Movement). KAZ106139.E // Immigration and Refugee Board of Canada. – 2018.

10. Ob utverzhdenii nomenklatury vidov organizacij obrazovanija: prikaz Ministra obrazovanija i nauki Respubliki Kazahstan ot 22 fevralja 2013 goda № 50 // IPS «Ádılet». [in Russian]

11. Ob utverzhdenii pravil priema na obuchenie v organizacii obrazovanija // IPS «Ádılet». [in Russian]

12. Ob utverzhdenii Tipovyh pravil priema na obuchenie v organizacii obrazovanija // IPS «Ádılet». [in Russian]

13. Ob utverzhdenii pravil naznachenija na dolzhnosti, osvobozhdenija ot dolzhnostej pervyh rukovoditelej i pedagogov gosudarstvennyh organizacij obrazovanija // IPS «Ádılet». [in Russian]

14. Mezhdunarodnyj obshhestvennyj fond «Bılım-Innovacija»: official website. https://bil.edu.kz [in Russian]

15. Kazakhstan and Kyrgyzstan Reject Turkish Calls to Close Gülen Schools // The Diplomat. – 2016.

16. Vypuskniki KTL schitajut pereimenovanie liceev politicheskim resheniem // Kursiv Media. – 20.10.2016. [in Russian]

17. Nazarbaev Pledges to Purge 'Terror Links' from Kazakh Schools During Turkey Visit // RFE/RL. – 06.08.2016.

18. Turkish Targeting of Gülen Movement Reaches into Central Asia // The Diplomat. – 26.07.2016.

19. Afghanistan Plays Turkey's Game, Arrests Teachers Reportedly Linked to Gulen // The Diplomat. – 13.12.2017.

20. Turkish Maarif Foundation: official website. https://turkiyemaarif.org

21. Pakistan to Deport 'Gulen-Linked' Turkish Teachers // Press TV. – 16.11.2016.

22. In Kyrgyzstan, Erdogan Again Warns of Gulen Network Coup // The Diplomat. – 03.09.2018.

23. Kyrgyzstan and Turkey: There's No Getting Past Gulen // Eurasianet. – 2019.

24. 'They'll Take Us Into Custody': Turkish Teachers in Kazakhstan Fear Going Home // RFE/RL. – 08.10.2017.

25. Kazakh Leader Heads to Turkey to Explain Decision over Gulen Schools // bne IntelliNews. – 05.08.2016.

26. Gümrükçü T., Yackley A.J. Kazakhstan to Expel Teachers Linked with Gulen Movement: Nazarbayev // Reuters. – 05.08.2016.

27. Kazahsko-tureckie licei pereimenujut v «Bılım-innovacija liceji» // Vlast'. – 17.10.2016. [in Russian]

28. MON RK: «Bılım-innovacija liceji» – polnost'ju kazahstanskie zavedenija // Informburo.kz. [in Russian]

29. Stali izvestny prichiny pereimenovanija kazahsko-tureckih liceev // Tengrinews.kz. – 18.10.2016. [in Russian]

30. Vypuskniki KTL vyskazalis' po situacii s pereimenovaniem // Tengrinews.kz. – 18.10.2016. [in Russian]

31. Licei «Bılım-Innovacija» // Scoreboard, Beyond Curriculum Foundation. [in Russian]

32. Podderzhka odarjonnyh detej – kljuchevaja zadacha. Respublikanskij nauchno-prakticheskij centr «Daryn». – 2025. [in Russian]

33. Otkryvaetsja licej-internat dlja odarjonnyh devochek // Aktjubinskij vestnik. – 2020. [in Russian]

34. Ucheniki BIL obnovili rekord, zavoevav 1485 medalej na predmetnyh olimpiadah // QRNews.kz. – 2026. [in Russian]

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.19.31
ӘӨЖ/УДК/UDC: 9.93/94 https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.017

*G.Z. Balgabaeva *[1], Ye.V. Yarochkina [2] R.Bekmagambetov [3]*

[1] candidat of historical sciences, associate professor,
Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursenuly, Kazakhstan, Kostanay
E-mail: balgabaeva.gauhar@mail.ru; https://orcid.org/0000-0003-0146-8126

[2] candidat of historical sciences, associate professor,
Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursenuly, Kazakhstan, Kostanay
E-mail: yar.liz73@mail.ru https://orcid.org/ 0009-0006-6441-3623

[3] candidat of historical sciences, associate professor,
Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursenuly, Kazakhstan, Kostanay
E-mail: ruslan69_07@mail.ru https://orcid.org/0000-0002-4189-5766

THE ROLE OF THE KOREAN DIASPORA IN THE DEVELOPMENT OF PUBLIC EDUCATION IN NORTHERN KAZAKHSTAN (1938-1980 yy.)

Abstract

This article examines the development of public education in Northern Kazakhstan from 1938 until the late 1980s., focusing on the role of the Korean diaspora. Following their deportation and subsequent adaptation, Koreans became actively involved in the region's educational system.

Before deportation, many Koreans had studied in educational institutions in the Far Eastern region or the RSFSR. After resettlement in Northern Kazakhstan, they continued their education in higher educational institutions of regional centers, particularly at the Kostanay Teachers' Institute, and later worked as teachers in urban and rural schools. Population growth and the evacuation of civilians, especially children, during the war significantly increased the demand for teaching staff.

Over time, Koreans established themselves as qualified and innovative educators, contributing to the education of several generations. Through sustained professional effort, they gained recognition as respected members of society; among them were Honored Teachers of the Republic of Kazakhstan and prominent scholars in the field of education.

Keywords: deportation, repression, resettlement, Korean diaspora, socio-economic development of Northern Kazakhstan, public education, Korean schools, Korean teachers.

Г.З. Балғабаева *[1], *Е.В. Ярочкина* [2] *Р.К. Бекмағамбетов* [3]

[1] *тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы, Қостанай, E-mail: balgabaeva.gauhar@mail.ru;* https://orcid.org/0000-0003-0146-8126

[2] *тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы, Қостанай, E-mail: yar.liz73@mail.ru https://orcid.org/ 0009-0006-6441-3623*

[3] *тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы, Қостанай E-mail: ruslan69_07@mail.ru https://orcid.org/0000-0002-4189-5766*

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КОРЕЙ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ХАЛЫҚТЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМЫТУДАҒЫ РӨЛІ (1938-1980 жж.)

Аңдатпа

Мақалада корей диаспорасының қатысуы мысалында 1938 жылдан 1980 жылдардың аяғына дейін Қазақстанның солтүстігінде халықтық білім беруді дамыту қарастырылады. Депортациядан және кейіннен бейімделуден кейін корейлер аймақтың білім беру жүйесіне белсенді түрде қосылды. Депортацияға дейін корейлер Қиыр Шығыс аймағындағы немесе РСФСР-дегі оқу орындарында оқыды. Солтүстік Қазақстан аумағына қоныс аударғаннан кейін олар мүмкіндікті пайдаланып, облыс орталықтарының жоғары оқу орындарында, атап айтқанда Қостанай мұғалімдер институтында оқуын жалғастырды. Педагогикалық білім алғаннан кейін корей қоғамдастығының өкілдері өздерін қала және облыс мектептерінде педагог ретінде белсенді түрде жүзеге асырды. Соғыс кезеңінде халықтың өсуі және бейбіт тұрғындарды, әсіресе балаларды осы аймаққа эвакуациялау педагогикалық кадрларға деген қажеттілікті едәуір арттырды.

Корей педагогтары өздерін білім беру процесіне және жастардың бірнеше ұрпағын тәрбиелеуге елеулі үлес қосқан білікті жаңашыл ретінде көрсетті. Олар өздерінің қажырлы еңбектерімен елдің лайықты азаматтарының мәртебесін дәлелдеді. Олардың ішінде Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген мұғалімдері мен ғалым-педагогтары бар, бұл отандық білім беру жүйесіндегі корей диаспорасының интеграциясы мен кәсіби дамуының жоғары деңгейін көрсетеді.

Түйінді сөздер: депортация, қуғын-сүргін, қоныс аудару, корей диаспорасы, Солтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы, халыққа білім беру, корей мектептері, мұғалімдер.

Г.З. Балгабаева[1], *Е.В. Ярочкина*[2], *Р.К.Бекмагамбетов*[3]

[1] *кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан*
E-mail: balgabaeva.gauhar@mail.ru; https://orcid.org/0000-0003-0146-8126

[2] *кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан*
E-mail: yar.liz73@mail.ru https://orcid.org/ 0009-0006-6441-3623

[3] *к.и.н., ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Казахстан*
E-mail: ruslan69_07@mail.ru https://orcid.org/0000-0002-4189-5766

РОЛЬ КОРЕЙСКОЙ ДИАСПОРЫ В РАЗВИТИИ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ (1938–1980 гг.)

Аннотация

В статье рассматривается развитие народного образования на севере Казахстана с 1938 года до конца 1980-х годов, на примере участия корейской диаспоры. После депортации и последующей адаптации корейцы активно включились в систему образования региона.

До депортации корейцы обучались в учебных заведениях Дальневосточного региона или РСФСР. После переселения на территорию Северного Казахстана, они воспользовались возможностью и продолжили учиться в вузах областных центров, в частности в Кустанайском учительском институте. Получив педагогическое образование, представители корейской общины активно реализовали себя в качестве педагогов в школах города и области. Рост населения и эвакуация гражданских лиц, особенно детей, в период войны в этот регион, значительно увеличил потребность в педагогических кадрах.

Корейские педагоги проявили себя как квалифицированные новаторы, внесшие значительный вклад в образовательный процесс и воспитание нескольких поколений молодежи. Они убедительно доказали своим упорным трудом статус достойных граждан страны. Среди них имеются заслуженные учителя Республики Казахстан и ученые-педагоги, что свидетельствует о высоком уровне интеграции и профессионального развития корейской диаспоры в отечественной системе образования.

Ключевые слова: депортация, репрессии, переселение, корейская диаспора, социально-экономическое развитие Северного Казахстана, народное образование, корейские школы, учителя.

Introduction

The education system of the Republic of Kazakhstan has developed in conditions of ethnic and cultural diversity, making the interaction between state educational institutions and ethnic communities an important subject of historical research. The Korean diaspora of Northern Kazakhstan is of particular interest because its formation and development were closely connected with deportation, resettlement, social adaptation, and integration into Soviet society.

The Korean diaspora in Northern Kazakhstan emerged as a result of the forced resettlement of Koreans from the Soviet Far East in the late 1930s. These processes affected patterns of settlement, access to education, professional trajectories, and the preservation of ethnocultural identity. Under Soviet conditions, when institutional opportunities for maintaining national cultural practices were limited, education became an important channel of social mobility, professional development, and integration into the wider society.

Education should therefore be considered not only as an institutional mechanism for transmitting knowledge but also as a sphere in which socialization, professional formation, and cultural practices intersected. In the multiethnic regions of Northern Kazakhstan, schools and pedagogical institutions operated within a state system that increasingly emphasized common educational standards while also responding, at different periods, to the needs of ethnic groups. This creates a basis for examining the relationship between educational integration and the preservation of elements of Korean cultural identity.

The historiography provides a general framework for understanding these processes, but the educational history of Koreans in Northern Kazakhstan remains insufficiently studied as a distinct regional problem. V.A. Ten and Ten V.A. and B.B. Pak examined deportation and the fate of Far Eastern Koreans on the basis of archival materials [1]. G.K. Zadorozhny studied the development of schools in Kazakhstan in 1946–1970 [2], while I.K. Ternovoy examined the organization and development of pedagogical institutes [3]. D.V. Men focused on the Korean intelligentsia in Kazakhstan [4], and Kim Seung Hwa addressed the history of Soviet Koreans [5].

N.F. Bugai's studies examined the deportation of peoples of the USSR and the forced resettlement of Koreans from the Far East to Central Asia and Kazakhstan [6]. B.R. Sherniyazdanov and K.G. Akanov considered the historical memory and adaptation experience of Koreans deported to Kazakhstan [7]. After 1991, research on Korean history in Kazakhstan expanded substantially. G.V. Kan and other scholars contributed to the formation of Korean studies in Kazakhstan [8]. The publication of Koreans of Kazakhstan: An Illustrated History [9] and the multi-volume History of Koreans in Kazakhstan [10] further broadened the documentary and historiographical basis of the field [11]. These studies provide important contextual information, but they do not fully reconstruct the regional dynamics of public education and the development of Korean teaching personnel in Northern Kazakhstan.

The research gap addressed in this article concerns the insufficiently systematized study of the participation of the Korean population in public education in Northern Kazakhstan from the late 1930s to the final Soviet decades. Particular attention is paid to changes in the network of schools, the position of Korean-language education, access to secondary and higher education, teacher training, and the relationship between migration, urbanization, and educational trajectories.

The aim of the study is to reconstruct and interpret the role of the Korean diaspora in the development of public education in Northern Kazakhstan from the late 1930s to the dissolution of the Soviet Union, with particular attention to school education, teacher training, educational mobility, and the preservation of Korean-language and cultural practices.

The study addresses the following research questions:

1. How did Soviet educational policies affect the organization of education for Korean children in Northern Kazakhstan?
2. How did the number and professional composition of Korean teachers change during the Soviet period?
3. What relationship can be identified between migration, urbanization, and the educational trajectories of Korean youth?
4. To what extent did the expansion of access to public and higher education coexist with the reduction of institutional opportunities for Korean-language education?

Materials and Methods

The study is based on archival documents, statistical materials, published documentary collections, historiographical works, and memoir and interview materials cited in the manuscript. Archival materials were examined in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, and regional archives, including the State Archives of the North Kazakhstan and Kostanay regions. The principal documentary groups include fonds of administrative

institutions, educational authorities, and economic and cultural organizations. Some of the archival documents cited in the article are introduced into scholarly circulation for the first time.

The source base is uneven because access to some archival fonds remains limited as a result of incomplete declassification. For this reason, the authors used source triangulation: information from administrative records was compared, where possible, with statistical data, correspondence, reports, published documentary collections, and memoir or interview evidence. This procedure was used to reduce dependence on a single type of source and to identify discrepancies between official policy statements and their implementation at the regional level.

The research employs several specific historical methods. The historical-genetic method was used to trace changes in Korean educational institutions and teaching personnel over time. The problem-chronological method was used to organize the material into the main stages of the period: deportation and wartime adaptation; postwar expansion of education; the reduction of Korean-language schooling; and the development of professional and higher education in the 1960s–1980s. The comparative-historical method was used to compare educational conditions in different northern regions and to compare policy decisions with their documented regional implementation.

Source criticism was applied to establish the provenance, purpose, authorship, and institutional context of archival documents and to distinguish normative decisions from evidence of their implementation. Documentary content analysis was used to identify recurring themes in reports, memoranda, correspondence, and statistical records, including school attendance, teacher staffing, language of instruction, educational infrastructure, and migration. Statistical analysis was used to interpret quantitative indicators of schools, pupils, teachers, migration, and educational attainment. Historical hermeneutics was used to interpret the meaning of administrative terminology and policy language within the political and institutional context of the Soviet period.

The study also uses institutional and structural-functional approaches to examine public education as a system of interconnected schools, pedagogical institutes, administrative bodies, teachers, pupils, and families. The systems approach makes it possible to relate changes in educational institutions to broader processes of migration, urbanization, labor demand, and social integration. The principles of historicism and objectivity guide the interpretation of sources, while conclusions are limited to what can be supported by the available documentary evidence.

Results

The development of Kazakhstan's general education system from 1941 to the 1970s should be considered in the context of the country's major socio-political changes. The Great Patriotic War had a direct impact on school staffing, pupil attendance, educational resources, and the organization of teaching.

The following document illustrates this:

“Order No. 803 of November 2, 1941, issued by the Regional Department of Public Education (OblONO) No. 1. Comrade P.P. Choi is to be relieved of his duties as director of the Aleksandrovskaya Secondary School of the Kostanay District on the basis of his submitted request (departure to the front). Acting Head of OblONO, Koshkina”[12, L.4].

Samson Grigorievich Kvan was likewise mobilized to the front. He was wounded several times, returned to his unit, and later sustained a severe injury during the Battle of Stalingrad. After the victory, he graduated from the Karaganda Medical Institute and worked as a physician-radiologist in the city hospital of Kostanay[13, L.1].

Koreans were employed predominantly in agriculture, while public education became one of the important professional spheres available to them. As a result, Korean professional trajectories were concentrated in both agricultural and intellectual occupations. The destruction of part of the Korean intelligentsia during the 1930s increased the importance of professional training and the formation of a new educated stratum. During the war, Korean teachers, like other educators, faced the additional task of teaching and caring for children and adolescents under difficult social and material conditions.

Owing to the mass evacuation of people from frontline cities and regions, as well as from Moscow and Leningrad, the population of Kazakhstan increased significantly. According to archival data on

evacuees relocated from the western regions of the USSR to the northern regions in 1941–1942 [14, L.1], as of October 15, 1941, 22 percent of all evacuees sent to Kazakhstan settled in the northern regions; from October 15, 1941, to January 1, 1943, this figure was approximately 17 percent. In total, the evacuated population of the northern region amounted to 137,765 persons, while across Kazakhstan the figure reached 870,620 persons, or 15 percent of all evacuees to the Kazakh SSR.

Among the arrivals were school-age children; the children of the local population and resettlers continued their studies, and children's homes from the Moscow region were also evacuated. Thus, the education system continued to function. These difficulties were characteristic of the wartime period: there was a shortage of teachers and school supplies, and many families were in dire conditions; children often lacked writing materials, clothing, and food. Despite the influx of evacuees, population density in the northern regions remained low. School classes were disrupted for four main reasons, jointly or separately[15, L.267]: low attendance; shortage of teaching staff; insufficient funding due to diversion of resources to military needs; and the remoteness of schools from pupils' places of residence.

To trace the development of Korean schools in the northern region, it is necessary to turn to the prewar years, which makes the subsequent dynamics (or regression) more visible. By 1939, two schools with 280 Korean pupils each operated in northern Kazakhstan, in the Kostanay and North Kazakhstan regions [16, L.17]. By the end of 1940–early 1941, these schools ceased to operate as Korean-language schools and were reorganized. This followed a 1938 decision of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan, "On the Reorganization of National Schools" [17, L.2], which declared the continued existence of separate national schools and special departments within Soviet schools harmful. The resolution stated that bourgeois nationalists working within the public education system of the Kazakh SSR had established special national schools (German, Bulgarian, Korean, Dungan, and others), turning them into centers of bourgeois-nationalist and anti-Soviet influence on children.

Documents concerning Korean schools in 1938–1939 contain apparently contradictory information. Rather than resolving the discrepancy through assumption, the documents should be read as evidence of changing administrative directives. The available records indicate that the policy toward separate national schools was revised and that Korean teachers continued to work in the education system despite these institutional changes [18, L.29].

It is noteworthy that during the war Koreans were increasingly appointed to district- and city-level leadership positions. This tendency indicates the growing authority, competence, Russian-language proficiency, responsibility, and diligence of Koreans, as well as the respect they commanded. They headed collective farms, including non-Korean ones, such as Pak Ki Boi, B.G. Choi, Li Gi Seb, A.I. Shegai, N.A. Hegai, and Pak M.; they also served as deputy heads of enterprises, machine-tractor stations, procurement offices, and construction organizations (V.P. Shegai, Nikolai Choi, Nikolai Pak, Pak Sen Man). School directors included L.M. Pak, A.B. Ten, A.M. Pak, S.B. Kim, K.E. Khan, and others. During this period, the Korean intelligentsia, particularly within the teaching profession, was formed and strengthened.

After the end of the Great Patriotic War, educational problems could not be resolved quickly. Korean teachers had to improve their Russian-language proficiency, as they worked in regular Russian-language schools. The implementation of universal compulsory education required the involvement of school-age children, as well as adolescents who had participated in wartime labor, in order to complete seven-year schooling. The loss of breadwinners in many families forced children and adolescents to engage in work inappropriate for their age: they left school and worked in industry, households, or collective farms. This situation is documented in the Decision of the Executive Committee of the Kostanay Region No. 94 of February 14, 1956, "On the Results of the Work of Schools of the Region for the First Half of the 1955–1956 Academic Year." The document states that 1,248 students in the region were not attending school without valid reasons. Particularly high numbers were recorded in Dzhetygara (141 person), the Karabalyk district (146 person), and Zatobolsk (125 person). Academic performance in the region was low: out of 72,965 students, only 12,328 were achieving satisfactory

results (17 percent). Performance was especially low in the Taranov district, where 18.7 percent of 4,534 pupils showed unsatisfactory results; in Kostanay city, 1,588 out of 8,482 pupils were failing in several subjects. OblONO officials identified insufficient professional training of teachers as a key factor and emphasized the need for improved qualification of teaching staff. Reassignment of teachers also occurred, with transfers from senior grades to primary levels in Russian-language schools. In other words, personnel were considered the key factor. Moreover, the war deprived many children of parental care and shelter, which increased the demand for trained caregivers in children's homes.

From 1945 to 1958, the number of seven-year schools attended by Korean children increased from 37 to 66, and the number of secondary schools from 12 to 22; many young men and women entered higher educational institutions, as higher education increasingly became a pathway into various professional spheres [19,p.212]. Teachers of Korean nationality returned from the labor army, and attention turned to the future. Education was widely regarded within the Korean community as a guarantee of a stable future.

The postwar decade was significant for the Korean population because instruction in the native language was practiced in schools of the Kazakh SSR that had a sufficient number of Korean pupils. Where the proportion of the Korean population was high or where they lived in compact settlements, it was considered feasible to maintain a staff of Korean-language teachers. However, archival evidence indicates an opposite trend.

A characteristic example is the memorandum of A. Sembaev, Deputy Minister of Education of the Kazakh SSR, addressed to Suzhikov, Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, dated September 19, 1953, "On the State of the Education of Children of Korean Nationality in the Schools of the Republic" [20, L.32]. The memorandum notes that children of Korean nationality were mainly educated in Russian-language schools. The study of the native language beyond the standard curriculum, it argued, would overload pupils; therefore, adjustments were proposed, namely, that Korean-language instruction be introduced at the expense of Kazakh-language lessons. Sembaev also stated that the necessary conditions existed, including teaching staff and literature, which was planned to be supplied through the Moscow book distribution agency (Moskovskiy knigotorg).

On December 26, 1953, Protocol No. 34 of the Secretariat of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan recorded the approval of the Ministry of Education's proposal to introduce Korean-language study and literary reading in selected schools with Korean pupils. The Ministry of Education was instructed to provide teachers, textbooks, teaching aids, and curricula. The document was signed by Zh. Shayakhmetov, Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan [21, L.32]. This decision indicates that limited institutional support for Korean-language education remained possible in the mid-1950s.

However, five years later, according to an information note of the Ministry of Education of the Kazakh SSR requested by the Department of Science, Higher Educational Institutions, and Schools of the Central Committee (May 15, 1958), officials considered it inexpedient to transfer Korean pupils to instruction in their native language in all subjects. This decision was justified by the insufficient concentration of the Korean population required to open separate schools or parallel classes, as well as the lack of material and technical resources, including textbooks and teaching aids in the Korean language for all subjects.

An analysis of these documents reveals a persistent tendency, also reflected in a letter addressed to N.I. Belyaev, a member of the Presidium of the Central Committee of the CPSU, dated May 12, 1958, and signed by Nam Kharen, executive editor of the newspaper "Lenin Kichi". The letter emphasizes that, in the Far East, Korean national culture had been represented by theaters, libraries, radio broadcasting, two higher educational institutions, and five secondary specialized institutions, and that five national newspapers had been published. In the Kazakh SSR, the Korean intelligentsia continued to grow; however, a critical situation had developed in the preservation of national culture, especially the language.

In support of Nam Kharen's statement, the following facts may be cited. In the northern regions of Kazakhstan, no schools offering instruction in the Korean language remained [22, L.4], while three

schools in the southern regions taught children without textbooks or curricula. Across the republic, only seven teachers had a good command of the Korean language [23, L.4].

The use of the Korean language had been reduced to a minimum, confined to the narrow sphere of everyday communication. With subsequent generations, even this sphere of use in many families gradually declined as representatives of the older generation passed away. National schools could have been partially preserved through the establishment of boarding schools, but this required a locally concentrated Korean population, which was possible only in the southern regions of the republic [24, p. 69].

The reorganization of the republic's school network continued until 1970, with schools being consolidated. In the northern regions of Kazakhstan, for example, the situation in Pavlodar region was as follows: rural schools totaled 526, including 230 primary schools, 185 eight-year schools, and 111 secondary schools [25, L.20]. The number of childcare institutions and children enrolled in them was as follows: in rural districts, 200 preschool institutions serving 12,193 children; in the cities of Pavlodar, Ekibastuz, and Ermak, 98 institutions serving 16,847 children [26, L.23]. At the same time, there were no schools offering Korean-language instruction.

As part of the consolidation policy, small rural settlements were gradually phased out; policy dictated that work brigades and farm sections should function only as places of employment rather than residential settlements [27, L.12]. For example, state farms in the Kzyl-Tu district of the Kokchetav region had 36 schools, 20 houses of culture and clubs, 26 libraries, 20 kindergartens and nurseries, 10 hospitals, 142 shops, 21 canteens, and four state-farm technical schools.

A comprehensive plan for educational development in the 1970s was adopted in the republic. Although not without shortcomings, archival evidence shows that its implementation produced positive results. In the northern region, small rural schools were eliminated while the number of secondary schools increased. In a number of regions and districts, pupils were provided with free meals in school canteens. Universal compulsory education policies were also implemented at large industrial enterprises, where schools for working youth, vocational schools, and technical colleges were established [28, L.20; L.69–70].

A significant factor influencing fluctuations in the school-age population was internal migration within the Kazakh SSR. The most intensive exchange occurred between the Kokchetav, Karaganda, Kustanay, North Kazakhstan, and Tselinograd regions. In this migration flow, children under 16 years of age constituted 41.6 percent, while Korean children accounted for only 0.2 percent. The share of children under six years of age - potential first graders declined in both urban and rural areas, and no Korean children were recorded in this category.

Another illustrative fact is as follows. By 1968, summaries on the number of groups and pupils studying their native language in Russian-language schools in the Kokchetav region provided data for only two languages: Kazakh and German; no reference to the Korean language appears. Although school directors (Krasnoyarsk Secondary School, N.V. Tyan; Stepnyak Boarding School of the Enbekshilder District, V.G. Pak) proposed establishing extracurricular clubs for the study of the Korean language and culture for the general development of Korean children, these initiatives were rejected [29, L.2, 4].

These data suggest that migration and demographic change affected the size and distribution of the school-age population. For cohorts born in 1962–1964, the birth rate fell to approximately seven per 100 population, indicating a demographic decline. The available evidence therefore points to the interaction of demographic change, migration, and the reorganization of the educational network.

The first group to leave were the evacuees, who returned to the liberated European regions of the USSR. Later, following the 20th Congress of the CPSU and the permission granted to deported peoples to leave Kazakhstan and return to their historical homelands, peoples of the North Caucasus made use of this opportunity. In the postwar years, migration flows remained relatively stable, with the final evacuees leaving Kazakhstan. At the same time, a counter-wave of deportees and exiles arrived: individuals who had been in Nazi captivity, former "Vlasovites," members of the OUN, those labeled

"enemies of the people," as well as new waves of special settlers, German and Japanese prisoners of war. Karlag and Steplag labor camps continued to operate, and campaigns such as the "Doctors' Plot," along with other ideological prosecutions and accusations of sabotage during postwar reconstruction, resulted in the arrival of members of the intelligentsia, many of whom later became part of Kazakhstan's intelligentsia. These processes, however, did not yet significantly affect Koreans, who remained in Kazakhstan, worked, studied, and generally did not seek to return to the Far East, as mass rehabilitation after the 20th Congress of the CPSU did not extend to them [30, L.2].

In the North Kazakhstan region, in 1970, 1,111 adolescents aged 16–17 moved from rural areas to cities, of whom 900 were girls (30 were Korean, or 0.03 percent). Of these, 20 percent entered city schools, 60 percent secondary specialized educational institutions (SSUZ), and 20 percent evening schools [31, L.4].

In the Pavlodar region, an analysis of migration motives and age groups showed two primary migration routes: from village to city and from region to region. In both cases, migrants sought more favorable living conditions and more promising employment, and urban infrastructure attracted rural residents. A total of 970 respondents completed questionnaires in Pavlodar. Among them, 144 were school-age children, 319 were aged 20–29, 122 were aged 30–39, 137 were aged 40–49, and 248 were aged 50 and older. According to the survey results, only four Korean families changed their place of residence: one moved to the Far East, one moved from region to region, and two moved from village to city.

A shortage of teaching staff emerged, as additional classes were created in urban schools of the northern regions. Urbanization required mid-level specialists, and the inflow of pupils into vocational schools increased; moving to the city also forced young people to resolve the dilemma of employment and further education. In the Pavlodar region alone, more than fifteen enterprises required young qualified workers[32, L.6], as the regional demand for labor in January 1970 amounted to 11,114 workers [33, L.12].

An important role in addressing teacher training problems was played by the government decision to unify pedagogical institutes and teacher-training colleges under the Ministry of Education. In Kazakhstan, 17 pedagogical institutes and 18 pedagogical colleges were transferred to the Ministry's jurisdiction. This reform made the accounting, recruitment, training, and placement of young specialists, as well as staff retraining and pedagogical practice, more efficient. Links between higher and secondary specialized institutions and schools were strengthened. Korean representatives of the intelligentsia increasingly appeared among academic staff and played a leading role in a number of higher educational institutions. By the 1970s, Koreans were widely represented among qualified teachers who continued to improve their professional skills [34, L.15].

Regional Councils of Working People's Deputies in northern Kazakhstan were instructed to accelerate the implementation of universal compulsory education. Decisions on the placement of schools in districts of the Kostanay region depended on economic conditions, demographic factors, and educational needs, a pattern typical for all northern regions of Kazakhstan.

Pedagogical institutes (Pavlodar, Kokchetav named after Ch. Valikhanov, Kostanay, Petropavlovsk) and teacher-training colleges operated in regional centers. Among their graduates were Korean teachers who received state honors: Honored Teacher of the Republic (Kvon E.), four recipients of the title "Excellent Worker of Public Education of the USSR," and four awarded the badge "For Excellent Work" [35].

The educational attainment of Korean teachers in the northern region increased between 1980 and 1990. Their number rose from 29 (19 women) to 66 (51 women). The number with higher education increased from 28 in 1980 to 64 in 1990. The proportion of experienced specialists also grew: in 1980, seven teachers had 11–15 years of experience and twelve had more than 15 years; by 1990, these figures had increased to 15 and 28, respectively [36, L.9, 11, 34]. Korean teachers represented disciplines including mathematics, physics, chemistry, biology, history, primary education, and vocational training. The data also indicate a continuing increase in the proportion of women in the teaching profession.

By 1970, the population of the Kazakh SSR exceeded 13 million, including 81,000 Koreans (0.6 percent), 84.2 percent of whom lived in urban areas. Internal migration within the USSR declined to a negative balance in the mid-1970s; by 1990, emigration from the Kazakh SSR reached 92,300 persons, mainly Germans and Jews. Migration intentions among Koreans, however, remained minimal, and their natural population growth during this period amounted to 12.3 percent [37, p.1-3].

Deportation, resettlement, and adaptation constituted a long process of establishing new patterns of residence, employment, and social participation. The archival evidence demonstrates the expansion of Korean participation in agriculture, education, medicine, and other professional spheres. In the educational field, the growth of the teaching workforce and educational attainment indicates the formation of a stable professional stratum within the Korean population of Northern Kazakhstan.

Discussion

The results demonstrate a complex relationship between the expansion of public education and the preservation of Korean-language education. The archival record shows that Korean children were incorporated into the general Soviet school system, while opportunities for separate Korean-language schooling narrowed. The 1938 reorganization of national schools and the subsequent closure or transformation of Korean-language schools created the institutional conditions for this transition. At the same time, the 1953 decision to introduce Korean-language study in selected schools shows that the policy was not entirely uniform and could allow limited forms of language instruction under specific administrative and demographic conditions.

These findings complement the historiographical conclusions of studies devoted to Soviet educational development, deportation, and the Korean intelligentsia [2–7]. Previous research established the broader context of deportation, adaptation, and educational development, whereas the archival evidence examined here makes it possible to specify how these processes unfolded in Northern Kazakhstan. In particular, the regional documents show that the disappearance of Korean-language schools did not mean the exclusion of Koreans from education. On the contrary, Koreans increasingly participated in the common Russian-language school system and in pedagogical and higher educational institutions.

The quantitative evidence concerning Korean teachers provides an additional dimension to this process. Between 1980 and 1990, the number of Korean teachers in the northern region increased from 29 to 66, while the number with higher education rose from 28 to 64 [36, L.9, 11, 34]. This indicates the consolidation of a qualified professional stratum. The evidence is consistent with the broader historiographical emphasis on the development of the Korean intelligentsia in Kazakhstan [4, 8–11], while providing a more specific regional illustration of that process.

Migration and urbanization also influenced educational trajectories. The data for Northern Kazakhstan and Pavlodar show that movement from rural areas to cities was associated with access to schools, secondary specialized institutions, employment, and urban infrastructure. At the same time, the very small share of Korean children in some migration flows indicates that the educational changes observed in the region cannot be explained by Korean migration alone. Rather, Korean educational trajectories were embedded in broader demographic, economic, and institutional transformations of Soviet Northern Kazakhstan.

The evidence therefore suggests that integration into the Soviet public education system and the weakening of institutional Korean-language education developed simultaneously. Education created opportunities for social mobility and professional advancement, particularly through teacher training and higher education, but these opportunities increasingly operated through common Soviet educational institutions rather than separate national schools. This dual process helps explain how the Korean population could achieve a relatively high level of educational and professional participation while the institutional use of the Korean language in Northern Kazakhstan declined.

5. Conclusion

The study shows that the development of public education among the Korean population of Northern Kazakhstan proceeded through several interconnected stages. The late 1930s and wartime period were characterized by forced resettlement, adaptation to new regional conditions, and the reorganization of the educational network. In the postwar period, access to seven-year, secondary, specialized secondary, and higher education expanded, while the institutional basis of separate Korean-language schooling became progressively narrower.

The archival evidence identifies a significant discrepancy between the formal recognition of the possibility of Korean-language instruction and the conditions for its sustained implementation. The 1953 decision to introduce Korean-language study in selected schools was followed by the 1958 assessment that transferring Korean pupils to instruction in their native language in all subjects was impractical because of population concentration and shortages of textbooks and teaching materials [20–23]. By the late 1960s, archival records from the northern regions no longer document functioning Korean-language schools, and proposals for extracurricular Korean-language and cultural activities were not implemented [29].

At the same time, the reduction of Korean-language schooling did not prevent the development of educational and professional mobility. The number of Korean teachers in the northern region increased from 29 in 1980 to 66 in 1990, while the number with higher education increased from 28 to 64 [36, L.9, 11, 34]. Korean teachers worked across a broad range of disciplines and participated in schools and higher educational institutions. These findings indicate the formation of a stable Korean professional and intellectual stratum within the common Soviet educational system.

The study therefore concludes that the role of the Korean diaspora in Northern Kazakhstan's public education was expressed primarily through participation in and professional development within the state educational system rather than through the long-term preservation of separate Korean-language institutions. Migration, urbanization, demographic change, and state educational policy jointly shaped these trajectories. The findings refine the existing historiography by demonstrating, on the basis of regional archival evidence, how educational integration and the decline of institutional Korean-language schooling occurred simultaneously during the Soviet period.

References:

1. Ten V.A., Pak B.B. Sud'ba dal'nevostochnykh koreysev, pogibshikh ot massovykh repressiy 1937-1939gg. (po materialam arkhiva UNKVD po Kustanayskoy oblasti). Dokumental'no-istoricheskiye ocherki I materialy.[The fate of Far Eastern Koreans who perished during the mass repressions of 1937-1939 (based on materials from the archives of the NKVD Directorate for the Kostanay Region). Documentary and historical essays and materials]-M.: Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, 2024.-376 p.[in Russian];

2. Zadorozhny G.K. Shkoly Kazakhstana. 1946–1970 gg. [Schools of Kazakhstan, 1946–1970]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1975.-200 p. [in Russian].

3. Ternovoy I.K. Organizatsiya i rost pedagogicheskogo instituta (1955–1960 gg.) [Organization and Growth of the Pedagogical Institute (1955–1960)].- Kostanay: KGU,2000.- Part 3. 150 p. [in Russian].

4.Men D.V. Koreyskaya intelligentsiya v Kazakhstane: istoriya I sovremennye problemy [The Korean Intelligentsia in Kazakhstan: History and Contemporary Issues]. Izvestiya koreevedov Kazakhstana, Issue 1.- Almaty: Kazakhstan, 1996. [in Russian].

5. Kim Seung Hwa. Ocherki po istorii sovetskikh koreytsev [Essays on the History of Soviet Koreans]. Almaty: Nauka, 1965. [in Russian].

6. Bugai N.F. Prinuditel'nye pereseleniya — mekhanizm osushchestvleniya natsional'noy politiki v gosudarstve (1930–1950-e gody) [Forced Resettlements as a Mechanism for Implementing National Policy in the State (1930s–1950s)].// BylyeGody,2012.- Vol. 26, №. 4. [in Russian].

7. Sherniyazdanov B.R., Akanov K.G. Deportirovannyye v Kazakhstan koreytsy: istoricheskaya pamyat'I opyt adaptatsii [Koreans deported to Kazakhstan: historical memory and adaptation experience]// Otan tarikhy, 2024. No. 2.-P.466-480. [in Russian].

8. Kan G.V. Koreytsy v Stepnom krae [Koreans in the Steppe Region]. Almaty: VShPEdilet, 2001.- 136 p. [in Russian].

9. Kan G.V., Kim, G.N., Men D.V., An V.I. Koreytsy Kazakhstana: illyustrirovannaya istoriya [Koreans of Kazakhstan: An Illustrated History]. Almaty–Seoul: STC, 1997.- 275 p.[in Russian, on English, on Kazakh].

10. Men D.V., Zhang Won Chan, Bek Tae Hen, Li En Sok, Shin Kym Bom (1998–2000) Istoriya koreytsev Kazakhstana: sbornik arkhivnykh dokumentov [History of Koreans in Kazakhstan: Collection of Archival Documents]. Vol. 1 (1998), Vol. 2 (1999), Vol. 3 (2000). Almaty–Seoul: STC,1998-2000.- 275p. [in Russian, on English, on Kazakh].

11. Kwon N.M., Kangas R. Koreytsy v kazakhsstane: voprosy vozrozhdeniya Koro Saram[Koreans in Kazakhstan: issues of the revival of Koryo Saram]//International Relation and International Law Journal.2024.T.106.№2.- P.77-88. [in English].

12. Gosudarstvennyy arkhiv Kostanayskoy oblasti[State Archive of Kostanay Region] (dalee - GAKO). F.1, OP.2, D.25, Orders of OblONO, L.4.

13. Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] (dalee CGA RK.) F.1987. OP.1. D.17. L.1.

14.CGA RK. F.1987. OP.1. D.17. L.1.

15. CGA RK. F.1490. OP.1. D.16. L.267.

16. Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan] (dalee - AP RK) F.708. OP.1. D.53b. Special file. L.17.

17. AP RK. F.708. OP. D.771. L.2. Perepiska s obkomami o reorganizatsnyy nachionalnykh shkol. Sekretno. [Correspondence with regional committees regarding the reorganization of national schools. Confidential.]

18. AP RK. F.708. OP.2/1. D.746. L.29.

19. Kim G.N., Men D.V. Istoriya i kul'tura koreytsev Kazakhstana [History and Culture of Koreans in Kazakhstan]. Almaty: Gylym, 1995.- P.212. (in Russian).

20. AP RK. F.708. OP.3/1. D.250. L.32.

21. AP RK. F.708. OP.26. D.250. L.32.

22. CGA RK. F.1692. OP.1. D.2289. L.4.

23.CGA RK. F.1692. OP.1. D.2289. L.4.

24. Zadorozhny G.K. Shkoly Kazakhstana. 1946–1970 gg. [Schools of Kazakhstan, 1946–1970]. Alma-Ata: Kazakhstan. 200 p. (in Russian).

25. CGA RK. F.1987. OP.1. D.220. L.20.

26. CGA RK. F.1987. OP.1. D.220. L.23.

27. CGA RK. F.1987. OP.1. D.315. L.12.

28. CGA RK. F.1987. OP.1. D.220. L.20; GAKO. F.2. OP.1. D.4. L.69–70.

29. CGA RK. F.1987. OP.1. D.315. L.2.

30. CGA RK. F.1987. OP.1. D.315. L.2.

31. CGA RK. F.1987. OP.1. D.317. L.4.

32. CGA RK. F.1987. OP.1. D.220. L.6.

33. CGA RK. F.1987. OP.1. D.220. L.12.

34. CGA RK. F.1692. OP.1. D.2597. L.15.

35. CGA RK. F.1692. OP.2. D.3710; D.3719; OP.1. D.297a.

36. CGA RK. F.1692. OP.2. D.2792. L.9,11,34.

37. Yarochkina Ye.V. Koreytsy Kustanayskoy oblasti: Sotsial'no-istoricheskiy aspect. 1937-1959gg. [Koreans of the Kostanay region: Social and historical aspect. 1937-1959.]. - Kyzylorda: "ABDI", 2022. – 264p. [in Russian].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тен В.А., Пак Б.Б. Судьба дальневосточных корейцев, погибших от массовых репрессий 1937-1939гг. (по материалам архива УНКВД по К устанайской области). Документально-исторические очерки и материалы.-М.:Институт востоковедения РАН, 2024.-376с.

2. Задорожный Г.К. Школы Казахстана. 1946-1970гг.-Алма-Ата:Казахстан,1975.-200с.

3. Терновой И. К. Организация и рост педагогического института (1955-1960гг).-Костанай:КГУ,2000.-ч.3.-150.

4. Мен Д.В. «Корейская интеллигенция в Казахстане: история и современные проблемы»//Известия корееведов Казахстана, Выпуск 1,Алматы: Казахстан,1996.

5. Ким Сын Хва «Очерки по истории советских корейцев».-Алматы:Наука,1965.

6. Бугай Н.Ф. Принудительные переселения - механизм осуществления национальной политики в государстве.1930-1950-е годы. Bylye Gody.2012.Vol.26.№4

7. Шерниязданов Б.Р., Аканов К.Г. Депортированные в Казахстан корейцы: историческая память и опыт адаптации// Отан тарихы, 2024. №2.-С.466-480.

8. Кан Г.В. «Корейцы в Степном крае».-Алматы:ВШП Эділет,2001.-136с.

9. Кан Г.В., Ким Г.Н., Мен Д.В., Ан В.И. Корейцы Казахстана: иллюстрированная история.-Алматы-Сеул: stc, 1997.-275с.

10. Мен Д.В., Чжан Вон Чан, Бек Тэ Хен, Ли Ен Сок, ШынКымБом «История корейцев Казахстана» – сборник архивных документов том 1, том 2, том.- Алматы-Сеул: stc, 1998-2000.-275с.

11. Квон Н.М., Кангас Р. Корейцы в Казахстане: вопросы возрождения Корё Сарам //International Relation and International Law Journal. 2024. Т.106. №2. - С.77-88.

12. Государственный архив Костанайской области (далее ГАКО). ГАКО. Ф.1. Оп.2. Д.25. Приказы ОблОНО.Л.4.

13. Центральный государственный архив Республики (далее ЦГА РК).ЦГА РК. Ф.1987. Оп.1.Д.17.Л.1.

14.ЦГА РК.Ф.1987.Оп.1.Д.17.Л.1.

15. ЦГА РК.Ф.1490.Оп.1.Д.16.Л.267.

16. Архив Президента Республики Казахстан (далее АП РК). АП РК.Ф.708.Оп.1.Д.53б.Особая папка.Л.17.

17. АП РК.Ф.708.Оп. 2/1.Д.771.Л.2. Переписка с обкомами о реорганизации национальных школ. Секретно.)

18. АП РК.Ф.708.Оп. 2/1.Д.746.Л.29.

19. Ким Г.Н., Мен Д.В. История и культура корейцев Казахстана.-Алматы:Гылым, 1995.-С.212.

20. АП РК.Ф.708.Оп. 3/1.Д.250.Л.32.

21. АП РК.Ф.708.Оп. 26.Д.250.Л.32.

22. ЦГА РК.Ф.1692.Оп.1.Д.2289.Л.4.

23. ЦГА РК.Ф.1692.Оп.1.Д.2289.Л.4.

24. Задорожный Г.К. Школы Казахстана. 1946-1970гг.-Алма-Ата:Казахстан,1975.-С.69.

25. ЦГА РК.Ф.1987.Оп.1.Д.220.Л.20.

26. ЦГА РК.Ф.1987.Оп.1.Д.220.Л.23.

27. ЦГА РК.Ф.1987.Оп.1.Д.315.Л.12.

28. ЦГА РК.Ф.1987.Оп.1.Д.220.Л.20.; ГАКО.Ф.2.Оп.1.Д.4.Л.69-70.

29. ЦГА РК.Ф.1987.Оп.1.Д.315.Л.2.

30. ЦГА РК.Ф.1987.Оп.1.Д.315.Л.2.

31. ЦГА РК.Ф.1987.Оп.1.Д.317.Л.4.

32. ЦГА РК.Ф.1987.Оп.1.Д.220.Л.6.

33. ЦГА РК.Ф.1987.Оп.1.Д.220.Л.12.

34. ЦГА РК.Ф.1692.Оп.1.Д.2597.Л.15.

35.ЦГА РК.Ф.1692.Оп.2.Д.3710. Д.3719; Оп.1.Д.297а.

36. ЦГА РК.Ф.1692.Оп.2.Д.2792.Л.9,11,34.

37.Ярочкина Е.В. Корейцы Кустанайской области: Социально-исторический аспект.1937-1959гг. -Кызылорда: «АБДИ», 2022.-264с.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.01.21
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 930:001.89
https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.018

Ж.О. Нурбетова[1], *М.А. Бесбаев*[*2], *М.А. Токжигитова*[3]

[1]*к.и.н., старший преподаватель*
Шымкентский университет, Шымкент, Казахстан
zhanarroza@mail.ru
https://orcid.org/0009-0005-0845-2305

[*2]*Докторант, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О.Жанибекова, Шымкент, Казахстан.*
E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-5478-3587

[3]*Магистр, старший преподаватель, Центрально-Азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан*
E-mail: maira5585@mail.ru
https://orcid.org/0009-0007-3196-7045

ИШАНЫ И МУЛЛЫ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ И ИХ ПРЕСЛЕДОВАНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТЬЮ

Аннотация

В данной работе рассматривается роль ишанов и мулл в религиозной и социальной жизни казахской степи до и в первые годы Советской власти, а также анализируется политика преследования духовенства со стороны советской власти. В начале XX века ишаны и муллы играли ключевую роль в распространении ислама среди казахов, а также были важными фигурами в организации общинной жизни, образовании и культуре. Однако с установлением Советской власти началась активная кампания по уничтожению религиозных институтов, что затронуло и мусульманское духовенство.

Советская власть, пропагандируя атеизм и требуя уничтожения всех религиозных проявлений, организовала репрессии против ишанов и мулл. Эти действия включали аресты, депортации, расстрелы и другие формы насилия. В результате значительное число религиозных лидеров было уничтожено или вынуждено эмигрировать. Преследования привели к разрушению традиционной религиозной структуры и глубоким изменениям в жизни казахского народа.

Работа также анализирует последствия этих преследований для казахского общества, культуры и религиозной практики, подчеркивая важность изучения этого периода для понимания исторического контекста религиозных и социальных изменений в Казахстане в XX веке.

Ключевые слова: ишаны, муллы, казахская степь, религиозное духовенство, советская власть, преследования, репрессии, атеизм, ислам, казахское общество.

Ж.О. Нурбетова[1] *М.А. Бесбаев*[*2], *М.А. Токжигитова*[3].
[1]*т.ғ.к., аға оқытушы*
Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан
zhanarroza@mail.ru
https://orcid.org/0009-0005-0845-2305

[*2]*Докторант, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан.*
E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-5478-3587

[3]*Тарих магистрі, аға оқытушы, Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан*
E-mail: maira5585@mail.ru
https://orcid.org/0009-0007-3196-7045

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ИШАНДАР МЕН МОЛДАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КЕҢЕС ӨКІМЕТІ ТАРАПЫНАН ҚУДАЛАУҒА ҰШЫРАУЫ

Аңдатпа

Бұл жұмыста Кеңес өкіметіне дейінгі және алғашқы жылдардағы қазақ даласының діни және әлеуметтік өміріндегі ишандар пен молдалардың рөлі қарастырылады, сондай-ақ Кеңес өкіметі тарапынан діни қызметкерлерді қудалау саясаты талданады. XX ғасырдың басында ишандар мен молдалар исламды қазақтар арасында таратуда шешуші рөл атқарды, сондай-ақ қоғамдық өмірді, білім мен мәдениетті ұйымдастыруда маңызды тұлғалар болды. Алайда, Кеңес өкіметінің орнауымен діни институттарды жою үшін белсенді науқан басталды, бұл мұсылман дінбасыларына да әсер етті.

Кеңес өкіметі атеизмді насихаттап, барлық діни көріністерді жоюды талап етіп, ишандар мен молдаларға қарсы қуғын-сүргін ұйымдастырды. Бұл әрекеттерге қамауға алу, депортациялау, ату және басқа да зорлық-зомбылық түрлері кірді. Нәтижесінде діни лидерлердің едәуір бөлігі жойылды немесе қоныс аударуға мәжбүр болды. Қуғын-сүргін дәстүрлі діни құрылымның жойылуына және қазақ халқының өміріндегі терең өзгерістерге алып келді.

Сондай-ақ, жұмыс қазақ қоғамы, мәдениеті мен діни практикасы үшін осы қудалаудың салдарын талдап, XX ғасырдағы Қазақстандағы діни және әлеуметтік өзгерістердің Тарихи мәнмәтінін түсіну үшін осы кезеңді зерделеудің маңыздылығын атап өтті.

Түйін сөздер: ишандар, молдалар, қазақ даласы, діни дінбасылар, Кеңес өкіметі, қуғын-сүргін, қуғын-сүргін, атеизм, ислам, қазақ қоғамы.

Zh. Nurbetova[1] *M.A. Besbayev**[2], *M.A. Tokzhigitova*[3]

[1]*Senior Lecturer Candidate of Historical Sciences,*
Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan.
zhanarroza@mail.ru
https://orcid.org/0009-0005-0845-2305

**[2]South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan.*
E-mail:madi.besbayev.79@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-5478-3587

[3]*Master of history, Senior Lecturer, Central Asian Innovation University,*
Shymkent, Kazakhstan
E-mail: maira5585@mail.ru

https://orcid.org/0009-0007-3196-7045

ISHANS AND MULLAHS IN THE KAZAKH STEPPES AND THEIR PERSECUTION BY THE SOVIET AUTHORITIES

Abstract

In this work, the role of ishans and mullahs in the religious and social life of the Kazakh steppe in the pre-Soviet and early years is considered, as well as the policy of persecution of priests by the Soviet authorities is analyzed. At the beginning of the twentieth century, ishans and mullahs played a key role in the spread of Islam among Kazakhs, as well as were important figures in the organization of public life, education and culture. However, with the establishment of Soviet power, an active campaign was launched to abolish religious institutions, which also affected the Muslim clergy.

The Soviet authorities promoted atheism and organized repressions against the ishans and mullahs, demanding the abolition of all religious manifestations. These actions included arrest, deportation, shooting, and other forms of violence. As a result, a significant number of religious leaders were destroyed or forced to emigrate. Repression led to the destruction of the traditional religious structure and profound changes in the life of the Kazakh people.

The work also analyzed the consequences of this persecution for Kazakh society, culture and religious practice and stressed the importance of studying this period in order to understand the historical context of religious and social changes in Kazakhstan in the twentieth century.

Keywords: ishans, mullahs, Kazakh steppe, religious clergy, Soviet power, repression, repression, atheism, Islam, Kazakh society.

Введение

В истории Казахстана ислам и религиозные деятели играли важную роль в формировании общественного сознания и традиций. Ишаны и муллы, как духовные лидеры, оказали существенное влияние на духовную жизнь казахского народа, их деятельность была связана с поддержанием социальной и культурной стабильности, а также с сопротивлением внешним и внутренним угрозам. Однако с установлением советской власти в 1917 году, исламская религия и её представители стали объектом жестоких преследований со стороны нового правительства. Ишаны и муллы в казахской степи столкнулись с репрессиями, целью которых было уничтожение религиозной практики и подчинение духовной власти идеологии коммунизма.

Эта статья посвящена анализу роли ишанов и мулл в религиозной жизни казахской степи, а также рассмотрению их преследований в годы существования Советской власти. Рассматриваются основные этапы преследований, методы борьбы советской власти с исламом, а также последствия этих репрессий для общества и культуры Казахстана.

Вопрос религиозного и социального устройства казахской степи в конце XIX — начале XX века имеет важное значение для понимания процессов, происходивших в обществе в период революционных и социальных преобразований. Ишаны и муллы, являющиеся представителями мусульманского духовенства, играли ключевую роль в жизни казахского населения, как в религиозной, так и в социальной сферах. Они не только выполняли религиозные обряды, но и занимались образованием, решением юридических споров и представляли интересы местного населения перед властями.

Советская власть, пришедшая к власти в России после 1917 года, не только оспорила традиционные устои казахского общества, но и начала жесткую политику преследования религиозных лидеров, включая ишанов и мулл. Этот процесс включал в себя кампании по ликвидации религиозных организаций, закрытию мечетей и медресе, а также репрессии против духовенства, что привело к значительному ослаблению религиозного влияния в казахской степи.

Цель данной статьи — исследовать роль ишанов и мулл в казахской степи до революции, а также анализировать механизмы и последствия их преследований в советский период.

Ишаны и муллы играли центральную роль в духовной жизни казахского народа, являясь носителями традиционной исламской культуры и религиозной практики. Их деятельность затрагивала не только вопросы вероучения, но и важные социальные аспекты, такие как образование, правосудие и мораль. Во времена колонизации и особенно в период советской власти религиозные лидеры столкнулись с жестким преследованием, что привело к кардинальным изменениям в духовной и социальной жизни Казахстана. В Советском Союзе проводилась политика атеизма и насильственного подавления религиозных институтов, что касалось всех религий, включая ислам. Ишаны и муллы, как важные фигуры религиозной и культурной жизни, становились объектами репрессий, их деятельность подвергалась жесткому контролю, многие из них были арестованы, депортированы или расстреляны. Исследование этого периода позволяет лучше понять методы советской власти по уничтожению традиционных институтов и религиозных практик в регионе. Преследования религиозных деятелей привели к разрушению традиционной структуры казахского общества, изменению духовных ориентиров и практик. Это также способствовало разрушению важнейших элементов культурной идентичности и самосознания казахского народа. Изучение этих процессов помогает понять, как религиозные преследования влияли на развитие общества в целом и на сохранение традиций и обычаев в условиях тоталитарного режима. Важность изучения темы сохраняется и в свете современных процессов возрождения религии в Казахстане и других постсоветских странах.

Анализ истории преследований религиозных лидеров может послужить предупреждением о возможных угрозах для свободы вероисповедания и культурной самобытности в условиях современных вызовов, таких как политическая нестабильность, борьба за идентичность и т. д. Тема преследования религиозных деятелей в советский период не является достаточно изученной в контексте казахской степи. Исследование этой темы может дополнить существующие исторические исследования и открыть новые аспекты в изучении советской политики, религиозной жизни и казахской культуры.

Таким образом, исследование ишанов и мулл в контексте их преследования советской властью актуально как с точки зрения истории, так и в рамках анализа влияния этих процессов на общественные и культурные изменения в Казахстане.

Материалы и методы

В ходе работы использовались методы историко-аналитического и контекстуального анализа. Историко-аналитический метод позволяет рассматривать события в широком

историческом контексте, выявляя взаимосвязи и динамику изменений. Контекстуальный анализ позволяет более глубоко понять причины и последствия преследования религиозных лидеров в советский период, учитывая политическую ситуацию, идеологические установки и социальные изменения. Исторический анализ позволяет рассмотреть события в хронологическом порядке, исследуя причинно-следственные связи между религиозной деятельностью и политическими изменениями. Социологический подход позволяет выявить влияние преследований на общественные группы, особенно на тех, кто в силу своей религиозной деятельности был связан с традициями и обычаями казахского народа. Контекстный анализ документов, таких как архивные материалы, воспоминания, а также публикации того времени, помогает понять, как происходило взаимодействие между властью и духовенством в условиях революционных и послереволюционных изменений.

Для написания статьи использовались данные архивных материалов, исследования, опубликованные в научных журналах, а также монографии, посвященные истории казахского народа и репрессиям в Советском Союзе. Важную роль сыграли воспоминания участников событий и работы, посвященные изучению религиозной жизни в Средней Азии и Казахстане.

Цели и задачи

Целью исследования является комплексное изучение роли ишанов и мулл в казахской степи в контексте их деятельности до и в период советской власти, а также анализа преследований этих религиозных деятелей со стороны советского режима. Это позволит понять влияние советской политики на религиозную жизнь и культуру Казахстана, а также оценить последствия репрессий для традиционного общества и духовной сферы.

Задачи исследования

Анализ роли ишанов и мулл в казахской степи:

Рассмотреть религиозную и социальную роль ишанов и мулл в традиционном казахском обществе.

Оценить их влияние на духовную жизнь, образование и правовые практики.

Исследовать, как их деятельность была связана с народными традициями и культурой.

Анализировать мероприятия советской власти, направленные на подавление религиозных институтов и ликвидацию влияния религиозных лидеров.

Исследовать основные этапы и формы преследования ишанов и мулл, включая аресты, депортации, расстрелы, а также последствия этих действий для общества.

Оценить влияние репрессий на духовную жизнь казахского народа, изменение религиозных практик и отношение к исламским традициям.

Рассмотреть последствия для дальнейшего развития образования, культуры и социальной структуры общества.

Результаты и обсуждение

Ислам был принят на территории казахской степи в период с VII по X век, однако его массовое распространение среди казахов произошло в XV-XVII веках, особенно в ходе развития культурных и экономических связей с Центральной Азией. В этом процессе важную роль сыграли именно муллы и ишаны, которые служили посредниками между исламом и традиционными религиозными представлениями казахов.

Муллы и ишаны не только служили духовными наставниками, но и становились важными социальными и политическими фигурами. Они часто были советниками ханов и аулных старейшин, участвовали в решении споров и судебных разбирательств, а также принимали участие в общественных мероприятиях. Их влияние распространялось на все слои общества: от простых людей до представителей правящей элиты [1].

Приход ислама в казахскую степь начался в VIII веке, а арабское вторжение и сходство традиционных религиозных взглядов местных тюркоязычных народов стимулировали активное распространение ислама среди коренных народов. Битва при Атлахе или Таласе, произошедшая в 751 году в Семиречье, способствовала коренному установлению ислама в

Казахстане и Средней Азии. В тюркском языке племена отказались от шаманских верований, которым они следовали до этого, и перешли к вере в Единого Аллаха и соблюдению ритуалов ислама. В казахской степи основы ишандарской школы начали формироваться в XVIII веке. Видно, что сливки ислама не уничтожены и по сей день, роль ишанов в казахском обществе, которые построили мечети, медресе, молитвенные дома, обучали детей, занимались учебно-просветительской, воспитательной деятельностью молодежи, а также обучали жителей методам возделывания земель, возделывания культур и выращивания фруктов, очень велика. В казахском обществе ишан муллы и имамы получали религиозное образование в крупных религиозных центрах Центральной Азии, таких как Самарканд, Бухара, в соседней узбекской стране, а также в местных мечетях-медресе.

В казахском обществе значимой была деятельность мулл и Ишанов, социальной группы, осуществляющей религиозные обряды и воспитывающей грамотность людей внутри страны. Деятельность Ишанов традиционно передавалась от отца к сыну, придавая престиж и достоинство социальным группам. В каждом селе или населенном пункте был свой Ишан, ишаны выполняли религиозные обряды в своих селах, вовлекали молодежь в духовную жизнь, грамотность, собирали деньги из страны и строили медресе. Имамы, муллы, ишаны выполняли эту работу как общественное дело и зарабатывали на жизнь денежной и натуральной помощью, предоставляемой населением. Они сделали это со своим намерением "ради бога" [2].

Основой этих школ стали бапские, шейховые, муридские медресе, которые складывались на казахской земле с давних времен в VIII-XIV веках. Мы можем видеть, что ишаны оказали большое влияние не только на общественную, но и на политическую жизнь казахского народа, как в царском правительстве, так и в политической деятельности против Советской России. Как известные ишаны, имена которых дошли до наших дней, Сары ишан, Балмагамбет ишан, Козыдаулы Фетуали ишан, Толе ишан, Кожаназар ишан, Мамбеткарим ишан, Жанназар ишан, Мусирали ишан, косым ишан, Айкожа ишан, Аппак ишан, Абилакым ишан, Керей ишан, Тлеулес, Азильхан ишан, Сулейман ишан, Оспан ишан, Утеп можно отметить ишан, Акмырза ишан, Шабар ишан, Досжан ишан, Алтынкожа Бикожаулы, Ахмет ишан Оразаевич, Бабай ишан Жунусович, Бектурды ишан, Еркебай Ишанович, Жармухамед Ишан Оразаевич, Марал Ишан Курманович, Оразай Ишан Бугыбаевич, Калкай Ишан, Кулболды Ишан. В целом, функции, которые ишан и святые выполняли внутри страны, и их роль в оказании хорошего влияния на население были сильными. Известно, что избранные нашими предками традиционные религии занимают особое место в достижении народа, в проведении просветительской работы внутри страны, в обучении детей, строительстве мечетей, медресе, молитвенных домов, объединении страны к ценностям нравственной духовности, единству и солидарности, в обсуждении слов и дел, в показе образцов для подражания. Бесспорно, такие темы духовности, как чистота души, чистота совести, образование, неотделимость от человеческих качеств, вера и поклонение Аллаху, вселение в страну добра, никогда не теряют своей актуальности. К сожалению, в 1937-1938 годах религиозные деятели были изгнаны. Был сослан в Сибирь, закрыт в лагеря, Абакан. Многие были расстреляны. Священнослужители, развернувшие просветительское дело в казахской степи, стали оправдываться лишь за годы независимости. Религиозные деятели, ишаны и ахуны из казахской степи внесли большой вклад в становление и развитие исламской культуры на казахской земле, в формирование исламских ценностей в сознании народа.

В истории Казахстана казахские ахуны и ишаны занимают особое место в истории Казахстана, распространяя ислам в правильном направлении в казахском обществе, помогая объединить народ и нацию в одной вере, формируя единство и процветание народа. страна, формирующая исламские ценности и исламскую культуру в сознании людей с помощью справедливых судей. Известно что в казахской истории ишан, ахун и др., принимали участие в

политической жизни в казахском обществе, активно критиковали царскую колониальную политику, в сохранении независимости Казахстана принимали участие религиозные деятели.

Искатели образования с казахской земли получили высшее образование в медресе центра религиозного образования Туркестан, Бухара (медресе«Мирараб», Кокельташ и др.), Самаркан и др. До колонизации России на казахской земле был открыт широкий путь к развитию ислама, и Ходжи, ишаны глубоко проповедовали ислам. В казахском обществе Ишан-это должность, которая присуждается человеку с большим религиозным образованием, владеющему шариатом, обучающемуся правильному поклонению народу по основам ислама. "Ахун (персидское слово ахунд – 1. мусульманский религиозный пост; 2.Учитель – богослов) - религиозная должность, применявшаяся в казахской степи с XVIII в. Высшая должность исламских ученых при Бухарском ханстве, правившем Средней Азией. В 1860г.был вторым званием казахского муфтия Уйиса Улама, который находился на приеме у Л. Толстого». Сейчас вместо Ахуна введена должность верховного муфтия. Титул название должности после муфтия Ахуна в исламе. Решение муфтия по шариату не осуществлялось без согласия Ахуна. Должность Ахун была присуждена только религиозным деятелям, глубоко владеющим религией [3].

В то же время казахская является родиной многих миной ишанов, кари и ахунов и мулл. В свое время они открыли сердца людей, научили молодое поколение и весь народ грамотности и нравственности. Они обучали детей в построенных ими мечетях. Тем самым он способствовал духовному обогащению народа. Их назвали учителями нации.

Теперь перейдем к вопросу о том, что было главной особенностью этих имамов, калпе, ишан-Ахунов, живших в казахской степи. Все имели глубокое значение учению сердца в религии, иначе говоря, суфизму, учению Ихсана. Если говорить о том, что существует три ветви общей религии: вера, ислам и ихсан, то мы понимаем, что из этих трех наиболее важным, самым глубоким, самым обширным является учение ихсан.Потому что ихсан говорит нам жить «бодрствуя», не помня ни на мгновение о том, что Всевышний Всевышний, Всевышний, всеведущий, всеведущий, наблюдающий за всем и хранитель во всем, постоянно видит нас. Почувствовав это, человек будет глубоко заботиться о каждом своем высказывании, каждом поступке, поведении, этических принципах. Например, из уст человека, который чувствует, что Аллах постоянно видит, что мы точно рядом, что, как говорится в Коране, «ближе к нам, чем наши корни», не могут выйти сплетни-ложь, гадости, насмешки, непристойные слова, такие как заикание, насмешки над кем-то. Отношения человека, поднявшегося на такой уровень, со своими родителями, родными, соседями, детьми также строятся на глубокой этике. Ишан-Ахуны, прежде всего, глубоко заботились об этих суфийских традициях. В частности, он глубоко усвоил и ввел в свою жизнь области познания Аллаха (магрифатулла), любви Аллаха (мухаббатулла), страха Аллаха (махафатулла) [4].

Второй вопрос-это взгляды этих личностей на их убеждения (область веры или вероисповедания). Чтобы укрепить веру человека, необходимо больше осознавать факты, доказывающие, что Аллах существует и является единым целым. Для этого он отметил, что в просвещении населения можно добиться больших результатов, если вместе с религиозно-Исламским воспитанием будут приложены такие мировоззренческие науки, как история, литература, математика, география. Например, махмудкожа Бехбуди, один из лидеров джадидистского движения того времени, обращается к молодому поколению так, учитывая, насколько важна эта идея: «Исламият-такая цивилизованная религия, что человек, которого я признаю, чем больше он изучает мировую науку, тем прочнее будет его вероучение (Вера). Например, нам известно, что мусульманские ученые, много изучавшие современную науку, внесли особый вклад в развитие Европы. Поэтому современное образование приносит пользу исламияту, а не вред» [5].

Основываясь на исламской религии, последней книге Бога, ниспосланной человечеству, Коране, и глубоко вникнув в его смысл, он стал главным принципом ишан-ахунов в

современном мире изучать и познавать мирские науки, общие для человечества. народов мира, таких как математика, география, язык и история.

Поскольку они чувствовали, что дальнейшее насилие над религией препятствует царской политике, колонизации казахских земель внутри страны, они не установили общих ограничений для верующих в ислам «в 60 г. XIX в. В Туркестане было около 20 мечетей, 2 медресе. До Октябрьской революции 1917 г. В Актобе работало около 200 мечетей, в Жетысу-269, в Бокейском ханстве-78, Аулиеате-15 мечетей. В это время практически на всей территории Казахстана преподавалось религиозное образование, работали медресе. "В Оренбургском муфтии, созданном в 1788 г., 114 мечетей, медресе, Хіхг. В Южном Казахстане Бабата, Бокейская Орда, медресе Аякоз, Мутыгия на Урале; Ххг.ДВ.Медресе Жетысу Мамания, Кызылорда Калжан Ахун, Таразда Абдыкадыр исламские культурные очаги на казахской земле " действовали при царском правительстве, многие из этих медресе мечети были разрушены после Октябрьской революции. Мечети превратили в конюшни, запряженные овцами.

Баймен Ахун Тлемисович родился в 1846 году в Сырдарьинской губернии Кызылординской области, религиозный деятель, учился в медресе «Расулия» в Троицке, в Уфе, получил степень «ахун». В этом же регионе богато образованный, набожный ученый Коребай Хаджи в 1890 г., когда он попросил хазрат медресе «Расулия» прислать в мечеть учителя, он послал Баймен Ахун. Коребай обучал своего сына Губайдуллу в Уфе. Баймен Ахун, будучи учителем в мечети, привил не только детям, но и народному сознанию веру в Всевышнего, воспитал человека в верности, воспитал в нем здравый смысл, повысил его авторитет среди народа. Он отправлял своих учеников в медресе России. Родился в 1861 г. в волости Сырдарья губерн, Сулу Тобе в Кызылорде, Ахмет ишан Оразаевич получил первое образование в школе, которую открыл его отец, окончил религиозное медресе в Бухаре, продолжил образование в области медицины, после окончания которого приехал в родное село и открыл поликлинику по лечению населения. Он выполнял сложные операции, пользовался народным уважением, обучал своих учеников тому, что они знали, а также преподавал медицинское образование, а также религиозное образование. Народ оценил его как талантливого врача, религиозного ученого и построил для него мавзолей. Одним из таких лиц является Калжан Ахун (1862-1916), Калмухаммед Булекбаевич родился в Хивинском ханстве, клан малый жуз. Отец Калжана Ахуна, Булекбай, будучи молодым человеком, отказался жениться на девушке, о которой говорил, влюбился в дочь султана этого региона и, узнав, что эту девушку в этот день быстро находят в соседних деревнях Актюбинского региона, сбежал в далекий Хорезм. Так родился Калмухаммед в тогдашнем городе Ургениш Хивы. В связи с тем, что он получил имя Калжан, его отец ладил с должностными лицами этого края, имел богатый образ жизни и достиг звания Бека. В некоторых источниках говорится, что Калжан ахун родился в Каракалпакстане. Калжан 1890г. Окончил Фикх медресе Кокельташ в Бухаре, факультет основ исламского права, 10 лет изучал религию в бухарских, хивинских, хорезмских землях, знал арабский, персидский, чагатайский, таджикский языки, получил должность «Ахун», поэт, религиозный просветитель. По словам Шамсии, внука калжана, Калжан ахун в своих произведениях были названы имена тюркских мыслителей и деятелей астрономии, медицины, ботаники, геодезии Аль-Фергани, Аль-Хорезми, Бируни, М. Кашгари, Джамшеда Аль-Ками, Руми, Улугбека и др. философские соображения по области науки и библиотекам, в которых он работал, дают данные, комментарии [6].

Его работы были уничтожены, когда Калжан ахун и его потомки были репрессированы. Калжан ахун, изучая труды всех гениев, постоянно пропагандировал в своих произведениях мысль» луч света - с Востока". Он интересовался трудами мыслителей Средневековья и много читал. Калжан ахун в 1902 году, будучи имамом в мечети, приехал в глубинный регион Кызылорды, чтобы распространять ислам, преподавать религиозные знания. открыв медресе, он стал талантливым педагогом, внесшим большой вклад в распространение ислама среди

населения, а также направил лучших из своих учеников на учебу в Россию, Бухару и др. Один из учеников калжана Ахуна медресе Турмагамбет Изтлеуов перевел» Шахнаме " на казахский язык. Образ видного религиозного деятеля, педагога-просветителя, религиозного ученого, внесшего большой вклад в распространение исламской культуры среди населения калжана Ахуна, сохраняется в памяти народа и в русле грядущего времени.

На казахской земле религиозные деятели развивали исламские ценности и внесли большой вклад в религиозно-идеологическую деятельность страны на высоком уровне.

Ишаны играли важную роль в политической жизни казахского народа. В XIX веке он боролся против колониальной политики царского правительства и критиковал агрессию России против казахской страны. Марал Ишан был одним из известных ишанов, боровшихся против колониальной политики королевского правительства. Религиозный и общественный деятель, имевший особое влияние в Казахстане и Средней Азии во второй половине XIX века. Он был одним из тех, кто боролся против колониальной политики царского правительства в казахской степи. Борьба Марал Ишана в основном делится на два основных направления: религиозная и национальная независимость [7].

Религиозная независимость: Марал ишан заметил влияние колониальной политики Российской империи на казахское общество и в то же время выступил против различных антиисламских действий при поддержке православной церкви империи. Он открыл религиозные школы и медресе, чтобы спасти религиозно-духовную жизнь казахского народа.

Борьба за национальную независимость: как противодействие усилению экономического, политического и культурного влияния Российской империи на казахской земле, Марал ишан стремился защитить независимость и национальные традиции казахского народа. Он защищал казахские села от законов русских чиновников и требовал от местного населения своих прав.

Борьба марала Ишана против царского правительства была широко распространена по всему Казахстану, и эта борьба принесла ему множество сторонников. Его главной целью было сохранение свободы и самобытности местного населения. Борьба марала ишана в свой период приобрела большое значение и была направлена на улучшение политического, религиозного и социального положения казахского народа.

Российская империя провела административные реформы по управлению населением казахских земель и стремилась поставить казахов под контроль российской администрации. Марал Ишан выступил против этой политики и организовал среди народа защиту местного населения. Он боролся за сохранение традиционных прав казахов, их властных структур. Колониальная политика Российской империи создала социальное неравенство в казахском обществе. Согласно политике империи, земли казахов сокращались, а социальное положение местного населения ухудшалось. Марал Ишан была обеспокоена положением народа и боролась за справедливость. Он организовывал взаимопомощь и поддержку в селах и районах, старался улучшить жизнь простых людей.

Борьба Марала Ишана была тесно связана со стремлением к национальной независимости. Он защищал права своего народа и выступал против законов и политики империи, чтобы казахский народ был независимым от политического и экономического влияния Российской империи. Он организовывал народ против российской администрации и принимал участие в различных восстаниях.

Марал Ишан пытался пробудить людей в политическом и культурном отношении, распространяя религиозные и социальные знания. Он стремился повысить уровень образования народа, открывая медресе и школы и обучая молодежь. Это рассматривалось как часть его борьбы против политики Российской империи, поскольку благодаря образованию люди понимали свои права и возможности, а их стремление к независимости возрастало [8].

Борьба Марала Ишана против колониальной политики Российской империи была важным историческим периодом для национальной, религиозной и социальной независимости казахского народа. Его действия оказали большое влияние на духовное обновление казахского

общества и его усилия по выходу из-под колониального гнета. Эта борьба Марала Ишана имела большое значение не только в его время, но и в истории Казахстана.

Влияние на образовательный процесс

Образование в казахской степи было неотделимо от религиозной практики. Муллы и ишаны играли ключевую роль в создании и поддержании системы образования. Медресе, которые они возглавляли, становились центрами не только религиозного, но и светского образования. В этих учебных заведениях обучались будущие духовные лидеры, а также дети из знати, которые получали знания по астрономии, математике, юриспруденции и другим наукам.

Религиозное образование в медресе было связано с изучением Корана, хадисов, а также различных правовых и философских трактатов. Это обучение было направлено на подготовку людей, которые могли бы служить не только религиозными деятелями, но и политическими советниками, юристами, преподавателями. Это также способствовало распространению арабской и персидской письменности и культуры, которые оказали значительное влияние на казахскую культуру и литературу [9].

Социальная роль мулл и ишанов

Важной функцией мулл и ишанов в казахской степи было регулирование социальных отношений. В условиях кочевого образа жизни, где важнейшими ценностями были род, честность и справедливость, эти духовные лидеры оказывали поддержку в урегулировании конфликтов между кочевыми племенами и отдельными личностями.

Муллы и ишаны нередко занимались разрешением споров между кочевниками, стараясь сгладить межплеменные противоречия. Их авторитет был настолько велик, что их решения часто принимались за окончательные, а их мнение — за справедливое. Они были важными посредниками в процессе социальных договоров, таких как брачные соглашения, а также в вопросах наследства и распределения земельных угодий.

Кроме того, муллы и ишаны влияли на моральный климат в обществе. Они обучали народ основам исламской этики, проповедовали добродетель, справедливость, милосердие и уважение к старшим. Именно они стали основными носителями тех идеалов, которые лежали в основе социальной жизни казахов, укрепляя внутренние устои и традиции.

Муллы и ишаны в политической жизни

Политическая роль мулл и ишанов также была весьма заметной. Они не только поддерживали ханскую власть, но и оказывали влияние на политические процессы. В условиях, когда казахская степь была раздроблена на отдельные ханства, духовенство часто играло посредническую роль между различными политическими силами. Муллы и ишаны становились советниками правителей, помогая решать внутренние и внешние проблемы, а также участвуя в заключении мирных договоров и соглашений [10].

Одним из ярких примеров такой роли является участие ишанов в дипломатических миссиях между казахскими ханствами и соседними государствами. Их знание религии и права, а также их моральный авторитет делали их идеальными посредниками в переговорах и установлении мирных отношений.

Влияние внешних факторов на деятельность мулл и ишанов

Ситуация в казахской степи, а также внешние факторы, такие как экспансия Российской империи, оказывали сильное влияние на деятельность мулл и ишанов. С введением российских властей в XVIII-XIX веках и постепенной русификацией казахских территорий, ислам и духовенство начали сталкиваться с новыми вызовами. Муллы и ишаны продолжали играть важную роль, но теперь они должны были работать в условиях новых властных структур и часто находить компромиссы с российскими властями.

В это время российская власть пыталась контролировать религиозную жизнь казахов, что выражалось в создании православных миссий и ограничении прав мусульман. В ответ на эти вызовы муллы и ишаны использовали свои связи и влияние для того, чтобы сохранить исламские традиции и поддержать духовную независимость казахского народа.

Ишаны и муллы в казахской степи до революции были не только религиозными лидерами, но и активными участниками социальных и политических процессов. Ишаны обычно возглавляли более крупные общины, их авторитет был связан с образованием и духовной практикой. Муллы, как правило, были более локальными фигурами, преподавателями и наставниками в мечетях и медресе [11].

После установления советской власти, начавшейся в 1917 году, началась кампания по ликвидации религиозных организаций. В 1920-х годах советская власть начала систематическое закрытие мечетей и медресе, изъятие религиозной литературы и уничтожение церковных ценностей. Особое внимание уделялось подавлению мусульманского духовенства, так как оно рассматривалось как важный фактор, препятствующий проведению радикальных реформ.

Репрессии против ишанов и мулл начали принимать массовый характер с конца 1920-х годов, когда в Казахстане активизировалась коллективизация, а также в ходе борьбы с кулачеством. Муллы и ишаны, которые часто были связаны с крупными землевладельцами и представителями старого общества, становились объектами нападок со стороны новой власти [12].

Активное преследование духовенства стало особенно очевидным в годы "Большого террора" когда многие ишаны и муллы были арестованы, заключены в тюрьмы и расстреляны. Эти репрессии имели разрушительные последствия для казахского общества, где религиозное влияние было не только духовным, но и социальным и политическим.

Последствия преследований

Разрушение традиционных религиозных институтов: Преследования привели к ослаблению традиционных исламских институтов в Средней Азии. Мечети были закрыты или преобразованы в культурные центры, медресе и исламские школы прекратили свою деятельность. Это серьезно нарушило религиозное воспитание и передачу исламских знаний.

Разрыв поколений: Молодежь, воспитанная в советский период, была отвлечена от традиционных религиозных ценностей. Совершенно новое поколение не имело прямого контакта с религиозными традициями, что вызвало некоторый культурный разрыв между поколениями [13].

Секуляризация общества**:** В результате долгосрочного воздействия атеистической пропаганды, многие верующие стали скрывать свою религиозную идентичность. Большинство мусульман в Советском Союзе продолжали верить в Бога, но религиозная активность была ограничена, а участие в общественных религиозных мероприятиях часто ассоциировалось с опасностью [14].

Возрождение религиозных традиций в постсоветский период: После распада Советского Союза и возвращения религиозных свобод в 1990-е годы, многие мусульманские общины в Центральной Азии начали восстанавливать свои религиозные практики [15]. Однако последствия репрессий и долгосрочной секуляризации чувствовались: многие религиозные структуры были разрушены, а роль духовенства в обществе ослаблена [16].

Радикализация некоторых религиозных групп: После распада СССР, в некоторых регионах Центральной Азии стали наблюдаться случаи радикализации молодежи, которая, в поисках идентичности и сопротивления внешнему влиянию, обратилась к экстремистским интерпретациям ислама. Преследования в советский период также повлияли на ослабление традиционных исламских практик, что способствовало возникновению более радикальных течений [17].

Заключение

Преследования ишанов и мулл в советский период 20-30-х годов стали важным этапом в истории мусульманского духовенства в СССР. Эти репрессии были частью более широкой политики атеистической пропаганды и борьбы с религиозными институтами, но они не смогли полностью искоренить исламскую веру и традиции. Несмотря на уничтожение религиозных

структур и массовые репрессии, ислам остался важной частью жизни миллионов людей, хотя его общественное влияние было значительно ослаблено. В конечном счете, преследования стали фактором, который не только разрушил религиозные институты, но и изменил структуру социальной и культурной жизни мусульман в Советском Союзе.

Преследования мулл и ишанов в Советском Союзе имели глубокие и длительные последствия для исламской религиозной жизни в Средней Азии и других мусульманских регионах. Эти репрессии разрушили существующие религиозные институты, ограничили религиозное воспитание и снизили влияние духовенства на общественные процессы. Однако, несмотря на жестокие преследования, ислам продолжал существовать в скрытой форме, и в постсоветский период мусульманские общины начали восстанавливать свою религиозную практику, хотя и столкнулись с последствиями долгосрочной атеистической политики.

Преследования и репрессии существенно ослабили исламские институты в Советском Союзе. Исчезновение медресе, уничтожение традиционных религиозных практик и значительное сокращение числа духовных лидеров привели к тому, что многие мусульмане оказались лишены возможности получать религиозное образование и поддерживать свои духовные традиции.

Тем не менее, религиозное сознание не исчезло полностью. Мусульмане продолжали исповедовать свою веру в частном порядке, часто в условиях конспирации и скрытности. В некоторых отдаленных районах, таких как горные регионы Кавказа и Средняя Азия, религиозная жизнь сохранялась в укромных уголках. Однако влияние ислама на политическую и общественную жизнь было существенно ограничено.

Список использованной литературы:

1. *Абдильдина, Г. И. "Религиозная жизнь Казахстана в XIX — начале XX века." Алматы, 2006.*
2. *Каюмова, Л. И. "Мусульманское духовенство Казахстана в годы советской власти." Уральск, 2010.*
3. *Муканов, М. "Ишаны и муллы в казахской степи в период революции и гражданской войны." Алматы, 2015.*
4. *Якушев, В. И. "Репрессии против духовенства в СССР в 1920-1930-х годах." Москва, 2003.*
5. *Султанов, А. "Социальная и культурная роль религиозных лидеров Казахстана в XVIII — начале XX века." Караганда, 2008.*
6. *Бартольд В.В. Обзор истории тюркских народов // В.В. Бартольд. Сочинения. М., 1968. Т.5.С. 436;*
7. *Султанов Т.И. Россия и Казахстан: история и проблемы взаимодействия (XVI – начало XX века) // Россия, Запад и мусульманский Восток в колониальную эпоху. СПб., 1996. С. 20–22;*
8. *Шевченко С.В. Распространение ислама в Среднем казахском жузе в XVIII- начале XIX вв.*
9. *Изв. Ом. гос. ист.-краевед. музея. 1999. № 7. С. 132.*
10. *Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопед. словарь. М., 1999. Вып. 2. С. 67.*
11. *Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. М., 2000. С. 103.*
12. *Рыбаков С.Г. Устройство и нужды Управления духовными делами мусульман в России // Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Сост. Д.Ю. Арапов. М., 2001. С. 270–271.*
13. *Ислам на территории бывшей Российской империи. С. 68.*
14. *В память столетия Оренбургского Магометанского Духовного собрания, учрежденного в г. Уфе. Уфа, 1891. С. 23.*

15. Нуртазина Н.Д. Борьба с исламом. Религиозная политика Советской власти в Казахстане в 20–40-е годы XX века. — Алматы: Қазақ университеті, 2008. — 36 с.

16. Муканова Г.К. Прерванный намаз. История репрессий мулл, ишанов, хазретов и казиев в рамках «Малого Октября» в Казахстане (1920–1950 гг.) // Отан тарихы. — 2025. — Т. 28. — № 1. — С. 76–90. — DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_76-90.

17. Мустафина П.М. Ислам в Казахстане в советский период // Отан тарихы. — 2003. — № 4. — С. 48–57.

References:

1.Abdil'dina, G. I. "Religioznaya zhizn' Kazahstana v XIX — nachale XX veka." Almaty, 2006.

2.Kayumova, L. I. "Musul'manskoe duhovenstvo Kazahstana v gody sovetskoj vlasti." Ural'sk, 2010.

3.Mukanov, M. "Ishany i mully v kazahskoj stepi v period revolyucii i grazhdanskoj vojny." Almaty, 2015.

4.YAkushev, V. I. "Repressii protiv duhovenstva v SSSR v 1920-1930-h godah." Moskva, 2003.

5.Sultanov, A. "Social'naya i kul'turnaya rol' religioznyh liderov Kazahstana v XVIII — nachale XX veka." Karaganda, 2008.

6.Bartol'd V.V. Obzor istorii tyurkskih narodov // V.V. Bartol'd. Sochineniya. M., 1968. T. 5.S. 436;

7.Sultanov T.I. Rossiya i Kazahstan: istoriya i problemy vzaimodejstviya (XVI – nachalo XX veka) // Rossiya, Zapad i musul'manskij Vostok v kolonial'nuyu epohu. SPb., 1996. S. 20–22;

8.SHevchenko S.V. Rasprostranenie islama v Srednem kazahskom zhuze v XVIII – nachale XIX vv. //

9.Izv. Om. gos. ist.-kraeved. muzeya. 1999. № 7. S. 132.

10.Islam na territorii byvshej Rossijskoj imperii: Encikloped. slovar'. M., 1999. Vyp. 2. S. 67.

11.Kappeler A. Rossiya – mnogonacional'naya imperiya. Vozniknovenie. Istoriya. Raspad. M., 2000. S. 103.

12.Rybakov S.G. Ustrojstvo i nuzhdy Upravleniya duhovnymi delami musul'man v Rossii // Islam v Rossijskoj imperii (zakonodatel'nye akty, opisaniya, statistika) / Sost. D.YU. Arapov. M., 2001. S. 270–271.

13.Islam na territorii byvshej Rossijskoj imperii. S. 68.

14.V pamyat' stoletiya Orenburgskogo Magometanskogo Duhovnogo sobraniya, uchrezhdennogo v g. Ufe. Ufa, 1891. S. 23.

15.Nurtazina N.D. Bor'ba s islamom. Religioznaya politika Sovetskoy vlasti v Kazakhstane v 20–40-e gody XX veka. — Almaty: Qazaq universiteti, 2008. — 36 s.

16.Mukanova G.K. Prervannyy namaz. Istoriya repressiy mull, ishanov, khazretov i kaziev v ramkakh «Malogo Oktyabrya» v Kazakhstane (1920–1950 gg.) // Otan tarihy. — 2025. — T. 28. — № 1. — S. 76–90. — DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_1_76-90.

17.Mustafina P.M. Islam v Kazakhstane v sovetskiy period // Otan tarihy. — 2003. — № 4. — S. 48–57.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

ҒТАХР/МРНТИ/IRSTI: (03.20.00)
ӘӨЖ/УДК/UDC 10(5) «1991/18» https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.019

S.Musabaev[*1], *N.A. Tairova*[2], *T.Toktarova*[3]

[1] *PhD student, Abai Kazakh national pedagogical university,*
Almaty, Kazakhstan
E-mail: nur.maks_83@mail.ru
https://orcid.org/0009-0008-4491-517X

[2] *Candidate of philological sciences, Temirbek Zhurgenov Kazakh national academy of arts,*
Almaty, Kazakhstan
E-mail: nazgul_t@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4329-3750

[3] *Candidate of philological sciences, International University of Information Technologies,*
Almaty, Kazakhstan
E-mail: t.toktarova2008@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6674-3251

TRADITIONAL METHODS OF TEACHING THE HISTORY OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN: TYPES AND FEATURES

Abstract

Today, in the field of education, special preference is given to methods based on modern innovative and information and communication technologies. The advantages of such methods are many. It first creates conditions for the formation of students as individuals. Special importance is attached to the formation of critical thinking skills that have their own opinion and are able to defend their opinion in a reasoned way. Modern teaching methods have changed the role of the teacher in the educational process. The teacher has now become not the bearer of all the content of education, but the guide of students to self-education. Therefore, students acquire the necessary educational content through critical analysis and search. At the same time, a different attitude was formed to the traditional methods of education that were already in use. Even the vast majority of them are not neglected and actively used. Traditional educational methods also have many benefits. An urgent problem is their differentiation and disclosure of the specifics of use. The purpose of the study is to characterize traditional teaching methods and determine its advantages. As a result, it was concluded that traditional teaching methods are a series of methods that have been practiced for many years and have shown their effectiveness. We believe that the importance of their use in the educational process is very high.

Keywords: education, teaching methods, result, goal, competence, personality, program.

С.Мусабаев[*1], *Н.А. Таирова*[2], *Т.Токтарова*[3]

[1] *PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан*
E-mail: nur.maks_83@mail.ru
https://orcid.org/0009-0008-4491-517X

[2] *кандидат филологических наук, Казахская национальная академия искусств им. Темирбека Жургенева, Алматы, Казахстан*
E-mail: nazgul_t@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4329-3750

[3] *кандидат филологических наук, Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан*
E-mail: t.toktarova2008@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6674-3251

ТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА: ВИДЫ И ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

Сегодня в сфере образования особое предпочтение отдается методам, основанным на современных интерактивных и информационно-коммуникационных технологиях. Преимущества таких методов многочисленны. Сначала он создает условия для формирования личности обучающихся. Особое значение имеет формирование навыка критического мышления, обладающего собственным мнением и умеющего аргументированно отстаивать свое мнение. Современные методы обучения изменили роль учителя в образовательном процессе. Учитель стал уже не носителем всего содержания образования, а скорее проводником обучающихся в самообразование. Следовательно, обучающиеся осваивают необходимое им содержание образования посредством критического анализа. При этом сложилась иная позиция по отношению к ранее действовавшим традиционным методам образования. Даже подавляющее большинство из них не остаются незамеченными и активно используются. Традиционные методы обучения также имеют много преимуществ. Актуальным вопросом является их дифференциация и раскрытие особенностей применения. Цель исследованиядать характеристику традиционных методов обучения и определить его преимущества. В результате был сделан вывод о том, что традиционные методы обучения – это серия методов, которые прошли многолетнюю практику и показали свою эффективность. Мы считаем, что важность их использования в образовательном процессе очень высока.

Ключевые слова: знания, методы обучения, результат, цель, компетенция, личность, программа.

*С.Мұсабаев[*1], Н.А. Таирова[2], Т.Тоқтарова[3]*

[1] PhD докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан.
E-mail: nur.maks_83@mail.ru
https://orcid.org/0009-0008-4491-517X

[2] филология ғылымдарының кандидаты,
Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
E-mail: nazgul_t@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4329-3750

[3] филология ғылымдарының кандидаты,
Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: t.toktarova2008@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6674-3251

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӘДІСТЕРІ: ТҮРЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Бүгінгі күні білім беру саласында заманауи инетрбелсенді және ақпараттық-коммуникациялық технологияларға негізделген әдістерге ерекше басымдылық берілуде. Мұндай әдістердің артықшылықтары өте көп. Ол алдымен білім алушылардың жеке тұлға болып қалыптасуына жағдай жасайды. Өзіндік пікірі бар және өз пікірін дәлелді түрде қорғай алатын, сыни ойлау дағдысы қалыптасуына ерекше мән береді. Оқытудың заманауи әдістері мұғалімнің білім беру үдерісіндегі ролін өзгертті. Мұғалім ендігі кезекте барлық білім мазмұнын беруші емес, керісінше білім алушыларды өздігінен білім алуға бағыттаушы айналды. Демек білім алушылар өздеріне қажетті білім мазмұнын іздеп, сыни талдау арқылы игереді. Осы ретте бұрын қолданыста болған дәстүрлі білім беру әдістеріне деген өзгеше ұстаным қалыптасты. Тіпті олардың басым көпшілігі назардан тыс қалып, белсенді қолданыла да бермейді. Дәстүрлі білім беру әдістерінің пайдалы жақтары да көп. Оларды саралап, қолданыс ерекшеліктерін ашу өзекті мәселе болып табылады. Зерттеудің мақсаты оқытудың дәстүрлі әдістеріне сипаттама беріп, оның артықшылықтарын анықтау. Нәтижесінде оқытудың дәстүрлі әдістері – ұзақ жыл бойына тәжірибеден өткен және өзінің тиімділігін көрсеткен әдістер топтамасы деген қорытынды жасалды. Оларды білім беру үдерісінде қолданудың маңыздылығы өте жоғары деп санаймыз.

Түйін сөздер: білім, оқыту әдістері, нәтиже, мақсат, құзіреттілік, тұлға, бағдарлама.

Introduction

In recent years, the study of the history of independent Kazakhstan has been carried out in a special way. The country, which was able to determine its place in the post-Soviet space after the collapse of the USSR, has a history of forming into a kind of state. Today, the younger generation needs to truly convey the statehood of the Republic of Kazakhstan and its place in the international political arena. At the same time, we should pay special attention to teaching. Of course, in the field of education today, modern forms of teaching are given advantages. Priority is given to methods that contribute to the formation of students' own opinions and personal development. The development of information and communication technologies also motivates the teaching method to meet modern requirements. Indeed, modern and innovative teaching methods have many advantages. However, over the years, there are traditional teaching methods that are distinguished by their effectiveness and stimulate the activity of learners. Traditional teaching methods are an important tool to help achieve the central goals of the teacher and the learner. Among the traditional teaching methods, there are also types that lead to passive

thinking and inactive actions of learners. However, such methods were discontinued because they did not meet the requirements of modern education. There are traditional teaching methods that are overlooked by teachers and still enhance the cognitive activity of learners. It is a relevant topic to analyze the features, advantages and disadvantages of these types of methods and traditional methods of general education.

Materials and Methods

In the course of the article, a number of methods known to science and principles were used to comprehensively analyze traditional teaching methods and truly reveal their importance. One of the principles guided, for example, is objectivity. According to this principle, traditional teaching methods and their possibilities in teaching the history of independent Kazakhstan were analyzed as realistically as possible. We tried to point out the pros and cons of the methods. With the help of comparative analysis we analyzed traditional teaching methods along with innovative ones, comparing such important issues as their features and advantages, as well as disadvantages. Also, one of the methods we used during the article is the method of retrospectivity. Considering the historical period of the emergence of traditional teaching methods with the peculiarities of today, we were able to identify their own characteristics. We could use methods widely known not only in historical science, but also in the Social Sciences. Namely the method of transition from general to private. To begin with, we focused on the concept of methods of teaching the history of independent Kazakhstan, described specific traditional methods of teaching and made our own conclusions.

Results

It is clear that teaching the history of independent Kazakhstan is one of the most important issues in today's education. In most cases, the teaching of the history of independent Kazakhstan is carried out in history faculties or within the framework of the history of Kazakhstan subject for non-history faculties.

There are important factors that a high school teacher should consider before using any method in their classes. Among them, we can mention the interest of the students, the level of enthusiasm, and the communication skills and potential of the students. The teacher should also make efforts to gradually develop the cognitive process of students. For example, Bloom's taxonomy is given special importance in making modern secondary schools fit into the updated educational program. Bloom's taxonomy also guides the consideration of learners' capabilities and needs. Taking into account the extent to which the educational process can be perceived, the teacher emphasizes that it is better to develop a strategy for achieving their goals. Regarding this issue, the researcher G. Gardner offers his own theory. “According to Gardner's theory”, each person is an individual in his own way. Therefore, any person has his own intellectual level and unique opportunities, potential. G. Gardner examines the intellectual structure of the human being into several types. For example:

Linguistic intelligence;
Logical and mathematical intelligence;
Visual-spatial intelligence;
Musical intelligence;
Interpersonal intelligence;
Internal intelligence of the personality and many more [1, p. 8].

Researcher G. Armstrong believes that the existence of many different intellectual aspects among students, in turn, requires the use of many different methods of education. Because it is the opinion that different intellectual aspects of students can be developed only by organizing the lesson using comprehensive methods [2, p. 77]. The opinion of the researchers is reasonable. The comprehensive development of students is realized through the development of various intellectual aspects found in them. The cognitive process and its results can be explained as follows:

Table 1. Cognitive process and results

№	Cognitive processes	Results
1	Knowledge	Mastering the found information
2	Understanding	Ability to show the learned information with specific examples
3	Application	Ability to use the acquired educational content in life
4	Analysis	Knowing the strengths and weaknesses of the educational content
5	Synthesis	Comparing educational content with other information and issues
6	Evaluation	Evaluation own capabilities and potential of educational content. One can solve problems that arise.

The above-mentioned cognitive process is controlled by the teacher and there are several ways to convey the topic to students. In addition to modern or interactive methods, traditional methods are known. It is true that nowadays teachers of secondary educational institutions and higher educational institutions give preference to modern, interactive methods. However, it is clear that traditional educational methods also have their own effective features.

Traditional methods of education have been in use for many years. During the traditional method of teaching, the teacher takes full control of the educational process. The teacher is the main organizer of the educational process and strictly teaches according to the notes specified in the textbook and calendar plan. According to V. Boumova, in the case of the traditional teaching method, the teacher is the source of all information and knowledge. And they say that the learners are passive and get knowledge only from the teacher [3, p. 39]. We can agree with this opinion. Obviously, for many years, especially in the years when the Internet and electronic resources were not developed, traditional methods of teaching were widely used. The course of the lesson consisted of stages such as lecture or explanation, connection with previous topics, oral and written homework check from students. It is interesting that in the past these stages of teaching all subjects were strictly observed. The teacher paid great attention to the ability of students to remember and memorize new information. No one was interested in whether the new details were clear to the student or not. The dialogue links between the teacher and the learner were not active. No attention was paid to the issue of digital literacy or the use of new information acquired by the learner during the educational process in his life. Traditional teaching methods have advantages as well as disadvantages. This is especially evident in methodical works such as error work and composition writing. It should be noted that in the current system of secondary education, work such as error work and composition writing is not specially planned and organized. Most importantly, there are many methods used in the traditional system of education that have not lost their relevance.

Traditional teaching methods are a specific approach or ways to achieve the goal that contribute to the achievement of the goal [4, p. 77]. The education sector has a feature that requires constant development. Traditional teaching methods are aimed at giving the foundations of science or the content of Education. This method has its origins in the Middle Ages. It will not be wrong to say that it is still in use today. Hhistory itself proves that any existing system, in turn, does not favor innovation and offers maximum resistance. There are even those who do not like the innovations in the education system of our country today, but find it preferable to organize the educational process according to the principles left over from the Soviet era. One can take into account the opinion of such teachers and count with them. Traditional teaching methods have been used for many years and are quite mature. There are also methods that do not meet the requirements of the modernity. They were withdrawn from circulation because they did not meet the strategic goals of the sovereign country in the field of education. However, it is possible to effectively teach the history of Independent Kazakhstan using methods that are still in use and have not lost their relevance.

In general, traditional methods of teaching are the main component of the educational process. Researcher Yu. Babanskyi evaluates that “Traditional teaching method is a tool that ensures communication between the teacher and the student to achieve a common goal”. At the same time, they believe that the common goal is to master the content of knowledge. In turn, researcher T. Ilyin

considers the traditional method of teaching to be a means of organizing the learner's cognitive process [5, p. 72]. Analyzing the research works related to this issue, we find that there are many traditional methods of teaching, but we distinguish them as oral, practical and visual. In the process of using traditional teaching methods, the teacher sets several tasks for himself/herself. Among them, we can mention the task of mastering the content of knowledge. For this, they can use methods such as lectures, conversations and exchange of opinions. Through this, it is the responsibility of the learner to form skills such as activity and self-behavior. The main task is to encourage. Even the simple support of the teacher, such as praise and support, creates a sense of confidence and activity in learners. This is very important.

Researchers M.A. Danilova and B. Esipova call traditional methods of teaching a means of achieving didactic goals and divides them into the following groups. For example:

- Methods aimed at mastering new educational content;
- Methods of forming qualifications and skills that allow to apply the content of the acquired knowledge in practice;
- Methods of testing the intellectual potential of students.

One can fully agree with the opinion of the researcher. Because traditional methods of teaching are not only aimed at imparting knowledge content, but also at monitoring the progress of learners.

Researcher V. Kharlamov, on the other hand, divides traditional teaching methods into five large groups. Among them are:

- Methods aimed at verbal expression. These techniques increase cognitive activity;
- Methods of fixing the content of new knowledge. Exchange of views, work on the book;
- Methods of independent work. This method provides an additional search for new information received by the student during the lesson;
- Methods of applying the information received in practice. Different exercises, giving examples;
- Methods of monitoring the level of students. Assessment of the potential of students by examining various approaches, homework [6, p. 58-76].

Domestic researchers A. Kozybay and G. Nysan in their research work called “Features of the traditional and updated curriculum” focus on traditional teaching methods on a large scale. The authors believe that traditional teaching methods have been given priority in our country for many years, and this method is mainly based on the activity of the teacher. They argue that the teacher spends most of the academic hours assigned to him/her explaining a new topic, and students are not able to master the content of knowledge on a large scale, use it in life [7]. One can agree with the opinion of real authors. Nowadays, students can freely find a lot of information from open Internet resources. That is why it is sometimes impossible to make them interested and active by telling them the information in the book. That is why, in teaching the history of Independent Kazakhstan through traditional methods, it is necessary to give priority to the types that meet modern and new requirements. For example, methods should increase the interest of students and make the learning process interesting. It is better to increase the enthusiasm for education and focus on the development of thought and worldview. In her work, M.K. Zhailauova makes various emotional turns in the course of traditional teaching methods, emphasizes the importance of video materials, rebuses, and solving riddles. She emphasizes the need to organize problem classes to increase students' interest and believes that it is possible to make students active by creating problems such as making predictions, making decisions, and conducting research during the lesson. At the same time, it is indicated that in order for the content of knowledge to be fully understood, there must be periods of lessons such as reflection and summarization [8].

In the field of modern didactics, teaching methods are not only information delivery, but most importantly dialogic communication between the teacher and the learner in order to achieve the goals of education. At the same time, modern didactics requires the teacher to pay special attention to educational work during the teaching process and to pay attention to the formation of students as individuals. In our opinion, it is better to set such high goals for such a training process. However, the main focus is on achieving the goals of acquiring knowledge content. The main issue of attention in the

achievement of educational content is the atmosphere in the classroom. All of the traditional or modern active methods, which have proved to be effective over the years, will only work if there is a proper relationship between the learner and the teacher. Psychologists argue that when relationships between people are based on mutual trust, when security and understanding are the focus, dialogue ties are more productive. You can completely agree with this opinion. Today, in our secondary and higher educational institutions, students do not choose their teachers, nor do students choose their teachers. That is why there are often misunderstandings. Students' fear of the teacher or the teacher's negative attitude towards individual students complicates the educational process. Because of misunderstanding, each party automatically turns on a psychological defense mechanism. The lesson held in the classroom with such an atmosphere will be less useful. Taking this into account, the teacher who organizes the educational process must first make efforts to establish proper relationships with the pupils or students.

Traditional methods of teaching are aimed at imparting ready-made educational content of the teacher. Therefore, as we mentioned above, the teacher plays the main role in the educational process. We believe that traditional methods of teaching appeared in the 17th century. Ya. A. Komensky made a special contribution to the development of this type of education. Since then, the traditional methods of teaching, which have passed through various stages of development, have accumulated a number of advantages and unique features. For example, the main features of traditional teaching methods:

- attaches importance to the maximum scientific basis of the content of education. That is why it is not allowed to provide false information, even if incomplete information is provided;
- availability of educational content. Each student has the right to receive new information;
- strict consideration of the age characteristics of students;
- consistency. Traditional methods of teaching are aimed at providing information in a systematic manner, connection with topics that have not been passed is not considered;
- practical skills. Some traditional methods of teaching emphasize practical work. Students combine theoretical information with practice;
- fixing of received information [9, p. 111].

Traditional teaching like this has its own characteristics. The updated educational program and innovations in teaching in higher educational institutions do not pay attention to the features of this traditional education. Traditional methods of teaching have many advantages. For example, these methods are mainly prepared for one academic year in advance according to a specific plan. The teacher can only make corrections to the methods. This means that the teacher pays attention to the progress of each student and has the opportunity to fully master the educational content. According to the traditional methods of education, the learner should acquire new information in turn, level by level. The idea is formed that it is difficult to master a new topic without fully confirming the previous topic. That's why teacher pays special attention to the questions of correcting mistakes after the control work, after the new topic. At the same time, a new topic is connected with the previous lesson in a meaningful way. There is every reason to say that this is also one of the advantages.

Traditional teaching methods do not focus on the use of many types of data and interactive visual aids. It includes simple methods such as working only with the support-drawing, textbook [10, p. 37]. Therefore, the organization of the educational process using modern computers, gadgets and interactive whiteboards is not preferred. Traditional teaching methods are not without their drawbacks. For example, nowadays, new information can be freely found on the open resources of the Internet. In addition, students can be more active only by using modern visual aids. This, in turn, can lead to a decrease in the cognitive activity of students. Because many students cannot imagine their classes without information and communication tools. Today's educational principles pay much attention to the ability of students to improve themselves. Traditional methods of teaching, on the other hand, are not aimed at students' independent search for information and assimilation. The main organizer of the educational process and the source of all new information may remain the teacher.

It is obvious that the level of preparation and perception of students in the classroom is not uniform. Traditional teaching methods are applied to all learners at the same time and can bore the best students.

Therefore, good, average and weak students are not covered individually. Today, a lot of attention is paid to education students becoming citizens who can express their opinion freely and defend it with evidence. Traditional teaching methods do not pay attention to group work. As a result, the active communicative relationship among students decreases, the competences characteristic of group work, such as expressing opinions, listening to others' opinions, counting, discussing, and making notes, are not formed.

There are a number of traditional methods used in teaching the history of independent Kazakhstan. Among them, we mention lectures, conversations, exchange of opinions, work with books, debates, independent work, and experience. Lectures can be mentioned among the traditional methods used. Of course, the importance of the lecture is very high in teaching the history of Independent Kazakhstan, in providing a complete educational content related to this issue. However, this is a passive method. A lecture is a type of teaching aimed at oral explanation. The theoretical basis of any topic under consideration is fully disclosed and directed to a complete analysis of information and tasks. In order to properly organize the lectures, the teacher must have a lot of theoretical training, perfect pedagogical skills, valid and complete information on the topic. There are many types of lectures. Introductory, general, informational, problem lectures are known among them. The teacher selects each lecture according to the purpose and task of the lesson. For example, an introductory lecture aims to provide students with an explanation of a subject, while a general lecture is conducted after completing a certain topic, chapter, or even a subject. The informative lecture is based on the teacher's monologue on a new topic. This is a classic lecture. Problem lectures are organized around a specific problem in order to actively involve students in the learning process. We believe that the end of the lectures must be completed with feedback, reflection, exchange of questions.

Currently, among researchers who have conducted scientific research in the field of methodology, there are those who are skeptical about the effectiveness of lectures. Because theoretical issues are discussed during the lecture. That's why it raises the question of how well the theory and real life match. The main classes held in higher educational institutions of the country are lectures. It's no secret that even the lesson schedule is created around lectures. Researcher G. Gibbs in his research work analyzes lectures and classifies its shortcomings. For example, the researcher argues that lectures are the most effective methods of teaching students, and points out that there are other alternative methods that are more efficient in terms of time and effectiveness. The researcher believes that instead of lectures, it is more effective to read a certain topic in advance and analyze it together during the lesson. For us, the researcher's opinion that “this method creates conditions for students to learn a certain topic by analyzing it” seems appropriate. G. Gibbs notes that the learning process of students takes place outside of the classroom. During the lecture, students are forced to learn only the content of knowledge presented by the teacher. Moreover, he believes that if a certain teacher organizes a lecture at a high level, another one cannot conduct it at an adequate level. [11, p. 38]. One can agree with the opinion of G. Gibbs. However, the lecture class as a traditional form of teaching has proven its effectiveness in practice. From first-year students to senior students, the benefits of lectures are many. Lectures are very necessary from the point of view of orientation and from the point of view of revealing the essence of complex problems. It is true that nowadays secondary schools and higher educational institutions pay a lot of attention to the fact that students find and learn information by themselves. Lectures, in turn, are aimed at passive learning of students. However, we believe that it is wrong to limit the lectures on theoretical issues, as it is necessary to give priority to the active activity of the students.

Among the traditional methods of teaching, working with a textbook has its advantages. For example, tasks such as determining the structure of the textbook, finding the necessary topics, searching for answers, and analyzing the necessary information are carried out. Through textbooks, students understand the topic in depth. Nowadays educational programs pay a lot of attention not to textbooks, but to teaching methods, students' self-discovery and assimilation of information. At the same time, the method of working with a book, which has been in use for many years and has proven its effectiveness in practice, is of great importance in teaching the history of Independent Kazakhstan. We will give specific examples of it below.

These traditional methods of teaching are familiar to us. Because these methods have been actively used in the country from primary schools to higher educational institutions. However, the field of education is a field that requires constant development. The main goal is to firmly form the content of the acquired knowledge and to keep it in the student's memory. The goal of radical changes in the field of modern education, to direct the educational process to an individual or a student, to make an effort to develop qualities that have priority during education, and to turn students into creative and active members of society is determined. Accordingly, teaching methods are also changing. Priority is given to modern information and communication technologies. However, in the face of such complex changes, we emphasize the importance of traditional methods of teaching and the need to use them correctly in accordance with the current trends. In particular, it is necessary to reveal the important points of the history of Independent Kazakhstan, and to reveal the features of the methods that make the information available to students.

On December 16, 1991, the Republic of Kazakhstan declared its independence. Our country defined its place in the international community and became a member of prestigious organizations. It established diplomatic relations with the giant countries and formed itself as a reliable partner. Today, the Republic of Kazakhstan is a political institution with a modern management system. The task of teaching the history of Independent Kazakhstan, which has a history of more than thirty years, has arisen. The field of education has also undergone radical changes. However, for many years, the field of education in our country has developed beyond the best practices of the world community. Preference was given to the teaching methods developed during the USSR. In accordance with the new situation, methodologists of the country published new works on the methods of teaching the history of Kazakhstan, including the history of Independent Kazakhstan. If we say that the history of Kazakhstan as an independent subject began to be studied only in 1990-1991, scientists such as M.K. Kozybayev and K. Nurpeisov, Zh. Kasimbayev, K.M. Baypakov, D. Babayev, T.T. Turlygulov wrote studies on the new subject and determined teaching methods. Especially since 1991, T.T. Turlygul has led the work on the history of Kazakhstan in relation to educational concepts, educational standards and teaching methods. As a result, the methods of teaching the history of Kazakhstan were clarified [12]. It should be admitted that during the first ten years of the country's sovereignty, the teaching of the history of Kazakhstan has not yet developed systematically. Even students in schools and universities used textbooks from various publications. Accordingly, the tracking of factological, textual errors was not fully realized. Even the textbooks themselves were limited to giving only the line of events and its timing. The noble heritage of Kazakh spirituality remained unnoticed.

An important issue in teaching the history of Kazakhstan is its periodization. After the first ten years of the country's independence, the period of “History of independent Kazakhstan” appeared, in addition to the history of Kazakhstan in ancient, middle, new and modern times. Now students of secondary and higher education institutions began to study the history of the formation of the Republic of Kazakhstan. At the same time, attention was paid to the methodology of teaching the history of independent Kazakhstan. In the context of updated education, advantages are given to modern methods and techniques. However, traditional methods also have their own importance and advantages. Traditional methods of teaching the history of independent Kazakhstan should solve the following important tasks:

- to be able to fully reveal the stages of formation of the Republic of Independent Kazakhstan, the laws of its historical development;
- ability to work with documents that recognize the Republic of Kazakhstan as independent to the international community;
- knowledge of the development evolution of the Republic of Kazakhstan as an independent country and the formation of civil society-forming institutions;

determination of the path of political, economic and social development of the Republic of Kazakhstan;

analysis of the main directions of relations and positions between Kazakhstan and the world community;

forming civic attitudes of students and developing them as citizens capable of active involvement in the internal life of the state;

to become a patriot of one's country by correctly conveying the unique history of the country's sovereignty [13, 10 p.].

One form of traditional teaching similar to lectures is the conversation class. Conversation lessons are also focused on oral communication. According to their purpose, they are also divided into several types. We highlight the types of introduction, narration, conclusion. However, conversation lessons are not limited to one academic hour. It should be no more than five to ten minutes. This type of teaching is used only for the purpose of connecting with life examples, as well as successfully combining with previous lessons, sharing the teacher's own experience.

Among the traditional methods of teaching, the importance of discussion classes is very high. It is especially important in terms of establishing dialogic connections. For example, today's secondary school curriculum is focused on modern education. At the same time, students have the task of forming citizens who can express their thoughts freely. This task is also being taken into consideration for higher education institutions. This method has many advantages. Increases the thinking ability of students and strengthens cognitive activity. Students have the opportunity to quickly master a new topic, paying attention to the teacher's opinion and questions. There are many types of discussions as introductory, informative, control. If the introductory discussion of ideas checks the readiness of learners for a new lesson, the informative discussion ideas is aimed at joint mastering of a new topic. At the end of the lesson, in order to determine the degree of mastery of a new topic, you can use the form of feedback exchange. The discussion of opinions for the purpose of control first aims to correct the knowledge and opinions of the students [14, c. 342-347].

In the course of traditional methods of teaching, the teacher often uses explanation. Since the teacher has full control over the educational process and is the source of the educational content, he/she conducts comprehensive explanatory work during any method in order to reveal the topic in depth. One of the things to be noted is that among the traditional teaching methods, there are also types that require prior preparation. For example, debate classes. Like the exchange classes we mentioned above, but the students are prepared in depth by taking a special topic in advance. Students defend a certain point of view or position and prove that it is right or wrong. During debate classes, students can develop such skills as listening to others' opinions, being able to defend their point of view and opinion with evidence [15, c. 26-32].

Discussion

The problem of traditional methods of teaching the history of independent Kazakhstan has not been a subject of special scientific research. Only a few scientific articles on the topic have been published. In the course of the article, we divided the researchers who conducted their own research on the topic into three groups. The first is the work of domestic researchers, the second is from near abroad, and the third is the work of distant foreign scientists who have published on the issue. For example, among domestic researchers, the research work of A.K. Kozybay and G.M. Nysan "Features of the traditional and updated curriculum", as well as "Active methods of teaching at school" by M.K. Zhailauova were used. In addition, information from the works of B.G. Ayagan, H.M. Abzhanov, S.V. Seliverstov, M.S. Bekenova "Modern history of Kazakhstan" was taken into account. Among the nearest foreign researchers, we note the works of O.S. Grebenyuk "Theory of education" and B.R. Mandel "Technology of pedagogical mastery". Among distant foreign scientists we considered works as "Multiple intelligences: New horizons in theory and practice" by G. Gardner and "Marketing: An Introduction" by G. Armstrong, "Traditional and modern teaching methods: advantage and

disadvantage of each" by V. Boumova, and "Twenty terrible reasons for lecturing, SCEDSIP Occasional Paper 8" by G. Gibbs.

Conclusion

In our opinion, the main goal of teaching the history of independent Kazakhstan using these methods is to train a person. To prepare a citizen who can correctly navigate in the international political, economic and social space by evaluating his past history. To train such a person, it is necessary to first form the competencies of students who can think creatively. It is important that students can critically analyze the historical network of events of the past and draw their own conclusions by comparing them with today's situation. Traditional teaching methods should allow students not only to passively remember events and their chronological sequence, but also to correctly analyze abundant historical events and identify the causes of historical phenomena. Currently, the education sector is organized on the basis of an updated program. In turn, priority is given to the model of competence-based education in higher educational institutions. Now there is a need to successfully combine their methods with traditional teaching methods. For example, training aimed at forming competencies is not limited to providing students with chronological and factual information. It teaches self-achievement of educational goals. Therefore, we consider it necessary to combine traditional teaching methods with these tasks.

References:

1. Gardner H. Multiple intelligences: New horizons in theory and practice. – New York: Perseus books, 2006. – 320 p.

2. Armstrong G. Marketing: An Introduction. – Evanston: Pearson, 2009. – 502 p.

3. Boumova V. Traditional and modern teaching methods: advantage and disadvantage of each. – Brno, 2008. – 91 p.

4. Grebenyuk O.S., Grebenyuk T.B. Teoriya obucheniya. – M.: VLADOS-PRESS, 2003. – 384 s.

5. Mandel` B.R. Tekhnologii pedagogicheskogo masterstva. – Moskva: Infra-M, 2015. – 211 s.

6. Tradiczionny`e i netradiczionny`e formy` obucheniya i vospitaniya. – Kazan`: Kazanskij universitet, 2018. – 109 s.

7. Қozybaj A.K., Nysan G.M. Dastyrli zhane zhanartylgan oku bagdarlamasy erekshelikteri // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyk universitetiniin Khabarshysy. – №4(141). – 2022. – 127-133 b.

8. Zhajlauova M.K. Mekteptegi oқytudyn belsendi adisteri // Bilim aleminde. – №5(6). – T 2. – 2014. – 29-31 b.

9. Ibragimov G.I. Formy organizaczii obucheniya: teoriya, istoriya, praktika. – Kazan: Matbugat Iorty, 1998. – 382 s.

10. Ajmaganbetov E.B., Alimbaev A.A., Pritvorova T.P. Innovaczionnoe razvitie ekonomiki. – Karaganda: KE`U Kazpotrebsoyuza, 2015. – 453 s.

11. Gibbs G. Twenty terrible reasons for lecturing, SCEDSIP Occasional Paper 8. – Birmingham, 1981. – 124 p.

12. Zhygeshov K., Zhusanbaeva T. Ulagatty ustaz, galym, adisker // Kazaқ tarikhy. – №12. – 2005. – 36-39 bb.

13. Ayagan B.G., Abzhanov Kh.M., Seliverstov S.V., Bekenova M.S. Sovremennaya istoriya Kazakhstana. – Almaty: Raritet, 2010. – 432 s.

14. Shedina S.V., Terjoshina N.S. Tradicionnye i interaktivnoe obuchenie: osobennosti primenenija metodov v uchebnom processe // Jepoha nauki. – №32. – 2022. – 342-347 s.

15. Pardobaeva D.R. Sravnitel'nyj analiz interaktivnyh i tradicionnyh metodov obuchenija v formirovanii kriticheskogo myshlenija studentov // International Scientific Journal Research Focus. – №1. – 2026. – 26-32 s.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Gardner H. Multiple intelligences: New horizons in theory and practice. – New York: Perseus books, 2006. – 320 p.

2. Armstrong G. Marketing: An Introduction. – Evanston: Pearson, 2009. – 502 p.

3. Boumova V. Traditional and modern teaching methods: advantage and disadvantage of each. – Brno, 2008. – 91 p.

4. Гребенюк О.С., Гребенюк Т.Б. Теория обучения. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 384 с.

5. Мандель Б.Р. Технологии педагогического мастерства. – М.: Инфра-М, 2015. – 211 с.

6. Традиционные и нетрадиционные формы обучения и воспитания. – Кзань: Казанский университет, 2018. – 109 с.

7. Қозыбай А.Қ., Нысан Г.М. Дәстүрлі және жаңартылған оқу бағдарламасы ерекшеліктері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. – №4(141). – 2022. – 127-133 б.

8. Жайлауова М.К. Мектептегі оқытудың белсенді әдістері // Білім әлемінде. – №5(6). – Т 2. – 2014. – 29-31 б.

9. Ибрагимов Г.И. Формы организации обучения: теория, история, практика. – Казань: Матбугат Иорты, 1998. – 382 с.

10. Аймаганбетов Е.Б., Алимбаев А.А., Притворова Т.П. Инновационное развитие экономики. – Караганда: КЭУ Казпотребсоюза, 2015. – 453 с.

11. Gibbs G. Twenty terrible reasons for lecturing, SCEDSIP Occasional Paper 8. – Birmingham, 1981. – 124 p.

12. Жүгешов Қ., Жусанбаева Т. Ұлағатты ұстаз, ғалым, әдіскер // Қазақ тарихы. – №12. – 2005. – 36-39 бб.

13. Аяган Б.Г., Абжанов Х.М., Селиверстов С.В., Бекенова М.С. Современная история Казахстана. – Алматы: Раритет, 2010. – 432 с.

14. Шедина С.В., Терёшина Н.С. Традиционные и интерактивное обучение: особенности применения методов в учебном процессе // Эпоха науки. – №32. – 2022. – 342-347 с.

15. Пардобаева Д.Р. Сравнительный анализ интерактивных и традиционных методов обучения в формировании критического мышления студентов // International Scientific Journal Research Focus. – №1. – 2026. – 26-32 с.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 574(97) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.020

Ж.С. Ерденбекова [1], З.Б. Мырзатаева [2], Б. Мұратбекқызы [3]*

[1] Alikhan Bokeikhan University докторанты, Семей қ., Қазақстан Респбуликасы,
E-mail: jan.e73@mail.ru
https://orcid.org/0009-0006-0017-570X

[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет,
Айтылған тарих ғылыми лабораториясының жетекшісі, т.ғ.к.,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: zabyra73@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-2899-9007

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы,
Астана қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: bibimur64@mail.ru
https://orcid.org/0009-0000-4139-8316

СЕМЕЙ СЕМИНАРИЯСЫ ЖӘНЕ АЛАШШЫЛ-ПЕДАГОГ ТҰЛЕКТЕР ТӘЖІРИБЕСІН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ (1902–1920 жж.)

Аңдатпа

Қазақ жеріндегі патша әкімшілігінің білім беру саясаты ғасырлар бойы экономикалық және саяси бағытта жүргізілген экспансиямен қатар өрбіді. Соған сәйкес XX ғасырдың басында өмірге келген Семей мұғалімдер семинариясы өңірде жалпыимпериялық идеяны іске асыратын кәсіби мұғалімдер кадрын даярлауды мақсат етті. Алайда оны оқып шыққан қазақ жастары тек ұстаз емес, қоғам мәселелерін терең түсінетін, саяси-ағарту жұмыстарына даяр нағыз зиялы болып шықты. Мақалада алға қойылған мақсат – қазақ топырағында ашылған алғашқы орта білім ордасы – Семей мұғалімдер семинариясының қызметін, оның мақсаты мен міндетін анықтап, онда білім алған алашшыл-педагог буынның қызметі мен тағылымына талдау жасау, сонымен қатар олар жүріп өткен бұл тарихи тәжірибені бүгінгі жастарға сабақтастықта жеткізу.

Педагог қайраткерлердің семинариядағы (1903-1920) оқушылық кезеңі, одан кейінгі жылдардағы (1920-1930) алаш қозғалысына қатысты қызметі жаңа архивтік құжаттар негізімен талдауға алынды. Автор мақалада семинарияның бірқатар алашшыл-педагог түлектерінің қызметіне алғаш рет тарих ғылымы саласынан ғылыми-теориялық талдау жасайды.

Семинария түлектерінің күрескерлік қызметін көрсететін құжаттар жүз жыл құпия сақталған онекітомдық «Алашорда ісі» атты жинақта кездеседі. Бұл құжаттар бұрын-соңды ғылыми айналымға тартылмаған. Мақалада аталған құжаттар негізімен Қасымхан Бекенаевтың (1910-1914 жж. жылдардағы семинарияның түлегі; оның «Тарбағатай ісі» бойынша жүргізілген іс-құжаттары талдауға алынды), Биахмет Сәрсеновтің (1905–1909 жж. семин. оқыған), Жүсіпбек Аймауытов-тың (1914–1919 жж. семин.оқыған), Мұхтар Әуезовтің (1915–1920 жж. семин. оқыған) жаңа тарихи портреті көрсетілді. Жаңа құжаттық деректер мақаланың жаңалығы мен құндылығын арттыра түсті. Есімдері аталған қайраткерлердің мұндай тәжірибелерін мектепке жеткізудің маңызы мен ерекшелігі жан-жақты көрсетілді.

Кілт сөздер: Семей мұғалімдер семинариясы, алашшыл-педагогтар, мектеп, сабақтастық, репрессия.

Ж.С. Ерденбекова[1]*, *З.Б. Мырзатаева*[2], *Б. Муратбеккызы*[3]

[1] *Докторант Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, Республика Казахстан,*
E-mail: jan.e73@mail.ru

[2]*КазНПУ имени Абая, Руководитель научной лаборатории «Айтылған тарих», кандидат исторических наук, г. Алматы, Республика Казахстан,*
E-mail: zabyra73@mail.ru

[3]*Старший преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан,*
E-mail: bibimur64@mail.ru

СЕМИПАЛАТИНСКАЯ СЕМИНАРИЯ И ПЕДАГОГ-АЛАШЕВЦЫ: ЗНАЧЕНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ОПЫТА ВЫПУСКНИКОВ В ШКОЛЕ (1902-1920-е гг.)

Аннотация

Образовательная политика царской администрации на казахских землях развивалась параллельно с экономической и политической экспансией, проводившейся на протяжении веков. В соответствии с этим Семипалатинская учительская семинария, открытая в начале XX века, ставила своей целью подготовку профессиональных учительских кадров, призванных реализовывать в регионе общеимперскую идею. Однако поступившая в нее казахская молодежь, получив образование, сформировалась как поколение патриотически настроенных граждан, способных отличать истину от заблуждения и осознавать интересы своей страны.

Цель статьи – определить особенности деятельности Семипалатинской учительской семинарии, одного из первых средних учебных заведений, открытых на казахской земле, раскрыть ее цели и задачи, проанализировать деятельность и педагогическое наследие поколения педагогов-алашевцев, обучавшихся в этом учебном заведении, а также показать значение передачи их исторического опыта современной молодежи в контексте преемственности.

На основе новых архивных документов проанализированы ученические годы педагогов-деятелей в семинарии в 1903-1920 гг., а также их последующая деятельность, связанная с движением Алаш, в 1920-1930-е гг. В статье впервые проводится научно-теоретический анализ деятельности ряда выпускников Семипалатинской учительской семинарии – педагогов-алашевцев.

Документы секретных фондов, представленные в двенадцатитомном сборнике «Дело Алашорды», изданном в последние годы, позволили раскрыть общественно-политическую деятельность выпускников семинарии, ранее не вводившуюся в научный оборот. В частности, в статье проанализированы материалы личного дела Касымхана Бекенаева, выпускника семинарии 1910-1914 гг., по «Тарбагатайскому делу». Кроме того, использованы документы, раскрывающие новые исторические портреты Биахмета Сарсенова, обучавшегося в семинарии в 1905-1909 гг., Жусупбека Аймауытова, обучавшегося в 1914-1919 гг., и Мухтара Ауэзова, обучавшегося в 1915-1920 гг. Новые документальные данные повышают научную новизну и ценность статьи. Также показаны значение и особенности изучения опыта названных деятелей в школьном обучении.

Ключевые слова: Семипалатинская учительская семинария, педагоги-алашевцы, школа, преемственность, репрессия.

Zh.Yerdenbekova [1], Z. Myrzatayeva [2], B. Muratbekkyzy [3]*

[1]PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan,
E-mail: jan.e73@mail.ru

[2]KazNPU named after Abai, Head of the scientific laboratory "Aitylgan Tarikh",
Candidate of Historical Sciences, Almaty, Republic of Kazakhstan,
E-mail: zabyra73@mail.ru

[3]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Senior lecturer, Astana, Kazakhstan
E-mail: bibimur64@mail.ru

SEMIPALATINSK SEMINARY AND ALASH-ORIENTED TEACHERS: THE IMPORTANCE OF TEACHING THE EXPERIENCE OF ITS GRADUATES AT SCHOOL (1902–1920s)

Abstract

The educational policy of the tsarist administration in the Kazakh lands developed in parallel with the economic and political expansion carried out over the centuries. In this regard, the Semipalatinsk Teachers' Seminary, established at the beginning of the twentieth century, aimed to train professional teaching staff in the region who would implement the general imperial idea. However, the Kazakh youth who entered the seminary, having received education, developed into patriotic citizens capable of distinguishing truth from falsehood and understanding the interests of their country.

The purpose of the article is to determine the nature of the activities of the Semipalatinsk Teachers' Seminary, one of the first secondary educational institutions opened on Kazakh soil, to identify its goals and objectives, to analyze the activities and pedagogical legacy of the generation of Alash-oriented teachers who studied there, and to show the importance of transmitting their historical experience to today's youth through continuity.

Based on new archival documents, the article analyzes the student years of these pedagogical figures at the seminary in 1903–1920, as well as their subsequent activities related to the Alash movement in the 1920s–1930s. For the first time, the article provides a scientific and theoretical analysis, from the perspective of historical science, of the activities of a number of Alash-oriented teacher-graduates of the Semipalatinsk Teachers' Seminary.

The documents from secret archival collections presented in the twelve-volume collection The Alashorda Case, published in recent years, made it possible to reveal the socio-political activities of seminary graduates that had not previously been introduced into scholarly circulation. In particular, the article analyzes the personal case materials of Kasymkhan Bekenayev, a graduate of the seminary in 1910–1914, related to the "Tarbagatai case." In addition, the article uses documents that reveal new historical portraits of Biakhmet Sarsenov, who studied at the seminary in 1905–1909, Zhusupbek Aimautov, who studied there in 1914–1919, and Mukhtar Auezov, who studied there in 1915–1920. The new documentary evidence increases the scientific novelty and value of the article. The article also demonstrates the importance and specific features of teaching the experience of the above-mentioned figures at school.

Keywords: Semipalatinsk Teachers' Seminary, Alash-oriented teachers, school, continuity, repression.

Кіріспе. Ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынов «Мектептің жаны – мұғалім» деп баса көрсеткендей жас ұрпақты тәрбиелеуде заманға сай педагог кадрын даярлау – қашан да өзекті іс. Соған сәйкес елімізде педагог кадрларының жаңа толқынына қойылатын негізгі талап, ол – ғылым мен

білімді қатар алып жүруге баулу. Соған сәйкес Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Білім келешегі: адал азамат, кәсіби маман» тақырыбындағы тамыз конференциясының пленарлық отырысында «Мектеп – білім мен тәлім-тәрбиенің киелі ордасы. Ұлы Абай «Адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ» деген. Өскелең ұрпақты білімпаздыққа баулу қаншалықты маңызды болса, оларға дұрыс жол көрсету, бағдар беру де соншалықты маңызды. Біз жастардың адал әрі еңбекқор болып өсуіне ерекше мән беруіміз қажет. Ұл-қыздарымыз жақсы мен жаманның, ақ пен қараның арасын ажырата білуі керек» [1], – деген пікірін білдірді. Олай болса, жастарды отаншылдыққа тәрбиелеудің негізі өзегі – ұлтымыздың алғашқы педагог кадрлары – алаш қозғалысы қайраткерлерінің тағылымы болса керек. XX ғасырдың бірінші жартысы кезеңіндегі өз заманының озық педагог жастары – Семей мұғалімдер семинариясының түлектері – Барлыбаев Ахметолланың, Зейінов Әбікейдің, Нұркеев Тәуекелдің, Бекенаев Қасымханның, Мұқтар Әуезовтің, Жүсіпбек Аймауытовтың, сол семинарияның ұстаздары Нұрғали Құлжановтың, Нәзипа Құлжанованың және т.б. бірқатар азаматтардың білім жолындағы құштарлығы, отанға қызметі, ұлттық ұстанымы бүгінгі жастарға зор өнеге болмақ. «Педагог – ұлттың жаңа сапасын қалыптастыру үдерісіндегі ең маңызды буын. Сондықтан білім беру жүйесін жоғары білікті мамандармен толық қамтамасыз ету өте маңызды. Алайда қазір мектептерімізде мамандар тапшы. Бүгінде елімізде 5 мың педагог жетіспейді» [1], – деген мемлекет басшысының педагог даярлау саласына ерекше ден қойып, дабыл қағуы тегін емес.

Материалдар мен әдістер. Семей мұғалімдер семинариясы тақырыбына алғаш рет оқырман назарына ұсынылған салмақты еңбек – «Алаштың тұңғыш білім ордасы» [2] атты кітап. Кітапта тарихы терең М.Әуезов атындағы педагогикалық колледждің XIX ғасырдан бастап жүріп өткен кезеңдеріне қатысты архивтік құжаттар, ғылыми мақалалар, фотомәліметтер берілген. Әсіресе кітапта семинариядан түлеп ұшқан оның қазақ шәкірттері (кейін алаш қозғалысына қатысқан) туралы жаңа да, тың деректік құжаттар қамтылады. Даярланған еңбек отандық тарихнамаға қосылған сүбелі еңбек деп білеміз.

Омбы және Семей мұғалімдер семинарияларын бітірген қазақ түлектері проф. Т.Далаеваның зерттеулерінен [3] де орын алған. Автор Омбы және Семей семинарияларының қызметі, оның оқытушылары туралы салмақты тұжырымдар мен ғылыми талдау жасай келе, бітіруші қазақ жастарының ортасынан ірі саяси және мәдени қайраткерлердің, алаш қайраткерлерінің шыққанын баса көрсетеді. Жалпы, қазақ жерінің өзге де аймақтарынан ашылған мұғалімдер семинарияларының тарихы отан тарихнамасында бірқатар авторлар еңбектерінде қарастырылған. Мысалы, А.Қ. Садыкова Жетісу және Сырдария облыстары бойынша «Кәсіби педагогикалық білім беру оқу орындары жөнінде (XIX ғ. II ж. – 1917 ж.)» [4] тақырыбында тарих ғылымы саласынан докторлық диссертация қорғады.

Сонымен қатар семинария тарихы ресейлік авторлар А.П. Герасимова [5] Қазақстандағы педагог кадрларын даярлау ісі мәселесін педагогика ғылымы аясында қарастырады. 1902–1920 жылдар аралығындағы Батыс Сібір өлкесі бойынша педагог кадрларын даярлау тарихы С.А. Кочуринаның [6] кандидаттық диссертациясында жан-жақты көрсетілсе, М.П. Войтеховская [7], О.В. Петрова [8] аталған тақырыпты жаңа фактілік материалдар негізінде көрсетеді. Сондай-ақ, халыққа білім беру ісі Дала генерал-губернаторлығы мен Түркістан өлкесі аумағында едәуір кең масштабта М.В. Рыгалованың [9] ғылыми мақаласынан көрініс тапқан. Алайда жоғарыда аталған авторлар Семей мұғалімдер семинариясының алаштық педагог түлектері мәселесіне тоқталмайды. Бұл еңбектерден біз Семей семинариясы оқу орнының оқытушылары, олардың қызметі туралы құнды мәліметтер кездестіре аламыз.

Сонымен қатар, әсіресе, түрлі жылдарда даярланған Семей облысының адрес-календарларынан, шолу кітаптарынан едәуір маңызды мәліметтер алуға болады. Жыл сайынғы өңірдің мәдени, экономикалық өзгерістері статистикалық мәліметтермен көрсетілген бұл семинария қызметін жан-жақты тануға мүмкіндік береді.

Көріп отырғанымыздай Семей мұғалімдер семинариясын тәмамдаған, болашақ алашшыл азаматтардың педагогикалық, қоғамдық-саяси қызметіне арналған еңбектер бүгінге дейін жоқтың қасы деуге болады.

Қазақстан республикасының орталық мемлекеттік архивінің Семей мұғалімдер семинариясы аталатын № 503 қорда 1902 жылдан 1920 жылға дейінгі қызметін қамтитын отыз төрт құжат тіркелген, атап айтсақ: семинарияда түрлі жылдардағы білім алушылардың сабақ үлгерімі туралы тізімдемелер [10], оқу орнының жыл сайынғы есеп материалдары [11], педагогикалық кеңес хаттамалары [12] ж.б. құжаттар. Педагогикалық кеңестерде білім сапасын көтеру мәселесімен қатар, ондағы оқушылардың денсаулығы, тәртібі, үлгерімі туралы мәселелер қатаң күн тәртібіне қойылып, ол шешімін тауып отырғаны байқалады. Семинария кітапханалары жылда жаңа кітаптармен, музыка, гимнастика ж.б. сабақтарына қатысты құрал-жабдықтармен де толықтырылып отырған. Сондай-ақ ғимараттарды жөндеу жұмыстары, оны қыста жылыту ж.б. мәселелер қызу талдауға алынған. Бұл құжаттар негізінде семинарияның педагогикалық бағыттағы қызметі мен оның оқытушылары, оқушылары жөнінде ғана емес, сонымен қатар еліміздің қосимпериялық аумалы-төкпелі заман арнасындағы саяси өмірінен де хабар алуға мүмкіндік бар. Тағы да ескеретін дүние ол, семинариядағы шығыс, кіріс және ішкі құжаттарының кәсіби деңгейде рәсімделгенін, оның архивте сақтау мәдениетінің озық үлгілерін көре аламыз. 124 жыл бұрынғы семинария түлектерінің – кейін олар алаш қозғалысына қызмет еткен ірі тұлғалардың оқу жылдарындағы өмірінің ізін көреміз, мысалы сабақ үлгерімдері, қайраткерлердің өтініш хаттары, түлектік куәлік құжаттарының көшірмелері ж.б. сол қалпында сақталған.

2020 жылғы 24 қарашада республика президентінің Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі жарлығымен құрылған мемлекеттік комиссия (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 10 қарашадағы № 748 Қаулысы негізінде) жүз жыл жасырын жатқан жазықсыз жапа шеккендердің құжаттарын жарыққа шығарды. Бұрын-соңды қолжетімсіз болған құжаттар арасынан Семей мұғалімдер семинариясын бітірген, кейін Алаш қозғалысына қатысып, еліне қызмет еткен тұлғалар жөнінде жаңа тың деректер табылды. Сондай деректер қатарынан Жүсіпбек Аймауытовтың төте жазумен жазылған «Тез өлмен» өлең шумақтарын атауға болады [13, 19], сондай-ақ Шығыс Қазақстандағы советтік реформаларға қарсы бас көтерген 92 азаматтың істі болып сотқа тартылған («Тарбағатай ісі») [14], оның арты тағдырлары аянышты аяқталған азаматтардың құжаттары да ғылыми айналымға алғаш рет тартылды. 1910–1914 оқу жылдарының түлегі Қасымхан Бекенаевтың осы істі болған азаматтардың қатарынан еді. Алаштық қайраткер М.Әуезовтың да Алаш үстінен жүргізілген екінші сот процесі құжаттары [15] алғаш рет жүйелі түрде рәсімделіп оқырманға жол тартты. Мақаланы даярлауда тағы басқа да осы сияқты көптеген жаңа құжаттық деректер семинарияның алашшыл түлектерінің тағдырын, ұстанымын кеңінен тануға мүмкіндік берді.

Мәселені зерттеуде тарихи пәнаралық әдістер, күнделіктілік, әлеуметтік бағыт құралдары (микротарих, күнделіктілік) және тарихи-салыстырмалылық, тарихи-жүйелілік сияқты әдістер пайдаланылды. Сонымен қатар қазіргі таңда мектепте алаш қайраткерлерінің жүріп өткен жолын жастарға жеткізу өзектілікке айналуда. Жаңадан ғылыми айналымға енген құпия қор құжаттары бойынша метепте оқыту әдістерін күшейту – қоғамда жастардың тарихи санасын қалыптастыраы анық. Сондықтан мақалада Қазақстан тарихын оқытуда деректік материалдар негізінде оқыту әдісі көрсетіледі.

Нәтижелер мен талқылау. Мектепте білім алушы жастарға патшалық Ресей империясының білім беру саясатын түсіндіруде ең алдымен оның түпкі мақсаты мен міндетін анықтап көрсеткен жөн. Ғасырларға созылған рухани экспансия саяси және экономикалық бағытпен қатар жүргентін. Оны төменде қысқаша мынадай кезеңдерге бөлу арқылы сипаттауға болады:

Бірінші кезең. XVIII-XIX ғ. бірінші жартысында мемлекеттік қазынаны жергілікті тұрғындарды тонау есебінен іске асыруды мақсат еткен әкімшілік ең алдымен аудармашы маман даярлауды қажет етті, сонымен қатар өңірден жаңа шикізат көздерін іздеп тауып, оны игеру

үшін әкімшілікке қазақ ортасынан империяға қызмет ететін шенеунік даярлау қажеттілігі артты, сондықтан орыс училищелері ашылды да, оған қазақ балалары тартылды [16].

Екінші кезең. XIX ғ. бірінші жартысы мен XIX ғ. соңында қазақ жерінде орыстық басқарма органдарының мықтап тұрып орнығуына байланысты, ендігі таңда халық ағарту ісіне жаңа талаптар қойыла бастады. Сонымен қатар рухани экспансияның екінші бағыты діни отарлаумен ұштасты. Мысалы, 1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы Жарғыда»: «Қырғыз-қайсақтардың сенімі бүгінгі күнге дейін мұсылмандықтан гөрі пұтқа табынушылық болғандықтан, олардың көпшілігін христиан дініне оңай өткізуге үміт бар» [17], – делінді. Міне сөйтіп халықты орыстандыруға қарқынды түрде күш салына бастады [18]. Бұған қатысты зерттеуші Ю. А. Лысенко [19] да өз пікірін білдіреді, яғни христиан дініне мәжбірлеусіз енгізудің көзделгенін және мұны шіркеу жанынан ашылған мектептердің іске асыруы тиіс болғанын баяндайды.

Үшінші кезең. XIX ғ.с. – XX ғ.б. қазақ жеріне орыс шаруалары жаппай қоныс аударды, яғни әкімшілік шаруашылық тұрғыдан жерді иелену ісін қарқынды түрде іске асыра бастаған бұл кезеңде жергілікті тұрғындарды жалпыимпериялық «мәдениетке» тарту көзделінді, осы өңірден педагог кадрларын даярлау – педагогикалық училищелер мен семинариялар желісін қаптата ашу ісі жолға қойылды. Жалпыимперлік ортақ тілде сөйлейтін, империялық идеяны насихаттайтын ортаны қалыптастыру ісі патшалықтың назарынан еш түскен емес. Керісінше, осы рухани экспансияға қазына қомақты қаржы бөлумен болды. Міне осындай мақсатпен 1885 ж. шілдеде Батыс Сібір оқу округі құрылады. Оқу округі құрамына XX ғ. басында Тобыл және Томбы губерниялары, Ақмола және Семей облыстары енгізіледі...

Батыс Сібір оқу округіне қарасты Семей мұғалімдер семинариясы (ресми шешім 1902 жылы желтоқсанда қабылданды) 1903 жылдың 20 сентябрінде салтанатты түрде ашылып, жиын законоучительдің молебствия (құдайға құлшылық ету) рәсімімен басталады, содан соң семинария директоры оқуға түсушілерге оқытушылармен сәлемдесу, семинарияда қалай жүріп-тұру қажет екенін ескертті, сонымен қатар жастарды оқуға түсуімен құттықтап, нәтижелі тәмамдап шығуларына тілек білдірді [2, 16]. Осы жерде қазақ топырағында алғашқы Абай университеті жоғары оқу орнының ашылуында сөз сөйлеген ұлт ұстазы – А.Байтұрсыновтың да жастарға айтқаны еске түседі, ол білім мен ғылымның қазақ елінің тағдырында алатын орны жөнінде, яғни, ұлтты басқа жұртқа тәуелділіктен құтқаратын, оны басқа мәдениеттермен тең ете алатын жалғыз жол ол – мәдениет, білім мен ғылым жолы, жаңа техника мен технологияны игеру арқылы ғана ұлт өз жерінің байлығы мен берекесін қажетіне жарата алады деген пікірін білдірді. Ғасырлар бойғы езгіден ендігі таңда тек қана *ағартушылық* күрес жолымен құтылуға болатынын айтып, білімге шақырды, алғашқы университетті жаңадан отырғызылатын көшеттің орнына теңеді [20]. Біз келтірген бұл параллельдер арқылы білім жолының қай жақ болмасын және қашан да болмасын аса маңызды және зор құндылық болып табылатынына көз жеткізе аламыз. Ағартушы қайраткер А.Байтұрсыновтың бұл сөздері бүгінгі таңда да өзектілігін жоймаған. Оған қазіргі педагог кадларын даярлауды жетілдіру шараларының мемлекеттік тұрғыдан қойылуы дәлел бола алады.

Семей мұғалімдер семинариясының ғимараты орналасқан жер қаладан біршама қашық жерде болды. Бұл жөнінде архив құжаттарында: «семинарияның қала орталығынан қашық орналасуы семинарияның қаламен және оның түрлі мекемелерімен қарым-қатынасын қатты қиын-датты, осындай қолайсыздықтар бірнеше рет айтылды, телефон орнату шұғыл қажет» [21, 24], – делінетін архив құжатындағы мәліметтер, «Мұғалімдер семинариясы Семейдің терiскей тұсын-да, қаланың даламен шектелетін қиыр шетінде орналасқан. Көшесі де сол себепті «Степная» аталған. Семинария үйі сол күннің өзінде қаладағы ең еңселі, іші-сырты оюөрнектермен безен-дірілген, тіпті, қақпа, шатыржиектеріне дейін неше түрлі нақыштармен көркемделген...» [2, 234] деп суреттеген жазушы Медеу Сәрсекенің көрсетуімен дәл келетін еді, яғни семинария шынында қала шетінен бой көтерген болса керек.

Семинарияда физика, жаратылыстану, тарих пәндері оқытылды, сонымен қатар оқушының эстетикалық талғамының қалыптасуына ықпалы зор, музыка, гимнастика, қол еңбегі сияқты

сабақтар да жүргізілді. Оқу процесіне қажет барлық әдістемелік құрал-жабдықтар болды, мысалы семинария жанындағы кітапхана жыл сайын жаңартылып отырды: 1903 жылғы есеп материал-дарында кітапханадағы кітап қорының құны 2740 сом 39 тиынды [2, 47] құраса, 1917 жылы оның көлемі 11107 сом 28 тиынға [21] өскен. Кітапхана Луи Пьердің «Английскии реформатор логики XIX в.», К.Ц. Ушинскийдің «Педагогическая сочинения», Спенсердің «Воспитание умственное, право и физическое», Белаевтың «Литературная хрестоматия», Бердяевтің «Философия свободы», Белинскийдің шығармалары, Тургеневтің шығармалары [22, 13-20] ж.б. көптеген тамаша философ, әдебиетші, психолог ғалымдардың кітаптарымен қамтылды. Ал музыка кабинеттерінде рояль, балалайка, флейта, кларнет, виолончель, мандолин, скрипка ж.б. аспаптар болды, сол сияқты қолөнер шеберханалары да қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыздандырылды. Мұндай жағдай білім алушылардың жан-жақты қалыптасуына, ой-өрісінің кеңінен дамуына ықпал етті.

Семинарияда білім алушыларға стипендия да тағайындалды, 1916 жылдың қорытынды есебі – стипендия көлемінің семинарияның ашылуынан бері қарай өткен он үш жыл ішінде 120 сомнан 180 сомға дейін өскенін көрсетеді [23]. Семинарияны қаржыландыру мемлекеттік қазына есебінен қамтамасыздандырылды, сонымен қатар жергілікті, қалалық немесе қоғамдық қаржы есебінен де стипендия төленіп тұрған [2, 17].

Семинарияның алғашқы (1903 ж.) оқытушылар құрамы 7 адамнан тұрды. Олар: дриектор А.Белый, құқық мұғалімі ол әрі, діни қызметкер – О.А. Балашев, 2 тәлімгер – И.Скорковскии және И.Преображенскии, ән сабағының мұғалімі – Н.В. Чулков, гимнастика сабағынан – Л.И. Рутилевский және өнерден – Н.Давыдов болса, 1916 жылғы есеп материалы негізінде оқытушылар құрамының онға жеткенін көреміз. Олар: 1. М.Н. Березников директор, стат кеңесші; 2. Б.И. Герасимов діни қызметкер; 3. И.П. Никитин тарих және геогрфия тәлімгері, стат кеңесшісі; 4. С.Н. Степанов физика және жаратылыстану тәлімгері, стат кеңесшісі; 5. Н.М. Харченко математика тәлімгері, стат кеңесшісі; 6. Н.Қ. Құлжанов коллеж хатшысы, қазақ тілі оқытушысы; 7. П.Г. Сарычев шені жоқ (не имеющий чина), ән сабағының оқытушысы; 8. П.С. Котлов шені жоқ (не имеющий чина), қол еңбегі сабағының оқытушысы, ол әрі бастауыш училищесінің мұғалімі; 9. И.Ф. Ламшаков шені жоқ (не имеющий чина), бастауыш училищесінің мұғалімі; 10. И.В. Гурбанов стат кеңесшісі; (И.М. Ложник – семинарияның құрметті қамқоршысы 2-гильдия көпесі және В.И. Попов – семинарияның дәрігері) [2, 29].

Көріп отырғанымыздай семинария оқытушыларының басым көпшілігінің стат кеңесшісі деген сол уақыттағы Ресей империясындағы 5-деңгейлі (ранг) азаматтық шені бар, ұзақ уақыт білім беру саласында жұмыс істеген тәжірибелі кәсіби маман иелері еді. Сондықтан олардың семинария тәрбиеленушілеріне қоятын талаптары да жоғары болды... Емтиханнан сүрінген оқушылардың стипендиялары тоқтатылған, емтиханды қайта тапсырып, одан сәтті өткенде ғана оларға (стипендия) қайта тағайындалған. Мысалы, семинария директорына жолданған әкімшіліктің (1911 ж. 5 қыркүйектегі) бір хатында: «Прошу Ваше высокородие, незамедлительно сообщить мне выдержал ли переэкзаменовку и переведены ли в следующий класс стипендианты Бабин, Бекенаев и Нюзюлько» [24], – делінген мәліметті кездестіруге болады. Бұл хатқа жауап ретінде 1911 ж. 21 қыркүйекте Қасымхан Бекенаевтың келесі курсқа сәтті өтіп, стипендиясын сақтап қалғанын көреміз [24, 63–64].

Қасымхан Бекенаев – семинарияның 1910–1914 жж. түлегі. Зайсан уезі Нарын болысында туған. 1910 жылы Көкпектінің 2 сыныптық орыс-қазақ училищесінде оқыған. Ол – алаш қозғалысына белсене қатысқан қайраткер тұлға. Соңғы жылдардағы жарық көрген жүзжылдық құпия құжаттарда оның бүгінге дейін белгісіз болып келген қайраткерлік қызметі көрсетіледі...

Қасымхан Бекенаевтың оқуға қабылдануына қатысты табылған мынадай бір маңызды құжатқа назар аударайық. Ол – 1920 жылдары Халық ағарту комиссары А. Байтұрсынұлының шақыруымен білім саласына ауысып, комиссариат алқасының мүшесі, әлеуметтік тәрбие бөлімінің басшысы, мектеп істері бөлімінің меңгерушісі секілді сол уақыттың жауапты қызметтерін абыроймен атқарған, Семей семинариясының 1905-1909 оқу жылдарындағы түлегі *Биахмет*

Сәрсенұлының хаты еді. Хат мынадай мазмұнда жазылған: «Глубокоуважаемый Николай Михайлович! Примите от меня пожелание всего наилучшего! Смею обратиться к Вам, на правах бывшего ученика, с покорнейшего просьбою не отказать в содействии подателю сего письма моему брату Касымхану Бекенаеву. Он окончил Кокпектинскую 2-х классную училище и желает продолжать свое образование в Семинарии. Если ему не будет назначена земская стипендия, то я уверен Вас, Николай Михайлович посодействуете ему в назначении казенной стипендии.

У Бекенаева нет в городе никого из знакомых, так что мы расчитываем, Николай Михайлович, на ваше содействие.

Остаюсь в надежде с почтением ученика ваше Бий-Ахмед Сарсенев. 1910 г. 1 августа» [21]. Небәрі 25 жастағы азаматтың өзі білім алған оқу орнындағы ұстазымен теңдей қарым-қатынас жасап, өтініш білдіруге алуы, өзінен кейінгі буынға қамқорлық көрсете алуы Биахмет Сәрсеновтың тұлғалық қасиетін көрсетеді. Б.Сәрсеновтың білім үлгерімі туралы құжаттар семинарияның қаншалықты талапшыл болса да, көп оқушылардан әлдеқайда озық оқығанын байқатады. 1905 жылғы табельде тарих, география сабақтарынан «үздік», ал арифметика, алгебра, геометрия, физика, жаратылыстану сабақтарынан «жақсы» [2, 53] деген бағалар алғаны көрсетілген.

Ағасының мұндай қамқорлығын ақтап шыққан Қасымхан Бекенаев семинарияны толық-қанды оқып, педагог мамандығын алып шыққан. Қ. Бекенаевтың семинарияны тәмамдауы туралы куәлік құжатында: «Семей семинария кеңесінің атынан мұғалімдер семинариясы туралы ереженің негізінде 4 жылдық оқу курсын бітірген Бекенаев Қасымханға өзінің өте жақсы тәртібімен келесі жетістіктері туралы куәлік берілді» [25] – делініп, төмендегідей мәліметтер көрсетілген: Құдай Заңы сабағын – «оқыған жоқ»; педагогика, орыс және славян-шіркеу тілдерін, математика (арифметика, геометрия, алгебра, және жер өлшеу), тарих, география, физика, жаратылыстану сабақтарынан – «қанағаттанарлық»; қазақ тілінен – «жақсы»; көркем жазу, сурет және сызу, ән сабақтарынан – «қанағаттанарлық»; практикалық сабақтардан – «қанағаттанарлық» деген бағалар қойылған. Куәлікте мұнымен қоса оның гимнастика бойынша, қол еңбегінен білім алғаны қоса жазылған [25, 29].

Сонымен гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары бойынша, сондай-ақ өнер, еңбек сынды эстетикалық талғамды қалыптастырушы пәндерден терең білім алған түлектер нағыз кәсіби педагог болып шықты. Олар жай ғана ұстаз емес, қоғам мәселелерін терең түсінетін, белсенді саяси-ағарту жұмыстарына даяр нағыз зиялылар қатарын құрды. Бұл тұрғыда біз патшалықтың қиянатшыл саясатын көріп өскен қазақ семинаристерін айтқан болар едік. Мысалы, семинарист Қасымхан Бекенаевты атаған болар едік. Бүгінде Қ. Бекенаевтың есімі, оның саяси қайраткерлік қызметі қоғамға жете таныс емес. Осы тұста біз 1921-1931 жылдар бойы ОГПУ жүргізген «Жігіт» операциясы туралы, яғни Қазақстанның барлық өңірлері сияқты советтік реформалардан жапа шеккен Шығыс Қазақстандағы алаш ұлт-азаттық күресінің қатысушысы, семинария түлегі – Қасымхан Бекенаевтың осы істе алатын орны жөнінде қысқаша тоқталғанды жөн көрдік. Қазақ азаттық қозғалысына белсенді атсалысқан алаш офицері Қасымхан Жақыпұлының ісіне қатысты берілген құжаттық материалдар саяси белсенділік танытқан әрбір қазақ азаматының советтік құпия, полицияның жіті назарында болғанын байқатады.

Қ. Бекенаевтың 1921 ж. 12 тамыздағы жеке парағында (личный листок) оның 1891 жылы туылғаны, Зайсан уезінің Нарын болысында дүниеге келгені, ұсталған уақытта халық ағарту бөлімінің меңгерушісі екендігі көрсетілген. Оның отбасы жөнінде әкесі – Жақып Бекенаев 66 жаста, ағасы Жүніс 50 жаста, немере інісі Нәби 4 жаста, Чултай 13 жаста, Ғайли 8-де, апайы 30-да делінеді. Анкетадағы білімі деген позицияда Қ.Бекенаевтың Семей мұғалімдер семинариясын бітіргендігі және мамандығы – мұғалім деп жазылған.

Ал Қ. Бекенаевтың ОГПУ қызметкерінің «Қазақ ұлттық-діни қозғалысының көрнекті қайраткер анкетасы» деп басталатын 1923 ж. 4 желтоқсанда толтырылған құжатында оның мекен-жайы: Зайсан қ., Садовая көшесі, № 21 үй; жеке мүлігі жоқ; отбасы жағдайы –

үйленбеген; мамандығы – мұғалім; ел ішінде беделді, интеллигент қатарынан; шетелмен байланысы – 1920 ж. совет үкіметінен қашып Қытайда жүрген деген де мәліметтер көрсетілген. Сонымен қатар аталған құжатта 1919 ж. 25 қарашасынан Зайсан қаласында Алаш орданың өкілі, 1917-1918 жж. Жар ауылдық училищесінде мұғалімдік қызмет еткендігі жазылған. ОГПУ-дың Қ.Бекенаевқа қатысты материалдары ішінен оның түр сипатына да анықтама бергенін көре аламыз: «бойы орташадан төмен; жүзі дөңгелек, қара бозғылт (смугло бледное); қасы қара; ерні әдеттегідей; көздері қара, әлсіз қиғаш қабақ; мұрты кішкентай қара; түрі зиялы қазақ; аяғы қарапайым, дене бітімі мығым, яғни бойына пропорционалды; маңдайы кең; мұрны сәл жазыңқы; шашының түсі қара; құлағы кәдімгідей; сақалы жоқ; жүрісі кәдімгідей; ерекше белгілері жоқ; қолы кәдімгідей» [14, 184]. Жоғарыда айтқанымыздай іздеріне ұзақ түсіп аңду жұмысы жүргізілген ОГПУ-дың бұл ісі «Жігіт» операциясы аталды. «Жігіт операциясы» басым түрде Шығыс Қазақстанның Тарбағатай өңірін қамтып шамамен 1921–1931 жж. аралығында жүргізілді. Бұл операция бойынша Тарбағатай ауданында контрреволюциялық ұлтшылдар алашордалық ұйымын құрып, советтік құрылысқа қарсы әрекеттер жасады деген айыптаумен жүзден астам аудан тұрғындары жауапқа тартылған. 1932 ж. 9 маусымда Қазақстандағы ПП ОГПУ жанындағы үштік қылмыс кодексінің 58/11 бабына сәйкес қамауға алынған 92 адамның біреуін (Жалаушинов Рақым) он жылға концлагерге, екуін (Ақжанов Дален, Қалқаев Құрманғали) сегіз жылға концлагерге, жиырма үшін концлагерге бес жылға, тағы бір жиырма үшін концлагерге (оның ішінде Қасымхан Бекенаев та бар) үш жылға, келесі он тоғызын екі жылға концлагерге, тағы бір тоғызын бір жылға концлагерге жабу туралы, қалған онын Қазақстан аумағынан, түрлі мерзімге жер аудару туралы шешімін жариялайды [26]...

Семинарияның жарқын түлектерінің бірі Жүсіпбек Аймауытовтың ондағы өмір жылдары көптеген авторлардың зерттеулеріне арқау болған. Бұл тұрғыда ф.ғ.к. Ш. Жанаева көлемді ғылыми мақала арнаған, автор онда Ж.Аймауытовтың әдеби-творчестволық еңбегінің семинария қабырғасында басталып, шыңдалғанын жазады. Архив құжаттарына сүйене отырып көрнекті жазушының семинариядағы оқу үлгерімі, замана арнасындағы аумалы-төкпелі өмірдің (1916-1917 жж.) Ж. Аймауытовтың да отбасына, әлеуметтік жағдайына ықпалы болғанын жан-жақты талдап көрсетеді.

Сондай-ақ, көрнекті жазушының өмірі мен қызметі т.ғ.к. Т. Каленованың «Жүсіпбек Аймауытов: қайраткерлігі, ағартушылығы, саяси көзқарасы» [22, 27] атты монографиялық зерттеуінде жан-жақты талдауға алынған.

Ж. Аймауытов оқыған 1914–1919 жылдар аралығы саяси тұрақсыз ең ауыр жылдарға сәйкес келді. Оның әсіресе архивте сақталған: «один брат взят на полевые работы, другой по болезни оставлен; в семье 8 человек, отец старик 80 лет, мать тоже; состояние родителей самое скудное; кроме меня нет годного к работе человека, помощь моя тем более нужна, что наступает время полевых передвижек» [22, 11], – деген мазмұндағы хаты елдің заман арнасындағы барлық мұң-мұқтажын көрсетіп тұр. Сол сияқты бұл жылдардағы ауыр өмір оның семинарист замандастарының да директорға жазған өтініштерінде айтылады, яғни, бірі отбасынан ер азаматтарды әскерге әкетілгенін жазса, ал енді бірі үй іші адамдарының денсаулықтарының жарамсыз екенін көрсеткен [22, 11]. Осы мазмұнда 72 оқушыдан өтініш түскен.

Қорытынды. Сонымен біз мақалада семинарияның қызметі және жоғарыда аталған бірқатар алашшыл педагог түлектері жөнінде тоқталдық. Мектепте Қазақстан тарихы бағдарламасына енгізілмеген семинарист, «Тарбағатай ісі» бойынша айыпталған алаштық офицер Қасымхан Бекенаев, мемлекет қайраткері алашшыл Биахмет Сәрсенов ж.б. да көптеген тұлғалардың жүріп өткен жолын жастарға жеткізудің маңызы зор. Сондай-ақ, Мұқтар Әуезовтің алаш сот ісіне қатысы болғанын, Жүсіпбек Аймауытовтың бүгінде көпшілікке белгілі «Тез өлмен» өлеңінің тарихын және де басқа көптеген алашшыл педагог түлектердің қайраткерлік қызметі мектепте архив құжаттары негізімен оқытылғаны дұрыс болмақ. Бұл өскелең ұрпақтың тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Яғни, құжаттық деректерді ҚР Президенті Қ.-Ж.

Кемелұлы Тоқаевтың атап көрсеткеніндей жастардың «жақсы мен жаманның, ақ пен қараның арасын ажырата біліп» өсуіне үйрететін тағылымы мол мұралар деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Білім келешегі: адал азамат, кәсіби маман» тақырыбындағы тамыз конференциясының пленарлық отырысында сөйлеген сөзі. [https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-bilim-keleshegi-adal-azamat-kasibi-maman-takyrybyndagy-tamyz-konferenciyasynyn-plenarlyk-otyrysynda-soylegen-sozi-1571340] Қаралған күні: 4.05.2026 ж.

2. Алаштың тұңғыш білім ордасы – Семей: М.О. Әуезов атындағы педагогикалық колледж, 2024. / Бас редактор: Шағанкүл Алдамжарқызы Жанаева. – 504 б.

3. Далаева Т.Т. Казахи-выпускники Омской и Семипалатинской учительских семинарий (конец XIX – начало XX в.). // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2025. – №3. – 48-64. https://doi.org/10.26577/JH202511835

4. Садыкова А.К. «Кәсіби педагогикалық білім беру оқу орындарының тарихы (XIX ғасырдың екінші жартысы- 1917 жылдардағы Жетісу және Сырдария облыстарының мысалында). 6D011400-Тарих маманд. филос.докторы (PhD) дәр.алу үшін дайынд. дисс.

5. Герасимова А.П. (1950) Из истории педагогического образования в Казахстане (1872–1917 гг.): автореф. дисс.канд. пед. наук. – Москва.16 с.

6. Кочурина С.А. Учительские институты Западно Сибири и их роль в подготовке педагогических кадров (1902–1920) Автореф.на сосиск.уч.ст.к.и.н. Томск 2005.

7. Войтеховская М.П. Подготовка учительских кадров для начальных училищ в Западно Сибирском учебном округе. [//https://cyberleninka.ru/article/n/podgotovka-uchitelskih-kadrov-dlya-nachalnyh-uchilisch-v-zapadno-sibirskom-uchebnom-okruge Қаралған күні]: 4.05.2026 ж.

8. Петрова О.В. Формирование сети учительских семинарий в Западно-Сибирском учебном округе в конце XIX-начале XX века. // Вестник ТГПУ. 2009. Выпуск 12.

9. Рыгалова М.В. (Подготовка учительских кадров на территории Степного края и Туркестанского генерал-губернаторства в конце XIX – начале XX вв. [// chrome-extension: //efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://s.esrae.ru/timekguki/pdf/2020/2(29)/553.pdf]. Қаралған күні: 4.05.2026 ж.

10. ҚРОМА. 503-қор, 1-тізім, 1-іс (1903 ж.), 10-іс (1909 ж.), 1-іс (1903 ж.)

11. ҚРОМА. 503-қор, 1-тізім, 7-іс (1906 ж.), 8-іс (1906 ж.), 9-іс (1907 ж.), 14-іс (1911 ж.), 24-іс (1915 ж.), 28-іс (1916 ж.).

12. ҚРОМА. 503-қор, 1-тізім, 3-іс (1904 ж.), 12-іс (1910 ж.), 18-іс (1912 ж.), 19-іс (1912/13 ж.), 21-іс (1913 ж.), 29-іс (1916 ж), 30-іс (1916 ж.)

13. Аймауытұлы Ж. «Тез өлмен». // Алашорда ісі. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 6-том. «Алашорда үкіметі мүшелері мен осы ұстанымдағы тұлғаларды жою шаралары. 1933-1938 жж.» /Құраст.: М.Қойгелдиев, Х.Әбжанов, Г.Нұрымбетова, З.Мырзатаева, Ж.Өзбеков. Алматы: «Kitap», 2023. - 504 б.; ҚР ПА. 352 қ. 1-т. (Қарағанды обл.). 1093-іс. 2-т. 522-523 пп. (араб графикасынан аударма).

14. №5763 Тергеу ісі. Тарбағатай ұлтшылдарының (Алашордалық ұйымы). «Жігіт» операциясы. Следственные материалы на Бекенаева Касымхана. // Алашорда ісі. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 4-том. «№2370 М.Тынышбайұлы, М. Мурзин, Р. Урдабаев және басқаларды айыптау ісі. 1930–1932 жж. /Құраст.: М.Қойгелдиев, Қ. Әлімғазинов, З. Мырзатаева, Е. Чиликова. Алматы: «Кітап пресс», 2023. – 448 б.;

15. «Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикован-ного ОГПУ». В двух томах – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2022, 2023. Том первый: «Торғай ісі. 1922–1926 жж. № 78754 тергеу ісі. 1927–1930 жж. Торгайское дело. 1922–1926 гг. Следственное дело № 78754. 1927–1930 гг. Сост.: М.К. Койгелдиев (ответ. ред.), З.Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова. – 984 с.; Том второй: «Алашское дело 1930-1932 гг.

Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ» / Сост.: М.К. Койгелдиев (ответ. ред.), З.Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова. – 828 с.

16. Чуркина Н.И. Инородческое образование в Омском Прииртышье в контексте задач имперской политики второй половины XIX – начала XX в. Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2018. № 4 (20). С. 122–129. DOI 10.25513/2312-1300.2018.4.122-129

17. Стурова М.В. Образовательная среда на территории Акмолинской и Семипалатинской областей (50–80-е гг. XIX в.) [https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatelnaya-sreda-na-territorii-akmolinskoy-i-semipalatinskoy-oblastey-50-80-e-gg-xix-v]. Қаралған күні: 4.05.2026.

18. Жакыпбек С., Садвакасова З. Из истории обучения казахской молодежи при царизме. // Вестник. Серия ист. – 1999. №13. –С. 54–59.

19. Лысенко Ю. А. Миссионерство Русской православной церкви в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX в.). – Барнаул, 2010. – 194 с.

20. Алғашқы. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің тарихынан (оқу орны бітірушілер мен оқытушыларының еңбектері мен естеліктерінен): Ғылыми-зерттеу жинағы /М.Қ. Қойгелдиев ж.б - Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2013 – 184 б.

21. ҚРОМА. 503-қор, 1-тізім, 4-іс, 29 п. Дело по вопросам касающимся воспитанников семинарии: прошения, удостоверения, отзывы

22. ҚРОМА 503-қор, 1-тізім, 29-іс, 41 пп. Приложение к протоколу педагогического совтеа семинарии №3. 1917.

23. ҚРОМА 503-қор, 1-тізім, 28-іс, 29 п. Годовой отчет по Семипалатинской имени его ого Высочества наследника Цесаревича и Великого князя Алексея Николаевича учительской семинарии за 1916 г.

24. ҚРОМА 503-қор, 1-тізім, 1-іс, 29 п.

25. ҚРОМА 503-қор, 1-тізім, 23-іс, 29 п.

26. Қойгелдиев М. Кіріспе. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 3-том. № 2370 М. Тынышбайұлы М. Мурзин, Р. Урдабаев және басқаларды айыптау ісі. 1930-1932 жж.» / Құраст.: М.Қойгелдиев, Қ.Әлімғазинов, З.Мырзатаева, Е.Чиликова. Алматы:«Kitap» баспасы, 2023. – 544 б.

27. Каленова Т. «Жүсіпбек Аймауытов: қайраткерлігі, ағартушылығы, саяси көзқарасы». Монография. – Алматы: «Эверо» баспасы, 2022. – 218 .

References:

1. Memleket basshysy Kasym-Zhomart ToKaevtyn «Bilim keleshegi: adal azamat, kəsibi maman» takyrybyndagy tamyz konferenciasynyn plenarlyk otyrysynda sojlegen sozi. [https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-bilim-keleshegi-adal-azamat-kasibi-maman-takyrybyndagy-tamyz-konferenciyasynyn-plenarlyk-otyrysynda-soylegen-sozi-1571340] Karalgan kuni: 04.05.2026 g.

2. Alashtyn tungysh bilim ordasy – Semej: M.O. Әuezov atyndagy pedagogikalyk kolledzh, 2024. / Bas redaktor: Shagankyl Aldamzharkyzy Zhanaeva. – 504 b.

3. Dalaeva T.T. Kazahi-vypuskniki Omskoj i Semipalatinskoj uchitel'skih seminarij (konec XIX – nachalo XX v.). // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. – 2025. – №3. – 48-64. https://doi.org/10.26577/JH202511835

4. Sadykova A.K. «Kəsibi pedagogikalyқ bilim beru oku oryndarynyn tarihy (XIX gasyrdyn ekinshi zhartysy - 1917 zhyldardagy Zhetisu zhane Syrdariya oblystarynyn mysalynda). 6D011400-Tarih mamand. filos.doktory (PhD) dər.alu yshin dajynd. diss.

5. Gerasimova A.P. (1950) Iz istorii pedagogicheskogo obrazovaniya v Kazahstane (1872–1917 gg.): avtoref. diss.kand. ped. nauk. – Moskva.16 s.

6. Kochurina S.A. Uchitel'skie instituty Zapadno Sibiri i ih rol' v podgotovke pedagogicheskih kadrov (1902-1920) Avtoref.na sosisk.uch.st.k.i.n. Tomsk 2005.

7. Vojtekhovskaya M.P. Podgotovka uchitel'skih kadrov dlya nachal'nyh uchilishch v Zapadno Sibirskom uchebnom okruge //https://cyberleninka.ru/article/n/podgotovka-uchitelskih-kadrov-dlya-nachalnyh-uchilisch-v-zapadno-sibirskom-uchebnom-okruge. Karalgan kuni: 6.05.2026.

8. Petrova O.V. Formirovanie seti uchitel'skih seminarij v Zapadno-Sibirskom uchebnom okruge v konce HIH-nachale HKH veka. // Vestnik TGPU. 2009. Vypusk 12.

9. Rygalova M.V. (Podgotovka uchitel'skih kadrov na territorii Stepnogo kraya i Turkestanskogo general-gubernatorstva v konce XIX – nachale XX vv. // chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://s.esrae.ru/timekguki/pdf/2020/2(29)/553.pdf). Karalgan kuni: 6.05.2026.

10. KROMA. 503-kor, 1-tizim, 1-is (1903 zh.), 10-is (1909 zh.), 1-is (1903 zh.)

11. KROMA. 503-kor, 1-tizim, 7-is (1906 zh.), 8-is (1906 zh.), 9-is (1907 zh.), 14-is (1911 zh.), 24-is (1915 zh.), 28-is (1916 zh.).

12. KROMA. 503-kor, 1-tizim, 3-is (1904 zh.), 12-is (1910 zh.), 18-is (1912 zh.), 19-is (1912/13 zh.), 21-is (1913 zh), 29-is (1916 zh), 30-is (1916 zh)

13. Ajmauytuly ZH. «Tez olmen». // Alashorda isi. 1920-1940 zhzh. Kuzhattar men materialdar. 6-tom. «Alashorda ykimeti mysheleri men osy ustanymdagy tulgalardy zhoyu sharalary. 1933-1938 zhzh.» /Kurast.: M.Қojgeldiev, H.Abzhanov, G.Nurymbetova, Z.Myrzataeva, Zh.Ozbekov. Almaty: «Kitap», 2023. - 504 b.; KR PA. 352-kor. 1-t. (Karagandy obl.). 1093-is. 2-t. 522-523 pp. (arab grafikasynan audarma).

14. №5763 Tergeu isi. Tarbagataj ultshyldarynyn (Alashordalyk ujymy). «Zhigit» operaciyasy. Sledstvennye materialy na Bekenaeva Kasymhana. //Alashorda isi. 1920-1940 zhzh. Kuzhattar men materialdar. 4-tom. «№2370 M.Tynyshbajuly, M. Murzin, R. Urdabaev zhane baskalardy ajyptau isi. 1930-1932 zhzh. /Kurast.: M.Kojgeldiev, K. Әlimgazinov, Z. Myrzataeva, E. Chilikova. Almaty: «Kitap press», 2023. - 448 b.

15. «Alashskoe delo 1920-1930 gg. Dokumenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPU». V dvuh tomah – Almaty: TOO «Izdatel'stvo LEM», 2022, 2023. Tom pervyj: «Torgaj isi. 1922-1926 zhzh. № 78754 tergeu isi. 1927-1930 zhzh. Torgajskoe delo. 1922-1926 gg. Sledstvennoe delo № 78754. 1927-1930 gg. Sost.: M.K. Kojgeldiev (otvet. red.), Z.B. Myrzataeva, R.M. Mirzakulova. – 984 s.; Tom vtoroj: «Alashskoe delo 1930-1932 gg. Dokumenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPU» / Sost.: M.K. Kojgeldiev (otvet. red.), Z.B. Myrzataeva, R.M. Mirzakulova. – 828 s.

16. Churkina N.I. Inorodcheskoe obrazovanie v Omskom Priirtysh'e v kontekste zadach imperskoj politiki vtoroj poloviny XIX – nachala HKH v. Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki». 2018. № 4 (20). S. 122–129. DOI 10.25513/2312-1300.2018.4.122-129

17. Sturova M.V. Obrazovatel'naya sreda na territorii Akmolinskoj i Semipalatinskoj oblastej (50–80‑e gg. XIX v.) [https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatelnaya-sreda-na-territorii-akmolinskoy-i-semipalatinskoy-oblastey-50-80-e-gg-xix-v]. Karalgan kyni: 2026.04.05.

18. Zhakypbek S., Sadvakasova Z. Iz istorii obucheniya kazahskoj molodezhi pri carizme. // Vestnik. Seriya ist. – 1999. №13. – S. 54-59.

19. Lysenko YU. A. Missionerstvo Russkoj pravoslavnoj cerkvi v Kazahstane (vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.). – Barnaul, 2010. – 194 s.

20. Algashky. Abaj atyndagy KazUPU-nің tarihynan (oku orny bitirushiler men okytushylarynyn enbekteri men estelikterinen): Gylymi-zertteu zhinagy/M.K. Kojgeldiev zh.b - Almaty: Abaj atyndagy KazUPU, «Ulgғat» baspasy, 2013 – 184 b.

21. KROMA. 503-kor, 1-tizim, 4-is, 29 p. Delo po voprosam kasayushchimsya vospitannikov seminarii: prosheniya, udostovereniya, otzyvy

22. KROMA 503-қor, 1-tizim, 29-is, 41 pp. Prilozhenie k protokolu pedagogicheskogo sovtea seminarii №3. 1917.

23. KROMA 503-kor, 1-tizim, 28-is, 29 p. Godovoj otchet po Semipalatinskoj imeni ego ogo Vysochestva naslednika Cesarevicha i Velikogo knyazya Alekseya Nikolaevicha uchitel'skoj seminarii za 1916 g.

24. KROMA 503-қор, 1-tizim, 1-is, 29 p.

25. KROMA 503-қор, 1-tizim, 23-is, 29 p.

26. Koigeldiev M. Kirispe. 1920-1940 zhzh. Kuzhattar men materialdar. 3-tom. № 2370 M. Tynyshbayuly M. Murzin, R. Urdabaev zhəne baskalardy ajyptau isi. 1930-1932 zhzh.» /Kurast.: M.Kojgeldiev, K.Alimgazinov, Z.Myrzataeva, E.Chilikova. Almaty: «Kitap» baspasy, 2023. – 544 b.

27. Kalenova T. «Zhysipbek Ajmauytov: қajratkerligi, agartushylygy, sayasi kozkarasy». Monografiya. – Almaty: «Evero» baspasy, 2022. – 218 .

ҒТАХР/МРНТИ/IRSTI: 03.20
ӘӨЖ/УДК/UDC: 94(574):37.091.3 https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.021

Г.М. Ахметова *[1]

[1] кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Казахстан, Усть-Каменогорск.
E-mail: gulzh.akhm@mail.ru
https://orcid.org/0009-0000-8652-331X

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ И. В. ЕРОФЕЕВОЙ В ПРЕПОДАВАНИИ НОВОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается источниковедческий потенциал научного наследия И.В. Ерофеевой для преподавания Новой истории Казахстана в вузе. Цель исследования — систематизировать применявшиеся исследовательницей приёмы критики и взаимной проверки разнородных источников и определить возможности их использования при изучении политической и социально-экономической истории XVIII — середины XIX века. Источниковую базу составили монографии, археографические публикации, научные статьи и коллективные издания, посвящённые эпистолярному наследию, политической биографике, кочевому хозяйству, торговле, топонимике и материальным знакам статуса и власти. В работе применены источниковедческий, историографический, историко-сравнительный и проблемно-хронологический методы, а также серийный, формулярный и просопографический анализ. Сопоставление трудов И.В. Ерофеевой выявляет последовательную процедуру работы с историческими свидетельствами: установление происхождения и формальных признаков документа, сравнение оригинала с синхронным переводом, проверку содержащихся в нём сведений по административным, топонимическим, вещественным и визуальным материалам и последующее формулирование исторического вывода. Особое значение в этой процедуре имеют синхронные переводы, печати и факсимиле, использовавшиеся при атрибуции документов, уточнении их датировки и оценке заявленного политического статуса исторических деятелей. Сопоставление разнородных свидетельств уточняет различия в трактовке покровительства и подданства, соотношение ханского титула и фактического политического влияния, связь политического авторитета с мобильностью, торговлей и доступом к ресурсам, а также сочетание династических, служебных и экономических оснований общественного статуса. Научная новизна исследования заключается в реконструкции взаимосвязанной последовательности перехода от критики источника к историческому выводу. Реконструированные по трудам И. В. Ерофеевой приёмы могут быть

включены в университетский курс как пример источниковедческого анализа, позволяющий показать происхождение исторического знания и границы доказательности научной интерпретации.

Ключевые слова: Новая история Казахстана, И.В. Ерофеева, источниковедение, эпистолярные источники, университетское преподавание истории.

Г.М. Ахметова *[1]

[1] тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Өскемен.
E-mail: gulzh.akhm@mail.ru
https://orcid.org/0009-0000-8652-331X

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ТАРИХЫН ОҚЫТУДАҒЫ И. В. ЕРОФЕЕВАНЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫНЫҢ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа

Мақалада И.В. Ерофееваның ғылыми мұрасының Қазақстанның жаңа тарихын жоғары оқу орнында оқытудағы деректанулық әлеуеті қарастырылады. Зерттеудің мақсаты — зерттеуші қолданған әртекті тарихи деректерді сын тұрғысынан талдау және өзара тексеру тәсілдерін жүйелеу, сондай-ақ оларды XVIII ғасырдан XIX ғасырдың ортасына дейінгі саяси және әлеуметтік-экономикалық тарихты зерделеуде пайдалану мүмкіндіктерін айқындау. Деректік базаны эпистолярлық мұраға, саяси өмірбаяндық зерттеулерге, көшпелі шаруашылыққа, саудаға, топонимикаға және мәртебе мен биліктің материалдық белгілеріне арналған монографиялар, археографиялық жарияланымдар, ғылыми мақалалар мен ұжымдық басылымдар құрады. Зерттеуде деректанулық, тарихнамалық, тарихи-салыстырмалы және проблемалық-хронологиялық әдістер, сондай-ақ сериялық, формулярлық және просопографиялық талдау қолданылды. И.В. Ерофееваның еңбектерін салыстыра талдау тарихи айғақтармен жұмыс істеудің бірізді тәртібін айқындайды: құжаттың шығу тегі мен ресімдік белгілерін анықтау, түпнұсқаны сол кезеңде жасалған аудармамен салыстыру, ондағы мәліметтерді әкімшілік, топонимиялық, заттай және визуалды материалдар негізінде тексеру және соның нәтижесінде тарихи қорытынды тұжырымдау. Бұл үдерісте құжаттарды атрибуциялау, олардың мерзімін нақтылау және тарихи тұлғалардың мәлімделген саяси мәртебесін бағалау үшін пайдаланылған сол кезеңдегі аудармалар, мөрлер мен факсимилелердің маңызы ерекше. Әртекті айғақтарды өзара салыстыру қамқорлық пен бодандық ұғымдарының түсіндірілуіндегі айырмашылықтарды, хан атағы мен нақты саяси ықпалдың арақатынасын, саяси беделдің көшіп-қонумен, саудамен және ресурстарға қолжетімділікпен байланысын, сондай-ақ қоғамдық мәртебенің әулеттік, қызметтік және экономикалық негіздерінің өзара ұштасуын нақтылайды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы деректанулық сыннан тарихи қорытындыға өтудің өзара сабақтас бірізділігін қайта құрудан тұрады. И.В. Ерофееваның еңбектері негізінде айқындалған тәсілдер тарихи білімнің қалай қалыптасатынын және ғылыми түсіндірудің дәлелділік шектерін көрсетуге мүмкіндік беретін деректанулық талдау үлгісі ретінде университеттік курс мазмұнына енгізілуі мүмкін.

Кілт сөздер: Қазақстанның жаңа тарихы, И.В. Ерофеева, деректану, эпистолярлық деректер, университетте тарихты оқыту.

G.M. Akhmetova *[1]

[1] *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk.*
E-mail: gulzh.akhm@mail.ru
https://orcid.org/0009-0000-8652-331X

THE SOURCE-CRITICAL POTENTIAL OF I. V. EROFEEVA'S SCHOLARLY LEGACY IN TEACHING THE MODERN HISTORY OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the source-critical potential of I. V. Erofeeva's scholarly legacy for teaching the modern history of Kazakhstan at the university level. The aim of the study is to systematize the methods of source criticism and cross-checking of heterogeneous historical sources employed by the researcher and to identify their potential for studying the political and socio-economic history of Kazakhstan from the eighteenth to the mid-nineteenth century. The source base comprises monographs, archaeographic publications, scholarly articles, and edited volumes devoted to epistolary heritage, political biography, nomadic economy, trade, toponymy, and material markers of status and power. The study employs source-critical, historiographical, comparative-historical, and problem-chronological methods, as well as serial, formulary, and prosopographical analysis. A comparison of I. V. Erofeeva's works reveals a consistent procedure for working with historical evidence: establishing the provenance and formal features of a document, comparing the original with a contemporary translation, verifying its contents against administrative, toponymic, material, and visual evidence, and subsequently formulating a historical conclusion. Contemporary translations, seals, and facsimiles are particularly important within this procedure, as they were used to attribute documents, refine their dating, and assess the claimed political status of historical actors. The comparison of heterogeneous evidence clarifies differences in the interpretation of political protection and subjecthood, the relationship between the title of khan and actual political influence, the connection between political authority and mobility, trade, and access to resources, as well as the combination of dynastic, official, and economic foundations of social status. The original contribution of the study lies in reconstructing the interconnected sequence through which source criticism leads to a historical conclusion. The analytical procedures reconstructed from I. V. Erofeeva's works may be incorporated into university teaching as an example of source-critical analysis that demonstrates how historical knowledge is produced and identifies the evidentiary limits of scholarly interpretation.

Key words: modern history of Kazakhstan, I. V. Erofeeva, source criticism, epistolary sources, university history teaching.

Введение. Изучение политической и социально-экономической истории Казахстана XVIII — середины XIX века в университетском курсе предполагает обращение не только к историографическим обобщениям, но и к источникам, на основании которых эти обобщения сформулированы. Это особенно существенно при рассмотрении российско-казахских отношений, ханской власти, административных преобразований, кочевого хозяйства, торговли и социальной структуры степного общества. Российская административная документация и свидетельства внешних наблюдателей фиксировали происходившие в степи процессы преимущественно с позиции учреждений и лиц, создававших эти материалы. Ханы, султаны и представители родовых объединений в таких документах нередко становились объектами административного описания и дипломатического взаимодействия. Публикация письменных памятников местного происхождения дала возможность сопоставить этот взгляд с позициями самих участников политической коммуникации. Однако происхождение документа само по себе не определяет степень его достоверности. Дипломатические письма, их переводы, служебные донесения,

путевые записки, карты, печати и вещественные памятники требуют анализа с учётом обстоятельств создания, назначения, языка, адресата, переводческой практики и условий сохранения.

Для настоящего исследования труды И.В. Ерофеевой важны прежде всего как пример последовательной работы с разными типами исторических свидетельств. Значительная часть её исследований была связана с выявлением, публикацией и сопоставлением новых документальных комплексов. Исследовательница обращала внимание на происхождение документа, его авторство, язык, адресата, время и обстоятельства создания и критиковала исторические построения, в которых документальная проверка подменялась героико-мифологической интерпретацией прошлого [1]. Такой подход особенно отчётливо проявился в работе с перепиской казахской правящей элиты, административными материалами, сведениями путешественников, топонимическими данными и вещественными памятниками.

Археографическая деятельность И.В. Ерофеевой, её исследования ханской власти, политической биографики и наследственной элиты получили отражение в историографической литературе [15–19; 21]. Вместе с тем применявшиеся ею исследовательские приёмы обычно рассматриваются применительно к отдельным темам или публикациям. Менее изученным остаётся их взаимное сочетание: серийное чтение корреспонденции, анализ дипломатического формуляра, сопоставление оригинала и современного ему перевода, изучение титулатуры, печатей, мест составления документов и состава адресатов. Рассмотрение этих операций в совокупности позволяет проследить, каким образом критика отдельного документа переходила в выводы о пределах ханской власти, понимании покровительства и подданства, хозяйственных основаниях политических решений и изменении положения степной элиты в условиях расширения имперского административного присутствия.

Преподавательский аспект в настоящем исследовании ограничен отбором исторического содержания и организацией работы студентов с источниками; педагогическая эффективность предложенного подхода специально не оценивается. Труды И. В. Ерофеевой рассматриваются как материал, на котором можно показать последовательность исследовательской работы: постановку исторического вопроса, установление происхождения документа, оценку содержащихся в нём сведений, их проверку по другим свидетельствам и формулирование аргументированного заключения. Тем самым в университетском курсе внимание переносится с усвоения готового вывода на понимание того, каким образом этот вывод получает источниковое обоснование.

Цель статьи — раскрыть источниковедческий потенциал научного наследия И.В. Ерофеевой в преподавании Новой истории Казахстана. Для этого рассматриваются использованные исследовательницей документальные комплексы и способы их критики, прослеживается применение серийного и сравнительного анализа, систематизируются полученные на этой основе выводы о ханской власти, кочевом хозяйстве, социальной структуре, административных преобразованиях и материальных признаках статуса. Отдельная задача состоит в определении того, какие элементы этой исследовательской практики могут быть включены в работу с историческими источниками в университетском курсе.

Новизна работы связана с тем, что используемые И.В. Ерофеевой приёмы рассматриваются не изолированно, а как взаимосвязанная последовательность исследовательских операций: от установления происхождения и формальных признаков документа к сопоставлению эпистолярных, административных, нарративных, топонимических, вещественных и визуальных свидетельств и далее — к историческому заключению. В статье эта последовательность рассматривается как аналитическая схема изучения политической и социально-экономической истории Казахстана XVIII — середины XIX века.

Материалы и методы. Основной корпус исследования составили тринадцать научных работ и изданий, подготовленных И. В. Ерофеевой как автором, составителем или редактором [1–13]. Для характеристики её позиции по вопросам документальной доказательности и исторической интерпретации дополнительно использована коллективная монография «Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана» [14].

В корпус включались работы, соответствующие хронологическим и проблемным границам Новой истории Казахстана и содержащие самостоятельную работу с историческими источниками. Учитывались публикации, в которых И. В. Ерофеева выступала автором, составителем или редактором и в которых политические события рассматривались во взаимосвязи с хозяйственными, социальными, пространственными и культурными процессами. Не включались краткие информационные и мемориальные тексты, повторные публикации ранее сформулированных положений, а также издания, не связанные с выявлением, публикацией, систематизацией или интерпретацией исторических источников.

Единицей анализа была исследовательская процедура, связывающая конкретный документ с историческим выводом. Для каждой такой процедуры определялись вид источника, способ его критики, привлекаемые для проверки свидетельства, исторический вопрос, решавшийся на их основе, и границы допустимого обобщения. Сопоставление этих характеристик позволило выделить пять взаимосвязанных направлений анализа: эпистолярное, социально-экономическое, пространственное, социально-политическое и материально-визуальное.

Исследование опирается на принципы историзма, системности, источниковой критики. Отдельное внимание уделяется проверяемости аргументации. Источниковедческий анализ применялся при установлении происхождения, авторства, адресата, назначения и обстоятельств создания документов. Историографический анализ использовался для определения места трудов И.В. Ерофеевой в изучении истории Казахстана и выявления тех сторон её исследовательской практики, которые в рассмотренной литературе получили менее систематическое освещение. Эпистолярные материалы сопоставлялись с российской административной документацией, свидетельствами внешних наблюдателей, а также с вещественными и визуальными источниками с применением историко-сравнительного и проблемно-хронологического методов.

Опубликованные письма рассматривались с учётом их официально-личного характера. Они фиксировали позицию участника политического взаимодействия, но одновременно создавались для конкретного адресата и преследовали практическую цель. Просьба, объяснение, заверение в верности или сообщение об угрозе могли содержать элементы самопрезентации, убеждения и оправдания. Поэтому в настоящем исследовании письмо рассматривалось одновременно как свидетельство о событии и как политическое действие, рассчитанное на определённую реакцию адресата [2, т. 1, с. 9].

Серийное сопоставление писем одного автора использовалось для выявления устойчивых политических позиций, изменений аргументации и различий в обращениях к нескольким внешним центрам. При формулярном анализе учитывалась выделенная И.В. Ерофеевой структура документа: начальный протокол, повествовательная часть и конечный протокол [2, т. 1, с. 36]. Анализировались титулатура, обозначение адресата, приветственные и заключительные формулы, а также последовательность изложения просьбы или сообщения. Эти признаки сопоставлялись с просопографическими сведениями о происхождении корреспондента, его политических связях, составе адресатов и географии переписки. Такое сопоставление позволяло соотнести заявленный титул с фактическим объёмом политического влияния исторического лица.

Работа проводилась по опубликованным текстам, факсимиле и археографическим комментариям. Самостоятельное исследование оригиналов с применением палеографических, сфрагистических, материаловедческих и филологических методов не осуществлялось. Поэтому сведения о бумаге, письменных принадлежностях, печатях, внешнем оформлении документов и расхождениях между оригиналами и синхронными переводами рассматриваются в пределах данных, опубликованных И.В. Ерофеевой.

Возможности использования её наследия в университетском курсе определялись через соотношение исторической проблемы, комплекса источников и процедуры их проверки. Оценивалась не педагогическая эффективность, а содержательный и источниковедческий потенциал материалов: возможность проследить, на каких источниках и процедурах проверки

основан исторический вывод, чем подтверждается его аргументация и где проходят границы допустимой интерпретации.

Результаты. Подготовленный и опубликованный при непосредственном участии И.В. Ерофеевой корпус писем казахской правящей элиты расширил документальную базу изучения политической истории XVIII — начала XIX века [2]. Наряду с российской административной документацией исследователь получил доступ к текстам, в которых сами участники политических контактов формулировали требования, объясняли принятые решения, просили о военной или экономической поддержке и обращались к нескольким внешним центрам. В этой переписке ханы, султаны и представители их окружения выступают не только объектами административного описания, но и участниками переговоров, самостоятельно определявшими содержание и аргументацию своих обращений.

Сопоставление опубликованных оригиналов с русскими переводами, выполненными в период создания документов, обнаруживает расхождения, значимые для их исторической интерпретации. Сокращения, пропуски и выбор русских соответствий для многозначных понятий степной дипломатии могли изменять политико-правовой смысл обращения [2, т. 1, с. 31–36, 65–68]. Поэтому перевод в данном случае нельзя автоматически принимать за эквивалент исходного текста: его необходимо рассматривать вместе с оригиналом и археографическим комментарием.

Корреспонденция Бопай-ханым расширяет представление о круге участников политической коммуникации. Её письма показывают, что женщина правящего дома могла поддерживать собственные каналы переписки, участвовать в переговорах и выбирать аргументацию с учётом положения адресата [2, т. 1, с. 137–166]. Эти материалы не дают основания распространять такую практику на всю династическую среду, однако свидетельствуют, что дипломатическая коммуникация не ограничивалась мужчинами, обладавшими формальными политическими титулами.

Сопоставление казахской корреспонденции с российским делопроизводством выявляет различия в употреблении политико-правовых понятий, связанных с верностью, службой, покровительством и подданством. Российские пограничные учреждения стремились закреплять отношения с казахскими правителями в категориях постоянного подданства и административной юрисдикции. В обращениях ханов и султанов признание старшинства внешнего покровителя могло сочетаться с ожиданием военной помощи и защиты и при этом не исключало самостоятельных решений и контактов с другими политическими центрами [2; 3]. Поэтому значение конкретной дипломатической формулы определяется не самим употреблённым словом, а адресатом, обстоятельствами обращения, содержанием просьбы и последующими действиями корреспондента.

Наиболее отчётливо эта проблема проявляется в интерпретации политики Абулхаира. В монографии И.В. Ерофеевой его решения рассматриваются в связи с джунгарской угрозой, внутриэлитным соперничеством, защитой кочевий и необходимостью поддерживать торговые связи [3]. Обращение к российской стороне в такой трактовке не сводится ни к заранее определённому «присоединению», ни к объяснению поведения хана исключительно личными амбициями. Политические последствия его решений зависели от действий российских учреждений, позиции родовых объединений и соперничества внутри династии. Этот материал показывает, как сопоставление нескольких групп свидетельств позволяет перейти от содержания отдельного дипломатического обращения к реконструкции политической стратегии.

Материалы опубликованной переписки показывают, что ханский титул сам по себе не создавал устойчивой административной вертикали. Чингизидское происхождение служило основанием для притязаний на политическое лидерство, но не обеспечивало полного контроля над родовыми объединениями. Реальный объём влияния зависел от военной репутации правителя, поддержки сторонников, его посреднических возможностей и способности обеспечивать безопасность. Упоминания о неподчинении, переходе отдельных групп к другим

правителям и переговорах с биями, батырами и старшинами свидетельствуют о необходимости постоянного согласования интересов [2; 3]. В рамках настоящего анализа совокупность этих признаков позволяет характеризовать ханскую власть как полицентричную: титул давал основание претендовать на политическое первенство, тогда как фактический объём полномочий зависел от признания и практических возможностей конкретного правителя.

Политические обращения нередко были непосредственно связаны с хозяйственными вопросами. В письмах упоминаются зимние и летние пастбища, маршруты перекочёвок, водные источники, пограничные ограничения, угон скота и возвращение пленных [2]. Эти сведения не образуют хозяйственной статистики, но показывают материальные обстоятельства дипломатических обращений. Утрата зимовки, ограничение доступа к маршруту, потеря скота или людей могли нарушать хозяйственный цикл и снижать устойчивость объединения. Поэтому политическое влияние правителя проявлялось, в частности, в его способности добиваться доступа к пастбищам, возвращения имущества и обеспечения безопасного перемещения.

Письма о караванной торговле, разрешениях на проезд и поручительствах показывают, насколько обмен зависел от политических гарантий. Маршруты проходили через территории разных объединений, поэтому безопасность людей и товаров требовала договорённостей с местными лидерами. Послание правителя могло удостоверять личность или полномочия купца, подтверждать разрешение на проезд либо обязательство обеспечить безопасность каравана [2]. В переписке Абулхаира, например, зафиксированы обязательства по безопасному пропуску купцов через территории групп, признававших его авторитет [3, с. 202]. Возможность обеспечить выполнение таких договорённостей была одним из практических проявлений политического влияния.

С политическими отношениями были связаны также дары и пожалования — лошади, оружие, ткани, меха и денежные выплаты. В материалах, рассмотренных И.В. Ерофеевой, они выступают как знаки признания, вознаграждение за службу и средство поддержания союзных отношений [2; 3]. Полученные от внешних политических центров ресурсы могли перераспределяться среди сторонников и тем самым поддерживать их лояльность и положение правителя внутри объединения.

При интерпретации переписки необходимо учитывать её адресный характер. Авторы рассчитывали на определённую реакцию получателя и могли акцентировать сведения об угрозе, потерях или числе сторонников. Кроме того, опубликованный корпус отражает прежде всего позицию правящей элиты, тогда как опыт рядовых скотоводов и зависимых групп представлен преимущественно косвенно. Для проверки отдельных сообщений в публикациях И.В. Ерофеевой сопоставляются исходящая и ответная корреспонденция, административные документы и сведения о последующем развитии событий [2]. Такое сопоставление позволяет определить пределы, в которых содержание отдельного письма может использоваться для исторического обобщения.

В социально-экономических исследованиях И.В. Ерофеевой кочевое хозяйство казахского общества XVIII — середины XIX века рассматривается как форма хозяйственного освоения природной среды, основанная на сезонном перемещении людей и стад. Хозяйственный цикл зависел от состояния пастбищ, наличия воды, протяжённости переходов и возможности сохранить скот и имущество при смене стоянок [4, с. 191]. Эти условия влияли на размещение аулов, характер хозяйственной кооперации и возможности поддержания политических связей между территориально разобщёнными группами.

Сезонные перемещения определялись хозяйственными потребностями и сложившимися маршрутами. В опубликованной переписке упоминаются зимовки, летние ставки, речные долины, урочища и переходы, связывавшие отдельных правителей с группами, признававшими их авторитет [2, т. 1, с. 64]. Повторение одних и тех же географических названий в документах указывает на относительную устойчивость пространственной структуры кочеваний. В неё входили используемые пастбищные участки, водные источники и соединявшие их сезонные

пути. Доступ к этим территориям зависел от сложившейся практики пользования, договорённостей с соседними объединениями и возможности защищать хозяйственные ресурсы [4; 9].

Историческая топонимика дополняет сведения о пространственной организации хозяйства. Географические названия сохраняли информацию о маршрутах, родовых территориях, событиях и связанных с ними политических деятелях. Одновременно часть топонимов отражала практические свойства местности — наличие воды, качество пастбищ и возможность их сезонного использования [9, с. 68]. Значение имеют и местные термины, встречающиеся в переписке: обозначения природных объектов, хозяйственных действий и общественных отношений не всегда имели прямые соответствия в русских переводах того времени [2, т. 1, с. 68]. Поэтому топоними-ческие и лексические данные служат дополнительным средством уточнения содержания документа.

Одной из основных хозяйственных единиц была аульная группа, объединявшая несколько домохозяйств для организации перекочёвки, выпаса, охраны стад и распределения работ. И.В. Ерофеева разграничивала род как социально-генеалогическую общность и аул как более изменчивое хозяйственное объединение, состав которого зависел от сезона, численности скота и конкретных производственных задач [4, с. 188]. Такое разграничение показывает, что генеалогическая принадлежность и повседневная хозяйственная кооперация совпадали не полностью.

Состав и численность хозяйственных объединений менялись в зависимости от сезона. По данным И.В. Ерофеевой, минимальная зимняя община могла включать пять-шесть хозяйств, совместно организовывавших выпас и содержание зимней отары. В летний период объединение домохозяйств в большей степени зависело от необходимости совместного использования водных источников. Более устойчивой формой была пастбищно-кочевая община, в рамках которой согласовывались маршруты, пользование пастбищами и водой и разрешались возникавшие хозяйственные споры [4, с. 193]. Таким образом, мобильность представляла собой не перемещение отдельных семей само по себе, а сезонно изменявшуюся систему хозяйственной кооперации.

В периоды джута, засухи и военных столкновений устойчивость кочевого хозяйства во многом зависела от возможности изменить маршрут, использовать резервные пастбища, получить помощь родственников или восполнить потери посредством обмена. Пограничные линии, сокращение доступных угодий и административные ограничения сужали выбор таких решений [4, с. 199]. Поэтому изменение территориального режима затрагивало не только передвижение кочевых групп, но и хозяйственные механизмы, позволявшие им восстанавливаться после природных и военных потрясений.

Эпистолярные и генеалогические материалы, привлечённые И.В. Ерофеевой, показывают, что хан занимал высшее положение в династической системе, однако наличие титула не обеспечивало постоянного контроля над родовыми объединениями. Реальный объём влияния зависел от числа сторонников, территории влияния, военной репутации и способности выполнять обязательства перед группами, признававшими лидерство правителя [2; 3; 6]. В совокупности эти признаки подтверждают сделанный выше вывод о несовпадении формального статуса и фактического объёма политической власти.

Соотношение титула и реального политического положения особенно заметно в дипломатической титулатуре. В анализе формул, использовавшихся 27 ханами конца XVII — первой четверти XIX века, И.В. Ерофеева выделила краткие и развёрнутые варианты: «главный хан», «хан всех казахов», «хан Среднего жуза», «хан части родов» и другие [2, т. 1, с. 44–50]. Сопоставление интитуляции — титульной формулы автора — с обращением к адресату позволяет установить положение, которое корреспонденты приписывали себе и друг другу в конкретной системе отношений [2, т. 1, с. 36]. Наличие одновременно нескольких носителей ханского титула показывает, что притязание на политическое первенство нуждалось в признании со стороны влиятельных объединений и не определялось одним лишь династическим происхождением.

Практические пределы ханской власти проявлялись и в повседневной организации управления. Рассредоточенность аулов и значительные расстояния между сезонными стоянками затрудняли оперативный контроль. Приведённые И.В. Ерофеевой высказывания Абулхаира и Абылая о невозможности быстро разыскать нарушителей в «широкой» степи показывают ограни-ченность распорядительных возможностей правителя [2, т. 1, с. 55]. Поэтому поддержание власти во многом зависело от персональных связей с султанами, биями, батырами и родовыми старши-нами. Их поддержка была связана со способностью хана защищать кочевья, посредничать в конф-ликтах, обеспечивать безопасность торговли и распределять полученные извне ресурсы [2; 3].

Династическое происхождение не было единственным основанием общественного авторитета. Положение бия определялось знанием обычного права, ораторским мастерством и признанием его посреднических качеств [7, с. 97], тогда как авторитет батыра основывался прежде всего на военной репутации и способности организовать защиту и привлечь сторонников. Количественные данные И.В. Ерофеевой позволяют конкретизировать место батыров в политической организации степного общества: из 67 родоплеменных подразделений трёх жузов, зафиксированных на рубеже XVIII–XIX веков, 25, или около 37,3 %, возглавляли батыры [7, с. 98]. Это не свидетельствует о существовании единой системы военного управления, но показывает, что военная репутация могла служить основанием устойчивого политического влияния. Родовые старшины и аксакалы представляли интересы локальных групп, участвовали в согласовании перекочёвок и разрешении хозяйственных споров; их авторитет связывался с жизненным опытом, знанием пастбищных маршрутов и практической компетентностью [4, с. 195]. Представители группы қожа и другие носители религиозного знания выполняли духовные, образовательные и посреднические функции [7, с. 95].

Социальная дифференциация включала и отношения служебной зависимости: тюленгуты и другие зависимые категории выполняли при ханских и султанских дворах хозяйственные, служебные и военные функции [4, с. 200]. В целом материалы показывают, что общественное положение определялось сочетанием династического происхождения, имущественных возможностей, военной репутации, правовой компетентности, родственных связей и локального признания. Поэтому формальный титул не исчерпывал фактического влияния: устойчивость политического авторитета зависела также от поддержки соответствующих групп, выполнения обязательств перед ними и способности представлять их интересы во внешних отношениях.

В трудах И.В. Ерофеевой прослеживается усиление административного оформления отношений казахской элиты с российской властью. Утверждение отдельных ханов и султанов российскими властями, назначение жалования, выдача грамот, печатей и знаков отличия предоставляли их владельцам дополнительные служебные и политические ресурсы, но одновременно усиливали зависимость их официального положения от решений пограничной администрации [4, с. 188]. После ликвидации ханской власти часть чингизидов была включена в систему окружного и дистанционного управления. Династическое происхождение сохраняло значение, однако теперь сочеталось со служебным рангом, назначением на должность и административной подотчётностью [7, с. 95]. При этом местное признание и персональные связи продолжали влиять на фактическое положение представителей степной элиты.

Сопоставление служебного положения с данными о реальном влиянии показывает, что административный ранг и общественный авторитет совпадали не всегда [2]. Назначенный администрацией султан мог не обладать достаточной поддержкой группы, интересы которой он должен был представлять. В то же время би или родовой старшина, не занимавший высокой официальной должности, мог сохранять заметное влияние благодаря местному признанию, знанию родственных связей, маршрутов кочеваний и норм обычного права. Поэтому введение новых административных должностей не означало автоматического исчезновения прежних механизмов политического посредничества.

Административно-территориальные преобразования меняли не только систему управления, но и условия ведения кочевого хозяйства. Создание округов, дистанций и пограничных линий облегчало административный учёт населения и распределение повинностей, одновременно влияя на доступ к зимовкам, водным источникам и резервным пастбищам [7, с. 96]. Последствия

этих изменений были неодинаковыми и зависели от расположения кочевий по отношению к укреплениям, городам, торговым путям и новым административным границам. В одних случаях сокращались возможности сезонного перемещения и использования привычных угодий, в других близость к торговым и административным центрам открывала дополнительные возможности обмена. Поэтому хозяйственные последствия расширения российского административного присутствия в степи нельзя свести ни к единообразному упадку, ни к последовательной модернизации.

Пограничные города, укрепления и ярмарки постепенно становились центрами регионального обмена. Спрос гарнизонов и городского населения создавал рынок сбыта для скота, сырья и транспортных услуг, тогда как в степь поступали продукция земледелия, ремесла и привозные товары. Наиболее интенсивные товарно-денежные связи складывались в районах, расположенных вблизи городов, транспортных путей и ярмарок [8, с. 121]. И.В. Ерофеева выделяла две функции ярмарочной торговли — концентрацию товаров и их последующую реализацию; размещение крупных торговых площадок на пересечении дорог подчёркивало значение транспортной доступности [8, с. 130]. Ярмарки связывали производителей, посредников и городские рынки, однако возможности участия в торговле зависели от наличия капитала, транспорта, кредита, грамотности, знания языков и контактов с администрацией. Поэтому расширение обмена открывало дополнительные возможности накопления и укрепления общественного положения, но доступ к ним оставался территориально и социально неравномерным.

Отдельное значение имели писари и переводчики, обеспечивавшие письменную коммуникацию между степными правителями и пограничной администрацией. При дворах казахских правителей действовали писари, владевшие чагатайско-тюркской письменной традицией, русским языком, дипломатической лексикой и канцелярским формуляром [2, т. 1, с. 31–33]. Для российских пограничных учреждений переводчиков готовили в специальных учебных заведениях, в том числе в школе татарских учеников при Оренбургской комиссии и Омской азиатской школе [2, т. 1, с. 65–68]. Владение языками и делопроизводством могло расширять возможности служебного продвижения. При этом переводчик не только передавал содержание исходного текста: выбор русского эквивалента мог изменять политико-правовой оттенок обращения и придавать формуле покровительства смысл, более близкий к административному пониманию подданства.

Изменения в административной и торговой среде расширяли круг факторов, влиявших на общественное положение. Династическое происхождение, военная репутация, богатство и местное признание сохраняли значение, но наряду с ними возрастала роль должности, жалования, торгового капитала, грамотности и доступа к делопроизводству. Их сочетание зависело от территории, характера хозяйственной деятельности и включённости человека в административные или торговые связи. Рассмотренные материалы поэтому указывают не на равномерное расширение возможностей социальной мобильности, а на появление дополнительных путей изменения общественного положения, доступных разным группам в неодинаковой степени.

В трудах И.В. Ерофеевой вещественные и визуальные свидетельства используются наряду с письменными источниками для изучения политической и социальной истории. Бумага, письменные принадлежности и печати привлекались при атрибуции и датировке документов, а одежда, оружие, награды и изображения — при характеристике общественного положения и публичных форм выражения статуса [10; 12; 13]. Согласно археографическому описанию эпистолярного корпуса, до 1730-х годов чаще использовалась бумага из Хивы, Ташкента и Бухары, позднее увеличилась доля российской бумаги, различавшейся по водяным знакам [2, т. 1, с. 29]. Наряду с тростниковым қаламом применялись птичьи, а позднее металлические перья, что отражает постепенное изменение письменной практики.

Особое значение имели ханские и султанские печати. Имя, титул, генеалогические сведения и религиозные формулы в их легендах использовались при атрибуции документа и фиксировали заявленный статус владельца [10; 12]. Смена султанской печати на ханскую могла служить дополнительным признаком датировки и изменения статуса, однако сам титул не свидетельствовал о фактическом объёме власти и требовал сопоставления с кругом адресатов, географией

переписки и сведениями о сторонниках [2; 12]. Дополнительным признаком социальной принадлежности была форма перстня-печати: каплевидные образцы связывались преимущественно с правящей элитой, круглые — с қожа, овальные, грушевидные и квадратные встречались у старшин и батыров [12, с. 654]. При этом форма печати не могла использоваться изолированно и требовала проверки по титулатуре, происхождению документа и биографическим данным.

В конце XVIII — первой половине XIX века российские пограничные учреждения использовали в отношениях со степной элитой грамоты, печати, жалованное оружие, парадные кафтаны и другие знаки отличия [10, с. 131]. Эти предметы одновременно фиксировали связь с российской администрацией и приобретали статусное значение внутри степного общества. И.В. Ерофеева и Э.Р. Усманова подчёркивали историческую изменчивость внешних признаков статуса [12]: костюм, вооружение и способы публичного представления менялись под воздействием торговли, дипломатических контактов, военной службы и наградной практики. Поэтому поздние этнографические образцы и изображения, созданные не с натуры, требуют осторожного использования при реконструкции внешнего облика элиты XVIII — начала XIX века.

Совместное использование материальных и визуальных свидетельств представлено в «Историко-культурном атласе казахского народа» [6] и опубликованных факсимиле писем [2], позволяющих соотносить предмет, текст и печати с конкретным временем и пространством. В настоящем исследовании эти признаки рассматриваются только в пределах опубликованных описаний и факсимиле. Материальные свидетельства дополняют письменные данные о статусе: титулатура фиксировала притязание на определённое положение, печать удостоверяла заявленный статус владельца, а одежда, оружие и награды делали его визуально распознаваемым. Соотношение этих признаков позволяет выявлять способы обозначения и подтверждения статуса. В университетском курсе такие источниковые комплексы могут использоваться для разбора конкретных исторических проблем; в таблице 1 соотнесены виды свидетельств, процедуры их критики и обосновываемые на этой основе выводы.

Таблица 1 – Источниковые комплексы и процедуры их анализа в университетском курсе Новой истории Казахстана

Историческая проблема	Источниковый комплекс	Аналитическая процедура	Результат анализа
Российско-казахские отношения	Письма, синхронные переводы, административная переписка	Сопоставление опубликованного оригинала, синхронного перевода, археографического комментария и обстоятельств обращения	Различение трактовок покровительства и подданства
Ханская власть	Серии писем, титулатура, круг адресатов, опубликованные изображения и описания печатей	Серийное и формулярное сопоставление; анализ печатей в пределах опубликованных данных	Соотношение династического титула и фактического политического влияния
Кочевое хозяйство	Топонимы, места составления писем, сведения о пастбищах и маршрутах	Пространственная локализация и сопоставление разновременных свидетельств	Выявление сезонной мобильности и пространственной организации хозяйства
Социальная структура	Генеалогические материалы, переписка, административные сведения	Просопографическое и сравнительное сопоставление	Выявление династических и нединастических оснований общественного авторитета

Статус элиты	Печати, грамоты, одежда, оружие, награды и изображения	Критика вещественных и визуальных свидетельств с учётом происхождения и датировки	Определение способов обозначения и подтверждения статуса

Источник: составлено автором на основе трудов И. В. Ерофеевой [2–4; 6–10; 12–13].

Таблица 1 обобщает логику анализа: исторический вывод формируется после установления происхождения источника и его сопоставления со свидетельствами другого типа. Для российско-казахских отношений ключевым является сравнение письма, перевода и административного контекста; для ханской власти — серийный анализ корреспонденции, титулатуры и печатей; для хозяйства и социальной структуры — сопоставление эпистолярных, топонимических, генеалогических и административных данных. Такой подход позволяет использовать источники в университетском курсе не как иллюстрации, а как основу для определения возможностей и пределов исторического вывода.

Обсуждение. В литературе о научном наследии И.В. Ерофеевой преобладают мемориальные очерки, рецензии и исследования отдельных направлений её деятельности. А. Моррисон, С.А. Панарин и К. Ускенбай подчёркивают прежде всего расширение документальной базы истории Казахстана, археографическую подготовку источников, точность атрибуции и проверку фактических сведений [15–17]. Ж.Б. Кундакбаева и А.А. Нуратай рассматривают наследствен-ную элиту казахского общества, уделяя основное внимание династическому статусу и положению төре [18, с. 21]. При этом взаимосвязь конкретных операций источниковой критики — серийного чтения корреспонденции, анализа переводов, формуляра, титулатуры и других свидетельств — самостоятельного систематического рассмотрения в этих работах не получила.

Рецензия Г.Г. Косача на монографию «Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик» показывает, что введение в научный оборот значительного и атрибутированного корпуса документов не устраняет различий в исторической интерпретации [19, с. 194]. Полемика вокруг мотивов и политического курса Абулхаира позволяет разграничить проверяемость документальной основы и интерпретацию событий: один и тот же корпус источников задаёт пределы аргументации, но не предопределяет единственного объяснения.

Работа С.Н. Абашина дополняет историографический контекст критикой имперской и национальной телеологии в исследованиях Центральной Азии [20]. Этот подход соотносится с принципом источниковой критики, представленным в трудах И.В. Ерофеевой: ни российская административная документация, ни местное происхождение письма или генеалогического материала не рассматриваются как самостоятельная гарантия достоверности; значение источника определяется его происхождением, назначением, обстоятельствами создания и возможностью проверки по другим свидетельствам [1; 2; 14]. Материалы международной конференции 2025 года, посвящённой памяти И.В. Ерофеевой, отражают широкий спектр направлений её научного наследия, однако взаимосвязь конкретных источниковедческих процедур не являлась самостоятельным предметом издания [21].

Таким образом, литература достаточно полно характеризует археографическое наследие И.В. Ерофеевой, её вклад в изучение ханской власти, российско-казахских отношений и наследственной элиты. Менее подробно исследована взаимосвязь серийного чтения корреспонденции, анализа формуляра и переводов, сопоставления титулатуры, печатей, топонимических, административных, вещественных и визуальных источников. В настоящей статье эта взаимосвязь рассматривается как последовательность перехода от критики отдельного документа к проверяемому историческому выводу и как основа для работы с источниками в университетском курсе.

Проведённый анализ дополняет оценки научного наследия И.В. Ерофеевой, традиционно акцентирующие расширение документальной базы истории Казахстана и археографическую подготовку источников [15–17]. Значение опубликованного ею эпистолярного корпуса состоит в возможности серийного анализа взаимосвязанных писем, снабжённых переводами, факсимиле,

биографическими сведениями и комментариями [2]. При этом состав корпуса неравномерен: документы, связанные с российскими учреждениями, представлены полнее, чем материалы о контактах с Цинской империей и среднеазиатскими ханствами [2, т. 1, с. 605]. В настоящей статье эта неравномерность определяется как архивная асимметрия: количественное преобладание документов российской стороны не может само по себе служить доказательством изначально заданной внешнеполитической ориентации казахской элиты.

Не менее важно разграничение исходного текста и синхронного русского перевода, который мог содержать сокращения, пропуски и иные соответствия дипломатических понятий [2, т. 1, с.31–36, 65–68]. Поэтому политико-правовой смысл обращения устанавливается с учётом оригинала, адресата, обстоятельств и серийного сопоставления писем. Такой подход уточняет и соотношение династического статуса с фактической властью: положение хана зависело не только от чингизидского происхождения, но и от поддержки родовых объединений, военной репутации, посреднических возможностей и выполнения обязательств перед сторонниками [2; 3; 18]. Совокупность этих признаков в настоящем исследовании обозначается как полицентрическая конфигурация власти; понятие полицентричности является авторским обобщением и не приписывается непосредственно И.В. Ерофеевой.

В рассмотренных трудах политические процессы соотносятся с хозяйственной и пространственной организацией степного общества. Обращения по поводу пастбищ, перекочёвок, возвращения людей и скота, безопасности караванов и торговли раскрывают материальные обстоятельства дипломатических решений [2; 4; 9]. Учреждение округов, дистанций и пограничных линий затрагивало не только управление, но и доступ к хозяйственным ресурсам. При этом последствия преобразований не сводятся ни к единой траектории упадка, ни к последовательной модернизации: новые административные институты, рынки и каналы посредничества сочетались с сохранявшимся значением происхождения, военной репутации и местного признания.

Реконструированная источниковедческая процедура исходит из ограничений каждого типа свидетельств. Письмо отражало позицию автора и коммуникативную задачу обращения, административный документ — задачи учреждения, а свидетельство путешественника зависело от целей поездки и условий наблюдения [5; 13]. Поэтому доказательность вывода определялась не происхождением источника, а возможностью его проверки по материалам другого типа. Такое взаимное сопоставление позволяет ограничить влияние телеологических и героико-мифологичес-ких интерпретаций [1; 14; 20], однако не исключает возможности разных объяснений: полемика вокруг политики Абулхаира показывает, что атрибутированный корпус документов задаёт про-веряемые основания научного спора, но не предопределяет единственной интерпретации [3; 19].

Ограничения связаны и с составом источников: письма преимущественно отражают позиции правящей элиты, административные документы — интересы учреждений, а вещественные и визуальные свидетельства — главным образом статусные группы. Опыт рядовых скотоводов, служебно-зависимых групп и женщин вне правящей династической среды представлен слабее и преимущественно косвенно. Кроме того, исследование основано на целевой выборке публикаций И.В. Ерофеевой и не включает самостоятельную палеографическую, сфрагистическую или филологическую экспертизу оригиналов. В университетском курсе такой материал позволяет проследить путь от критики источника и оценки его ограничений к сопоставлению свидетельств и формулированию аргументированного исторического заключения.

Заключение. Проведённое исследование позволило реконструировать последовательность источниковедческих операций, использовавшихся в трудах И.В. Ерофеевой при переходе от отдельного документа к историческому заключению. Она включала установление происхождения и назначения источника, анализ его языка и адресата, сопоставление эпистолярных, административных, нарративных, топонимических, вещественных и визуальных свидетельств и проверку полученного вывода по материалам другого типа. Особое значение имело сопоставление исходного текста с современным ему переводом, в котором политико-правовое содержание дипломатического обращения могло передаваться иначе. Выводы настоящей статьи ограничены

составом целевой выборки публикаций И.В. Ерофеевой и отсутствием самостоятельной палеографической, сфрагистической и филологической экспертизы оригиналов.

Реконструированные исследовательские процедуры позволяют соотнести отдельные стороны политической и социально-экономической истории Казахстана XVIII — середины XIX века. Российско-казахские отношения в рассмотренных трудах характеризуются изменчивостью договорённостей, участники которых по-разному понимали покровительство, верность и подданство. Династический титул сам по себе не определял фактический объём ханской власти: политическое влияние зависело от признания со стороны родовых объединений, военной репутации, посреднических возможностей и способности обеспечивать безопасность и доступ к ресурсам. Сезонная мобильность, пастбищные маршруты, торговля и хозяйственная кооперация составляли материальные условия политического взаимодействия, тогда как новые административные институты сочетались с сохранявшимся значением локального признания и династического статуса.

В университетском курсе научное наследие И.В. Ерофеевой может использоваться как материал, позволяющий проследить последовательный переход от постановки исторической проблемы к критике источника, взаимной проверке свидетельств и формулированию аргументированного заключения. В дальнейшем этот подход может быть развит в виде проблемных учебных модулей, построенных на отдельных сериях документов, с последующей эмпирической оценкой их образовательных результатов.

Список использованной литературы

1. Ерофеева И. В. События и люди Казахской степи периода XVIII — середины XIX вв. как объект новейшего мифотворчества // Отан тарихы. 2004. № 1. С. 31–34.

2. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. 1675–1821 годов: сборник исторических документов / введение, биографические очерки, комментарии, составление и ответственная редакция И. В. Ерофеевой. В 2 т. Алматы: АБДИ Компани, 2014.

3. Ерофеева И. В. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Алматы:Санат,1999. 336 с.

4. Ерофеева И. В. Социально-экономическое развитие казахского общества в XVIII — середине XIX вв. // История Казахстана с древнейших времён до наших дней: очерк. Алматы: Дәуір, 1993. С. 186–201.

5. История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. Т. 5. Немецкие исследователи в Казахстане. Ч. 1 / пер. с нем. Л.А. Захаровой; сост. И.В. Ерофеева. Алматы: Санат, 2006. 408 с.

6. Историко-культурный атлас казахского народа / отв. ред. И. В. Ерофеева; редкол.: Л.Е. Масанова, Б. Т. Жанаев. Алматы: Print-S, 2011. 300 с.

7. Ерофеева И. В. Исторический опыт Российского государства по инкорпорации номадов // Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: материалы международной научной конференции. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 94–111.

8. Ерофеева И. В. Характер торговли и формирование купеческого сословия в городах Северо-Восточного Казахстана в XIX в. // Обменные операции в городах Сибири периода феодализма. Новосибирск, 1990. С. 112–132.

9. Ерофеева И. В. Историческая топонимика Казахстана как составная часть культурного наследия номадов // Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство: материалы международной научной конференции. Алматы: EVO PRESS, 2014. С. 66–80.

10. Ерофеева И. В. Символы казахской государственности: позднее средневековье и новое время. Алматы: Аркаим, 2001. 152 с.

11. Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: материалы международной научной конференции / отв. ред. И. В. Ерофеева, Л. Е. Масанова. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 204 с.

12. Ерофеева И. В., Усманова Э. Р. Внешние знаки отличия правящей казахской элиты XVIII — первой четверти XIX вв. // Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. 1675–1821 годов. Т. 1. Алматы: АБДИ Компани, 2014. С. 643–668.

13. Путевые дневники и записки российских чиновников и исследователей о Казахской степи XVIII — середины XIX века / сост. И. В. Ерофеева, Б. Т. Жанаев, И. М. Самигулин. Астана: ТОО «Общество инвалидов — Чернобылец», 2012. 757 с.

14. Масанов Н. Э., Абылхожин Ж. Б., Ерофеева И. В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 296 с.

15. Morrison A. Irina Viktorovna Erofeeva (1953–2020) // Central Asian Survey. 2021. Vol. 40. №. 3. P. 474–476. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1915681

16. Панарин С. А. «Казахский народ должен ей низко поклониться»: Ирина Викторовна Ерофеева (1953–2020) // Восток (Oriens). Афро-азиатские общества: история и современность. 2021. № 4. С. 231–241. https://doi.org/10.31857/S086919080014031-1

17. Ускенбай К. In Memoriam. Памяти Ирины Викторовны Ерофеевой (1953–2020) // Қазақстан археологиясы. 2020. № 4 (10). С. 144–150.https://doi.org/10.52967/akz2020.4.10.144.150

18. Kundakbayeva Zh. B., Nuratai A. A. The Hereditary Elite of the Kazakh Society of the XVII–XIX Centuries in the Scientific Heritage of Irina Erofeeva // Nomadic Civilization: Historical Research. 2021. Vol. 1. No. 2. P. 20–37. https://doi.org/10.53315/2782-3377-2021-1-2-20-37

19. Косач Г. Г. Рецензия на книгу: И. В. Ерофеева. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик // Восток (Oriens). 2000. № 3. С. 192–200.

20. Абашин С. Н. Размышления о «Центральной Азии в составе Российской империи» // Ab Imperio. 2008. № 4. С. 456–471.

21. Историко-культурное наследие великой степи: опыт, проблемы и перспективы исследований: материалы международной научно-практической конференции, посвящённой памяти И.В. Ерофеевой. Усть-Каменогорск: издательство «Берел» ВКУ им. С. Аманжолова, 2025. 219 с.

References

1. Erofeeva I. V. (2004). Sobytiya i lyudi Kazakhskoi stepi perioda XVIII – serediny XIX vv. kak obekt noveishego mifotvorchestva [Events and people of the Kazakh Steppe from the eighteenth to the mid-nineteenth century as an object of contemporary myth-making]. Otan tarihy, 1, 31–34. (in Russian).

2. Erofeeva I. V. (Ed. and Comp.). (2014). Epistolyarnoe nasledie kazakhskoi pravyashchei elity. 1675–1821 godov: sbornik istoricheskikh dokumentov [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite, 1675–1821: A collection of historical documents]. 2 vols. Almaty: ABDI Kompani. (in Russian).

3. Erofeeva I. V. (1999). Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel' i politik [Khan Abulkhair: Commander, ruler, and politician]. Almaty: Sanat. 336 p. (in Russian).

4. Erofeeva I. V. (1993). Sotsial'no-ekonomicheskoe razvitie kazakhskogo obshchestva v XVIII – seredine XIX vv. [Socioeconomic development of Kazakh society from the eighteenth to the mid-nineteenth century]. In Istoriya Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei: ocherk [History of Kazakhstan from ancient times to the present: An essay] (pp. 186–201). Almaty: Dauir. (in Russian).

5. Istoriya Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII–XX vv. T. 5. Nemetskie issledovateli v Kazakhstane. Ch. 1 [History of Kazakhstan in Western sources from the twelfth to the twentieth century. Vol. 5. German researchers in Kazakhstan. Part 1]. (2006). L. A. Zakharova (Trans.), I. V. Erofeeva (Comp.). Almaty: Sanat. 408 p. (in Russian).

6. Erofeeva I. V. (Ed.), Masanova L. E., & Zhanaev B. T. (Editorial Board). (2011). Istoriko-kul'turnyi atlas kazakhskogo naroda [Historical and cultural atlas of the Kazakh people]. Almaty: Print-S. 300 p. (in Russian)

7. Erofeeva I. V. (2007). Istoricheskii opyt Rossiiskogo gosudarstva po inkorporatsii nomadov [The historical experience of the Russian state in incorporating nomads]. In I. V. Erofeeva & L. E. Masanova (Eds.), Fenomen kochevnichestva v istorii Evrazii. Nomadizm i razvitie gosudarstva: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii [The phenomenon of nomadism in the history of Eurasia: Nomadism and state development. Proceedings of the international scientific conference] (pp. 94–111). Almaty: Daik-Press. (in Russian).

8. Erofeeva I. V. (1990). Kharakter torgovli i formirovanie kupecheskogo sosloviya v gorodakh Severo-Vostochnogo Kazakhstana v XIX v. [The nature of trade and the formation of the merchant estate in the cities of northeastern Kazakhstan in the nineteenth century]. In Obmennye operatsii v gorodakh Sibiri perioda feodalizma [Exchange transactions in Siberian cities during the feudal period] (pp. 112–132). Novosibirsk. (in Russian).

9. Erofeeva I. V. (2014). Istoricheskaya toponimika Kazakhstana kak sostavnaya chast' kul'turnogo naslediya nomadov [Historical toponymy of Kazakhstan as a component of the cultural heritage of nomads]. In Problemy izucheniya nematerial'nogo kul'turnogo naslediya narodov Kazakhstana i Tsentral'noi Azii: toponimika, epigrafika, iskusstvo: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii [Problems in studying the intangible cultural heritage of the peoples of Kazakhstan and Central Asia: Toponymy, epigraphy, and art. Proceedings of the international scientific conference] (pp. 66–80). Almaty: EVO PRESS. (in Russian).

10. Erofeeva I. V. (2001). Simvoly kazakhskoi gosudarstvennosti: pozdnee srednevekov'e i novoe vremya [Symbols of Kazakh statehood: The late Middle Ages and the modern period]. Almaty: Arkaim. 152 p. (in Russian).

11. Erofeeva I. V., & Masanova L. E. (Eds.). (2007). Fenomen kochevnichestva v istorii Evrazii. Nomadizm i razvitie gosudarstva: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii [The phenomenon of nomadism in the history of Eurasia: Nomadism and state development. Proceedings of the international scientific conference]. Almaty: Daik-Press. 204 p. (in Russian).

12. Erofeeva I. V., & Usmanova E. R. (2014). Vneshnie znaki otlichiya pravyashchei kazakhskoi elity XVIII – pervoi chetverti XIX vv. [External insignia of the ruling Kazakh elite from the eighteenth to the first quarter of the nineteenth century]. In Epistolyarnoe nasledie kazakhskoi pravyashchei elity. 1675–1821 godov [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite, 1675–1821] (Vol. 1, pp. 643–668). Almaty: ABDI Kompani. (in Russian)

13. Erofeeva I. V., Zhanaev B. T., & Samigulin I. M. (Comps.). (2012). Putevye dnevniki i zapiski rossiiskikh chinovnikov i issledovatelei o Kazakhskoi stepi XVIII – serediny XIX veka [Travel diaries and notes of Russian officials and researchers on the Kazakh Steppe from the eighteenth to the mid-nineteenth century]. Astana: TOO "Obshchestvo invalidov – Chernobylets". 757 p. (in Russian).

14. Masanov N. E., Abylkhozhin Zh. B., & Erofeeva I. V. (2007). Nauchnoe znanie i mifotvorchestvo v sovremennoi istoriografii Kazakhstana [Scholarly knowledge and myth-making in the contemporary historiography of Kazakhstan]. Almaty: Daik-Press. 296 p. (in Russian).

15. Morrison A. (2021). Irina Viktorovna Erofeeva (1953–2020). Central Asian Survey, 40(3), 474–476. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1915681

16. Panarin S. A. (2021). "Kazakhskii narod dolzhen ei nizko poklonit'sya": Irina Viktorovna Erofeeva (1953–2020) ["The Kazakh people should bow low to her": Irina Viktorovna Erofeeva (1953–2020)]. Vostok (Oriens). Afro-aziatskie obshchestva: istoriya i sovremennost', 4, 231–241. https://doi.org/10.31857/S086919080014031-1 (in Russian).

17. Uskenbai K. (2020). In memoriam. Pamyati Iriny Viktorovny Erofeevoi (1953–2020) [In memoriam: In memory of Irina Viktorovna Erofeeva (1953–2020)]. Qazaqstan arkheologiyasy, 4(10), 144–150. (in Russian). https://doi.org/10.52967/akz2020.4.10.144.150

18. Kundakbayeva Zh. B., & Nuratai A. A. (2021). The Hereditary Elite of the Kazakh Society of the XVII–XIX Centuries in the Scientific Heritage of Irina Erofeeva. Nomadic Civilization: Historical Research, 1(2), 20–37. https://doi.org/10.53315/2782-3377-2021-1-2-20-37

19. Kosach G. G. (2000). Retsenziya na knigu: I. V. Erofeeva. Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel' i politik [Book review of I. V. Erofeeva's Khan Abulkhair: Commander, ruler, and politician]. Vostok (Oriens), 3, 192–200. (in Russian).

20. Abashin S. N. (2008). Razmyshleniya o "Tsentral'noi Azii v sostave Rossiiskoi imperii" [Reflections on "Central Asia within the Russian Empire"]. Ab Imperio, 4, 456–471. (in Russian).

21. Istoriko-kul'turnoe nasledie Velikoi stepi: opyt, problemy i perspektivy issledovanii: materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posvyashchennoi pamyati I. V. Erofeevoi

[Historical and cultural heritage of the Great Steppe: Experience, problems, and research prospects. Proceedings of the international scientific and practical conference dedicated to the memory of I. V. Erofeeva]. (2025). Ust-Kamenogorsk: Berel Publishing House, S. Amanzholov East Kazakhstan University. 219 p. (in Russian).

ҒТМАР / МРНТИ / IRSTI 03.09.55
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 9(c)77 С 52
https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.022

А.М. Сманова[1], Ж.К. Ахметова[2]*

[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aigulsmanova123@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8241-9256

[2]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6671-1954

ХХ Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ОТАНДЫҚ ТАРИХТА ОҚЫТЫЛУ МӘСЕЛЕСІ

(Академик К. Нұрпейістің зерттеулері мысалында)

Аңдатпа

Мақалада академик Кеңес Нұрпейстің ғылыми зерттеулері бойынша, ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялы қауым өкілдерінің автономиялы мемлекет құру жолындағы күресі мен ұлттық идеяларының қазіргі ұлттық тарихта оқытылу мәселесі туралы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Алаш қозғалысының негізгі ұлттық идеологиясын, қозғалысының саяси бағдарламасын, қайраткерлерінің ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресі мен рөлін терең зерттеген ғалым Кеңес Нұрпейісұлының ғылыми еңбектерінің ұлттық тарихты оқытудағы маңыздылығын көрсету. Тарихи таным әдістемесі құрылымының элементтерін сипаттайтын академик Кеңес Нұрпейстің ғылыми мұраларындағы ақиқатқа ұмтылу, проблеманы шешу, мақсат қою, объективтілік, эмпиризм, тарихи-теоретизм, жаңашылдық әдістерін қолдану мақаламыздың әдіснамалық негізін құрайды. Кеңестер билік құрған тұста идеологиямен тұншықтырылып, қуғын-сүргінге ұшыраған, одан қала берді «құпия» белгімен жасырып тастаған тарихымыздың «ақтаңдақ» беттері жетерлік. Солардың ішіндегі маңыздыларының бірі, әрине ол – зиялы қауым өкілдері. Қазақ халқының саяси және ұлттық санасын оятуды мақсат етіп қойған, «Оян қазақ!» деп ұрандатқан, елімізде «Алаш қозғалысы» деп танылған ұлттық интеллигенттеріміздің тәуелсіздік жолындағы күрескерлігін алғашқылардың бірі болып зерттеген Кеңес Нұрпейісұлының «Алаш һәм Алашорда» монографиясы басшылыққа алынды. Еліміз тәуелсіздігін алғалғаннан кейінгі тарихымыздың қайта жаңғыруы мен қайта жазылуы және оның ұлттық тарихта оқытылу мәселесі сараланды. ХХ ғасырдың басындағы саяси қозғалыстардың, саяси партиялардың тарихы мен ұстанымдары ұлтымыз үшін де, ұлттық тарихымыз үшін де, ұлтжандылығымыз, тіпті ұлтымыздың болашағы үшін де маңызды мәселе. Сондықтан ұлттық идеяның, қазақ тарихының, қала берді қазақ ғылымының іргетасын қалаған зиялы қауым өкілдерінің ұлт болашағы үшін атқарған жұмыстарын ғылыми тұрғыдан

жан-жақты зерттеген, ұлттық сананы қалыптастыруға зор үлесін қосқан академик Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейстің орны ерекше.

Түйін сөздер: Алаш қозғалысы, академик Кеңес Нұрпейс, ғылыми мұра, ұлттық тарих, ұлттық таным, тәуелсіздік жолындағы күрес.

А.М. Сманова[1], Ж.К. Ахметова[2]*

[1]Казахский национальный женский педагогический университет
Кандидат исторических наук, доцент, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: aigulsmanova123@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8241-9256

[2]Казахский национальный женский педагогический университет
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6671-1954

ПРОБЛЕМА ПРЕПОДАВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ НАЧАЛА XX в. В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

(на примере исследований академика К.Нурпейса)

Аннотация

По данным научных исследований академика Кенеса Нурпейса, в статье рассматриваются борьба и национальные идеи представителей казахской интеллигенции начала XX века за создание автономного государства, и их учение в современной отечественной истории. Цель исследования – показать значение научных трудов учёного Кенеса Нурпейисулы, глубоко изучившего основную национальную идеологию движения Алаш, политическую программу движения, борьбу и роль его деятелей на пути национальной независимости, в преподавании национальной истории. Достаточно «белых пятень» нашей истории, подавленных идеологией, репрессированных, а затем скрывавшихся под знаком «секретности», когда правило советское правительство. Одна из самых важных из них – это, конечно же, «алашордынцы». Цель пробудить политическое и национальное самосознание казахского народа: Оян қазақ!» («Проснись, казах!» – авт.), были обсуждены научные исследования Кенеса Нурпеисовича, который одним из первых исследовал борьбу за независимость нашей национальной интеллигенции, признанной в стране «движением Алаш». Дифференцирован вопрос возрождения и переписывания нашей истории после обретения нашей страной независимости и ее преподава-ния в отечественной истории. История и принципы политических движений, политических партий начала двадцатого века являются важным вопросом как для нашей нации, так и для нашей национальной истории, а также для нашей национальности и даже будущего нашей нации. Именно поэтому особое место занимает академик Кенес Нурпейисулы Нурпейс, научно всесторонне изучив труды интеллектуалов, заложивших основы национальной идеи, казахской истории, казахской науки для будущего нации, внесших большой вклад в формирование национального сознания.

Ключевые слова: движение Алаш, академик Кенес Нурпеис, научное наследие, отечественная история, историческое познание, борьба за независимость.

Aigul M. Smanova[1], Zhanat K. Akhmetova[2]*

[1]Kazakh NationalWomen`sTeacherTrainingUniversity
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: aigulsmanova123@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8241-9256

[2]Kazakh NationalWomen`sTeacherTrainingUniversity
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6671-1954

THE ISSUE OF TEACHING THE NATIONAL IDEA OF THE EARLY 20th CENTURY IN CONTEMPORARY NATIONAL HISTORY"

(based on the research of academician K. Nurpeis)

Abstract

According to the scientific research of academician Kenes Nurpeis, the article examines the struggle and national ideas of representatives of the Kazakh intelligentsia of the early 20th century for the creation of an autonomous state, and their teachings in modern national history. The purpose of the study is to show the importance of the scientific works of the scientist Kenes Nurpeyisuly, who deeply studied the main national ideology of the Alash movement, the political program of the movement, the struggle and the role of its leaders on the path to national independence, in the teaching of national history. There are enough «blank spots» in our history, suppressed by ideology, repressed, and then hidden under the sign of «secrecy» when the Soviet government ruled. One of the most important of them is, of course, the «Alash Orda». The goal is to awaken the political and national self-consciousness of the Kazakh people: «Wake up, Kazakh!», the scientific research of Kenes Nurpeisovich, who was one of the first to study the struggle for independence of our national intelligentsia, recognized in the country as the «Alash movement», was discussed. The issue of the revival and rewriting of our history after our country gained independence and its teaching in national history was differentiated. The history and principles of political movements, political parties of the early twentieth century are an important issue both for our nation and for our national history, as well as for our nationality and even the future of our nation. That is why academician Kenes Nurpeyisuly Nurpeys occupies a special place, having scientifically comprehensively studied the works of intellectuals who laid the foundations of the national idea, Kazakh history, Kazakh science for the future of the nation, who made a great contribution to the formation of national consciousness.

Keywords: Alash movement, academician Kenes Nurpeis, scientific heritage, national history, historical knowledge, struggle for independence.

Кіріспе. Тарих дегеніміз, әрине ол халықтың жадын жаңғыртып, өткенін, бүгінін және болашағын байланыстыратын ғылым саласы екені бәрімізге аян. Ал «ұлттық идеяны насихаттай отырып» тарихи білім беру – ұлттың ұлт болып қалыптасуын, тұтастығын, ұлттық таным идеясының құндылықтарын, отаншылдық рухани болмысты нақты жеткізе біледі. Сондықтан өскелең ұрпақтың бойында ұлттық құндылыққа деген адамгершілік қасиеттердің сақталуын, еліне деген патриоттық рухта тәрбилеу мақсатында да тап осы тарих маңызды құрал болып табылады. Жасыратыны жоқ, ғасырлар бойы отаршылдықтың, қала берді кеңестік идеологияның құрбаны болған, тәуелсіздігін кеш алған еліміз үшін тарихи сананы қайта жаңғыртып, ұлттық идеямызды ұлықтай түсуіміз керек. Тарихты зерделеу арқылы жас ұрпақ халқымыздың басынан өткен қиындықтарды түсініп, ұлттық құндылықтарды бойына сіңіріп, жауапкершілікті сезініп, елі мен жерін қорғауға деген сезімді нығайтады десекартық емес.

Тап осы тарих саласының, дәлірек айтқанда XX ғасырдағы Қазақстан тарихының аса маңызды мәселелерін зерттеуге сүбелі үлес қосып, ұлттық тарих саласындағы іргелі зерттеулерге белсене қатысқан көрнекті тарихшы Кеңес Нұрпейістің ғылыми мұрасы мысалында ұлттық идеялардың ұлт тарихында қалай зерделенгенін түсіндіру. Мәселен, Кеңес Нұрпейістің өзі ғылыми ізденісін үзбей жалғастырып, үлкен нәтижелерге қол жеткізген ғалым. Көптеген монографиялар мен мектеп оқушыларына арнап орасан зор оқулықтар шығарған академик Кеңес Нұрпейісұлы жалпы тарихнамалық мәселелермен қатар, еліміздегі ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихын, ұлттық-мемлекеттік құрылысты, XX ғасырдағы Қазақстанның саяси және қоғамдық өмірінің өзекті мәселелерін жан-жақты зерттеген ғалым болып табылады.

Тәуелсіздік тізгінін қолымызға алған аз ғана уақыт ішінде елдің өткен тарихына үңіліп, ақдаңдықтардың ақиқатын анықтау мәселесі мемлекеттік деңгейдегі маңызды міндеттердің қасында тұрды. Ғалым үшін бұл жаңа жағдай ғылыми белсенділігін арттырып, қаламынан көптеген құнды еңбектердің тууына себепші болды. Жалпы, ғылыми зерттеулерде Кеңес Нұрпейіс айқындаған негізгі бағыттар: ұлт-азаттық қозғалысының тарихын, 1917 жылғы Қос революцияны, азаматтық соғысты, Қазақстанның аграрлық мәселелерін, сонымен бірге XX ғасырдағысаяси қуғын сүргін тарихын жанжақты зерттеуге көпкөңіл бөлді.Отандық тарихының әркезеңдеріндегі қоғамдық-саяси өмірдің мәселелері де назарынан тыс қалған жоқ. Осы мәселелер төңірегінде Кеңес Нұрпейіс 400-ден астам ғылыми еңбектер жазып қалдырған, оның ішінде 20 дан астам монография, оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендер жазды.

Академик Кеңес Нұрпейіс – танымал ғалым болумен қатар, ірі ағартушы-педагог. Ол тарих ғылымының жоғары маманданғанбірнеше буынын тәрбиелеуге үлкен үлес қосты. Ғалым осы салада өзіндік мектебін қалыптастырып, ел тарихы бойынша оннан астам ғылым докторлары мен қырықтан астам ғылым кандидаттарына жол көрсетіп, ғылым жолына түсірді.

Материалдар мен әдістер. Ұлттық тарихымыздың ең күрделі де түйінді нысаны болған – XX ғ. бірінші жартысындағы еліміздегі саяси және рухани мәселелердің айрықша кезеңі белгілі деңгейде зерттелген, зерттеліп те жүр. Ал біз концептуалды тұрғыдан алғанда, XX ғасырдың басындағы ұлттық идеяның қазіргі тарихта оқытылу мәселесі қалай жүргізіліп жатқанын Кеңес Нұрпейіс зерттеулері мысалында қарастырып отырмыз. Дегенмен де, ғылыми зерттеу бағыттарын алдыңғы қатарға шығарып отырған тарихи үдерістердің себеп-салдарын, қарым-қатынастары мен өзіндік байланыстарын, заңдылықтары мен ерекшеліктерін тағы да нақтылай түсу барысында теориялық-әдіснамалық тәсілдерді қолданып, жаңашылдық әдістерін игеруді қажет етеді. Сондықтан, мақаламызда кеңестік кезеңдегі одақтық көлемде «талқыланған» пленумдардың құжаттық материалдары тәуелсіздіктен кейінгі Кеңес Нұрпейіс еңбектерімен салыстыра қарастырылды. Атап айтқанда, «РКП (б)-ның V жалпықазақ конференциясы», «1930 жылғы 17-21 желтоқсандағы Бүкілодақтық коммунистік (б) партиясы мен Бүкілодақтық коммунистік (б) Орталық Комитеті мен Орталық бақылау комиссиясының бірлескен пленумының қорытындылары», «13-шақырылымдағы Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің 3 сессиясындағы Қазақ КСР Орталық Атқару Комитетінің есебінің материалдары», «Ауылдар мен деревнялардағы партия жұмысының есебі туралы материалдар», «Қазақстан Коммунистік партиясы съездері, конференциялар мен пленумдардың қаулылары мен шешімдері (192-1937 жж.)» сияқты құжаттық материалдардың кейбір аспектілері пайдаланылды.

Академик Кеңес Нұрпейстің «Алаш һәм Алашорда» кітабы баспадан жарияланбас бұрын, ғалым Алашорда үкіметінің тарихы және оның қайраткерлерінің тәуелсіздік жолындағы қоғамдық-саяси қызметтері туралы халықаралық деңгейдегі теориялық-тәжірибелік конференциялар мен симпозумдарда баяндамалар жасап, жоғары оқу орындарында «шебер сыныптар» өткізіп, «Алаш» мәселесіне қатысты деректі қойылымда кеңесші де болған. Осылайша, академиктің «Алаш һәм алашорда» кітабының тұсауы кесіліп, жарыққа шығуы алдын ала қоғамдық талқылаулардан өтті. Алаш қозғалысын зерттеуге кеңес заманында ресми түрде тыйым салынды және тарихтың «ақтаңдақ» беттерінің бірі болып саналды.

Алаш қозғалысын зерттеуге кеңестік кезеңде ресми түрде тыйым салынды және тарихтың «ақтаңдақ» беттерінің бірі болып саналды. Академик Кеңес Нұрпейстің «Алаш һәм Алашорда»

монографиясында «Алаш» 1913 ж. бастап жалпыұлттық биресми газет ретінде, 1917 ж. «Қазақ» газетінде жарияланған дереккөздерде«Алаш» партиясының құрамдас бөлігі ретінде, сонымен бірге ұлт зиялы қауым өкілдерінің идеялары, сол кезде жүргізген саясаттары мен ұстанымдарына байланысты дерек ретінде «Жас Азамат», «Бірлік Туы», «Сарыарқа», «Ұлы Түркістан», «Жас Түркістан», «Еңбекшіл қазақ», «Үш жүз» газеттері мен журналдарының материалдары бір бірімен салыстыра отырып зерттелген.

Мақаланы жазу барысында тарих ғылымының даму үдерісі барысында қалыптасқан қағидаттар мен академик Кеңес Нұрпейіс зерттеулерінде көрініс тапқан өзекті мәселелерді, жаңаша ойлаудың тұжырымдамасы ретінде қарастыру басшылыққа алынды. Қазіргі кезде ұлттық тарихымызды зерттеу әдіснамасы жақсы даму жолына түсіп келеді, кеңестік замандағы сияқты идеологияға ғана бағынатын, қатып қалған теориялық-әдіснамалық жүйеден әлдеқашан арылып, әр өңірлерде, тіпті әр оқу орындарында өзіндік тарихи мектептер қалыптасты десек артық емес. Ал біздің қарастырып отырған мәселеміз үшін Кеңес Нұрпейстің ғылыми-зерттеулеріндегі ұлттық зиялы қауым өкілдерінің тәуелсіздік жолындағы күрескерлігі мен ұлттық идеяларына қатысты тұжырымдамалық пікірлерінің нәтижесі маңызды. Сондықтан әдіснамалық бағытымыз кеңестік және отандық мектептердің ой-тұжырымдарын сыни тұрғыдан талдай отырып, салыстыру әдісі арқылы қандайда бір нәтижеге қол жеткізу. Мақалада XX ғасырдың басындағы оқиғаларды жаңаша жариялаған ұлтымыздың интеллигенттері, атап айтқанда Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов, Тұрар Рысқұлов, Жаханша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов Мұхамеджан Тынышпаев, Сералы Лапин, Мағжан Жұмабаев және т.б. еңбектеріндегі тарихи таным мен ұлттық ұстанымдардың орны ерекше. Кеңестер кезінде «халық жауына» айналған бұл ұлтжандыларымыздың ендігі кезекте жеке адамның өмірін бағалайтын, тарихи таным мен ұлттық сананы, елінің тәуелсіздігін жоғары бағалайтын құндылықтар жүйесі тұрғысында қарастыру басшылыққа алынды.

Нәтижелер мен талқылау. Ұлт тарихымыздың іргесін жаңалап, тарихи таным мен ұлттық сананы қайта жаңғыртуда алдымызға қойған ең маңызды нысанының бірі, әрине ол «Алаш қозғалысының» тарихы. ҚР Президенті Қ-Ж. Тоқаевтың «Егемен Қазақстан» газетіне жарияланған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында: «Тәуелсіздік мерейтойы аясында біз осындай біртуар тұлғаларды есте сақтап, олардың мұраларын жастарымызға және бүкіл әлемге көрсетуіміз керек. Сонымен қатар, осы тақырыпты зерттеп жүрген ғалымдар мен жазушылардың жұмыстарын да қолдау және бағалау қажет. Алаш арыстандарының асыл мұрасын дамыту жалға беруі тиіс»,–деген болатын [1, 1 б.].

XX ғ. соңында елімізде қоғамдық-саяси, мәдени-рухани салалары бойынша болып жатқан өзгерістер Отандық тарих ғылымында үлкен бетбұрыс кезеңіне жол салды. Ол кезде XX ғ. басындағы «Алаш» партиясы мен «Алашорда» тарихы қолға алынып, белсенді зерттеле бастайды. Ал осы бастаманың көшбасшыларының бірі – тарих ғылымдарының докторы, профессор Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейіс болатын. Ғалым жинақтаған деректеріне кең көлемді талдау жүргізіп, ой-тұжырымдарын «Алаш һәм Алашорда» монографиясында жариялады. Ал әріптестері болса, Кеңес Нұрпейіске «Алаш ұлт-азаттық қозғалысының және «Алашорда» автономиясының тарихын зерттеумен айналысатын «Алаштану» ғылыми мектебінің негізін қалаушылардың бірі деп бағасын берген болатын. Монографияда«қозғалыстың» жетекші қайраткерлері – Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұхаметжан Тынышпаев, Халел Досмұхамедов, Жаханша Досмұхамедов, Әлімхан Ермеков, Серәлі Лапин және т.б. сияқты ұлт зиялы қауым өкілдерінің шығармалары мен атқарған қызметтеріне қатысты құжаттар ҚР Ұлттық Қауіпсіздік комитетінің архиві құжаттары негізінде талданған.

XX ғасырдың басындағы ұлт зиялыларымыздың тәуелсіздік жолындағы күрескерлігі мен ұлттық идеялары еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жан-жақты зерттеле бастады. Архив қойнауында «құпия» болып жатқан құжаттар айналымға шығып, ғалымдар арасында талқылана бастады. Осылайша, «тыйым салынған» тақырыптардың қыр-сыры ашылып, қайта саралау мүмкіндігі пайда болды. Бұл туралы академик М.Қ. Қозыбаевтың: «...егерде біз тарих ғылымының алдында тұрған міндеттерді бетбұрыс кезеңі талаптары тұрғысынан ажырататын болсақ,онда тарихшылардың өз халқы алдындағы борышы маңызды екені белгілі болады. ...тарих ғылымы субъективизмнің тоқырау идеологиясымен, сосын ...психологиялық шырмау-

да болып келді. ..бұл тұжырымды мен тарихшылардың талай ұрпағын ақтау үшін келтіріп отырғаным жоқ», – деп [2, 45 б.] айтқан тұжырымы осының дәлелді айғағы деп түсінеміз. Ғалым «Ақтаңдақтар ақиқатында» «Алаш» партиясының бағдарламасы мен бүкілқазақтық II-ші съездің құжаттық материалдарын талдай келе, кеңес дәуірінде бұл партияны «ұлтшыл саяси ұйым» деп кінәлаудың қаншалықты негізсіз екендігі баса айтылды [2, 272 б.]. Мәселен, осы тұжырымымен Ә. Тәкенов, Кеңес Нұрпейіс, Мәмбет Қойгелдиев сияқты ғалымдарымыз да келісіп, қазақ зиялылары мен «Алаш» партиясының Ақпан төңкерісіне дейінгі тарихын шатастыруға болмайды, қазақ зиялылары негізінен ағарту мәселелерімен айналысып, Ресей үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы шықты деген қорытынды жасайды. Академик К.Н. Нұрпейіс: «әртүрлі әлеуметтік ортадағы қазақ зиялылары саяси күрес сахнасынашыққан либералды демократиялық партиялар ментоптар жағына шықты, сонымен қатар, олар қоғамдық-саяси қозғалыс ретінде пайда болған Ресей мұсылмандарының саяси қызметіне де тікелей араласты», – деп [3, 256 б.] орынды тұжырымын айтқан болатын. Сонымен бірге, ғалым кейбір зерттеу-шілердің «Қазақ конституциялық-демократиялық партиясын» кадет партиясының филиалы ретінде бағалауын орынсыз деп санайды, «Алаш» партиясының жетекші қайраткерлері қазақстандық кадет бөлімшесін құруға тырыспағанын, бірақ кадет үлгісіндегі ұлттық саяси партия құруға ниетті екенін түсіндірді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қоғамдық-саяси қызметке, яғни тілге, елге, тарихқа, болмыс пен бостандыққа ұмтылған қазақ зиялыларының мұрасы зерттеле бастады. Бұл туралы М.Қ.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» [4, 480 б.] құжаттар жинағы, Т.Омарбековтың «XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері» [5, 404 б.] көмекші оқу құралын, Д.А.Аманжоловаының «Алаш исторический смысл демократического выбора» [6, 400 б.] монографиясын, Д.Махаттың «Қазақ зиялыларының қасіреті» атты [7, 304 б.] сөздігін, Х.М. Әбжанов пен Ә. Әлпейісовтің «Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы» [8, 125 б.] ғылыми зерттеулерін, М.Құл-Мұхаммедтің «Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы» [9, 360 б.] және т.б. зерттеулер ғасырлар тоғысында қазақ зиялы қауым өкілерінің күрескерлік қызметі мен ұлттық көзқарасымыздың қалыптасуына байланысты жасаған идеялары қарастырылған.

XX ғасырдың соңғы ширегінде В.К.Григорьевтің «Кадеттер жолын ұстаған партия» [10, 62-69 б.), К.Н. Нұрпейстің «Саяси партия болып санала ма?» [11, 69-75 б.] және Т.Кәкішевтің «Шындықты бұрмаламай, жұлмаламай айтайықшы» [12, 75-83 б.] деп аталатын мақалалары «Қазақстан коммунисі» журналында арнайы «Алаштың ақиқатын кімайтады» деген тақырыппен мақалалар жинағы жарық көрді, онда мақала авторлары осы тақырыпта «Алаш» партиясының құрылуын талдап, оның көшбасшылары мен Қазақ қауымдастығындағы әлеуметтік жағдайына ерекше назар аударады. Осылайша, Нұрпейіс Кеңесі «Алаш» партиясының жарғысын, бағдарламасын және ресми құрылымдарын талдады.

Ал енді мақаламыздың тақырыбына нақтырақ тоқталар болсақ, XX ғасырдың басындағы ұлттық идеяның қазіргі ұлттық тарихта оқытылу мәселесі алдымен «Алаш қозғалысының» көшбасшылары кімдер болғанын, олардың алдына қойған мақсаттарын, ең бастысы ұлттық идеялары басшылыққа алынған. Мәселен, қозғалыстың көсемдеріне «буржуазияшыл ұлтшылдар», буржуазиялық-либералдар», «ұлтшылдар» деп айдар тағылуының себеп-салдарын аша отырып, олардың қоғам дамуындағы саяси қызметтерінің бағытын айшықтау. Бұл тұрғыдан алғанда академик Кеңес Нұрпейстің ғылыми зерттеулеріндегі «Алаш» пен «Алашорда» тарихының неше түрлі аспектілеріндегі жекелеген тұлғаларға, атап айтқанда Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов, Жаханша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов Мұхамеджан Тынышпаев, СералыЛапин, Мағжан Жұмабаев, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермековжәне т.б. көптеген қайраткерлеріміздің өмірі мен атқарған қызметінің белгісіз беттерін ашып түсіндіру. XX ғасырдың бірінші жартысында «ұлтым» деп ұрандатқан, ұлттық идеяны басшылыққа алып, күрескерлік жолды таңдаған ұлт зиялыларының басшылыққа ала отырып, «Алаш қозғалысының» әлеуметтік табиғатын танып-білу мақсатында, оның қоғамдық-саяси бағдарын зерделеу.

Ұлттық тарихымыздың кеңестік дәуірі көптеген оқиғаларға толы кезеңнің бірі болды. Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңы Ресей жерінде Ақпан және Қазан революцияларына ұласып, нәтижесінде жетпіс жылдан астам уақытқа созылған кеңестік қатаң идеологияның қысымына ұласты. Ал қазақ Даласының арыстары осы қатаң идеологиядан азат болуға ұмтылудың дара жолын салып, негізін қалады десек артық емес. Әрине, біз мұны ойдан шығарып тұрған жоқпыз, еліміз тәуелсіздігін алған жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих факультетінде студент болып жүрген кезімізде Кеңес Нұрпейстің «Алаш һәм Алашорда», Манаш Қозыбаевтың «Ақтаңдақтар ақиқаты», Мәмбет Қойгелдиев пен Талас Омарбековтың «Тарих тағылымы не дейді?» сияқты зерттеулерді алғаш оқығандардың қатарында болдық (авт.). Осы өтпелі кезеңде біз марксизм-ленинизм ілімі негізінде қалыптасқан, ал тарихты идеялогиялық саясатқа айналдырған кеңестік жүйеден арыла бастаған отандық тарихымыздың толығымен өзгеріске ұшырап жатқан кезінің куәсі болдық.

XX ғасырдағы орын алған оқиғалардың тарихи бағыттарын Элвин Тоффлердің [13, 544 б.] сөзімен айтқанда «...ескі қоғам жаңасымен ауыстырылып, «ақпараттық» немесе «постиндустриалы» қоғам, яғни стратегиялық жоспарларын өзгерту мүмкіндігі туралы ескертсе, Збигнев Бжезинский [14, 308 б.] «мәдени, психологиялық, әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан технология мен электроника, әсіресе компьютерлер мен коммуникациялар саласында дамыған «технотрондық» қоғам туралы. Ал Юрген Хабермас [15, 416 б.] теориясындағы орталық ұғым «коммуникативті әрекетке» жету және оның мақсаты белгілі бір жағдайда бірлескен нәтижеге жетуге еркін келісімі, Сэмюэль Хантингтонның [16, 640 б.] «өркениеттер-тартысты» бүгінгі күннің саяси шындығын қайта қарастырып, бүкіл өркениеттің жаһандық дамуының болжамын жасауы біздің зерттеуіміздің теориялық-әдіснамалық негізінің бастауы болмақ.

Ресейдегі 1905-1907 жж. бірінші орыс революциясының, Еуропада басталған 1914 жылғы Бірінші дүниежүзілік соғыстың, 1916 жылғы еліміздегі ұлт-азаттық қозғалыстың, 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясының, 1917 жылғы Қазан социалистік революциясының, қала берді интервенция, «ақтар ісі», «Азамат соғысының» нәтижелері қазақ Даласының, нақтырақ айтқанда Қазақстанның қоғамдық-саяси даму бағытын айқындап берген болатын. Осыкезде «шоқ жұлдыздай» жарқ етіп көрінген тағы бір оқиға Алаш һәм Алашорда туы астында еліміздің бірлігін нығайту мен автономиялы мемлекет құру жолындағы «алашордашы» зиялыларымыздың күрескерлік идеялары еді.

Кеңес үкіметі әбден «атқа мініп» тізгінді өз қолына алғаннан кейін, авторитарлық биліктің күшеюімен шынтуайттық тарихи оқиғалар бұрмаланып, тарихи зерттеулер үлкен дағдарысқа ұшырады. Бұл біздің «алаштықтарымызды» да айналып өткен жоқ. Елім-жерім деп күрескен интеллигенттеріміздің ұлттық ұстанымдарына Кеңестік диктат қарсы шығып, «буржуазияшыл-ұлтшылдық идеологияға» қарсы күрес деп жариялады. Төңкеріске дейінгі (Қазан революциясы – авт.) «Алаш қозғалысының» «революциялық рөлі», кеңестер билікке келгеннен кейін «контрреволюциялық» болып қайта «жаңғырып», қарсыластықтың қағидатына айналды. Кеңестік марксизм-ленинизм идеологтары «Алаш қозғалысының» тарихын «контрреволюция-ның мәнін ашып көрсету, оның қазақ қоғамындағы жиіркенішті де жексұрын рөлін жою» деп жаза бастады. Ал 1935 ж. С.Х. Брайнин мен Ш.Ш. Шафироның «Очерки поистории Алаш-Орды» [17, 152 б.] атты зерттеулері жарияланып, қазақ Даласындағы болып жатқан «Алаш қозғалысын», 1916 ж. көтерілісті, Алаш интеллигенттері және олардың «ұлтшыл контрреволю-циялық үкіметінің» тарихы туралы таптық көзқарасқа негіздеп көрсетті. Осы кезеңнен бастап 1991 жылға дейін ұлттық тарихымыз ғана емес, бүкіл кеңестік тарих ғылымының бастаулары мен ұстанымдары, нәтижелері мен қорытындылары деректердің молдығына қарамастан, ғылыми ойлаудың идеологиялық тоқырауының құрбанына айналды. Тек еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана Алаш һәм Алашорда туы астындағы зиялыларымыздың күрескерлік тарихының жаңа кезеңі басталды. «Алаш қозғалысын» зерттеу жаңа ойдың жандануына ықпал етті, ал жаңа деректер қоры жұмыстың сапасын жақсартты. Алаш тарихының әртүрлі аспекті-лері халықаралық конференциялар мен симпозиумдарда, «дөңгелек үстелдер» мен ғылыми семинарларда айтыла бастаса, озық ойлы ғалымдарымыз монографиялар, энциклопедиялық сөздіктер, оқулықтар мен әдістемелік құралдар жазып, оны жоғарғы оқу орындарының студенттеріне дәріс түрінде оқи бастады.

Ал бұл жерде Мұстафа Шоқайдың «біз кімді ұлттық интеллигенция деп атаймыз» деген ойын жеткізу үшін «Таңдамалы» [18, 512 б.] шығармасынан үзінді айта кетсек «...егер біз білім беруде көрген барлық адамдарды «зиялылар» деп атауға және «ұлт зиялылары» қатарына жатқызуға «болады» депойласақ, қателесеміз. Зиялылар – бұл белгілі бір идеалды мақсат-тардың басында тұрған және осы танымал идеалдардың айналасында бірігетін «интеллегнция өкілдері» деп айтуға болады. Ұлтымыздың зиялы қауым өкілдеріөз халқының қоғамдық-саяси, әлеументтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуына нақты қызмет ете алатындарды ғана қамтуы мүмкін», - деген болатын [18, 174 б.]. Бұл туралы Қыздар университетінің доценті Е.Т. Берлібаев: «...біз, зиялы қауым өкілдеріөз ұлты мен халқына қызмет жасаудың, сонымен қатар қоғамның әртүрлі мүшелерімен қарым-қатынас орнатудың ең тиімді де мағыналы жолдарын табуы керек деген идеяның қазіргі заманның талаптарымен қалай араласатынын көреміз», - деп [19, 15 б.] ойын ортаға сала келе, «Өткенімізді бұрмаламай түзетудің жалғыз жолы – бір кездері бүкіл өмірін халқымыздың болашағы үшін күресте өткізген ұлт зиялы қауым өкілдерінің рухани мұрасын зерттеу және ұрпақтан-ұрпаққа беру», – деп қорытындылайды [19, 17-19 б.].

Академик Кеңес Нұрпейіс «Алаш қозғалысының» Қазақстан тарихындағы рөлін және қазақ мемлекеттілігін қалыптастыру үдерістеріне байланысты мәселелерді де талдады. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының рухани және саясиөмірін терең зерттеген ғалым, артынан көптеген монографиялар, оқулықтар мен оқу-құралдарын және ғылыми мақалалар жазып қалдырды, дегенмен оның басты зерттеу миссиясы «Алаш қозғалысына» қатысты еді. Ғалым «Алаш қозғалысының» тарихи және ұлттық маңыздылығы мен идеологиясын ескере отырып зерттеп, сол кездегі «ұлттық-демократиялық қозғалыстың идеялары» мен «тәуелсіздік жолындағы күресін» ғылыми тұрғыдан айқындап көрсеткен болатын. Зерттеулерінен «Алаш Орда» үкіметінің алдына қойған мақсатын, атап айтқанда тәуелсіздік үшін күрескерлігі мен қозғалыс жетекшілерінің ұлттық идеяларына кеңінен талдау жүргізгенін байқаймыз. Сонымен бірге ғалым «Алаш қозғалысының» мәнін аша түсу үшін Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Жанша Досмұхамедов және Мұстафа Шоқай сияқты XX ғ. басындағы қазақ зиялыларының еңбектеріне де ғылыми тұрғыдан баға берген. Осылайша, Кеңес Нұрпейіс «Алаш партиясы», «Алаш автономиясы» және оның «саяси бағдарламасы» мен «ұлттық идеяларын» зерттей келе, «Алаш Орданың құрылу тарихын» қазақ халқының алғаш рет мемлекеттілікке, тәуелсіздікке ұмтылысы ретінде баға берді. Нәтижесінде «Алаш қозғалысы» ғылыми негізделгеннен кейін «Алаш һәм Алашорда», «Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойдыңдамуы (XX ғасырдың басы)», «Алаш қозғалысы: идеялар ментағдырлар» атты ғылыми зерттеулері дүниеге келіп, «Алаштанушылар» мектебінің іргесін қалаушылардың біріне айналды.

Міне, көріп отырғанымыздай Кеңес Нұрпейіс «халық жауларын» ақтап, «ақтаңдақтарды» анықтап, «құпияланған», «бұрмаланған» кеңестік идеологияның қылмысын әшкерелеуге ат салысты деуге толық негіз бар. Ал біздің міндетіміз (авт.) ғалым зерттеп, жазып қалдарған Алаш идеяларының тәуелсіз Қазақстан үшін қаншалықты бірегей екенін айта отырып, жоғарыда айтылған Қазақстанның қазіргі заман тарихы», «Қазақстанның кеңестік кезеңі», «Ұлттық элита және ұлт мәселесі», «Алаш және Алашорда тарихы» және т.б. пәндер бойынша дәріс оқып, болашақ жас зерттеушілер үшін өзектілігін насихаттау болып табылады.

Осы аталмыш «Алаш қозғалысы» мәселесіне қатысты қазіргі таңда жоғарғы оқу орын-дарының студенттері мен магистранттарына (Тарих факультеттерінде терең қарастырылады – авт.) «Қазақстанның қазіргі заман тарихы», «Қазақстанның кеңестік кезеңі», «Ұлттық элита және ұлт мәселесі», «Алаш және Алашорда тарихы» және т.б. пәндер мен арнаулы курстар өткізіледі. Отандық тарихымыздың дамуына үлкен үлес қосқан белгілі алаштанушы ғалым, академик Кеңес Нұрпейіс Алаш қозғалысының мәні туралы: біріншіден, Алаштың саяси партия болып құрылуы, екіншіден, Алаш автономиясының мемлекеттік құрылымы, үшіншіден, автономияны басқау үшін Алаштың ордасы деген үш ұғымды атап өтеді. Ал отандық ғалым-тарихшыларымыздың тұжырымдамасы бойынша да 1905 жылғы бірінші орыс революциясынан

бастау алған «Алаш қозғалысы» ұлттық идеялар аясында «Алаш партиясының» соданкейін «Алаш автономиясының» жариялануы мен «Алашорда үкіметінің» құрылуына жол салды.

Сонымен, 1989 жылдан бастап Қазақстанда «Алашорда» тақырыбы бойынша, мәселен, құрылуы, қызметі, жойылуы сияқты мәселелер төңірегінде пікірталастар басталады. Д.А. Аманжолова-ның «Казахский автономизм в России. История движения Алаш» атты «Алаш қозғалысы» тарихына арналған алғашқы монография Ресейде жарияланғаны белгілі [6, 216 б.]. Ал көп ұзамай алғаш рет қазақ тілінде Кеңес Нұрпейіс өзінің «Алаш һәм Алашорда» [3, 256] атты монографиясын шығарды. Сонымен бірге Халел Досмұхамедов, Мұхамеджан Тынышпаев, Мұстафа Шоқай, Әлімхан Ермеков және Тұрар Рысқұловтың өмірлері мен шығармалығы туралы құжаттық мареріалдарды жариялап, «Алаш ұлт-азаттық қозғалысы» тарихын зерттейтін ғылыми мектептің негізін қалаушылардың бірі болғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Ал бүгінгі таңда зерттеушілерімізге еліміздің тәуелсіздігі архив қорларын молынан пайдалануға үлкен серпін беріп жатқандықтан «Алаш» тақырыбын басқа да тарихшылар, филологтар, философтар, әлеументтанушылар, заңгерлер және т.б. саласының мамандары айналысып жүр. Дегенмен, зерттеушілер Кеңес Нұрпейістің Алаштың ұлттық-территориялық автономиясын іске асыру кезеңін (1917 ж. желтоқсан – 1920 ж. наурыз) бөліп көрсете отырып, Алаштың дербес республика ретінде өмір сүру фактісіне тарихи-құқықтық талдау жүргізудегі ерекше рөлін мойындайды [20, 62-67 б.].

Бүгінгі таңда елімізде болып жатқан өзгерістерді, бұрыннан келе жатқан қазақи оптимизмді, патриотизмді, менталитетті күйзеліс пен қуаныштың сабақтастығы тұрғысынан қарастырылу барысында Алаш қайраткерлерінің күрескерлігін, ұлттық идеялары мен ұстанымдарын, қалдырған мұраларын тәжірибеде қолданбау мүмкін емес.

Ал енді осындай тамаша дүниелерді зерттеп, артынан үлкен ғылыми мұра қалдырған Кеңес Нұрейісұлы туралы зерттеуші-ғалым, профессор Бүркітбай Аяған: «...әр азаматтың өмірінде жаман да, жағымсыз да адамдар бар. Менің өмірімде кездестірген бір адал азаматым болды. Ол менің ұстазым академик, белгілі тарихшы Кеңес Нұрпейісұлы», - деп ұстазын еске түсіріп отырып: «Қазіргі заман мен гуманитарлық ғылымдардың қазақстандық тарихшылары үшін Манаш Қабашұлы, Кемел Ақышев, Халел Арғынбаев, Кеңес Нұрпейіс озық идеялармен жол салып берді. 1990-2000 жылдары бұрынғы ғалымдардың арасында «марксизм-ленинизм» принципінен бас тартқан азаматтар болды. Жаңа озық азаматтар қазақстандық ғылымды тығырықтан шығарып, қазақстандық тарих ғылымын дамытты», - деп [21:6-9)] сөзін аяқтады.

Кеңес Нұрпейістің тағы бір шәкірті, белгілі тарихшы, профессор Тұяқбай Рысбеков ұстазы туралы: «...белгілі тарихшы-ғалым, жарқынжүзінен ізгіліктің шуағытөгілген ермінез азамат – Кеңес Нұрпейісұлын ғылым жолын алғашаттаған аспиранткезімізденбіледі екенбіз.Осы бірнар тұлғалы, күлгенде көзінен шуақ шашқан ймаңдай, абзал, Кеңес ағамыз туралыөткеншақта жазу біз үшін өте қиын», - деп [22, 9-11 б.) еске алады. Сонымен біргн «Алашорда тарихы – ғалым-тарихшы Кеңес Нұрпейісұлының зерттеулерінің негізгі бағыттарының біріне айналды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін республикамызға белгілі ғалымдар «Алашорда» тарихының «өзек-тілігін» ашуға араласа бастады. Бір кездері осы тақырып бойынша марксистік-лениндік кеңестік тарихнаманың өкілдері тарихи шындықтан өте алыс тұжырымдар жасады. Осылайша, монокоммунистік идеологиялық нұсқа. Бұл мәселе бойынша нақты ғылыми ойдың қоғамдық санада орын луына жолбермегені түсінікті. Бостандықтың өсуі жаңа мәліметтер негізінде тарих ғылымында зерттеуге «тыйым салынған» тарихи оқиғалардың мазмұнын ашуға мүмкіндік берді. Алашорда мен оның жекелеген мемлекет қайраткерлері де бұл мәселені қайта қарауды талап етті. Отан тарихындағы осындай авторлардың ішінде белгілі ғалым Кеңес Нұрпейісұлы-ның бірегей қолтаңбасы бар. Тәуелсіздіктің басында біздің ғалым ағамыз біздің туған тарихымызға ешкім қол тигізе алмайтын алқаптың «Алашорда тарихын» зерттей бастады. Ол алғашқылардың бірі болып Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі Алаш партиясының рөлімен орнын мұқият және қатаң ажыратқан ғалым», - деп өз ойын ортаға салды [22, 9-11].

Тарихшы-ғалым А.Т. Капаева: «Кеңес Нұрпейіс экспедицияларға шығып, материал жинап, тарихи оқиғалардың қатысушылары мен куәгерлерінен сұхбат алған. Ол республиканың әртүрлі аймақтарында алты экспедицияда болып, мемуарлар, естеліктер мен тарих бойынша әртүрлі

құнды материалдар жинақтаған», - деп келтірген [23, 19-22]. Ал, доцент Жанат Ахметова: «көрнекті ғалым Кеңес Нұрпейісұлы «Алаш һәм Алашорда» монографиясында архивтік материалдарды пайдалана отырып, халқымыздың, ұлттық-мемлекеттілігіміздің қамын ойлап, жандарын қиған асыл азаматтарына таңылған жаланы ақтап, көптеген ғылыми жұмыстар жүргізген. Сонымен бірге Кеңес аға отандық тарихтың күрделі мәселелерін, атап айтқанда XX ғ. басындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын, қосреволюция кезіндегі Алаш партиясының жетекшілікеткен Қазақ автономиясының тарихын обьективті түрде зерттеген ғалым», - деп атап өтеді [24, 32-34]. Ал академик Кеңес Нұрпейіс туралы ойын қорытындылаған Ж.К. Ахметова: «...жан дүниесі нұрға толы Кеңес ағаның шәкірттеріне берген білімі мен тәрбиесі теңдесі жоқ дүние. Өйткені, «Тәрбие мен берілген білім – өлшеуі жоқ қазына...» деп атам қазақ айтқандай, бойында адами қасиеті биік Кеңес ағаның берген білімі соңынан ерген шәкірттері үшін баға жетпес байлық екені рас. Сондықтан да, мен Кеңес ағайдың шәкірті болғанымды үнемі мақтанышпен, құрметпен айтып жүремін. Ол – менің басыма қонған бақ деп білемін».

Қорытынды. XX ғасырдың басындағы «Алаш қозғалысы» деген атпен танымал Алаш ардақтыларының негізгі ұлттық идеологиясын, еліміздің тәуелсіздігі жолындағы күресі мен рөлін терең зерттеген ғалым Кеңес Нұрпейісұлының ғылыми еңбектерінің ұлттық тарихты оқытудағы маңыздылығы көрсетілді. Академиктің еңбектері «Алаш қозғалысының» ұлттық идеологиялық мұрасын терең түсіне отырып, отандық тарихтың маңызды кезеңдерін жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан да академик Кеңес Нұрпейстің ғылыми зерттеу-лері қазіргі ұлттық тарихымызды оқытуда, әсіресе XX ғасырдың басындағы зиялы қауым өкілдерінің идеологиясын басшылыққа ала отырып, тарихи танымы мәселесін түсінуде маңыздылығы өте жоғары деп айтуға болады. Сонымен бірге тәуелсіз еліміздің саяси, мәдени даму бағыттарында жаңа көзқарастар қалыптастыруда маңызы зор. Өйткені, мұндай ұлттық болмысымызды дәріптейтін Алаш зияткерлерінің ұлттық идеяларын дәріптеу тұрғысынан алып қарағанда қазіргі кездегі стратегия-лық маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан, ғалымның ғылыми мұралары өскелең ұрпаққа құнды мәлімет беретін бірегей еңбектердің қатарында. «Алаш қозғалысын» ғылыми тұрғыдан зерттеген ғалым оның нәтижелері туралы мол еңбектер жазып, Қазақстанда «алаштану» ғылыми мектептің негізін қалаушылардың бірі ретінде тарихта қалды. Тарихи сананы жаңғырту мәселесінің өзекті түйіні ұлттық идея.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Тоқаев Қ. «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» // Egemen Qazaqstan. 20 қазан, 2023 жыл. URL: https://egemen.kz/article/351434-prezident-tauelsizdik-%E2%80%93-barinen-qymbat (қаралған уақыты 12 ақпан 2025).

2 Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты.Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университетінің баспасы, 1992. – 272 б.

3 Нұрпейісов К.Н. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: «Атамек», 1995. – 256 б.

4 Қойгелдиев М.К. Алаш қозғалысыБірінші томӨңделіп толықтырылған екінші басылым. – Алматы:«Мектеп» баспаханасы, 2008. – 480 б.

5 Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының мәселелері (көмекші оқу құралы). Алматы: Қазақпарат, 2001 – 403 б.

6 Аманжолова Д.А. Алаш исторический смысл демократического выбора. – Алматы: Таймс, 2013. – 400 с.

7 Махат Д. Қазақ зиялыларының қасіреті (ғылыми басылым). – Алматы, «Сөздік-словарь», 2001. – 294 б.

8 Әбжанов Х.М., Әлпейсов Ә. Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы (құжаттық тарихи зерттеулер). – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 228 б.

9 Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлерінің саяси құқықтық казқарастырының эволюциясы. – Алматы: Атамқра,1998. – 360 б.

10 Григорьев В.К. Кадеттер жолын қуған партия //Қазақстан коммунисі. – №5. 1990. – Б.62-69.

11 Нұрпейісов К. Саясипартия болыпсанала ма? //Қазақстан коммунисі. №5.1990. – Б.69-75.

12 Кәкішев Т. Шындықты бұрмаламай,жұлмаламай айтайықшы //Қазақстан коммунисі. №5.1990. Б.75-83.

13 TofflerAlvin. Thethird wave. -New-York: William Morrow and Company, 1980. 544 p. URL:https://ia801200.us.archive.org/9/items/TheThirdWave-Toffler/The-Third-Wave_-_Toffler.pdf (accessed January, 30, 2025).

14 Brzezinski Z. Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era. – New York, William Morrow and Company, 1971. – 308 p. URL: https://archive.org/details/B-001-003-798 (accessed: January, 30, 2025).

15 Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Пер. с немец. М.М. Беляева. – Москва: Изд.«Весь Мир», 2003. – 406 с.

16 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева. – М.: Издательство АСТ, 2022. – 640 с.

17 Брайнин С.Х., Шафиро Ш.Ш. Очерки поистории Алаш-Орды. –Алма-Ата: Казахстанское краевое издательство, 1935. – 152 с. URL: https://rev-lib.com/ocherki-po-istorii-alash-ordy/ (дата обращения: 11 февраля 2025 г.).

18 Шоқай М. Таңдамалы. II-томдық. /Құрастырған А.Нүсіпхан. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.

19 Берлібаев Е., Семжанова С. Қазақ зиялыларының орны менрөлі және академик Кеңес Нұрпейіс еңбектерінің ғылыми құндылығы //«Тарихи жад және ұлттық бірегейлік» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы:Қыздар университеті, 2025. – Б. 15-19.

20 Балтабаева К.Н. Государственное преследование и репрессиилидеров и сторонников Алаша(в свете новыхархивных источников) //«Историческая память и национальная идентичность» материалы международной научно-практической конференции. – Алматы: Қыздар университеті, 2025. – С. 62-67.

21 Аяған Б.Ғ. Ұстазым Кеңес аға туралы //Тарихижад және ұлттық бірегейлік халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдар жинағы. –Алматы:Қыздар университеті, 2025. –Б. 6-9.

22 Рысбеков Т., Шынтемірова Б. Кісілігі мол кесек тұлға //«Тарихи жады және ұлттық бірегейлік» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Қыздар университеті, 2025. Б. 9-11.

23 Капаева А.Т. ИсторияКазахстана XX в(первой половины) в трудах академика К.Нурпеиса //«Историческая память и национальная идентичность» материалы международной научно-практической конференции. – Алматы:Қыздар университеті,2025. С.19- 22.

24 Ахметова Ж.К. Адами қасиеті биік, жан дүниесі нұрға толы Кеңе саға // «Тарихи жад және ұлттық бірегейлік» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қыздар университеті, 2025. –Б. 28-31.

Reference:

1 Toqaev Q. «Tauelsızdık barınen qymbat» // Egemen Qazaqstan. 20 qazan, 2023. URL: https://egemen.kz/article/351434-prezident-tauelsizdik-%E2%80%93-barinen-qymbat (qaralğan uaqyty: 12 aqpan 2025). [In Kaz.]

2 Qozybaev M. Aqtañdaqtar aqiqaty: Oqu quraly. – Almaty: Qazaq universitetı, 1992. 272 p. [In Kaz.]

3 Nūrpeisov K. Alaş häm Alaşorda. – Almaty: Atatek, 1995. –256 p. [In Kaz.]

4 Qoigeldiev M.Q. Alaş qozğalysy. Bırınşı tom. Ondelip tolyqtyrylğan ekınşı basylym. – Almaty: «Mektep» baspasy, 2008.480 p. [In Kaz.]

5 Qoigeldiev M.K. Alaş qozğalysy. Bırınşı tom. Ondelip tolyqtyrylğan ekınşı basylym. –Almaty: Mektep baspasy, 2008. – 480. [In Kaz.]

6 Amanjolova D.A. Alaş istoricheski smysl demokraticheskogo vybora. –Almaty: Taimas, 2013. 400 p. [In Russ.]

7 Mahat D. Qazaq zialylarynyñ qasıretı. – Almaty: Sözdık-slovär, 2001. 304 p. [In Kaz.]

8 Äbjanov H.M., Alpeisov A. Qazaq inteligensiasy men mädeniet turaly. – Almaty: 1992. –228. [In Kaz.]

9 Qul-Mūhammed M. Alaş kairatkerlerı saiasi kuqyqtyq kozqarastarynyñ evolüsiasy. – Almaty: Atamūra, 1998. 360. [In Kaz.]

10 Grigorev V.K. Kadetter jolyn kugan partia //Qazaqstan komunisı. №5. 1990. 62-69.

11 Nūrpeisov K. Saiasi partia bolyp sanala ma? //Qazaqstan komunisı. 1990, №15. 69–75. [In Kaz.]

12 Kakişev T. Şyndyqty būrmalamai, jūlmalamai aitaiyqşy //Qazaqstan komunisı. №5. 1990. 75-83. [In Kaz.]

13 Toffler Alvin. The thirdwave. – NewYork: WilliamMorrowand Company, 1980. 544 p. URL:https://ia801200.us.archive.org/9/items/TheThirdWave-Toffler/The-Third-Wave_-_Toffler.pdf (accessed January, 30, 2025).

14 Brzezinski Z. Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era. New York, William Morrow and Company, 1971. 308 p. URL: https://archive.org/details/B-001-003-798 (accessed: January, 30, 2025).

15 Habermas İu. Filosofski diskurs o moderne / Per. s nem. M.M. Beläeva. M.: Ves Mir, 2003. 416 p. [In Russ.]

16 Hantington S. Stolknovenie sivilizasi [Clash of civilizations] / Per. s angl. T. Velimeeva. M.: İzdatelstvo AST, 2022. 640 p. [In Russ.]

17 Brainin S.H., Şafiro Ş.Ş. Ocherki po istorii Alaş Ordy. [Let's tell the truth without distorting it or tearing it apart] Alma-Ata: Kazahstanskoe kraevoe izdatelstvo, 1935. –152. URL:https://rev-lib.com/ocherki-po-istorii-alash-ordy/ (data obraşenia: 11 fevralä 2025 g.).

18 Şoqai M. Tañdamaly. 2 tomdyq / Qurastyrgan A. Nüsıphan. Almaty: Qainar, 1998. 512 p. [In Kaz.]

19 Berlıbaev E.T.,Semjanova S.A. Qazaq zialylarynyñ orny men rölı jäne akademik K.Nurpeis enbekterının ğylymi qundylyğy //«Tarihi jad jäne ulttyq bıregeilık» atty halyqaralyq ğylymi-tajıribelık konferensianyñ materialdar jinağy. Almaty: Qyzdar universitetı, 2025. 15-19. [In Kaz.]

20 Baltabaeva K.N. Gosudarstvennoe presledovanie i repressii liderov i storonnikov Alaşa (v svete novyh arhivnyh istochnikov) // «İstoricheskaia pämät i nasionälnaia identichnöst» sbornik materialov mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii. Almaty: Qyzdar universitetı, 2025. 62-67. [In Russ.]

21 Aiağan B.Ğ. Ūstazym Keñes ağa turaly // «Tarihi jad jäne ulttyk bıregeilık» atty halyqaralyq ğylymi-tajıribelık konferensianyñ materialdar jinağy. Almaty: Qyzdar universitetı, 2025. 6-9. [In Kaz.]

22 Rysbekov T.Z., Şyntemırova B.Ğ. Kısılıgı mol kesek tulga // «Tarihi jad jäne ulttyq bıregeilık» atty halyqaralyq ğylymi-tajıribelık konferensianyñ materialdar jinağy. –Almaty: Qyzdar universitetı, 2025. 9-11. [In Kaz.]

23 Kapaeva A.T. İstoria Kazahstana XX v. (pervoi poloviny) v trudah akademika K. Nurpeisa // «İstoricheskaia pämät i nasionälnaia identichnöst» sbornik materialov mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii. Almaty: Qyzdar universitetı, 2025. 19- 22. [In Russ.]

24 Ahmetova J.K. Adami qasietı bilk, jan düniesı nurğa toly Keñes ağa // «Tarihi jad jäne ulttyq bıregeilık» atty halyqaralyq ğylymi-tajıribelık konferensianyñ materialdar jinağy. Almaty: Qyzdar universitetı, 2025. 28-31. [In Kaz.]

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI: 03.41.91
ӘӨЖ /УДК/ UDC 903.5(574) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.023

*М.К. Суюндикова *[1], Ж.Р. Утубаев [2]*

[1]*Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы,*
e-mail: makpal1226@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-8184-7830

[2]*Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы,*
e-mail: utubaev@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-6484-2923

АРШАЛЫ-2 ҚОНЫСЫНДАҒЫ КЕРАМИКАЛЫҚ КЕШЕН

Аңдатпа

Мақалада Орталық Қазақстан өңірінде орналасқан Аршалы-2 ерте темір дәуірі қонысынан тіркелген керамикалық материалдарға жүргізілген морфологиялық және техника-технологиялық талдау нәтижелері қарастырылады. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты қыш ыдыстардың типологиясын, жасалу жолы, белгілі бір мақсатта қолдану аясын анықтау және оларды Орталық Қазақстандағы өзгеде сақ дәуірімен мерзімделетін қоныстардың материалдарымен салыстыру болып табылады. Зерттеу жұмысында қойылған мақсатқа жету үшін морфологиялық, салыстырмалы және А.А. Бобринскийдің техника-технологиялық талдау әдістері жүргізілді. Зерттеу нәтижесі Аршалы-2 қонысының керамикалық кешені негізінен асханалық мақсаттағы жабық пішінді көзелер мен ашық пішінді банка тәрізді ыдыстар екендігін көрсетті. Ыдыстардың сомдалуы, олардың беттеріне түсірілген өрнек түрлері, саз құрамы анықталды. Сондай-ақ бастыпқы шикізат қоспасына құм аралас саз, минералдық және органикалық қоспалардың көп қолданылғандығын көрсетті. Техника-технологиялық талдау нәтижесі ыдыстарды құрастыруда саз таспаларды жапсыру тәсілімен орындалғандығын анықтады. Аршалы-2 керамикасының пішіні және жасалу техникасына қарай жақын баламалары Орталық Қазақстандағы өзгеде сақ дәуірі қоныстарының материалдарымен ұқсас келеді. Сонымен қатар кейбір технологиялық ерекшеліктер жергілікті қыш жасау дәстүрінің тұрақты болғанын және көршілес өңірлермен мәдени байланыс жасағанын көрсетеді. Жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижесі Сарыарқаның ерте темір дәуіріндегі қыш өндірісінің ерекшелігін, шаруашылық-мәдени үдерістерін және көрші өңірлермен мәдени байланыстарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Аршалы-2 қонысының керамикалық кешені Орталық Қазақстандағы сақ дәуірі тұрғындарының материалдық мәдениетін, қыш жасау дәстүрінің даму деңгейін сипаттайтын маңызды археологиялық дерек көзі болып табылады.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, Аршалы-2, қоныс, археология, керамикалық материалдар, морфологиялық талдау, техника-технологиялық талдау, асханалық ыдыстар, көзе, банка тәрізді ыдыс, саз қоспасы.

Алғыс: *Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған ЖТН BR24992951 бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы жобасы шеңберінде дайындалды.*

М.К. Суюндикова *[1], *Ж.Р. Утубаев*[2]

[1]*Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г.Алматы, Казахстан,*
e-mail: makpal1226@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-8184-7830

[2]*Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г.Алматы, Казахстан,*
e-mail: utubaev@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-6484-2923

КЕРАМИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ПОСЕЛЕНИЯ АРШАЛЫ-2

Аннотация

В статье рассматриваются результаты морфологического и технико-технологического анализа керамических материалов, зафиксированных на поселении Аршалы-2, расположенном в Центральном Казахстане и относящемся к эпохе раннего железа. Основной целью исследования является определение типологии керамических сосудов, способов их изготовления и предполагаемого назначения, а также сравнение полученных материалов с керамикой других поселений Центрального Казахстана, датируемых сакским временем. Для проведения исследования были использованы морфологический, сравнительный и технико-технологический методы анализа по А.А. Бобринскому. В результате исследования установлено, что керамический комплекс поселения Аршалы-2 в основном представлен закрытыми формами кухонной посуды – кувшинами, а также открытыми сосудами баночного типа. Были рассмотрены особенности изготовления сосудов, виды орнамента, нанесенного на их поверхность, и состав глиняного сырья. Анализ показал, что в исходную сырьевую массу чаще всего добавлялись песчаная глина, минеральные и органические примеси. Результаты технико-технологического анализа показали, что при формовке сосудов использовался способ налепа глиняных лент.

По форме и технике изготовления керамика Аршалы-2 имеет близкие аналогии среди материалов других поселений Центрального Казахстана сакского времени. Вместе с тем отдельные технологические особенности свидетельствуют о сохранении местных традиций изготовления керамики и наличии культурных связей с соседними регионами.

Полученные результаты позволяют лучше понять особенности гончарного производства Сарыарки в эпоху раннего железа, а также хозяйственно-культурные процессы и связи с соседними регионами. Керамический комплекс поселения Аршалы-2 является важным археологическим источником для изучения материальной культуры населения сакского времени Центрального Казахстана и развития местных традиций изготовления керамики.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, Аршалы-2, поселение, археология, керамические материалы, морфологический анализ, технико-технологический анализ, сталовая керамика, кувшин, сосуд баночной формы, состав формовочной массы.

Благодарность: *Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования BR24992951 Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2024–2026 годы.*

M. Suyundikova[1]*, *Zh. Utubayev*[2]

[1]*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan,*
e-mail: makpal1226@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-8184-7830

[2]*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan,*
e-mail: utubaev@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-6484-2923

THE CERAMIC COMPLEX OF THE ARSHALY-2 SETTLEMENT

Abstract

The article discusses the results of the morphological and technological analysis of ceramic materials recorded at the Early Iron Age settlement of Arshaly-2 in Central Kazakhstan. The main aim of the study is to determine the typology of the ceramic vessels, their manufacturing techniques and possible uses, and to compare the materials with ceramics from other Saka-period settlements in Central Kazakhstan. To achieve this aim, morphological, comparative, and A.A. Bobrinsky's technological analysis methods were used. The study showed that the ceramic assemblage from Arshaly-2 mainly consists of closed forms of kitchenware, including jugs, as well as open vessels of jar-like form. The study examined the manufacturing techniques, types of ornamentation on the vessel surfaces, and the composition of the clay raw material. The analysis showed that sandy clay, mineral, and organic tempers were most commonly added to the initial raw material. The results of the technological analysis indicate that the vessels were formed by joining clay strips. In terms of shape and manufacturing technique, the ceramics from Arshaly-2 have close parallels among the materials from other Saka-period settlements in Central Kazakhstan. At the same time, certain technological features point to the persistence of local pottery-making traditions and cultural contacts with neighbouring regions.

The results of the study contribute to a better understanding of Early Iron Age pottery production in Saryarka, as well as the economic and cultural processes and contacts with neighbouring regions. The ceramic assemblage from Arshaly-2 is an important archaeological source for studying the material culture of the Saka-period population of Central Kazakhstan and the development of local pottery-making traditions.

Keywords: Central Kazakhstan, Arshaly-2, settlement, archaeology, ceramic materials, morphological analysis, technological analysis, domestic pottery, jar, jar-shaped vessel, paste composition.

Acknowledgements: *This study was carried out within the framework of the Program-Targeted Funding Project BR24992951 of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026.*

Кіріспе. Соңғы онжылдықта Сарыарқа аумағында жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде ерте темір дәуірімен мерзімделетін жаңа қоныстар анықталып, кешенді қазба-зерттеу жұмыстары атқарылуда. Бұрын сақ тайпаларының археологиялық мәдениетін негізінен жерлеу ескерткіштері арқылы зерттеу басым болса, кейінгі кезеңде анықталған қоныстық ескерткіштер олардың қоныстану жүйесін, тұрғын үй құрылысының ерекшеліктерін, шаруашылығы мен табиғи ортаға бейімделуін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берді.

Осындай ескерткіштердің бірі Сарыарқаның шығыс бөлігінде орналасқан Аршалы-2 қонысы. Ескерткіш Павлодар облысы, Май ауданы, Жұмыскер елді-мекенінің аумағындағы

Аршалы қыстауынан оңтүстікке қарай 2,4 км қашықтықта орналасқан. Қоныс Аршалы қырының шығыс бөлігіндегі кең алқапты алып жатыр. Оның оңтүстік-батысынан шамамен 100 м жерде табиғи бұлақ ағып өтеді. Географиялық жағдайы бойынша қоныстың үш жағы аласа тау жоталарымен қоршалып, шығыс бөлігі ашық жазық болып келеді. Мұндай табиғи орта ежелгі тұрғындардың шаруашылығына, ең алдымен мал шаруашылығын жүргізуге қолайлы болған.

Аршалы қырындағы алғашқы археологиялық барлау жұмыстары 2020 жылы жүргізіліп, нәтижесінде бірнеше жаңа археологиялық нысандар анықталды [1, 20-б.]. Осы зерттеулер барысында анықталған Аршалы-1 қонысында 2023 жылы археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, тіркелген материалдар ғылыми айналымға енгізілді [2]. 2024 жылғы кешенді барлау жұмыстары барысында Аршалы 2 қонысы анықталып, ерте темір дәуірімен мерзімделетін жаңа археологиялық ескерткіш ретінде тіркелді. 500 ш.м. жерді алып жатқан ескерткіш аумағында барлығы үш нысан тіркелді (1-сурет).

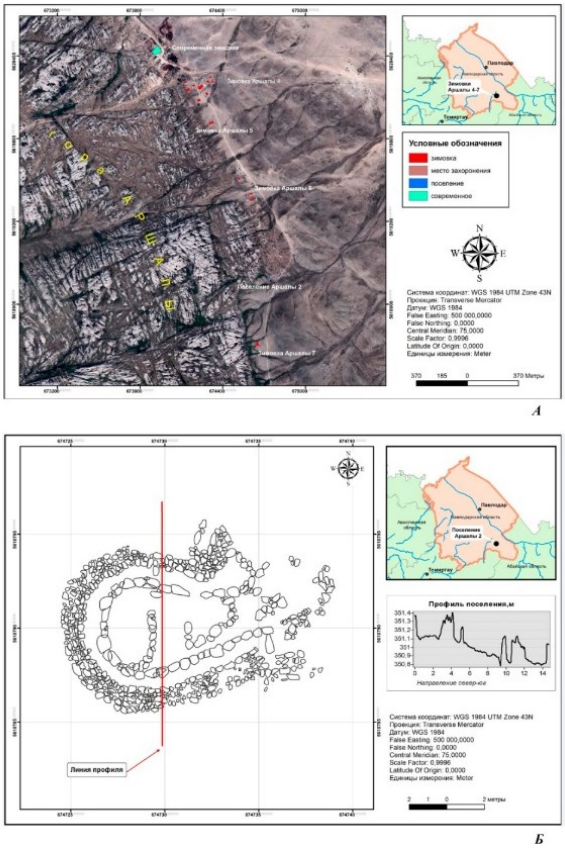

Сурет 1. Аршалы тау жүйесінде орналасқан ескерткіштер. А - Ескерткіштердің ортофото жоспары; Б - Аршалы 2 қонысының қазбадан кейінгі жоспары
Рис. 1. Археологические памятники горного массива Аршалы.
А – ортофотоплан памятников; Б – план поселения Аршалы-2 после раскопок
Fig. 1. Archaeological sites in the Arshaly mountain range.
A – orthophoto plan of the sites; B – post-excavation plan of the Arshaly-2 settlement

Оның екеуі қоныстың орталық бөлігін алып жатса, біреуі ескерткіштің оңтүстік-батыс жағында, тауға жақын орналасқан. № 1 құрылыс шеңбер пішінді, диаметрі 11 м, биіктігі 0,1-0,15 м. № 1 құрылыстан оңтүстік-батысқа қарай 10 м қашықтықта № 2 нысан орналасқан. Ол шаршы пішінді болып келеді, өлшемдері 6×6 м, сақталған биіктігі шамамен 0,3 м. Қабырғалары екі қатар таспен қаланған, ал ішкі бөлігі ретсіз шашылған тастармен толтырылған. № 1 және № 2 нысандардың ерте темір дәуіріне жататындығы олардың жоспарлану ерекшеліктері мен беткі қабатынан жиналған археологиялық материалдар негізінде

анықталды. Ескерткіш аумағынан сақ дәуіріне тән қыш ыдыс сынықтары мен тас құралдары анықталды. № 3 нысан көлемі жағынан қоныстағы ең ірі құрылыс болып табылады. Ол тікбұрыш пішінді, өлшемдері 10×12 м, сақталған биіктігі 0,45 м. Құрылыстың іргетасы тастардан қаланған. Кейбір бөліктерінде саман кірпіштен тұрғызылған қабырғалардың қалдықтары сақталғаны байқалады (2-сурет).

Сурет 2. Аршалы 2 қонысындағы тұрғын үйдің қазбадан кейінгі көрінісі
Рис. 2. Жилое сооружение поселения Аршалы-2 после раскопок
Fig. 2. Post-excavation view of the residential structure at the Arshaly-2 settlement

Қазба авторлары нысан аумағынан тіркелген жұқа әйнек сынықтары мен темір бұйымдардың фрагменттері негізінде құрылыстың кейінгі этнографиялық кезеңге жатады деп тұжырымдайды [3, 135–158-б.].

Аршалы-2 қонысының орналасу ерекшелігі мен жоспары Сарыарқаның ерте темір дәуірі қоныстарымен ұқсас болып келеді. Ұлытау, Ерейментау, Қаркаралы, Баянауыл және Шыңғыстау секілді аласа таулы өңірлерде анықталған ерте темір дәуірінің қоныстары табиғи-географиялық жағдайлары, топографиялық орналасуы және шаруашылығының ортақтығымен сипатталады. Таулы өңірлердегі бұлақтар мен өзен аңғарлары, кең жайылымдық алқаптар ерте темір дәуірі қоныстарының қалыптасуына қолайлы жағдай жасаған.

Аршалы мен одан батысқа қарай орналасқан Ақшиман тауының аралығын кең шұрайлы жайылымдар алып жатыр. Кең жайылымдардың жыл бойы мал жаюға қолайлылығы сол уақытта маусымдық емес, ұзақ мерзім пайдаланылған қоныстардың қалыптасуына ықпал еткен [4, 6-б.].

Материалдар мен әдістер. Мақаланың негізгі материалы Орталық Қазақстанда орналасқан Аршалы-2 қонысында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында тіркелген керамикалық материалдар құрайды. Зерттеу барысында археологиялық қазбадан тіркелген барлығы 281 қыш ыдыс фрагменті оның ішінде 27 ернеу, 248 бүйір және 4 түп бөлігі, сондай-ақ екі ұршық басы, бір қақпақ фрагменті мен бір шүмектің бөлігіне морфологиялық және техника-технологиялық талдау жүргізілді. Зерттеу барысында морфологиялық, салыстырмалы және техника-технологиялық талдау әдістері қолданылды.

Морфологиялық талдау барысында керамикалық материалдардың жалпы пішіні, өлшемдік көрсеткіштері (ауыз, түп диаметрі, қабырға қалыңдығы), жасалу ерекшеліктері қарастырылды. Сонымен қатар, қыш ыдыстар функционалдық мақсатына қарай жіктеліп, типологиялық

топтарға бөлінді. Әрбір ыдыс фрагментінің пішіндік ерекшеліктері сипатталып, өлшемдері алынды және олардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды.

Салыстырмалы талдау әдісі арқылы Аршалы-2 қонысындағы керамикалық материалдардың басқа ескерткіштердің керамикалық кешендерімен салыстырылды. Нәтижесінде олардың ортақ белгілері мен ерекшеліктері айқындалып, қыш ыдыстардың жақын аналогтары, таралу аймағы және мәдени байланыстары жөнінде қорытындылар жасалды.

Техника-технологиялық талдау А.А. Бобринскийдің әдістемесі негізінде жүргізілді. Зерттеу барысында бастапқы шикізаттың құрамы, саз қоспалары, қалыптау массасының құрамы, ыдысты құрастыру тәсілдері, қыш ыдыстардың бетінің өңделуі және күйдіру түрі секілді технологиялық көрсеткіштер қарастырылды. Сонымен қатар ыдыстардағы өрнектердің ерекшеліктері олардың түрі, орналасуы және түсіру техникасы бойынша сипатталды [5, 8–11-б.].

Нәтижелер мен талқылау. Морфологиялық талдау нәтижесі Аршалы-2 қонысынан анықталған қыш ыдыстардың барлығы асханалық мақсатта қолданылған. Атап айтқанда жабық пішіндегі көзе және ашық пішіндегі банка тәрізді ыдыстар екендігін көрсетеді. Солардың ішінде саны жағынан банка тәрізді ыдыстар басым. Яғни, банка тәрізді ыдыстар 25,9%, көзе 18,5%, ал белгісіз фрагменттердің үлесі 55,6%-ы құрады.

Өрнектелген қыш ыдыстардың ішінде түйінді інжу тәрізді (жемчужный) өрнек басым (40,7%). Сонымен қатар ойықша түріндегі өрнектер (22,2%), сызып салынған өрнектер (14,8%), тырнақ іздері тәрізді (11,1%) және шаншып түсірілген өрнектер (3,7%) құрайды.

Ыдыстардың жақын баламасы сақ дәуірі қоныстарының басқа материалдарымен ұқсас болып келеді. Көзе мен банка тәрізді ыдыстардың басым болуы Едірей-1, Керегетас-2 және Қызылсуир-2 қоныстарынан алынған материалдармен өте жақын. Сонымен қатар бұл нәтиже жартылай көшпелі тұрғындардың шаруашылық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге арналған ыдыс түрлерінің кең таралғанын көрсетеді [16, 119-б.]. Сондай-ақ ыдыстардың ернеулеріндегі морфологиялық белгілері де өңірлік ерекшелікті аңғартады. Әсіресе жалпақ болып келген ернеулердің басымдығы Абылай қонысының материалдарына жақын [14, 28-б.]. Аталмыш ерекшелік өңірдегі қыш жасау дәстүрінің тұрақты болғанын көрсетеді.

Техника-технологиялық талдау нәтижесі Аршалы-2 қонысынан тіркелген керамикалық кешенінің шикізат құрамы әртүрлі екендігін көрсетеді. Ондағы басым үлесті құмды саз құрайды (33,3%), одан кейін дала шпаттары араласқан саз (25,9%) және жақсы иленген тазартылған саз (22,2%). Сонымен қатар ұсақ жұмырланған құм араласқан саз (11,1%), слюдалы саз (7,4%) және талькті саздан жасалған бір ғана үлгі (3,7%) тіркелді.

Қалыптау массасының құрамын талдау барысында негізгі қоспа ретінде майда тас пайдаланылғаны анықталды (77,8%). Оның ішінде кварцитті тас – 33,3%, құрамы анықталмаған тас– 29,6%, гранитті тас – 14,8% құрайды. Сондай-ақ құм (14,8%), құрғақ саз (3,7%) қолданылған, ал үлгілердің 3,7%-ында көзге көрінетін минералдық қоспалар анықталмады. Органикалық қоспалар керамикалық кешеннің 81,5% кездеседі, оның ішінде 11,1% жануар қиы екендігі анықталды.

Ыдысдарды құрастыру технологиясын зерттеу нәтижесінде саз кесектерін жапсыру (лоскутно-комковатый) әдіс (21,4%) басым екені белгілі болды. Сонымен қатар таспалап жапсыру (7,1%), жгутпен қалыптау (3,6%) тәсілдері тіркелді. Ыдыстардың түп бөліктерінің өте аз тіркелуіне байланысты ыдыстарды түбінен жоғары қарай көтеру арқылы жасалған ыдыстардың пайызы 7,1% құрайды [3, 135–158-б.].

Аршалы-2 қонысынан тіркелген барлық қыш ыдыстардың *морфологиялық және технологиялық* ерекшеліктері негізінде олардың функционалдық мақсаты бойынша асханалық ыдыстар тобындағы көзе және банка пішінді ыдыстар екендігі анықталды. Сонымен қатар, ыдыстар пішіндік ерекшеліктеріне қарай ашық және жабық пішінді болып екі топқа жіктелді. Бұл топтар рим цифрларымен белгіленді: I – жабық пішінді ыдыстар, оған көзелер енгізілді; II – ашық пішінді ыдыстарға банка тәрізді ыдыстар жатқызылды. Ыдыс түрлері бас әріптермен белгіленді: К – көзе, Б – банка тәрізді ыдыс. Өз кезегінде олар морфологиялық ерекшеліктеріне қарай кіші типтерге бөлініп, латын әріптерімен (a, b, c, d және т.б.) белгіленді.

I топ. Жабық пішінді ыдыстар. Көзелер (К.I). Көзелердің барлығына тән белгі – жоғарғы бөлігінің сыртқа қарай орташа деңгейде иілуі және мойын бөлігінің айқын ажыратылмауы болып табылады. Ернеу бөлігінің пішімделу ерекшеліктеріне қарай көзелер екі түрге бөлінеді (3-сурет).

К.I.a. түрі. Бұл түрге жататын көзелердің ернеу жиектері дөңгелек пішінді, сәл қалыңдатылып, сыртқа қарай қайырылған. Ернеуі қимасында дөңгелек болып келеді (3-сурет: 1–5). Аталмыш түрдегі көзелердің ернеу диаметрлері 12-15 см. Пішіні дөңгелек келген ыдыстар мойын тұсында сәл тарылып, жоғары қарай қайта кеңейе түседі. Түсі қызғылт-қоңыр. Сыртқы беті тегіс емес, дөрекі сомдалған.

К.I.b. түрдегі көзелердің ернеу жиегі тегіс, жалпақ келген. Қимасында төртбұрыш тәрізді келген (3-сурет: 6,7). Пішіндері цилиндр тәрізді көзелердің ернеу диаметрлері 11-14 см. Бұл түрдегі көзелердің бірінде мойын бөлігінде диаметрі 1 см болатын жөндеуге арналған саңылау түсірілгенін аңғаруға болады (3-сурет: 7).

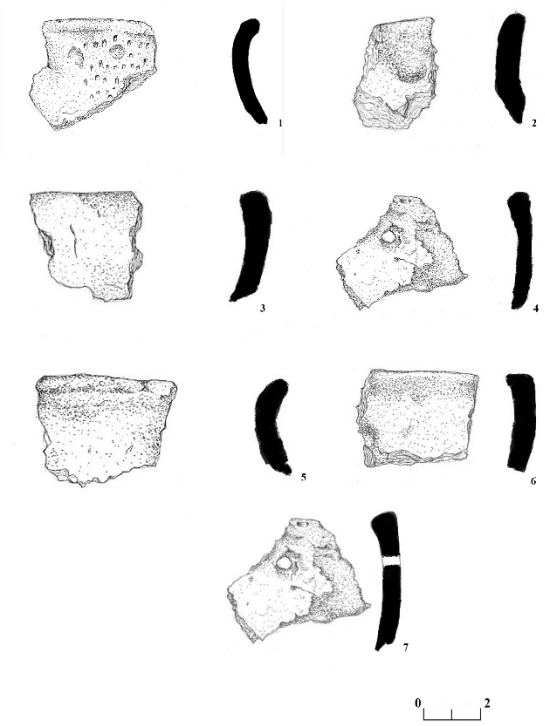

Сурет 3. Аршалы-2 қонысынан табылған көзе ыдыстарының түрлері
Рис. 3. Типы горшков, обнаруженных на поселении Аршалы-2
Fig. 3. Types of pots discovered at the Arshaly-2 settlement

II топ. Ашық пішінді ыдыстар. Банка тәрізді ыдыстар (Б.II). Ыдыстардың барлығының пішіні цилиндр тәрізді. Ыдыстардың ернеу диаметрлері 11-13 см. Жоғарғы бөлігінің пішімделуіне қарай көзелер төрт түрін бөліп қарастыруға болады (4-сурет).

Б.II. a. – түбінен жоғары қарай тік көтерілген ыдыстың ернеуі қимасында «Т» тәрізді (4-сурет: 1,7).

Б.II. b. – бүйірі дөңгелек, сәл шығыңқы болып келген үлгілердің ернеу жиегі төрт бұрышты, ішке қарай еңкіш етіп сомдалған (4-сурет: 2,8). Ыдыстардың бірінде жөндеуге арналған диаметрі 1 см болатын саңылау бар.

Б.II. c. – аталмыш түрдегі ыдыстар сүйір келген шығыңқы білеулі жапсырмасымен ерекшеленеді (4-сурет: 5,6). Түбінен жоғары қарай тік көтерілген ыдыстың жоғарғы бөлігі сәл ішке еңкіш орналасқан. Ернеуі қимасында төрт бұрышты.

Б.II. d. – жоғарыда тоқталған үлгілерден ерекшелігі шығыңқы білеулерінің дөңгелек болуында (4-сурет: 3,4). Ернеу жиегі тегіс, жалпақ, сыртқы бетінің өңделу нәтижесінде ернеуі

сүйір құстың тұмсығы тәрізді келген (4-сурет: 3). Келесі ыдыстың ернеу жиегі қалыңдатылып, сыртқа қайрылған. Нәтижесінде ернеуі қимасында дөңгелек етіліп сомдалған (4-сурет: 4). Бұл түрдегі ыдыстардың шығыңқы білеулерінің мойыннан төмен орналасуы ыдыстардың мойын бөлігін айқын аңғарылуына негіз болғанын көруге болады.

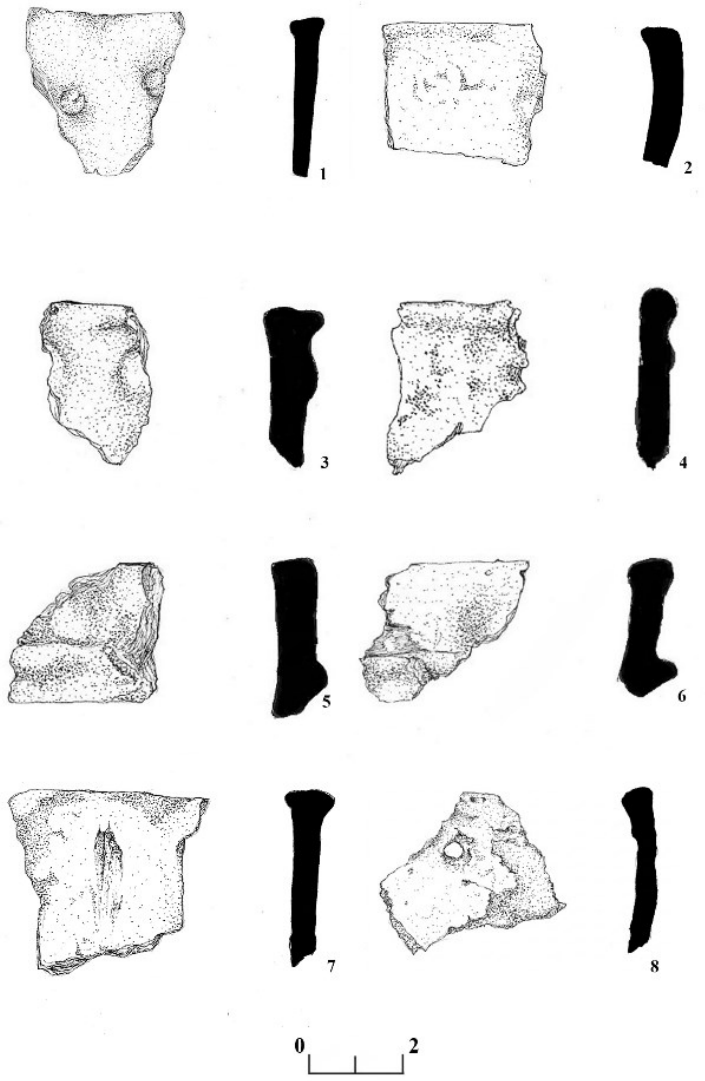

Сурет 4. Аршалы-2 қонысынан табылған банка тәрізді ыдыстардың түрлері
Рис. 4. Типы банкообразных сосудов, обнаруженных на поселении Аршалы-2
Fig. 4. Types of jar-shaped vessels discovered at the Arshaly-2 settlement.

Қазба барысында көзе және банка тәрізді ыдыстармен қатар диаметрі 3,5 см болатын шағын қыш шүмек анықталды (5-сурет: 4). Аталған бұйым қоныста шүмекті ыдыстардың қолданылғанын дәлелдейді.

Сонымен қатар Аршарлы-2 қонысында інжу секілді түйінді әрі шығыңқы, тік түсірілген ойықты және көлденең сызықты өрнектіктердің (3-сурет: 1,2; 5-сурет: 2,3) басым болуы сақ дәуірінің керамикасына тән негізгі өрнектеу түрлері екендігін көрсетеді.

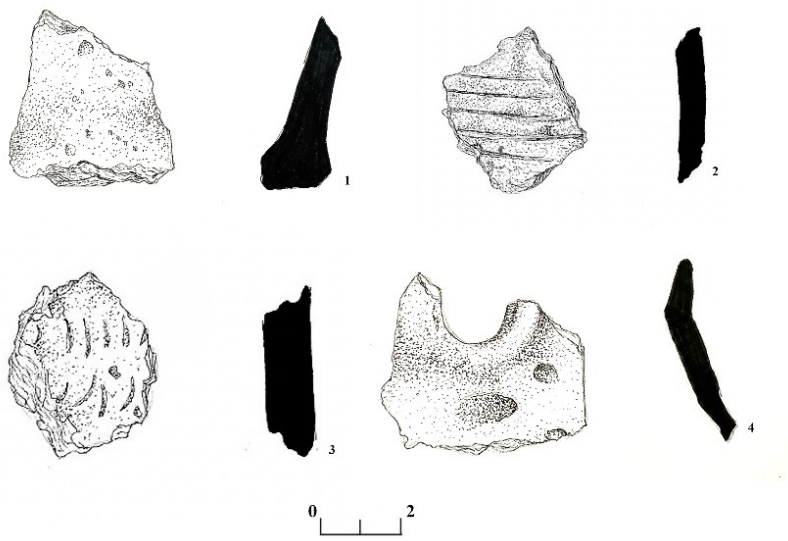

Сурет 5. Аршалы-2 қонысынан табылған ыдыстардағы өрнек түрлері
Рис. 5. Типы орнамента сосудов из поселения Аршалы-2
Fig. 5. Types of vessel decoration from the Arshaly-2 settlement

Аталмыш өрнектер Алтай, Батыс Сібір және Солтүстік Қазақстан аумағындағы ескерткіштердегі материалдарымен жақын болып келеді. Бұл ерекшелік өрнек салу дәстүрінің кең аумақта таралғанын және мәдени байланыстардың болғанын аңғартады [6; 7]. Мұндай өрнектеу техникасы Орталық Қазақстандағы Абылай, Тағыбайбұлақ, Сарыбұйрат, Керегетас-2, Қызылсүйір-2 және Едірей-3 қоныстарында кездеседі [8, 92-б.; 9, 10-б.; 10, 58-б.; 11, 39-б.]. Сонымен қатар, өрнектердің Кеңөткел-10, Тасқора және Тасқора-1 секілді Солтүстік Қазақстан аумағындағы қоныстарда, сондай-ақ Ертіс алқабындағы ескерткіштерде тіркелуі оның кең аумаққа таралғанын және көрші өңірлермен мәдени байланыстардың болғанын көрсетеді [12, 97–99-б.].

Э.В. Сайконың пікірінше, керамикалық ыдыстардағы өрнектер тек сәндік мақсатта ғана қолданылмаған, сонымен қатар белгілі бір технологиялық қызмет атқарған. Зерттеуші ыдыс бетіне түсірілген өрнектер, әсіресе жұмсақ әрі иілгіш саздан жасалған бұйымдардың кептіру және күйдіру барысында жарылып кетуіне көмектескен. Сондай-ақ ыдыстардың деформациялануына жол бермей, саз массасындағы ішкі кернеуді азайтуға көмектескен. [13, 33–36-б.].

Техника-технологиялық талдау жұмыстарын ҚР ҒЖБМ ҒК Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Археологиялық технология зертханасының меңгерушісі Е.В. Дубягина жүргізді.

Аршарлы-2 қонысының керамикалық материалы Орталық Қазақстанның сақ кезеңіндегі қоныстарынан анықталған керамикалық материалдардың технологиясымен ұқсас екендігін көрсетеді. Шикізат құрамында құмды саздың басым болуы Сарыбуйрат, Абылай және Едірей-3 қоныстарынан алынған материалдармен сәйкес келеді [14, 23–32-б.]. Бұл өңірдегі қыш жасайтын шеберлердің темірге бай табиғи құмды сазды кеңінен пайдаланғанын көрсетеді.

Қалыптау массасында қиыршық тастың негізгі қоспа ретінде қолданылуы В.Г. Ломан мен А.З. Бейсеновтің зерттеулерінде келтірілген Орталық Қазақстанның қыш жасау дәстүрімен толық сәйкес келеді. Қоныстан тіркелген қыш ыдыстарда кварцитті және дала шпаты араласқан майда тастың қолданылуы аймақта шикізат көзінің кең екендігін аңғартады. Сондай-ақ органикалық қоспа ретінде мал қиының пайызы жоғары [15, 368-б.].

Ыдыстарды пішімдеп жасауда денесін қалыптастыру технологиясында саз кесектерін жапсыру (лоскутно-комковатый) тәсілінің басым болуы ерекше назар аударады. Бұған дейін жүргізілген зерттеулерде Орталық Қазақстанда көбіне таспалап қалыптау тәсілі басым болған.

Ал, саз кесектерін жабыстыру әдісі негізінен Солтүстік Қазақстан ескерткіштеріне тән. Сондықтан Аршарлы-2 қонысының керамикалық материалдарынан жергілікті технологиялық ерекшеліктермен әртүрлі мәдени дәстүрлердің өзара байланысуын көрсетеді.

Жалпы алғанда, Аршарлы-2 қонысының қыш ыдыстары жасалу технологиясы жағынан Орталық Қазақстандағы тасмола мәдениетіндегі керамикалық материалдарға сәйкес келеді. Сонымен қатар ыдыс жасау техникасындағы кейбір ерекшеліктер жергілікті технологиялық бейімделуді немесе мәдени байланыстардың ықпалын көрсетеді. Бұл мәліметтер Аршарлы-2 қонысын хронологиялық тұрғыдан б.д.д. VIII–V ғғ. мерзімделетінін көрсетеді.

Қорытынды.

Жалпы Аршарлы-2 қонысына жүргізілген морфологиялық талдау нәтижесінде керамикалық кешен негізінен асханалық мақсаттағы көзе және банка тәрізді ыдыстардан тұрады. Ыдыстардың пішіндік ерекшеліктері негізінде олар жабық және ашық пішінді екі топқа бөлініп, әр топтың ішінде ернеуінің, мойнының және дене бөлігінің морфологиялық белгілеріне қарай бірнеше түрлері бөлінді. Керамикалық бұйымдар арасынан жөндеуге арналған саңылаулары бар ыдыстар мен шүмек бөлігінің табылуы қыш ыдыстардың ұзақ уақыт пайдаланылғанын, сондай-ақ шүмекті ыдыстардың да қолданылғанын дәлелдейді.

Ыдыс беттеріндегі өрнектерден інжу тәрізді түйінді, шығыңқы, ойықты және көлденең сызықты өрнектердің басым болып келеді. Бұл өрнектеу дәстүрі барлық сақ дәуірі керамикалық кешендеріне тән белгі. Сондай-ақ бұл өрнектердің Алтай, Батыс Сібір және Солтүстік Қазақстан ескерткіштерінде кездесуі мәдени байланыстардың болғанын көрсетеді.

Керамикалық кешенге жүргізілген технологиялық талдау нәтижесі құм аралас саз (33,3%) және дала шпаты қосылған саз (25,9%) басым болған. Кварцит пен гранит ұнтағының негізгі минералдық қоспа ретінде кеңінен қолданылуы олардың көбіне 1:5 арақатынасында (40,7%) кездеседі. Сондай-ақ органикалық қоспалардың жоғары болуы (81,5%) осы өңірге тән қыш жасау дәстүрінің тұрақты белгілері болып табылады. Аршалы-2 қонысындағы қыш ыдыстардың жасалу техникасы Орталық Қазақстан өңіріндегі өзгеде ерте темір дәуірі ескерткіштеріндегі керамикалық материалдармен жақын. Зерттеу нәтижесі Аршарлы-2 қонысындағы қыш жасау өнері жергілікті дәстүрлер негізінде дамыған. Сонымен қатар, керамикалық кешенде анықталған технологиялық және морфологиялық белгілердің әртүрлі болуы ерте темір дәуіріндегі Сарыарқа тұрғындарының мәдени құрамы күрделі болғанын көрсетеді. Бұл жағдай Аршарлы-2 қонысының керамикасы жергілікті дәстүрлер негізінде қалыптасып, белгілі бір дәрежеде мәдени байланыстар мен технологиялық тәжірибе алмасудың да ықпалы болғанын аңғарамыз.

Қорыта келгенде Аршалы-2 қонысының керамикалық кешені Орталық Қазақстанның ерте темір дәуіріндегі жергілікті қыш жасау дәстүрінің өзіндік ерекшеліктерін айқындайды. Өңірдегі керамика өндірісінің технологиялық тұрақтылығын, көршілес мәдени аймақтармен болған мәдени байланыстарын сипаттайтын маңызды археологиялық дерек көзі болып табылады. Аршарлы-2 қонысынан алынған керамикалық материалдарды кешенді зерттеу Орталық Қазақстан мен Сарыарқа аумағындағы ерте темір дәуірі қыш өндірісінің ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Касенова А.Д., Утубаев Ж.Р., Казизов Е.С. О результатах разведки 2021 г. в Северо-Восточной Сарыарке: предварительное сообщение // Маргулановские чтения–2021 (Марғұлан оқулары): материалы международной научно-практической конференции «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы, 26–27 октября 2021 г.) / Гл. ред. А. Онгарулы. Т. 2. С. 11–22.

2. Utubayev Zh., Duisenbay D., Shagirbayev M., DubyaginaE. Arshaly settlement and Dongal culture in Northeastern Kazakhstan: results of interdisciplinary research // МАИАСП. 2024. No18. Pp.48–68.

3. Утубаев Ж.Р.,ШағырбаевМ.С., Дубягина Е.В., ЭндоЭ., Дүйсенбай Д.Б. Аршалы-2 ерте темір дәуірінің қонысы: жаңа зерттеулер мен пәнаралық талдаулардың нәтижелері. Қазақстан археологиясы. 2026. No1 (31). 135–158-бб.

4. Бейсенов А.З. Жилище сакской эпохи // Вестник Томского государственного университета. История. 2017а. № 45. С. 72–82.

5. Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Цетлин Ю.Б.,Внуков С.Ю., Глушков И.Г. и др. Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). Самара: СГПУ, 1999. С. 5–109.

6. Хабдулина М.К. Тасмолинская археологическая культура: современное состояние // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 7. Уральск, 2007. С. 181–195.

7. Бейсенов А.З. Поселения и могильники сакской эпохи Центрального Казахстана // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: ИА; НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. С. 11–38.

8. Бейсенов А.З. Поселения раннесакского времени Центрального Казахстана // Записки ИИМК. РАН. 2014б. № 9. С. 92–106.

9. Бейсенов А.З. Поселение Сарыбуйрат – памятник раннего железного века Центрального Казахстана // Вестник Университета Кайнар. 2009а. Вып. 4/2. С. 8–11.

10. Бейсенов А.З. Поселение раннесакского времени Едирей-1 в Центральном Казахстане // Алаш (Историко-этнологический журнал). 2009б. No6 (27). С.56–63.

11. Бейсенов А.З. Поселение Тагыбайбулак в Центральном Казахстане // Известия Алтайского государственного университета. 2014а. № 4-1 (84). С. 35–41.

12. Бейсенов А.З. Памятники раннего этапа тасмолинской культуры // Вестник Томского государственного университета. История. 2016. № 1 (39). С. 95–106.

13. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. Москва, 1982. 216 с.

14. Бейсенов А.З., Шевнина И.В. Поселения сакского времени Центрального Казахстана: новые результаты исследования состава керамики // Вестник Дагестанского научного центра. 2022. № 86. С. 23–32.

15. Loman V.G. Early Iron Age Pottery Technology of the Kazakh Uplands (Saryarqa) // Oriental Studies. 2024. Vol. 17. No. 2. Pp. 354–372.

16. Бейсенов А.З, Ломан В.Г. Древние поселения Центрального Казахстана. Алматы: Інжу-маржан, 2009. 264 с.

References

1. Kassenova A. D., Utubayev Zh. R., Kazizov Ye. S. O rezultatakh razvedki 2021 g. v Severo-Vostochnoi Saryarke: predvaritel'noe soobshchenie [On the results of the 2021 archaeological survey in North-Eastern Saryarka: preliminary report] // Margulanovskie chteniya–2021 (Margulan Readings): Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Velikaya step v kontekste etnokulturnykh issledovanii», posvyashchennoi 30-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 30-letiyu Instituta arkheologii im. A.Kh. Margulana (Almaty, 26–27 October 2021). Vol. 2. P. 11–22. [in Russian].

2. Utubayev Zh., Duisenbay, D., Shagirbayev M., Yerzhanova A., Dubyagina Ye. Arshaly Settlement and Dongal Culture in Northeastern Kazakhstan: Results of Interdisciplinary Research. Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya [Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region]. 2024. No. 18. P. 48–67. [in English].

3. Utubayev Zh. R., Shagirbayev M. S., Dubyagina Ye. V., Endo E., Duisenbay D. B. Arshaly-2 erte temir dauirining qonysy: zhana zertteuler men panaralyq taldaulardyn natizheleri [Arshaly-2 Is an Early Iron Age Settlement: Results of New Research and Interdisciplinary Analysis]. Kazakhstan arkheologiyasy [Kazakhstan Archaeology]. 2026. No. 1 (31). P. 135–158. [in Kazakh].

4. Beisenov A.Z. Zhilishche sakskoi epokhi [The Saka Period Dwelling] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. 2017a. No. 45. P. 72–82. [in Russian].

5. Bobrinski A.A. Goncharnaya tekhnologiya kak obekt istoriko-kulturnogo izucheniya [Pottery Technology as an Object of Historical and Cultural Research] // Tsetlin Yu.B., Vnukov S.Yu., Glushkov I.G. et al. Aktual'nye problemy izucheniya drevnego goncharstva (kollektivnaya monografiya) [Current Problems in the Study of Ancient Pottery (Collective Monograph)]. Samara: SGPU, 1999. P. 5–109. [in Russian].

6. Khabdulina M.K. Tasmolinskaya arkheologicheskaya kultura: sovremennoe sostoyanie [The Tasmola Archaeological Culture: Current State] // Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana. Iss. 7. Ural'sk, 2007. P. 181–195. [in Russian].

7. Beisenov A.Z. Poseleniya i mogilniki sakskoi epokhi Tsentralnogo Kazakhstana [Settlements and Burial Grounds of the Saka Period in Central Kazakhstan] // Sakskaya kultura Saryarki v kontekste izucheniya etnosotsiokul'turnykh protsessov Stepnoi Evrazii [The Saka Culture of Saryarka in the Context of Ethnosociocultural Processes of the Eurasian Steppe]. Ed. by A.Z. Beisenov. Almaty: IA; NITsIA «Begazy-Tasmola», 2015. P. 11–38. [in Russian].

8. Beisenov A.Z. Poseleniya rannesakskogo vremeni Tsentralnogo Kazakhstana [Early Saka Settlements of Central Kazakhstan] // Zapiski IIMK RAN. 2014b. No. 9. P. 92–106. [in Russian].

9. Beisenov A.Z. Poselenie Sarybuirat – pamyatnik rannego zheleznogo veka Tsentralnogo Kazakhstana [The Sarybuirat Settlement: An Early Iron Age Site in Central Kazakhstan] // Vestnik Universiteta Kainar. 2009a. Iss. 4/2. P. 8–11. [in Russian].

10. Beisenov A.Z. Poselenie rannesakskogo vremeni Edirei-1 v Tsentralnom Kazakhstane [The Early Saka Settlement of Edirei-1 in Central Kazakhstan] // Alash (Istoriko-etnologicheskii zhurnal). 2009b. No. 6 (27). P. 56–63. [in Russian].

11. Beisenov A.Z. Poselenie Tagybaibulak v Tsentralnom Kazakhstane [The Tagybaibulak Settlement in Central Kazakhstan] // Izvestiya Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta. 2014a. №. 4-1 (84). P. 35–41. [in Russian].

12. Beisenov A.Z. Pamyatniki rannego etapa tasmolinskoi kultury [Sites of the Early Stage of the Tasmola Culture] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. 2016. No. 1 (39). P. 95–106. [in Russian].

13. Saiko E.V. Tekhnika i tekhnologiya keramicheskogo proizvodstva Srednei Azii v istoricheskom razvitii [Techniques and Technology of Ceramic Production in Central Asia in Historical Development]. Moscow, 1982. 216 p. [in Russian].

14. Beisenov A.Z., Shevnina I.V. Poseleniya sakskogo vremeni Tsentralnogo Kazakhstana: novye rezultaty issledovaniya sostava keramiki [Saka Period Settlements of Central Kazakhstan: New Results of Ceramic Composition Analysis] // Vestnik Dagestanskogo nauchnogo tsentra. 2022. № 86. P. 23–32. [in Russian].

15. Loman V.G. Early Iron Age Pottery Technology of the Kazakh Uplands (Saryarqa) // Oriental Studies. 2024. Vol. 17. No. 2. P. 354–372.

16. Beisenov A.Z., Loman V.G. Drevnie poseleniya Tsentral'nogo Kazakhstana [Ancient Settlements of Central Kazakhstan]. Almaty: Inzhu-Marzhan, 2009. 264 p. [in Russian].

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 05.07.31
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 93.930 https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.024

Ш.А. Салимгереева *[1]

Қазақ спорт және туризм академиясы, тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: tabyn07@mail.ru
https://orcid.org/0009-0006-2044-9755

АҚТӨБЕ ӨҢІРІ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ (2016-2026 жж.)

Аңдатпа

Мақалада 2016-2026 жылдар аралығындағы Ақтөбе өңірі халқының этнодемографиялық даму ерекшеліктері кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ресми статистикалық мәліметтер, халық санағының материалдары және демографиялық көрсеткіштер негізінде өңір халқы санының өзгеру динамикасын, этникалық құрамындағы трансформацияларды, табиғи өсім мен көші-қон үдерістерінің ерекшеліктерін, сондай-ақ урбанизацияның демографиялық дамуға ықпалын анықтау. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, статистикалық, жүйелік талдау және демографиялық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде Ақтөбе облысында халық санының тұрақты өсу үрдісі сақталғаны, қазақ халқы үлесінің артуы мен өзге этностар үлесінің салыстырмалы түрде төмендеуіне ішкі және сыртқы көші-қон үдерістерінің ықпал еткені анықталды. Сонымен қатар урбанизация деңгейінің жоғарылауы, қала және ауыл халқының арақатынасының өзгеруі, табиғи өсім мен жас-жыныстық құрылымдағы өзгерістер өңірдің қазіргі демографиялық даму ерекшеліктері ретінде бағаланды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – 2016–2026 жылдар аралығындағы Ақтөбе өңірінің этнодемографиялық дамуы соңғы ресми статистикалық деректер негізінде кешенді түрде талданып, өңірдің қазіргі демографиялық үрдістері мен олардың әлеуметтік-экономикалық даму барысына ықпалы ғылыми тұрғыдан бағалануында.

Кілт сөздер: этнодемография, халық саны, көші-қон, этникалық құрам, демография, Ақтөбе, урбанизация, әлеуметтік құрылым, халық санағы.

Салимгереева Ш.А. *[1]

кандидат исторических наук, старший Казахская Академия спорта и туризма, преподаватель,
Алматы, Республика Казахстан
e-mail: tabyn07@mail.ru
https://orcid.org/0009-0006-2044-9755

ЭТНОЛОГИЧЕСКОЕ И ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НАСЕЛЕНИЯ АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНА (2016 г.-2026 г.)

Аннотация

В статье комплексно рассматриваются особенности этнодемографического развития населения Актюбинской области в 2016–2026 гг. Цель исследования заключается в выявлении динамики численности населения региона, трансформации его этнического состава, особенностей естественного прироста, миграционных процессов, а также влияния урбанизации на демографическое развитие на основе материалов официальной статистики, данных переписей населения и демографических показателей. В ходе исследования использованы историко-

сравнительный, статистический, системный и демографический методы анализа. Установлено, что в исследуемый период в Актюбинской области сохранялась тенденция роста численности населения, увеличивалась доля казахского населения, тогда как удельный вес других этнических групп сокращался под влиянием миграционных процессов. Кроме того, проанализированы изменения соотношения городского и сельского населения, уровня урбанизации, естественного прироста и возрастно-половой структуры населения. Научная новизна исследования заключается в комплексном анализе современных этнодемографических процессов Актюбинской области за 2016–2026 гг. с использованием актуальных статистических данных и оценке их влияния на социально-экономическое развитие региона.

Ключевые слова: этнодемография, численность населения, миграция, этнический состав, демография, Актобе, урбанизация, социальная структура, перепись населения.

Salimgereyeva Sh.A. *[1]

Kazakh Academy of sport and tourism, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer,
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: tabyn07@mail.ru
https://orcid.org/0009-0006-2044-9755

ETHNODEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE POPULATION OF THE AKTOBE REGION (2016-2026)

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the ethnodemographic development of the population of the Aktobe Region during the period 2016–2026. The aim of the study is to examine population dynamics, changes in ethnic composition, natural population growth, migration processes, and the impact of urbanization on regional demographic development based on official statistical data, population census materials, and demographic indicators. The research employs historical-comparative, statistical, systemic, and demographic analysis methods. The findings indicate that the Aktobe Region experienced steady population growth during the study period, accompanied by an increase in the proportion of the Kazakh population, while the share of other ethnic groups declined due to migration processes. The study also examines changes in the urban-rural population ratio, the level of urbanization, natural increase, and the age-sex structure of the population. The scientific novelty of the research lies in its comprehensive assessment of the current ethnodemographic processes in the Aktobe Region during 2016–2026 based on up-to-date statistical data and in evaluating their impact on the region's socio-economic development.

Keywords: ethnodemography, population size, migration, ethnic composition, demography, Aktobe, urbanization, social structure, population census.

Кіріспе. Кез келген мемлекеттің демографиялық дамуы оның тарихи эволюциясының, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерінің және этносаяси үдерістерінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Халық қоғамның негізгі өндіргіш күші әрі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін айқындайтын басты ресурс ретінде елдің тарихи дамуының барлық кезеңдерінде шешуші рөл атқарады. Осыған байланысты халық санының динамикасы, этникалық құрамы, жас-жыныстық құрылымы, көші-қон қозғалысы, қоныстану жүйесі және урбанизация үдерістері тарихи демография ғылымының негізгі зерттеу нысандарының бірі саналады. Бұл көрсеткіш-терді тарихи тұрғыдан зерделеу белгілі бір аумақтың демографиялық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен бірге мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының, этносаяси үдерістерінің және тарихи өзгерістерінің заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан өңірлік деңгейдегі этнодемографиялық зерттеулер Қазақстан тарихының әлеуметтік-

демографиялық даму ерекше-ліктерін жан-жақты түсіндіруде маңызды ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

Қазақстанның әрбір өңірі өзінің табиғи-географиялық орналасуы, шаруашылық мамандануы, әкімшілік-аумақтық өзгерістері, көші-қон ағындары және әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктері арқылы халықтың этникалық және демографиялық құрылымының қалыптасуына өзіндік ықпал етті. Осы тұрғыдан алғанда Ақтөбе өңірі тарихи-демографиялық зерттеулер үшін ерекше ғылыми қызығушылық тудырады. Географиялық орналасуы, табиғи ресурстарының молдығы, көлік-коммуникациялық мүмкіндіктері, өнеркәсіптік әлеуеті және Қазақстанның батыс аймағындағы стратегиялық маңызы өңірдің халық саны мен этникалық құрамының қалыптасуына ұзақ мерзімді тарихи факторлардың ықпал етуіне негіз болды. Сондықтан Ақтөбе өңірі халқының этнодемографиялық дамуын тарихи-демографиялық тұрғыдан кешенді зерттеу Қазақстанның өңірлік демографиясының даму заңдылықтарын айқындау және тарихи демография ғылымын жаңа деректермен толықтыру тұрғысынан өзекті ғылыми міндеттердің бірі болып табылады.

2016–2026 жылдар аралығындағы кезең Ақтөбе өңірінің қазіргі этнодемографиялық дамуындағы маңызды өзгерістерді қамтиды. Осы кезеңде өңірдің демографиялық ахуалына халық санының өсу қарқыны, табиғи өсім көрсеткіштері, ішкі және сыртқы көші-қон үдерістері, урбанизация деңгейінің артуы, сондай-ақ этникалық құрамдағы өзгерістер елеулі ықпал етті. Экономиканың индустриялық дамуы, еңбек нарығындағы құрылымдық өзгерістер, әлеуметтік инфрақұрылымның жетілдірілуі және мемлекеттік өңірлік даму саясаты халықтың қоныстану жүйесі мен демографиялық құрылымына тікелей әсер етті. Сонымен қатар өңірдегі этникалық құрамның өзгеруі, қала халқы үлесінің артуы және ауылдық жерлердегі демографиялық үдерістердің ерекшеліктері қазіргі кезеңдегі этнодемографиялық дамудың негізгі сипаттарының бірі болып табылады.

Осыған байланысты зерттеудің өзектілігі 2016–2026 жылдар аралығындағы Ақтөбе өңірі халқының этнодемографиялық даму ерекшеліктерін тарихи-демографиялық және статистикалық әдістер негізінде кешенді талдау қажеттілігімен айқындалады. Қазіргі уақытта Қазақстанның демографиялық дамуына арналған зерттеулерде халық санының өзгеруі, көші-қон қозғалыстары және урбанизация мәселелері қарастырылғанымен, Ақтөбе өңірінің қазіргі этнодемографиялық даму үдерістерін ресми статистикалық деректер негізінде кешенді бағалайтын еңбектердің саны шектеулі. Әсіресе халық санының динамикасын, этникалық құрамдағы өзгерістерді, табиғи және механикалық өсімнің ерекшеліктерін, көші-қон бағыттарын, сондай-ақ урбанизацияның өңірдің әлеуметтік-демографиялық құрылымына ықпалын өзара байланыста қарастыратын зерттеулердің қажеттілігі сақталып отыр. Мұндай зерттеулер өңірлік демографияның теориялық-әдіснамалық негіздерін толықтырумен қатар, қазіргі демографиялық және әлеуметтік саясатты ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің негізгі ғылыми мәселесі – 2016–2026 жылдар аралығында Ақтөбе өңірі халқының этнодемографиялық дамуындағы халық санының өзгеруін, этникалық құрамның трансформациясын, табиғи өсімнің, көші-қон қозғалыстарының және урбанизация үдерістерінің өзара байланысын анықтап, олардың өңірдің әлеуметтік-демографиялық құрылымына ықпалын кешенді бағалау болып табылады. Сонымен қатар қала және ауыл халқының арақатынасының өзгеруі, еңбекке қабілетті халықтың құрылымы, табиғи және механикалық өсім ерекшеліктері, өңірдегі этнодемографиялық өзгерістердің негізгі факторлары қазіргі кезеңдегі өзекті ғылыми мәселелердің бірі ретінде қарастырылады. Осыған сәйкес зерттеудің негізгі ғылыми сұрағы: 2016–2026 жылдар аралығында Ақтөбе өңірі халқының этнодемографиялық дамуына қандай демографиялық, әлеуметтік-экономикалық және көші-қон факторлары ықпал етті және олардың халық санының, этникалық құрамының, табиғи өсімінің, көші-қон қозғалыстарының, қоныстану жүйесінің және урбанизация деңгейінің өзгеруіне әсері қалай көрінді? деген мәселені анықтауға бағытталған.

Зерттеу нәтижелері Ақтөбе өңірінің қазіргі этнодемографиялық даму үрдістері мен олардың негізгі заңдылықтарын айқындауға, Қазақстанның өңірлік демографиясы жөніндегі ғылыми

білімді толықтыруға, сондай-ақ өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуын жоспарлау, көші-қон саясатын жетілдіру және халықтың тұрақты демографиялық дамуын қамтамасыз ету бағытындағы мемлекеттік шешімдерді ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи танымның объективтілік, тарихилық, жүйелілік және кешенділік қағидаттары құрайды. Аталған қағидаттар Ақтөбе өңірі халқының этнодемографиялық даму ерекшеліктерін нақты тарихи жағдайлармен байланыстыра отырып, олардың қалыптасуы мен өзгеру заңдылықтарын ғылыми тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында тарихи демографияның теориялық-әдіснамалық тұжырымдамалары басшылыққа алынды. Этнодемографиялық үдерістерді талдау кезінде халық санының динамикасы, этникалық құрамның өзгеруі, табиғи өсім, көші-қон қозғалыстары, урбанизация және қоныстану жүйесінің трансформациясы өзара байланыста қарастырылды. Сонымен қатар демографиялық құбылыстардың тарихи сабақтастығы мен әлеуметтік-экономикалық және саяси факторлардың ықпалы ескерілді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи демография саласында қалыптасқан отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдары құрайды. Бұл еңбектер халық санының өзгеруін, этникалық құрамның қалыптасуын, көші-қон қозғалыстары мен урбанизация үдерістерін зерттеудің теориялық және әдістемелік ұстанымдарын айқындауға негіз болды. Аталған мәселенің теориялық-әдіснамалық негіздері тарихи демография ғылымының қалыптасуы мен даму тарихын қарастырған М.Я. Солин [1], В.К. Яцунский [2], Ю.А. Поляков, В.З. Дробижев [3] еңбектерінде жан-жақты негізделген. Бұл зерттеулерде халық санының динамикасын, этникалық құрамды, көші-қон қозғалысын және әлеуметтік құрылымды тарихи тұрғыдан талдаудың негізгі қағидаттары айқындалған.

Кеңестік кезеңде КСРО халықтарының демографиялық және этникалық дамуын зерттеуге арналған А. Исупов [4], А.И. Гозулов, М.Г. Григориянц [5] еңбектері жарық көріп, онда халықтың ұлттық құрамы, орналасуы, көші-қон қозғалысы мен этнодемографиялық өзгерістері кеңінен қарастырылды. Бұл еңбектер Қазақстан халқының этникалық құрылымын жалпыодақтық кеңістік аясында бағалауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы тарихи демографияның ғылыми негіздерін қалыптастыруда М.Х. Асылбеков, Ә.Б. Ғали және М.Б. Тәтімовтың зерттеулері ерекше орын алады. М.Х. Асылбеков пен Ә.Б. Ғалидың монографиясында Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы тұтас тарихи үдеріс ретінде қарастырылып, халық санақтарының материалдары негізінде этнодемографиялық өзгерістер кешенді талданған [6]. Сонымен қатар, Ә.Б. Ғали 1897–1991 жылдар аралығындағы Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуын, қоныстану ерекшеліктерін, жас-жыныстық құрылымын және көші-қон үдерістерін жан-жақты зерттеген [7].

Қазақстандағы демографиялық үдерістердің тарихи аспектілері М.Б. Тәтімовтің еңбектерінде кеңінен қарастырылып, урбанизацияның, табиғи өсімнің және көші-қон қозғалыстарының халық санының қалыптасуына әсері ғылыми тұрғыдан бағаланды [8]. Ғалым қазақ халқының демографиялық даму ерекшеліктерін, ұлттық урбандалу мәселелерін және тәуелсіздік кезеңіндегі этнодемографиялық өзгерістерді талдауға ерекше назар аударды.

Батыс Қазақстан өңірінің тарихи демографиясына арналған зерттеулер ішінде М.Н. Сдықовтың монографиясының ғылыми маңызы ерекше. Автор халық санақтарының материалдары негізінде Батыс Қазақстан халқының қалыптасуы, этникалық құрамы, көші-қон қозғалыстары, әлеуметтік құрылымы және демографиялық даму кезеңдерін кешенді түрде қарастырған. Сонымен қатар, Э.Н. Масанов, Ж.Б. Әбілғожин, И.В. Ерофеева, А.Н. Алексеенко және Г.С. Баратовалардың еңбектерінде XX ғасырдағы Қазақстан халқының этнодемографиялық өзгерістері, күштеп қоныс аудару, ашаршылық, тың игеру және көші-қон мәселелері тарихи тұрғыдан сараланған.

Қазақстан қалаларының демографиялық дамуы, урбандалу және көші-қон мәселелері отандық тарихнамада жан-жақты зерттелген ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

Әсіресе, елдегі қалалардың демографиялық дамуы, халықтың аумақтық орналасуы және урбандалу үрдістерінің ерекшеліктері И.Д. Никифоров [9], А.И. Құдайбергенова [10], Қ.М. Ерімбетова [11] және Қ.А. Еңсеновтың [12] еңбектерінде қарастырылған.

Өңірлік демография мәселелеріне арналған зерттеулер қатарында Ақтөбе өңірі халқының 1897–2007 жылдар аралығындағы этнодемографиялық дамуы туралы Ш.А. Салимгереевaның [13], А Ақтөбе облысы халқының сапалық көрсеткіштері М. Сергеева, Н. Елеуовтың [14], Шығыс Қазақстандағы шағын қалалар халқының 1959–2006 жылдар аралығындағы демографиялық даму ерекшеліктері, урбандалу, көші-қон және әлеуметтік-экономикалық өзгерістері А.С. Уалтаеваның [15] еңбегінде қарастырылған.

Жоғарыда аталған еңбектер Қазақстан мен оның жекелеген өңірлерінің демографиялық дамуын зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздерін қалыптастырғанымен, Ақтөбе өңірі халқының 1897–2009 жылдар аралығындағы этнодемографиялық дамуын халық санақтарының барлық кезеңдерін қамти отырып, этникалық құрамның өзгерісі, көші-қон үдерістері, урбанизация және әлеуметтік құрылым эволюциясы тұрғысынан кешенді түрде қарастырған арнайы зерттеулер жеткіліксіз. Осыған байланысты аталған мақалада халық санақтарының материалдары мен мұрағаттық және статистикалық деректер негізінде Ақтөбе өңірі халқының этнодемо-графиялық даму ерекшеліктері тарихи-демографиялық талдау әдістері арқылы кешенді түрде қарастырылады.

Зерттеу барысында тарихи-генетикалық, тарихи-жүйелік және статистикалық талдау әдістері қолданылды. Тарихи-генетикалық әдіс Ақтөбе өңірі халқының этнодемографиялық дамуының қалыптасуы мен эволюциясын кезеңдер бойынша қарастыруға мүмкіндік берсе, тарихи-жүйелік әдіс өңірдегі демографиялық үдерістерді әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістермен өзара байланыста қарасыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар сандық талдау әдістері кеңінен қолданылды. Халық санақтарының (1897, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, 1999 және 2009) материалдары негізінде халық санының өсімі, этностық құрамдағы өзгерістер, қала және ауыл халқының арақатынасы, табиғи қозғалыс көрсеткіштері мен көші-қон үдерістері статистикалық өңдеуден өткізілді. Демографиялық көрсеткіштердің динамикасын анықтау үшін салыстырмалы-статистикалық және құрылымдық талдау әдістері пайдаланылды. Аталған деректерді кешенді талдау Ақтөбе өңірі халқының 1897–2009 жылдар аралығындағы этнодемографиялық даму ерекшеліктерін объективті бағалауға және оның негізгі даму үрдістерін анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер. Ақтөбе облысы Еуропа мен Азияның түйісу аймағында орналасқан, қолайлы географиялық орны мен жоғары транзиттік әлеуетімен ерекшеленетін Қазақстанның стратегиялық маңызы бар өңірлерінің бірі. Облыс аумағы 300,6 мың км²-ді құрайды, бұл республика аумағының шамамен 11%-ына тең. Географиялық орналасуына сәйкес, облыс Қазақстанның алты облысымен шектеседі, солтүстігінде Ресей Федерациясымен, ал оңтүстігінде Өзбекстан Республикасымен шекаралас.

2021 жылғы 1 қаңтардағы ресми деректерге сәйкес, Ақтөбе облысының халық саны 893,6 мың адамды құрады. Әкімшілік-аумақтық құрылымы бойынша өңір 12 ауданнан және 135 ауылдық округтен тұрады. Облыс құрамында 8 қала орналасқан. Оның ішінде облыстық маңызы бар қала – Ақтөбе, аудандық маңызы бар қалалар – Алға, Жем, Қандыағаш, Темір, Шалқар және Ембі, сондай-ақ моноқала мәртебесіне ие Хромтау қаласы бар. Сонымен қатар облыс аумағында 315 ауылдық елді мекен орналасқан [14, 157-б.].

Халық санының динамикасы өңірдің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін, еңбек ресурстарының қалыптасуын, урбандалу қарқынын және аумақтық даму ерекшеліктерін сипаттайтын негізгі демографиялық көрсеткіштердің бірі болып табылады. Халықтың сандық және сапалық құрамындағы өзгерістер табиғи өсім, көші-қон үдерістері, әлеуметтік-экономикалық жағдай, денсаулық сақтау жүйесінің дамуы және мемлекеттік демографиялық саясаттың тиімділігі сияқты көптеген факторлардың ықпалымен қалыптасады. Сондықтан халық санының

өзгеру динамикасын жүйелі түрде талдау өңірдің қазіргі демографиялық ахуалын бағалауға және оның болашақ даму бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Ақтөбе облысы Қазақстанның батыс бөлігіндегі ірі индустриялық және көлік-логистикалық өңірлердің бірі ретінде халықтың табиғи және механикалық қозғалысы қарқынды жүретін аймақтардың қатарына жатады. Соңғы жылдары өңірде урбандалу деңгейінің артуы, ішкі және сыртқы көші-қон ағындарының өзгеруі, халықтың жас құрылымындағы трансформациялар және табиғи өсім көрсеткіштерінің құбылуы демографиялық дамудың негізгі ерекшеліктеріне айналды. Осыған байланысты халық санының динамикасын талдау өңірдің демографиялық әлеуетін бағалаумен қатар, әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту, еңбек нарығын болжау және өңірлік даму саясатын жетілдіру тұрғысынан да ғылыми және практикалық маңызға ие. Осы негізде Ақтөбе облысы халқы санының динамикасын талдау өңірдегі демографиялық өзгерістердің негізгі бағыттарын, олардың қалыптасуына әсер ететін факторларды және халықтың тұрақты дамуының қазіргі үрдістерін айқындауға мүмкіндік береді.

2016–2021 жылдар аралығында Ақтөбе облысында халық санының тұрақты өсу үрдісі байқалады. Егер 2016 жылы өңір халқының саны 834,8 мың адамды құраса, 2021 жылы бұл көрсеткіш 893,7 мың адамға жеткен. Демек, бес жыл ішінде халық саны 58,9 мың адамға артып, 7,1%-дық өсім тіркелген. Жыл сайынғы өсім қарқыны салыстырмалы түрде біркелкі сипат алып, демографиялық дамудың тұрақты бағытын көрсетеді.

Халық санының өзгеру динамикасын кезеңдер бойынша қарастырғанда, 2017 жылы халық саны 845,7 мың адамға, 2018 жылы 857,7 мың адамға, 2019 жылы 869,6 мың адамға, ал 2020 жылы 881,7 мың адамға дейін ұлғайған. Бұл деректер өңірде демографиялық өсімнің үздіксіз сақталғанын және халық санының жыл сайын орта есеппен 11–12 мың адамға көбейіп отырғанын көрсетеді [14, 158-б.].

Ақтөбе облысындағы халық санының артуына бірнеше факторлар ықпал етті. Ең алдымен, өңірде табиғи өсімнің оң деңгейде сақталуы, туу көрсеткішінің өлім-жітім деңгейінен жоғары болуы халық санының көбеюінің негізгі көзі болып табылады. Сонымен қатар облыстың өнеркәсіптік әлеуетінің жоғары болуы, мұнай-газ, тау-кен және өңдеу өнеркәсібінің дамуы, еңбек нарығының кеңеюі мен әлеуметтік инфрақұрылымның жақсаруы халықтың өңірде тұрақтануына және көші-қон үдерістеріне оң әсерін тигізді.

Сонымен бірге халық санының өсу қарқыны республикадағы ірі мегаполистермен салыстырғанда біршама баяу болғанымен, оның тұрақты сипаты өңірдің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын айғақтайды. Демографиялық өсімнің үздіксіз сақталуы еңбек ресурстарының қалыптасуына, экономикалық белсенді халықтың көбеюіне және өңірдің өндірістік әлеуетінің нығаюына қолайлы жағдай жасайды.

2016–2021 жылдар аралығындағы демографиялық көрсеткіштер Ақтөбе облысында халық санының тұрақты өсім траекториясында болғанын дәлелдейді. Бұл үрдіс өңірдегі табиғи өсімнің оң деңгейімен, әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштерімен және урбанизация үдерістерінің жалғасуымен тығыз байланысты.

2021 жылғы Ұлттық халық санағының қорытындылары Ақтөбе облысында халық санының тұрақты өсу үрдісі сақталғанын көрсетеді. Егер 2009 жылы облыс халқының саны 757 768 адамды құраса, 2021 жылы бұл көрсеткіш 906 783 адамға жеткен. Осылайша, он екі жыл ішінде халық саны 149 015 адамға өсіп, өсім қарқыны 119,7%-ды құрады. Бұл республика бойынша халық санының орташа өсу қарқынынан (120,3%) сәл төмен болғанымен, өңірдегі оң демографиялық динамиканы айқын көрсетеді [16, 6-б.].

Халықтың қоныстану құрылымын талдау урбандалу үдерісінің күшейгенін байқатады. 2021 жылы облыстың 621 510 тұрғыны (68,5%) қалалық жерлерде, ал 285 273 адам (31,5%) ауылдық елді мекендерде тұрған. 2009 жылмен салыстырғанда қала халқының саны 94 560 адамға (117,9%) өссе, ауыл халқы 54 455 адамға (123,6%) артқан. Бұл облыста қала халқы басым болғанымен, ауылдық жерлердегі табиғи өсімнің де жоғары деңгейде сақталғанын көрсетеді.

Облыс халқының орналасу құрылымында қалалық тұрғындардың үлесі 68,5%, ал ауыл тұрғындарының үлесі 31,5% болды. Бұл көрсеткіштер Ақтөбе облысының урбандалу деңгейі жоғары өңірлердің қатарына жататынын дәлелдейді. Сонымен қатар ауыл халқының үлесі республикадағы орташа деңгейден жоғары болуы облыстың аграрлық және индустриялық даму ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

Жыныстық құрылым бойынша халық арасында әйелдердің үлесі 51,4%, ал ерлердің үлесі 48,6% болды. Қалалық жерлерде әйелдердің үлесі 52,0%, ерлердің үлесі 48,0% болса, ауылдық жерлерде әйелдер 50,0%, ерлер 50,0% шамасында қалыптасқан. Бұл көрсеткіштер өңірдегі жыныстық құрылымның салыстырмалы түрде теңгерімді екенін көрсетеді.

Ақтөбе облысының республика халқы құрамындағы үлесі 2021 жылы 4,8%-ды құрады. Бұл өңірдің Қазақстандағы халық саны бойынша орташа ірі облыстардың бірі екенін көрсетеді.

2022 жылдың қорытындысы бойынша Ақтөбе облысының демографиялық дамуында халық санының тұрақты өсу үрдісі сақталды. Жыл соңындағы мәліметтерге сәйкес, облыс халқының саны 928,8 мың адамды құрап, 2021 жылмен салыстырғанда 12,1 мың адамға немесе 1,3%-ға артқан. Бұл өңірде демографиялық өсімнің оң динамикасы жалғасқанын және халық санының тұрақты түрде ұлғайып отырғанын көрсетеді.

2018–2022 жылдар аралығындағы халық санының өзгерісін салыстырмалы талдау халықтың үздіксіз өскенін дәлелдейді. Егер 2018 жылы халық саны 869,6 мың адам болса, 2022 жылы бұл көрсеткіш 928,8 мың адамға жетіп, бес жыл ішінде жалпы өсім 59,2 мың адамды немесе шамамен 6,8%-ды құрады. Мұндай көрсеткіштер өңірдің демографиялық әлеуетінің сақталғанын және халықтың табиғи өсімі оң деңгейде қалыптасқанын айғақтайды.

2022 жылы облыстағы табиғи өсім 13 659 адамды құрады. Бұл көрсеткіш 2021 жылмен салыстырғанда төмен болғанымен (14 451 адам), табиғи өсімнің оң деңгейде сақталуы халық санының артуына негізгі ықпал етуші факторлардың бірі болып қала берді. Сонымен қатар 1000 тұрғынға шаққандағы табиғи өсім коэффициенті 14,81‰ болды. Бұл көрсеткіштің 2021 жылғы 16,05‰-ден төмендеуі туу деңгейінің біршама бәсеңдегенін немесе демографиялық өсім қарқынының баяулағанын көрсетеді [17, 8-б.].

Табиғи өсім коэффициентінің төмендеуіне қарамастан, оның оң мәнде сақталуы өңірдегі демографиялық дамудың тұрақтылығын көрсетеді. Бұл жағдай халықтың жас құрылымында еңбекке қабілетті және репродуктивті жастағы тұрғындардың үлесінің жоғары болуымен, сондай-ақ туу көрсеткіштерінің өлім-жітім деңгейінен басым түсуімен байланысты.

Жалпы алғанда, 2022 жылғы демографиялық көрсеткіштер Ақтөбе облысында халық санының өсуі жалғасқанын, алайда табиғи өсім қарқынының біршама төмендеу үрдісі байқалғанын көрсетеді. Сондықтан өңірдің болашақ демографиялық дамуын бағалау кезінде табиғи өсім көрсеткіштерімен қатар көші-қон үдерістерін, урбандалу деңгейін және халықтың жас құрылымындағы өзгерістерді кешенді түрде қарастыру маңызды болып табылады. Бұл факторлар өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуы мен еңбек ресурстарының қалыптасуына тікелей ықпал ететін негізгі демографиялық көрсеткіштер болып саналады.

2023 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша Ақтөбе облысының халық саны 938,7 мың адамды құрады. Оның ішінде 702,8 мың адам (74,9%) қалалық жерлерде, ал 235,9 мың адам (25,1%) ауылдық елді мекендерде тұрды. Бұл көрсеткіштер өңірде урбандалу деңгейінің жоғары екенін және халықтың басым бөлігінің қалалық аумақтарда шоғырланғанын көрсетеді. Сонымен бірге ауыл халқының төрттен бір бөлікті құрауы облыстың аграрлық секторындағы еңбек әлеуетінің сақталғанын аңғартады [18, 8-б.].

Демографиялық көрсеткіштердің ішінде нәресте өлімінің деңгейі халықтың денсаулық жағдайын бағалауда маңызды индикаторлардың бірі болып табылады. 2023 жылғы қаңтар-қараша айларында Ақтөбе облысында 1 жасқа дейінгі 166 нәрестенің өлімі тіркелген. Бұл көрсеткіш 2022 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 8,5%-ға жоғарылаған (153 жағдай). Сонымен қатар 1000 тірі туған балаға шаққандағы нәресте өлімінің коэффициенті 9,39‰ құрады. Бұл деректер ана мен бала денсаулығын сақтау жүйесін жетілдіру, перинаталдық және

неонаталдық медициналық көмектің сапасын арттыру бағытындағы шараларды одан әрі күшейту қажеттігін көрсетеді.

Көші-қон үдерістерін талдау 2023 жылы Ақтөбе облысында халықаралық көші-қонның оң серпін алғанын байқатады. Атап айтқанда, қаңтар–қараша айларында Қазақстаннан тыс елдерден облысқа келгендердің саны 70,5%-ға артса, шетелге кеткендердің саны 33,4%-ға азайған. Бұл үрдіс өңірдің халықаралық көші-қон айырмасының жақсарғанын және сыртқы көші-қонның демографиялық өсімге оң ықпал ете бастағанын көрсетеді.

Сыртқы көші-қонның географиялық құрылымында Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) елдері басым орын алады. Есепті кезеңде ТМД мемлекеттерінен келгендердің үлесі 95,8%-ды, ал осы елдерге қоныс аударғандардың үлесі 89,6%-ды құрады. Бұл Ақтөбе облысының халықаралық көші-қон байланыстарының негізінен посткеңестік кеңістік елдерімен қалыптасқанын және өңірдің еңбек, экономикалық әрі әлеуметтік байланыстарының осы мемлекеттермен тығыз екенін көрсетеді.

Ішкі көші-қон көрсеткіштері де өңірдегі халықтың аумақтық орналасуында белгілі бір өзгерістердің орын алғанын дәлелдейді. 2023 жылғы қаңтар-қараша айларында республика ішіндегі қоныс аударушылар саны 18%-ға артқан. Алайда өңіраралық көші-қон бойынша оң көші-қон сальдосы тек Ойыл ауданында (+13 адам) тіркелген. Бұл көрсеткіш облыстың көптеген аудандарында халықтың басқа өңірлерге қоныс аудару үрдісінің сақталғанын және көші-қон теңгерімінің теріс сипатта екенін аңғартады.

Жалпы алғанда, 2023 жылғы демографиялық көрсеткіштер Ақтөбе облысында халық санының өсуі сақталғанымен, демографиялық дамуға әсер ететін факторлардың құрылымы күрделене түскенін көрсетеді. Урбандалу деңгейінің жоғары болуы, халықаралық көші-қонның оң динамикасы және халық санының тұрақты артуы өңірдің демографиялық әлеуетін нығайтатын негізгі факторлар болып табылады. Сонымен қатар нәресте өлімінің артуы мен ішкі көші-қонның теріс теңгерімі демографиялық саясатты жетілдіруді, халықтың өмір сүру сапасын арттыруды және өңірлер арасындағы әлеуметтік-экономикалық теңгерімді қамтамасыз етуге бағытталған шараларды күшейтуді талап етеді. Сондықтан аталған көрсеткіштер Ақтөбе облысының қазіргі этнодемографиялық даму ерекшеліктерін бағалауда және өңірдің ұзақ мерзімді демографиялық даму стратегиясын әзірлеуде маңызды ғылыми-талдамалық негіз болып табылады.

2024 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Ақтөбе облысының халық саны 945,1 мың адамды құрады. Оның ішінде 707,9 мың адам немесе 74,9%-ы қалалық жерлерде, ал 237,2 мың адам немесе 25,1%-ы ауылдық елді мекендерде тұрды. Бұл көрсеткіштер облыста урбандалу деңгейінің жоғары екенін және халықтың басым бөлігінің қалалық аумақтарда шоғырланғанын көрсетеді. 2021 жылмен салыстырғанда өңір халқының саны 51,4 мың адамға өсіп, халық санының тұрақты арту үрдісі сақталған.

2026 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша Ақтөбе облысының халық саны 957,8 мың адамды құрады. Оның ішінде 732,3 мың адам (76,5%) қалалық жерлерде, ал 225,5 мың адам (23,5%) ауылдық елді мекендерде тұрады. Бұл көрсеткіштер өңірде урбандалу үдерісінің қарқынды жалғасып отырғанын және халықтың басым бөлігінің қалалық аумақтарда шоғырланғанын айғақтайды.

2026 жылдың қаңтар–мамыр айларында облыстағы табиғи өсім 3724 адамды құрады. Бұл көрсеткіш 2025 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда төмендеген (4046 адам). Табиғи өсімнің азаюы, негізінен, туу көрсеткішінің төмендеуімен байланысты болды.

Есепті кезеңде дүниеге келгендер саны 5939 адамды құрады, бұл 2025 жылдың қаңтар-мамыр айларымен салыстырғанда 6%-ға төмен. Сонымен қатар қайтыс болғандар саны 2215 адам болып, өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 2,5%-ға азайды. Демек, өлім-жітім деңгейінің төмендеуіне қарамастан, туу деңгейінің бәсеңдеуі табиғи өсім қарқынының төмендеуіне әсер еткен.

Көші-қон үдерістерін талдау облыста көші-қон сальдосының теріс екенін көрсетеді. 2026 жылдың қаңтар–мамыр айларында көші-қонның жалпы сальдосы –1941 адамды құрады, ал 2025

жылдың сәйкес кезеңінде бұл көрсеткіш –1703 адам болған. Бұл облыстан халықтың кету қарқынының артқанын байқатады. Сонымен бірге сыртқы көші-қон бойынша оң сальдо 106 адамды құраса (2025 жылы – 161 адам), ішкі көші-қон бойынша теріс сальдо – 2047 адамға жетті (2025 жылы – 1864 адам). Бұл өңірден халықтың, әсіресе республиканың басқа өңірлеріне қоныс аудару үрдісінің сақталып отырғанын көрсетеді.

Жалпы алғанда, 2026 жылдың алғашқы бес айындағы демографиялық көрсеткіштер Ақтөбе облысында халық санының өсуі негізінен табиғи өсім есебінен қамтамасыз етілгенімен, көші-қонның теріс сальдосы өңірдің демографиялық дамуына ықпал ететін негізгі факторлардың бірі болып қала беретінін көрсетеді. Сонымен қатар урбандалу деңгейінің жоғары болуы өңірдегі әлеуметтік-экономикалық даму мен халықтың аумақтық орналасу ерекшеліктерін сипаттайтын маңызды демографиялық көрсеткіш болып табылады.

Талқылау. Зерттеу барысында 2016–2026 жылдар аралығындағы Ақтөбе өңірінің этнодемографиялық дамуы ресми статистикалық деректер негізінде талданып, халық санының өзгеру динамикасы, табиғи өсім, көші-қон үдерістері, урбандалу деңгейі және этнодемографиялық өзгерістердің негізгі бағыттары айқындалды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қарастырылған кезеңде Ақтөбе облысында халық санының тұрақты өсу үрдісі сақталған. 2016 жылы өңір халқының саны 834,8 мың адам болса, 2020 жылы 881,7 мың адамға, 2024 жылы 945,1 мың адамға дейін өсті. Ал 2026 жылғы 1 маусымдағы мәлімет бойынша халық саны 957,8 мың адамға жетті. Осылайша, он жылға жуық уақыт ішінде өңір халқының саны 123 мың адамға жуық өсіп, демографиялық дамудың оң динамикасы қалыптасты.

Кесте 1. 2016-2026 жылдар бойынша Ақтөбе өңірі бойынша халық санының көрсеткіші

Көрсеткіштер	Жылдар			
	2016	2020	2024	2026
Жалпы халық саны, адам	834 808	881 651	945 100	957 800
Алдыңғы кезеңмен салыстырғандағы өсім, адам	–	+46 843	+63 449	+12 700
Алдыңғы кезеңмен салыстырғандағы өсім, %	–	+5,6%	+7,2%	+1,3%

Халық санының артуына ең алдымен табиғи өсімнің оң деңгейде сақталуы ықпал етті. Дегенмен зерттелген кезеңде табиғи өсім қарқынының біртіндеп төмендеу үрдісі байқалды. Мысалы, 2022 жылы табиғи өсім 13 659 адамды құраса, 2026 жылдың қаңтар-мамыр айларында бұл көрсеткіш 3 724 адам болды, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда төмен екенін көрсетеді. Сонымен бірге туу деңгейінің төмендеуі байқалғанымен, өлім-жітім көрсеткішінің де азаюы демографиялық тепе-теңдіктің сақталуына ықпал етті.

Көші-қон үдерістерін талдау Ақтөбе облысында ішкі көші-қон сальдосының тұрақты түрде теріс екенін көрсетті. Өңірден республиканың ірі қалаларына және экономикалық белсенді орталықтарына халықтың қоныс аударуы жалғасуда. Ал сыртқы көші-қон бойынша жағдай салыстырмалы түрде тұрақты сипатқа ие болып, соңғы жылдары оң көші-қон сальдосы қалыптаса бастағаны байқалды. Бұл Ақтөбе облысының халықаралық еңбек көші-қоны үшін тартымдылығының біршама артқанын көрсетеді.

Диаграмма 1. Ақтөбе өңірі бойынша халық санының көрсеткіші (2016-2026)

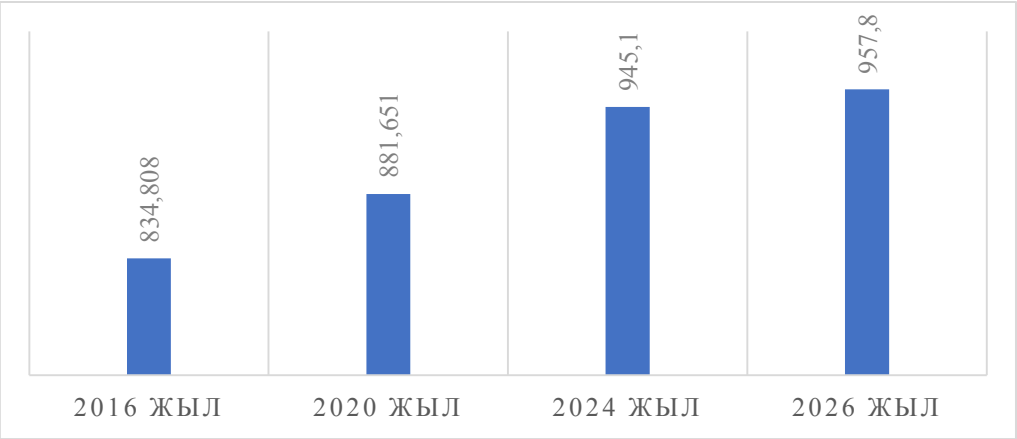

Этнодемографиялық тұрғыдан қарағанда, өңір халқының этникалық құрылымында қазақ этносының үлесі басым болып қалыптасты. Сонымен қатар табиғи өсімнің жоғары болуы және көші-қон ерекшеліктері этникалық құрамның өзгеруіне ықпал етті. Бұл үрдіс Қазақстандағы жалпы демографиялық даму заңдылықтарына сәйкес келеді және өңірдегі әлеуметтік тұрақтылық пен этносаралық келісімнің сақталғанын көрсетеді.

Жүргізілген талдау Ақтөбе облысының демографиялық дамуы көпфакторлы сипатқа ие екенін көрсетті. Халық санының өсуі табиғи өсіммен қатар өңірдің әлеуметтік-экономикалық әлеуетімен, урбандалу деңгейімен және көші-қон қозғалыстарымен тығыз байланысты. Сонымен бірге туу деңгейінің төмендеу үрдісі, ішкі көші-қонның теріс сальдосы және халықтың қалаға шоғырлануы алдағы кезеңде өңірдің демографиялық дамуына ықпал ететін негізгі факторлар ретінде бағаланады.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері 2016–2026 жылдары Ақтөбе өңірінің этнодемографиялық дамуы тұрақты халық өсімімен, урбандалу деңгейінің жоғарылауымен, табиғи өсімнің біртіндеп бәсеңдеуімен және көші-қон құрылымындағы өзгерістермен сипатталғанын көрсетті. Алынған нәтижелер өңірдің демографиялық ахуалын ғылыми тұрғыдан бағалауға, болашақтағы әлеуметтік-экономикалық даму бағыттарын айқындауға және өңірлік демографиялық саясатты жетілдіруге негіз бола алады.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері 2016–2026 жылдар аралығында Ақтөбе өңірінің этнодемографиялық дамуында халық санының, этникалық құрамының, көші-қон қозғалыстарының және қоныстану жүйесінің өзгерістеріне әсер еткен негізгі үрдістерді кешенді түрде айқындауға мүмкіндік берді. Жүргізілген талдау өңірдің демографиялық дамуы табиғи өсім, ішкі және сыртқы көші-қон, урбанизация деңгейінің артуы және әлеуметтік-экономикалық даму факторларының өзара ықпалымен қалыптасқанын көрсетті. Бұл үдерістер халықтың сандық және сапалық құрамына ықпал етіп қана қоймай, өңірдің еңбек ресурстарының қалыптасуына, қоныстану құрылымының өзгеруіне және әлеуметтік инфрақұрылымның даму бағытына да әсер етті.

Зерттеу барысында Ақтөбе облысында халық санының жалпы өсу үрдісі сақталғаны анықталды. Бұл, ең алдымен, табиғи өсім көрсеткіштерінің оң деңгейде болуы және өңірдің экономикалық тартымдылығының артуымен түсіндіріледі. Сонымен қатар халықтың жас құрылымында еңбекке қабілетті тұрғындардың үлесі басым болып қалуы өңірдің демографиялық әлеуетінің жоғары екенін көрсетеді. Дегенмен, ауылдық елді мекендерден облыс орталығына және басқа ірі қалаларға бағытталған ішкі көші-қон ағындарының күшеюі өңірдегі халықтың аумақтық орналасуында елеулі өзгерістер туғызғаны байқалады.

Зерттеу урбанизация деңгейінің артуы Ақтөбе өңірінің қазіргі демографиялық дамуының маңызды факторларының бірі екенін дәлелдеді. Қала халқы санының ұлғаюы өндірістің, қызмет көрсету саласының және әлеуметтік инфрақұрылымның дамуымен қатар жүрді. Урбанизация еңбек нарығының құрылымына, халықтың қоныстану ерекшеліктеріне, білім беру мен

денсаулық сақтау жүйесіне деген сұраныстың артуына ықпал етті. Сонымен қатар ауылдық аумақтардағы демографиялық әлеуеттің төмендеуі мен еңбекке қабілетті халықтың қалаға шоғырлануы өңірлік даму саясатында ескеруді қажет ететін маңызды мәселе болып табылады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Ақтөбе өңірінің этнодемографиялық дамуы тек табиғи өсім көрсеткіштерімен ғана емес, көші-қон қозғалыстарының қарқындылығымен, урбанизация үдерістерімен және әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен тығыз байланысты. Сондықтан өңірдің демографиялық даму үрдістерін бағалау барысында халық санының динамикасын, этникалық құрамдағы өзгерістерді, жас-жыныстық құрылымды және көші-қон бағыттарын кешенді түрде қарастыру ғылыми тұрғыдан маңызды болып табылады.

2016–2026 жылдар аралығындағы Ақтөбе өңірінің этнодемографиялық дамуы халық санының тұрақты өсуімен, этникалық құрылымның өзгеруімен, урбанизация деңгейінің жоғарылауымен және көші-қон үдерістерінің белсенділігімен сипатталатын күрделі әрі көпфакторлы демографиялық процесс екендігі дәлелденді. Бұл үрдістерді ғылыми тұрғыдан жүйелі зерттеу өңірдің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етуге және Қазақстанның демографиялық саясатын жетілдіруге маңызды ғылыми негіз қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Солин М.Я. Развитие народонаселения: экономический аспект. – М.: Мысль, 1980. – 277 с.

2 Яцунский В.К. Историческая демография в СССР // Вопросы географии. – М.: Наука, 1970. – С. 63-69.

3 Поляков Ю.А., Дробиж В.З. Народонаселение СССР и история Советского общества // Вопросы истории. – 1974. – №4. – С. 12-21.

4 Исупов А. Национальный состав населения СССР. – М., 1964. – 235 с.

5 Гозулов А.И., Григориянц М.Г. Народонаселения СССР (статическое изучение численности, состава и размещения. – М., 1964. – 257 с.

6 Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 192 с.

7 Галиев А.Б. Население Казахстана в конце восстановительного периода: численность, национальный, социально-профессиональный состав: автореф. ... канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1972. – 26 с.

8 Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 121 с.

9 Никифоров И.Д. Городское население Казахстана (1917-1939 гг. Автореф.канд.ист.наук. – Алма-Ата, 1988. – 27 с.

10 Құдайбергенова А.И. Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы көші-қон үдерістері: тарихи-демографиялық аспект (1917-1991 жж.). тарих ғыл. док. ... дис. – Алматы: Ғылым, 2010. – 32 б.

11 Ерімбетова Қ.М. Кеңес мемлекетінің 1960-1990 жылдардағы Қазақстандағы көші-қон саясаты (тарихи-демографиялық аспект): тарих ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 31 б.

12 Еңсенов Қ.А. Қазақстандағы көші-қон процестері және оның зерттелуі (1926-1959 жж.): тарих ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 29 б.

13 Салимгереева Ш.А. Ақтөбе өңірі халқының этнодемографиялық дамуы (1897-2007 жж.): тарих ғыл. канд. ... автореф. – Алматы: 2009. – 30 б.

14 Сергеева А.М., Елеуов Н. Ақтөбе облысы халқының өмір сүруінің сапалық көрсеткіштері және оның өңірлік ерекшеліктері // БҚУ Хабаршысы. – 2021. – №3(83). – Б. 154-166.

15 Уалтаева А.С. Население малых городов Восточного Казахстана (1959 - 2006 гг.): автореф. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2009. – 31 с.

16 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары / Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. – Астана, 2021. – 64 б.

17 Ақтөбе облысының 2022 жылғы алдын ала деректері. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. – Ақтөбе, 2023. – 138 б.

18 Ақтөбе облысының әлеуметтік экономикалық дамуы. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. – Ақтөбе, 2024. – 19 б.

References

1 Solin M.Ya. Razvitie narodonaseleniya: ekonomicheskii aspekt [Population Development: The Economic Aspect]. M.: Mysl, 1980. 277 p.

2 Yacunskii V.K. Istoricheskaya demografiya v SSSR [Historical Demography in the USSR] // Voprosy geografii. M.: Nauka, 1970. P. 63-69. [in Russian]

3 Polyakov Yu.A., Drobizh V.Z. Narodonaselenie SSSR i istoriya Sovetskogo obshchestva [Population of the USSR and history of Soviet society] // Voprosy istorii. 1974. №4. P. 12-21. [in Russian]

4 Isupov A. Nacionalnyi sostav naseleniya SSSR [Ethnic composition of the population of the USSR]. M., 1964. 235 p. [in Russian]

5 Gozulov A.I., Grigoriyanc M.G. Narodonaseleniya SSSR (staticheskoe izuchenie chislennosti, sostava i razmeshcheniya [Population of the USSR (static study of the number, composition and distribution]. M., 1964. 257 p. [in Russian]

6 Asylbekov M.H., Galiev A.B. Socialno-demograficheskie processy v Kazahstane (1917-1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 192 p. [in Russian]

7 Galiev A.B. Naselenie Kazahstana v konce vosstanovitelnogo perioda: chislennost, nacionalnyi, socialno-professionalnyi sostav [The population of Kazakhstan at the end of the recovery period: size, ethnic composition, and socio-occupational structure.]: avtoref. ... kand. ist. nauk. Alma-Ata,1972. 26 p.

8 Tatimov M.B. Socialnaya obuslovlennost' demograficheskih processov [The social conditioning of demographic processes]. Alma-Ata: Nauka, 1989. 121 p. [in Russian]

9 Nikiforov I.D. Gorodskoe naselenie Kazahstana (1917-1939 gg [Urban population of Kazakhstan (1917-1939)]. avtoref.kand.ist.nauk. Alma-Ata, 1988. 27 p. [in Russian]

10 Kudaibergenova A.I. Kenes dauirindegi Kazakhstandagy koshi-kon uderisteri: tarihi-demografiyalyk aspekt (1917-1991) [Migration processes in Kazakhstan during the Soviet era: A historical-demographic Aspect (1917–1991)]. tarih gyl. dok. ... dis. Almaty: Gylym, 2010. 32 p. [in Kazakh]

11 Erimbetova K.M. Kenes memleketinin 1960-1990 zhyldardagy Kazakstandagi koshi-kon sayasaty (tarihi-demografiyalyk aspekt) [Migration policy of the Soviet state in Kazakhstan during the 1960s–1990s (historical-demographic aspect)]: tarih gyl. kand. ... avtoref. Almaty, 2007. 31 p. [in Kazakh]

12 Ensenov K.A. Kazakstandagy koshi-kon procesteri zhane onyn zerttelui [Migration processes in Kazakhstan and their study (1926–1959)] (1926-1959): tarih gyl. kand. ... avtoref. Almaty, 2007. 29 p. [in Kazakh]

13 Salimgereeva Sh.A. Aktobe oniri halkynyn etnodemografiyalyk damuy (1897-2007) [Ethnodemographic development of the population of the Aktobe region (1897–2007)]: tarih gyl. kand. ... avtoref. Almaty: 2009. 30 p. [in Kazakh]

14 Sergeeva A.M., Eleuov N. Aktobe oblysy halkynyn omir soruinin sapalyk korsetkishteri zhane onyn onirlik erekshelikteri [Qualitative indicators of the standard of living of the Aktobe region population and its regional characteristics] // BKU Habarshysy. 2021. №3(83). P. 154-166. [in Kazakh]

15 Ualtaeva A.S. Naselenie malyh gorodov Vostochnogo Kazahstana (1959-2006) [Population of small towns in East Kazakhstan (1959–2006)]: avtoref. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2009. 31 p. [in Russian]

16 2021 zhylgy Kazakhstan Respublikasy halkynyn ulttyk sanagynyn korytyndylary / Kazakhstan Respublikasy Strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar agenttigi Ulttyk statistika byurosy [Results of the 2021 National Census of the Population of the Republic of Kazakhstan / Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Astana, 2021. 64 p. [in Kazakh]

17 Aktobe oblysynyn 2022 zhylgy aldyn ala derekteri. Kazakhstan Respublikasy Strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar agenttigi Ulttyk statistika byurosy [Preliminary data for the Aktobe Region for 2022. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Aktobe, 2023. 138 p. [in Kazakh]

18 Aktobe oblysynyn aleumettik ekonomikalyk damuy. Kazakhstan Respublikasy Strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar agenttigi Ulttyk statistika byurosy [Socio-economic development of the Aktobe Region. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.]. Aktөbe, 2024. 19 b. [in Kazakh]

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 974(57) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.025

*У.Т. Ахметова *[1], Ж.Р. Байғалиев[2], Ә.Қ. Мұқтар[3]*

[1]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының профессор, т.ғ.д.
Атырау қ., Қазақстан
E-mail: tulegenova_u@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4274-8602

[2]«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, аға ғылыми қызметкер, магистр
Атырау қ., Қазақстан
E-mail: baigalievzh@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-9483-2278

[3]«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы директоры, т.ғ.д.
Атырау қ., Қазақстан
E-mail: muktar64@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-7177-0710

ЖОШЫ ҰЛЫСЫ НУМИЗМАТИКАСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ САРАЙШЫҚ СОҒЫЛЫМДАРЫ: ТАРАЛУ АЙМАҒЫ, ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ БАЙЛАНЫСТАР

Аңдатпа

Мақалада ортағасырлық Сарайшық қаласында соғылған тиындар Жошы Ұлысы нумизматикасы контекстінде жан-жақты қарастырылып, олардың таралу аймағы, хронологиясы және экономикалық-саяси байланыстар жүйесіндегі орны талданады. Зерттеу барысында археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған нумизматикалық материалдарға кешенді талдау жүргізіліп, тиындарды атрибуциялау, эпиграфикалық оқылым және типологиялық салыстыру әдістері қолданылды. Сонымен қатар нумизматикалық деректер ғылыми каталогтармен және ZENO.RU дерекқорымен салыстырылды. Зерттеу нәтижесінде Сарайшықта соғылған тиындардың жалпы саны нақтыланып, олардың негізгі эмитенттері ретінде Мүрид, Ұлжай-Темір, Болат, Ильбақ, Тоқтамыс және Дервиш хандардың есімдері анықталды. Нумизматикалық материалдар Сарайшықта ақша соғу ісі негізінен XIV ғасырдың екінші жартысында, Жошы Ұлысындағы саяси тұрақсыздық кезеңімен тұспа-тұс келгенін көрсетеді. Бұл жағдай орталық биліктің әлсіреуі жағдайында қаланың аймақтық экономикалық және әкімшілік орталық ретінде маңызы артқанын аңғартады. Сонымен қатар, Сарайшықта соғылған тиындардың Қазақстан, Ресей және Украина аумақтарындағы археологиялық ескерткіштер мен көмбелер құрамынан табылуы олардың кең таралу географиясын дәлелдейді. Бұл деректер Сарайшық қаласының Еділ-Жайық өңіріндегі халықаралық сауда және ақша айналымы жүйесінде маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері Сарайшықтың Жошы Ұлысы дәуіріндегі экономикалық, саяси және сауда байланыстарындағы стратегиялық маңызын айқындап, Жошы Ұлысының ақша айналымы тарихын тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Сарайшық, Жошы Ұлысы, ақша соғу ісі, ортағасырлық тиындар, археологиялық қазбалар, ақша айналымы, экономикалық байланыстар, сауда жолдары, нумизматика.

*У.Т. Ахметова [*1], Ж.Р. Байгалиев [2], Ә.К. Мұхтар [3]*

[1]Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, профессор кафедры истории Казахстана и всемирной истории, доктор исторических наук
г. Атырау, Казахстан
E-mail: tulegenova_u@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4274-8602

[2]Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық», старший научный сотрудник, магистр, г. Атырау, Казахстан
E-mail: baigalievzh@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-9483-2278

[3]Директор Государственного историко-культурного музей-заповедника «Сарайшық», доктор исторических наук, г. Атырау, Казахстан
E-mail: muktar64@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-7177-0710

МОНЕТЫ САРАЙЧУКА В КОНТЕКСТЕ НУМИЗМАТИКИ УЛУСА ДЖУЧИ: АРЕАЛ РАСПРОСТРАНЕНИЯ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ

Аннотация

В статье всесторонне рассматриваются монеты, чеканенные в средневековом городе Сарайчик, в контексте нумизматики Улуса Джучи, анализируются их ареал распространения, хронология и место в системе экономических и политических связей. В ходе исследования проведён комплексный анализ нумизматических материалов, обнаруженных в результате археологических раскопок. При изучении монет применялись методы нумизматической атрибуции, эпиграфического чтения и типологического сопоставления. Кроме того, нумизматические данные были сопоставлены с научными каталогами и базой данных ZENO.RU. В результате исследования уточнено общее количество монет, чеканенных в Сарайчике, а также определены их основные эмитенты — ханы Мюрид, Улджай-Темир, Булат, Ильбак, Тохтамыш и Дервиш. Нумизматические материалы показывают, что чеканка монет в Сарайчике в основном относится ко второй половине XIV века и совпадает с периодом политической нестабильности в Улусе Джучи. Это свидетельствует о том, что в условиях ослабления центральной власти значение города как регионального экономического и административного центра значительно возросло. В то же время обнаружение монет сарайчикской чеканки на территории Казахстана, России и Украины в составе археологических памятников и кладов подтверждает широкую географию их распространения. Эти данные свидетельствуют о важной роли города Сарайчик в системе международной торговли и денежного обращения региона Волги и Урала.

Результаты исследования позволяют определить стратегическое значение Сарайчика в экономических, политических и торговых связях эпохи Улуса Джучи и способствуют более глубокому изучению истории денежного обращения Золотой Орды.

Ключевые слова: Сарайчик, Улус Джучи, чеканка монет, средневековые монеты, археологические раскопки, денежное обращение, экономические связи, торговые пути, нумизматика.

U.T. Akhmetova *[1], *J.R. Baigaliev*[2], *A.K. Mukhtar*[3]

[1]*Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Professor of the Department of History of Kazakhstan and World History, Doctor of Historical Sciences, Atyrau, Kazakhstan*
E-mail: tulegenova_u@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4274-8602

[2]*State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", Senior Researcher, Master Atyrau, Kazakhstan*
E-mail: baigalievzh@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-9483-2278

[3]*Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", Doctor of Historical Sciences, Atyrau, Kazakhstan*
E-mail: muktar64@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-7177-0710

THE SARAISHYK MINTS WITHIN THE CONTEXT OF THE ULUS OF JOCHI NUMISMATICS: AREAS OF CIRCULATION, ECONOMIC AND POLITICAL TIES

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of coins minted in the medieval city of Saraishyk within the context of the numismatics of the Ulus of Jochi. It examines their geographical distribution, chronology, and role in the system of economic and political relations. The study is based on a comprehensive analysis of numismatic materials discovered during archaeological excavations. Methods of numismatic attribution, epigraphic reading, and typological comparison were applied in the analysis of the coins. In addition, the numismatic data were compared with scientific catalogues and the international database ZENO.RU. The research results made it possible to clarify the total number of coins minted in Saraishyk and identify their main issuers, including the khans Murad, Uljay-Timur, Bulat, Ilbak, Tokhtamysh, and Dervish. The numismatic materials indicate that coin minting in Saraishyk mainly dates to the second half of the 14th century and coincides with the period of political instability in the Ulus of Jochi. This suggests that during the weakening of central authority, the city's importance as a regional economic and administrative center significantly increased. Furthermore, the discovery of Saraishyk - minted coins in archaeological sites and hoards located in Kazakhstan, Russia, and Ukraine demonstrates their wide geographical distribution. These data indicate that the city of Saraishyk played an important role in the system of international trade and monetary circulation in the Volga–Ural region.

The results of the study highlight the strategic importance of Saraishyk in the economic, political, and trade relations of the Ulus of Jochi period and contribute to a deeper understanding of the history of monetary circulation in the Golden Horde.

Keywords: Saraishyk, Ulus of Jochi, coin minting, medieval coins, archaeological excavations, monetary circulation, economic relations, trade routes, numismatics.

Кіріспе. Ортағасырлық Сарайшық қаласы – Атырау қаласының солтүстігінде 45 км қашықтықта, Махамбет ауданы, Сарайшық ауылында орналасқан. Жайық өзенінің оң жағалауында орнықкан.

Ортағасырлық Сарайшық — Ұлы Жібек жолының бойындағы ірі сауда және саяси орталық қана емес, сонымен қатар Жошы Ұлысының (Алтын Орда) қуатты экономикалық индикаторы. Қала аумағынан табылған тиындар кешені аймақтағы тауар-ақша қатынастарының даму деңгейін айқындайтын құнды тарихи дереккөз болып табылады.

Нумизматикалық зерттеулер Сарайшықтың халықаралық саудадағы рөлін, ақша соғу ісінің эволюциясын және мемлекеттік биліктің нығаю кезеңдерін зерделеуге мүмкіндік береді.

Нумизматикалық табылымдар Жошы Ұлысында орын алған саяси, тарихи география және әлеуметтік-экономикалық үдерістер жөнінде бірегей деректер береді. Жошы Ұлысындағы тиын соғу ісінде биметаллизм жүйесі қолданылған, яғни күміс және мыс ақшалар қатар соғылған. Алтын тиындар Хорезм өлкесінде XIV ғасырдың екінші жартысында шығарылды. Мыс ақшалардың күміс тиыннан айырмашылығы олар негізінен жергілікті маңызы болған және ұсақ сауда айналымының дамуына ықпал етті. Мыс тиындардың көп шығарылуы XIV ғасырға, яғни Жошы Ұлысы империясының қарқынды даму кезеңіне тұспа-тұс келеді. Жошы Ұлысы дәуірінде айналымға шығарылған күміс тиындарда көне ұйғыр, араб, парсы және түркі тіліндегі жазулар кездеседі. Тиындардағы жазбалардың көптілділігі Жошы Ұлысы халқының тілдік алуан түрлілігін және қаланың әлем елдерімен байланысын көрсетеді. Алтынордалық тиындар соғылған кезеңде оның көркемдігіне ерекше көңіл бөлінген. Тиынның дизайндық ерекшелігіне назар аударған ортағасырлық жылнамашы Рашид ад-Дин: «Монеты весьма красивы и изящны, так что кто их приобретет, тому сердце не позволяет их отдать, и он хочет их непременно сберечь» – деп жазады [1, 57-60 б.].

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында ортағасырлық Сарайшық қаласының аумағынан және Еділ бойы қалаларындағы археологиялық қазбалар кезінде табылған нумизматикалық материалдарға кешенді талдау жүргізілді. Тиындарды анықтау үдерісінде нумизматикалық атрибуциялау, эпиграфикалық оқылым және типологиялық салыстыру әдістері қолданылды. Тиындардағы жазулар мен таңбалық элементтер негізінде билеуші есімдері, ақша сарайлары және соғылған уақыты айқындалды. Алынған деректер Жошы Ұлысы нумизматикасына арналған ғылыми еңбектер мен каталогтар және ZENO.RU нумизматикалық дерекқорымен салыстырылды. Сонымен қатар, тиындардың табылу аймақтары мен таралу географиясын анықтау үшін салыстырмалы-талдамалық әдіс пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері археологиялық, тарихи және нумизматикалық деректер кешені негізінде сарапталды. Сондай-ақ, нумизматикалық талдаулар нәтижесінде тиындардың статистикалық мәліметтері жинақталды.

Сарайшық нумизматикасы жөніндегі мәліметтер 1937 жылы Н.К. Арзютов, 1950 жылы Ә.Х. Марғұлан және XX ғасырдың 90-жылдарында З. Самашев жүргізген археологиялық қазба жұмыстары барысында толыға түсті. Осы кезеңдегі ең көне олжа — Бату ханның немересі Меңгү-Темірдің Үкек қаласында соғылған тиыны. Жошы Ұлысы хандары Өзбек пен Жәнібек тұсында мемлекеттік қуат артып, сауда дамуына байланысты олардың атымен соғылған тиындар Сарайшық және оның маңайындағы ескерткіштерден жиі кездеседі. Жәнібек ханнан кейін билік еткен Бердібек, Құлпа және Наурыз хандардың қысқа мерзімді билігіне байланысты бұл кезең тиындарында айтарлықтай айырмашылық байқалмайды. Қыдыр хан тұсында саяси тұрақтылық орнап, XIV ғасырдың екінші жартысында Сарайшықта тиын соғыла бастайды. Қыдыр ханның 761 (1359–1360 жж.) хижра жылында Сарайшықта соғылған тиындары металдың қалыңдығы мен салмағының ауырлығымен ерекшеленеді [2, 18; 21; 22 б.].

Нәтижелер мен талқылау. Жошы Ұлысы әулетінің Шайбан, Тоқа -Темір және Орда-Ежен ұрпақтары арасындағы тақ үшін күресі нәтижесінде 1400–1417 жылдары аралығында 7 хан ауысқан. 2005 жылы Сарайшықтағы V қазбаның жоғарғы мәдени қабатынан, каталогта №170 деп белгіленген осы кезеңге тиесілі тиын табылды. Жошы Ұлысының өзге қалаларынан бұрын анықталмаған бұл тиын үлгісі Сарайшықта соғылған деп болжанып отыр. Жалпы бұған ұқсас тиындар саны – 30 дана. Сонымен қатар, 1413/1414 және 1419/1420 жылдары билік құрған Деруіш хан тұсында да Сарайшықта тиын соғылғаны нумизматикалық материалдармен дәлелденген [2, 25 б.]. «Сарайшық тиындары» кітабында XX ғасырдың 90-жылдарында қазба жұмысында табылған және өңделген тиындар берілген. Жалпы саны – 702. Олардың 647 данасы толық анықталған. Тиындар топтамасы арасында Сарайшық соғылымы да кездеседі. Ол тиындар Тоқтамыс хан соғылымы, жалпы саны – 10 дана. Ең көп табылған тиындар

қатарында Сарай әл-Жәдид – 311 дана, Сарай – 192 дана, Гүлістан және Хорезм – 54 дана, Сарайшық – 10 дана. Сарай әл-Махрус, Ордұ, Қырық Йер және Бақша Сарайдан – 5 данадан, Қырым, Азақ, Самарқанд, Қажы Тарханнан – 4 данадан, Тебриз әл-Жәдид, Бик базар және Баржыннан – 2 данадан, Үкек, Шираз, Йезд, Сығнақ, Ордұ Базар, Бұлғардан – 1 данадан табылған. Аноним тиындар – 81 дана, атрибуциясы анық емес – 33 дана тиын анықталған. Жалпы тиындар жиынтығының 64 % астаналық қалалар Сарай және Сарай әл-Жәдидте, 14 % Гүлістан мен Хорезм қалаларында соғылған. Ал осы тиындар арасында Сарайшық соғылымдарының үлесі – 1,3 % құрайды [2, 26; 29 б.]. Жалпы, археолог З. Самашевтің жетекшілігімен жүргізілген археологиялық қазбалардан табылған тиындардың арасында Жәнібек ханның соғылымы ең көп кездеседі. Барлығы – 169 дана. Одан кейінгі орында Өзбек хан – 136 дана, Тоқтамыс хан – 94 дана және Қыдыр хан – 44 дана. Сондай-ақ, Мүрид ханның – 1 дана, Болат ханның – 10 дана тиыны кездескен [2, 143 б.].

З. Самашевтың зерттеулері Жошы Ұлысы кезеңінде Сарайшық ірі астаналық орталықтармен тығыз экономикалық байланыста болғанын көрсетеді. Табылған тиындардың басым бөлігінің Сарай мен Сарай әл-Жәдид сияқты астаналық қалаларда соғылуы Сарайшықтың жалпы мемлекеттік ақша айналымы жүйесіне белсенді түрде қатысқанын дәлелдейді (1-сурет). Сонымен бірге, аталған еңбекте берілген кейбір атрибуциялар нумизматикалық зерттеулердің соңғы деректері мен әдістемелік мүмкіндіктері тұрғысынан қосымша нақтылауды қажет етуі мүмкін. Жекелеген тиындардың эмитентін, ақша сарайын және мерзімделуін айқындау мәселелері ғылыми ортада әлі де талқыланып келеді, бұл ортағасырлық нумизматиканың күрделі сипатына тән табиғи құбылыс болып табылады. Әсіресе мыс соғылымдары мен сирек типтерді анықтауда интерпретациялық айырмашылықтар орын алуы ықтимал. Осыған байланысты «Сарайшық тиындары» еңбегіндегі мәліметтер зерттеудің деректік негізі ретінде пайдаланылды, алайда ондағы атрибуциялар ғылыми айналымдағы қолданылып жүрген нұсқалардың бірі ретінде қарастырылады. Болашақта жаңа табылымдар мен салыстырмалы материалдардың артуына қарай Сарайшық нумизматикасына қатысты жекелеген мәселелерді қайта қарастыру мүмкіндігі сақталады.

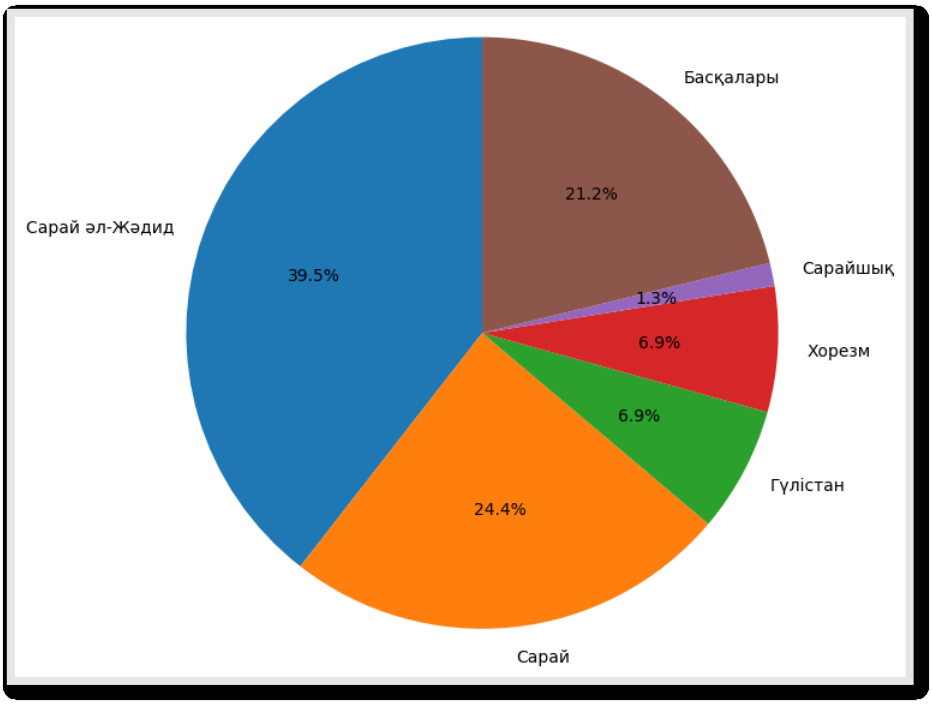

Сурет 1. Тиындардың пайыздық үлесі (З. Самашевтың зерттеуі бойынша) Дайындаған: Ж. Байгалиев

Шығыс нумизматикасына қатысты мол мәліметтерді ZENO.RU – Oriental Coins Database ірі онлайн дерекқорынан ала аламыз. Дерекқорында шығыс, ислам әлемі, Орта Азия, Таяу Шығыс және Солтүстік Африка аумақтарында соғылған монеталардың фотосуреттері, сипаттамалары мен каталогтық мәліметтері жинақталған. Осы базадан Сарайшық қаласының соғылымдарын да кездестіруге болады [3]. Төмендегі кестеде сайтта орналасқан тиындар, олардың саны мен фотосуреттері көрсетілген. Бірақ сайтта бұл тиындардың табылған орны туралы мәліметтер берілмеген (1-кесте).

Кесте 1. Сайтта орнасласқан Сарайшық тиындары

Атауы	саны	Фотосурет
Мүрид хан (763-764 х.ж) Пұл. 763 х.ж Сарайшықта соғылған	16	
Олжай Темір (769 х.ж) Дирхем. 770 х.ж. Сарайшықта соғылған.	7	
Ильбак хан (775). Дирхем. 775 х.ж. Сарайшықта соғылған.	5	
Болат хан (Пулад-Ходжа) (775). Дирхем. 775 х.ж. Сарайшықта соғылған.	4	
Тоқтамыс хан (782-797). Дирхем. Сарайшықта соғылған.	19	
Деруіш хан (818-822). Ақча.	9	

(Ескерту: кесте ақпараттары ZENO.RU – Oriental Coins Database ірі онлайн дерекқорынан алынған)

Алматы қаласындағы ҚР Ұлттық Орталық музейінің нумизматикалық каталогында Сарайшықта соғылған Мүрид ханның 9 дана тиыны тіркелген. Сондай-ақ, 6 дана тиынның атрибуциясы әзірге анықталмағанмен, олардың бетінде «гүлөнекті» ою-өрнектің сақталуы ортақ типологиялық белгілердің бар екенін көрсетеді. Аталған нумизматикалық материалдар 1989–2005 жылдар аралығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылып, музей қорына тапсырылған [4, 286 б.].

Нумизмат П.Н. Петров Жошы Ұлысындағы ақша айналымын жан-жақты талдап, нумизмати-калық материалдарды хронологиялық тәртіп бойынша жүйеледі. Зерттеулерінің нәтижесінде ол Жошы Ұлысындағы ақша жүйесінің дамуын бірнеше кезеңге бөліп қарастырады [5, с. 618].

1. XIII ғасыр. Бірінші кезең – Жошы Ұлысының Ұлы Моңғол империясы құрамында болған тұстағы ақша жүйесі. Екінші кезең – тәуелсіз Жошы Ұлысы мемлекеті қалыптасқан кезеңдегі ақша жүйесі. Бұл кезең Меңгү-Темірдің билікке келуінен басталады.

2. XIV ғасыр. Үшінші кезең – XIV ғасырдың алғашқы онжылдығын қамтыған ақша реформалары кезеңі. Бұл уақыт Жошы Ұлысының бірнеше аймағында реформалардың қатар жүргізілуімен ерекшеленеді. Төртінші кезең – Жәнібек пен Бердібек хандардың саяси аренадан кетуімен байланысты, саяси тұрақсыздықтың күшею кезеңі. 760/1360 жж. Жошы Ұлысы үшін ауыр заман болды. Бесінші кезең – Тоқтамыс ханның билікке келуімен және одан кейінгі соғыстар салдарынан елдегі саяси-экономикалық жағдайдың әлсіреуімен сипатталады.

3. XV ғасыр. Алтыншы кезең – Шәдібек хан жүргізген ақша реформасымен байланысты кезең [5, с. 619; 626; 631].

П.Н. Петровтың хронологиялық жіктеулеріне сүйенсек, Сарайшықта тиын соғу ісі төртінші кезеңде басталған. Бұл кезең Жәнібек пен Бердібек хандардың биліктен кетуімен тұспа-тұс келіп, Жошы Ұлысы тарихындағы саяси тұрақсыздық пен ішкі тартыстардың күшейген уақытымен сипатталады. Осындай күрделі жағдайда Сарайшықта ақша соғу дәстүрінің жалғасуы қаланың экономикалық және әкімшілік маңызын айқындай түседі.

Мүрид хан атынан Сарайшықта соғылған тиындардың қала аумағынан салыстырмалы түрде көп табылуы XIV ғасырдың екінші жартысындағы саяси жағдаймен тікелей байланысты. Бұл кезеңде Жошы Ұлысында Еділ бойындағы Сарай билігі әлсіреп, Сарайшықтың рөлі артты. Мүрид хан билігі оның тиындарының Сарай әл-Жәдид, Гүлістан және басқа қалаларда соғылуымен айқындала түседі. Хан бір жылға жуық билік еткен. Сондықтан, оның қалыптарымен билігі аяқталған соң да тиындар соғылып тұрған.

775 хижра жылы Сарайшықта Болат-Қожа (Пулад-Хожда) есімімен тиындар соғылған. Ол турасында ғылымда пікірталастар кездеседі. Болад-Қожа тиындары 766 хижра жылы Гүлістан қаласында да соғылған. Жошы Ұлысының ақша сарайларында табылған осыған ұқсас тиындарды нумизматтар «Болат-Қожа», «Хайр-Болат», «Болат-Темір» деп оқыған. Ф.В. Ермолов, Р.Ю. Рева, Б.И. Леонов «О правителях третьей четверти XIV века с именем «Пулад». Монеты Пулад-Ходжи» атты мақаласында осы мәселеге жауап іздеген. Зерттеушілер «Хайр-Болат» Болат-Қожадан бөлек, басқа адам болса, онда бұл аттың астарында кім жасырынуы мүмкін екендігі туралы әртүрлі болжамдар ұсынады [6, с. 60].

«Сарайшық тиындары» атты еңбекте 764 хижра жылы соғылған тиындарда Қайыр-Болат хан (1362-1363 ж) есімі жазылған. Көмбеден 2 күміс тиын анықталған. Тиынның алдыңғы жағында *«as-sultan al-gadil / Hayir Bulat qan / hullida mulkuhu»* деген жазу сақталған. Аудармасы: «Сұлтан әділетті / Қайыр-Болат / оның билігі ұзақ болсын» делінген. Одан соң, Болат-Хожа хан (1364-1365 ж) атымен соғылған күміс тиын табылған. Бұл тиында да *«as-sultan al-gadil / Hayir Bulat qan / hullida mulkuhu»* деген жазу байқалады. Бұл тиынның айырмашылығы 767 хижра жылы Сарай әл-Жәдид қаласында соғылуында [2, 143 б.]. Осыған ұқсас мысалдар Жошы Ұлысының басқа да ақша сарайларында байқалады. Сарайшықта табылған тиындарда Қайыр – Болат хан деп берілсе, басқа нұсқаларда «Полат-Қожа» немесе «Алп-Қожа» атаулар кездеседі.

П.Н. Петров өз еңбегінде елдегі тұрақсыздық жылдары (1360 ж.) соғылған тиындарда біркелкі «хан» деген немесе «сұлтан» деген жазбалар кездесіп отырғанына назар аударған. Ол: «В Сыгнаке Мубарак-Ходжа с 768/1366-1367 года начал чеканить монету со своим именем и титулом «султан» (иногда встречается еще и титул «хан»)» - деп жазады [5, с. 630]. Негізінде, бұл кезеңде Жошы Ұлысында баршаға бірдей мойындалған хан болған жоқ. Мемлекеттің әртүрлі аумақтарында жоғарғы билікке үміткерлер өздерін хан деп жариялап жатты.

Х.М. Френ жоғарыда аталған Хайр-Болат, Болат-Қожа және Болат-Темір хандардың

әрқайсысын жеке тұлға ретінде қарастырған [7, с. 278]. Зерттеуші А.К. Марков та Эрмитаж музейіндегі каталогта үш есімді бөліп орналастырады [8, с. 468]. Ал П.С. Савельев Хайр-Болат, Болат-Қожа және Болат-Темір есімдерімен белгілі эмитенттерді мәні жағынан бір тұлға деп қарастырып, Болат-Темірді «дүрбелең кезеңнің ханы» деп атаған [9, с. 60]. S. Lane-Pool болса 1881 жылғы «Каталоге восточных монет Британского музея» жинағына «Болат хан» есімін енгізіп, аталған тиындарды бірге орналастырады [10, p. 156. №478-479]. А.Г. Гаев өзінің генетикалық зерттеулері нәтижесінде Болат-Хожа мен Хайр-Болат жеке дара тұлға деп көрсетіп, Хайр-Болат Мүрид ханнан кейін билікке келгенін көрсеткен [11, с. 50]. 1858 жылы П.С. Савельев Тетюш қазынасының құрамын зерттеу барысында Сарайшықта 775 хижра жылы соғылған тиынды анықтап, жариялайды. Ол эмитенттің есімін «Алп-Қожа» деп қана оқуға болатынын атап көрсетеді. Ең қызығы осы қалыппен сол жылы Ильбак хан есімімен де тиындар соғылған. Сондай-ақ, А.К. Марковтың каталогында да осы тиынды кездестіруге болады [6, с. 71]. Сарайшықта 775 хижра жылы соғылған тиындар Болат-Қожаның эмиссиясына жатады, ал оларды «Алп-Қожа» немесе «Құтлық-Қожа» деп қорыту біздіңше ертерек. Сонымен қатар, 764 хижра жылы Сарай әл-Жәдидте «Хайр-Болат» есімімен соғылған тиындарды кім шығарғаны туралы мәселе әлі де нақты шешімін тапқан жоқ. Бұл зерттеуді алдағы уақытта жаңа нумизматикалық жәдігерлер арқылы толықтырып қарастыру қажет.

Олжай-Темірге байланысты да толыққанды ақпарат жоқ. Р.Ю. Рева, А.О. Брагин «Нумизматические свидетельства правления Кунче-хана» атты мақаласында 768–769 хижра жылдары Сарай әл-Жәдидте, сондай-ақ 770 хижра жылы Сарайшықта тиын соқтырған Олжай-Темір хан есімі Құтлық-Темір немесе оның ұлы Темір болуы мүмкін деген пікірді келтіреді [12, с. 89]. 2023 жылы ортағасырлық Сарайшық қаласындағы №12 қазба орнында Олжай-Темірдің күміс тиыны табылды. Тиын 770 (1368) хижра жылында Сарайшықта соғылған [13, 263 б.]. Бұл жағдай Жошы Ұлысындағы «дүрбелең кезеңінде» билеушілердің есімдері әртүрлі нұсқада жазылып, бір тұлғаның әрқалай аталуын көрсетеді, әрі сол кезеңдегі ақша соғу ісінің күрделі сипатын тағы да айқындай түседі.

Тоқтамыс ханның жаугершілік соғыстары нәтижесінде ел ішінде тұрақсыздық, аштық пен ауру өрши түсті. Хан билікке келген соң ақша реформасын жасады. Тоқты хан реформасынан айырмашылығы Тоқтамыс өзіне дейінгі дирхемдерді айналыстан шығармады. Оның орнына оларды толықтырып отырды [5, с. 630]. Ол өз атынан Жошы Ұлысы қалалары Сарай, Сарай әл-Жәдид, Орда, Азақ, Қажы-Тархан, Сарайшық және Маджар қалаларында салмағы 1,42 гр келетін тиындарды айналымға қосты. Жалпы Тоқтамыс хан 13 қалада өз атынан тиындар басып шығарған [14, с. 57-59]. Сол себепті де Сарайшықта соғылған Тоқтамыс хан тиындары Еділ бойындағы қалалар мен олардың маңынан жиі кездеседі. Тоқтамыс хан билігі тұсында елде саяси тұрақсыздық орын алып, ұлыстарда ноғай әмірлерінің билігі нығая бастады. Мысалы, Едіге би хан тағына отырғызған Деруіш хан соғылымдары Сарайшық қаласында табылған. Ю.В. Зайончковскийдің «Данги джучидского хана Дервиша чекана Орду» атты мақаласында Х.М. Френ еңбектеріне сүйене отырып, Деруіш ханның Болгар, Сарайшық және Қажы-Тархан қалаларында соғылған теңгелерін сипаттайды. Ал А.К. Марков Эрмитаж музейі нумизматикалық коллекциясының каталогында Деруіш хан атынан Сарайшық, Бек-Базар (Бик-Базар) және Сарай қалаларында табылған соғылымдарды тіркеген [15, с. 135]. Сондай-ақ, Украинаның Винница облысындағы Гнивень қаласынан табылған көмбеден 2 дана күміс тиын анықталған. Тиын 782 хижра жылғы, Тоқтамыс хан соғылымы. Бірінің салмағы 0,77 гр (Р№223), болса екіншісінің салмағы 0,76 гр (Р№119). (2-сурет). Тиындардың сақталуы жақсы [16, с. 199-200]. Осылайша, әртүрлі зерттеушілердің деректері Деруіш хан тұсындағы теңге соғу орталықтарының географиясы кең болғанын және жекелеген қалалар бойынша атрибуция мәселесінде ғылыми пікірлердің әрқилы екенін көрсетеді.

Сурет 2. Деруіш хан соғылымы (Гулецкий, 2016)

Жалпы алғанда, хронологиялық тұрғыдан Мүрид, Олжай-Темір, Болат және Ильбак хандар тұсында соғылған тиындар Жәнібек қайтыс болуынан кейінгі Жошы Ұлысында басталған саяси тұрақсыздық кезеңімен сәйкес келеді. Бұл кезеңде орталық биліктің әлсіреуі және аймақтық әмірлер мен жергілікті билеушілердің ықпалының артуы байқалады, ал мұндай үдерістердің көрінісі нумизматикалық материалдардан айқын аңғарылады. Тиындардағы соғу орындарының көптүрлілігі, эпиграфикалық ерекшеліктер мен типологиялық айырмашылықтар биліктің бытыраңқыланғанын көрсететін маңызды дереккөз болып табылады. Ал Тоқтамыс пен Деруіш хандардың атынан Сарайшық қаласында соғылған тиындар Жошы Ұлысының күйреуі қарсаңындағы соңғы тарихи кезеңді сипаттайды.

2018 жылдан бастап Сарайшық қаласы аумағында археологиялық зерттеулер қайта жанданып, жүйелі сипат ала бастады. Соңғы жылдары нумизматикалық материалдар мақсатты түрде жинақталып, деректік қордың көлемі мен зерттеу ауқымы едәуір кеңейді.

2019 жылғы археологиялық зерттеулер барысында барлығы 140 дана тиын табылған. Оның ішінде 5 данасы шағын мыс көмбе құрамынан, 32 дана тиын жер бетінен жиналған, ал қалғандары жекелеген олжалар ретінде тіркелген. Аталған нумизматикалық материалдардың ішінде 6 тиын Сарайшық қаласында соғылған. Олардың төртеуі Мүрид хан атынан шығарылған тиындар болса, екі данасының эмитенті әзірге анықталмаған [17, с. 383]

2021 жылы Сарайшық қаласындағы №3 қазба орнында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде барлығы 42 дана күміс тиын анықталды. Аталған нумизматикалық материалдар Сарай, Сарай әл-Жәдид, Сарай әл-Махрус және Гүлістан қалаларында соғылған. Эмитенттік құрамы бойынша бұл тиындар Өзбек, Жәнібек және Тоқты хандардың билік кезеңіне жатады, олардың ішінде сандық тұрғыдан Жәнібек хан атынан шығарылған соғылымдар басым. Сонымен қатар, №3 қазба орнынан шыққан топырақ үйіндісін тексеру барысында қосымша 9 дана күміс тиын табылды. Бұл тиындар Сарай әл-Махрус, Сарай әл-Жәдид және Сарай қалаларында Тоқты, Өзбек және Жәнібек хандардың атынан соғылған. Бұдан бөлек, қазба жұмыстары барысында 2022 жылы Сарайшық қаласының №1 қазба орнынан 396 дана күміс тиыннан тұратын ірі көмбе анықталды. Көмбенің құрамына Тоқты хан, Өзбек хан, Жәнібек хан және Бердібек хан кезеңіне жататын соғылымдар енеді. Аталған тиындар Сарай әл-Жәдид, Хорезм және Гүлістан қалаларындағы ақша соғу орталықтарын көрсетті. Бұл кешенді нумизматикалық деректер Сарайшық қаласының Жошы Ұлысы дәуіріндегі экономикалық айналымға және өңіраралық сауда жүйесіне белсенді түрде қатысқанын айғақтайды [18, 850-853 б.].

2021 жылы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы 1861 жылғы А.Е. Алексеевтің топографиялық сызбасы негізінде «Хан моласы» нысанында зерттеу жүргізілді. Бұл қазбадан 28 дана тиын табылды [19, 23 б.].

«Хан моласындағы» қазба жұмыстары 2022 жылы Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті археологтарының жүргізуімен жалғасты. Нәтижесінде – 16 дана тиын табылды [20, 35-36 б.].

2023 жылы «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII–XVI ғғ.)» ғылыми бағдарламасы аясында №2 қазбада археологиялық жұмыстар жүргізіліп, нәтижесінде 45 дана тиын анықталды. Аталған нумизматикалық кешеннің құрамына 1 дирхем және 44 дана пұл кірді. Табылған тиындардың арасында Сарайшық қаласында соғылған 5 дана пұл бар. Ол Мүрид ханның 763 хижра жылымен мерзімделген соғылымдарына жатады [21, 49-71 б.].

2023 жылы «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы бойынша №3 қазбада зерттеу жұмыстары жүрді. Қазба барысында 52 тиын табылды. Олардың 1-і дирхем. 5 соғылым Сарайшықтікі екені анықталды. 4 тиын Мүрид ханның 763 хижра жылғы соғылымы, 1-і 780 хижра жылы соғылған Сарайшық соғылымы. Эмитент оқылмады [22, 51-68 б.].

2024 жылы №6 қазбадан 59 мыс тиын табылды. Тиындар арасында 1-і 763 хижра жылы Сарайшықта соғылған Мүрид хандікі [23, 37 б.]. Осы жылы №2 қазбадан 36 мыс тиын табылды. Олардың ішінде де 1-і 762 хижра жылы Сарайшықта соғылған Мүрид ханның тиыны. Ал №1 қазбадан жалпы саны 15 тиын табылды. Олардың арасында Сарайшық соғылымы кездеспеді.

2025 жылы №2 қазбадан 50-ге жуық тиын табылды. Олардың қазіргі кезге дейін 22-сі ғана тазаланды. №6 қазбадан 100-ге жуық тиын табылып, 59-ы ғана тазаланды. Төмендегі диаграммада 2018-2025 жылдары Сарайшықтан табылған тиындардың ақша сарайы бойынша (3-сурет) және тиындағы эмитент бойынша көрсеткіштері (4-сурет) көрсетілген.

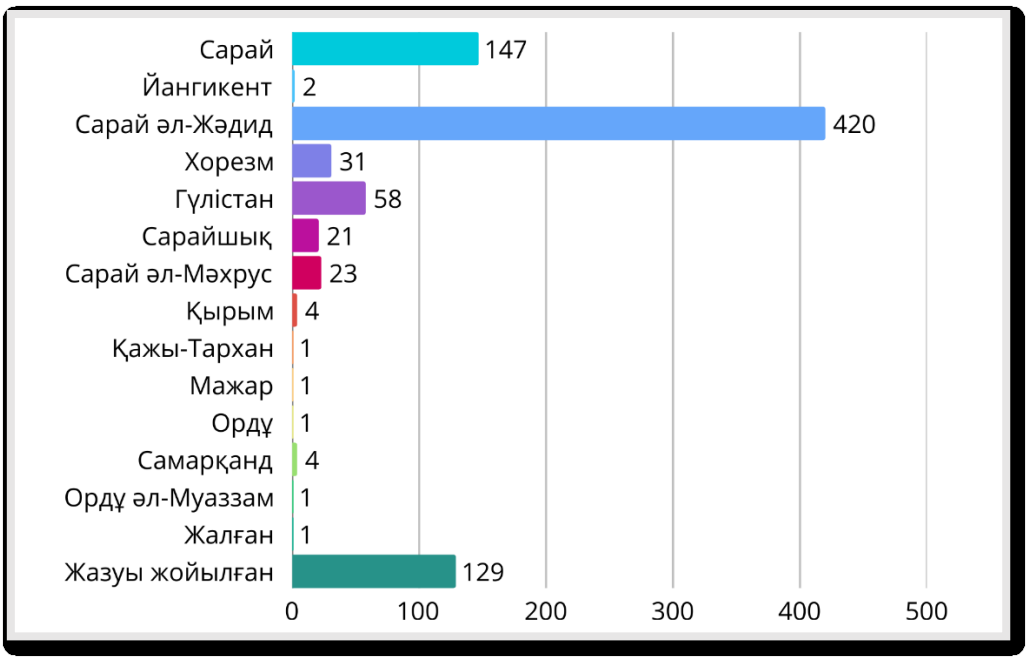

Сурет 3. 2018-2025 жж. ортағасырлық Сарайшық қаласы қазбасынан табылған тиындардың ақша сарайы бойынша жіктелуі. (Дайындаған: Ж. Байгалиев)

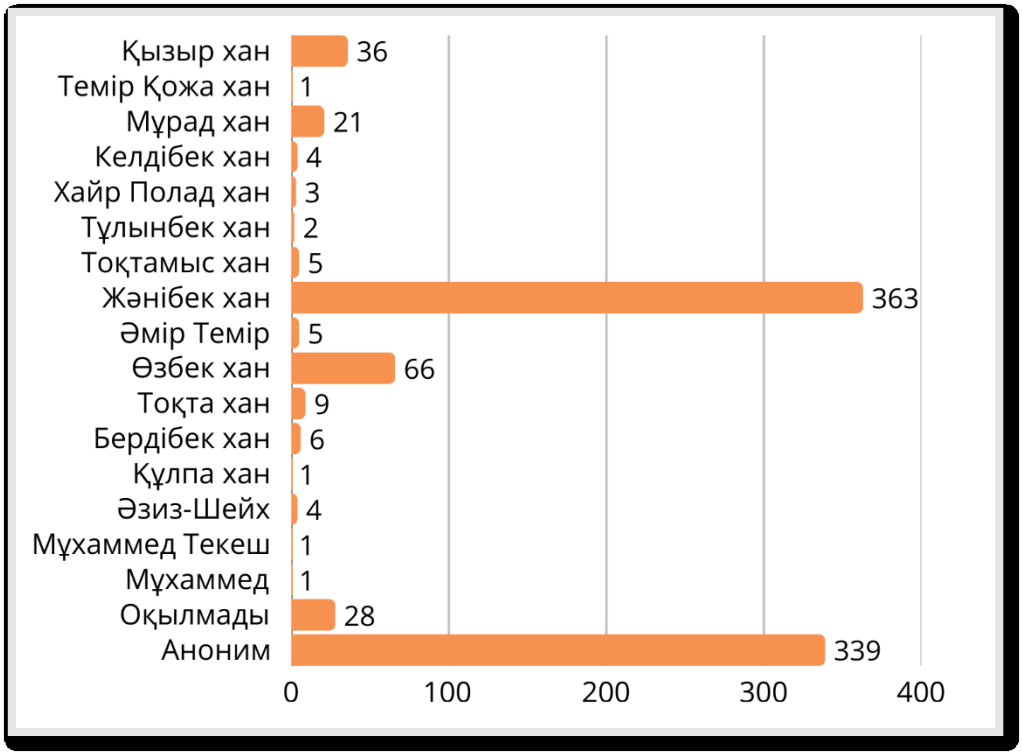

Сурет 4. 2018-2025 жж ортағасырлық Сарайшық қаласы қазбасынан табылған тиындардың эмитенттері бойынша жіктелуі. (Дайындаған: Ж. Байғалиев)

2018–2025 жылдар аралығында анықталған тиындардың басым бөлігі Сарай әл-Жәдид және Сарай қалаларында соғылған үлгілерге тиесілі. Аталған ақша белгілері жалпы олжаның 49,8 %-ын құрайды. Ал Гүлістан, Хорезм және Сарай әл-Махрус қалаларында соғылған тиындардың үлесі 13,3 % деңгейінде. Осы қатарда Сарайшық қаласының үлесі 2,5 %-ды құрайды, бұл XX ғасырдың 90-жылдарымен салыстырғанда айтарлықтай өсім бар екенін көрсетеді. Сонымен қатар, табылған тиындардың 15,3 %-ның атрибуциясын анықтау мүмкін болмады.

2018 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде жалпы саны шамамен 988 тиын анықталды. Олардың ішінде Сарайшықта соғылған тиындар ерекше орын алады. Атап айтқанда, XX ғасырдың 90-жылдарындағы археологиялық қазба жұмыстары барысында 10 дана тиын табылған. Zeno.ru дерекқорында Сарайшықта соғылған 60 дана тиын тіркелген. Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық орталық музейінің нумизматикалық каталогында 15 дана тиын сақтаулы. Ал 2018–2025 жылдар аралығындағы зерттеулер нәтижесінде 24 дана тиын анықталды. Сонымен қатар, Ұшқан керуен-сарайы аумағынан 1 данасы табылды. Осылайша, қазіргі таңда бізге белгілі Сарайшық соғылымдарының жалпы саны 110 дананы құрайды (5-сурет). Олардың ішінде: Мүрид хан соғылымы – 49 дана, Олжай Темір соғылымы – 8 дана, Ильбак хан соғылымы – 5 дана, Болат хан соғылымы – 4 дана, Тоқтамыс хан – 29 дана, Деруіш хан – 9 дана, аноним тиындар – 6 дана (6-сурет).

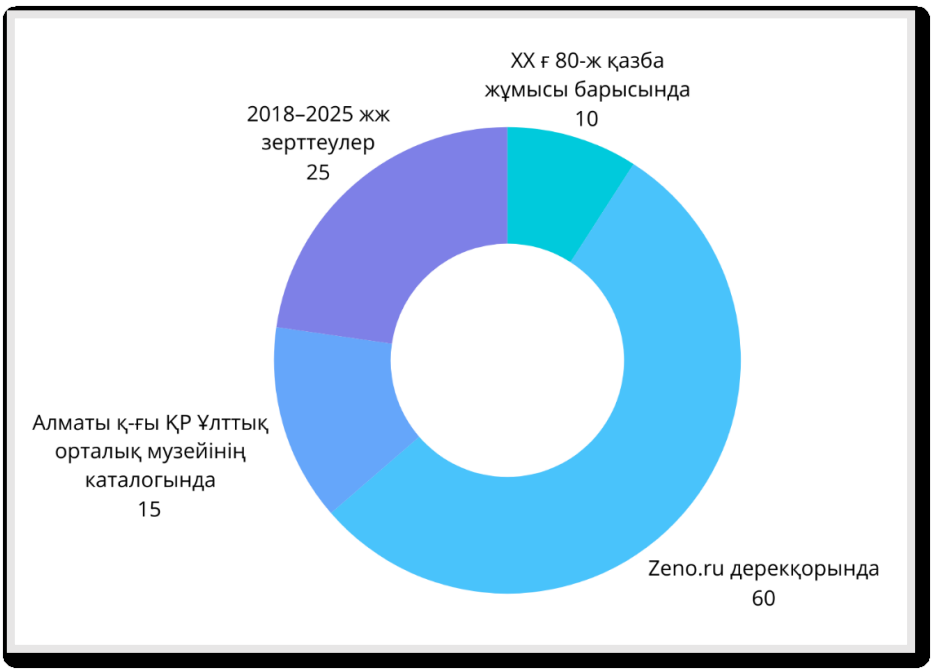

Сурет 5. Сарайшық соғылымдары орналасқан дереккөздер. (Дайындаған: Ж. Байғалиев)

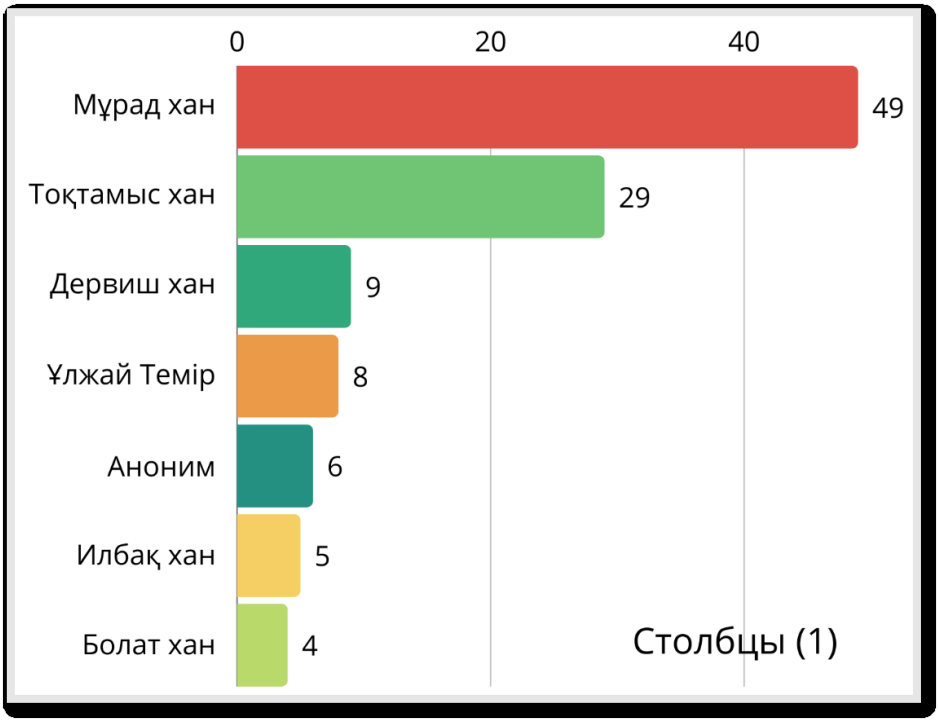

Сурет 6. Сарайшық соғылымдарындағы билеушілердің есімдері. (Дайындаған: Ж. Байғалиев)

Сарайшықта соғылған ақшаның таралу аймағы тек қаланың өз тарихи-археологиялық кешенімен шектелмейді. Археологиялық және нумизматикалық деректер олардың Жошы Ұлысы дәуіріндегі өзге де қалалар мен ескерткіштер аумағынан әр кезеңде табылып отырғанын көрсетеді. Г.А. Федоров-Давыдовтың «Клады джучидских монет» атты еңбегінде Жошы ұлысы аумағынан табылған ірі көлемдегі нумизматикалық көмбелерге қатысты жүйелі мәліметтер келтірілген. Аталған деректер Жошы Ұлысы дәуіріндегі ақша айналымының ауқымы мен аймақаралық сипатын айқындауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, көмбелер құрамында Сарайшықта соғылған тиындардың тіркелуі ерекше ғылыми маңызға ие. Зерттеуші

мәліметі бойынша, 1878 жылы Астрахан облысы Енотаев уезіне қарасты Селитренное ауылының батыс бөлігінде орналасқан мұнара құландысының маңынан 1210 дана күміс теңгеден тұратын ірі көмбе табылған. Аталған көмбедегі 1153 теңгенің мәтінін В.Г. Тизенгаузен оқып, ғылыми айналымға енгізген. Көмбе құрамында хижраның 782 жылы Сарайшық қаласында соғылған екі дана күміс тиын анықталды. Бұл олжадан іріктелген 283 дана тиын қазіргі күні Ресейдің Мемлекеттік Эрмитаж музейінің қорында сақтаулы. Сонымен қатар, 1888 жылы Саратов губерниясы аумағынан 431 дана күміс тиыннан тұратын тағы бір көмбе табылған. Аталған көмбедегі тиындар Жошы Ұлысы кезеңіндегі әртүрлі ақша сарайларында соғылған. Олардың қатарынан хижраның 782 жылы Сарайшықта соғылған 1 тиынның анықталуы Сарайшық ақша өнімдерінің кең аумаққа таралғанын көрсетеді. Аталған теңгенің эмитенті анықталмаған [24, с. 157].

Алдыңғы деректерді толықтыра түсетін тағы бір маңызды нумизматикалық кешен Нижний Новгород өңірімен байланысты. Атап айтқанда, 1848 жылы Нижнеломов уезі аумағындағы Карсаевка деревнясы маңында 630 дана күміс тиыннан тұратын көмбе табылған. Аталған өңір тарихи-географиялық тұрғыдан Сура, Цна және Мокша өзендері бойындағы Мордовия республикасына қарайтын жерлер, сондай-ақ Нижний Новгород облысының Еділ өзені шегіндегі аумағын қамтиды. Көмбеден табылған тиындардың 156 данасын белгілі нумизмат Х.М. Френ бөліп алып, арнайы зерттеген. Бұл материалдар бірқатар архивтік және баспа дерек-көздерінде тіркеліп, ғылыми айналымға енгізілген. Аталған көмбе құрамынан Сарайшықта соғылған теңгелердің кездесуіне қарап оның ақша өнімдерінің Еділ бойының жоғарғы ағысына дейін таралғанын көреміз. Сонымен қатар, Сарайшық соғылымдарының тағы бір тобы 1884 жылы Тамбов облысының Моршанск уезіне қарасты Волхонщина деревнясы аумағынан табылған 530 дана күміс тиыннан тұратын көмбе арасынан анықталды. Көмбедегі тиындардың 525 данасының мәтіні оқылып, атрибуциясын В.Г. Тизенгаузен анықтаған. Оның ішінде хижраның 782 жылы Сарайшықта соғылған 4 дана күміс тиын бар. Алайда көмбедегі күміс теңгелердің едәуір бөлігі, нақтырақ айтқанда 390 данасы қайта балқытуға тапсырылған екен. Қалған нумизматикалық материалдар Ресейдің Мемлекеттік Эрмитаж музейі қорына өткізіліпті [24, с. 160-161].

Сарайшық соғылымдарының таралу аумағын айғақтайтын деректер қатарын 1884 жылы Крапивна уезіне қарасты Казачья станицасынан анықталған нумизматикалық олжа толықтырады. Аталған көмбе аңыздық жануар бейнесі салынған бұйым мен күміс тиындар сақталған қыш құмыра болған. Құмыра ішінен барлығы 191 дана күміс тиын анықталған. Көмбедегі нумизматикалық материалдар арасынан Сарайшықта соғылған тиын да кездескен. Алайда бұл күміс тиынның бетінде соғылған жылы, ақша сарайы немесе эмитенті көрсетілмегендіктен, оның нақты атрибуциясы шектеулі күйде қалып отыр. Сонымен қатар, 1888 жылы шағын көлемдегі күміс тиындар көмбесі анықталғаны бізге белгілі. Өкінішке қарай, көмбенің нақты табылған орны белгісіз. Аталған көмбеден барлығы 4 дана тиын сақталғанымен, олардың атрибуциясы ғылыми тұрғыдан маңызды дерек береді. Сақталған тиындарішінде хижраның 787 жылы Сарай әл-Жәдидте, 790 жылы Ордуда және 782 жылы Сарайшықта соғылған тиындары тіркелген [24, с. 166].

1890 жылы Тула уезінің Китаевка станицасы маңынан салмағы 24 кг болатын тиындар мен құйма көмбе табылды. Тиындардың 1714 данасын В.Г. Тизенгаузен оқыды. Тиындар арасында Жошы Ұлысындағы барлық ақша сарайларының атауы кездеседі. Олардың қатарында хижраның 782 жылы Сарайшықта соғылған тиын да бар [24, С. 174].

Ортағасырлық Биляр қаласында әр жылдарда жүргізілген қазба жұмыстары барысында Сарайшықта соғылған 1 дана тиын кездескен. Тиын 782 хижра жылы Тоқтамыс хан атымен соғылған [25, с. 198]. Сондай-ақ, Г.А. Федоров-Давыдов «Клады джучидских монет» атты мақаласының жалғасы ретінде жазылған «Находки джучидских монет» атты мақаласында Сарайшықта хижраның 782 жылы соғылған тиынды атап өтеді. Ол 1954 жылы Камышин ауданы, Буерачный елді мекені аумағынан табылған күміс тиындар көмбесі арасынан анықталды. Тиындарды С.А. Янина қайта оқыған [25, с. 216].

Ортағасырлық Сарайшық қаласының нумизматикалық мұрасын зерттеу барысында Сарайшық соғылымдарының таралу географиясына қатысты өзіндік заңдылықтар айқындалып отыр. Ташкент қаласындағы Ә.Науаи атындағы Өзбекстан Ұлттық кітапханасының қорларындағы материалдарды зерделеу нәтижесінде, Сарайшық тиындарының қазіргі Өзбекстан мен Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі ескерткіштерден кездеспеуі ғылыми тұрғыдан маңызды мәселе болып табылады. Мысалы, О. Рахматоллаева, Ж. Саломовтың «Нумизматика» атты еңбегінде Өзбекстан аумағындағы ерте кезеңдегі соғылған тиындар сипатталады [26, 16-20 б.]. Ал Т. Эрназарова, Б. Кочневтың «Тангалар утмиш даракчилари» атты шағын трактатында Хорезмшахтар, Шағатай ұлысы және Ақсақ Темір соғылымдары беріледі. Сондай-ақ, осы аймақтағы негізгі ақша сарайлары ретінде Самарқанд, Бұхара, Хожент, Алмалық, Кенжде (Шымкент ауданы), Ташкент, Тараз, Отырар және т.б. қалалар көрсетіледі [27, 26-27 б.].

Жинақталған нумизматикалық материалдар Сарайшықта соғылған тиындардың Жошы Ұлысы мемлекетінің кең байтақ өңіріне таралғанын айқын дәлелдейді. Көмбелердің Еділ бойы маңындағы ортағасырлық қалалардан табылуы Сарайшықтың XIV ғасырдың екінші жартысында, әсіресе 782 хижра жылы Жошы Ұлысының маңызды ақша соғу, сауда және экономикалық орталықтарының бірі болғанын көрсетеді. 782 хижра жылы соғылған тиындар Тоқтамыс хан соғылымы болса керек. Көмбелерден табылған ол тиындардың саны – 13 дана. Тоқтамыс хан тұсында жүзеге асырылған ақша реформасы Жошы Ұлысы аумағында бірыңғай және орталықтандырылған ақша айналымын қалыптастыруға бағытталды. Осы реформаның аясында хан өз атынан кемінде 13 қалада ақша соқтырғаны белгілі. Аталған қалалар қатарында Сарайшықтың болуы оның тек өңірлік маңызы бар қала емес, Жошы Ұлысы деңгейіндегі жалпыұлттық ақша айналымына тікелей тартылған ірі ақша сарайларының бірі болғанын айғақтайды. Әсіресе, 782 хижра жылы соғылған Сарайшық тиындарының Сарайшық, Ұшқан және Еділ бойы қалалары, Саратов және Волгоград, Орталық Ресей, Мордовия, Тамбов, Тула, Татарстанның Тетюш, Биляр аймақтарынан табылған көмбелерден анықталуы қаланың халықаралық және аймақаралық сауда байланыстарының кең болғанын көрсетеді (7-сурет).

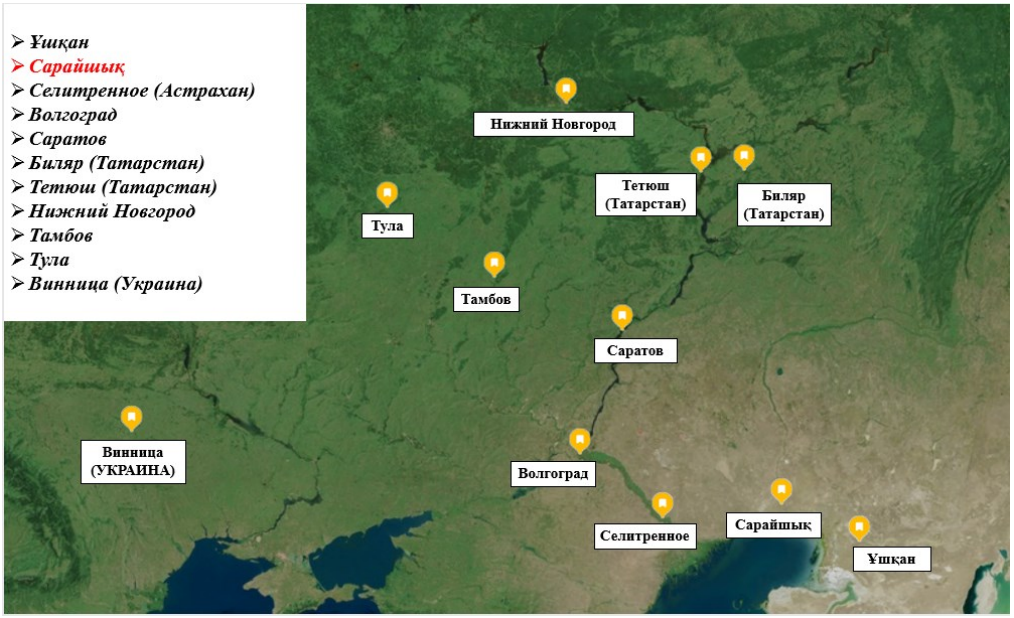

Сурет 7. Сарайшық соғылымдары табылған аймақтар картасы. (Дайындаған: Ж. Байгалиев)

2018 жылдан бергі зерттеулердің нумизматикалық материалдары Сарайшықта ақша соғу ісінің хронологиясын нақтылай түсті. Соңғы табылған тиындар арасында негізінен Мүрид хан соғылымдарының кездесуі оның билік кезеңінде Сарайшықтың аймақтық ақша сарайы ретіндегі қызметі ерекше болғанын көрсетеді.

Қорытынды. Зерттеу барысында Сарайшық қаласында соғылған тиындар кешені нумизматикалық, археологиялық және деректанулық тұрғыдан жан-жақты талданды. Жинақталған мәліметтер Сарайшықтың Жошы Ұлысы дәуірінде маңызды ақша соғу, сауда және әкімшілік орталығы болғанын айқындайды. Қазіргі таңда белгілі деректер бойынша Сарайшық қазбасы, Ушқан және ZENO.RU сайттарындағы Сарайшықта соғылған тиындардың саны 110 дана. Ал Еділ бойы қалалары, қазірге Ресей, Украина аумақтарындағы көмбелерден тағы 13 дана тиын табылды. Нәтижесінде Сарайшықта соғылған тиындардың жалпы саны – 123 дананы құрайды. Бұл көрсеткіш XX ғасырдың 90-жылдарына қарағанда елеулі өсімді байқатады.

Сарайшық тиындарының таралу аймағы Қазақстан, Ресей және Украина аумақтарын қамтып, негізінен Еділ–Жайық аралығында шоғырланғанын көрсетеді. Мұндай таралу географиясы қаланың аймақаралық және халықаралық сауда байланыстарының дамығанын экономикалық айналым жүйесіне белсенді қатысқанын дәлелдейді.

Тиындарда бейнеленген хандардың (Мүрид, Олжай-Темір, Болат хан, Ильбак, Тоқтамыс, Деруіш) есімдері Сарайшықта ақша соғу ісінің Жошы Ұлысындағы саяси тұрақсыздық кезеңімен тұспа-тұс келгенін көрсетіп отыр. Бұл жағдай орталық биліктің әлсіреуі кезінде Сарайшықтың рөлі артып, дербес ақша сарайы ретінде қызмет атқарғанын, саяси үдерістердің ықпалында болғанын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, нумизматикалық деректер Сарайшықтың Алтын Орданың экономикалық және саяси жүйесінде елеулі орын алғанын, ал оның ақша өнімдерінің кең аумаққа таралуы Еуразия кеңістігіндегі стратегиялық маңызын жоғары болғанын дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері болашақта Сарайшық нумизматикасын кешенді түрде қарастыруға және Жошы Ұлысының ақша айналымы тарихын тереңірек зерделеуге негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Пачкалов А.В. Нумизматическое путешествие по Нижней Волге / А.В. Пачкалов. – Волгоград: Издатель, 2019. – 232 с.

2 Сарайшық тиындары / З. Самашев, Р. Бурнашева, Н. Базылхан, В. Плахов. Алматы, 2006. – 184 б.

3 ZENO.RU – Oriental Coins Database - шығыс нумизматикасына арналған ірі онлайн дерекқор. Пайдалынған уақыты: 11.01.2026

Сайт: https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1748

4 Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы шығыс монеталары. 2-том. Иллюстрацияланған ғылыми каталог (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде). Алматы: «Интеллсервис» баспасы, 2020. – 420 б.

5 Петров П.Н. Деньги и денежная политика Джучидов в XIII – XV вв. / Золотоя Орда в мировой истории. Коллективная монография. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – 968 с. + 28 с. цв. Вкл.

6 Ермолов Ф.В., Рева Р.Ю., Леонов Б.И. О правителях третьей четверти XIV века с именем «Пулад». Монеты Пулад-Ходжи. / Сибирский сборник : сборник научных статей / под ред. З. А. Тычинских. – Вып. 6. – Тобольск : Тобольская типография, 2021. – 234 с. 26 : ил.

7 Френ Х.М. Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды с монетами разных иных мухаммеданских династий. -СПб.: Императорская Академия наук, 1832. -112 с.

8 Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. -СПб.: Типолитография Н. Зейферт, 1896. -879 с.

9 Савельев П.С. Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелаиридов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Токтамыша // Записки Восточного Отделения Императорского Археологического Общества. Т. XII. Выпуск 1. СПб., 1857. С. 180.

10 LanePool S. Catalogue of Oriental coins in British Museum. Vol. VI. Coins of Mongols. London: Printed by order of the trustees, 1881. -384 p.

11 Гаев А.Г. Генеалогия и хронология Джучидов. К выяснению родословия нумизматически зафиксированных правителей Улуса Джучи // Древности Поволжья и других регионов. Сборник статей. Вып. IV. Нумизматический сборник. Том. 3. Нижний Новгород: «Регион», 2002. С.55.

12 Рева Р.Ю., Брагин А. Нумизматические свидетельства правлени Кунче-хана. / Нумизматика Золотой Орды № 6. Казань, 2016. С. 87-94, 157.

13 Мұқтар Ә., Ахметова У., Петров П., Тұраруұлы А., Жұмабаев А. Ортағасырлық Сарайшық: тарихи деректері, археологиясы, нумизматикасы, картографиясы. Ұжымдық монография. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2024. – 368 бет.

14 Валеев Р.М. Основные закономерности и особенности монетного обращения Среднего Поволжья и Приуралья в золотоордынский период (XIII – начало XV вв.). / Нумизматика Золотой Орды. Сборник научных статей. Выпуск 1. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2011. – 198 с. 50-64 с.

15 Зайончковский Ю.В. «Данги джучидского хана Дервиша чекана Орду / Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Вып. 2. М.: 2016. — 364 с., илл.

16 Гулецкий Д.В., Зайончковский Ю.В. Гниваньский клад начала 2-й четверти XV века. / Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Вып. 2. М.: 2016. - 364 с., илл.163-207 с.

17 Петров П.Н., Муктар А.К., Биккиняев А.К., Жумабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. Ч. I // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. 2022. № 14. 382–404.

18 Петров П.Н., Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. клады. ч. II // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. 2022. № 14. 845-860.*

19 Ортағасырлық Сарайшық қаласы аумағындағы «Хан моласы» нысанының археологиялық зерттеу жұмыстарының ғылыми есебі. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы». Сарайшық. 2021. – 49 б.

20 «Алтынордалық Сарайшық қаласы цитаделін қалпына келтіру бойынша археологиялық жұмыстар (XIII-XVI ғғ.)» ғылыми-зерттеу жұмысының есебі. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КЕАҚ. Атырау. 2023. – 98 б.

21 «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII - XVI ғғ.)» бағдарламасы бойынша ортағасырлық Сарайшық ескерткішіндегі археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК. Сарайшық. 2023. – 71 б.

22 «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы бойынша ортағасырлық Сарайшық ескерткішіндегі археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы». Сарайшық. 2023. – 68 б.

23 «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасы бойынша ортағасырлық Сарайшық ескерткішіндегі №6 қазбаның ғылыми есебі. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы». Сарайшық. 2024. – 60 б.

24 Федеров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет / Нумизматика и эпиграфика. Издательство «Наука», М. 1960. Том 1. 291 с.

25 Федеров-Давыдов Г.А. Находки джучидских монет / Нумизматика и эпиграфика. Издательство «Наука», М. 1963. Том 4. 261 с. 165-221 с.

26 Нумизматика [Матн] = Методик қўлланма : Тарих / О.Раҳматуллаева, Ж.Саломов; А.Мадраимов. – Тошкент: ТДПУ, 2012. – 127 б.

27 Т. Эрназарова, Б. Кочнев. Тангалар ўтмиш даракчилари, Тошкент, Узбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1977 йил, 36 бет, 9 та расм.

References:

1 Pachkalov A.V. Numizmaticheskoe puteshestvie po Nizhnej Volge / A.V. Pachkalov. – Volgograd: Izdatel, 2019. – 232 s. [in Russian]

2 Saraıshyq tıyndary / Z. Samashev, R. Býrnasheva, N. Bazylhan, V. Plahov. Almaty, 2006. – 184 b. [in Kazakh]

3 ZENO.RU – Oriental Coins Database - shyǵys nýmızmatıkasyna arnalǵan iri onlaın derekqor. Paıdalynǵan ýaqyty: 11.01.2026 Saıt: https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1748

4 Qazaqstan Respýblıkasy Memlekettik ortalyq mýzeıi qoryndaǵy shyǵys monetalary. 2-tom. Illıýstratsıualanǵan ǵylymı katalog (qazaq, orys jáne aǵylshyn tilderinde). Almaty: «Intellservıs» baspasy, 2020. – 420 b. [in Kazakh]

5 Petrov P.N. Dengi i denezhnaya politika Dzhuchidov v XIII – XV vv. / Zolotoya Orda v mirovoj istorii. Kollektivnaya monografiya. – Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2016. – 968 s. + 28 s. cv. Vkl. [in Russian]

6 Ermolov F.V., Reva R.Yu., Leonov B.I. O pravitelyah tretej chetverti XIV veka s imenem «Pulad». Monety Pulad-Hodzhi. / Sibirskij sbornik : sbornik nauchnyh statej / pod red. Z. A. Tychinskih. – Vyp. 6. – Tobolsk : Tobolskaya tipografiya, 2021. – 234 s. 26 : il. [in Russian]

7 Fren H.M. Monety hanov Ulusa Dzhuchieva ili Zolotoj Ordy s monetami raznyh inyh muhammedanskih dinastij. -SPb.: Imperatorskaya Akademiya nauk, 1832. -112 s. [in Russian]

8 Markov A.K. Inventarnyj katalog musulmanskih monet Imperatorskogo Ermitazha. -SPb.: Tipolitografiya N. Zejfert, 1896. -879 s. [in Russian]

9 Savelev P.S. Monety Dzhuchidov, Dzhagataidov, Dzhelairidov i drugie, obrashavshiesya v Zolotoj Orde v epohu Toktamysha // Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Arheologicheskogo Obshestva. T. XII. Vypusk 1. SPb., 1857. S. 180. [in Russian]

10 LanePool S. Catalogue of Oriental coins in British Museum. Vol. VI. Coins of Mongols. London: Printed by order of the trustees, 1881. -384 p. [in English]

11 Gaev A.G. Genealogiya i hronologiya Dzhuchidov. K vyyasneniyu rodosloviya numizmaticheski zafiksirovannyh pravitelej Ulusa Dzhuchi // Drevnosti Povolzhya i drugih regionov. Sbornik statej. Vyp. IV. Numizmaticheskij sbornik. Tom. 3. Nizhnij Novgorod: «Region», 2002. S.55. [in Russian]

12 Reva R.Yu., Bragin A. Numizmaticheskie svidetelstva pravleni Kunche-hana. / Numizmatika Zolotoj Ordy № 6. Kazan, 2016. S. 87-94, 157. [in Russian]

13 Muqtar Á., Ahmetova Ý., Petrov P., Turaruly A., Jumabaev A. Ortaǵasyrlyq Saraıshyq: tarıhı derekteri, arheologıuasy, nýmızmatıkasy, kartografıuasy. Ujymdyq monografıa. – Almaty: «Qazaq tili» baspasy, 2024. – 368 bet. [in Kazakh]

14 Valeev R.M. Osnovnye zakonomernosti i osobennosti monetnogo obrasheniya Srednego Povolzhya i Priuralya v zolotoordynskij period (XIII – nachalo XV vv.). / Numizmatika Zolotoj Ordy. Sbornik nauchnyh statej. Vypusk 1. – Kazan: OOO «Foliant», Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN RT, 2011. – 198 s. 50-64 s. [in Russian]

15 Zajonchkovskij Yu.V. «Dangi dzhuchidskogo hana Dervisha chekana Ordu / Rus, Litva, Orda v pamyatnikah numizmatiki i sfragistiki. Vyp. 2. M.: 2016. — 364 s., ill. [in Russian]

16 Guleckij D.V., Zajonchkovskij Yu.V. Gnivanskij klad nachala 2-j chetverti HV veka. / Rus, Litva, Orda v pamyatnikah numizmatiki i sfragistiki. Vyp. 2. M.: 2016. — 364 s., ill.163-207 s. [in Russian]

17 Petrov P.N., Muktar A.K., Bikkinyaev A.K., Zhumabaev A.Zh. Numizmaticheskie nahodki v srednevekovom gorode Sarajchuk po rezultatam arheologicheskih issledovanij. Ch. I // Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomorya. 2022. № 14. 382–404. [in Russian]

18 Petrov P.N., Ahmetova U.T., Zhumabaev A.Zh. Numizmaticheskie nahodki v srednevekovom gorode Sarajchuk po rezultatam arheologicheskih issledovanij. klady. ch. II // Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomorya. 2022. № 14. 845-860. [in Russian]*

19 Ortaǵasyrlyq Saraıshyq qalasy aýmaǵyndaǵy «Han molasy» nysanynyń arheologualyq zertteý jumystarynyń ǵylymı esebi. «Saraıshyq» memlekettik tarıhı-mádenı mýzeı-qoryǵy». Saraıshyq. 2021. – 49 b. [in Kazakh]

20 «Altynordalyq Saraıshyq qalasy tsıtadelin qalpyna keltirý boıynsha arheologıualyq jumystar (XIII-XVI ǵǵ.)» ǵylymı-zertteý jumysynyń esebi. H. Dosmuhamedov atyndaǵy Atyraý ýnıversıteti KEAQ. Atyraý. 2023. – 98 b. [in Kazakh]

21 «Astanalyq Saraıshyq qalasy Joshy Ulysynyń tarıhı-mádenı mura kontekstisinde (XIII - XVI ǵǵ.)» baǵdarlamasy boıynsha ortaǵasyrlyq Saraıshyq eskertkishindegi arheologıualyq qazba jumysynyń ǵylymı esebi. «Saraıshyq» memlekettik tarıhı-mádenı mýzeı-qorýǵy» RMQK. Saraıshyq. 2023. – 71 b. [in Kazakh]

22 «Qazaqstannyń batys óńirindegi altynordalyq qalalar, kóne kerýen joldary jáne kerýen-saraılar: pánaralyq zertteýler (XIII-XV ǵǵ.)» baǵdarlamasy boıynsha ortaǵasyrlyq Saraıshyq eskertkishindegi arheologıualyq qazba jumysynyń ǵylymı esebi. «Saraıshyq» memlekettik tarıhı-mádenı mýzeı-qorýǵy». Saraıshyq. 2023. – 68 b. [in Kazakh]

23 «Altynordalyq Saraıshyq, Ushqan, Aysaı, Qaraǵaıly eskertkishteri tarıhı-mádenı mura kontekstisinde (XIII-XV ǵǵ.)» baǵdarlamasy boıynsha ortaǵasyrlyq Saraıshyq eskertkishindegi №6 qazbanyń ǵylymı esebi. «Saraıshyq» memlekettik tarıhı-mádenı mýzeı-qorýǵy». Saraıshyq. 2024. – 60 b. [in Kazakh]

24 Federov-Davydov G.A. Klady dzhuchidskih monet / Numizmatika i epigrafika. Izdatelstvo «Nauka», M. 1960. Tom 1. 291 s. [in Russian]

25 Federov-Davydov G.A. Nahodki dzhuchidskih monet / Numizmatika i epigrafika. Izdatelstvo «Nauka», M. 1963. Tom 4. 261 s. 165-221 s. [in Russian]

26 Numizmatika [Matn] = Metodik qўllanma : Tarih / O.Raxmatullaeva, Zh.Salomov ; A.Madraimov. – Toshkent: TDPU, 2012. – 127 b. [in Russian]

27 T. Ernazarova, B. Kochnev. Tangalar o‘tmish darakchilari, Toshkent, Uzbekiston SSR «Fan» nashriyoti, 1977 yil, 36 bet, 9 ta rasm. [in Uzbek].

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ҒТАХР/МРНТИ/IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/UDS 94(574)
https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.026

Г.Б. Избасарова[1], Д.Ш. Агатаева[2]*

https://orcid.org/0000-0002-4123-7501
[1]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті тарих кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ақтөбе, Қазақстан, izbassarovagulbanu@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-5541-758X

[2]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті магистранты, Ақтөбе, Қазақстан, agataeva0811@gmail.com

ТАРИХИ КАРТАНЫ ДЕРЕК РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ЗАМАН КЕЗЕҢІ МЫСАЛЫНДАҒЫ КЕҢІСТІКТІ ТАЛДАУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада тарихи карталар жаңа заман дәуірінде қазақ жерлерінің аймағын зерттеу көзі ретінде қарастырылады. Олардың саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени процестерді қайта құру үшін ақпараттық әлеуеті негізделеді. Жұмыс Дж. Б. Харлидің деконструктивизм теориясына, Г. Н. Ксенжиктің тарихи-географиялық зерттеулеріне, сондай-ақ қазақ қоғамының ерекшеліктерін ескеретін А. Сейдімбектың «ауызша тарих» және Г.Б. Избасарованың «менталдық карта» тұжырымдамаларына сүйенеді.

Зерттеу тарихи принциптер мен объективтілік негізінде жүргізіледі. Мақалада Ресей империясының карталарында қазақ жерлерінің орналасуы сипатталады, ал осы карталардың мазмұны Қазақстанның жаңа тарихы бойынша дереккөз ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде карталарды зерттеудің арнайы әдістері ұсынылды. Жаңа дәуір карталарының 13-і бойынша историографиялық талдау жүргізілді, ол барысында олардың тарихи-деректік әлеуеті анықталды. Олардың арасында Ресей Империясының Әскери-топографиялық депосы жасап шығарған «Қырғыз далалары картасы» (1850 ж.) және Джон Таллис басып шығарған «Тәуелсіз Татария» картасы (1851 ж.) бар. Сонымен қатар, 1824 жылғы реформаның барысында Кіші жүз аумағын үш әкімшілік бөлікке бөлуді картографиялық түрде көрсету талданды. Мақалада 1824 жылғы реформаға сәйкес Кіші жүздің әкімшілік шекаралары, сұлтан-билердің орналасуы және карталардың өзгеру динамикасы қарастырылды.

Мақалада ГИС (GIS) технологиялары электрондық карталардағы «жасырын» ақпаратты анықтау және шекаралардың өзгеру динамикасын модельдеу құралы ретінде негізделген.

Зерттеудің мақсаты – қазақ жерлерінің жаңа заман дәуіріндегі (XVIII ғасырдың ортасы — XIX ғасырдың ортасы) территориясын бейнелеген тарихи карталарды зерттеу әдістерін дәлелдеу, сондай-ақ карталардың деректанулық аспектісін ашу. Мақала тарихшыларға және картографиялық мәліметтерді зерттейтін мамандарға арналған.

Кілтті сөздер: тарихи картография, карталар, кеңістікті талдау, әдістеме, жаңа заман, Қазақстан тарихы, Дж.Б. Харли, Г.Н. Ксенжик, А. Сейдімбек, Г.Б. Избасарова, ГАЖ.

Алғыс: *Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен «XVIII–XIX ғғ. Орал-Ембі өзендері аралығындағы қазақтардың кеңістіктің көшпелі менталдық картасы мен этнотерриториялық шекарасы» тақырыбындағы гранттық жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі AP26197703).*

*Г.Б. Избасарова[1] *, Д.Ш. Агатаева[2]*

https://orcid.org/0000-0002-4123-7501
[1] заведующий кафедрой истории Актюбинского регионального университета им. К.Жубанова, доктор исторических наук, профессор, Актюбинский, Казахстан, izbassarovagulbanu@gmail.com

https://orcid.org/0009-0008-5541-758X
[2]магистрант Актюбинского регионального университета им. Жубанова, Актобе, Казахстан, agataeva0811@gmail.com

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ КАРТЫ КАК ИСТОЧНИКА: ВОЗМОЖНОСТИ АНАЛИЗА ПРОСТРАНСТВА НА ПРИМЕРЕ ЭПОХИ НОВОГО ВРЕМЕНИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются исторические карты как источники изучения территории казахских земель в эпоху Нового времени. Обосновывается их информационный потенциал для реконструкции политических, социально-экономических и культурных процессов. Работа опирается на теорию деконструктивизма Дж.Б. Харли, историко-географические исследования Г.Н. Ксенжика, а также учитывающие специфические особенности казахского общества концепции «устной истории» А. Сейдимбека и «ментальной карты» Г.Б. Избасаровой.

Исследование основано на принципах историзма и объективности. В статье описано расположение казахских земель на картах Российской империи, а содержания этих карт рассматриваются как источники по новой истории Казахстана.

В результате исследования предложены специфические методы изучения карт. Был проведен историографический анализ 13 карт эпохи Нового времени, в ходе которого был выявлен их историко-информационный потенциал. Среди них имеются «Карта киргизских степей», составленная Военно-топографическим депо Российской империи (1850 г.), карта «Независимая Татария», напечатанная Джоном Таллисом (1851 г.). Кроме того, было проанализировано картографическое отображение раздела территории Младшего жуза на три административные части в ходе реформы 1824 года. В статье изучены возникшие по реформе 1824 г. административные границы Младшего жуза, расположение ставок султанов-правителей, динамика изменений карт.

В статье ГИС (GIS) технологии обоснованы как инструмент для выявления «скрытой» информации в электронных картах и моделирования динамики изменения границ.

Цель исследования — обоснование методов изучения исторических карт на которых изображена территория казахских земель в период нового времени (середина XVIII – середина XIX вв.), как источника, а также раскрытие источниковедческого аспекта карт. Статья предназначена для историков и специалистов, занимающихся исследованием картографических данных.

Ключевые слова: историческая картография, карты, анализ пространства, методология, новое время, история Казахстана, Дж. Б. Харли, Г. Н. Ксенжик, А. Сейдимбек, Г. Б. Избасарова, ГИС.

Благодарность:*Статья выполнена в рамках реализации грантового проекта ИРН AP26197703 "Кочевая ментальная карта пространства и этнотерриториальная граница казахов Урало-Эмбинского междуречья в XVIII–XIX вв.," финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан*

G.B. Izbassarova[1]*, *D. Sh. Agataeva*[2]

[1] *Head of the Department of history of K. Zhubanov Aktobe Regional University, doctor of historical sciences, professor, Aktobe, Kazakhstan, izbassarovagulbanu@gmail.com https://orcid.org/0000-0002-4123-7501*

[2]*Master's student of K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, agataeva0811@gmail.com https://orcid.org/0009-0008-5541-758X*

METHODS OF HISTORICAL MAP RESEARCH AS A SOURCE: POSSIBILITIES OF SPACE ANALYSIS USING THE EXAMPLE OF THE MODERN PERIOD IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article looks at historical maps as sources for studying the territory of Kazakh lands during the Modern Era. It explains their informational value for reconstructing political, socio-economic, and cultural processes. The work draws on J. B. Harley's deconstructivist theory, G. N. Ksenzhik's historical-geographical research, as well as concepts that consider the specific features of Kazakh society, like A.Seidimbek's "oral history" and G. B. Izbasarova's "mental map."

The study is based on the principles of historicism and objectivity. The article describes the location of Kazakh lands on the maps of the Russian Empire, and the content of these maps is considered as a source for the modern history of Kazakhstan. As a result of the research, specific methods for studying maps were suggested. A historiographical analysis of 13 maps from the Modern Era was carried out, revealing their historical and informational potential. Among them are the "Map of the Kyrgyz Steppes," created by the Military Topographic Depot of the Russian Empire (1850), and the map "Independent Tataria," published by John Tallis (1851). In addition, the cartographic representation of the division of the Lesser Zhuz territory into three administrative parts during the 1824 reform was analyzed. The article examines the administrative boundaries of the Lesser Zhuz established by the 1824 reform, the locations of the sultan-rulers' headquarters, and the dynamics of map changes.

The article emphasizes GIS technologies as a tool for uncovering "hidden" information in electronic maps and modeling the dynamics of boundary changes.

The goal of the study is to justify methods for studying historical maps depicting the territory of the Kazakh lands in the modern period (mid-18th to mid-19th centuries) as a source, as well as to reveal the source-critical aspects of the maps. The article is intended for historians and specialists working with cartographic data.

Keywords: historical cartography, maps, spatial analysis, methodology, modern period, history of Kazakhstan, J. B. Harley, G. N. Ksenzhik, A. Seidimbek, G. B. Izbassarova, GIS.

Acknowledgements. *The article was prepared as part of the implementation of the grant project IRN AP26197703 "The nomadic mental map of space and ethnoterritorial border of the Kazakhs of the Ural–Emba interfluve in the 18th–19th centuries", funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.*

Кіріспе. Тарихи карталар тарих ғылым саласында ұзақ уақыт бойы тек көрнекілік ретінде, яғни иллюстрациялық материал ретінде қарастырылып келді. Оған тек сурет ретінде қарау картада жинақталған кеңістік, тарихи, топонимикалық, этнографиялық секілді ақпараттардың деректік бейнесін толықтай ашуға мүмкіндік бермеді. Шын мәнінде алып қарайтын болсақ, тарихи карта белгілі бір кезеңге қатысты билік құрылымы, аумақтық саясатты, экономикалық стратегияларды, әлеуметтік өзгерістерді бейнелеп көрсететін күрделі түрдегі тарихи дерек болып

табылады. Сондықтан картаны тек көрнекілік құралы емес, өзіндік ерекшелігі бар дербес дереккөз ретінде қарастыру қажеттілігі туындайды. Қазақстан тарихын зерттеу барысында жоғарыда көрсетілген мәселе ерекше маңызды. Мемлекет аумағының, шекараларының тарихи түрдегі өзгерісі, көшпелі шаруашылыққа қатысты мәліметтер, қазақ даласының географиялық орналасуындағы ерекшелік-тер, көшпенділердің кеңістік бейнесі жаңа заман кезеңіндегі тарихи карталарда бейнеленген. Қазақ қоғамының көшпелі түрдегі шаруашылыққа негізделуі, аумақтың кеңдігі және жаңа заман кезеңіндегі әкімшілік реформалар тарихи үдерістің кеңістік сипатта өрбігенін көрсетеді. Алайда, Қазақстан тарихына қатысты көптеген карталар әлі күнге дейін деректанулық талдаусыз жатыр.

Қазақстанның жаңа заман кезеңі – Ресей империясының экспанциялық саясаты, әкімшілік-аумақтық реформалар және шекаралық өзгеріс үдерістерімен сипатталады. Жаңа заманға қатысты картографиялық материалдардың үлкен қоры жинақталғанымен, отандық тарихнамада олар көбінесе жазба деректерін толықтыратын визуалды қосымша ретінде қарастырылып келеді [1, 55-67 бб.].

Ұсынылып отырған зерттеу тарихи картаны дерек көзі ретінде жан-жақты, әрі толық түсіндірудің қажеттілігінен туындап отыр. Мақаланың мақсаты – Дж.Б. Харлидің мектебі, Г.Н.Ксенжиктің тарихи географияны зерттеудің, А.Сейдімбектің және Г.Б.Избасарованың қазақ қоғамына сай дәстүрлі кеңістік танымы негізінде жаңа заман карталарын дерек ретінде зерттеудің әдістемесін ұсыну.

Материалдар мен әдістер. Тарихи картография – тарих, география, экономика, топонимика, геосаясат және тарихи статистика сияқты пәндердің қосындысында дамитын пәнаралық сала болып табылады. Осыған орай, зерттеу барысында келесідей 5 негізгі әдіс қолданылды:

1. Картографиялық әдіс. Бұл әдіс арқылы тарихи мәліметтерді картаға түсіру процесінде біз жәй ғана оқиғалар тізбегін емес, тарихи үдерістердің нақты орны, көлемін және уақыт тоғысындағы өзгерістерін визуалды түрде көре аламыз. Картографиялық әдіс — бұл тарихты «оқу» емес, оны «көру».

2. Тарихи-уақыттық әдіс. Бұл әдіс арқылы белгілі бір кезеңдегі тарихи-географиялық өзгерістердің уақытқа байланысты даму (өзгеру) динамикасын талдай аламыз.

3. Жергілікті-тарихи әдіс. Бұл әдіс белгілі бір аймақтың өзіндік ерекшеліктерін, ішкі құрылымы, дәстүрлі түрдегі шаруашылық және мәдени байланыстарды зерттеуге көмектеседі.

4. Жалпы географиялық әдіс. Физикалық және әлеуметтік географияға тән деректерді біріктіру арқылы табиғи жағдайлар мен адам қызметінің өзара байланысын анықтау үшін көмектесетін, осы әдісті қолданамыз.

5. Центрографиялық әдіс. Тарихи аймақтағы геоорталықтарды анықтау үшін қолданылады. Мысалы, Қазақстанды, Дала өлкесін зерттеген кезде орталық осі бойынша жолдар мен қоныстардың орналасуы анықталады [2, 30-32 бб.]. Осы әдістер арқылы картаны талдай отырып, өзіндік тарихи деректі құрылымдай аламыз.

Сонымен қатар, осы мәселеде Дж.Б. Харлидің деконструкциялық теориясының маңыздылығын атап өткеніміз жөн. Бұл теория бойынша карта «объективті шындық» емес, ол бір қоғамның құндылықтарына негізделген тарихы мен билік (саясат) қатынастарын көрсететін «әлеуметтік мәтін» [3, 1-20 бб.]. Яғни бұл тұжырым карта тек сурет емес, ол белгілі бір тарихи оқиғаларды мәтін түрінде бейнелеуге мүмкіндік береді. Оның теориясындағы негізгі ұғым — «картографиялық үнсіздік» (cartographic silences). Бұл – картада кейбір нысандардың (мысалы, жергілікті халықтың қоныстарының) әдейі көрсетілмеуі ақпараттың жоқтығын емес, белгілі бір саяси-идеологиялық стратегияны білдіреді дегенді ұқтырады. Дж.Б.Харлидің зерттеуі бойынша, картаны тек картографиялық мәліметтері (масштаб және т.б.) бойынша ғана емес, картаның ішкі мәліметі мен әлеуметтік-саяси астары тұрғысынан талдау қажет. Біз карталарды «сөйлейтін деректер» ретінде қарастыруымыз қажет.

Картадағы сол бос орындарды толтыруда Ақселеу Сейдімбектің қазақ халқының дәстүрлі ерекшелігіне арналған еңбегі арқау бола алады. Зерттеуші тарихи карталарды талдағанда, қазақ

халқының кеңістік туралы дәстүрлі көзқарасын ескерген жөн. Автордың тұжырымдамасы бойынша, қазақтардың кеңістік туралы танымы антропоцентристік негізде пайда болған. Яғни, қазақ халқы үшін кеңістік деген ұғым ру-тайпалық шежіре, топонимдер, ауызша жад арқылы көрініс табады [4, б]. Көшпелілер үшін шекара түсінігі жайылымдық жердің шегі мен нысандардың арасындағы белгіленіп қойған құрылым ретінде қарастырылады. Көшпенділердің ерекшелігі кеңістік оларға геометриялық шектеу емес, ол тарих пен уақыттың үздіксіз көрінісі болып табылатынынын айтқымыз келеді. Осы тұста А.Сейдімбектің кеңістікті қабылдау тұжырымдамасы мен Г.Б. Избасарованың «көшпелілердің менталды картасы» тұжырымдамасын алып қарайтын болсақ, екі концепцияның тығыз байланыста екенін көруге болады.

Г.Б. Избасарова бойынша, менталды карта – ол көшпелі халықтың қоршаған ортамен ғасырлар бойы байланысынан туындаған ақыл ойдың көрінісі [5, 156 б]. Менталды карта номадтардың көшпелі өмір салты қалыптасқан кезінен бастап пайда болған. Қазақтар табиғаттағы айдың белгілі бір фазаларын, Үркер жұлдызын, Шолпан жұлдызының шығуы арқылы көшіп-қону уақытын анықтай алған. Көшпелі қазақтар қасиетті орындар, ата-бабаның зираты, тау, өзен мен құдықтар тиесілі жерлерді жақсы біліп, сол арқылы шекараны анықтады. Көшпенділер үшін шекара картадағы сызықтар арқылы емес, нақты географиялық түрғыдағы нысандар арқылы (өзен, тау, қорымдар) анықтаған. Солайша, қазақтардың кеңістікті пайдалануда өзіндік ерекше тәсілі қалыптасты.

Қазіргі ақпараттық технология заманында тарихшыларға бұрын байқалмай келген заңдылықтарды ашуға көмектесетін геоақпараттық жүйелер платформасы бар. Геоақпараттық жүйелер (ГАЖ/GIS) технологияларының тарихи карталарды зерттеудегі мәні тек визуалды бейнелеумен шектелмейді, ол — ескі карталарды динамикалық деректер базасына айналдыру және өткеннің кеңістіктік өзгерістерін математикалық дәлдікпен талдау құралы. ГАЖ құралдары (ArcGIS, QGIS) тарихи карталардағы «нөлдік бейнелерді» немесе «картографиялық үнсіздіктерді» (Дж. Б. Харли теориясы бойынша) ашуға мүмкіндік береді. Мысалы, империялық дәуір карталарында бос қалдырылған жерлерге ауызша тарих деректерін нүктелік қабат ретінде қосу арқылы тарихи ландшафтты толық «оқуға» болады.

Д.Т. Алиаскаров, К.Д. Каймулдинова, Ш.У. Лайсхановтар өз зерттеулерінде электронды форматтағы тарихи-картографиялық қорларды құрудың әдістемесін ұсынды. Сонымен қатар, карталарды электронды дерекке айналдырудың өзіндік алгоритмін көрсетті. Авторлардың пайымдауы бойынша, карталардың деректер қоры мен электронды каталогын жасау процесі төмендегі кезеңдерден тұрады: кеңжолақты немесе 3D сканерлер көмегімен картаның растрлық көшірмесін алу, сканерлеу, Adobe Photoshop, CorelDRAW бағдарламаларында картаның анықтығын арттыру және артық детальдардан тазарту, графикалық редакциялау. Одан кейін картаны ГАЖ ортасында координаттар жүйесіне (мысалы, WGS 84) байлау, полигондық, сызықтық және нүктелік қабаттарды (өзендер, шекаралар, қалалар) анықтау процесі деректер қабатын құру, ал ArcGIS немесе QGIS бағдарламаларында атрибуттар кестесін толтыру, шартты белгілер қою және картаны зерттеу нысанына сәйкес қайта құрастыру [6, 6-8 бб]. Осы әдістерді қолдана отырып, Қазақстанның жаңа заман дәуіріне қатысты карталарды сақтап, бірыңғай дерекқоры мен электронды каталогын әзірлеп, ал екінші жағынан оны дерек ретінде қолдана аламыз. Кейбір карталарға назар аударып қарасақ, бейнелері бұлыңғыр келеді. Сол үшін кеңжолақты немесе 3D сканерлер көмегімен картаның жоғары сапалы көшірмесін ала аламыз, ал бұл топонимдерді зерттеуде өте маңызды.

Бұл әдістер жаңа заманға тиесілі карталарды жай ғана сурет емес, ғылыми тұрғыдан дәлелдемесі бар цифрлық түрдегі дереккөз ретінде сипаттауға үлесін қоса алады. ГАЖ технологиясын қолдану тарихи картаны зерттеу нысанынан (объект) белсенді зерттеу құралына (инструмент) айналдырады. Бұл әдіс тарихшыға тек «не болғанын» ғана емес, оқиғаның «қай жерде, қалай және неліктен» дәл осылай өрбігенін математикалық дәлдікпен дәлелдеуге мүмкіндік береді. Бұл тарихты баяндау деңгейінен нақты географиялық әрі статистикалық талдау деңгейіне көтере алады.

Нәтижелер. Зерттеу барысында қарастырылған әдіснамалық тәсілдер тарихи картаның тек географиялық нысандарды бейнелеуші емес, саяси және идеологиялық мағынаға ие «әлеуметтік мәтін» екенін дәлелдейді. Дж.Б. Харлидің деконструкциялық талдауы арқылы империялық карталардағы «картографиялық үнсіздіктердің» (cartographic silences) астары ашылды. Мысалы, 1850 жылғы «Карта Киргизскихъ степей» еңбегінде қазақ руларының дәстүрлі қоныстану жүйесінің ескерілмеуі — кеңістікті отарлық басқару торына салудың саяси тәсілі ретінде бағаланады. Бұл шетелдік зерттеулердегі «империялық кеңістікті қалыптастыру» концепцияларымен үндес келеді [16, 87 б.].

XVIII ғ. С.Ремезов және т.б. жасаған карталар өлкенің жалпы географиялық жағынан орналасуын көрсететін деректер болды. Яғни, бастапқы кезеңде жасалынған карталар тек қазақ жерінің орналасуы, географиялық ерекшелігін бақылау үшін жасалды. Ал кейінгі 1824 ж. реформадан кейін жасалынған карталарды қарасаңыз, карталардың әкімшілік әрі статистикалық кезеңіне өткенін байқайсыз. Г. Избасарова атап көрсеткендей, қазақ халқының дәстүрлі менталды түрдегі картасы осы кезеңде шекаралық сызықтық көріністерге ауысты.

А.Сейдімбектің «ауызша тарих» әдістемесі ресми картографиядағы ақпараттық лакуналарды (нөлдік бейнелерді) халықтық жады мен этножаралым мәліметтері арқылы толықтыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл империялық бұрмалауларға қарсы «терең картографиялау» (Deep Mapping) құралы ретінде маңызды рөл атқарады. Г.Б. Избасарованың «менталды карта» концепциясы мен А. Сейдімбектің «кеңістікті түсіну» идеялары арасындағы терең ұқсастық маңызды рөл атқарады. Екі ғалым да қазақ халқының кеңістікті «овременение» (уақытқа байлау) арқылы қабылдайтынын (мысалы, «қас қағымда», «тай шаптырым жер») және шекараны өзендер, таулар немесе маусымдық жайылымдармен айқындайтынын негіздейді.

Дж. Б. Харлидің «картографиялық үнсіздік» теориясы мен А. Сейдімбектің «кеңістікті түсіну» концепциясының синтезі — Қазақстан тарихын еуроцентристік бұрмалаулардан тазартудың кепілі болып табылады. Г.Н. Ксенжик негіздеген әдістер картаны физикалық және административтік объект ретінде талдаса, ГАЖ құралдары оны «цифрлық дерек» ретінде сөйлетеді. Бұл тәсіл халықаралық деңгейдегі «терең картография» (Deep Mapping) және «кеңістіктік гума-нитаристика» (Spatial Humanities) зерттеулерімен үндес келеді. Осылайша, ГАЖ — тарихшыға картадағы «үнсіздіктерді» оқуға және өткеннің кеңістіктік өзгерістерін визуалды модельдеуге мүмкіндік беретін басты зерттеу құралына айналады. Бұл зерттеуде ГАЖ (GIS) технологиялары тікелей қолданылмағанымен, оларды тарихи карталарды электронды форматта «оқудың» және кеңістіктік өзгерістерді визуалды модельдеудің болашақтағы басты зерттеу құралы ретінде пайдалануды ұсынамыз. ГАЖ құралдары (ArcGIS, QGIS) арқылы ескі карталардағы деректерді қазіргі ландшафттық контекстке байлау – Қазақстанның тарихи географиясын заманауи халықаралық стандарттар деңгейінде қайта жаңғыртуға жол ашады [17, 112-118 бб.].

Г.Б. Избасарова бойынша, XIX ғ. реформалардан кейін пайда болған ішкі административтік шекаралар номадтардың ғасырлар бойы қалыптасқан менталды карталарымен соқтығысып (clash of perceptions), кеңістікті қабылдаудың трансформациясына әкелді. Барлық теориялық бағыттардың — Дж.Б.Харлидің саяси сыны, А.Сейдімбек пен Г.Б. Избасарованың мәдени-танымдық тәсілі және Г. Ксенжиктің географиялық әдістерінің ортақ негізі картаны шындықтың бейтарап бейнесі емес, субъективті ақыл-ой конструкты ретінде тану болып табылады.

1824 ж. өзгеріс карталары баяғы көшпенді таптың бос аймағын Ресей патшалығының басқару-заң аясына айналдырудың негізгі құралы болды. Олар карталар қарапайым географиялық сызба емес, кеңістікті ұстану мен «белгілеудің» мықты саяси-заң тәсілі екенін толықтай растайды. Осы карталар жиынтығы XVIII ғ. алғашқы географиялық сипаттамалардан XIX ғ. әкімшілік-құқықтық картографияға ауысудың нақты дәлелі болып табылады. Олар қазақ даласын жай ғана суреттеп қоймады, оны империялық басқаруға қолайлы, қатаң бақыланатын және заңдастырылған әкімшілік аймаққа өзгертті. Карталардағы әрбір сызық пен элемент отарлық үстемдіктің кеңістікті басып алуының күшті құралы ретінде қызмет етті.

XVIII-XIX ғғ. Қазақстанның тарихи карталарын дерек ретінде зерттеудің әдістемелік мүмкіндіктерін саралай келе келесі қорытындыларға келдік:

Әдіснамалық синтез: Тарихи картаны дербес дерек ретінде тану Г.Н. Ксенжиктің деректанулық әдістері, Дж.Б. Харлидің сыни талдауы, А. Сейдімбек пен Г.Б. Избасарованың тұжырымдамаларын бір арнаға тоғыстырып, кешенді түрде біріктіруді талап етеді. Бұл тәсіл карта астарындағы жасырын саяси дискурсты ашуға мүмкіндік береді.

Деректік база: С.У. Ремезов еңбектерінен бастап талданған 10 картографиялық жұмыс, Қазақ даласының этнотерриториялық орналасуы мен әкімшілік өзгерістерін дәл көрсететін аса құнды дереккөздер болып саналады.

Технологиялық перспектива: ГАЖ (GIS) құралдарын тарихи зерттеулердегі электронды деректерді өңдеу мен модельдеудің перспективалы бағыты ретінде ұсынамыз. Бұл технологиялар тарихи топонимдерді дәлдікпен анықтаудың және шекаралық өзгерістердің динамикасын визуалды көрсетудің тиімді тетігіне айналуы тиіс.

Карталарды талдау арқылы біз бірнеше ақпараттарды синтездей алдық. Біріншіден, кеңістікті қабылдаудың түбегейлі өзгеруі орын алды. Г. Избасарованың тұжырымдамасына сай, қазақ номадтарының табиғи бағдарлар мен уақыт өлшемдеріне (мысалы, «тай шаптырым», «үш күндік жер») негізделген дәстүрлі «менталды картасы» империялық сызықтық шекаралармен ауыстырылды. 1824 ж. реформа аясында жасалған карталар Кіші жүзді Батыс, Орта және Шығыс бөліктерге бөліп, бұрынғы еркін жайлау-қыстау кеңістігін қатаң бақыланатын юрисдикциялық лимиттерге байлады.

Екіншіден, карталар билік институттарын нығайтудың құралы қызметін атқарды. 1824 ж. «Орынбор өлкесін басқаруды қайта құру туралы Азия істері комитетінің бекітілген пікірі» бойынша енгізілген сұлтан-билеушілер институтты осы картографиялық деректер арқылы өздерінің жауапкершілік аймақтары мен салық жинау шекараларын нақтылады. Карталардағы әрбір сызық сұлтан-билеушілердің мәртебесін айқындап, олардың империялық басқару аппаратындағы «делдалдық» рөлін заңдастырды.

Үшіншіден, көшпелі ландшафты «физикалық таңбалау» процесі іске асты. Мысал ретінде Сұлтан-билеушілерге арнап салынған стационарлы қазыналық үйлердің (мысалы, 4-сызбадағы Сұлтан Қаратайдың үйі) [14, 200 б.]. жоспарын айта аламыз. Бұл нысандар көшпелі элитаны белгілі бір географиялық нүктеге «байлау» арқылы олардың мобильдігін шектеудің және империялық биліктің кеңістікте «тамыр жаюының» архитектуралық символына айналды.

Төртіншіден, картографиялық деректер этнотерриториялық және әлеуметтік тарихтың баға жетпес қайнаркөзі екені дәлелденді. XVIII ғ. С.Ремезов, И.Красильников еңбектерінен бастап, XIX ғ. әкімшілік карталарға дейінгі құжаттар қазақ руларының қоныстану динамикасын, топонимикалық өзгерістерді және отарлық реформалардың дәстүрлі шаруашылыққа тигізген әсерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Ұсынылған әдістеме отандық тарихнаманы еуроцентристік шектеулерден тазартып, Қазақстанның өткенін кеңістік-уақыттық контексте объективті реконструкциялауға жол ашады. Бұл отандық тарих ғылымын халықаралық «Кеңістіктік гуманитаристика» стандарттарына сай дамытудың стратегиялық бағыты болып табылады.

Осы әдістемелік тәсілдер арқылы карталарды кешенді талдау — Қазақстан тарихын әлемдік картографиялық кеңістікте лайықты дәрежеде көрсетуге мүмкіндік береді. Сондықтан, тарихшыларға картаны тек безендіруші элемент емес, дербес, әрі іргелі тарихи дерек ретінде қолданған жөн.

Зерттеу барысында анықталған заңдылықтар мен тұжырымдарды жинақтай келе, қарастырылған мәселенің тек теориялық тұрғыда ғана емес, практикалық бағытта да стратегиялық маңызы бар екенін көреміз.

Талқылау. Жаңа заман кезеңіне жататын картографиялық материалдарды теориялық-әдістемелік деконструкциялау және геоақпараттық реконструкциялау алгоритмі арқылы сараптау жасайық.

1. С. Ремезовтың "Сібірдің сурет кітабы" жинағынан алынған карта (1701 ж.). Масштабтық ерекшелігі бойынша XVIII ғ. дейінгі орыс карталарында стандартты математикалық масштаб, бойлық пен ендік секілді өлшемдер болған жоқ. Карта патша I Петрдің тікелей тапсырмасы бойынша Ресей империясының шығыс шекараларын түгендеу және жаңа жерлерді игеру мақсатында жасалынды. Центриографиялық әдіс тұрғысынан карта қазақ қалаларының (16 қала) Сырдария мен Талас өзендерінде орналасқан орталықтарын дәл көрсетеді. Картадағы «Казачьи орды» қолтаңбасы тарихнама тұрғысынан Қазақ хандығының этнотерриториялық локализациясының бірқатар сызықтық дәлелдерінің алғашқы көздерінің бірі болып табылады. С. Ремезов осы картаны жасауда, қазақ даласына саяхат жасаған Ф.Скибин мен М.Трошиннің мәліметтерін пайдаланған. Географиялық дәлдікпен Арал теңізін Каспийден бөлек нысан ретінде көрсетеді. С.Ремезов қазақ жерінің шекараларын Еділден бастап, Ертіске дейін, оңтүстікте Түркістан мен Ташкентке дейін созылып жатқанын көрсеткен. Бұл XVII ғ. соңында қазақ жері бытыраңқы емес, біртұтас географиялық және саяси аймақ ретінде қабылданғанын дәлелдейді. С. Ремезовтың картографиялық мұрасы — жаңа заман дәуіріндегі қазақ даласының «цифрлық паспортының» алғашқы нұсқасы. Ол қазақ жерін «иесіз кеңістік» емес, нақты шекарасы мен саяси атауы бар «Казачья Орда» ретінде бекітті.

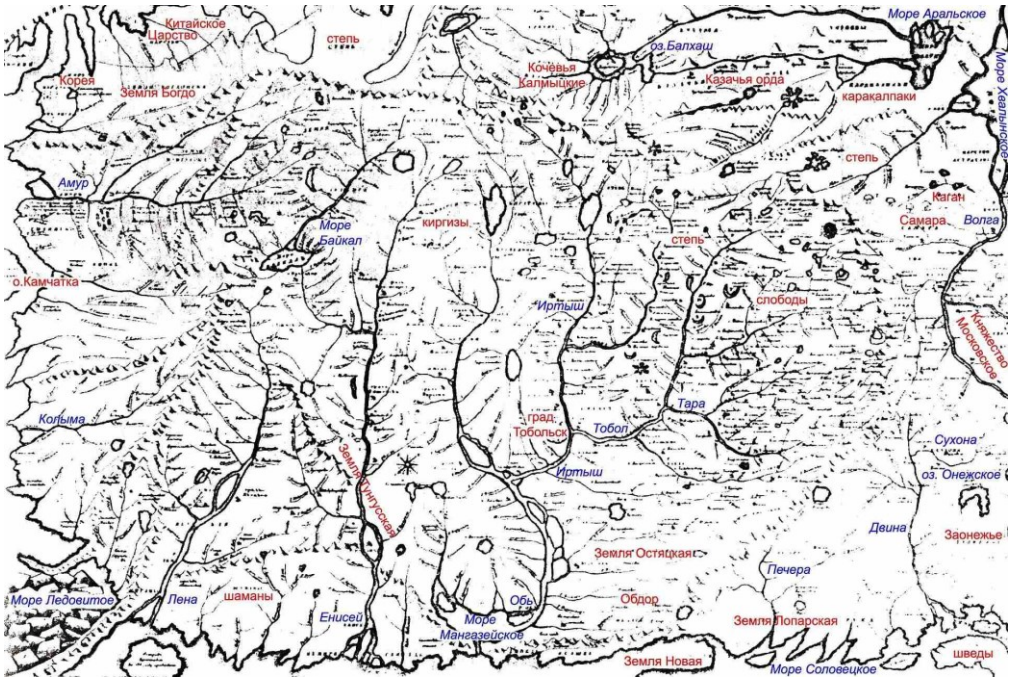

1-сурет. Семён Ульянович Ремезовтың «Сібірдің сызба кітабы» (Чертёжная книга Сибири), 1701 ж. [7]

2. Ф.Страленбергтің «Великая Татария» картасы (1730). Ф.Страленберг 1721-1722 жж. Тобыл қаласында айдауда болған кезде, Орта Азияның этнографиясы мен географиясын зерттеді. Картаның көлемі 65х100 см. Еуразияның 32° мен 75° ендігі мен 50° мен 185° бойлығы арасындағы көлемді алып жатыр. Картаның пайда болуына Ресей империясының «белгісіз Азияны» тануға деген құштарлығы себеп болды. Ол алғаш рет Орал тауларын Еуропа мен Азияны бөліп тұратын табиғи шекара ретінде ғылыми негіздеп көрсетті. Бірақ Дж.Б. Харли теориясы бойынша карта тақырыбында «Magnae Tartariae» (Ұлы Татария) атауының қолданылуы — бұл еуропалық ғылыми санадағы Орта Азияның біртекті (гомогенді) кеңістік ретінде қабылдануының көрінісі. Страленберг сол кезеңдегі еуропалық картографиялық негізге сай. Еділден бастап Жапон теңізіне дейінгі үлкен шығыс аумағын «Великая Тартария» деп атады. Аймақ саяси субъектілерге емес, этникалық-географиялық «үлкен аймақтарға» (Татария Московская, Татария Независимая, Татария Китайская) бөлінген. Бұл – «эпистемологиялық басып алу», яғни

аймақтың ішкі болмысын еуропалық жіктеу жүйесіне бағындыру. Дж.Б. Харли теориясының ең маңызды тұсы – картада «үнсіз» қалған, айтылмаған факторларға көңіл бөлуде. «Тәуелсіз Татария» аймағында табиғи нысандар мен ірі қалалар анық графикалық символдармен (мәселен, Түркістан, Бұхара) берілгенімен, көшпелі халықтың ішкі рулық шекаралары, киелі орындар мен дәстүрлі заңдылық-тары туралы ақпарат мүлдем жоқ. Бұл еуропалықтарға «бұл жерлерде нақты мемлекеттік құрылым жоқ, демек оны заманауи мемлекет үлгісіне келтіріп, игеру қажет», – деген идео-логиялық ой береді.

2-сурет. Ф.И. Страленбергтің «Ұлы Тартария» (Magnae Tartariae Tabula) картасы, 1730 ж. [8]

3. Келесі қарастыратан картамыз – И.К. Кириловтың «Ландкарта генеральная о Российской империи...» еңбегі (1755). И.К. Кириловтың бұл еңбегі 1755 ж. И.И. Красильниковтың бастамасымен «ландкартаның» шығуына түрткі болады. Картада Кіші жүздің бір бөлігі, сонымен қатар Хиуа мен Бұқара хандықтарының аумақтары көрсетіледі. Дж.Б. Харлидің деконструкция теориясы бойынша бұл картада Орынбор губерниясы мен «Степь кочующих киргизъ-кайсаковъ» арасындағы «шекаралық сызықтардың» пайда болуы — кеңістіктің империялық бақылауға өте бастағанының саяси көрінісі. Картада көшпелілердің ішкі әлемі «нөлдік бейне» ретінде бос қалдырылған. Картаның мақсаты – қазақ даласын Ресей империясының әкімшілік-саяси аумағына енгізу болды. Картографиялық үнсіздік бойынша картада империялық бекіністер (Орынбор, Ор т.б.) анық таңбаланғанымен, қазақ руларының дәстүрлі қоныстары мен киелі жерлері мүлдем көрсетілмеген. Бұл — Дж.Б.Харлидің теориясына сүйеніп айтсақ, жергілікті халықты өз жерінен «графикалық түрде ығыстыру» және аумақты «иесіз» (Terra Nullius) ретінде көрсету тәсілі. И.И. Кирилов топонимдерді орыс тілінің транскрипциясына икемдеп жазу арқылы кеңістікті менталды иемдену процесін жүзеге асырды. Картаның маңыздылығы Орынбор экспедициясы нәтижесінде жиналған топографиялық түсірілімдер мен қазақ жүздерінің шекаралары туралы деректер Қазақ жерінің батыс және солтүстік-батыс аймағын зерттеуде болып табылады.

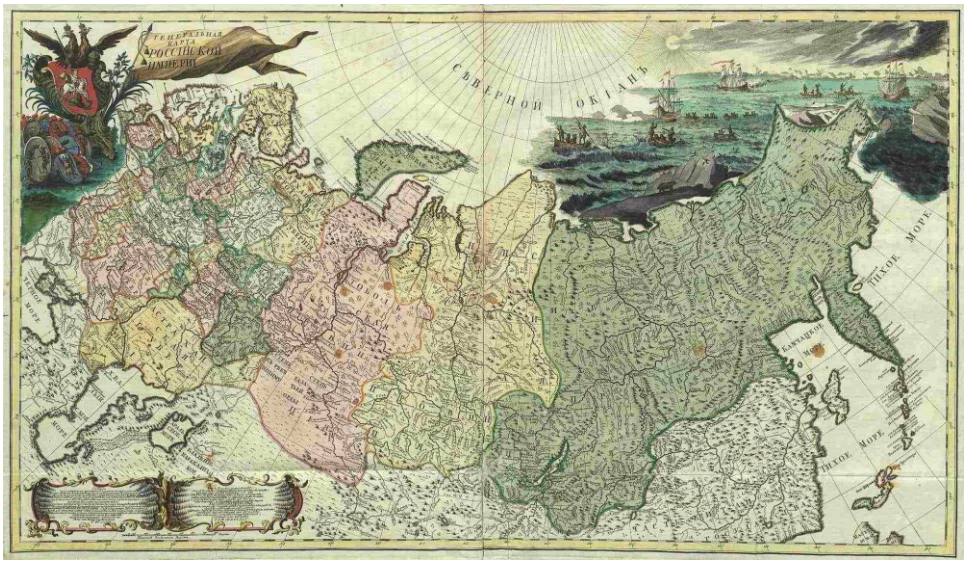

3-сурет. И. Кириловтың «Ландкарта генеральная о Российской империи...» картасы (1755). [9]

4. Я. Боувердің «Кіші және Орта қырғыз-қайсақ ордаларының картасы» (1787-1794) екінші Орынбор экспедициясының материалдары мен Ресей империясының әскери-барлау мәліметтері негізінде жасалған. Картаның деректік негізін И.И. Красильников картасы, П.И. Рычковтың «Орынбор топографиясына» жинаған қосымша материалдары мен XVIII ғ. 30-40-жж. И.Кирилов пен И.Муравиннің зерттеулері мен деректері құрайды. Картаның басты мақсаты — Кіші және Орта жүз қазақтарының рулық қоныстарын, көш жолдарын және империяның жаңадан салынған әскери шептерін (Горькая, Ертіс шептері) бір жүйеге келтіру болды. Я. Боувердің еңбегі сол кезеңдегі ең нақты әскери-топографиялық құжат болып саналды. Г. Ксенжиктің концепциясы бойынша, карта – империяның ішкі кеңістігін игеру құралы. Я. Боувер картасындағы әскери шептер мен бекіністердің орналасуы қазақ жерін «ішкі аймаққа» айналдырудың алғашқы қадамдарын көрсетеді. Бұл – даланы жай ғана бақылау емес, оның ресурстары мен халқын империялық құрылымға енгізудің картографиялық моделі. Тарихи-уақыттық әдісті қолдану арқылы бұл қолжазба картада Кіші және Орта жүздердің Ресеймен шекаралас аймақтардағы қоныстану динамикасын бақылауға болады. Карта Ресейлік бекініс желілерінің салынуына байланысты дәстүрлі көші-қон жолдарының алғашқы өзгерістерін бейнелейді.

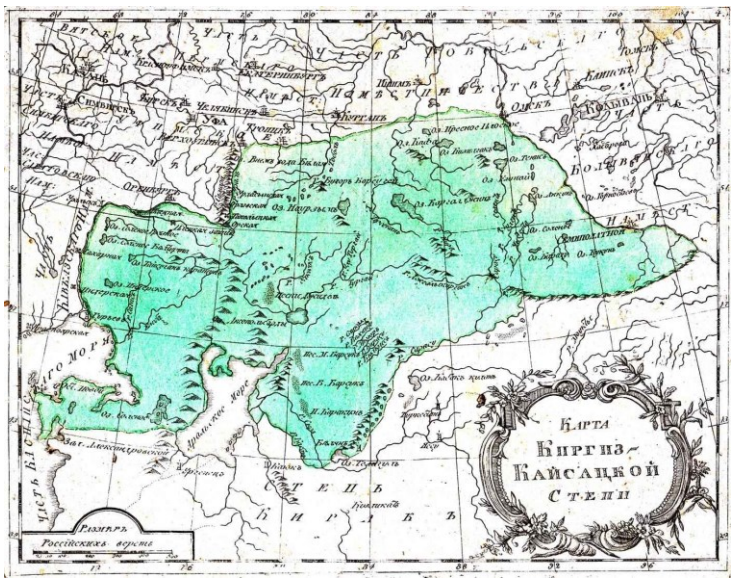

4-сурет. Я. Боувердің «Кіші және Орта қырғыз-қайсақ ордаларының картасы», 1787–1794 жж.

5. А.И. Левшиннің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының картасы» (Карта земель, принадлежащих киргиз-казакам или киргиз-кайсацким ордам и степям, 1831 ж.) еңбегіне талтау жасап көрелік. Картаны жасақтау барысында Орынбор шекара комиссиясының архивінде жинақталған қолжазба түріндегі карталар мен баспа түріндегі экспедициялық есептер пайдаланылған. Сонымен қатар, А.И. Левшин өзінің зерттеулерінде П.И. Рычков, П.С. Паллас, И.К. Кириллов секілді ғалымдардың материалдарын пайдаланды. Жалпыгеографиялық әдіс бұл картаның Қазақстанның солтүстігіне апаратын керуен жолдары, сауда орталықтары және жүздер арасындағы ішкі шекаралар туралы кешенді мәлімет береді [10, 264 б] А.И. Левшиннің картасы — қазақ даласының физикалық және саяси ландшафтын біртұтас сипаттаған алғашқы ғылыми туындылардың бірі. Бұл карта автордың әйгілі «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей» атты іргелі еңбегіне қосымша ретінде басылған. Ол 1820-жж. реформалардан кейінгі қазақ даласының ең алғашқы ғылыми-этнографиялық картасы болып саналады.

Ақселеу Сейдімбектің ұстанымы тұрғысынан қарасақ, А. Левшин картасының құндылығы — онда үш жүздің (Кіші, Орта, Ұлы) қоныстарын, ірі рулық бірлестіктердің жайлау-қыстауларын алғаш рет ғылыми жүйелеуінде. Алайда, А. Левшин бұл этникалық территорияны табиғи тұтастық ретінде емес, империяның әкімшілік шеңберіне сыйып тұрған аймақ ретінде көрсетті.

Г.Ксенжиктің теориясына сәйкес, бұл карта – даланы «инвентаризациялау» құралы. А. Левшин қазақ жерін Ресейдің «ерекше басқарылатын» бөлігі ретінде бейнеледі. Оның картасы — даланың ресурстарын империялық басқару жүйесіне «байлаудың» жоспары.

5-сурет. А.И. Левшиннің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының картасы», 1831ж.

6. 1825 ж. жарық көрген Азиялық Ресейдің жалпы картасына зерделесек, ол 1822-1824 жж. аумақтық реформалардан кейінгі жаңа көрініст бекітіп көрсеткен тарихи дерек. Карта Санкт-Петербургтегі топографтар корпусының басшысы Федор Федорович Шуберт нұсқаулығымен дайындалды. Карта XIX ғ. I жартысындағы Ресей империясының Азиялық бөлігін, оның ішінде Қазақ даласын бейнелеп көрсеткен деректің бірі. Картада жаңа реформа орталықтары Орынбор мен Омбы нақты көрсетілген. Картадағы Каспий, Арал, Сырдария және солтүстік аумақтағы бекіністер желісінің нақты белгіленуі кеңістіктің транзиттік түрдегі және стратегиялық аймақтарды бақылау үшін бейнеленгенін көрсетеді. Картаның тарихи, әрі саяси мәнін ашатын болсақ, 1825 ж. карта М.М. Сперанский мен Г.С. Батеньковтың реформаларынан кейінгі Орта жүз аумағының жаңа әкімшілік келбетін көрсетеді. Картаның басты мақсаты — қазақ даласын ресми түрде «ішкі округтерге» бөліп, оларды империялық басқару вертикалына бағындыру болды. Картада қазақтардың дәстүрлі аймақтық жолдарының орнына «сызықтық шекаралармен» қоршалған жасанды округтер (Қарқаралы, Көкшетау т.б.) көрсетілген.

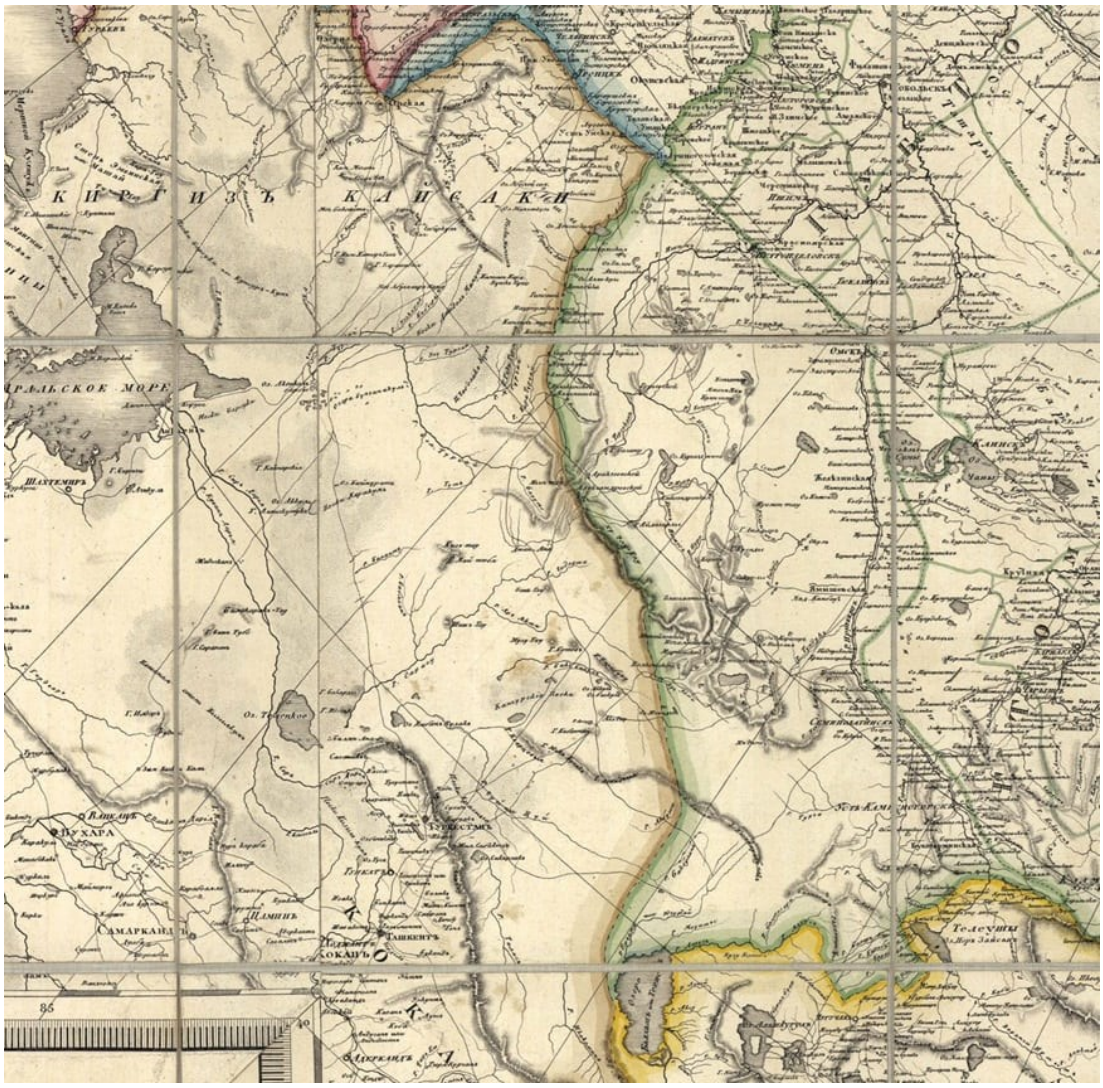

6-сурет. Азиялық Ресейдің жалпы картасы, 1825 ж.

7. 1850 ж. Ресей империясының Әскери-топографиялық депосы жасаған «Карта Киргизскихъ степей» атты құжатты дерек ретінде талдасақ, қазақ жерлері екі ведомствоға бөлінген. Бұл карта С.Иваниннің бастамасымен жасалды. Карта XIX ғ. ортасындағы Қазақ жерінің саяси әрі географиялық тұрғыдан зерттеуде маңызды дерек болып табылады. Екі

ведомствоның біріншісіне, яғни Орынбор ведомствосына Кіші жүз (Малая Орда) және Бөкей ордасы, ал Сібір ведомствосына Орта жүз және Ұлы жүздің бір бөлігі кірген. Бұл бөлініс қазақ хандығының дербестігі жойылып, Ресейдің әскери-әкімшілік басқаруына енгенін білдіреді. Картада қазақтар («Киргиз-Кайсаки») мекендейтін аймақтар оңтүстікте Хиуа, Қоқан хандықтары және Бұхара әмірлігімен шектескені көрінеді. Дж.Б. Харли теориясы бойынша бұл карта империялық биліктің қазақ жерлеріндегі әскери-әкімшілік бақылауын заңдастырған маңызды құрал. Онда бекініс желілері мен жаңадан құрылған әкімшілік пункттердің орналасуы кеңістікті отарлық игеру стратегиясын ашады. Карта қазақ жүздерінің әкімшілік бөлінісінің эволюциясы мен Орта Азия хандықтарымен арадағы шекаралық байланыстарды көрсетеді. Картада Орынбор казактарының дистанциялық жүйесі мен Сібір казақтарының округтік жүйесі көрсетілген. Картадан Орынбор, Троицк, Орск, Петропавл, Семей секілді шекаралық түрдегі бекіністермен қатар, қазақ даласы ішіндегі жаңа әскери қалалардың (Ақмола) көрсетілгені империяның қазақ жерінің ішкі аумағына тереңірек енгенін бейнелейді.

7-сурет. Карта Киргизскихъ степей, 1851 ж.

8. Келесі дерек – 1851 ж. Джон Таллис (John Tallis) басып шығарған «Independent Tartary» (Тәуелсіз Тартария) картасы. Бұл карта Орта Азия тарихын зерттеуде маңызды дерек болып табылады. Осы кезеңде көрсетілген жерлер әлі Ресей империясының құрамына толық кірмегендіктен, еуропаның картографтары оны «тәуелсіз» деп атады. Картаның солтүстік әрі орталық бөліктеріне қарасақ, «Kirghiz» ордасының Ұлы, Орта, Кіші жүз деп бөлінген аймақтары көрсетіліп тұр. Картаның бұрыштарына көңіл бөлсек, көшпенділердің тұрмысына сай бейнеленген керуендерді, жылқы шаруашылығына байланысты көріністерді көреміз. «Тартария» деп аталатын термин еуропалықтар үшін, Каспий теңізінен бастап, Тынық мұхитына дейінгі аймақтың толық атауын білдіреді [11,77 б]. Этнографиялық тұрғыдан алғанда, картада қазақ жүздері аймақтарының белгіленуі халқымыздың әлеуметтік құрылымының сыртқы өңірлерге де мәлім

болғанын айғақтайды. Картаның дереккөз ретіндегі ерекшелігі – Қазақстанның Ресей империясының құрамына толық түрде өткенге дейінгі соңғы тәуелсіз кезеңнің картографиялық куәгері деп айта аламыз. Сонымен қатар, карта «Үлкен ойын» стратегиясындағы Англия және Ресейдің Орта Азияға деген қызығушылығын айқындайтын визуалды түрдегі дерек болып табылады.

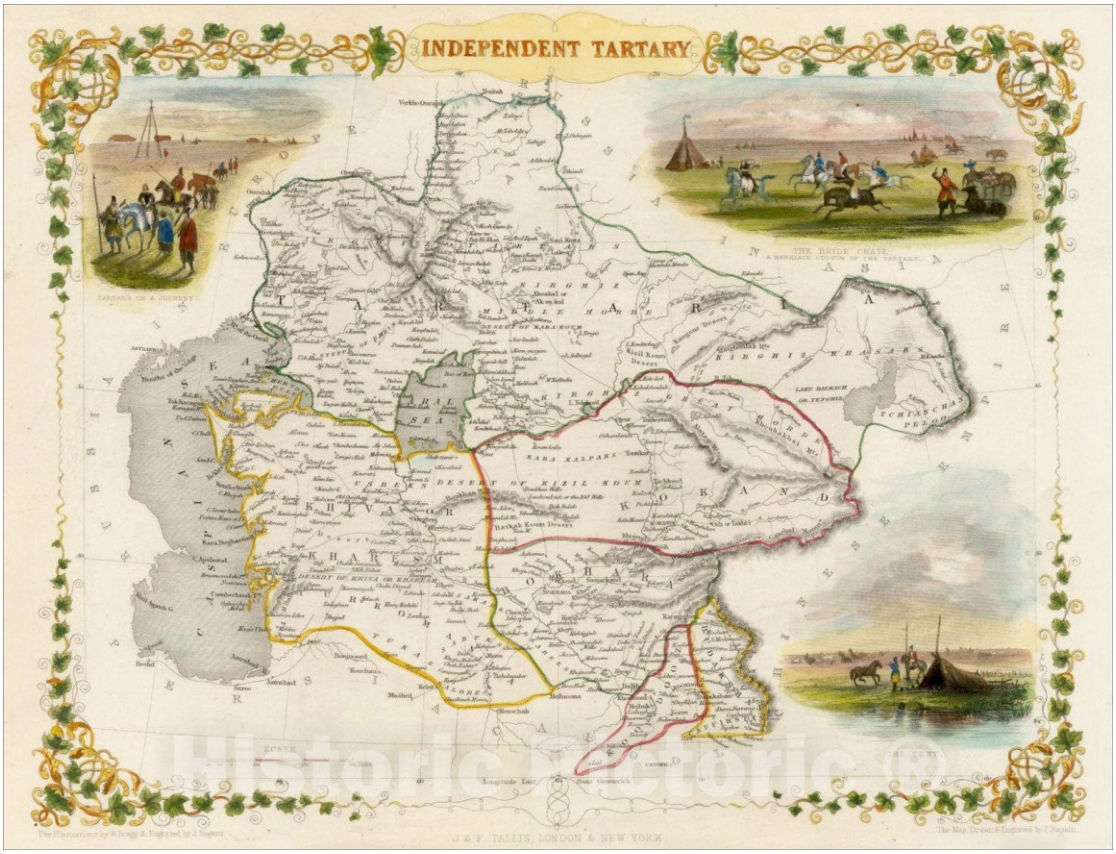

8-сурет. 1851 ж. Джон Таллис (John Tallis) басып шығарған «Independent Tartary» (Тәуелсіз Тартария) картасы

9. Орынбор және Сібір губерниясының шекаралық жерлерінің картасы 1758 ж. пайда болды. Бұл карта Орынбор экспедициясының нәтижелерін қорытындылау мақсатында жасалды. 1750-жж. соңында Ресей империясы қазақ жерінің солтүстік және батыс шекараларын «әскери шептер» (линиялар) арқылы бекітуді аяқтады. Карта — Жайықтан Ертіске дейінгі орасан зор аумақты алғаш рет біртұтас әскери-әкімшілік жүйе ретінде көрсеткен ресми құжат. Картада қызыл түрдегі крест белгілерімен «Горькая шебі» сияқты шептер бейнеленген. Картаның батыс бөлігіндегі Жайық пен Арал теңізінің арасы Кіші жүздің территориясы (картада жүздерді «Орда» деп атайды) ретінде көрсетілсе, орталық пен солтүстік шығысында Орта жүздің, оңтүстік шығысқа қарай, Іле және Шу өзендерінің бойы Ұлы жүзге тиесілі екені көрсетілген. Бұл дерек, қазақтардың әлеуметтік құрылымының ерекшелігіне байланысты бөлінуі мен олардың географиялық түрдегі орналасуын көрсететін жаңа заман кезеңіне тиесілі карта болып табылады [12, 135 б.].

Картада Қазақ жері бүртұтас этникалық аймақ, кеңістік ретінде суреттелген. Картаның ортасында «Степь кочующихь киргиз-кайсаков» деген атаумен, үш жүздің (деректегі өз атауы «Меньшая», «Средняя», «Большая» ордаларының) территориялық аумақтары нақты көрсетілген. Бірақ картографтардың көшпелі халық ландшафты туралы аз мәліметтер білгені көреді. Себебі, қазақ даласының ішкі аумағындағы нысандар аз көрсетілген. Геосаяси тұрғысынан қарастыратын болсақ, карта қазақ жерін Ресей империясы мен Орта Азияның хандықтарымен байланыс-тыратын аймақ ретінде қарастырғаны байқалады.

Г. Ксенжиктің теориясы бойынша, 1758 ж. карта — қазақ даласын «буферлік аймақтан» «ішкі колонияға» айналдырудың көрінісі. Шекаралық шептердің картада басымдыққа ие болуы — империяның қазақ жерін өз құрамына «іштей сіңіру» процесінің басталғанын білдіреді.

9-сурет. Орынбор және Сібір губерниясының шекаралық жерлерінің жер картасы, 1758 ж.

10. Торғай облысы Ырғыз ауданының әкімшілік бөліну картасына тоқталсақ, бұл карта 1867-1868 жж. әкімшілік реформалардан кейінгі Торғай облысының құрылуы кезеңіне жататын дерек көзі. Картаның масштабы 1 дюймде – 80 верст. Картаның басты ерекшелігі – әкімшілік бөліністі рулық орналасумен біріктіріп жасауында. Картада Ырғыз уезінің 14 болысы бейнеленген. Атап өтсек, Талдық, Бақсай, Қызылжар, Аманқұл, Кенжеғарин, Тауыз, Теректі, Төлегеу, Темірастау, Қағасай, Шіңгіл, Қазығұл, Ордақонған, Құланды. Центрографиялық әдіс бойынша картада Ырғыз қаласы (г. Иргизъ) мен теміржол желісі басты коммуникациялық орталықтар мен осьтер ретінде белгіленген. Картада қазақ руларының атаулары («Төртқара», «Алтын», «Шекті», «Шөмекей», «Қаракесек», «Тілеу», «Уақ», «Қарақырғыз») арнайы рим цифрларымен және латын әріптерімен («IV», «VI», «V», «Ш», «С», «Х») кодталған. Бұл — көшпелілердің этникалық құрылымын империялық статистикалық есепке алудың белгілі бір тәсілі [13, 19 б.].

Картада тек Кіші жүздің руларына ғана емес, Орта жүз бен Ұлы жүздің де руларының осы аймақтағы үлесі көрсетілген. Картада теміржол желісінің бейнеленіп көрсетілуі, дәстүрлі қоғамның модернизациялауға ұшырағанын, басқарудың жаңа форматын көрсетеді.

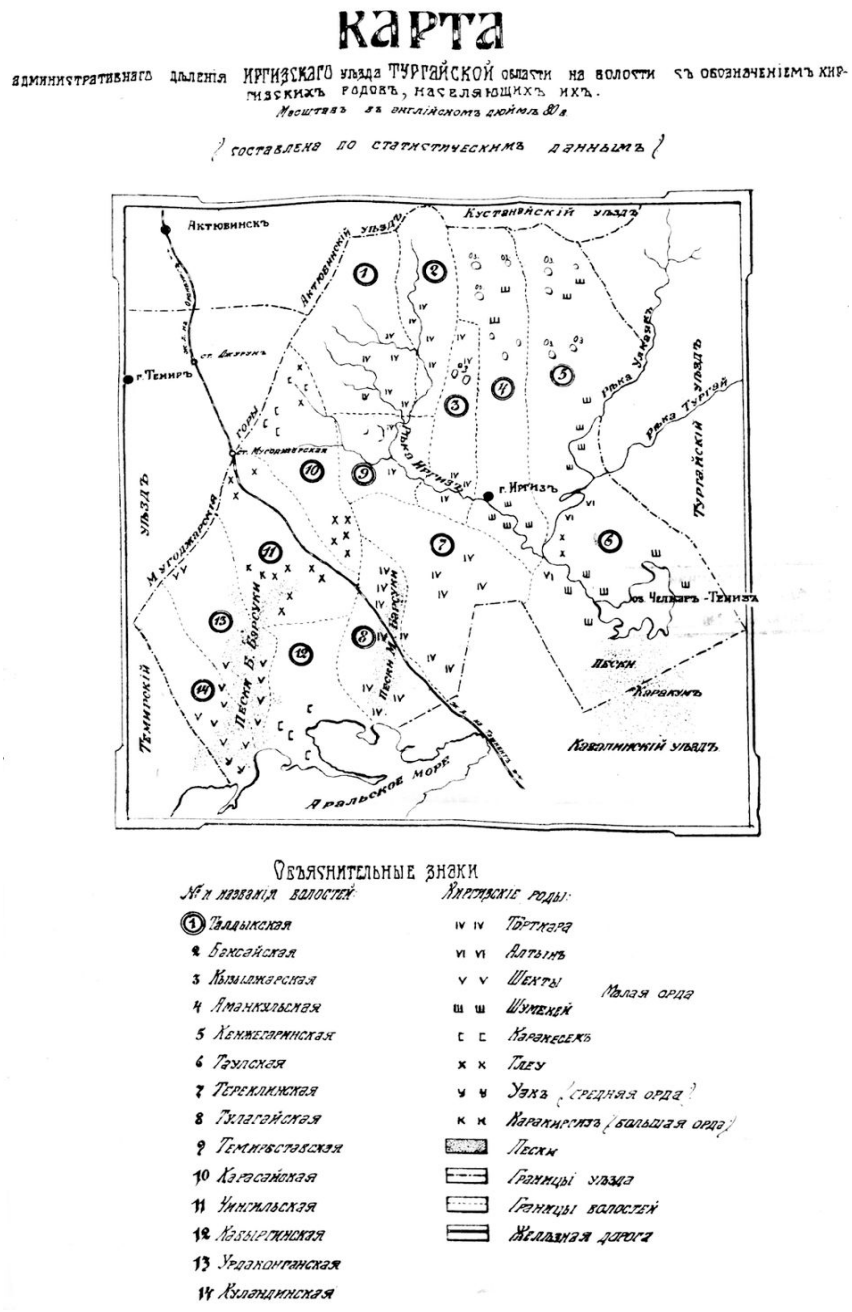

10 сурет. Торғай облысы Ырғыз ауданының әкімшілік бөліну картасы

Жоғарыда талданған он картографиялық дерек, Қазақ даласын кеңістік тұрғысынан жалпылама қарастырса, картографиялық деректер ішінде, жеке бір мәселеге қатысты мәлімет беретін карталар да бар. Соның бірі - 1824 ж. реформа барысында жасалынған 3 ерекше карталарды атап өтсек болады. 1824 ж. «Орынбор қырғыздарын басқару туралы жарғы» Қазақстанның батыс аумағындағы дәстүрлі саяси жүйені өзгертіп, хандық билікті жойған реформалардың бірі. Оның орнына биліктің жергілікті жердегі бақылауы үшін, аға сұлтандар институты енгізілді. Г.Избасарованың тұжырымдамасына қарай, 1824 ж. өзгерістен кейін көшпелілердің табиғи бағдарларға сүйенген «менталды картасы» империялық сызықтық шекараларымен ауыстырылып, көшпелі қауымның ішкі құрылымы өзгеріске ұшырады. 1824 ж. «Жарғы» бойынша қазақтардың бір әкімшілік үлестен немесе болыстан басқасына жергілікті төрағалардың арнайы рұқсатынсыз өтуіне тыйым салынды. Картадағы шептер салық жинау (кибиточный сбор) алаптарын анықта-ғандықтан, әкімшілік көшпелі халықтың өз бетінше қоныс

аударуын қатты бақылады. Бұл қазақ тайпаларының мезгілдік жайлауларды еркін түрде таңдау мүмкіндігін жоғалтты [14, 178-180 бб.].

Бірінші мен екінші карталарды талдайтын болсақ, 1824 ж. «Орынбор қырғыздарын басқару туралы жарғы» бойынша, Кіші жүз аумағының Батыс, Орта, Шығыс деп нақты бөліктерге бөлінгенін көреміз. Батыс бөлік: Каспий теңізінен бастап Илецк қалашығына дейін, одан соң Темір өзені арқылы Арал теңізіне дейінгі созылып жатқан аумақты қамтиды. Аталған аумақта Байұлы рулары (тана, алаша, қызылқұрт т.б.) көшіп-қонды. Орта бөлік: Степная бекінісінен Жабық-Қарағай таулары мен Қарсақ-Басы көлі арқылы Сырдарияға дейінгі аумақты алып жатыр. Мұнда Әлімұлы рулары және Жетірудың бір бөлігі орналасты. Шығыс бөлік: Уй өзенінен бастап, Тобылдың жоғарғы ағысы мен Қарсақ-Басы көлі арқылы Сырдарияға дейін жетті. Бұл бөлікте табын, арғын, қыпшақ, найман, керей рулары қоныс аударды.

Бірінші картада Батыс бөліктің Орта бөлікпен шекарасының межелері көрсетілген. Картаның солтүстік нүктесінде Илецкий городок пен Илецкая бекіністері анық бейнеленген. Батыс бөліктің Орта бөлікпен шекарасы осы Илецк қалашығынан басталып, Арал теңізіне дейін сызылған. Шекара сызығының бойында Елек, Темір, Жайық, Ойыл, Жем өзендерінің арналары көрсетілген. Бұл карта Батыс бөліктің сұлтан-билеушісі (Қаратай Нұралиев) басқаратын аумақтың заңды түрдегі шеңберін көрсетеді. Дереккөз бойынша, картада көрсетілген Батыс бөлік аумағында Байұлы тайпалық бірлестіктің алаша, қызылқұрт, тана, ысық, серкеш, адай, беріш, есентемір таз секілді рулары қоныстанған [15, 313 б.].

Екінші картада Орта бөліктің Шығыс бөлігімен шекарасы Степная бекінісінен Жабық-Қарағай таулары мен Қарсақ-Басы көлі арқылы Сырдарияға дейін бейнеленген. Картаның төменгі бөлігінде «Бұхара» иеліктерімен шектесетін тұсы мен Қызылқұм шөлі көрсетілген. Карта Орынбор қазақтарының Орта бөлігі мен Шығыс бөлігінің арасындағы заңды бөліністі айқындайды. Бұл аумақта негізінен Әлімұлы бірлестігінен шекті, қаракесек, қарасақал, төртқара, шекті рулары, ал Жетірудан жағалбайлы, керейт, тама рулары қоныс аударған. Сонымен қатар, Сырдарияның төменгі жағалауында Байұлы бірлестігінің жаппас, алтын рулары қоныс аударған. Карта Орта бөліктің сұлтан-билеушісі (Темір Ералиев) басқаратын кеңістікті заңды түрде бекітті. 1843 ж. деректер бойынша Орта бөлікте 22 205 киіз үй тіркелген [15, 350 б.].

Үшінші карта «Ведомствоаралық шекаралық даулардың визуалды айғағы» деп аталады. Бұл картада Орынбор ведомствосының Шығыс бөлігі мен Батыс Сібір ведомствосының арасында шекаралық межелері көрсетілген. Ресми түрдегі меже Уй өзенінен (Степная бекінісі) басталып, Қара-Әли-Аят, Тоғызақ, Жыланды-Аят және Тобыл өзендерінің жоғарғы тұстағы ағыстарымен өтеді. Саяси контекст тұрғысынан қарайтын болсақ, бұл картаның жасалуына Батыс Сібір және Орынбор губернаторлары арасында болған ұзақ аумақтық даулар себеп болды [15, 349 б.]. Яғни, шекараның анық болмауы (ресей әкімшілігінің түсінігі бойынша) қазақ руларының бір ведомствадан екіншісіне қарай рұқсатсыз өтуіне және басқарудағы түсініспеушіліктерге, қиындықтарға алып келген. Картадағы шекаралар туысқан руларды әртүрлі әкімшілік ведомстволарға (Орынбор және Сібір) бөліп тастады. Мысалы, Арғын және Қыпшақ руларының кейбір үлестері Орынборға генерал губернаторына бағынса, бір үлесі Сібір ведомствосында қалды. Бұл жағдай қазақтардың өз руларымен бірге көшіп-қонуына бөгет жасап, оларды Орынбор мен Сібір губернаторларының арасындағы «даулы нысанға» айналдырды. Сонымен қатар, жайылымдардың, қоныс аудару аймақтарынының шектелуі, көшпелі халықтың шаруашылығының дағдарысы мен халықтың біртіндеп отырықшы процесіне өтуге түрткі болды. Көшпенділер еркін далада қоныс тебетін аумақтары азаюына байланысты, стационарлы қыстаулар салына бастады

Әрбір карта Кіші жүздің нақты бір әкімшілік бөлігінің аумағын, шекарасын айқындауға арналған. Барлық 3 карта 1824 ж. реформаның нәтижесінің көрінісі болып табылады. Барлық үш карта да қазақ халқының дәстүрлі түрдегі көшпелі қоғамына тән емес сызықтық шекараларды енгізілген. Егер бұрын қазақ руларының жайылымдық жерлері табиғи нысандармен және рулық келісімдер арқылы жүзеге асырылса, бұл карталардан саяси түрде әкімшілік бөліністің айқын көрінісін көре аламыз. Бұл карталардың ортақ мақсаты – сұлтан-билеушілердің билігінің шегін

анықтау болды. Осы реформа бойынша сайланған әр сұлтан тек өз бөлігінде ғана билігін жүргізуге тиісті болды. Сонымен қатар, бұл карталардағы сызықтар киіз үй салығын жинаудың нақты аймақтарын да айқындады.

11 сурет. Орынбор қызғыздарының Орта бөлігі мен Батыс бөлігінің арасындағы шекара

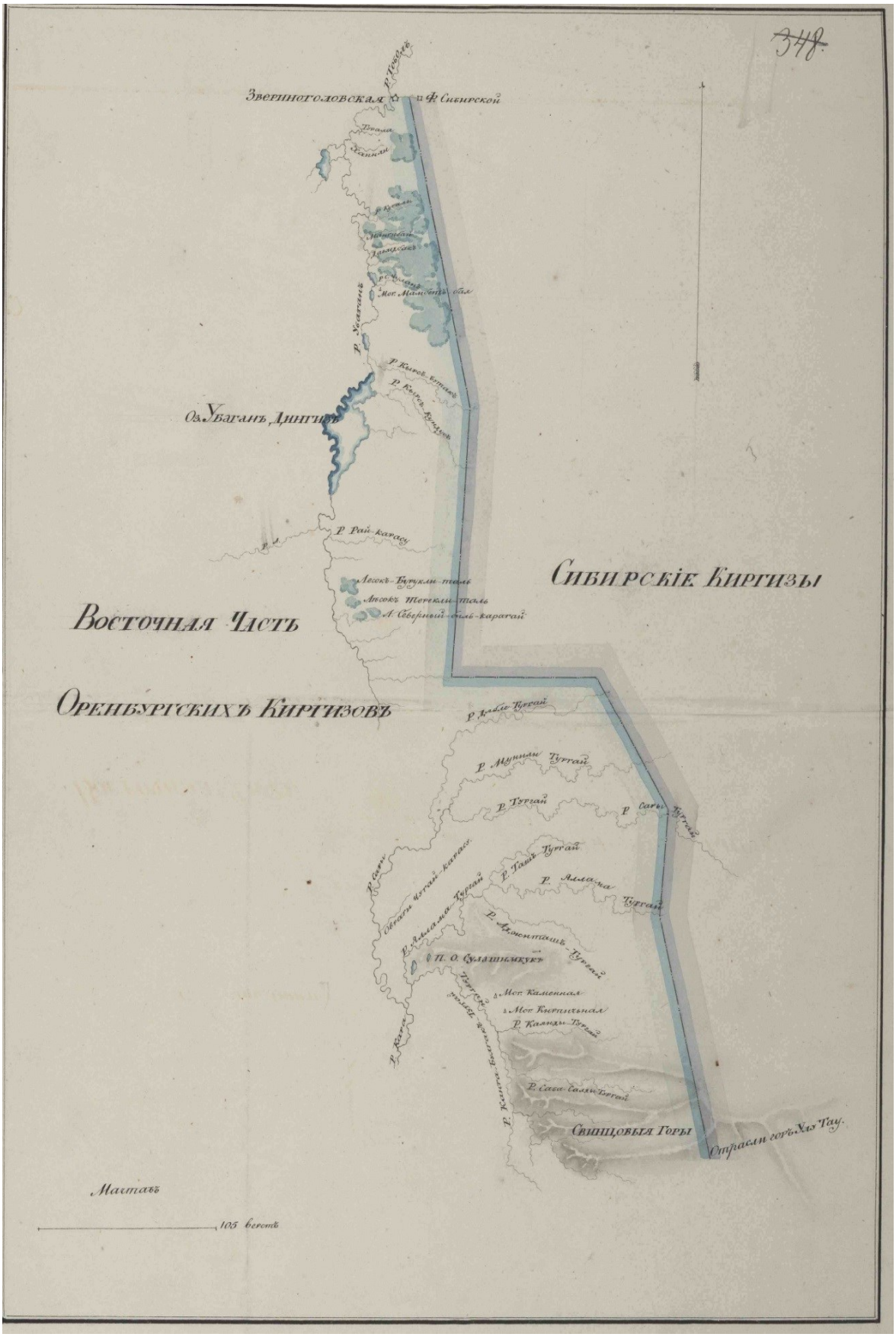

12 сурет. Орынбор қырғыздарының Шығыс бөлігі мен Сібір қазақтарының арасындағы шекара

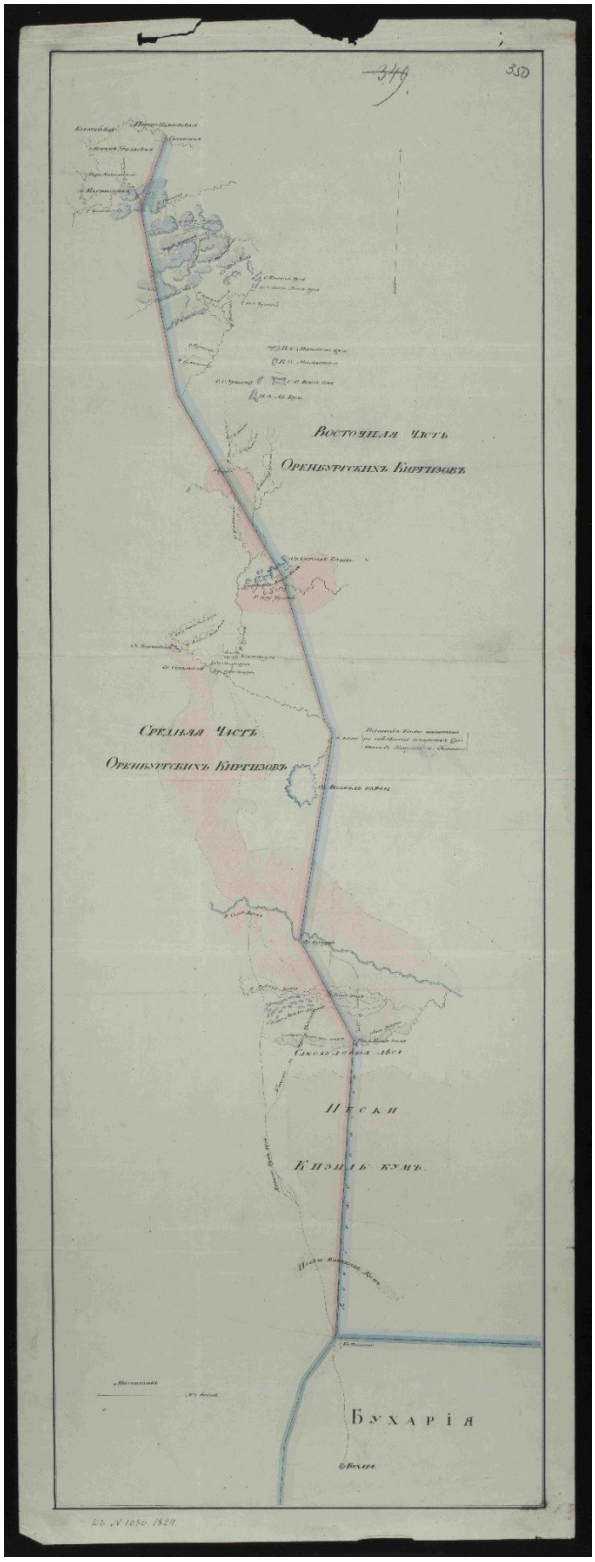

13 сурет. Орыбор қазақтарының Шығыс бөлігі мен Орта бөлігінің арасындағы шекара

Қорытынды. Зерттеудің негізгі түйіні – тарихи картография жәй ғана қазақ даласының географиялық орналасуын емес, XVIII ғ. бастап XIX ғ. ортасына дейінгі аумақта қазақ жерінде орын алған саяси, әлеуметтік, мәдени аспектілерін ашып көрсете алуында. Ол үшін зерттеушіге теориялық біліммен қатар, тарихи карталарды талдаудың әдістемесін де жақсы білу қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Ksenzhik G. N. Visual sources on the formation of the border of Kazakhstan in the XVIII – early XX centuries // Bulletin of history. — 2025. — № 1 (116). — P. 55–67.*
2. *Ксенжик Г.Н. Историческая география степных областей Казахстана (XIX – начало XX вв.): Монография. — Алматы: Айғаным,2015. — 406 с.*
3. *Harley J.B. Deconstructing the Map // Cartographica. — 1989. — Vol. 26. — No. 2. — P. 1-20.*
4. *Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. — Астана: Фолиант, 2008. — 728 б.*
5. *Izbassarova Gulbanu B. Nomadic Mental Map of Space: The Concept of Border and Space among Nomadic Qazaqs. Qazaq Historical Review, 2025. Vol. 3, No. 2, 153–166.*
6. *Алиаскаров Д. Т., Каймулдинова К. Д., Лайсханов Ш. У. Цифрлық жаһандану жағдайында тарихи-картографиялық қорларды құрудың әдістемесі // География және су ресурстары. — 2024. — № 4. — 6-8 бб..*
7. *Ремезов С. У. Чертёжная книга Сибири / С. У. Ремезов. — Санкт‑Петербург : тип. Академии наук, 1882 (репринт оригинала 1701 г.). — [23] с. : ил. ; 28 см*
8. *Страленберг Ф. И. Великая Татария // Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia. — 1730. — Карта.*
9. *Кирилов И. К. Ландкарта генеральная Российской империи: карта. — Санкт-Петербург, 1755.*
10. *Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей / Соч. Алексея Левшина. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. – Ч. 1: Известия географические. – 264 с.*
11. *Nurlan Kenzheakhmet. The European maps of the Kazakh Steppe and Central Asia. Qazaq Historical Review, 2023. №1 (1). P. 56-121.*
12. *Rasskasov Sergei V. «The Steppe of Nomadic Kirghiz-Kaisaky: the Qazaq Steppe on Russian maps of 18th –19th centuries and the Early Modern cartography as source for studying the geographical imagination of the Central and North Asia. Qazaq Historical Review, 2023. №1 (1), 122-139.*
13. *Ксенжик Г. Н., Карин Е.Т. Қазақстан тарихы бойынша картографиялық материалдардың жинақталған каталогын талдау (XVII – XX ғасырдың басы). Qazaq Historical Review. 2023. №1(1). 6–21 б.*
14. *Избасарова Г.Б. Казахская степь Оренбургского ведомства в имперских проектах и практиках первой половины XIX века. - М.: ИП Лысенко А.Д. PRESS-BOOK.RU, 2018. - 484 с.*
15. *Ресей мемлекетінің тарихи архиві (РГИА). 1291қор, 81 тізім, 95а іс.*
16. *Knowles, A. K. Past Time, Past Place: GIS for History. ESRI Press,2002. – 202 p*
17. *Gregory, I. N., & Ell, P. S. Historical GIS: Technologies, Methodologies, and Scholarship. Cambridge University Press, 2007. – 227 p.*

References:

1. *Ksenzhik G. N. Visual sources on the formation of the border of Kazakhstan in the XVIII – early XX centuries // Bulletin of history. — 2025. — № 1 (116). — P. 55–67.*
2. *Ksenzhik, G. N. Istoricheskaia geografiia stepnykh oblastei Kazakhstana (XIX – nachalo XX vv.): Monografiia.* — Almaty: Aiganym, 2015. — 406 p.
3. *Harley J.B. Deconstructing the Map // Cartographica. — 1989. — Vol. 26. — No. 2. — P. 1-20.*
4. *Seidimbek, A. Qazaqtyñ auyzsha tarihy: Zertteu. — Astana: Foliant, 2008. — 728 b.*
5. *Izbassarova, G. B. Nomadic Mental Map of Space: The Concept of Border and Space among Nomadic Qazaqs. Qazaq Historical Review, 2025, Vol. 3, No. 2, pp. 153–166.*
6. *Aliaskarov, D. T., Kaimuldinova, K. D., Laishanov, Sh. U. Cifrlyq jahandanu jağdaiynda tarihi-kartografiyalyq qorlardy qurudyn adistemesi. Geografiya zhane su resurstary, 2024, No. 4, pp. 6–8.*
7. *Remezov, S. U. Chertezhnaia kniga Sibiri. Saint Petersburg: Tipografiia Akademii nauk, 1882 (reprint of 1701). — 23 p.*
8. *Stralenberg, F. I. Velikaia Tatariia. In: Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia. 1730. Map.*

9. Kirilov, I. K. Landkarta general'naia Rossiiskoi imperii. Saint Petersburg, 1755. Map.

10. Levshin, A. I. Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei. Saint Petersburg: Tipografiia Karla Kraia, 1832. Part 1: Geographical data. — 264 p.

11. Nurlan Kenzheakhmet. The European maps of the Kazakh Steppe and Central Asia. Qazaq Historical Review, 2023. №1 (1). P. 56-121.

12. Rasskasov Sergei V. «The Steppe of Nomadic Kirghiz-Kaisaky: the Qazaq Steppe on Russian maps of 18th –19th centuries and the Early Modern cartography as source for studying the geographical imagination of the Central and North Asia. Qazaq Historical Review, 2023. №1 (1), 122-139.

13. Ksenzhik, G. N., Karin, E. T. Qazaqstan tarihy boiynsha kartografialyq materialdardyn jinaqtalgan katalogyn taldau (XVII – XX gasyrdyn basy). Qazaq Historical Review, 2023, No. 1(1), pp. 6–21.

14. Izbassarova, G. B. Kazakhstanskaia step' Orenburgskogo vedomstva v imperskikh proektakh i praktikakh pervoi poloviny XIX veka. Moscow: IP Lysenko A.D. PRESS-BOOK.RU, 2018. — 484 p.

15. Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv (RGIA). F. 1291. O. 81. D.95a.

16. Knowles, A. K. Past Time, Past Place: GIS for History. ESRI Press,2002. – 202 p

17. Gregory, I. N., & Ell, P. S. Historical GIS: Technologies, Methodologies, and Scholarship. Cambridge University Press, 2007. – 227 p.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 947(54) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.027

А.Қ. Шорманова[ID] *[1], *Г.Е. Абикенова*[ID] [2]

[1]*Абай атындағы ҚазҰПУ т.ғ.к. Алматы, Қазақстан.*
E-mail: ai.shormanova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-2517-3725

[2]*әл-Фараби атындағы ҚазҰУ т.ғ.к., қауымдастырылған профессор. Алматы, Қазақстан.*
E-mail: agulzhazira@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-3774-341X

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚУ-АҒАРТУ САЛАСЫНЫҢ ҰЙЫМДАСЫРЫЛУЫНЫҢ ДЕРЕКТЕРІ РЕСМИ БАСЫЛЫМДАРДА: САҚТАЛУ ФОРМАЛАРЫ МЕН ОБЪЕКТИВТІЛІГІ (XIX ғ. 2-ші жартысы).

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген ресми басылымдардағы, оның ішінде «Дала уалаятының газеті» мен «Түркістан уәлаятының газеті» беттерінде жарық көрген материалдарды негізге ала отырып, қазақ өлкесіндегі оқу-ағарту саласының ұйымдастырылуы мәселелері деректанулық тұрғыдан қарастырылады. Аталған ресми басылымдар беттерінде сол тұстағы қазақ балаларының білім алуы, оларды оқыту мәселесіне қатысты материалдар топтастырылған. Мектеп үйлерінің ашылуы мен ондағы білім беру ісінің барысы мен материалдық базасы, оқытуды ұйымдастырудағы ерекшеліктер беріледі. Десек те, аталған кезеңде патшалық үкіметтің отарлау саясатының басым болуы, соған орай рухани тұрғыдан отарлаудың басты мүмкіндігі оқу-ағарту арқылы жүргізілгендіктен, мәселені қарастыруда басылым беттеріндегі материалдарды деректанулық тұрғыдан негіздеу қажет. Ресми басылымдардағы Қазақстанның оқу-ағарту саласына қатысты деректер ірі ауқымды статистикалық және құрылымдық ақпаратты алу үшін өте құнды әрі таптырмас қайнар көз. Алайда, олардың объективтілігін қамтамасыз ету

үшін бұл мәліметтерді сол кезеңдегі архивтік құжаттармен, жеке тұлғалардың естеліктерімен (мемуарлармен) және «Қазақ», «Айқап» сияқты ұлттық бағыттағы бейресми баспасөз материалдарымен салыстыра тексеру қажет.

Соған орай мақалада XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген ресми басылым беттеріндегі білім беру ісі, мектептерді ұйымдастыру, оқу-ағарту саласының мүмкіндіктері, оқыту бағыттары мен барысы туралы мәселелер деректанулық тұрғыдан талданады. Олардағы деректер сол тұстағы оқу-ағарту саласының дерек көзі болумен бірге оның сақталу формалары мен объективтілігіне көз жеткізуді қажет етеді.

Кілт сөздер: оқу-ағарту, ресми басылымдар, газет, дерек көздері, рухани отарлау

А.К. Шорманова[1], Г.Е. Абикенова[2]*

[1]Кандидат исторических наук, КазНПУ имени Абая, Алматы,
E-mail: ai.shormanova@gmail.com

[2]Кандидат исторических наук, доцент
Казахского национального университета имени аль-Фараби. Алматы, Казахстан.
E-mail: agulzhazira@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В ОФИЦИАЛЬНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ: ФОРМЫ СОХРАНЕНИЯ И ОБЪЕКТИВНОСТЬ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА).

Аннотация

В данной статье с позиций источниковедческого анализа рассматривается организация системы образования в казахском регионе на основе материалов, опубликованных во второй половине XIX века в официальных периодических изданиях - «Киргизская степная газета» и «Туркестанские ведомости». Эти издания содержат комплекс сведений, касающихся обучения и школьного образования казахских детей в тот период.

Здесь описываются открытие школ, состояние учебного процесса и материально-технической базы, а также особенности организации обучения. Однако, учитывая, что в этот период господствовала колониальная политика царского правительства - а образование служило главным инструментом духовной колонизации, при рассмотрении данного вопроса необходимо провести критический анализ источников, содержащихся в публикациях того времени. Данные о сфере образования Казахстана, содержащиеся в официальных публикациях, служат чрезвычайно ценным и незаменимым источником обширной статистической и структурной информации. Однако для обеспечения объективности этих сведений необходимо сопоставлять их с архивными документами того же периода, личными воспоминаниями и материалами неофициальной прессы национального направления - такими как издания «Казак» и «Айкап».

В данной статье представлен источниковедческий анализ сведений, содержащихся в официальных публикациях второй половины XIX века и касающихся образования, организации школьного дела, возможностей образовательной сферы, а также направленности и методики обучения. Хотя данные, приведенные в этих публикациях, служат первоисточником для изучения образовательной ситуации той эпохи, необходимо также оценить их объективность и особенности сохранения.

Ключевые слова: образование, официальные публикации, газета, источники, духовная колонизация.

A.K. Shormanova[1]*, *G.E. Abikenova*[2]

Candidate of Historical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty. Kazakhstan. ID: 57210985418.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan.

INFORMATION ON THE ORGANIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN IN OFFICIAL PUBLICATIONS: FORMS OF PRESERVATION AND OBJECTIVITY (SECOND HALF OF THE XIX th CENTURY).

Abstract

This article examines the organization of the education system in the Kazakh region from the perspective of source analysis, drawing on materials published in the second half of the 19th century in official periodicals – «Kirgizskaya Stepnaya Gazeta» (Kazakh Steppe Newspaper) and "Turkestanskie Vedomosti" (Turkestan Gazette). These publications contain a wealth of information regarding the schooling and education of Kazakh children during that period.

This section describes the opening of schools, the state of the educational process and material-technical infrastructure, and the specific organizational aspects of instruction. However, given that the Tsarist government's colonial policy prevailed during this period - with education serving as a primary instrument of spiritual colonization - a critical analysis of the sources found in publications from that era is essential when examining this subject. Data on Kazakhstan's education sector found in official publications serve as an extremely valuable and indispensable source of extensive statistical and structural information. However, to ensure the objectivity of this information, it is necessary to cross-reference it with archival documents from the same period, personal recollections, and materials from the unofficial nationalist press—such as the publications "Qazaq" and "Ayqap".

This article presents an analysis of the information contained in official publications from the second half of the 19th century regarding education, the organization of the school system, the capabilities of the educational sector, and the orientation and methodology of instruction. Although the data presented in these publications serve as primary sources for studying the educational landscape of that era, it is also necessary to assess their objectivity and the specific circumstances of their preservation.

Keywords: education, official publications, newspaper, sources, spiritual colonization.

Кіріспе. Қазақстан тарихының өзіндік ерекшеліктерге толы кезеңдерінің бірі – XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басы болып келеді. Бұған дейін де қазір де зерттеушілер назарын аудартатын бұл кезең бір жағынан Ресей империясының қазақ жерін өзінің қол астына толықтай біріктіріп, одан әрі әлеуметтік-экономикалық және рухани саласына тереңдей еніп, отарласа, екіншіден бұл тұста ұлттың бостандығы мен ұлттық тәуелсіздік жолындағы күрестің жаңа кезеңінің басталуы және сол жолда қызмет еткен ұлт зиялыларының қалыптасу кезеңімен сәйкес келеді. Бұл кезең отаршылдықтың да, ұлт-азаттық күрестің де жаңа деңгейге көтерілуімен ерекшеленді. Бұл күрес өмірдің бар саласын, оның ішінде оқу-ағарту саласын да қамтыды. Себебі, оқу-ағарту саласы қарама-қарсы күштің негізгі құралы болды және оны әрқайсысы өз мүддесіне сай негіздеуге тырысты. Соның ішінде империя отарлаушылары өзіне бағынышты бұратана халықтарға белгілі бір дәрежеде білім беріп, сол халықтарды біртіндеп орыстандырып, рухани тұрғыдан кіріктіруді көздеді. Бұл мақсатты ойды қалыптастыруда отарлық жүйе тарапынан ұйымдастырылған ресми газеттер «Түркістан уәлаятының газеті» мен «Дала уәлаятының газеті» айрықша жұмыс жасады деуге болады.

Нәтижесінде 1870 жылдың 28 сәуірінен бастап Ташкент қаласында шыға бастаған «Түркістан уалаятының газеті» мен 1888 жылдың басынан бастап Омбы қаласында шыға бастаған «Дала уалаятының газеті» тарих ғылымы тұрғысынан қарағанда, қазақ тарихының дерек көздерінің жаңа тобы – қазақ тіліндегі мерзімді басылымдардың дүниеге келуінің бастауы болды. Мерзімді басылымдардың деректік орны мен маңызы туралы зерттеуші Қ.Атабаев: «Деректердің аса бір үлкен тобын белгілі бір формаға ие болған, қоғамдық мәні бар, әлеуметтік - мәдени міндеттер атқарған мерзімді басылымдар - газеттер мен журналдар құрайды. Газет - журналдардан тарихшылар тақырыпты зерттеу барысында өздеріне қажетті мәліметтер таба алады - деп, жазды [1, 35 б.].

Қазақ тіліндегі алғашқы мерзімді басылымдар болып табылатын аталған газеттер беттерінде халқымыздың саяси, әлеуметтік, экономикалық өмірімен қатар, оқу-ағарту тарихына қатысты деректер көптеп сақталған. Өздерінің бағыт - бағдары мен сипаты жағынан ресми басылымдар тобына жататын бұл газеттерде кезінде қазақ балаларын оқыту мәселесіне арналған біршама материалдар басылған. Бұл материалдар құнды дерек көзіне айналып отыр. Демек, тарихшылар осы газеттерді дерек көздері ретінде пайдалана отырып, XIX ғасырдың үшінші бөлігіндегі қазақтар арасындағы оқу-ағарту мен білім беру ісінің тарихына қатысты мәліметтер тобымен танысып, оны пайдалана алады.

Материалдар мен әдістер: Зерттеу жұмысы барысында деректану ғылымының деректердің пайда болуының объективтілігі мен субъективтілігі, алғышарттары мен тарихи жағдайлары, сақталу формалары мен ерекшеліктері, деректерді сыныптау және сыннан өткізу қажеттігі сияқты теориялық қағидаларға, объективтілік, партиялық және тарихилық принциптеріне негізделген. Негізінен еліміздің өткен тарихын жалпы адамзат тарихының тінінде (контекісінде) қарау, баспасөз мәліметтерін ұлттық мүдде тұрғысында талдау сияқты методологиялық бағыт - бағдар ұстанылды. Соның ішінде «Түркістан уәлаяты газеті» мен «Дала уәлаятының газеті» сынды отаршыл империя тарапынан ұйымдастырылған ресми баспасөз құралдарында ұсынылған оқу-ағарту саласына қатысты материалдар талданады. Олардыңжарияланымында жалпы XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ өлкесіндегі саяси жағдайлар, шаруашылық пен мәдениет, оқу ошақтарының ұйымдастырлы мен олардың оқыту тәсілдері, бағыттары бойынша мәліметтер топтасқан. Аталған материалдармен таныса отырып, негізінен жұмысты қарастыруда сол ресми басылымдарда жарияланған мақаларды деректанулық тұрғыдан саралау негізге алынды. Біріншіден, мақаланвң бастапқы авторларын анықтау және оны алғаш қай тілде жазылғанын негіздеу, екіншіден ол қазақ тілінен орысшаға немесе орысшадан қазақшаға аудару барысында толық сәйкестік бар екендігіне көз жеткізу болса, екіншіден жазылған мақаланың объектіивтілі-гіне мән беру, үшіншіден мақаланың мақсатты ойын анықтау және онда көрсетілген статистика-лық материалдарды сол уақытта қатар жазылған өзге авторлар еңбектерінде кездескен жағдайда салыстыру қажеттігі туындайды. Соған орай жұмыста еліміздің соңғы жылдары көптеп пайда болған, ұлттық дерек көздеріне деректанулық талдау жасалынған еңбектері басшылыққа алынды.

Нәтижесінде XIX ғасыр соңында жарық көрген «Түркістан уәлаяты газеті» мен «Дала уәлаятының газеті» ресми басылымдарында оқу-ағарту саласына қатысты алынған нақты ақпараттың толықтық және шынайылық деңгейін анықтау мақсатында синтетикалық және аналитикалық талдау жасау, жүйелеу, сыныптау, салыстыру, сынау сияқты деректанулық әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар. «Түркістан уалаятының газетінде (бұдан әрі – «ТУГ“), „ Дала уалаятының газетін” де (бұдан әрі“ДУГ”) дерек көздері ретінде пайдалануға бүгінгі зерттеушілердің де, келешек зерттеушілердің де толық мүмкіндіктері бар. Олай дейтініміз, XIX ғасырдың соңындағы қазақ елінің саяси өмірі, шаруашылығы, мәдениеті, тарихы жайындағы түпнұсқадағы материалдар сол қалпында, қазақ және орыс тілдерінде берілген “ДУГ” 4-ші кітабы, 1994 жылы “Ғылым” баспасынан Үшкөлтай Субханбердинаның құрастыруымен шықса, “ТУГ” 2003 жылы жеке кітап түрінде қайта басылып, жарыққа шықты [2].

“ТУГ” материалдарын қазіргі жазу таңбасына түсіріп, жинақ ретінде шығарушылар М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қолжазба және текстология орталығының қызметкерлері: Ү. Субханбердина, П. Әуесбаева, С. Қосандар. Жинақ “Ғылым” ғылыми баспа орталығында шыққан. Таралымы - 500 дана. Көлемі - 35 баспа табақты құрады [3]. Ал Ү.Субханбердинаның 1999 жылы шыққан “Қазақ халқының атамұралары” [4] деп аталатын кітабына енген, осы газеттердің мазмұндалған библиографиялық көрсеткіштерінің де зерттеушілерге тигізер көмегі мол. Ол зерттеушілерге өздеріне керекті материалдарды көп қиындықсызақ тауып, өз уақыттарын үнемдеуге көмектеседі.

Жинақтар газеттердің микрокөшірмелері мен фотокөшірмелері арқылы дайындалған. Газеттердің микрокөшірмелері мен фотокөшірмелерін 1956 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының Бас библиографы Үшкөлтай Субханбердина, Ленинград (қазіргі Санкт –Петербург) қаласындағы М.Е. Салтыков - Щедрин атындағы мемлекеттік кітапхана қорында сақтаулы тұрған түпнұсқадан түсіріп алып, Орталық ғылыми кітапханаға өткізген. Демек, Ү. Субханбердина “Мәдени мұра” бағдарламасында көрсетілгендей, мәдени мұраларымызды жинау ісімен бұдан 50 жыл бұрын айналыса бастаған.

Дегенмен, «ТУГ” жинағына кезінде газет бетінде жарияланған материалдардың түгел енбегендігін, олардың тек бір бөлігін ғана жинақтан табуға болатындығын ескертеміз. Мысалы, біздің тікелей зерттеу объектіміз болып табылатын оқу-ағарту ісі туралы газетте барлығы 16 мақала жарияланған болса, солардың тек алтауы ғана жинаққа енген. Демек, көп жағдайда зерттеушілерге әлі де түпнұсқамен жұмыс істеуге тура келді. Мәселен, аталған басылымдарда жарияланған оқу-ағарту ісіне қатысты материалдардың тақырыптары мен жылдары және жалпы сандары төмендегі 1 және 2 кестелерде көрсетілген [5].

1 кесте - “Түркістан уалаяты газетінде” көтерілген оқу-ағарту мәселелері:

Тақырыптар	Жылдары				Барлығы
	1875ж.	1876ж.	1877ж.	1878ж.	
1. Әр жердегі оқу-ағарту жағдайлары туралы		2			2
2. Қыздарды оқыту туралы	-	1	-	-	1
3. Мектеп-медресе ашу	1	2	-	-	3
4. Оқу-ағарту мәселесі	-	-	-	1	1
5. Оқу-ағарту ісіне қаражат жинау	-	-	-	1	1
6. Орыс тілінде оқыту қажеттілігі туралы	2	1	2	-	5
7. Орталықта оқитын қазақ шәкірттері туралы	1	1	-	1	3
8. Бала тәрбиесі туралы	-	-	-	1	1
Барлығы	4	7	2	4	17

2 кесте - “Дала уалаяты газетінде” көтерілген оқу-ағарту мәселелері:

Тақырыптар	Жылдары					Барлығы
	1894 ж.	1895 ж.	1896 ж	1897 ж.	1898 ж.	
1 . Жазу туралы	-	-	-	1	-	1
2. Қыздарды оқыту туралы	-	1	-	1	-	2
3. Мектеп- медресе салу	1	2	2	-	-	5
4.Медресе жағдайлары	-	1	-	-	-	1
5. Мұғалімдер жағдайы	-	-	1	-	-	1

6. Ғылым мен білімнің, орысша оқудың қажеттілігі	1	3	1	3	1	9
7. Оқыту жолдары	-	-	-	1	-	1
8. Оқу-ағарту тарихы туралы	-	-	-	1	-	1
9. Бала тәрбиесі туралы	-	-	-	-	1	1
Барлығы	2	7	4	7	2	22

Әрине, бұл кестелердің шартты түрде жасалынған кестелер екендігін айтуымыз керек. Оларда берілген мәліметтерді толыққанды дәл мәліметтер деп қабылдауға болмайтындығы түсінікті. Себебі кейде бір мақалада оқу ісіне қатысты бірнеше проблемелер туралы айтылған. Сондықтан олар бірнеше мақала ретінде кестеде көрсетілген. Ал, кейде тікелей оқу-ағарту мәселесіне арналмаған, қазақтардың өмір тіршілігіне, қоғамдық-әлеуметтік проблемаларына қатысты мақалаларда да оқыту, білім беру туралы құнды мәліметтер кездеседі. Сондықтан олар да кестеге енгізілгендігін атап өту керек.

Дегенмен, газеттерде жарияланған оқу ісіне қатысты мақалалардың тақырыптарын анықтап, олардың сандарын есептеу, барлық статистикалық мәліметтер сияқты, газеттердің осы мәселедегі ұстанған жалпы бағыт-бағдарын, оларды шығарушылардың позициясын, мақсаттарын анықтап, кейбір қортындылар жасауға мүмкіндік береді.

Деректану ғылымының тараптарынан шыға отырып, біз ең алдымен, ол мақалаларадың кездейсоқ пайда болмаған объективті дүниелер екендігін айтуымыз керек. Демек, олар белгілі бір қоғамдық сұраныстардың салдарында пайда болған, сондықтан оларда қазақтарды оқыту тарихына қатысты мәліметтер сақталынған. Мәселе, тек сол мәліметтердің толықтық және шынайылық деңгейлерінің қаншалықта екендігінде. Мақалаларға деректанулық талдау жасаудың мақсаты да соларды анықтау болып табылады.

Патша үкіметінің шешімімен, оның жергілікті әкімшілік органдарының қаражатына және тікелей бақылаумен шығып тұрған газеттерде қазақтарды оқыту туралы мақалалардың пайда болуы, яғни олардың дерек көздері ретіндегі объективтілігі, сол газеттердің XIX ғасырдың соңындағы Қазақстан тарихының дерек көздері ретіндегі объективтілігімен, яғни олардың жалпы жарыққа шығу себептерімен тікелей байланысты. Ол Ресейдің Қазақстанды отарлауды одан әрі тереңдетуін негіздеп береді.

XIX ғасырдың 60 жылдарының ортасына қарай қазақ жерлері толығымен Ресей империясының меншігіне айналып, ендігі басты мақсаты өзінің отарлау саясатын рухани салада жалғастыру болды. Ал, оның жолдарының бірі жергілікті халықтың ой-санасын отарлау арқылы оларды орыстандыру еді. Мысалы, “Туркестанские ведомости” газетінің бірінші нөмерінде: “біздің пайымдауымызша, Түркістан өлкесінің қазіргі әкімшілігінің міндеті мынадай: орыс өкіметіне бағынған халықтарды екінші мәрте жеңу, бірақ оларды қара күшпен емес, ақылмен және рухани басымдықпен жеңіп шығу... Егер орыс халқының рухани орасан зор күш қуаты жәрдемдеспесе, Орта Азияға орныға бастаған орыс элементі де жойылып кетуі мүмкін делінген” [6].

Міне, “сол орыс өкіметіне бағынған халықтарды”, яғни қазақтарды да, “ақылмен және рухани басымдылықпен”, “екінші мәрте” жеңудің жолдарының бірі ретінде отарлаушылар, сол кездегі бұқаралық ақпарат құралдарының бірден-бір түрі, баспасөз құралдарын шығару деп білді. Сондықтан да алғашқы отарлық ресми газет беттерінде жарияланған басқа да мақалалар сияқты, оқу-ағартуға қатысты мақалалардың да сол орыс отарлаушыларының мақсат-мүддесіне сай басылғандығы түсінікті.

Сонымен қатар, ол мақалалардың пайда болуының тарихи жағдайын да, сол газеттердің пайда болуының тарихи жағдайымен байланысты қарастыруымыз қажет. Ал, ол газеттердің пайда болуының тарихи жағдайының басты ерекшелігі, олардың жергілікті патша әкімшілігінің қатаң бақылауы арқылы, яғни цензура арқылы шығып тұруында. Бұл зерттеушілер ерекше көңіл бөлуге тиіс болатын факторлардың бірі. Мысалы, патша өкіметінің құпия бақылаушыларының бірі (негласный надзор) Н.И. Ильминский өзінің 1889 жылы обер-прокурор К.П. Победоносцевқа жазған хатында: “Об особом “прибавлении” к Акмолинским ведомостьям (“Дала уалаятының

газеті” туралы айтылып отыр) я давно писал Г.А. Калпаковскому, что эту газету надо ограничить официальной лишь частью, а не официальную часть лучше бы прекратить, ибо при неумелых и необразованных переводчиках (в доказательство чего я привел примеров), требующих бдительного наблюдения и опытного руководства, рискованно отваживаться на помещение трудных, научных и политических статей... притом они выходят вон из программы, разрешенной бывшим генерал-губернатором”- депжазған [7, 33 б.]. Бұл келтірілген мысалдан газеттердің “қырағы бақылау” және “тәжірибелі басқару” жағдайында шығып тұрғандығын байқауға болады. Ал Н.И. Ильминский сияқты жоғары дәрежелі миссионердің бұл мәселеге осылайша ерекше көңіл бөлуі соның дәлелі.

Жоғарыда айтылғандай, 2003 жылы жарық көрген, қазіргі жазу таңбасына түсіріліп, қайта жарияланған “ТУГ” мен көрнекті библиограф-ғалым, зерттеуші Ү. Сухбанбердинаның құрастыруымен шыққан “ДУГ” төрт томды жинағы және осы газеттердің мазмұндалған библиографиялық көрсеткіштеріне деректанулық талдау жасау, №1 және №2 таблицаларда көрсетілгендей, оқу-ағарту мәселесіне қатысты мақалалар “ТУГ” беттерінде негізінен 1875-1878 жылдары жарияланса, “ДУГ” - де 1894-1898 жылдар аралығында жарияланған. 1870 жылы шыға бастаған “ТУГ” және 1888 жылдан шыға бастаған “ДУГ” дәл осы жылдары бұл мәселеге ерекше көңіл бөлініп, басқа жылдары неліктен мерзімді басылымдардың шығарушылары мен авторларының қазақ балаларын оқыту туралы ешнәрсе айтпағандықтары әзірге белгісіз. Тек бұл жағдайдың кездейсоқ қалыптаспаған жағдай екендігі анық.

Екі газеттің де жергілікті халықты оқыту мәселесіне бірнеше жылдан кейін ғана көңіл бөлулері, мүмкін, кездейсоқ сәйкестік болар. Дегенмен, отарлаушы елдің мүддесіне сай, патша үкіметінің жергілікті әкімшілігінің қаражатына және солардың тікелей бақылауымен шығып тұрған газеттердің, қазақ халқы үшін өмірлік маңызы аса үлкен мәселелерге бір жылдары ерекше көңіл бөліп, қалған жылдары ұмыт қалдыруы, сол үкіметтің жергілікті жерде жүргізіп отырған саясатымен байланысты болғандығы түсінікті.

Оқу-ағарту ісіне қатысты мақалалардың орыс отарлаушыларының саясатына байланысты жарияланып отырғандығын, сол мақалаларға деректанулық талдау жасау арқылы оңай көз жеткізуге болады. Мысалы, №1 кестеде көрсетілген жылдар аралығында аталған мәселеге қатысты “ТУГ”- де 8 тақырып бойынша барлығы 17 мақала жарияланған. Міне, солардың бесеуі “Орыс тілін оқытудың қажеттігін” дәлелдеуге арналған. Ол жалпы мақалалардың үштен біріне жуық. Бұл факті “ТУГ”-ін шығарушылардың оқу туралы мақалалар жариялаудағы басты мақсаттары орыс тілін насихаттау болғандығын дәлелдейді.

Сонымен қатар, газетте қазақтар арасында мектеп-медресе ашу туралы үш мақала, әр жердегі оқу-ағарту жағдайы, орталықта оқитын қазақ шәкірттері туралы 2 мақаладан жарияланған. Ал, қазақ халқы үшін аса маңызды мәселе болып табылатын оқу-ағарту мәселесі, қыздарды оқыту, бала тәрбиесі тақырыптарына 12 жыл ішінде небәрі бір мақаладан ғана жарияланған. Бұл айғақтың да газеттің сипатын анықтай түсетіндігі көрінеді.

Мақалалардың пайда болуына қатысты тағы бір ерекше көңіл аудартатын ерекшеліктердің бірі, ол “ТУГ” беттерінде жарияланған оқу-ағарту туралы мақалалардың көбінің авторларының көрсетілмеуі. Мақалалар негізінен: “Әр түрлі хабар”, “Орыс газеттерінен”, “Көкшетау қаласынан хабар”, “Газетке бір адам жазыпты” деген сияқты айдарлармен берілген. Тек бір ғана мақала, дәлірек айтсақ, 1876 жылдың 28 январындағы 3 нөмірінде басылған “Оқу-жазу адамға көп пайдалы, Оқу жазу тақырыпты» атты мақаланың ғана авторы “Хасанов”- деп, көрсетілген. Бұл, бізге оқу-ағарту мәселесіне қатысты мақалаларды жеке авторлардың субъективті дүниелері емес, жалпы газеттің бағыт-бағдарына, шығарылудағы мақсатына сай пайда болған объективті дүниелер ретінде қарауымызға мүмкіндік береді [5, 67 б].

№2 кестеде көрсетілген жылдар аралығында “ДУГ” аталған мәселелерге қатысты 9 тақырып бойынша 22 мақала жарияланған. “ДУГ” басқа газеттерден ерекшелігі сонда, онда мақалалар міндетті түрде екі тілде бірдей басылып отырған. Сондықтан қазақ тілінде жазылған 16 мақала орыс тіліне аударылып басылса, 6 мақала орыс тілінен қазақ тіліне аударылып басылған.

Мысалы, Орынбор және Торғай облыстарындағы қазақтар арасындағы орыс оқуы туралы жазылған "Нужды народного образования в киргизской степи" атты, 1898 жылғы газеттің 13 нөмірінде жарияланған мақаланың соңында "Байқау түсіндірме аудармашы Дүйсенбаевтікі" деп жазылған. Бірақ, мақалалардың көбінде аудармашылар туралы ешнәрсе айтылмаған.

Деректану ғылымы үшін деректің алғаш қай тілде пайда болғандығын, оны кімдердің жасағандығын анықтаудың маңызы үлкен. Өйткені, деректерде сақталынған мәліметтердің шынайылық деңгейі, яғни ғылыми құндылықтары осы фактормен тығыз байланысты. Егер, осы талап тұрғысынан қарайтын болсақ, онда оқыту және білім беру туралы "ДУГ» мақалалардың 14-ін қазақ тілінде Барлыбек Сыртанов, Отыншы Әлжанов, Қорабай Жапанов, Сұлтан Аппасов, Рахымжан Дүйсенбаев, Шәкәрім Құдайбердиев сияқты XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында еңбек етіп, халқына кеңінен танымал болған зиялыларымыздың жазғандығын айтуымыз керек. Қазақ тілінде жазылған екі мақаланың авторлары әзірше белгісіз. Өйткені, олардың біреуі өз мақаласының соңына "Омбы қазағы" деп, екіншісі "Дала баласы" деп қол қойған. Ал, орыс тілінде жазылған мақалалардың біреуін Добросмыслов, екеуін белгілі миссонер А.Е. Алекторов жазған. Қалған мақалалардың авторлары көрсетілмеген.

Сонымен қатар, жоғарыда айтқанымыздай, тікелей оқу-ағарту мәселелеріне арналмағаны-мен, қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық - әлеуметтік проблемаларына қатысты басқа да мақалаларда оқыту, білім беру туралы құнды мәліметтер кездеседі. Мысалы, "ДУГ" 1896 жылғы 21 июльдегі "Алатау баласының" (Барлыбек Сыртановтың бүркеншік есімі) "Қазақ халқының қазіргі һәм ілгері күні турасынан бірнеше ойға келген сана" деген мақаласында, автор қазақ шаруасына, тұрмыс халіне, Ресейге бағынған соң болған қазақ еліндегі өзгерістерге тоқтала келе: "Ғылымның жарығының соңынан ерген халық көбейді, ақылдың қуатымен, ғылымның табысымен рахатқа батып жатыр"-деп, ғылымның пайдасы туралы айтқан [8]. Әрине, мұндай мақалаларда оқу, білім тарихының дерек көздері ретінде пайдаланылды.

Зерттеу тақырыбына сай іріктеп алынған мақалаларда XIX ғасырдың соңындағы қазақ халқы үшін оқудың, ғылым мен білімнің аса қажеттігі, қазақтар арасында оқудың керектігін терең түсініушіліктің кең өріс алуы, ғылымға деген ұмтылыстың көріністері туралы мәліметтер, Қазақстанның әр түрлі қалалары мен аудандарында ашыла бастаған мектеп-медресе салдыру арқылы балаларды оқытудың кең тарай бастағандығы, қазақ байлары арасына да осы істе демеушілік көрсетушілердің жер-жерден шыға бастағандары туралы мәліметтер, оқу-ағарту ісінің қиындықтары мен проблемалары, арап жазбасына өзгерістер енгізудің қажеттілігі туралы ұсыныстар т.б. мәліметтер бар. Міне, осыларды бір жүйеге келтіріп, деректанулық талдаудан өткізу, XIX ғасырдың соңындағы қазақтарды оқуға, білімге тарту тарихынан құнды мәлімет алуға көмектесері күмәнсіз.

Деректану ғылымының талаптарына сай мақалаларды мазмұндарына қарай сыныптау 22 мақаланың 9 ғылым мен білімнің және орысша оқудың қажеттілігін дәлелдеуге арналғандығын көрсетеді. Бұл ерекше көңіл бөлуді қажет ететін факті. Біріншіден, бұл мақалалардың газеттің негізгі мақсатына, яғни жергілікті халықты орыстандыру, дәлірек айтсақ рухани отарлау, олардың арасынан өздеріне адал қызмет ететін шенеуніктер мен мамандар даярлау саясатына сай келетіндігін дәлеледейді. Демек, "ДУГ" мұндай мақалалардың пайда болуының объективті алғышарты - отаршылдық болғандығы күмәнсіз. Екіншіден, ғылым мен білімнің керек екендігін айта отырып, оның қазақтарға орыс тілі арқылы ғана келетіндігін дәлеледеп мақала жазушылар-дың көбінің қазақтар болғандығы да факті. Бұл да уақыт ерекшелігінен туындаған объективті құбылыс. Демек, ондай мақалалардың пайда болуының тағы бір алғышарты - табиғи қажеттілік.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында халқымызға аса қажет болған ғылым мен білімнің негізінен орыс тілі арқылы ғана келуі мүмкін екендігі тарихи шындық еді. Ресей империясының қарамағына толық өткен қазақтар үшін ғылымның, өнердің оларға орыс тілі арқылы келуі заңды құбылыс болатын. Сол кездегі зиялыларымыздың Каир қаласында білім алған Ғабдулғазиз Мұсағалиев сияқты бірді-екілісі болмаса, көпшілігі Ресей қаларында оқып, білім алғандары рас.

Осы тақырыпқа қалам тартқан қазақ авторларының орыс тілін білу арқылы өз қандастарын ғылым мен білімді меңгеруге шақыруларын ешкім де өз халқын орыстандыру мақсатында жасаған деп айта алмайды. Сондықтан қазақ авторларының орыс тілін білуге шақыруларын өмірдің қажеттілігінен туындаған іс деп қарауымыз керек. Оның тағы бір дәлелі, дәл сол жылдары Абайдың:

“Адамның бір қызығы-бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім,
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім”-деп, өз балаларын орыс оқуына беруі.

Абай тек өз балаларын ғана орыс оқуына беріп қойған жоқ, өзгелерді де осыған шақырды. Ол өзінің “Жиырма бесінші сөзінде”: “Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болуға, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек...Орыстың ғылыми өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Ләкин осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйрететін, мені көріп және үйреушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, жұрт қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек. Қазірде орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі: ата-анасы, ағайын-туғаны бір жағынан бұзып жатыр. Сөйтсе де осы оқыған балалар – ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық... Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да, орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол – мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең – оқыт, мал аяма!”- деп, орыс оқуының пайдасын жеріне жеткізе айтқан [9, 119-120 бб.]

Абай айтқан “орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісілер» қазақ арасынан XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында шыға бастады. Сол кезеңде Әлихан Бөкейханов бастап, тарих аренасына шыққан алаш зиялыларының бәрі дерлік орыс тілінде білім алғандықтарын ескерсек, бұл мәселенің бір жақты қарауға болмайтын, күрделі мәселе болғандығы айқындала түседі. Оның тағы бір дәлелі белгілі абайтанушы ғалым Тұрсын Жұртпаевтың “Егемен Қазақстан” газетінде жариялаған деректі мақаласы.

Т. Жұртпаев нақты құжаттық дерекке сүйене отырып, Абай өліміне де себеп болған дәл осы қазақтарды орыстандыру мақсатында қазақтар арасында орыс оқуын тарату болған деген болжам айтады. Ол өзінің “Егемен Қазақстан” газетінде жарияланған “Абай және әулиелер” деген мақаласында Абайдың қолына түскен бір құпия хат туралы айта келе: “1882 жылғы 1 низамнан басталған миссионерлік саясат 1888 жылғы 2 низамның тұсында нақтылана түсіп, 1892-1898, 1902 жылдары оны жүзеге асыратын жоспар жасалынды. Сондай хаттың бірі Абайдың да қолына түсті. Бұл хат ақынның дүниеден түңілуіне негізгі себеп болды. Абай мұны рухани қорлық деп түсінді.

Одан әрі Т. Жұртпаев құпия хаттан мынандай үзінді келтірген: “Содан кейін мына тәсілге көшу ұсынылады: барлық мектептердің мұғалімдерінен “мұғалім” деген инспектордың арнайы бекіткен куәлігін талап ету керек, ал инспекторға қазақ мұғалімдеріне куәлік беруді әдейі тыңдатып сыдыр санға салып, қасақана кешіктіру туралы алдын ала тапсырылып қойылуы тиіс. Куәліксіз сабақ берген мұғалімдер қатаң түрде заң арқылы жауапқа тартылсын. Осы тәсілмен молдалардың санын кемітіп, ол міндет ауыл старшындарына жүктелсін. Поптарға белгілі адамдар ғана мұғалімдікке алынсын. Содан кейін ретінде қарап сылтау тауып: “старшындар өзінің ақымақтығынан және істің мәнісін білмегендіктен ананы-мынаны бүлдірді – міс”, деген тағы да басқа молдалар туралы лақап таратып, ауыл мектептерінің молдаларының қолынан алып, поптың ықпалына еріп, айтқанына көнетін және үнемі қол астында жүретін адамға тапсыру керек”, деген саясат еді.

Шіркеуді қазақ өлімі мен тойына дейін араластырып, бүкіл ішкі рухын билеп, қолқасын өкпесімен қоса суырып алғысы келді. Ең қасиетті рәсімнің бірі – жаназа мен жерлеуге қол сұқты. Қилы-қилы қитұрқы насихаттар мен уағыздар жүргізді. Мұндай сұрқия әрекетті жүзеге асыру үшін діни басқарма төмендегілерге құпия түрде әлгі хат арқылы: "Өлген қазақтарды жерлеуге поп басшылық етуі тиіс, ал қазақтар өлген адамдары туралы оларға міндетті түрде хабар беруі керек. Өлік тек поп рұқсат бергеннен кейін үш күннен соң ғана жерленуі тиіс. Өлген адамның жаны әлі шыққан жоқ, тірі көмуге болмайды, ол о дүниеде жұмаққа бармайды-мыс,"- деген сылтау айту керек. Мұндай тәртіптің киргізілуін: "қазақтар кісі өлімі туралы үнемі жалған ақпар береді, ал дененің іріп,еті босағанға дейін көмілген адамның неден өлгенін анықтау мүмкін емес. Сондықтан да қазақтардың арасындағы дақпырт пен дауды болдырмау үшін өлген кісіні жерлеу кезінде міндетті түрде попқа көрсету қажет", деп нұсқау жолдады.

Ұлттың рухани тұтастығын ыдыратудың аса қауіпті әрі аяр, ұзақ жылдарға арналған жоспарын Абай өлерінен бір жыл бұрын білді. Архиерейдің нұсқауында зерттеушілер Н.М. Ядринцевпен В.В. Радловтың ұсыныстары толық ескерілді. Онда қазақ арасына орыс оқуы дендеп кірген соң: "... қазақтардың өз атынан бізге шоқындырушы уағызшы керек деген арыз ұйымдастыру керек. Бұл міндетті орындауға жіберілген адам /уағызшы/ қазақтардың барлық талаптарын орындауға, көмектесуге міндетті. Оларды өзімен бірге ерітіп жүріп бойын үйретсін, Өзімен қол беріп амандасқан қазақтардың өкіліне сый-сияпат көрсетсін, өзіне тартсын. Дінге үйір қыла берсін, сөйте жүріп: "қазақтардың дініне ешкімде қысым көрсетпейді", - деп пікір тарата берсін, ал олардың уағызға келуі және тыңдауы өздеріне пайдалы, бір-біріне қастық жасамауға, шындықпен өмір сүруге көмектеседі деп сендірсін. Қазақтарды осылайша тыныштандырып алған соң мынандай ұсыныс жасау керек: "мұның барлығын қазақтардың өзі сұрап жасаттырып еді, ол үшін милиондаған сом қаржы кетті, қазақтардың өзі уағызшы сұрап еді, ол да қанағаттан-дырылды, соның бәріне қарамастан қазақтар үкіметті алдады, сол үшін жазаға тарту керек", - деп жарлық жасау керек. Қазақтарды жазаға тарту туралы мәртебелі ағзамнан пәрмен сұралады. Пәрмен берілгеннен кейін қазақтарды жазалау үшін әскер жабдықталады және олар крестті алға ұстап жорыққа аттанады. Қазақтардың бәрінде шоқындыруға және православие дініне кіруге мәжбүр етеді. Ал бұл талапты өз еркімен орындамағандарды қырып салу керек", - деп кесімді үкім шығарылып қойған еді," - дейді Т. Жұртпаев [10].

Т. Жұртпаевтың болжамы негізсіз емес. Жүрегі "қайраң елім, қазағым" - деп соққан ақынға мұндай мазмұндағы құпия хатпен танысу, өз ұлтының келешегіне отарлаушылар тарапынан дайындалып жатқан "жоспарын" білу, олардың астыртын істердің мән-мағынасына көз жеткізу оңай әсер етпегендігі түсінікті. Екіншіден, өзінің дүниеге келген уақыты жағынан ол хаттың қазақ тіліндегі ресми басылыммен сай келуі, сол басылымның қазақтар арасында орыс оқуын енгізу туралы жазу мақсаты көтеріліп отырған ойды дәлелдей түседі.

"ДУГ" осы сала бойынша 5 мақала мектеп-медресе салу ісіне, екі мақала қыздарды оқытуға арналса, жазуға, медресе мен мұғалімдердің жағдайына, оқыту жолдарына, бала тәрбиесіне және оқу-ағарту тарихына бір-бір мақаладан арналған. Әрине, бір жағынан, қазақ қоғамы үшін аса маңызды мәселелерге газеттің 14 жылда бір немесе екі мақала ғана арнауы, сол газеттің ресми сипатта болуына байланысты болса, екінші жағынан, сол бірлі-екілі мақалалардың да пайда болуының өз алғышарттарының болғандығы түсінікті. Сондықтан, екі мақаланың пайда болу себептеріне тоқталайық.

Біріншісі, қазақша жазу мәселесіне арналған, "ДУГ" шығарушылардың бірі және газеттің белсенді авторы Рахымжан Дүйсенбаевтің "Хәріп турасының сөзі" атты мақаласы болса, екіншісі А. Алекторовтың "Ең соңғы айтылуы" атты Добромысловқа қайтарған жауабы.

Газеттің 1897 жылғы 10 нөмірінде жарияланған мақаласында Р. Дүйсенбаев: "Өзге жұрттардың әліпбиінде неше түрлі тыныстар бар, бізде о да жоқ. Қазақ тілінде әлі қиын көп кітаптар жазылмаған соң, бұлар керегі жоқ секілді көрінеді, қиын бірдеме жаза бастасаң бұл аса керек. Және де қазақ жазуында біреудің есімін құрмет тұтқаныңды көріп, басына жазуға үлкен харіп тер де жоқ", - деп жазған [11].

Қазақ тілінде жазуға байланысты мұндай мақаланың пайда болу себебі туралы зерттеуші Ү.Субханбердина: “Газет араб әрпімен қазақ тілінде және орыс тілінде қатар шығып тұрды. Араб жазуының қолайсыздығы-онда ешқандай тыныс белгілері және бас әріптің жоқтығы болатын. “Дала уалаятының газеті” шыға бастаған алғашқы жылдардағы нөмірлерінде ешбір тыныс белгісі қолданылмаған. Тыныс белгілерінің жоқтығы газеттің тілін ауырлатып, түсінігін кемітуге себеп болды”, - дейді [12, 34-35 бб].

Демек, мақаланың пайда болуының негізгі алғышарты қазақ тілінде дұрыс жаза білуге деген қажеттілік. Бұл мәселенің маңызы туралы алда айтылады. Ал, екінші мақаланың пайда болу себебі туралы А. Алекторов өз мақаласында айтқан.

“ДУГ” 1897 жылғы 5 нөмірінде жарияланған мақаласында А.Е. Алекторов: “Торғай облысындағы орыс оқуының историясы һәм оның қазіргі жайы” деген Васильевтің басып шыққан кітабы 1886 (1896 болуы керек. Жинақта қате басылған) жылғы 28 июльде шыққан қазақ газетінің 30 нөмірінде біз сол кітаптың жақсы-жаманын көрсетіп, қысқа қылып жазап едік, жарты жылдай өткен соң газеттің 15 декабрьде шыққан 50 нөмірінде Добромыслов менің жазғаныма қарсы жауап жазыпты”-дейді [13, 571 б.].

Демек, А. Алекторовтың мақаласының пайда болуының басты себебі, өзінің В.Васильев еңбегіне жазған пікіріне қарсы Добромысловтың сын мақала жазу болған. Ал, ол мақалада А.Добромыслов: “Біз ойлап едік, А.Алекторов мырза қызмет жайынан Торғай облысындағы орыс ғылым, біліміне жақын, таныс тұрған себепті һәм өзі ғылыми адам болған себепті В.Васильевтің кітабын тегістеп қарап, санаға салады ғой» - деп, А.Алекторовты кінәлай келе: “Васильевтің кітабы Торғай облысындағы орыс оқуының жайынан не заманнан бері қарай жиылған әр бір ұлықтардың бұйрығы һәм өзге қабарларын бір жерге жиюға әуелгі қылған ұмтылуы” - дейді [13, 570 б.].

Егер, А.Добромысловтың бұл айтқандарын қазіргі тарихнама ғылымының тіліне аударсақ, онда В.Васильевтің 1895 жылы жарық көрген кітабы Торғай облысындағы “орыс оқуының” тарихына қатысты пайда болған, деректерді бір жерге жинап, жүйелеуге жасалынған алғашқы әрекет. Демек, ол осы мәселенің тарихы тура жазылған тұңғыш тарихнамалық факті болып табылады. Бірақ, А.Алекторов мұндай тұжырымның шындыққа сай еместігін, Торғай облысындағы “орыс оқуының” алғаш тарихын жазған Н.И. Ильминский болғандығын ал, В.Васильевтің еңбегінің содан көшірілгендігін айтып, оған нақты дәлелдер келтіреді.

Н.И. Ильминскийдің 1891 жылы Қазан қаласында шыққан “Алтынсары ұғлы турасынан ойға келгені” атты еңбегінің Ы. Алтынсариннің өмірі мен қызметі және Торғай облысындағы мектептер ашу тарихы жан-жақты айтылған тұңғыш еңбек екендігін айта келе Алекторов: “Бұрын қаралып жазылған ескі істерді қайтадан, қарап жазған, оқушылар көніңіздер, А.Добромыслов ойлағандай онша үлкен іс емес. Ильминскийдің жазған кітабы 396 бет, В.Васильевтің жазғанынан жүз беттей артық. 1858 жылдан 1889 жылғы 17 июльге шейін жазған. Енді сұрауға рұқсат қылыңыз, бірді-жарым керексіз сөзден басқа Васильев мырза жаңадан оған не қосуға шамасы келеді, не қосты?” - дейді [14, -23 б.]. Одан әрі А.Алекторов екі автордың кітаптарының нақты беттерін бір-бірімен салыстыра отырып, В.Васильевтің еңбегінің көптеген беттерінің Н.И. Ильминский еңбегінен көшіріліп алынғандығын дәлелдейді [15].

Қазақстан тарихнамасындағы келеңсіз жағдайлардың бірі-біреудің еңбегін көшіріп алып, пайдаланып кету әрекеті осылай басталған. А. Алекторов мақаласын дерек көзі ретінде пайда болуын сынау осындай қорытынды жасауға алып келеді.

Қорытынды. Қорыта айтсақ, XIX ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап шыға бастаған “ТУГ” мен “ДУГ” беттерінде басылған қазақтар арасындағы оқу, білім беру ісіне қатысты мақалалардың пайда болуын, деректану ғылымының талаптарына сай пайда болуын сынау біріншіден,олардың қазақтар тарихының жаңа жазба деректер тобын құрайтын, өзіндік ерекшеліктері бар-мерзімді басылымдарда оқу-ағарту және білім беру туралы мақалалардың пайда болу объективтілігі, сол басылымдардың пайда болу объективтілігімен және сол уақытта қалыптасқан қалыпты жағдайлармен тікелей байланысты болған. Атап айтқанда, орыс отаршылдары оқу арқылы қазақтарды рухани отарлау, оларды ұлттық негізінен айыру, мәңгі

жаулап алу мақсатын көздеуі, екіншіден ресми басылым беттерінде ұлт зиялыларының қазақ жастарын орысша оқуға шақыруы, үшіншіден ресми басылымдардың жарық көрген жинақтарына газеттердегі осы мәселелерге қатысты материалдар толық енбеген, сондықтан зерттеушілерге әлі де болса түпнұсқамен жұмыс істеуге тура келетіндігін айқындауға болады. Сол себепті де кез-келген өткен тарихымызға қатысты материалдарды, әсіресе отарлық жүйе тарапынан жарық көрген ресми басылым материалдарын пайдалануда деректанулық тұрғыдан саралау, салыстыру мен талдау жұмыстары арқылы дерек көзі ретінде пайдалану тарих ғылымы үшін аса маңызды болып қала береді. Бұл әсіресе аталған кезең бойынша зерттеу жүргізіп жүрген жас зерттеушілер назарына ұстайтын мәселе болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1Атабаев Қ.М. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі. (1870-1918). - Алматы: Қазақ университеті, 2000. - 358 б.

2 Дала уалаятының газеті. Адам, қоғам, табиғат. 1888-1902. – Алматы:Ғылым,1994. - 816 б.

3 Түркістан уалаятының газеті: әдебиет, тарих, мәдениет, саясат. 1870-1882. Жинақ. - Алматы: Ғылым, 2003. - 602 б.

4 Қазақ халқының атамұралары: мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. (Айқап, Қазақ, Алаш газеттері). – Алматы; 1999, - 833 б.

5 Шорманова А.Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстандағы оқу-ағарту және білім беру тарихының дерек көзі (XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас). Кандид дисс. –Алматы, 2007. -124 б

6 Жақып М. "Түркістан уалаятының газеті" және орыс баспасөзі // Жұлдыз. - 1996. - №12. - 188-189 бб.

7 Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газетінің тілі. – Алматы, 1971. - 332 б.

8 «Алатау баласы» / Барлыбек Сыртанов Қазақ халқының қазіргі һәм ілгері күні турасынан бірнеше ойға келген сана // ДУГ. Жинақ. Адам, Қоғам. Табиғат. – Алматы: Ғылым, 1994. - 541 б.

9 Абай. Ибрахим Құнанбаев шығармалары. - Алматы: Жазушы. – 200 б.

10 Жұртпаев Т. Абай және әулиелер // Егемен Қазақстан. - 2001. - 27 маусым.

11 Дүйсенбаев Р. Харіп турасының сөзі. Дала уалаяты газетіндегі мақалалар жинағы. – Алматы. – 1998. - 583 б.

12 Субханбердина Y. «Дала уалаятының газетіндегі» қазақ тілі, әдебиет сыны. Дала уалаятының газетіндегі мақалалар жинағы. 5-кітап. – Алматы: Ғылым, 1995. - 216 б.

13 Алекторов А. Е. Ең соңғы айтылуы. Дала уалаятының газетіндегі мақалалар жинағы. – Алматы. – 1998. - 571 б.

14. Алекторов А.Е. Очерк народного образования Тургайской области. Летопись 1744-1898 гг. – Оренбург: Типолитография П. Сачкова, 1900. – Вып. 2. – 123 с.

15 Атабаев Қ.М. "Мерзімді басылым XIX ғ. алғы мен XX ғ. басындағы Қазақстан тарихының дерек көзі". - Алматы: Қазақ университеті, 1998. - 192 б.

References:

1. Atabaev Q.M. Qazaq baspasözi Qazaqstan tarihynyñ derek közi. (1870–1918). - Almaty: Qazaq universiteti, 2000. - 358 b.

2. Dala ualayatynyñ gazeti. Adam, qoğam, tabiğat. 1888 j.–1902 j. – Almaty: Ğylym, 1994.- 816 b.

3. Türkistan ualayatynyñ gazeti: ädebiet, tarih, mädeniet, sayasat. 1870–1882. Jinaq. – Almaty: Ğylym, 2003. - 602 b.

4. Qazaq halqynyñ atamuralary: mazmundalğan bibliografiyalıq körsetkiş. (Aiqap, Qazaq, Alash gazetteri). – Almaty, 1999. - 833 b.

5. Shormanova A.Q. Qazaq baspasözi Qazaqstandağı oqu-ağartu jäne bilim beru tarihynyñ derek közi (XIX ğ. soñy men XX ğ. basy). Kandid dissertatsiyası. – Almaty, 2007. - 124 b.

6. Jaqyp M. "Türkistan ualayatynyñ gazeti" jäne orys baspasözi // Juldyz. - 1996. - №12. - 188–189 bb.

7. Äbilqasymov B. Alğaşqy qazaq gazetiniñ tili. – Almaty, 1971. - 332 b.

8. «Alatau balasy» / Barlybek Syrtanov Qazaq halqynyñ qazirgi häm ilgeri küni turasynan birneşe oyğa kelgen sana // DUG. Jinaq. Adam, qoğam, tabiğat. – Almaty: Ğylym, 1994. - 541 b.

9. Abai. Ibrahim Qunanbaev şyğarmalary. – Almaty: Jazushy. – 200 b.

10. Jurtpaev T. Abai jäne äulieler // Egemen Qazaqstan. - 2001. - 27 mausym.

11.Düyseñbaev R. Harip turasynyñ sözi. Dala ualayaty gazetin-degi maqalalar jinağı. – Almaty, 1998. - 583 b.

12.Subhanberdina Ü. «Dala ualayatynyñ gazetin-degi» qazaq tili, ädebiet syny. Dala ualayatynyñ gazetin-degi maqalalar jinağı. 5-kitap. – Almaty: Ğylym, 1995. - 216 b.

13.Alektorov A. E. Eñ soñğı aytylu. Dala ualayatynyñ gazetin-degi maqalalar jinağı. – Almaty, 1998. - 571 b.

14. *Alektorov A.E. Ocherk narodnogo obrazovaniya Turgayskoy oblasti. Letopis 1744-1898 gg. – Orenburg: Tipolitografiya P. Sachkova, 1900. – Vyp. 2. – 123 s.*

15. Atabaev Q.M. "Merzimdi basylym XIX ǵ. alǵy men XX ǵ. basyndary Qazaqstan tarihynyń derek kózi". - Almaty: Qazaq ýniversiteti, 1998. - 192 b.

ҒТАХР/ IRSTI/ МРНТИ: 03.81.37
ӘӨЖ/УДК/UDC:574 https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.028

Амангелді Құралай[1]*, *Ахмет Ташағыл*[2]

[1]*PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*
Қазақстан, Алматы.
e-mail: kurallay08@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-5886-6155

[2]*Профессор, доктор,Фатих Сұлтан Мехмет Вақыф университеті,*
Түркия, Ыстанбұл.
e-mail: atasagil@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1435-8877

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕКТІК НЕГІЗІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ СТАТИСТИКАЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯЛАРЫНЫҢ РӨЛІ: «ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ» МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Мақала XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының тарихы бойынша негізгі дереккөздердің бірі – «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары» көптомдық жинағын деректанулық талдауға арналған. Зерттеу мақсаты – материалдардың қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық дамуын, жер пайдалану, демографиялық жағдайын және тарихи-географиялық ерекшеліктерін сипаттаудағы рөлін айқындау. Зерттеу барысында деректанулық талдау, жүйелеу, тарихи-салыстырмалы және жалпылау әдістері кешенді пайдаланылды.

«Қырғыздардың жер пайдалану материалдарының» ғылыми құндылығы ондағы деректердің алуан түрлілігімен ғана емес, оларды жинаудың әдіснамалық принциптерімен де ерекшеленеді. Материалдар арнайы ұйымдастырылған статистикалық экспедициялар барысында сауалнамалар, сандық есептеулер, далалық бақылаулар, картографиялық жұмыстар барысында жиналды, бұл өз кезегінде ақпараттың жоғары жүйелілігін және салыстырмалылығын қамтамасыз етті. «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарынан» алынған мәліметтер шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен қолданылғанын және қазіргі заманғы тарихи зерттеулер үшін өзекті тақырып екенін атап өту қажет.

Зерттеу барысында «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары» дереккөзін жүйелі талдау негізінде бірқатар маңызды қорытындылар жасалды. Аталған мәліметтер жинағын саралау XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы қазақ қоғамының дамуының тұрақты әлеуметтік-экономикалық және тарихи-географиялық сипатын қайта құрастыруға негіз болды. Сондай-ақ империялық білімнің қалыптасу тетіктерін тереңірек түсінуге жол ашты.

Кілт сөздер: Ресей империясы, империялық статистика, ғылыми экспедиция, жер өлшеу, отарлық басқару, қоныстандыру, қазақ қоғамы.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған AP26101427 – «Ресей империясының Түркістан өлкесіндегі ғылыми-зерттеу экспедициялары мен комиссия-лары: қызметі мен нәтижелері (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы)»

*Kuralay Amangeldi**[1], *Ahmet Tasagil*[2]

[1]*PhD candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty.*
e-mail: kurallay08@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-5886-6155

[2]*Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Turkey, Istanbul.*
e-mail: atasagil@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1435-8877

THE ROLE OF THE RUSSIAN EMPIRE'S STATISTICAL EXPEDITIONS IN FORMING THE SOURCE BASE FOR THE HISTORY OF KAZAKHSTAN: THE CASE OF THE «MATERIALS IN KYRGYZ LAND USE»

Abstract

This article presents a source-critical analysis of the multi-volume collection “Materials on Kyrgyz Land Use”, one of the most important primary sources for the study of Kazakh society in the late XIX – early XX centuries. The aim of the research is to determine the significance of these materials for understanding the socio-economic development of the Kazakh population, patterns of land use, demographic conditions, and the historical and geographical characteristics of the region. The study employs a combination of source criticism, systematization, comparative historical analysis, and generalization methods.

The scholarly value of “Materials on Kyrgyz Land Use” lies not only in the diversity of the information it contains but also in the methodological principles underlying its compilation. The materials were collected during specially organized statistical expeditions through questionnaires, quantitative calculations, field observations, and a cartographic surveys, which ensured a high degree of systematicity and comparability of the data. It should be noted that the information contained in “Materials on Kyrgyz Land Use” has been widely utilized by both domestic and international scholars and remains highly relevant for contemporary historical research.

The comprehensive analysis of “Materials on Kyrgyz Land Use” has led to several important conclusions. Examination of this body of data makes it possible to reconstruct the stable socio-economic and historical-geographical characteristics of the development of Kazakh society in the late XIX – early XX centuries. Furthermore, the source provides valuable insights into the mechanisms through which imperial knowledge was produced and institutionalized.

Keywords: Russian Empire, imperial statistics, scientific expedition, land surveying, colonial governance, resettlement policy.

Acknowledgements **:** This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP26101427 - Scientific Expeditions and Commissions of the Russian Empire in Turkestan: Activities and Outcomes (end of the 19th - beginning of the 20th century))

Амангелди К. *[1], *Ахмет Ташагыл* [2]

[1]*PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы.*
e-mail: kurallay08@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-5886-6155

[2]*Профессор, доктор наук, Университет Фатиха Султана Мехмета Вакыф, Турция, Стамбул.*
e-mail: atasagil@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1435-8877

РОЛЬ СТАТИСТИЧЕСКИХ ЭКСПЕДИЦИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ФОРМИРОВАНИИ ИСТОЧНИКОВОЙ БАЗЫ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА: НА ПРИМЕРЕ «МАТЕРИАЛОВ ПО КИРГИЗСКОМУ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ»

Аннотация

Статья посвящена источниковедческому анализу многотомного сборника «Материалы по киргизскому землепользованию», являющегося одним из важнейших источников по истории казахского общества конца XIX – начала XX века. Цель исследования заключается в определении роли данного комплекса материалов в изучении социально-экономического развития казахского населения, особенностей землепользования, демографической ситуации и историко-географических характеристик региона. В ходе исследования комплексно использовались методы источниковедческого анализа, систематизации, историко-сравнительный метод и метод обобщения.

Научная ценность «Материалов по киргизскому землепользованию» определяется не только разнообразием содержащихся в них сведений, но и методологическими принципами их сбора. Материалы были получены в ходе специально организованных статистических экспедиций посредством анкетирования, количественных подсчетов, полевых наблюдений и картографических работ, что обеспечило высокую степень системности и сопоставимости собранной информации. Следует отметить, что сведения, содержащиеся в «Материалах по киргизскому землепользованию», широко использовались как отечественными, так и зарубежными исследователями и сохраняют свою актуальность для современных исторических исследований.

В результате комплексного анализа источника «Материалы по киргизскому землепользованию» был сделан ряд важных выводов. Изучение данного массива данных позволило реконструировать устойчивые социально-экономические и историко-географические характеристики развития казахского общества конца XIX – начала XX века, а также способствовало более глубокому пониманию механизмов формирования имперского знания.

Ключевые слова: Российская империя, имперская статистика, научная экспедиция, землеустройство, колониальное управление, переселенческая политика.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP26101427 – «Научно-исследовательские экспедиции и комиссии Российской империи в Туркестанском крае: деятельность и результаты (конец XIX – начало XX века)»

Кіріспе. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Ресейдің Қазақстанды отарлау процесі патша үкіметі жүргізген әкімшілік реформалар нәтижесінде қазақ халқының саяси тәуелсіздігінің жойылуына әкелген жаңа кезеңге бет бұрды. Осы реформалармен қатар, әкімшілік билік «артық» деп танылған қазақ жерлерін қоныс аударушылар мүддесіне берудің ғылыми негізделген шаралары жүргізілді. Отарлау саясаты аясындағы ғылыми ізденістер Ақмола, Семей, Орал-Торғай, Жетісу облыстары аумағын кеңінен қамтыды. Аталған өңірлерден

жиналған деректер кейіннен «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» деген атаумен жарық көрді [1, 10-б.]. Бұл дереккөздер жинағын талдау – Қазақстанды отарлау тарихының ең маңызды айғағы ретінде ұлттық тарихтың әлі жеткілікті зерттелмеген қырларын анықтауға мүмкіндіктер береді.

Қазақстан аумағында бұл статистикалық экспедициялардың қызметіне дейін мұндай ауқымды, жан-жақты ғылыми зерттеу жұмыстары бұрын соңды жүргізілмеген [2, 4-б.]. Көптеген зерттеушілер статистикалық экспедициялардың хронологиялық шеңберіндегі айырмашылықтарға қарамастан, оларды ғылыми зерттеу жұмыстарының біртұтас кешені ретінде қарастырады. Ғылыми экспедициялар нәтижесінде 1898 және 1915 жылдар аралығын қамтитын 27 томнан тұратын «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» атты көптомдық жинағы жарық көрді.

«Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» Ф. Щербина бастаған экспедиция материалдарының 13 томынан, П. Скрыплев экспедициясымен жинақталған 7 томнан және П.Хворостанский экспедициясы дайындаған 7 томнан тұрады. Аталған жинақтар Ақмола, Семей, Орал, Торғай, Сырдария облыстары және қазіргі Өзбекстанның құрамындағы Ферғана және Наманған облыстарын қамтыған ауқымды зерттеу нәтижесі болды.

Жекелеген жинақ томдары хронологиялық ауқымы жағынан да, аумақтық қамтуы бойынша да бір-бірінен ерекшеленеді. Ф. Щербина экспедициясы 1896-1903 жылдары Ақмола, Семей, Торғай, П. Скрыплев экспедициясы 1906-1913 жылдары Сырдария, 1904-1912 жылдары П.Хворостанский экспедициясы Торғай және Орал облыстарын қамтыды. Аталған дереккөздердің басты ерекшелігі – жиналған материалдардың барлығы бір уақытта емес, әр уақытта жарық көруі. Бұл өз кезегінде зерттеу жұмыстарының ұзақтығы мен кезеңділігін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің эмпирикалық негізін 1898-1915 жылдар аралығында жарық көрген «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» жинағында жарияланған мәліметтер құрайды. Бұл көптомдық дереккөз Ресей үкіметінің Қазақстан территориясында ұйымдастырған статистикалық жобаларының нәтижесі болды.

Зерттеудің негізгі дереккөздері ретінде Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің мәліметтері кеңінен пайдаланылды: № 362 «Сырдария облысының мемлекеттік мүлік басқармасы», № 33 «Сырдария облысы бойынша қоныс аудару істері басқармасының меңгерушісі», № 8 «Ақмола, Семей, Жетісу облыстары бойынша мемлекеттік мүлікті басқару (Ауыл шаруашылығы және мемлекеттік мүлік министрлігі)», № 501 «Ақмола-Семей егіншілік және мемлекеттік мүлік басқармасы», № 317 «Ақмола уезі бойынша қоныс аудару істері бөлімінің меңгерушісі», № 469 «Семей уезі бойынша қоныстандыру істері бөлімінің меңгерушісі», № 457 «Торғай-Орал ауданының Ақтөбе уездік қоныстандыру басқармасы», № 184 «Сырдария облысы Әулиеата уезі бойынша қоныс аудару бөлімінің меңгерушісі», № 479 «Павлодар уезі қоныс аудару басқармасы», № 643 «Петропавл уездік қоныс аудару басқармасы», № 454 «Сырдария облысы Шымкент уезі бойынша қоныс аудару ісінің меңгерушісі», № 29 «Торғай-Орал ауданының қоныс аудару басқармасы», № 25 «Торғай облыстық басқармасы» [3].

Ақмола, Семей, Торғай облыстарында жүргізілген табиғи-тарихи зерттеулерге қатысты құнды құжаттар № 8, № 501, № 317, № 469, № 479 және № 643 қорларында жинақталған. Аталған қорлардағы дереккөздер далалық аймақтардың тарихи даму динамикасы, демографиялық жағдайы, этнографиялық құрылымы, ботаникалық ерекшеліктері туралы мәліметтерді жүйелі талдауға мүмкіндік береді.

Одан бөлек бұл қорларда Ф.А. Щербина басқарған ғылыми экспедицияның құрамы, міндеттері, материалдық қамтамасыз етілуі туралы қосымша деректер сақталған.

2.2 Зерттеудің әдіснамалық негізін Қазақстан Республикасы архивінің құжаттар кешені, көптомдық экспедициялар жинақтары және отаршыл әкімшіліктің қызметіне қатысты жарияланған статистикалық, этнографиялық материалдарды жүйелі түрде талдау құрайды.

Біріншіден, жүйелілік принципі коммуникациялық және әкімшілік-басқару қызметтерінің ішкі сатылық құрылымын, олардың қызмет ету логикасын, әлеуметтік-мәдени жіктеу мен аймақтық ерекшеліктерді айқындауға мүмкіндік берді.

Зерттеу міндеттерін орындау үшін жалпы құрылымдық-жүйелі көзқарас, жалпылау, синтез, интерпретация және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Ресей империясының тапсырысымен жүргізілген экспедициялардың негізгі мақсаты қазақ өлкесін отарлау болғанына қарамастан, олар жинақтаған материалдар Қазақстан тарихын зерттеу мәселесінде құнды дереккөз болып табылады.

Ф.А. Щербина экспедициясы өзінің зерттеу жұмыстарын сызбалық бағдарлама құрудан және Дала өлкесіне қатысты энциклопедиялармен танысудан бастап, дала өлкесінің есептерін, санақ комитетінің құжаттарын пайдаланды. Алдын ала бақылау барысында жиналған әдістемелік тәсілдер негізінде экспедицияның бағдарламасы жетілдіріліп, қайта жасалды. Экспедиция бағдарламасын Ф. Щербинаның өзі дайындады. Бағдарлама 17 тарау мен 93 шағын бөлімнен тұрды. Атап көрсетсек:

1. Рулық негізі
2. Шаруашылық ауылдарының тарихы
3. Жерді пайдалану түрлері
4. Мал шаруашылығы
5. Бидай жинау
6. Жер өңдеу
7. Бау-бақша шаруашылығы
8. Орман және тоғайлы жерлер
9. Жерді жалға алу
10. Өнеркәсіп және жалақы
11. Салықтар және міндеткерліктер
12. Қырғыз отбасыларының ерекшеліктері
13. Жалпы шаруашылық істері
14. Сауда
15. Несие
16. Халық қажеттіліктері
17. Табиғи-климаттық жағдай [4, 3-б.].

Ф.А. Щербина қолданған әдіс кейінгі статистер жүргізген зерттеу бағдарламаларына іргетас болды.

Деректің бейтараптылығы мен сенімділігіне кері әсер ететін факторлардың да болғанын айта кету қажет. Ф.А. Щербина өз зерттеуі барысында кездескен қиындықтар туралы былай көрсетеді:

1. Аумақтың көлемділігіне байланысты бір жерден екінші жерге бару үшін күш пен уақыт жұмсалды;
2. Зерттеушілердің қазақ тілін білмеуі үшінші тұлға – тілмашты қажет етті;
3. Зерттелетін аймақтың беймәлімдігі.

Әрбір фактор өз кезегінде жұмыстың өнімділігін азайтып, оның мерзімінен бұрын аяқталуына кедергі келтірді [5, 2-б.].

Аталған деректің әрбір томының құрылымында мәтін, кесте (статистикалық), карта кездеседі. Дегенмен, томдардың мәтіні біріңғай жоспар негізінде дайындалғанына қарамастан, олар бір-бірінен құрылымдық жағынан ерекшеленеді. Мұнда әрбір уездің сипаттамасы, аумағы, табиғи ерекшеліктері, рулардың орналасу мен көшіп-қону аумағы, уез шаруашылығы және олардың басқа уездерден айырмашылығы көрсетілген. Сонымен қатар жер пайдалану формалары, жерді иелену үлгілері, мал шаруашылығы мен егіншілік, қолөнер, жерді жалға алу және уез тарихы туралы мәліметтер кездеседі.

«Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» шығу тегі бойынша жазба дереккөздердің ерекше түрін құрайды. Себебі дереккөздің жарыққа шығуына жекелеген тұлға емес, білікті зерттеушілер тобы әрекет етті.

«ҚЖПМ» құрамына білікті статисттер, агрономдар, тіркеушілер, топографтар, гидрогеологтар мен ботаниктер кірген статистикалық партиялар және зерттеу экспедицияларымен құрастырылды. Бұл мамандар арнайы тәсілдер арқылы мәліметтерді жинаумен қатар, оларды жүйелеп, көптомдық жинақ етіп басып шығарды.

Картографиялық дереккөздерді пайдалану – тарихи-географиялық мәліметтерді анықтау, жинақтау және құрылымдық талдау жасауда маңызды рөл атқарды. Негізгі материалдарға қолжазба және баспа карталар, сызбалар мен олардың түсіндірме сипаттамалары жатады.

«ҚЖПМ» дереккөзінің 2-ші томы кестелерден тұрады. Зерттеліп отырған уездердің өзіндік ерекшеліктері болған жағдайда кестелер толықтырылып отырды.

Қазақстанның физикалық географиясы, елді мекендері, халқының қоныстануы, көші-қон үдерісі, экономикалық даму және саяси-әкімшілік құрылымы туралы құнды мәліметтер XIX–XX ғасырлардағы картографиялық дереккөздерде кеңінен сипатталады. Аталған кезеңнің карталары астрономиялық тірек пункттерін қолдану арқылы геодезиялық түсірілімдер нәтижесінде жасалған. Сондай-ақ градустық тормен және дүниенің төрт бағытын қамтитын масштабпен бағдарланған. Дегенмен, олардың мазмұнындағы кейбір мәліметтердің әлі де сыннан өтпеген дереккөздер есебінен дайындалғанын атап өту қажет.

Қазақстан аумағындағы картографиялық жұмыстардың жандануы сол уақытта өлкедегі экспедициялық зерттеулердің ауқымының кеңеюімен байланысты болды. Аталған көптомдық мәліметтерін өңдеу нәтижесінде уездік шектер мен жайылымдардың формалары көрсетілген «Қырғыздардың жер пайдалануы және жайылымдық аудандар» атты арнайы карта әзірленді. Атап айтқанда, Ақмола статистикалық партиясы және аға топограф Славецкийдің жетекшілігімен дайындалған Ақмола уезіндегі қазақтардың жер пайдалану картасы. Бұл картографиялық материал 1 ағылшын дюйміне 15 верста сәйкес келетін масштабта жасалған.

Қазақстан аумағына рулардың қоныстануы бойынша әзірленген карталар да өзіндік деректанулық құндылыққа ие.

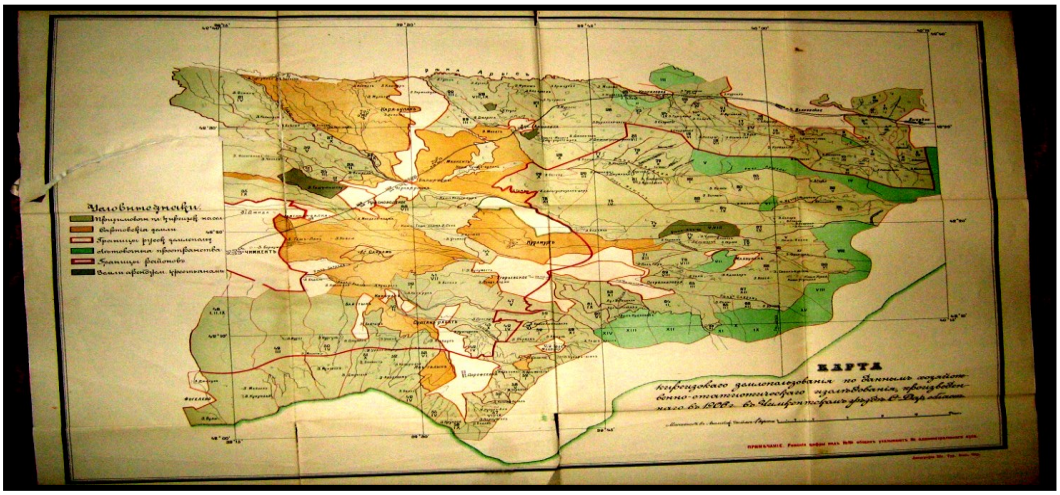

№ 1. Сырдария облысы Шымкент уезінің картасы // «Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области - Чимкентский уезд» - Т. 1. – П. Скрыплев. Ред. - Ташкент, 1908. – 643 б.

Зерттеу нәтижесінде «ҚЖПМ» томдарының әр бөлімі өзіндік әдіснамалық тәсілдермен ерекшеленетіні айқындалды. Олардың бір мүддеге қызмет еткеніне қарамастан, сол кезеңдегі қазақ қоғамының тарихын зерттеуде маңызды дереккөз болып қала бермек.

«ҚЖПМ» арнайы экспедициялардың қазақ қоғамын жан-жақты зерттеуі нәтижесінде жарық көрді. Сондықтан ең алдымен дереккөздің жарыққа шығуына себеп болған ғылыми экспедициялардың мақсаттарын және олар пайдаланған әдіс-тәсілдерді талдау қажет.

Қазақтың дәстүрлі көшпелі қоғамын зерттеуші С.Е. Толыбеков экспедицияның құнды материалдарын пайдаланып, оған жоғары бағасын берді. Дегенмен автор патша өкіметінің отаршылдық сипатын ашық жазады: «Бұл экспедициялар қазақ жерін пайдаланудың негіздері мен нысандарын нақтылауға, орташа шаруашылықтың өмір сүруіне қажетті экономикалық жағдайларға талдау жасап, әрбір қазақ қожалығының жер көлемінің нормасын анықтауға тиіс

еді» деп, зерттеу жұмыстарының қоныс аударушылар пайдасына жерлерді тартып алу мақсатында жүргізілгенін жасырмайды [6, 56-б.].

Ғылыми әдебиетте патша үкіметінің отарлау саясатының шынайы мазмұны әлі де жеткілікті түрде қарастырылмаған. Енді осы сұрақтарға талдау жасауға тырысамыз.

Қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде патша үкіметі жүргізген қоныстандыру саясатының астары кеңінен ашылады. Олардың зерттеулерінде патшалық биліктің аймақты бағындыру, ел тұтастығын бұзу, орыстандыру саясатын жүзеге асыру, қазақ жерлерін шикізат көзіне айналдыруға бағытталған іс-әрекеттері жан-жақты сараланған. Қазақстанды отарлау Ресейдің басты мақсаты болды, бірақ ол аймақтардың географиялық ерекшеліктерін, халық тығыздығын, халықтың отарлаушыларға қарсы тұру мүмкіндіктерін ескере отырып қазақ жерінің әр өңірінде түрлі жолмен жүзеге асырылды. Соған сәйкес, отарлаудың әдістері де түрлі болды.

Шын мәнінде «ҚЖПМ» Ресейдің отарлау саясатының жемісі еді. Арнайы ұйымдастырылған экспедициялар жергілікті халықтың кәсібін зерттеуді, империялық билік айқындаған бос жатқан жерлерді анықтауды және оларды қоныстанушыларға беруді көздеді. Патша үкіметі осындай әдіспен қазақтардың ұлан-ғайыр жерін отарлауды және қоныс аудару мәселесін шешуді қалады.

Ресейдегі аграрлық мәселедегі қайшылықтар және шаруалар қозғалысының күшеюі патша үкіметінің қоныс аудару мәселесін шұғыл шешуге итермеледі. Осыған орай, XIX ғасырдың 70-80 жылдары Орталық Ресейдегі шаруаларды қоныс аудару қарқынды түрде жүргізілді. Зерттеушілердің пайымдауынша, империяның ішкі губернияларындағы жер тапшылығы мәселелерін Ресейдің еуропалық бөлігіндегі халықтарды шеткі аймақтарға қоныс аударту арқылы реттеу жоспарланды. Осы кезеңде Қазақстан шаруа-қоныс аударушылармен белсенді қоныстанған аймақ болды.

1891 жылы 25 наурызда «Дала облыстарын басқару» туралы ереже қабылданған соң қазақ жерлерін отарлау жаңа деңгейге өтті. Ережедегі 119, 120-баптар бойынша көшпелілер қоныстанған аумақтар, жер байлықтары, ормандар және тоғайлар мемлекет меншігі болып саналды. Дегенмен Ресей үкіметі шаруашылық дәстүрлерді ескере отырып, осы баптар негізінде жерлер көшпелілерге мерзімсіз пайдалануға берілетінін көрсетті [7, 396-б.].

Осылайша, қазақ жері Ресей мемлекетінің меншігі ретінде танылып, қазақтардың өзі жерді жалға пайдаланушы жағдайына түсті. 120-бапқа берілген бірінші толықтыруда: «Көшпелілер жерінің ықтимал артық бөліктері Мемлекеттік мүлік министрлігінің қарамағына өтеді» деп көрсетілді. Аталған ереже ресми түрде күшіне енгеннен кейін қазақ жерлерін отарлау үдерісі жүйелі түрде жүргізілді: әрбір қазақ шаруашылығына тиесілі жер мөлшері белгіленіп, жердің «артық» бөліктері негізінде қоныс аудару қоры құрылды. Осы қор арқылы Ресейдің орталық өңірлерінен қоныс аударған шаруаларға жер қайта бөлініп берілді.

Патша үкіметі отарлауды ұлғайту мақсатымен орыс шаруаларын шет аймақтарға, соның ішінде қазақ жеріне қоныстандыруға ерекше мән берді. Осы мақсаттар негізінде бірнеше саяси институттар құрылды. Қоныс аудару істерін реттеуге Сыртқы істер министрлігі жанынан қоныс аудару жөніндегі бас басқарма құрылды.

1896 жылы Ф.А. Щербина жетекшілігімен ұйымдастырылған экспедиция – осы жоспардың алғашқы жемісі. Экспедиция алдына қойылған міндет – орыс шаруалары үшін «артық» жерді анықтау және оларға бөліп беру болды [5, 1-б.].

Аталған міндеттерді орындау барысында көшпелі қазақ қоғамының шаруашылық жүргізу ерекшеліктерін зерделеу және халық бұқарасын ауылдық қауымдастықтарға жіктеу арқылы дәстүрлі өндіріс жүйесін топтастыру мәселелері алға шықты. Жүргізілетін шаралар барысында әр шаруашылық бойынша төрт түліктің санын анықтау, аймақтың табиғи-ландшафтық және этнографиялық өзіндік сипатын тарихи тұрғыдан қарастыру басты міндеттер қатарына енді [1, 59-б.].

Ф.А. Щербина бастаған экспедицияның мақсаты қоныс аударушыларға арналған «артық жерді» анықтау болғанын автордың мына сөздерінен көруге болады: «Егіншілік және мемлекеттік мүлік министрлігі 1895 жылы Сібір далалық облыстарында қоныс аудару учаскелерін

ұйымдастыру үшін бұл аймақтарда шаруашылық-статистикалық және табиғи-тарихи зерттеулерді ұйымдастыруды қажет деп тапты...» [5, 3-б.].

Зерттеуші Т.П. Волкова «Қырғыздардың жер пайдалану материалдары...» жинағындағы мәліметтерге алғаш ғылыми талдау жасаған статист П.П. Румянцев екенін жазады [2, 4-б.]. Ол өзінің «Киргизский народ в прошлом и настоящем» атты зерттеуінде Ф.А. Щербина экспедициясы жинаған материалдардың құндылығына жоғары баға берді және ол қолданған зерттеу әдіснамасымен толық келісетінін көрсетеді [8].

Іс жүзінде экспедицияның қалыптасуында және «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарының...» жариялануына бастау болған және оның әдіснамалық негіздерін әзірлеуде статистмаман А. Кауфман үлкен үлес қосты. Статист Ақмола, Семей, Орал-Торғай, Сырдария облыстарына қызметтік сапарлары кезінде Ф. Щербина, П. Скрыплев, П. Хворостанский жетекшілік еткен зерттеу ізденістерінің бағыт-бағдарын айқындап берді [9]. А. Кауфман өз «есептерінде» Ф.А. Щербина экспедициясының әдістерін зерделеп, кейінірек «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарының...» мәліметтерін орыс шаруаларының шаруашылығын зерттеуде пайдаланды [10].

Қазақ жерін отарлау экспедицияларына қатысқан I Мемлекеттік Думаның депутаты Т.И. Седельниковтың ғылыми зерттеу шаралары туралы пікірлері ерекше маңызды. Ол экспедиция мүшесі бола тұра, «артық жерлерді» анықтау және қоныстандыру саясатының қазақ халқы мүддесіне және әлеуметтік-экономикалық процестерге қайшы келетінін өз еңбектерінде көрсетуге тырысады: «Такимъ авторитетнымъ изслѣдователямъ» и «знатокамъ» степи, какъ Ф.А. Щербина*) и А.А. Кауфманъ, работавшимъ по организаціи совершенно незаконнаго отобранія киргизскихъ земель подъ переселенческіе участки, весьма удобно и выгодно было отыгрываться на признаній «своебразныхъ условій кочевого быта» въ тѣхъ случаяхъ, когда они лицомъ къ лицу сталкиваются съ нуждами и потребностями самихъ киргизовъ, какъ осѣдлыхъ-земледѣльцевъ, иначе имъ пришлось-бы, пріостановивши казенную колонизацію степи, выгодную съ недавнихъ поръ «истино-русскимъ землевладѣльцамъ», заняться сложнымъ» [11, 5-б.].

«ҚЖПМ» дерегі патша үкіметінің қазақ даласын отарлау мақсатымен жүргізген зерттеулерінде маңызды әдіснамалық және анықтамалық құрал ретінде пайдаланылды. Ә. Бөкейхан, Т.Шонанұлы сияқты ұлттық интеллигенция өкілдерінің еңбектерінде қазақ жеріне қоныстандыру, көшпелілердің жер мәселелері отаршылдық, қанау саясаты ретінде көрініс тапқан.

«Қырғыздардың жер пайдалану материалдары» кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі алғашқы жылдары зерттеу жұмыстарында мүлде қолданылмады. Себебі бұл дерек кеңестік тарихнамада теріс бағасын алып, В.И. Ленин атап өткен «орташа» есептеулер себебінен де ондағы мәліметтерге күдік туындады.

Тек соғыстың соңғы жылдары, 1945 жылдан бастап «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарына» қайта ғылыми қызығушылық байқалды. Аталған кезеңнің ізденушілері ең алдымен оларды патша үкіметінің аграрлық-отарлық бағытын, қазақ халқының шаруашылық-тұрмыстық және жер қатынастарының мәселелерін сараптау ісінде басшылыққа алды. Осындай авторлардың ішінде О.А. Ваганованы, Е. Бекмахановты, Б. Сулейменовты, А.Б. Турсунбаеваны, Л.М. Ауэзованы, Т.К. Литвинованы, К.М. Туманшинаны, С.А. Сундетовты, А.Б. Галлерді атауға болады.

В.С. Черников экспедиция жинаған материалдардың мазмұнындағы мал шаруашылығына қатысты мәліметтердің объективтілігін негіздеуге тырысты. Н.В. Алексеенко дереккөздердегі демографияға қатысты мәліметтерді басқа статистикалық зерттеулермен салыстырып, оның шынайылық деңгейін анықтауға ұмтылды [12, 55-б.].

Э. Масановтың 1966 жылы жарық көрген «Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР» атты тарихнамалық еңбегінде қазақ халқының этнографиялық тарихын зерттеу жүйеленіп, едәуір көлемде фактологиялық материалдар ғылыми айналымға енгізілді [13]. Автордың аталған еңбегінде Ф.А. Щербина, П.А. Скрыплев, В. Кузнецов,

П.А. Хворостанский, П.П. Румянцев және В. Переплетчиков жетекшілік еткен экспедициялар туралы жалпы мәліметтер келтірілген. Э. Масанов экспедиция нәтижесінде жарық көрген еңбектерге, олардың мазмұнындағы этнографиялық мәліметтерге жалпы сипаттама беріп, ғылыми зерттеу жұмыстарының отаршылдық мақсатта жүргізілгенін баса айтады. Дегенмен, статистикалық материалдардың ғылыми құндылығын жоққа шығармайды.

Т.П. Волкова Ф.А. Щербина экспедициясы нәтижесінде жинақталған материалдарға толыққанды деректанулық талдау жасаған алғашқы зерттеушілердің бірі [14, 172-б.]. Оның Ф. А. Щербина жетекшілігімен ұйымдастырылған экспедиция құрамын талдауға, [15, 52-б.] зерттеу жұмыстарына қолданылған бюджеттік статистиканы есептеу әдістеріне арнаған бірқатар маңызды ғылыми мақалалары жарияланды.

Г.А. Ерменбетова «Материалы экспедиции В. Кузнецова в исследовании земельных отношений в казахском ауле начала XX века» атты өзінің кандидаттық диссертациясында корреляциялық талдау әдісін қолдану арқылы В. Кузнецов экспедицияларының көрсеткіштерін өзара салыстырып, деректердің объективтілігін тексерді [16]. Аталған экспедиция материалдарын Ф.М. Мийманбаева да өз зерттеулерінде пайдаланып, дереккөз мазмұнын жоғары деңгейде бағалады [17, 771-б.].

П. Скрыплев, П. Хворостанский, А. Переплетчиков жетекшіліктерімен ұйымдастырылған экспедициялардың да кешенді талдауды қажет ететін, өзекті зерттеу нысандары екенін атап өткен жөн.

Зерттеуімізде шетелдік ғалымдар интерпретациясы, соның ішінде Ресей империясының шекаралас аймақтарының тарихын зерттеуші маман Ян Кэмпбэллдің еңбектері ерекше қызығушылық тудырады. Автордың 2017 жылы жарық көрген «Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe» монографиясында 1731–1917 жж. патша үкіметінің Қазақ өлкесінде жүргізілген отарлық мақсаттағы саясаты қарсылықтарға қарамастан прогрессивті сипатқа ие болды және уақыт өте келе күшейді деген мағынаға саяды. Я. Кэмпбэлл далалық өлкелерді империя құрамына қосудың алғашқы кезеңдерінде Ресей әкімшілігінің қазақ өлкесін басқару туралы нақты стратегиясы, өлкенің әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері туралы білімі болмағанын атап өтеді. Дегенмен, әкімшілік және ғылыми тәжірибе жинақтау барысында отарлық басқару және далалық кеңістікті игерудің тұрақты концептуалдық және танымдық үлгілері біртіндеп қалыптасты [18, 30-б.]. Нәтижесінде автор 1860 жылдардағы реформалар қарсаңында аймақтың әкімшілік құрылымы туралы біржақты көзқарастың болмауы қарсылық жағдайды тудырды деп көрсетеді.

Қорытынды. Экспедиция және статистикалық партиялармен жинақталған материалдардан қазақ этносы тарихы жөнінде маңызды мәліметтер алуға болады:

- тарихы және этнографиясы;
- географиясы және климаты;
- экономикасы және шаруашылығы;
- халқының құрылымы мен саны;
- әлеуметтік және ру-тайпалық құрылымы;
- елді мекендердің топографиясы мен атаулары;
- ру-тайпалардың шежіресі және қоныстану аймағы;
- қазақ жерлерінің отарлануы;

Дереккөздердің маңыздылығын және ерекшеліктерін ескере отырып, мынадай тұжырым жасаймыз:

1. Қазақстан аумағында зерттеу жұмыстары ауқымының кеңеюі (Ақмола, Семей, Торғай және Сырдария) өлке тарихының жан-жақты зерделенуіне негіз болды;

2. Қазақстан аумағында зерттеу аяқталмай, барлық материалдар жүйеленіп, өз уақытында жарияланды. Бұл деректің сенімділігін арттырады.

3. Дереккөзді әзірлеген және кітап түріндегі басылымға дайындаған зерттеушілер (Ф. Щербина, А. Бөкейхан, Л. Чермак, П. Скрыплев, В. Хворостанский) жоғары білімді мамандар болды, бұл дереккөздің сенімділігіне ықпал етті.

4. «ҚЖПМ» материалдары қайта басылып шығарылмады және бізге түпнұсқа күйінде жетті.

5. «ҚЖПМ» мазмұны ру-тайпалық құрылымдарға байланысты құнды статистикалық мәліметтермен қамтылған.

Қазақ интеллигенциясының өкілі Ә. Бөкейхан «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарын» жинақтауға атсалысып, қазақ қоғамының ру-тайпалық құрылымын зерттеуге маңызды үлес қосты.

«Қырғыздардың жер пайдалану материалдары» XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеуде өзіндік ерекшелігі бар тарихи дереккөз деп санауға негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Тасилова Н.А. «Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию…» как источник по истории Казахстана (конец XIX – начало XX веков). – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 150 с.

2. Волкова Т.П. Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранные и разработанные по исследованию степных областей: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1982. – 17 с.

3. ҚР МА. 29-қ., 1-т., 13-іс. – 65-п.

4. Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области. Чимкентский уезд. Т. 1. – Ташкент, 1908. – 643 с.

5. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей / под ред. Ф.А. Щербины. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. Т. 1. – Воронеж, 1898.

6. Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII–XIX вв. – Алма-Ата, 1959. – 110 с.

7. Материалы по истории политического строя Казахстана. Т. 1. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. – 440 с.

8. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. – СПб.: Переселенческое управление, 1909. – 66 с.

9. Кауфман А.А. Материалы по вопросу об организации работ по образованию переселенческих участков в степных областях. – СПб., 1897. – 149 с.

10. Кауфман А.А. Русская община в процессе ее зарождения и роста. – Москва, 1908.

11. Седельников Т. Борьба за землю в киргизской степи (киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства). – СПб.: Дело, 1907. – 79 с.

12. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав. 1870–1914 гг.). – Алма-Ата, 1981. – 155 с.

13. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1966. – 322 с.

14. Волкова Т.П. К изучению и использованию данных дореволюционной бюджетной статистики казахских хозяйств // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана (дореволюционный период). – Алма-Ата: Наука, 1988. – С. 171–197.

15. Петрова Т.П. К вопросу о составе экспедиции Ф.А. Щербины по исследованию степных областей Казахстана // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. – 1980. – № 4. – С. 50–55.

16. Ерменбетова Г.Ә. XX ғасырдың басындағы қазақ ауылындағы жер қатынасын зерттеуде В. Кузнецов экспедициясының материалдары: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2002. – 31 б.

17. Мийманбаева Ф.Н., Команджаев А.Н., Команджаев Е.А. Правовые основы землевладения и землепользования переселенцев в Семиречье в конце XIX – начале XX в. // Oriental Studies. – 2019. – Т. 12. – № 5. – С. 771–786.

18. Campbell I.W. Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. – Ithaca; London, 2017. – 288 p.

References

1. Tasilova N.A. «Materialy po kirgizskomu (kazakhskomu) zemlepolzovaniyu...» kak istochnik po istorii Kazakhstana (konets XIX – nachalo XX vekov) ["Materials on Kirgiz (Kazakh) Land Use" as a Source for the History of Kazakhstan (Late 19th – Early 20th Centuries)]. Almaty: Kazakh University, 2017. 150 p. (In Russ.).

2. Volkova T.P. Materialy po kirgizskomu (kazakhskomu) zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye po issledovaniyu stepnykh oblastei [Materials on Kirgiz (Kazakh) Land Use Collected during the Study of the Steppe Regions]. Abstract of PhD diss. Moscow, 1982. 17 p. (In Russ.).

3. QR MA. 29-q., 1-t., 13-is. – 65 p.

4. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu v Syr-Darinskoi oblasti. Chimkentskii uezd [Materials on Kirgiz Land Use in the Syr-Darya Region. Chimkent Uezd]. Vol. 1. Tashkent, 1908. 643 p. (In Russ.).

5. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei [Materials on Kirgiz Land Use Collected and Compiled by the Expedition for the Study of the Steppe Regions]. Vol. 1. Akmolinskaya oblast, Kokchetavskii uezd. Voronezh, 1898. (In Russ.).

6. Tolybekov S.E. Obshchestvenno-ekonomicheskii stroi kazakhov v XVII–XIX vv. [The Socio-Economic System of the Kazakhs in the 17th–19th Centuries]. Alma-Ata, 1959. 110 p. (In Russ.).

7. Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana [Materials on the History of the Political System of Kazakhstan]. Vol. 1. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960. 440 p. (In Russ.).

8. Rumiantsev P.P. Kirgizskii narod v proshlom i nastoyashchem [The Kirgiz People in the Past and Present]. St. Petersburg: Resettlement Administration, 1909. 66 p. (In Russ.).

9. Kaufman A.A. Materialy po voprosu ob organizatsii rabot po obrazovaniyu pereselencheskikh uchastkov v stepnykh oblastyakh [Materials on the Organization of Works on the Formation of Resettlement Plots in the Steppe Regions]. St. Petersburg, 1897. 149 p. (In Russ.).

10. Kaufman A.A. Russkaya obshchina v protsesse ee zarozhdeniya i rosta [The Russian Commune in the Process of Its Formation and Growth]. Moscow, 1908. (In Russ.).

11. Sedelnikov T. Borba za zemlyu v kirgizskoi stepi (kirgizskii zemelnyi vopros i kolonizatsionnaya politika pravitelstva) [The Struggle for Land in the Kirgiz Steppe (The Kirgiz Land Question and Government Colonization Policy)]. St. Petersburg: Delo, 1907. 79 p. (In Russ.).

12. Alekseenko N.V. Naselenie dorevolyutsionnogo Kazakhstana (chislennost', razmeshchenie, sostav. 1870–1914 gg.) [Population of Pre-Revolutionary Kazakhstan (Size, Distribution, Composition, 1870–1914)]. Alma-Ata, 1981. 155 p. (In Russ.).

13. Masanov E.A. Ocherk istorii etnograficheskogo izucheniya kazakhskogo naroda v SSSR [An Outline of the History of Ethnographic Studies of the Kazakh People in the USSR]. Alma-Ata: Nauka, 1966. 322 p. (In Russ.).

14. Volkova T.P. K izucheniyu i ispolzovaniyu dannykh dorevolyutsionnoi byudzhetnoi statistiki kazakhskikh khozyaistv [On the Study and Use of Pre-Revolutionary Budget Statistics of Kazakh Households] // Voprosy istoriografii i istochnikovedeniya Kazakhstana (dorevolyutsionnyi period). Alma-Ata, 1988. Pp. 171–197. (In Russ.).

15. Petrova T.P. K voprosu o sostave ekspeditsii F.A. Shcherbiny po issledovaniyu stepnykh oblastei Kazakhstana [On the Composition of F.A. Shcherbina's Expedition for the Study of the Steppe Regions of Kazakhstan] // Izvestiya Akademii nauk KazSSR. Seriya obshchestvennykh nauk. 1980. № 4. Pp. 50–55. (In Russ.).

16. Ermenbetova G.A. Materialy ekspeditsii V. Kuznetsova v issledovanii zemelnykh otnoshenii v kazakhskom aule nachala XX veka [Materials of the V. Kuznetsov Expedition in the Study of Land

Relations in Kazakh Villages at the Beginning of the 20th Century]. Abstract of PhD diss. Almaty, 2002. 31 p. (In Kaz.).

17. Miimanbayeva F.N., Komandzhaev A.N., Komandzhaev E.A. Legal Foundations of Land Ownership and Land Use of Settlers in Semirechye in the Late 19th – Early 20th Century // Oriental Studies. 2019. Vol. 12. No. 5. Pp. 771–786.

18. Campbell I.W. Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917. Ithaca; London, 2017. 288 p.

ҒТАХР/ МРНТИ/ IRSTI 03.23.07
ӘӨЖ/УДК/ UDC94(470) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.029

*А.А. Нұратай *[1], Ж.Б. Кундакбаева [2]*

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, PhD докторант
Қазақстан, Алматы, e-mail: aigulnuratay@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1328-3890

[2]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Қазақстан, Алматы, e-mail:janbekkun@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-3074-6332

КЕҢЕСТІК ТАРИХНАМАДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАУ-КЕН ӨНЕРКӘСІБІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа

Мақалада кеңестік кезеңдегі Қазақстанның тау-кен өнеркәсібіне қатысты зерттеулердің негізгі бағыттары мен мәселелері қарастырылады. Отандық тарихнамадағы қайта қарастыру қажет тақырыптардың бірі – тау-кен өнеркәсібінің тарихы. Мақалада тақырып 1920-1991 жылдар аралығында ғалымдардың назарында тұрақты түрде болғандығын және кеңестік көптеген ғалымдар осы тақырыпты зерттеумен айналысқандығы дәлелденеді. Қазіргі таңда мәселені жүйелі түрде зерттеу үшін және тақырыптың жаңа бағыттарын анықтау үшін кеңестік тұжырымдамаларды қайта қарау өзектілігі туындады. Бұл кезеңде тау-кен өнеркәсібінің қалыптасуы және ондағы шетелдік капиталдың рөлі, жекеленген зауыттар мен фабрикалардың құрылуы, жұмысшы табының пайда болуы мен қайшылықтары көптеп қарастырылған. Мақаланың негізгі мақсаты кеңестік тарихнамадағы Қазақстанның тау-кен өнеркәсібіне қатысты зерттеулерді саралау. Кеңестік тарихнамадағы идеологиялық ерекшеліктерге байланысты тақырып уақыт өте келе әртүрлі тұжырымдамалармен толықтырылып отырғандығы көрсетіледі. Жұмыста тарихнамалық еңбектердің мазмұнын талдау арқылы, ғалымдардың назарынан шет қалған тақырыптар айқындалды. Нәтижесінде, тау-кен өнеркәсібінің зерттелу деңгейі анықталып, кеңестік кезеңдегі идеологиялық шектеулерден тыс қалған тақырыптар көрсетілді. Сонымен қатар, бұрын ғылыми айналымда жеткілікті деңгейде қарастырылмаған мәселелер айқындалып, оларды жаңа деректер мен заманауи әдіснамалық ұстанымдар негізінде зерттеудің бағыттары белгіленді. Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі тарихын кешенді зерделеуге және оның отандық тарихнамадағы орнын нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл тұжырымдар осы саладағы бірқатар зерттеулердің негізіне айналатындығы сөзсіз.

Кілт сөздер: тау-кен өнеркәсібі, шетелдік капитал, кеңестік тарихнама, капитализм, жұмысшы табы, мәселенің зерттелуі.

***Алғыс айту**: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы негізінде жүзеге асырылған ғылыми жоба аясында дайындалды. Жобаның тақырыбы: AP23489355 «Қоғамдық тарих әдістерін пайдалана отырып, Қазақстан тарихындағы танымал әңгімелерді жаңғырту»*

Нуратай А.А[1], Кундакбаева Ж.Б.*[2]

[1]*PhD докторант, Казахский Национальный университет им.аль-Фараби, Казахстан, Алматы.*
e-mail: aigulnuratay@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1328-3890

[2] *доктор исторических наук, профессор*
Казахский Национальный университет им.аль-Фараби, Казахстан, Алматы.
e-mail:janbekkun@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-3074-6332

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация

В статье рассматриваются основные направления и проблемы исследований, касающихся горнодобывающей промышленности Казахстана в советский период. Одна из тем, которую необходимо переосмыслить в отечественной историографии, – это история горнодобывающей промышленности. В статье утверждается, что тема постоянно привлекала внимание ученых с 1920 по 1991 год, и что многие советские ученые занимались изучением этой темы. В настоящее время актуализируется пересмотр советских концепций для систематического изучения проблемы и выявления новых направлений темы. На данном этапе рассматривается становление горнодобывающей промышленности и роль в ней иностранного капитала, создание отдельных заводов и фабрик, возникновение и противоречия рабочего класса. Основная цель статьи-дифференциация исследований в советской историографии, касающихся горнодобывающей промышленности Казахстана. Показано, что в связи с идеологическими особенностями советской историографии тема со временем пополняется различными понятиями. Анализом содержания историографических трудов в работе выделены темы, оставленные без внимания ученых. В результате был определен уровень изученности горнорудной промышленности и показаны темы, выходящие за рамки идеологических ограничений советского периода. Эти результаты, несомненно, станут основой ряда исследований в этой области.

Ключевые слова: горнодобывающая промышленность, иностранный капитал, советская историография, капитализм, рабочий класс, исследование проблемы.

***Благодарность:** Статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP23489355 – «Модернизация популярных нарративов в истории Казахстана методами публичной истории».*

A.A.Nuratay[1]*, *Zh.B.Kundakbayeva*[2]

[1]*PhD student, al-Farabi Kazakh National university, Kazakhstan, Almaty.*
e-mail: aigulnuratay@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1328-3890

[2]*Doctor of historical sciences, professor*
al-Farabi Kazakh National university, Kazakhstan, Almaty.
e-mail:janbekkun@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-3074-6332

RESEARCH ON THE MINING INDUSTRY OF KAZAKHSTAN IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

Abstract

The article discusses the main directions and problems of research related to the mining industry of Kazakhstan during the Soviet period. One of the topics that needs to be rethought in Russian historiography is the history of the mining industry. The article claims that the topic constantly attracted the attention of scientists from 1920 to 1991, and that many Soviet scientists were engaged in studying this topic. Currently, the revision of Soviet concepts is being updated in order to systematically study the problem and identify new areas of the topic. At this stage, the formation of the mining industry and the role of foreign capital in it, the creation of individual factories and factories, the emergence and contradictions of the working class are being considered. The main purpose of the article is to differentiate research in Soviet historiography concerning the mining industry in Kazakhstan. It is shown that due to the ideological peculiarities of Soviet historiography, the topic is updated with various concepts over time. The analysis of the content of historiographical works highlights topics that have been ignored by scientists. As a result, the level of knowledge of the mining industry was determined and topics beyond the ideological limitations of the Soviet period were shown. These results will undoubtedly form the basis of a number of studies in this field.

Keywords: mining industry, foreign capital, Soviet historiography, capitalism, working class, problem research.

Acknowledgement: *This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23489355) «Modernization of popular narratives in the history of Kazakhstan using public history methods».*

Кіріспе. Кеңестік кезеңде Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі тақырыбы бірқатар ғалымдардың зерттеулерінен орын алды. Бірақ, осы тақырып аясындағы тарихнамалық жұмыстар сирек кездеседі. Соған қарамастан, тау-кен өнеркәсібінің тарихнамасын зерттеу бүгінгі таңда маңызды екендігі сөзсіз. Себебі, осы бағытты қайта қарастыру арқылы жаңа зерттеу тақырыптарын айқындауға болады. Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі тақырыбын қайта қарастыру арқылы экономикалық тарихтың жаңа тұстарын және Отандық тарих ғылымындағы сирек қарастырылған зауыттар мен фабрикалардың тарихын, әлеуметтік тарих бағыттарындағы мәселелерді қайта зерделеу мүмкіндігі ашылады. Осындай түйіткілді мәселелерге қатысты архив деректерінің шектеулігіне, шетелдік тарихнаманың аздығына және идеологиялық ахуалға байланысты тақырыптар толық ашыла қойған жоқ. Салыстырмалы талдау жүргізе отырып, хронологиялық ерекшеліктерді атап өткен жөн. 1920-1930 жылдардағы тарихнамада авторлардың көп бөлігі тау-кен өндірісіндегі капитал прогрессивті болмады әрі модернизацияға толықтай алып келген жоқ деп тұжырымдады. Аталған кезеңдегі ғалымдар идеологиялық ерекшеліктерге де сай шетелдік компаниялардың жұмысына империалистік, эксплуатациялық баға берді. Және бірқатар зерттеушілер тау-кен өндіріс орындарының техникалық дамуының прогрессивті жағын мойын-

дамады. Ал, 1940-1970 жылдардағы зерттеушілер тау-кен өндірісіндегі жұмысшы табының қалыптасуына және өндіріс орындарындағы зауыттардың тарихына қойды. 1980-жылдарға қарай біртіндеп экономикалық тарихтың жүйесі қалыптаса бастады. Осы кезеңде тау-кен саласындағы зерттеулердің тақырыптары тереңдетіліп, жаңа аспектілері де қарастырыла бастады. Қалыптасқан теориялар жаңа бағыттармен толықтырылды, саланың әртүрлі бағыттары, соның ішінде өндіріс өнеркәсібі, технологиясы, әлеуметтік бағыттары зерттелді. Осыған қарамастан, мәселе жүйелі және кешенді түрде қарастырылған жоқ. Сонымен қатар, зерттеуде тарихнамалық деректердің мазмұндық ерекшеліктері мен тұжырымдарының бір-бірінен айырмашылығы қатты байқалады. Сондықтан, мәселені түбегейлі қарастырмас бұрын, кеңестік тарихнаманы талдау өзекті орынға ие.

Материалдар мен әдістер. Кеңестік кезеңдегі Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібінің тарихнамасын зерттеуге сол уақыт аралығында жарық көрген монографиялар, диссертациялық жұмыстар, мақалалар мен зерттеу еңбектері пайдаланылды. Мақалада Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібінің тарихына арналған 1920 жылдан бастап 1991 жылға дейінгі жұмыстар пайдаланылды. Бұл тарихнамалық жұмыстардың барлығы дерлік аталған кезеңдегі тақырыпқа байланысты мәселелерді және олардың ерекшеліктерін айқындауға көмек береді. Сонымен қатар, мақалада әр тарихнамалық дерекке сипаттама беріліп қана қоймай, авторлардың ғылыми тұжырымдарына шолу жүргізілді. Тарихнамалық жұмыстардың ішінде экономикалық сипаттағы және статистикалық зерттеулер де топтастырылды. Осы еңбектер арқылы тау-кен өндірісінің пайда болуына әсер еткен шетелдік компаниялардың, олардың капиталының бағыттары көрсетілді. Мақаланы жазу барысында тарихнамалық деректің қай кезеңде жазылғандығы, деректердің объективтілігі және оның мазмұны қарастырылды. Тарихнамалық жұмыстарды жүйелеу барысында кеңестік тарихнамадағы көзқарастардың өзгерісі анық байқалды. Көптеген жұмыстар талданып, Қазақстандағы тау-кен өндірісінің тарихнамасының біртұтас бейнесі жинақталды. Хронологиялық принциптен бөлек проблемалық-тақырыптық ерекшеліктерді ескере отырып, жинақталған зерттеулер бірнеше топтарға бөліп қарастырылды. Зерттеу барысында жинақталған тарихнамалық жұмыстар бірнеше бағыттар бойынша зерделенді. Бірінші бағытта тау-кен өнеркәсібінің алғашқы даму сатыларының себебі болған шетелдік капиталдың енуі қарастырылды, бұл бағыттағы жұмыстарға П.Ольдің, С.Рониннің, Л.Эвентовтың, Ц.Фридманның еңбектері жатады. Екінші бағытта зерттеушілердің нысанында жекеленген тау-кен орындары, зауыттар мен фабрикалардың дамуы тақырыптары зерттеледі, бұл бағыттағы еңбектер қатарында В.Пазухиннің, Е.Ділмұхамедовтың, Е.Бекмұхаметовтың жұмыстары жатады. Бұл бағытта авторлар архив құжаттарына негізделген, стастистикалық тың ақпараттар береді. Үшінші бағытта, авторлар тау-кен орындарындағы жұмысшы табының қалыптасуы мен жағдайын зерттейді. Олардың қатарына В.Рушановтың, Г.Чулановтың, Е.Ділмұхамедовтың, С.Игібаевтың жұмыстары кіреді. Авторлар тек жұмысшы табының мәселелерін ғана емес, тау-кен өндіріс орындарының әлеуметтік аспектілерін де зерделейді. Зерттеу барысында пайдаланылған салыстырмалы-тарихи әдіс, проблемалық-хронологиялық жүйелеу, ретроспективалық көзқарас осы тақырып аясында болашақта зерттеу нысанына айнала алатын мәселелерді анықтауға мүмкіндік берді. Тарих ғылымындағы тарихилық қағидаты фактілерді талдауға, оған баға беруге және зерттеушінің ғылымға қосқан үлесін көрсетуге ықпал етті.

Нәтижелер. Жалпы Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі туралы тарихнамалық бағытта жұмыстар жоқтың қасы. Алайда, Отандық тарихнамада кеңестік зерттеулерге шолу жасаған тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.Ә.Төлебаев. «XIX–XX ғғ. басындағы Қазақстанның экономикалық-әлеуметтік дамуының тарихнамасы» жұмысында тау – кен саласындағы шетелдік инвестициялар туралы және кен, зауыт, фабрикалар туралы зерттелген жұмыстардың барлығын топтастырып, жүйелейді [1]. «Қазақстандағы капитализм: өткені мен бүгіні (тарихнамалық аспект)» монографиясында капиталистік қатынастардың тарихын толықтыру үшін көптеген жұмыстарды зерттеп, бағыт береді [2]. Солардың ішінде, шетелдік компаниялар және олардың инвестицияларының мәселелері, жекеленген кәсіпшіліктер мен кәсіпкерлердің тарихы,

акционерлік қоғамдар және олардың қазақ жеріндегі іс-әрекеті тақырыптарын зерттеу өзекті деп көрсетеді.

Кеңестік тарихнаманың ерекшеліктері мен мәселелері, сонымен қатар хронологиясына байланысты барлық еңбектер үшке бөліп, топтастырылды. Кеңестік кезеңдегі жұмыстардың көпшілігі дерлік идеологиялық шектеудің шеңберінде қалғандығы байқалады. Зерттеушілер жұмысшы табы мәселесін ғана емес, теміржолдар, зауыттар мен фабрикалардың тарихына да тоқталып өтеді.

Талқылау. Кеңестік кезеңде тау-кен саласын қарастырған алғашқы зерттеулердің бірі «1914-1919 жылдардағы Батыс Сібір көмір өнеркәсібі ауданы» атты Б.И.Шлайнның мақаласы. Автор өз жұмысында өлкедегі тау-кен саласының қалыптасуын зерттейді. Бұл еңбек сол кезеңдегі экономикалық тарихтың жарқын мысалы десек те болады себебі кен іс тақырыбын қозғаған алғашқы зерттеушілердің бірі. Мақалада қазақ жеріндегі тау-кен ісі, оның қалыптасуындағы шетелдік инвестициялардың рөлін айқындайды, бірақ, зерттеуші бұл саланың дамуына ықпал еткен себептердің бірі шетелдік капиталдың өлкені шикізат көзі ретінде ғана қарастырғандығын атап кетеді [3, с. 8].

Ресей империясы тұсында қазақ даласындағы тау-кен өнеркәсібінің пайда болуына ықпал еткен бірден-бір себеп шетелдік компаниялардың жұмысы болып табылады. Шетелдік капиталдың енуі туралы жазылған статистикалық зерттеудің бірі П.В.Ольдің жұмысы. Бұл зерттеу жұмысында автор шетелдік капиталды тау-кен саласы барынша қызықтырды деп атап кетеді. Еңбек көптеген статистикалық ақпараттарға, бухгалтерлік есептерге, акция мен облигациялардың жарғыларына, шетелдік биржалар мен несиелік банктердің мәліметтеріне сүйеніп жазылғандығын байқауға болады. Қазақстанның тау-кен өнеркәсібі Ресей империясының бір бөлігі ретінде зерттеліп, шетелдік капиталдың аумақтағы ену барысы талданады [4, с.27]. П.В.Оль өз еңбегінде революцияға дейінгі зерттеулерге қысқаша шолу жасап, кеңестік кезеңдегі экономикалық тарих саласына үлес қосты. Оның еңбегі кейінгі кезеңдердегі зерттеулерге негіз болды.

Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібінің тарихын қарастыру бағытында қазақ тау-кен саласын ғана емес, жалпылама экономикалық және тарихи зерттеулердің теориялық жұмыстарына да тоқталған жөн. Тақырыпты толық зерделеу үшін А.Д.Брейтерманның «Ресейдің мыс өнеркәсібі және әлемдік нарық» монографиясы пайдаланылды. Себебі, аталған зерттеуде Ресей империясының аумағындағы барлық тау-кен орындарына шолу жасалып, шетелдік капиталдың тау-кен өнеркәсібіндегі рөлі, шетелдік капиталдың өлкедегі қызығушылық деңгейін сипаттаған. Хронологиялық ерекшеліктерге сай бұл жұмыс іргелі жұмыстардың бірі, себебі, тау-кен саласының дамуындағы жалпылама «ішкі қайшылықтарды» көрсетеді. Алайда жұмыстың кеңестік теорияларға негізделгендігін байқауға болады[5].

Экономикалық бағыттағы және тау-кен саласындағы жүйелі зерттеудің бірі С.Рониннің кітабы болып табылады. Автор өз жұмысында кеңестік тарихнаманы біршама толықтырды. Бұл еңбекте С.Ронин тау-кен саласындағы шетелдік капиталдың тарихы туралы құнды статистикалық ақпараттарды көрсетеді. Бірақ, өз жұмысында зерттеуші мәліметтерді талдаудан бас тартады. Сонымен қатар, ол жұмысында шетелдік капиталдың объектілерін, инвестицияның негізі проблемаларын, шетелдік және жергілікті банктердің өзара әрекеттесуін қысқаша түрде көрсетеді [6]. Кеңестік тарихнаманың ерекшелігіне сай зерттеу жұмысында тау-кен саласы артта қалған ретінде сипатталып, шетелдік компаниялардың жұмысы өлкені қанау субъектісі ретінде бағалайды. Сол кезеңдегі тарихнамалық жұмыстардың көпшілігі сияқты бірқатар өнеркәсіп салалары шетелдіктердің қолында шоғырланып, шетелдіктердің тарапынан үстемдік етілді деген тұжырымдардың негізделуіне әсер етті [6, с. 104-105].

Тікелей қазақ жеріндегі тау-кен аспектілерін зерттеген жұмыс В.Пазухиннің «Қырғыз даласындағы металлургия» деп аталады. Автор мамандығы бойынша тау-кен инженері қызметін атқарғандықтан өз монографиясында Қазақстандағы тау-кен саласына қатысты кәсіпорындар мен зауыттардың техникалық және экономикалық ерекшеліктерін қарастырған.

Бұл жұмыста автор Орал, Торғай, Семей, Ақмола облыстарындағы кәсіпорындар туралы толыққанды ақпарат беруге тырысады [7,с.208]. Монографияда тау-кен саласындағы алғашқы акционерлік қоғамдардың қызметі, өндірістің ұйымдастырылуы және жұмысшы табының жағдайын егжей-тегжейлі сипаттайды. В.Пазухиннің еңбегінде алғашқылардың бірі болып Спасск мыс кеніші, Риддер акционерлік қоғамы, Екібастұз қоғамы және Қырғыз тау өнеркәсібі қоғамына қатысты тың ақпараттармен тарихнаманы байытты.

Кеңестік тарихнама қазіргі зерттеулерге негізгі арқау болып табылады. Бұған дәлел болып В.Пазухиннің монографиясындағы аса бай архив құжаттары дәлел бола алады. Ол архив деректерін пайдалана отырып, Отандық тарихнамада алғашқылардың бірі болып акционерлік қоғамдардың жұмысын зерттеді [7, с.90]. Бұл еңбек диаграмма, схемалармен толықтырылып, сол кезеңдегі маркстік-лениндік тұжырымдамаларға емес, қатаң фактология мен сенімді деректермен зерттелген. Зерттеуші өзінен кейінгі ғалымдарға бағыт-бағдар бере отырып, акционерлік қоғамдардың генезисін зерттеуді негізге алуға кеңес береді, яғни, осы тақырыптарды әр қарай толықтыру маңызды екендігін атап өтеді.

Қазақ даласындағы тау-кен саласына қатысты келесі көлемді әрі маңызды еңбектердің бірі П.Галузоның «Түркістан-колония» жұмысы. XIX ғасырдың ортасында қазақ жеріне деген шетелдіктердің қызуғышылығы тау-кен орталықтарының пайда болуында деп көрсетеді. «1865 жылдың соңы, 1866-1867 жылдары тау-кен аумақтарына рұқсат қағазын алуға барлығы қызбалықпен ұмтылды, алтын ғана емес басқа да тау-кен пайдалы қазбаларына бірінші жетуді көбісі қалады» деп көрсетеді. Орта Азия эксплуатацияға ұшырайтын, үстем тап өкілдері тарапынан қаналатын объект ретінде қарастырылды [8, с.13].

Автор аймақты жаулап алу оның экономикалық дамуы үшін емес, Ресей империясының аймақтарындағы зауыт, тау-кен өнеркәсібінің өнімдерін алуға және шикізатты сатуға мүдделі болғандығын нақты көрсетеді. П. Галузоның байқауы бойынша, шетелдік капитал тек аймақтағы байлықты игеру ниеттелеген [8, с.14]. Ол өзінің еңбегінде аумақтағы капиталистік қатынастардың дамуы мен шетелдік капиталдың енуін үш бағытта қарастырды: сауда, мақта шаруашылығы және тау-кен ісі. Бірақ, XIX ғасырдың соңына қарай тау-кен ісі ойдағыдай дамымайды, себептерінің ішінде тау-кен іздестіру, барлау жұмыстары жүйелі түрде жүргізілген жоқ, кездейсоқ және алыпсатарлық сипатта болды. Капитал ұзақ мерзімді инвестицияларға ұмтылмады, белгілі кен орындарын жыртқыштық сипатта пайдаланумен шектелді, бұл кеннің тез сарқылуына алып келген деп көрсетеді [8, с.15-16].

П.Галузоның пайымдауынша, өлкедегі тау-кен саласының дамуына кедергі жасаған факторлардың біріне барлау жұмыстарының әлсіздігі және бұрыннан белгілі кен орындарын қайтадан басып алумен сипатталды, бұл ұтымды ұйымдастырылған тау-кен ісін қалыптастыру мүмкіндігін бұзды. Капиталдың, технологияның және нақты инвестициялық саясаттың болмауы тау-кен өнеркәсібін аймақ экономикасының екінші және тұрақсыз саласына айналдырды деп қорытындылайды [8, с.16].

Хронологиялық жағынан сәл кешірек жазылған бірақ шетелдік капиталдың қызметі жөніндегі маңызды жұмыстың бірі Л.Эвентовтың «Орыс өнеркәсібіндегі шетелдік капитал» зерттеуі. Бұл еңбекте шетелдік капитал Ресей империясының өнеркәсібінің дамуының үлкен бөлігі ретінде шетелдік капитал деп көрсетіледі. Автор шетелдік капиталдың үнемі қайта қарастырылып, зерттелу керектігін ескертеді. Өз жұмысында ол шетелдік капитал мәселесінің көпқырлы әрі күрделі екендігін жазады. Қолданыстағы статистикалық деректерді саралау маңыздылығы айқындалды [9, с.15-16]. Бұл еңбекте шетелдік капиталдың өлкедегі өнеркәсіпке енуі, акционерлік қоғамдардың несие жұмыстарын қалай жүргізгендігін көрсетеді [9, с.14]. Л.Эвентов осы тақырыпқа қатысты тарихнамалық шолу жасай отырып, тау-кен саласының даму деңгейін нақтылайды [9, с.22-23]. Жүйелі деректерді пайдалана отырып, автор шетелдік инвестициялардың таралу бағыттарын, ондағы Орал, Оңтүстік аудандардың даму деңгейін көрсетеді. Автор осы арқылы Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі перифириялық аумақта қалыптасқан, жекеленген сала болмағандығын, керісінше, бұл сала жалпы империялық

өнеркәсіптің үлкен бөлшегі болғандығын нақтылайды [9, с.63]. Қазақстан аумағындағы Шығыс және дала аймақтарында орналасқан кәсіпорындар Л.Эвентовтың пікірінше, Ресей империясының жалпы дамуы мен әлеуетінің артуына ықпал етті деп көрсетеді. Осы бағыттардың қалыптасуының нәтижесінде Ресей империясы халықаралық тауар-ақша жүйесінің бір бөлігіне айналды деп жазады [9, с.66].

Кеңестік тарихнамадағы Орталық Азиядағы тау-кен тарихын зерттеген автор П.Иванов және оның «К истории развития горного промысла в Средней Азии» очеркісі болып табылады. Автор жұмыстың кіріспесінде тау-кен тарихын зерттеу күрделі мәселе екендігін атап өтеді. Себебі, жүйелі әрі объективті экономикалық деректер мен зерттеулердің аздығы бірден көзге түседі. П.Ивановтың пікірінше, тарихи бағытта жазылған жұмыстардың көпшілігі жекеленген аймақтың экономикалық даму деңгейі, экономикасының дамуы мәселесін емес, саяси тақырыптарды жиі сипаттайды. Сонымен қатар, сол кезеңнің өзінде автор шетелдік тарихнама мен деректердің маңыздылығын негіздейді [10, с.2]. П.Иванов тау-кен тақырыбының ауқымды екенін атап өтеді.

Идеологиялық ерекшеліктерге байланысты, кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарында жұмысшы табы мәселесі өте өзекті бола түсті. Соған байланысты, ғалымдардың көпшілігі тау-кен саласын және капитализмнің дамуын жұмысшы табының қалыптасуы мен тарихы мәселесі арқылы зерттеді. Сондай жұмыстардың бірі В.И.Рушановтың мақаласы. В.И.Рушановтың пкірін-ше, империализм кезеңіндегі Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібінің ірі кәсіпорындары шетелдік капиталдың ықпалымен дамыды. Бұл жағдай жұмыс табының қалыптасуы мен оның құрамының өзгеруіне алып келді. Бұл тұста жұмысшылардың еңбек жағдайы мүлде жасалынбады. Автордың деректеріне сүйенсек, XIX ғасырдың соңында тау-кен саласында 12 мың адам жұмыс істесе, екі жыл ішінде олардың саны 13 мыңды құрады. XX ғасырдың басында тау-кен кәсіпорындарына шетел капиталы толық арасып, олар жыл бойы жұмыс жасады, жұмысшылар мен зауыттардың жағдайы жасалынып, барынша жабдықталды. Осы кезеңде ірі зауыттардың бірі Спасск мыс кен орны, Қарағанды зауыттары қалыптасты. Дегенменде, білікті мамандардың жетіспеуі мен өндіріс көлемінің аздығы өнімнің сапасының төмендеуіне алып келді. Кей кәсіпорындар кәсіби жұмысшылармен қамтамасыз етсе де, зауыттар нәтиже бермегендігін айтады [11, с.116].

В.И.Рушанов өз жұмысында тау-кен саласының әртүрлі проблемаларына тоқталып өтеді. Автордың көрсетуінше, Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібінде жыл бойына үзіліссіз жұмыс істеген кәсіпорындар жоқтың-қасы. Архивтік деректерді толықтыра отырып, ғалым, Спасск кәсіпорнындағы жұмысшы табының жағдайының қамтамасыз етілуін қарастырады. Зыряновск тау-кен қоғамының, Қырғаз (қазақ) тау-кен қоғамының жұмысының тоқтауына 1900-1903 жж. өнеркәсіптік дағдарыстың әсері екендігін дәледейді.

Сонымен қатар, аталған кезеңде Е.Бекмахановтың «Қазақстанда капиталистік өнеркәсіптің пайда болуы және жұмысшы қозғалысының туу» деген мақаласы жарық көреді. Бұл мақалада Е.Бекмаханов кеңестік тарихнамада алғашқылардың бірі болып, Қазақстандағы капиталистік қатынастардың өзіндік даму бағытын көрсетті. Ғылымда орныққан қазақ қоғамы «артта қалған» және капитализмнің дамуына мал шаруашылығы, көшпелі өмір салты, патриархалды-рулық қатынастар себеп болды деген тұжырымдарды теріске шығарады. Ғалым керсінше қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығының құлдырауына тау-кен саласы мен тауар-ақша қатынастарының ықпал деп тұжырымдайды. Бұл мақалада Қазақстандағы капитализм мал шаруашылығымен бірге дамыды деген пікір қалыптасты [12, с.58].

Е.Бекмахановтың пікірінше, өлкенің экономикалық артта қалудың себептерінің бірі ол капитализмнің отарлық сипаты. Шетелдік капитал иелері Қазақстан аумағындағы зауыт,кен орындары мен фабрикаларына тиісті деңгейде көңіл бөлмеген. Автордың зерттеуіндегі тарихнамада өнеркәсіп орындары капиталистік кәсіпорында ретінде аталып, экономикалық, әлеуметтік тарихтағы шетелдік капиталдың және тау-кен өнеркәсібінің тиімсіз, тиімсіз тұстары зерттелді.

Қазақстандағы тау-кен тақырыбына қатысты іргелі еңбектің бірі «Революцияға дейінгі Қазақстандағы тау-кен өнеркәсібі және ондағы шетел капиталының рөлі» атты Ц.Фридманның кандидаттық жұмысы болып табылады. Ц.Фридманның жұмысындағы негізгі мақсат революциялық кезеңге дейінгі тау-кен саласы, зауыттар мен фабрикалардың қалыптасу және ондағы шетелдіктердің капиталының рөлі айқындап, талдау.

Қалыптасқан тұжырымға сай өлкедегі капиталистік қатынастардың дамуы және оның тежелуі патшалық Ресейдің отарлық саясатының нәтижесінде деп түсіндіреді. Диссертацияда патшалық Ресейдегі тау-кен өнеркәсібінің көп бөлігі шетелдік капиталда шоғырланғандығы дәлелденеді. Осыған байланысты автор шетелдік капиталдың рөлін жеке мәселе ретінде қарастырып, оны ауыр өнеркәсіптің негізгі бағыттаушы күші ретінде сипаттайды. Бұл капитал отарлық аймақтарда өндірісті дамыту емес, шикізатты тез әрі арзан жолмен игеруге бағытталғанын көрсетеді. Ц.Фридман лениндік империализм теориясына сүйене отырып, Қазақстан экономикасының артта қалуын тек жергілікті ерекшелікпен емес, Ресей империясының жалпы экономикалық әлсіздігімен және оның шетелдік капиталға тәуелділігімен байланыстырады. Автордың пайымдауынша, Қазақстанның экономикалық артта қалуы империялық жүйенің ішкі қайшылықтарының көрінісі болды. Бұл тұжырым дореволюциялық Қазақстанды тек «артта қалған аймақ» ретінде сипаттайтын көзқарастардан өзгеше [13, с.9]. Ц.Фридман өз жұмысында тау-кен өнеркәсібінің дамуы мануфактуралық деңгейде қалуымен және кен өндіру, оны тасымалдаудағы кемшіліктер өндірістің тұрақты дамуына жол ашпаған деп түсіндіреді. Автор нақты кәсіпорындар мен аймақтық мысалдарға кеңінен тоқталады. Алтай тау кен округі Қазақстан аумағындағы алғашқы ірі өнеркәсіптік орталық ретінде қарастырылады. Риддер, Зыряновск, Спасск, Екібастұз, Қарағанды секілді кен орындары мен зауыттардың тарихы арқылы капиталдың қозғалысы, кәсіпорындардың күйреуі мен қайта құрылуы талданады. С.И. Попов, Ушаков Рязанов серіктестігі, Воскресенск қоғамы сияқты кәсіпкерлер мен компаниялардың қызметі капиталистік алыпсатарлықтың айқын мысалы ретінде сипатталады [13, с.10]. Автор шетелдік капиталдың Қазақстанға ену формаларына да нақты тоқталады. Олар қаржысы әлсіреген кәсіпорындарды сатып алу, акционерлік қоғамдар құру, ресейлік атаумен жұмыс істейтін, бірақ шын мәнінде шетелдік бақылаудағы компаниялар арқылы жүзеге асқан. Спасск мыс кендері қоғамының акциялары Париж және Лондон биржаларында қатар айналыста болғаны, басқару органдарында ағылшын және француз капиталистерінің үстемдігі болғаны ерекше атап өтіледі [13, с.11]. Ц.Фридман деректік базаға айрықша мән береді. Ол диссертациялық жұмысында өте көп архив материалдарына сүйенген. Зерттеуші Ленинградтағы Орталық мемлекеттік тарихи архиві, Қазан революциясы мен әлеуметтік құрылыс архивтері, Қазақ КСР Орталық мемлекеттік архиві, сонымен қатар акционерлік қоғамдастықтардың протоколдары, есептері, іскерлік хат алмасулары сынды деректерді молынан қолданған. Осы көрсеткіштер жұмыстың эмпирикалық жағын күшейтеді. Фактілерге негіздей келе, автор шетелдік капиталистердің Қазақстандағы кен орындарын қанау жағдайы үстемдікке ие болғанын жазады. Олар жаңа қазба байлықтарын ашуға емес, бұрын орыс зерттеушілері және кәсіпкерлері ашқан кен орындарын ғана қолданып, оларды мүмкіндігінше жылдам әрі озбыр түрде игеруге акцент қойды. Бұл өндірістердің мақсаты ұзақ мерзімді болған жоқ, жылдам әрі аз уақыт ішінде пайда табуға көзделді. Аталған мақсатқа жету үшін бай қабаттар ғана өндіріліп, кеннің орташа немесе кедей тұстары игерілмей қалды. Бұл тәсіл «жыртқыштық игеру» деген атауға ие болды [13, с.16]. Успен, Спасск кәсіпорындарында кен қоры біткен соң өндірісті әрмен қарай жалғастыру үшін техникалық не қаржылық дайындық жасалмаған. Кен біткен жағдайда әкімшілік шахталарды жауып, зауытты біраз уақыт алдын жиналған кен негізінде ұстауды көздеген. Осы уақытта шығындар азайып, акцияның бағасы артып, акционерлер акцияларын қымбат сатып, көп пайда тапқан. Өндірісті басқаруға келген мамандардың арнайы кәсіби дайындығы болмаған, осының салдарынан техникалық жағынан артта қалу, металлдың босқа қолданылуына әсер еткендігін Ц.Фридман шетелдік капиталистердің пайдаға кенелгенін жазады [13, с. 17-18].

Шетелдік капиталистер өнімді қызмет етпегенінің салдарынан жұмыс уақыты 12-16 сағатқа созылып, айлық көрсеткіші өте төмен болған. Ер адамдардың орташа айлық көрсеткіші 1 рубльдей болса, қара жұмысшылар 50-60 тиын көлемінде ғана алған. Оның үстіне, зауытта әйел адамдар мен жасөспірімдер де жұмыс істеп, аз жалақы алып отырды. Айлықтың дүкендерде қолдана алатын талондар ретінде берілуі капиталистерге қосымша пайда әкелді. Жұмысшылардың санитарлық жағдайы көңіл көншітпеді [13, с.20-21]. Ц. Фридманның қорытындылауынша, шетелдік капиталистердің қитұрқы, әділетсіз саясатының аяқталуына Қазан төңкерісі себеп болды. Олар Қазақстандағы тау-кен өндірісін қисынсыз иеленіп, жұмысшыларды қанап, отаршылдық сипатта пайдалануды көздеді.

Тау-кен өндірісі және шетелдік капитал жайындағы келесі еңбек те Ц. Фридмандікі. Орныққан жағдайға сай, зерттеуші капиталистік бағыттардың жетілуін дамушы бағытта қарастырып, оның жыртқыштық сипат алғанын жазады. Автордың айтуынша, патшалық самодержавиенің рұқсатымен шетелдік капитал үлкен кен орындары мен кәсіпорындарды иеленді. Сонымен қатар, ғалым көмір, кен, түсті металлургия тұтасымен американдық, француз, ағылшын капиталының иелігінле шоғырланғанын пайымдайды [14, с.118-119]. Тау-кен өндірісіндегі шетел капиталының әрекет етуінің басты қос бағытын айқындайды. Оның алғашқысы – қандай бір қиындыққа душар болған кәсіпорындарды сатып алып, оны өркендетуге ден қою болса, келесісі – акционерлік қоғамдар көмегімен іс жүргізу [14, с.119].

Қазақстан аумағындағы шетелдік капитал құрған алғашқы ірі кәсіпорын ретінде ол «Спасск мыс кендері акционерлік қоғамын» (Spassky Copper Mine, Ltd) атайды. Бұл қоғамның құрылу тарихын талдай келе, Фридман ағылшын капиталистерінің аренда шарттарын өз мүдделеріне барынша тиімді етіп жасағанын көрсетеді. Патшалық заңдар шетел капиталына дала өлкесінен кәсіпорын сатып алуға немесе меншікке иеленуге ресми түрде тыйым салғанымен, олар әртүрлі жолдармен бұл шектеулерді айналып өтіп, Орталық Қазақстандағы аса бай кен орындарын толық бақылауға ұмтылған. Ақырында Франция президентінің ұлы Клод Эрнест Жан Карноның ықпалымен Министрлер кабинетінің шешімі арқылы Ақмола облысындағы Спасск мыс балқыту зауыты мен Спасск-Воскресенск, Успенск мыс кендері, Саран және Қарағанды көмір кендерін алдымен пайдалануға, кейін жеке меншікке сатып алуға рұқсат алғанын баяндайды [14, с.119-120].

Автор Риддер және Қырғыз (қазақ) тау-кен акционерлік қоғамдарының құрылу тарихына да арнайы тоқталады. Бұл кәсіпорындардың іс жүзінде «Орыс-Азиялық корпорация» деп аталған құрылымға тәуелді болғанын, оның басында ағылшын капиталистері Лесли Уркварт пен АҚШ алпауыттары Герберт Гувер, Джордж Пирпонт Морган тұрғанын дәлелдейді. Құжат жүзінде көрсетілген капитал көлемі мен нақты жұмсалған қаржы арасында үлкен айырмашылық болғанын, шын мәнінде кәсіпорындарға салынған капитал әлдеқайда аз екенін атап көрсетеді. Сонымен қатар, бұл қоғамдардың 80-90 пайызына дейінгі акцияларын иеленген ағылшын капиталы олардың басқаруындағы шешуші рөлін ашық көрсеткенін жазады [14, с.120-121].

Шетелдік капиталистер бұл өндірісті толық бақылауға алса да, үстем деңгейде дамыта алмады. «Қыс айларында фабриканың жұмысы жиі тоқтап қалды немесе өндіріс көлемі тез төмендеп кетті. Бұл техникалық жабдықталудың аздығынан, энергетикалық негіздің болмауынан және су құбырларының жүйесінің нашарлығынан болды. Фабрика ғимараты жылымай, жабдықтар жиі бұзылып отырды, соның әсерінен жұмыс тоқталытып отырды. Осы сынды ауыр жағдайда өнімділік өте төмен болды, бір жұмысшығы есептегенде жылдық өндіру көлемі 1750 пұтты көрсетті. Қазақстанның ең ауқатты аумақтарын өз қарамағына алған шетелдік капиталистер салыстырмалы түрде аз шығындала отырып, өлкенің табиғи байлығын жыртқыштық тәсілмен пайдалануды, арзан жұмыс күшін әділетсіз қанау арқылы көп пайдаға кенелуді көздеді» деп жазады [14, с.64]. Дегенмен, бұл кәсіпорындарды енгізген шетел не орыс капиталистерінің жасағандарын елеместен, бұл үдеріс Қазақстанда отандық фабрика-зауыт пролетариатының орнығуына әсер етіп, оның жұмысшы халық арасындағы ең революциялық күшке айналуының себебі болды деп аяқтайды.

1951 жылдың ортасында Е.Ділмұхамедовтің «Қазақстандағы тау-кен жұмысшыларының революциялық қозғалысы» еңбегі жарық көрді. Бұл кітаптың алғашқы тарауында тау-кен саласының қалай пайда болғандығы туралы сөз қозғалған. Автор тау-кен өндірісінің түрлі

жақтарын зерделеп, көптеген жұмыстың жазылуына, жарық көруіне себепкер болған. Оның ойынша, «империализм кезеңіндегі капитал Қазақстандағы тау-кен, зауыт өнеркәсібінің дамуын едәуір артқа тартатын себепке айналды. Тау-кен кәсіпкерлері, атап айтқанда, шетелдік капитал иелері табиғи қазба байлықтарын жыртқыштық әдіспен пайдаланып, нәтижесінде бұл өнеркәсіп тек біржақты әрі кері бағытта дамыды» деп көрсетеді [15, с.22].

1960 жылы Ф.Чулановтың еңбегі жарыққа шықты. Кітаптың төртінші тарауында империялық кезеңдегі тау-кен өнеркәсібінің дамуы зерттеледі. Ғалым Алтай, Орталық Қазақстан аумағындағы түсті металл, көмір өндіру үшін салынған зауыттардың тарихы туралы қысқаша тоқталып өтеді. Жұмыста Поповтар әулетінің, Рязановтардың жекеленген кәсіпорындары туралы талдау жасалынады[16, с.36]. Жұмыста өнеркәсіп орындарын капиталистік деп сипатталады, алайды оның ішкі қайшылықтары мен қиындықтары, ерекшеліктері толығымен зерттеу нысаны болған жоқ. Ф. Чуланов өзі талдап отырған еңбегінде революцияға дейінгі Ресейдің техникалық-экономикалық жағынан артта қалуы оның біршама дамыған капиталистік мемлекеттерге жартылай отарлық тәуелділікке түсуіне алып келгенін атап өтеді. Ресей ағылшын-француз капиталистерінен тиімсіз шарттармен алынған қарыздар арқылы қарызға батты, ал көмір, мұнай және металлургия сияқты стратегиялық салалар еуропалық капиталдың бақылауында қалды деп жазады [16, с. 40]. Өнеркәсіп иелері жан-жақты барлау жұмыстарын жүргізген жоқ, көптеген пайдалы қазбалар кездейсоқ табылған еді. Осындай салғырт қатынас кәсіпорындардың қысқа мерзімде ғана жұмыс істеп, жабылуына алып келді. Тек XX ғасырдың басынан бастап, өнеркәсіпті жүргізудің жүйелі жоспары пайда болды. Автордың айтуынша, «Қазақстанның өзіндік ерекшеліктері, атап айтқанда аумағының орасан зор болуы, қатынас жолдарының жоқтығы, байланыс құралдарының әлсіздігі жергілікті пайдалы қазба қорларын игеруді айтарлықтай қиындатты. Өнеркәсіп орындары көбіне теміржолдан 400-1000 верст қашықтықтағы шалғай дала аймақтарында орналасып, негізгі көлік желілерінен оқшау қалды. Осы себепті зауыттарға қажетті жабдықтар мен шикізатты, сондай-ақ дайын өнімді ат-көлікпен тасымалдауға тура келді, бұл үлкен шығынды талап етіп, металлдың өзіндік құнының қымбаттауына тікелей әсер етті. Бұған қоса, отын көздерінің, құрылыс материалдарының, ауызсу мен өндірістік судың жақын маңда болмауы да елеулі қиындықтар туғызды» [16, с. 96].

Е. Бекмұхамбетовтің «Революцияға дейінгі Қазақстанның түсті металлургиясы және тау-кен ісі» еңбегі тау-кен өндірісі жайлы ауқымды және толық қамтылған еңбек. Бұл кітап 2013 жылы біршама деректермен толықтырылып, қайта басылып шықты, ал алғашқы нұсқасы 1964 жылы шыққан. Еңбектің ерекшелігіне тау-кен ісіне байланысты көпшілік зауыт пен фабриканың тарихын архив құжаттарының көмегімен айналысқа қосқандығы жатады. Еңбектің кең көлемді болу себебі Николаевск қорғасын мен мыс кендері, Александровск, Благодат-Стефановск, Козьмо-Демьяновск қорғасын, мыс және күміс кәсіпорындары, Спасск, Шүлбі мыс балқыту зауыты, Бурлы, Владимир, Баянды-Құдық, Вознесенск, Колыван-Воскресенск, Иоанн-Предтечинск, Қарсақпай және де Екібастұз, Макаров қорғасын, Өшім, Екібастұз, Қорғасын, Жезтау, Шөптікөл секілді өндіріс орындары мен Алатау, Қарату. Алтай аймақтарындағы кен орындарының тарихы, сондай-ақ тау-кен және металлургия салаларының жаңаша түрленіп, отандық кадрлардың қалыптасқандығы жайында толық баяндалады [17, с. 35-37].

Орталық Азия мен Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуінің прогрессивті бағыты жөнінде зерттеулермен айналысқан ғалымдардың ішінде К.Тарновский [18], Н.Халфин [19], Ю.Нетесин [20] бар.

Е. Ділмұхамбетовтің «Тау-кен өнеркәсібі тарихынан» еңбегі 1976 жылы жарық көрген және аталған еңбек осы өндіріс туралы елеулі зерттеу жұмыстарының бірі. Ғалым зерттеу аумағы ретінде Оңтүстік және Солтүстік Қазақстандағы кен орындары мен зауыттарды көрсетеді. Бұған дейін жүргізілген басқа зерттеушілердің еңбектеріне тарихнамалық зерделеу жасайды. Автор Қазақстан тарихнамасында бұрынырақта кең көлемді, толық зерттелмеген тау-кен өнеркәсібінің жетілуі мен ілгерілеуін зерттеуді өз мақсаты деп көрсетеді. Оның ойынша, капиталистік кезеңнің қазақ еліне тигізген әсері жағымсыз болса да, әлеуметтік, экономикалық салдары оң болған. Кеңес уақытындағы тарихнамалық жұмыстарға нұсқай отырып, зерттеуші 1920-1960 жылдары

арасында жарық көрген еңбектердің революцияға дейінгі Қазақстанның өнеркәсібін зерттеуде олардың мәні зор болғанын, дегенмен біршама проблеманың кешенді қамтылмағанын жазады. Сол себепті осы кемшін тұстарды жетілдіруді өз зерттеу жұмысының мақсаты деп көрсетеді [21, с. 12-14]. Солтүстік және Орталық Қазақстандағы тау-кен өндірісі көздерінің тарихын салыс-тырмалы зерттей отырып, аталған өндірістің Қазақстанда жұмысшы тап өкілдерінің жетілуіне және де таптық қарама-қайшылықтардың үдеуіне, сонымен қатар революциялық қозғалыстың әлеуметтік сипатының кең тарауына әкелгенін пайымдайды. Осы өзгерістер Қазақстанды Ресейдегі революциялық және жалпы капиталистік үдерістердің маңызды, құрамдас элементіне айналдырғанымен қорытындыланады.

С. Игібаев Орталық Қазақстандағы тау-кен орындарын жұмысшы кадрларының орнығуы негізінде қарастырады. Ол еңбегінде Қазақстандағы революциялық кезеңге дейінгі өнеркәсіп және тау-кен тарихын зерттеудің әдіснамалық, деректік негізін жасауды көздейді. Революцияға дейінгі тарихнаманың бағыттарын салыстыра келе, жұмысшы табы мен өнеркәсіп тарихының қалай зерттелгенін саралайды [22, с.8-9]. Зерттеуші революция кезеңіне дейінгі уақытта тау-кен өндірісін меңгеру қисынсыз және ретсіз жүргізілгенін жазады. Сәйкесінше, осының нәтижесінде көп кәсіпорын тез арада жұмысын тоқтатып, капитал салымдары қайтарымсыз қалған [22, с.34-35].

Жекеленген зауыттардың жетілуін зерттей келе, Спасск мыс зауытының аймақтағы ең үлкен өнеркәсіп орыны болғанын жазады. Зауыттың қалай пайда болып, құрылғанымен қатар оның қуаттылығы, бу машиналарының қалай жұмыс істейтіндігі, пештердің қызметін суреттейді. Салыстырмалы түрде жасалған зерттеу жұмысының нәтижесінде Ресейдің орталық аудандарындағы зауыттардың жұмысы едәуір баяу дамығанын білуге болады [22, с.71-73]. Тау-кен өнеркәсібінің дамуын зерттей келе, Қазақстандағы зауыттардың техникалық жағынан артта қалу себебін кездейсоқтық емес деп көрсетеді. Капитал мен техника көздерінің аймаққа ақырын енуін жол байланысының жоқтығы, арзан жұмыс күші, орталықтан алыста орналасу, теміржол магистралінің, инженер-техник мамандардың аздығымен көрсетеді. Осының нәтижесінде Ресейдегі техникалық, әлеуметтік оң өзгерістер Қазақстанға баяу қарқында енген [22, с.76]

Қорытынды. Тау-кен өндірісінің алға жылжуы кеңестік тарихнамада кеңес үкіметінің орнығуымен байланысты қарастырылады. Үлкен фабрика мен зауыт, комбинаттардың салынуы коммунистік партияның үлесі ретінде көрсетілді. Зерттеушілер өндірістің дамуы, жетілуі, кен орындарының іске қосылуы, ауқымды комбинат пен фабрикалардың салынуы, жұмысшы тап өкілдерінің өрістеуіне әкелгені жайында қарастырды. Көптеген еңбектерде тау-кен саласы елдің қаржылық жағдайын ілгерілетудегі басым бағыттардың бірі ретінде көрсетілді. Дегенмен, бұл әдістердің көмегімен капиталистік кезеңдегі өндірістік жүйенің ішкі қарама-қайшы тұстары, қиыншылықтары мен табыстары, аумақтық ерекшеліктері, тұтас экономикалық әсері толық сара-ланған жоқ. Аталған кезеңдегі тау-кен өндірісінің әлеуметтік жағы, еңбек жағдайы зерттелгені-мен, ол толық сипатта болмады. Алайда кеңестік зерттеушілердің жұмыстарын мүлдем ескер-меуге болмайды. Өйткені осы еңбектердің арқасында мол деректік қор жинақталды. Ғалымдар өз уақытында болған барлық мүмкіндікті барынша пайдаланып, статистикалық есептер, архив, кен орындарының қалай жабдықталғаны жайында, капитал не жұмысшылардың саны турасында ақпараттарды ыждағатпен жинап, ғылыми айналымға енгізді. Зерттеушілердің бағасы біржақты болғанымен, қазіргі уақытта тарихи дереккөз ретінде пайдаланылып, аса зор маңызға ие база болып қалмақшы. Бұл мәліеттерді бүгінге заман талабына сай қарастырып, жаңаша әдістермен қайта қарау зор маңызға ие. Жаңа зерттеу жұмыстары үшін шетелдік капиталдың қиындықтары, зауыттар мен акционерлік қоғамдастықтардың қызметі және олардың Ресей патшалығымен байланысын зерттеу мәселелері, тау-кен өндірісінің шетелдік тарихнамадағы зерттелу деңгейі сияқты проблемаларды қарастыру тақырыпты толықтыруға үлес қосады. Аталған бағыт Қазақстандағы тау-кен өндірісінің тарихи тұрғыдан алға жылжуын мүмкіндігінше толық әрі тұтас түсіндіруге септігін тигізеді. Қазақстандағы тау-кен саласының кеңестік тарихнамасы шетелдік капиталды сыртқы үстемдік етуші күш ретінде идеологиялық сыннан ішкі әлеуметтік әрі өнді-рістік қарама-қайшылықтарды барынша тұтас зерделеуге дейінгі кезеңнен өтті. Бұл материалдар жаңа замандағы методология арқылы одан да терең зерделеуге көптеген мүмкіндікті ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Төлебаев Т.Ә. XIX–XX ғғ. басындағы Қазақстанның экономикалық-әлеуметтік дамуының тарихнамасы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 168 б.

2. Төлебаев Т.Ә. Қазақстандағы капитализм: өткені мен бүгіні (тарихнамалық аспект): монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 250 б.

3. Шлаин, Б. И. Западно-Сибирский углепромышленный район в 1914–1919 гг. / Б.И. Шлаин. // Горное дело. 1920. Приложение № 1. 84 с.

4. Оль, П. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России / П. В. Оль. Ленинград: Издательство Комиссии по изучению естественных производительных сил при Всероссийской академии наук, 1925. 35 с. (Материалы для изучения естественных производительных сил СССР; № 53).

5. Брейтерман, А. Д. Медная промышленность России и мировой рынок. Часть вторая / А.Д. Брейтерман. Ленинград: Издательство Комиссии по изучению естественных производительных сил при Академии наук СССР, 1925. 118 с.

6. Ронин, С. Иностранный капитал и русские банки / С. Ронин. М.: Изд. Ком. Университета им. Свердлова, 1926. 144 с.

7. Пазухин, В. А. Металлургия в Киргизской степи: монографический очерк / В. А. Пазухин. Москва, Ленинград: Акционерное «Промиздат» общество, 1926. 217 с.: ил., карта.

8. Галузо, П. Г. Туркестан – колония: очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года / П. Г. Галузо. Москва: Издательство Коммунистического университета трудящихся Востока имени И. В. Сталина, 1929. 164 с.

9. Эвентов, Л. Я. Иностранные капиталы в русской промышленности / Л. Я. Эвентов. Москва, Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1931. 108 с.

10. Иванов, П. П. К истории развития горного промысла в Средней Азии. Краткий исторический очерк / П. П. Иванов. Ленинград, Москва: Государственное научно-техническое геолого-разведочное издательство, 1932. 81 с.

11. Рушанов В. И. Положение рабочего класса и рабочее движение в горнозаводской промышленности Казахстана в период империализма // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия экономическая. – 1949. – Вып. 1. – № 65. – С. 116–170.

12. Бекмаханов Е.Б. Возникновение капиталистической промышленности и зарождение рабочего движения в Казахстане // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1949. № 6 (51). С. 54-63.

13. Фридман, Ц. Л. Заводская промышленность дореволюционного Казахстана и роль иностранного капитала / Ц. Л. Фридман. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1950. 148 с.

14. Фридман, Ц. Л. Иностранный капитал в дореволюционном Казахстане / Ц. Л. Фридман. Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. 144 с.

15. Дильмухамедов, Е. Д. Революционное движение горнорабочих Казахстана в начале XX века (1900–1917) / Е. Д. Дильмухамедов. Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1955. 125 с.

16. Чуланов, Г. Промышленность дореволюционного Казахстана (историко-экономический очерк) / Г. Чуланов. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960. 123 с.

17. Бекмухаметов, Е. Цветная металлургия и горное дело дореволюционного Казахстана / Е. Бекмухаметов. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1964. 378 с.

18. Тарновский К. Н. Советская историография российского империализма. Москва: Наука, 1964. 244 с.

19. Халфин, Н. А. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е годы XIX в.) / Н. А. Халфин. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1965. 472 с.

20. Нетесин Ю. Н. Об особенностях воспроизводства российского промышленного капитала в начале XX века // Вопросы истории капиталистической России: сборник статей. Свердловск: Уральский рабочий, 1972. 186 с.

21. Дильмухамедов, Е. Д. Из истории горной промышленности Казахстана / Е.Д. Дильмухамедов. Алма-Ата: Наука, 1976. 146 с.

22. Игибаев С.К. Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана (1861–1917 гг.). - Алма-Ата: Ғылым, 1991. - 192 с.

References:

1. Tolebaev T.A. XIX–XX gg. basyndagy Qazaqstannyn ekonomikalyq-aliumettik damuynyn tarihnamasy : monographia. – Almaty : Qazaq universiteti, 2015. – 168 b.

2. Tolebaev T.A. Qazaqstandagy kapitalizm: otkeni men bugini (tarihnamalyq aspekt) : monographia. – Almaty : Qazaq universiteti, 2014. – 250 b.

3. Shlain B. I. Zapadno-Sibirskiy uglepromyshlennyy rayon v 1914–1919 gg. // Gornoye delo. – 1920. – Prilozheniye № 1. – 84 s.

4. Ol P. V. Inostrannyye kapitaly v narodnom khozyaystve dovoyennoy Rossii. – Leningrad : Izd-vo Komissii po izucheniyu yestestvennykh proizvoditelnykh sil pri Vserossiyskoy akademii nauk, 1925. – 35 s.

5. Breyterman A. D. Mednaya promyshlennost Rossii i mirovoy rynok. Chast vtoraya. – Leningrad: Izd-vo Komissii po izucheniyu yestestvennykh proizvoditelnykh sil pri Akademii nauk SSSR, 1925. – 118 s.

6. Ronin S. Inostrannyy kapital i russkiye banki. – M. : Izd. Kom. Universiteta im. Sverdlova, 1926. – 144 s.

7. Pazukhin V. A. Metallurgiya v Kirgizskoy stepi: monograficheskiy ocherk. – Moskva; Leningrad : Aktsionernoye «Promizdat» obshchestvo, 1926. – 217 s.

8. Galuzo P. G. Turkestan – koloniya: ocherk istorii Turkestana ot zavoyevaniya russkimi do revolyutsii 1917 goda. – Moskva : Izd-vo Kommunisticheskogo universiteta trudyashchikhsya Vostoka imeni I. V. Stalina, 1929. – 164 s.

9. Eventov L. Ya. Inostrannyye kapitaly v russkoy promyshlennosti. – Moskva; Leningrad: Gosudarstvennoye sotsialno-ekonomicheskoye izdatelstvo, 1931. – 108 s.

10. Ivanov P. P. K istorii razvitiya gornogo promysla v Sredney Azii. Kratkiy istoricheskiy ocherk. – Leningrad ; Moskva : Gosudarstvennoye nauchno-tekhnicheskoye geologo-razvedochnoye izdatelstvo, 1932. – 81 s.

11. Rushanov V. I. Polozheniye rabochego klassa i rabocheye dvizheniye v gornozavodskoy promyshlennosti Kazakhstana v period imperializma // Izvestiya Akademii nauk Kazakhskoy SSR. Seriya ekonomicheskaya. – 1949. – Vyp. 1. – № 65. – S. 116–170.

12. Bekmakhanov E.B. Vozniknoveniye kapitalisticheskoy promyshlennosti i zarozhdeniye rabochego dvizheniya v Kazakhstane // Vestnik Akademii nauk Kazakhskoy SSR. – 1949. – № 6 (51). – S. 54-63.

13. Fridman Ts. L. Zavodskaya promyshlennost dorevolyutsionnogo Kazakhstana i rol inostrannogo kapitala. – Alma-Ata : Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, 1950. – 148 s.

14. Fridman Ts. L. Inostrannyy kapital v dorevolyutsionnom Kazakhstane. – Alma-Ata: Kazgosizdat, 1960. – 144 s.

15. Dilmukhamedov E. D. Revolyutsionnoye dvizheniye gornorabochikh Kazakhstana v nachale XX veka (1900–1917). – Alma-Ata : Kazakhskoye gosudarstvennoye izdatelstvo, 1955. – 125 s.

16. Chulanov G. Promyshlennost dorevolyutsionnogo Kazakhstana (istoriko-ekonomicheskiy ocherk). – Alma-Ata : Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, 1960. – 123 s.

17. Bekmukhametov E. Tsvetnaya metallurgiya i gornoye delo dorevolyutsionnogo Kazakhstana. – Alma-Ata : Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, 1964. – 378 s.

18. Tarnovskiy K. N. Sovetskaya istoriografiya rossiyskogo imperializma. – Moskva : Nauka, 1964. – 244 s.

19. Khalfin N. A. Prisoyedineniye Sredney Azii k Rossii (60–90-ye gody XIX v.). – Moskva : Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1965. – 472 s.

20. Netesin Yu. N. Ob osobennostyakh vosproizvodstva rossiyskogo promyshlennogo kapitala v nachale XX veka // Voprosy istorii kapitalisticheskoy Rossii. – Sverdlovsk : Uralskiy rabochiy, 1972. – 186 s.

21. Dilmukhamedov E. D. Из истории горной промышленности Казахстана. – Alma-Ata: Nauka, 1976. – 146 s.

22. Igibaev S.K. Promyshlennyye rabochiye dorevolyutsionnogo Kazakhstana (1861–1917 gg.). – Alma-Ata : Gylym, 1991. – 192 s.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 930:94 (574) https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.030

Г.М. Мендикулова[1], К.И. Кобландин[2], Н.Б. Смайл[3]*

[1] *Доктор исторических наук, профессор истории,*
Казахско-Британский Технический университет, Алматы, Республика Казахстан
Email: g.mendikulova@kbtu.kz, gmendikul@hotmail.com
http://orcid.org/0000-0002-0922-0478

[2] *Доктор исторических наук, профессор истории, ЕНУ им. Л. Гумилев,*
Астана Республика Казахстан
E-mail: kkalybek@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7503-5676

[3] *Докторант специальности «Регионоведение» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,*
Астана, Республика Казахстан
E-mail: nasikhat1994b@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3859-9425

ДОКУМЕНТАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХОВ В 1867–1918 гг., ИЗВЛЕЧЕННАЯ ИЗ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация

В статье представлены и аналитически осмыслены архивные дела по истории Казахстана и Центральной Азии, хранящиеся в фондах «И-1. Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора», «И-2. Дипломатический чиновник при Туркестанском Генерал-Губернаторе» и «И-3. Российское Императорское Политическое Агентство в Бухаре» за 1867–1918 гг., выявленные в фондах Центрального Государственного архива Республики Узбекистан[1]. Рассматриваемые материалы включают нормативно-правовые акты, статистические ведомости, служебную переписку, прошения и жалобы, а также документы, фиксирующие фискальные практики, земельные споры, судебные процедуры и механизмы контроля мобильности населения региона, в котором проживали казахи, кыргызы, узбеки, туркмены, каракалпаки и другие этнические группы.

Цель статьи заключается в выявлении новых источников, их аналитического потенциала для изучения социально-экономических, правовых и демографических процессов в среде казахского населения, а также других народов региона – узбеков, кыргызов, каракалпаков и туркмен в Туркестанском крае в 1867-1918 годы.

В рамках поставленной цели анализируется структура Канцелярии, выделяются ключевые тематические массивы документов и демонстрируются возможности реконструкции управленческих процедур и повседневных форм взаимодействия между колониальной администрацией и местным населением на основе конкретных архивных дел.

Ключевые слова: казахи, узбеки, кыргызы, каракалпаки; фонды «Канцелярия Туркестанского Генерал-Губернатора», «Дипломатический чиновник при Туркестанском Генерал-Губернаторе» и «Российское Императорское Политическое Агентство в Бухаре», источнико-

ведение; архивные документы; административно-правовое устройство; управление; мобильность и кочевое населения; Казахстан и Центральная Азия.

Финансирование: Исследование выполнено в рамках научно-исследовательского проекта № AR26198891 «Сравнительный анализ социокультурного развития кандасов из Монголии и Узбекистана в Казахстане», финансируемого Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан по программе грантового финансирования фундаментальных и прикладных научных исследований на 2025–2027 годы.

Г.М. Меңдіқұлова[1], К.И. Кобландин[2], Н.Б.Смайл[3]*

[1] Тарих ғылымдарының докторы, профессор истории,
Қазақ-Британ Техникалық университет, Алматы, Қазақстан Республикасы
Email: g.mendikulova@kbtu.kz, gmendikul@hotmail.com
http://orcid.org/0000-0002-0922-0478

[2] Тарих ғылымдарының докторы, тарих профессоры,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kkalybek@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7503-5676

[3] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
«Аймақтану» мамандығының докторанты Астана, Қазақстан
E-mail: nasikhat1994b@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3859-9425

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ОРТАЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВІНІҢ ҚОРЛАРЫНАН АЛЫНҒАН 1867–1918 жж. ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚҰЖАТТЫҚ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада 1867–1918 жылдар аралығындағы Қазақстан және Орталық Азия тарихына қатысты, Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің[1] қорларынан анықталған, «И-1. Түркістан генерал-губернаторының кеңсесі», «И-2. Түркістан Генерал-Губернаторы жанындағы дипломатиялық шенеунік» және «И-3. Бұхарадағы Ресей Императорлық Саяси Агенттігі» қорларында сақталған архивтік істер ұсынылып, аналитикалық тұрғыдан пайымдалады. Қарастырылып отырған материалдар нормативтік-құқықтық актілерді, статистикалық ведомостерді, қызметтік хат-хабарды, өтініштер мен шағымдарды, сондай-ақ фискалдық тәжірибелерді, жер дауларын, сот рәсімдерін және қазақтар, қырғыздар, өзбектер, түрікмендер, қарақалпақтар және басқа да этникалық топтар тұрған аймақ халқының қозғалысын бақылау механизмдерін тіркейтін құжаттарды қамтиды.

Мақаланың мақсаты – жаңа дереккөздерді анықтау, олардың 1867–1918 жылдары Түркістан өлкесіндегі қазақ халқының, сондай-ақ аймақтың басқа халықтарының – өзбектердің, қырғыздардың, қарақалпақтар мен түрікмендердің әлеуметтік-экономикалық, құқықтық және демографиялық үдерістерін зерттеудегі аналитикалық әлеуетін ашу болып табылады.

Қойылған мақсат аясында Кеңсенің құрылымы талданады, құжаттардың негізгі тақырыптық массивтері бөлініп көрсетіледі және нақты архивтік істер негізінде отарлық әкімшілік пен жергілікті халық арасындағы басқарушылық рәсімдер мен күнделікті өзара әрекеттесу формаларын қалпына келтіру мүмкіндіктері көрсетіледі. Ұсынылып отырған дереккөздер Түркістан өлкесінің отарлық басқару жүйесін жаңа қырынан зерделеуге негіз болады.

Кілт сөздер: қазақтар, өзбектер, қырғыздар, қарақалпақтар, «Түркістан Генерал-Губернаторының кеңсесі», «Түркістан Генерал-Губернаторы жанындағы дипломатиялық шенеунік» және «Бұхарадағы Ресей Императорлық Саяси Агенттігі» қорлары; деректану; архивтік

құжаттар, әкімшілік-құқықтық құрылым, басқару, халықтың көші-қон ұтқырлығы, Қазақстан және Орталық Азия.

Қаржыландыру: Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан 2025–2027 жылдарға арналған іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бағдарламасы аясында қаржыландырылатын No AR26198891 «Моңғолия мен Өзбекстаннан келген қандастардың Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени дамуына салыстырмалы талдау жасау»» ғылыми-зерттеу жобасы шеңберінде дайындалды.

G.M. Mendikulova[1], K.I. Koblandin[2], N.B. Smail[3]*

[1] Doctor of Historical Sciences, Professor of History, Kazakh-British Technical University, KBTU, Almaty, Republic of Kazakhstan
Email: g.mendikulova@kbtu.kz, gmendikul@hotmail.com
http://orcid.org/0000-0002-0922-0478

[2] Doctor of Historical Sciences, Professor of History, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: kkalybek@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7503-5676

[3] PhD student, specialty "Regional Studies", L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: nasikhat1994b@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3859-9425

DOCUMENTARY HISTORY OF THE KAZAKHS IN 1867–1918, EXTRACTED FROM THE HOLDINGS OF THE CENTRAL STATE ARCHIVE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract

This article presents and analytically examines archival files on the history of Kazakhstan and Central Asia held in the funds "I-1. Chancellery of the Turkestan Governor-General," "I-2. Diplomatic Official under the Turkestan Governor-General," and "I-3. Russian Imperial Political Agency in Bukhara" of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, covering the period 1867–1918. The materials under review include normative-legal acts, statistical records, official correspondence, petitions and complaints, as well as documents recording fiscal practices, land disputes, judicial procedures, and mechanisms for controlling the mobility of the population of the region, which was inhabited by Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, Turkmens, Karakalpaks, and other ethnic groups.

The aim of the article is to identify new sources and reveal their analytical potential for studying the socio-economic, legal, and demographic processes among the Kazakh population, as well as among the other peoples of the region — Uzbeks, Kyrgyz, Karakalpaks, and Turkmens — in the Turkestan Krai in 1867–1918.

Within the scope of this aim, the structure of the Chancellery is analyzed, key thematic clusters of documents are identified, and the potential for reconstructing administrative procedures and everyday forms of interaction between the colonial administration and the local population is demonstrated on the basis of specific archival files.

Keywords: Kazakhs, Uzbeks, Kyrgyz, Karakalpaks; funds "Chancellery of the Turkestan Governor-General," "Diplomatic Official under the Turkestan Governor-General," and "Russian

Imperial Political Agency in Bukhara"; source studies; archival documents; administrative-legal structure; governance; population mobility; Kazakhstan and Central Asia.

Acknowledgments: Funding. This research was conducted within the framework of the research project No. AR26198891, "A Comparative Analysis of the Sociocultural Development of Qandastar from Mongolia and Uzbekistan in Kazakhstan," funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the Grant Funding Program for Fundamental and Applied Scientific Research for 2025–2027.

Введение

Расширение доступа к зарубежным архивным материалам в последние десятилетия существенно обогатило казахстанскую источниковую базу исследований по истории Центральной Азии. Вместе с тем в значительной части научных работ архивные фонды продолжают использоваться преимущественно как иллюстративный материал, без системного анализа их внутренней структуры и процедурного содержания[2]. В результате исследовательское внимание сосредоточивается на отдельных документах или сюжетах, тогда как логика формирования фондов, особенности канцелярского делопроизводства и аналитический потенциал целостных документальных массивов остаются недостаточно осмысленными.

Особое значение в этом контексте приобретают материалы Канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, аккумулировавшие информацию из различных областей и уездов Туркестанского края во второй половине XIX-начале XX в.[3]

Как известно, после завоевания Казахстана и Средней Азии российские власти приступили к проведению колонизаторских мероприятий, в числе которых первоочередным стало проведение и внедрение военно-административных реформ в Регионе. В 1867 г. было образовано Туркестанское генерал-губернаторство и утверждено «Временное положение об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях»[4]. 12 июня 1886 г. в соответствии с «Положением об управлении Туркестанского края» Туркестанское Генерал-губернаторство включало 5 областей: Семиреченскую, Сырдарьинскую, Ферганскую, Самаркандскую, Закаспийскую и занимало площадь 1,66 млн. квадратных км[5].

Туркестанское Генерал-губернаторство было наделено военными, политическими, судебными и административными полномочиями, тесно сочетавшимися с карательными функциями для скорейшего проведения колониальной политики Российской империей.

Управление Туркестанского края составляли: 1) главное управление; 2) управления отдельными частями разных ведомств; 3) местные административные установления: а) областные, б) уездные, в) городские, г) сельские; 4) установления судебные. Все должности по управлению Туркестанским краем замещались военными или гражданскими лицами, за исключением должностей Военных губернаторов и Начальника Аму-Дарьинского отдела, на которые назначались только военные[6].

Как известно, еще в Российской империи была начата публикация официальных документов, имеющих отношение к нашему региону. Достаточно вспомнить «Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание второе (1825-1881)»[3] и «Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание третье (1881-1914)»[4], в которых были опубликованы законодательные материалы по Казахстану и Центрально-азиатскому региону, дающих полное представление о социально-экономическом положении народонаселения региона, его административно-территориальной структуре, организации и т.д.

Еще в 1898 г. И.И. Крафт составил и опубликовал «Сборник узаконений о киргизах степных областей»[5], который до сих пор, является отправной точкой в исследованиях Казахстана

[3] Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание второе (1825-1881). – Т. 1-55. – СПб., 1830-1884.

[4] Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание третье (1881-1914). – Т. 1-33. – СПб., 1885-1916.

[5] Крафт И. И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург, 1898.

дореволюционного периода. Кроме того, в дореволюционный период нашей истории вышли такие сборники документов и материалов, как: В.П. Вощинин «Переселение и землеустройство в Азиатской России: Сб. законов и распоряжений»[6], «Степное положение 25 марта 1891 г. с объяснениями по официальным источникам»[7] и др.[8] Все эти сборники документов содержат законодательные и официальные правовые документы, такие как тексты законов и материалы, раскрывающие их.

В советский период в свет вышли также сборники документов, отражающие историю политического, социально-экономического, демографического и культурного развития Казахстана и Центрально-азиатского региона в означенный период. Прежде всего, следует отметить сборники документов, которые были собраны в архивах Москвы, Ленинграда (Санкт-Петербурга), Ташкента, Оренбурга, Алма-Аты и Омска, Астрахани и др.: «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» под редакцией С.Д. Асфендиарова и П.А. Кунте[9]; П.П. Иванов «Архив хивинских ханов XIX в.: Исследование и описание с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии»[10]; «Материалы по истории политического строя Казахстана (со времени присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской социалистической революции)»[11]; «Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. Сборник документов и материалов»[12]. Все эти сборники содержат акты и документы, свидетельствующие об администра-тивно-территориальном устройстве и управлении колониальными властями Казахстаном, Среднеазиатских ханств и территорий, включенных в Туркестанское Генерал-губернаторство.

Выявленные в Центральном Государственном архиве Республики Узбекистан документы отражают не только ключевые события колониальной политики Российской империи в нашем Регионе, но и повседневные административно-управленческие практики, включая фискальное регулирование, распределение повинностей, разрешение земельных споров, трансформацию судебных институтов и контроль мобильности местного населения и т.д. Для истории казахов и других народов данные источники позволяют перейти от обобщенных характеристик колониального периода к анализу конкретных процедур взаимодействия между администрацией и местными населением, зафиксированных в фондах ЦГА РУз.

Настоящая статья предлагает аналитические заметки о выявленных архивных делах, которые являются целостным источниковедческим бэкграундом. Акцент делается не на публикации отдельных документов, а на выявлении тематических блоков и аналитического потенциала, раскрывающегося при системной работе с материалами богатейших фондов ЦГА РУз, отражающими политическое, социально-экономическое и культурное развитие Туркестанского края и народов, в нем проживавших.

Материалы и методы

Источниковую базу исследования составляют дела, извлеченные из фондов И-1. Канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, Фонд «И-2. Дипломатический чиновник при Туркестан-

[6] Вощинин В.П. Переселение и землеустройство в Азиатской России: Сб. законов и распоряжений. – Пг.: Б.и., 1915. – 509 с.

[7] Степное положение 25 марта 1891 г. с объяснениями по официальным источникам. – СПб., 1891.

[8] Серебренников А.Г. Туркестанский край. Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края. – Т.III. 1841 год. – Ташкент: Типография Штаба Туркестанского военного округа, 1912. – 788 с.; Хомутов П.И. Проект всеподданнейшего отчета ген.-адъют. К.П. фон-Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 г. – СПб.: Военная типография (В здании Главного Штаба), 1885. – 503 с.; Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях. – СПб.: Б.и., 1867. – 267 с.; Положение об управлении Туркестанского края. – Ташкент: Б.и., 1903. – 110 с.

[9] Прошлое Казахстана в источниках и материалах / под ред. С. Д. Асфендиарова и П.А. Кунте. – Сб. 1. – Алма-Ата-М.: Каз. краевое издательство, 1935. – 300 с.

[10] Иванов П.П. Архив хивинских ханов XIX в.: Исследование и описание с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии. – Л.: Издание Государственной публичной библиотеки, 1940. – 289 с.

[11] Материалы по истории политического строя Казахстана (со времени присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской социалистической революции). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. – Т. 1. – 441 с.

[12] Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 575 с.

ском Генерал-Губернаторе» фонда «И-3. Российское Императорское Политическое Агентство в Бухаре» за 1867–1918 гг., хранящиеся в фондах Центрального Государственного архива Республики Узбекистан[7]. Используемые материалы включают нормативные акты, статистические ведомости, служебную переписку, а также дела процедурного характера — прошения, жалобы и материалы административных разбирательств, отражающие практическое функционирование системы управления на региональном уровне. Кроме того, данные источники содержат статистические и этнодемографические сведения о расселении народов региона (казахов, кыргызов, каракалпаков, туркмен и др.), позволяющие использовать их для реконструкции пространственной и демографической структуры населения Туркестанского края.

Методологическую основу исследования составляет источниковедческая критика в сочетании с тематическим кодированием документов, сравнительным анализом и использованием достижений мировой историографии по данному вопросу[8].

Несмотря на наличие публикаций дореволюционных законодательных актов и архивных материалов по истории Туркестанского края[5], в историографии сохраняется ряд методологических лакун. Во-первых, архивные документы Канцелярии Туркестанского генерал-губернатора редко рассматривается как единая система управления, в рамках которой административные, фискальные, судебные и пограничные практики образуют взаимосвязанное целое. Во-вторых, исследования положения казахов зачастую опираются преимущественно на нормативные источники и агрегированную статистику, не в полной мере привлекая дела процедурного характера, позволяющие реконструировать повседневные формы взаимодействия власти и населения. В-третьих, потенциал этих материалов для анализа мобильности и пограничного контроля остается фрагментарно использованным.

В исследовании применено тематическое кодирование архивных материалов, в рамках которого выявленные документы были сгруппированы по пяти аналитическим направлениям, отражающим ключевые сферы административной практики Туркестанского генерал-губернатора.

К первому направлению отнесены материалы, характеризующие административный контур управления и типологию делопроизводственных документов, включая нормативно-распорядительные акты, учетно-статистические ведомости и служебную переписку. В данных источниках особое внимание уделяется вопросам управления и фискальной политики Российской империи в отношении оседлого и кочевого населения региона.

Второе направление охватывает документы, фиксирующие фискальные практики и экономическую регуляцию, в том числе процедуры взимания налогов, распределения повинностей и администрирования хозяйственной деятельности.

Третье направление включает дела, отражающие земельные отношения и режимы пользования угодьями, прежде всего материалы по земельным спорам, перераспределению пастбищ, зимовок и инфраструктурных объектов.

Четвертое направление составляют источники, связанные с судебной трансформацией и криминализацией социальных практик, демонстрирующие процесс расширения имперского судопроизводства и сокращения автономии традиционных институтов.

Пятое направление представлено документами, отражающими контроль мобильности населения, включая процедуры выдачи паспортов и торговых билетов, фиксацию трансграничных перемещений, бегств и возвратов в условиях формирования пограничного режима.

Для отдельных сюжетов – пенсионных дел, служебных биографий и коллективных прошений – использован вспомогательный метод коллективной биографии.

Выделение данных направлений позволило перейти от описания отдельных архивных дел к анализу устойчивых управленческих практик и механизмов институционального взаимодействия на уровне региональной администрации.

Следует учитывать, что анализируемый корпус документов отражает преимущественно административную перспективу. Социальный опыт казахского населения представлен в источниках опосредованно — через прошения, жалобы и протоколируемые объяснения, что требует осторожности в интерпретации и сопоставления с иными типами источников.

Результаты и обсуждение

Анализ архивных дел, обнаруженных в 3 фондах ЦГА РУз за 1867–1918 гг., позволяет рассматривать выявленные документы не как разрозненный массив источников, а как целостную систему административных, правовых и экономических практик, формировавших режим управления на имперской периферии. Достаточно вспомнить сборники документов, составлен-ные и опубликованные И.И. Крафтом, А.Г. Серебренниковым, В.П. Вощининым и других[9].

Туркестанское Генерал-губернаторство было наделено военными, политическими, судебными и административными полномочиями, тесно сочетавшимися с карательными функциями для скорейшего проведения колониальной политики Российской империей.

Управление Туркестанского края составляли: 1) главное управление; 2) управления отдельными частями разных ведомств; 3) местные административные установления: а) областные, б) уездные, в) городские, г) сельские; 4) установления судебные. Все должности по управлению Туркестанским краем замещались военными или гражданскими лицами, за исключением должностей Военных губернаторов и Начальника Аму-Дарьинского отдела, на которые назначались только военные[10].

Согласно реформе 1867-1868 гг., для административно-хозяйственного обустройства и ведения всех дел в области было образовано Областное правление, состоявшее из трех отделений: распорядительного, хозяйственного и ссудного, в которых рассматривались и решались дела местной администрации, религии, здравоохранения, судов, образования, статистического учета, как населения, так и земель, хозяйственных единиц и т.д. Областное правление вело учет и ежегодно составляло отчет о состоянии всех дел в области. В соответствии с Положениями 1867 и 1886 гг. области делились на уезды, которые были перечислены выше[11].

Вот поэтому, одним из важнейших и богатейших фондов ЦГА РУз и стал Ф. И-1 «Канцелярия Туркестанского Генерал-губернатора», в котором сохранились документы, освещающие многогранные вопросы, характеризующие историческую ситуацию в регионе в целом, а также свидетельствующие о реальном положении казахов в Туркестанском Генерал-губернаторстве и Среднеазиатских ханствах, их размещении, демографических характеристиках и т.д.

Так, в фонде Канцелярии Туркестанского Генерал-губернатора собраны материалы не только об административном устройстве Туркестанского края, Среднеазиатских ханств и их экономическом развитии, жизнедеятельности народов, проживавших в регионе, но и по истории дипломатических и экономических связей Российской империи с Западным Китаем, Афганистаном, Ираном, Хивой и Бухарой. В фонде содержатся ценные документы по истории завоевания Туркестанского края, международных отношениях в Центральной Азии, о военных действиях против казахов и других народов Туркестанского края, о развитии городов, строительстве и обустройстве мечетей, школ и медресе, и о многом другом.

В фонде И-1 «Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора» сосредоточено большое количество материалов по истории Туркестанского края 1867-1918 гг., в котором были обнаружены дела о жизнедеятельности казахских выдающихся личностей XIX-нач. XX в., таких как: С. Асфендияров[12], султан Ахмет Кенесарин и др. Например, в Оп. 2. обнаружено дело № 56 «О назначении пожизненной пенсии зауряд войсковому старшине Султану Ахмету Кени Сарину (17 апр. 1887-2 апр. 1888 гг.)»[13], содержащее переписку и ходатайство о назначении пенсии султану с подробным рассказом о его деятельности на благо и усиление позиций Российской империи в регионе, и т.д.

Следует отметить, что это был непраздный вопрос, так как для представителей офицерства из коренного населения Региона, поступавших на военную службу в царскую армию и неприравненных к тем же правам, которые имели военные, прибывшие в край из центральных областей Российской империи, не всегда были понятны их права и профиты, о чем и свидетельствует Оп. 2. Д. 149 «О разъяснении прав и преимуществ зауряд-офицеров из коренного населения края»[14] - дело, датированное 1899 г.

Одно из дел, приводимых в данном сборнике документов, посвящено процедуре назначения пенсии казаху Джанабаю Мендекину за заслуги в ратных трудах: Оп. 2. Д. 581 «О назначении киргизу Копальского уезда и Банголинской волости Джанабаю Мендекину пенсии на пожалованный ему знак отличия военного ордена», длившейся более трех лет, с мая 1901 г. по май 1904 г.[15]

Интересны дела, обнаруженные в данном фонде и посвященные установлению порядка пользования казахами зимовками или летовками – Оп. 11. Д. 344 «По земельному спору 171 юртовладельцев Божбановской волости, № 1 аула, Туркестанского уезда с киргизами рода Найман из-за местности Аксумбе. 1884 г.»[16]; прошению некоторых казахов о возврате им паромной переправы – Оп. 5. Д. 342 «По прошению киргиза Царской волости Урумбая Джаркинбаева о предоставлении ему устройства паромной переправы близ города Пскента [в деле – Перовска – *авт.*] – 1907 г.»[17] или, даже, целых островов – Оп. 5. Д. 285 «По прошению киргиз Ходжабаева и Амалдыкова о возврате островов под названием «Акай», «Бис-Арашли», «Бай-Каджа». 1906-1908 гг.»[18]; и многие другие.

Как известно, с кочевого населения Семиреченской и Сырдарьинской областей Туркестанского Генерал-губернаторства устанавливался кибиточный сбор по 2 руб. 75 коп. с кибитки, однако размер сбора не оставался постоянным. Сбору кибиточной подати с казахского кочевого, полукочевого и оседлого населения посвящены многочисленные дела, лишь о некоторых мы упомянем: И-1. Оп. 14. Д. 42 «Об исключении из оклада Каюк-Карабуринской волости 116 кибиток (киргизов) и о причислении их к Майликентской волости, Чимкентского уезда, об освобождении на 2 года от участия в отбывании кибиточной подати. 1870-1873 гг.»; Оп. 6. Д. 23 «О включении в платежные объявления на уплату земского сбора указания о том, с какого именно рода подати взыскивается земский сбор, т.е. с поземельного налога или кибиточной подати. 1899 г.»; Оп. 6. Д. 219 «О привлечении к земскому обложению 52 кибиток Самаркандского уезда и переселенческих земель Ферганской области, с которых земский сбор не исчислен по раскладке на 1904 г. 1904-1905 гг.» (дело использовано впервые); и многие другие[13].

Русская администрация на захваченных землях Туркестанского края начала облагать население и кочевое и оседлое разными видами повинностей, которые нужно было оплачивать в денежной и натуральной форме. Одной из таких повинностей было содержание казахским населением дорог и ирригационных сооружений, хотя последнее было более характерно для узбекского и таджикского населения региона. О выполнении данного вида повинности нами были обнаружены документы в деле Оп. 6. Д. 28 «Об упорядочении в местностях с кочевым населением сбора по установившемуся обычаю, и расходования сумм на содержание в исправности дорог. 1900»[14].

Особого внимания заслуживают дела, обнаруженные нами в фонде и посвященные коммерческой деятельности казахов, поставлявших юрты для нужд русской администрации и войсковых соединений. Так были обнаружены и впервые введенные в научный оборот дела: Оп. 5. Д. 86 «Об уплате денег киргизам за юрты, выставленные на Алтын-Калатской станции для новобранцев. 1879 г.» (дело используется впервые); а также Оп. 5. Д. 6 «Об уплате юртовладельцам 500 р. за выставленных ими 50 юрт для администрации и сапер, находившихся в 1875 г. на работах по проведению канала в Голодной степи. 1878 г.» (дело использовалось впервые)[15]. Вышеперечисленные дела содержат переписку, обмен мнениями русскими военными и гражданскими чиновниками по вопросу оплаты казахам, поставленных юрт.

Одним из страшных бедствий для кочевого хозяйства является джут, когда скот погибает от бескормицы, и соответственно кочевник не может найти средств для пропитания. В документах сохранились данные о страшном джуте, поразившем казахские кочевые хозяйства в 1900 г., и о том какие меры были предприняты русской местной администрацией, направленные на борьбу с голодом и последствиями джута – Оп. 8. Д. 1. «Об оказании правительственной помощи

[13] Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание третье (1881-1914). Т. 1-33. СПб., 1885-1916. Т. 6, 1886. Июнь. 12 (3814) пол. ст. 1-4.

[14] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 6. Д. 28.

[15] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 14. Д. 42; Оп. 5. Д. 6.

кочевому населению Туркестанского края для борьбы с джутом, появившимся последствие суровой и обильной снегом зимы 1900 г.»[16].

Одним из важнейших вопросов является развитие скотоводства и земледелия у казахов, а также документы, освещающие их переход к оседлости и др. Данной проблеме посвящены следующие дела: Оп. 2. Дд. 385, 827. Коневодство в крае (1897, 1906 гг.), Оп. 1. Д. 744 «Положение об управлении в степных областях. 1891-1892 гг.», Д. 783 «О переходе к оседлости кочевников Туркестанского края. 1892-1893 гг.»; Оп. 11. Д. 273 «С перепиской по разным вопросам: о неизвестных сборах с киргиз бухарскими властями и др. 1883 г.»[17].

Статистические данные о казахах в Туркестанском Генерал-губернаторстве и Среднеазиатских ханствах содержатся в следующих делах: Оп. 11. Д. 244 «С ведомостями о числе аулов, волостей и аксакалов в крае за 1881 г. 1882-1884 гг.», Оп. 11. Д. 385 «Со статистическими сведениями по Туркестанскому краю. 1884-1891 гг.»[18].

Одним из болезненных вопросов для коренного населения Казахстана и Среднеазиатских ханств стало введение русской администрацией новой судебной системы. Начиная с 1867-1868 гг., такие преступления, совершенные казахами, как: барымта, преступления против личности, сопротивление властям, крупные имущественные дела, преступления в области семейно-брачных отношений и т.п., попали под статьи имперских военных и уголовных законов, а не традиционных (суд биев и т.п.) судов, как было ранее. Суд биев хоть и остался, но его функции и права были сокращены, теперь кандидатуру бия утверждали губернаторы, и она перестала быть наследственной.

В этой связи интересны материалы дела из описи 11 Д. 561 «О доставлении в главное тюремное управление сведений о числе киргизского населения в Туркестанском крае, а также о численности киргизов, подвергшихся за последние 10 лет осуждению за совершенные ими преступления 1889-1891 гг.»[19]. Данное дело было использовано впервые, как и др.

В делах Оп. 11. Дд. 244, 385 и 561[20] можно найти информацию, за какие преступления, и какому наказанию подвергались казахи на территории Туркестанского Генерал-губернаторства.

Для общей справки следует отметить и дела, которые мы не стали приводить в сборнике, но в фонде хранятся документы о мобилизации казахов на тыловые работы в 1916 г.[21]; и многие другие.

Фонд «И-2. Дипломатический чиновник при Туркестанском Генерал-Губернаторе» содержит исключительные документы по истории международных отношений Российской империи с Китаем, Среднеазиатскими ханствами и Афганистаном, в сферу деятельности и интересов которых были втянуты и казахи.

Одними из важнейших аспектов российско-китайских отношений в регионе Центральной Азии во второй половине XIX-нач. XX в. являлись окончательное установление государственной границы, урегулирование вопроса с приграничными, межгосударственными миграциями и о статусе подданных этих двух стран.

Русско-китайские переговоры завершились подписанием Ливадийского договора о возвращении Илийского края Китаю 20 сентября 1879 г. В статье 1 Ливадийского договора говорилось, что Россия возвращает территорию Или Китаю. По статье 3 определялось, что люди, проживающие на территории Или, вошедшей в состав Российской империи, автоматически становятся подданными России. Китай выплачивал России компенсацию в размере 5 млн. рублей за расходы по содержанию оккупационных войск и управлению Илийским краем (статья 6). По статье 7 Цинское правительство уступало небольшой западный участок долины Или, ограниченный на западе рекой Хоргос и на юге долиной реки Текес, а

[16] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 8. Д. 1.
[17] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 2. Дд. 385, 827; Оп. 1. Дд. 744, 783; Оп. 11. Д. 273.
[18] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Дд. 244, 285 и др.
[19] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Д. 561..
[20] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Дд. 244, 385; и др
[21] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 3. Расходы по мобилизации (1914 г.) Дд. 137, 1177-1178, 121.

также важный район Музартского перевала через Тянь-Шань[22].

Факт возвращения России даже этого небольшого участка территории вызвало резкое осуждение в китайских правительственных кругах, искусно подогреваемое Англией, заинтересованной в установлении своего господства в Центральной Азии путем ликвидации русско-китайской договоренности в государственно-территориальном разграничении или, даже, стимулирования военных действий между ними[23]. Подогреваемые подстрекательствами со стороны западноевропейских держав и внутренних демагогов две страны начали спешные приготовления к военным действиям.

Однако вследствие тяжелого внутреннего и внешнего положения Цинской империи и принятых Российской империей политических, дипломатических и военнозапугивающих мер, Китай вынужден был пойти на компромисс 12 февраля 1881 г. в Петербурге был подписан Русско-китайский договор[24]. В ходе переговоров было достигнуто соглашение, подтвержденное в Договоре двух сторон, о следующем: Россия соглашалась на восстановление власти Китая в Илийском крае (статья 1); население получало право выбора места жительства и принятия какого-либо подданства: китайского или российского (статья 3), вот почему, с заключением Петербургского договора 1881 г. было связано переселение мусульманского населения Илийского края – уйгуров, казахов, дунган в Семиречье, не поверивших китайским властям. Несмотря на обещания китайских властей не проводить репрессии против участников антиманчжурского восстания в Синьцзяне, что было оговорено в статье 2 Договора[25], представители неханьских народов, числом около 100 тыс. человек[26], старались переселиться в пределы Казахстана и Средней Азии.

С августа по декабрь 1881 г. специальная комиссия, действовавшая на основе Петербургского договора, стала записывать всех желающих переселиться в Российскую империю, из которых было 11365 семей уйгуров, 10 тысяч юрт казахов и 1308 семей дунган[27].

Архивные документы дореволюционного периода освещают вопросы территориально-государственного разграничения между Россией и Китаем во второй половине XIX в., приведших к интенсификации всех типов межгосударственных миграций. Сохранились материалы, из которых известно, что на основании Петербургского договора между русским и китайским правительством в 1882-1883 гг. была проведена новая государственная граница между Западным Китаем и Семиреченской, Семипалатинской и Ферганской областями, в результате чего стали впервые обнаруживаться побеги казахов, дунган и других русско-подданных в китайские пределы, что подтверждает факт насильственного разделения населения между двумя государствами.

В Д. 160 (Оп. 27) «О привлечении к ответственности высланных из китайских пределов граждан, разновременно бежавших в Илийский край из Джаркентского, Копальского и Лепсинского уездов» извлечено «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных», в статьях которого речь идет о наказаниях за отлучение «из отечества без позволения правительства», а также «Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями», в соответствии с которым было предусмотрено наказание «за отлучку за границу без взятия установленного паспорта»[28].

[22] Hertslet, sir Godfrey E.P. Threaties etc., between Great Britain and China; and between China and Foreign Powers; and Orders in Council, Rules, Regulations, Acts of Parliament. Decrees, etc., affecting British Interests in China. - Vol. 1. - London, 1908. - 623 c.; Гуревич Б.П. История «Илийского вопроса» и ее китайские фальсификаторы. - С. 452; Kao, Ting Tsz. The Chinese Frontiers. - Aurora ill, (P.O. Box 3385, Fox Valley Station, Aurora 60505), 1980. - 382 p. (C. 163-164).

[23] Frechtling, Louis E. Anglo-Russian Rivalry in Eastern Turkestan, 1863-1881 // Journal of Royal Central Asian Society, 1939, № 3. pp. 471-489.

[24] Русско-китайские отношения. 1689-1916. Официальные документы. - М.: Издательство восточной литературы, 1958. - 139 с. (С. 54-60).

[25] Русско-китайские отношения. - С. 55.

[26] Гуревич Б.П. История «Илийского вопроса» и ее китайские фальсификаторы. – С. 458.

[27] Баранова Ю.Г. К вопросу о переселении мусульманского населения из Илийского края в Семиречье в 1881-1883 гг // Труды сектора востоковедения. АН КазССР. Т. 1. - Алма-Ата, 1959. - С. 33-52. (С. 43).

[28] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 27. Д. 160.

С установление государственной границы и относительного затишья возобновилась торговля между двумя государствами, о чем мы находим подтверждение в впервые приводимом деле Оп. 29. Д. 591 «Переписка с азиатским департаментом и областными правлениями о введении и выдаче билетов русско-подданным, отправляющимся в Монголию и Китай по торговым делам»[29], в котором были выявлены образцы билетов для пересечения границы по торговым делам.

Данная форма билетов была утверждена Министерством Иностранных дел по согласованию с Министерством Финансов, в соответствии с распоряжениями которых были отпечатаны бланки «для того, чтобы разослать таковые к тем начальствам, которым будет поручена выдача означенных билетов». Первые 250 бланков, выпущенных в ноябре 1881 г. Министерством Иностранных дел для русско-подданных, отправляющихся в Китай, были отправлены Генерал-губернатору Туркестанского края Г.А. Колпаковскому, который должен был «снабжать бланками этими, по мере надобности, подлежащие начальства вверенного ему генерал-губернаторства»[30].

Вместе с тем из поступавших рапортов военных губернаторов, хранящихся в архиве, видно, что процедура получения билетов затягивалась на несколько дней. Так, например, в рапорте военного губернатора Ферганской области от 8 июня 1882 г. сообщалось «о неудобствах, встреченных при выдаче туземцам установленных последними договорами билетов»[31]. Дело в том, что выдача данных билетов возлагалась на военных губернаторов, для получения которых лицам, проживающим в уездах, необходимо было обращаться к уездным начальникам, которые, в свою очередь, выходили с представлением к военному губернатору.

При обращении с ходатайством о выдаче билета торговец «должен окончательно сформировать караван для того, чтобы сообщить все те сведения, которые нужны для внесения в билет». Затем «пока получится представление от уездного начальника о выдаче билета проходит, по меньшей мере, дней восемь, а между тем торговец в ожидании билета, должен нести известный расход на содержание вьючных лошадей и лиц, отправляющихся с караваном». С целью устранения этого неудобства, военный губернатор Ферганской области предлагал «бланки билетов для отправляющихся в Китай по предварительном утверждении их моею подписью, разослать уездным начальникам с тем, чтобы последние выдавали эти бланки непосредственно лицам, желающим отправиться для торговли в Китайские владения»[32].

Мы также обнаружили дела, посвященные перекочевке казахов, Памирских кыргызов, сектантов и др. в пределы Китая, Афганистана и других сопредельных стран, такие как: Оп. 1. Д.60 «О перекочевках Памирских киргиз в китайские и адланские [албанские – ***авт.***] пределы. 1900 г.»[19], Д. 216 «Переписка о перебежчиках киргизах (албанах) из Самаркандской и Семиреченской области в Китай. 1904-1915 гг.»[20] и другие.

В фонде И-3 «Российское Императорское Политическое Агентство в Бухаре» обнаружены дела, в которых имеется информация о самовольной перекочевке казахов в пределы Бухарского ханства, а также об их дальнейшей судьбе, такие как: Оп. 2. Д. 21 «Переписка о состоянии дел на границах (О постановке пограничных знаков между Российскими владениями и Бухарским ханством. О выдворении киргиз из Джизакского уезда, самовольно перекочевавших и др.). 1890-1899 гг.»[21]

Таким образом, делопроизводство в Туркестанском генерал-губернаторстве являлось не только инструментом фиксации управленческих решений, но и механизмом производства административного знания, посредством которого территория, население и социальные, миграционные процессы включались в орбиту имперского управления.

[29] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 29. Д. 591.

[30] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 29. Д. 591. Л. 2.; Более подробно об этом см: Мендикулова Г.М., Атантаева Б.Ж. История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг. – Алматы, 2008. – 230 с.

[31] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 29. Д. 591. Л. 22.

[32] ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 29. Д. 591. Л. 22-23; Мендикулова Г.М., Атантаева Б.Ж. История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг. – С. 129-130.

Административный контур управления проявляется через совокупность нормативно-распорядительных актов, учетно-статистических ведомостей и конфликтно-процедурных дел. Документы, разъяснявшие права и обязанности зауряд-офицеров из числа коренного населения, свидетельствуют о стремлении администрации институционально закрепить статус местных акторов, вовлеченных в военную и служебную иерархию[22]. Учетно-статистические материалы о числе аулов, волостей и аксакалов формировали пространственную модель управления и служили основой для последующих фискальных и административных решений[23]. В то же время конфликтно-процедурные дела, прежде всего земельные споры между волостями и родовыми группами, демонстрируют процесс перевода традиционных форм разрешения конфликтов в бюрократическую плоскость и подчинения их логике имперского правового режима[24].

Значительный массив документов отражает фискальные и экономические практики, через которые осуществлялось повседневное взаимодействие администрации с казахским населением. Процедуры взимания кибиточной подати, земских сборов и натуральных повинностей фиксируют постепенный переход от ситуативного учета к более унифицированным механизмам налогового администрирования[25]. Материалы о перераспределении кибиток между волостями и о временном освобождении отдельных хозяйств от податей, с учетом их этнической принадлежности (казахи, каракалпаки и др.), указывают на адаптивный и селективный характер фискальной политики[26].

В начале XX в. наблюдается расширение налоговой базы и включение ранее исключенных хозяйств в систему земских обложений, что свидетельствует об усилении административного контроля[27]. Экономическая регуляция дополнялась натуральными повинностями по содержанию дорог и иной инфраструктуры[28].

Земельные отношения занимают особое место в анализируемом корпусе источников. Процедурные дела фиксируют рост конфликтов вокруг пастбищ, зимовок, переправ и иных объектов хозяйственной инфраструктуры[29]. Прошения о возврате островов или предоставлении права устройства паромных переправ демонстрируют, что доступ к ресурсам все в большей степени зависел от признания прав со стороны государства и прохождения формализованных процедур согласования[30].

Существенные изменения прослеживаются и в сфере судебных практик. Архивные документы отражают процесс судебной трансформации, сопровождавшийся сокращением автономии традиционных институтов и расширением действия имперского судопроизводства[31]. Контроль распространялся не только на наказание, но и на последующую социальную реинтеграцию лиц, отбывших наказание[32].

Отдельный массив составляют документы, связанные с мобильностью кочевого населения и пограничным контролем. Материалы о выдаче заграничных паспортов, торговых билетов и фиксации бегств в сопредельные территории отражают формирование режима контроля мобильности как важного элемента управления[33]. Граница в этих документах предстает как совокупность процедур, разрешений и санкций[34].

Заключение

Проведенный анализ показывает, что в фондах ЦГА РУз содержатся богатейшие коллекции документов по истории казахов и других народов, проживавших в Туркестанском Генерал-губернаторстве и Среднеазиатских ханствах, их политических связях, социально-экономическом и культурном развитии в дореволюционный период.

Поэтому, делопроизводство Туркестанского генерал-губернаторства выступает не только источником фактической информации, но и ключевым инструментом реконструкции логики управления имперской периферией. Через фискальные, земельные, судебные и миграционные практики формировалась система повседневного взаимодействия между администрацией и казахскими сообществами, в рамках которой происходили институционализация социального контроля и трансформация правовых режимов. Выявленные архивные документы переводит исследование истории казахов, а также узбеков, кыргызов, туркмен и каракалпаков в Туркестанском крае из преимущественно описательного формата в аналитическое поле региональных и сравнительных исследований и формирует методологическую основу для

дальнейших междисциплинарных работ, ориентированных на изучение этнодемографической структуры населения Региона.

Список литературы

1. Национальный архив Республики Узбекистан (НАРУз): Ф. И-1 «Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора» (1867–1917 гг.) — 34 описи, 23 082 ед. хр.; Ф. И-2 «Дипломатический чиновник при Туркестанском генерал-губернаторе» — 2 описи, 360 ед. хр.; Ф. И-3 «Российское Императорское политическое агентство в Бухаре» (1886–1917 гг.) — 2 описи, 1 377 ед. хр.

2. Sunderland W. Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe. Ithaca: Cornell University Press, 2004. P. 143–189.

3. Pierce R.A. Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule. Berkeley: University of California Press, 1960. P. 72–115.

4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (1825–1881). — Т. 1–55. — СПб., 1830–1884. (Справочно по изданиям: т. I — 1527 с., т. II — 1561 с., т. III — 1648 с., т. IV — 1666 с.).

5. ЦГА РУз. Ф. И-1. Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора Оп.1. Д.699. Лл. 3, 13, 38.

6. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание третье (1881-1914). – Т. 1-33. – СПб., 1885-1916. Т. 6, 1886. Июнь. 12 (3814) пол. ст. 5-7.

7. Центральный Государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА РУз). Фонды «И-1. Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора», «И-2. Дипломатический чиновник при Туркестанском Генерал-Губернаторе» и «И-3. Российское Императорское Политическое Агентство в Бухаре» 1867–1918 гг.

8. Morrison A. Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 97–156; Torpey J. The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 58–104; Burbank J., Cooper F. Empires in World History: Power and the Politics of Difference. Princeton: Princeton University Press, 2010. P. 211–248, и другие.

9. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. СПб.: Тип. МВД, 1898. С. 1–120; Серебренников А.Г. Туркестанский край. Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края. – Т. III. 1841 год. Ташкент: 1912. 788 с.; Вощинин В.П. Переселение и землеустройство в Азиатской России: Сб. законов и распоряжений. Пг.: Б.и., 1915. 509 с. и др.

10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. VI. 1886. — СПб.: Государственная типография, 1888. — 1261 с. — № 3814, 12 июня 1886 г. «Положение об управлении Туркестанского края». — Ст. 5–7. — С. ПСЗРИ-III, т. VI, № 3814

11. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание третье (1881-1914). Т. 1-33. СПб., 1885-1916. Т. 6, 1886. Июнь. 12 (3814) пол. ст. 1-4.

12. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп 3. Дд. 52, 137, 164, 167,196,199,226,229,256,257,289,679,719,763,768.

13. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 2. Д. 56.

14. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 2. Д. 149.

15. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 2. Д. 581.

16. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Д. 344.

17. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 5. Д. 342.

18. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 5. Д. 285.

19. ЦГА РУз. Ф. И-2. Оп. 1. Д. 60.

20. ЦГА РУз. Ф. И-2. Оп. 1. Дд. 60, 320, 321; Оп. 2. Дд. 157. 216, и др.

21. ЦГА РУз. Ф. И-3. Оп. 2. Д. 21.

22. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 2. Д. 149. О разъяснении прав и преимуществ зауряд-офицеров из коренного населения края. 1891–1899 гг. Л. 4–6 об., 8–10 об.

23. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Д. 244. Ведомости о числе аулов, волостей и аксакалов в Туркестанском крае. 1882–1884 гг. Л. 2–6; Там же. Д. 385. Л.30.

24. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Д. 344. По земельному спору между волостями Туркестанского уезда. 1884 г. Л. 4–7, 10–12 об.

25. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 14. Д. 42. О перераспределении кибиток между волостями и временном освобождении от податей. 1870–1873 гг. Л. 1–9.

26. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 6. Д. 219. О включении 52 кибиток Самаркандского уезда в земское обложение. 1904–1905 гг. Л. 1–8, 12–17; Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области. – Ташкент: Переселенческое управление, 1915. – Вып. I. – 375, 38 с. – Вып. II. – 529 с.

27. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 6. Д. 23. О включении в платежные объявления на уплату земского сбора указания о том, с какого именно рода подати взыскивается земский сбор, т.е. с поземельного налога или кибиточной подати. 1899 г.;

28. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 6. Д. 28. Об упорядочении повинностей по содержанию дорог в местностях с кочевым населением. 1900 г. Л. 1–3 об., 29–32.

29. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Д. 344. По земельному спору 171 юртовладельцев Божбановской волости, № 1 аула, Туркестанского уезда с киргизами рода Найман из-за местности Аксумбе. 1884 г.;

30. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 6. Д. 285. По прошению … о возврате островов «Акай», «Бис-Арашли», «Бай-Каджа». 1906–1908 гг. Л. 1–1 об., 6, 10, 15.; Там же. Д. 342. По прошению … о предоставлении паромной переправы близ г. Перовска. 1907 г. Л. 2–2 об., 8–9 об.

31. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Д. 561. О доставлении сведений о числе киргизского населения и осужденных за последние 10 лет. 1889-1891 гг. Л. 1-2, 8-13 об., 54-71; Там же. Д. 226. О разрешении киргизским обществам принимать лиц, окончивших срок заключения. 1881 г. Л. 1–1 об., 6–9.

32. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 29. Д. 591. Переписка о выдаче торговых билетов для отправляющихся в Монголию и Китай. 1881–1882 гг. Л. 2, 12, 21–23; Там же. Оп. 27. Д. 160. О привлечении к ответственности бежавших за границу киргиз. 1900 г. Л. 7–10 об., 18–24.

33. ЦГА РУз. Ф. И-2. Оп. 2. Д. 321. О выселившихся из России в Китайские пределы киргизах. 1912 г. Л. 2–7, 12.

34. Gatrell P. The Making of the Modern Refugee. Oxford: Oxford University Press, 2013.P. 33–61.

References

1. National Archive of the Republic of Uzbekistan (NARUz): F. I-1 "Kantselyariya Turkestanskogo general-gubernatora" (1867–1917 гг.) — 34 opisi, 23,082 ed. xr.; F. I-2 "Diplomaticheskiy chinovnik pri Turkestanskom general-gubernatore" — 2 opisi, 360 ed. xr.; F. I-3 "Rossiyskoe Imperatorskoe politicheskoe agentstvo v Bukhare" (1886–1917 гг.) — 2 opisi, 1,377 ed. xr.

2. Sunderland W. Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe. Ithaca: Cornell University Press, 2004. P. 143–189.

3. Pierce R. A. Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule. Berkeley: University of California Press, 1960. P. 72–115.

4. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtoroe (1825–1881). T. 1–55. St. Petersburg, 1830–1884. (Reference: Vol. I — 1527 p., Vol. II — 1561 p., Vol. III — 1648 p., Vol. IV — 1666 p.).

5. TsGA RUz. F. I-1. Kantselyariya Turkestanskogo general-gubernatora. Op.1. D. 699. Ll. 3,13, 38.

6. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (PSZRI). Sobranie trete (1881–1914). T. 1–33. St. Petersburg, 1885–1916. Vol. 6, 1886. June 12, no. 3814, art. 5–7.

7. Central State Archive of the Republic of Uzbekistan (TsGA RUz). Funds "I-1. Kantselyariya Turkestanskogo general-gubernatora", "I-2. Diplomaticheskiy chinovnik pri Turkestanskom General-Gubernatore", and "I-3. Rossiyskoe Imperatorskoe Politicheskoe Agentstvo v Bukhare", 1867–1918.

8. Morrison A. Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 97–156; Torpey J. The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 58–104; Burbank J., Cooper F. Empires in World History: Power and the Politics of Difference. Princeton: Princeton University Press, 2010. P. 211–248.

9. Kraft I. I. Sbornik uzakoneniy o kirgizakh stepnykh oblastey. St. Petersburg: Tip. MVD, 1898. P. 1–120; Serebrennikov A. G. Turkestanskiy kray. Sbornik materialov dlya istorii zavoevaniya Turkestanskogo kraya. Vol. III. 1841. Tashkent, 1912. 788 p.; Voshchinin V.P. Pereselenie i zemleustroystvo v Aziatskoy Rossii: Sb. zakonov i rasporyazheniy. Petrograd, 1915. 509 p.

10. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie trete. Vol. VI. 1886. St. Petersburg: Gosudarstvennaya tipografiya, 1888. 1261 p. No. 3814, June 12, 1886. "Polozhenie ob upravlenii Turkestanskogo kraya". Art. 5–7.

11. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (PSZRI). Sobranie trete (1881–1914). T. 1–33. St. Petersburg, 1885–1916. Vol. 6, 1886. June 12, no. 3814, art. 1–4.

12. TsGA RUz. F. I-1. Op. 3. Dd. 52, 137, 164, 167, 196, 199, 226, 229, 256, 257, 289, 679, 719, 763, 768.

13. TsGA RUz. F. I-1. Op. 2. D. 56.

14. TsGA RUz. F. I-1. Op. 2. D. 149.

15. TsGA RUz. F. I-1. Op. 2. D. 581.

16. TsGA RUz. F. I-1. Op. 11. D. 344.

17. TsGA RUz. F. I-1. Op. 5. D. 342.

18. TsGA RUz. F. I-1. Op. 5. D. 285.

19. TsGA RUz. F. I-2. Op. 1. D. 60.

20. TsGA RUz. F. I-2. Op. 1. Dd. 60, 320, 321; Op. 2. Dd. 157, 216.

21. TsGA RUz. F. I-3. Op. 2. D. 21.

22. TsGA RUz. F. I-1. Op. 2. D. 149. O razyasnenii prav i preimushchestv zauryad-ofitserov iz korennogo naseleniya kraya. 1891–1899. Ll. 4–6 ob., 8–10 ob.

23. TsGA RUz. F. I-1. Op. 11. D. 244. Vedomosti o chisle aulov, volostey i aksakalov v Turkestanskom krae. 1882–1884. Ll. 2–6; Ibid. D. 385. L. 30.

24. TsGA RUz. F. I-1. Op. 11. D. 344. Po zemel'nomu sporu mezhdu volostyami Turkestanskogo uezda. 1884. Ll. 4–7, 10–12 ob.

25. TsGA RUz. F. I-1. Op. 14. D. 42. O pereraspredelenii kibitok mezhdu volostyami i vremennom osvobozhdenii ot podatey. 1870–1873. Ll. 1–9.

26. TsGA RUz. F. I-1. Op. 6. D. 219. O vklyuchenii 52 kibitok Samarkandskogo uezda v zemskoe oblozhenie. 1904–1905. Ll. 1–8, 12–17; Materialy po obsledovaniyu kochevogo i osedlogo tuzemnogo khozyaystva i zemlepolzovaniya v Amudar'inskom otdele Syrdar'inskoy oblasti. Tashkent: Pereselencheskoe upravlenie, 1915. Iss. I. 375, 38 p.; Iss. II. 529 p.

27. TsGA RUz. F. I-1. Op. 6. D. 23. O vklyuchenii vplatezhnye ob"yavleniya na uplatu zemskogo sbora ukazaniya o tom, s kakogo imenno roda podati vzyskivaetsya zemskiy sbor. 1899.

28. TsGA RUz. F. I-1. Op. 6. D. 28. Ob uporyadochenii povinnostey po soderzhaniyu dorog v mestnostyakh s kochevym naseleniem. 1900. Ll. 1–3 ob., 29–32.

29. TsGA RUz. F. I-1. Op. 11. D. 344. Po zemel'nomu sporu 171 yortvladel'tsev Bozhbanovskoy volosti. 1884.

30. TsGA RUz. F. I-1. Op. 6. D. 285. Po prosheniyu ... o vozvrate ostrovov "Akay", "Bis-Arashli", "Bay-Kadja". 1906–1908. Ll. 1–1 ob., 6, 10, 15; Ibid. D. 342. Po prosheniyu ... o predostavlenii paromnoy perepravy bliz g. Perovska. 1907. Ll. 2–2 ob., 8–9 ob.

31. TsGA RUz. F. I-1. Op. 11. D. 561. O dostavlenii svedeniy o chisle kirgizskogo naseleniya i osuzhdennykh za poslednie 10 let. 1889–1891. Ll. 1–2, 8–13 ob., 54–71; Ibid. D. 226. O razreshenii kirgizskim obshchestvam prinimat lits, okonchivshikh srok zaklyucheniya. 1881. Ll. 1–1 ob., 6–9.

32. TsGA RUz. F. I-1. Op. 29. D. 591. Perepiska o vydache torgovykh biletov dlya otpravlyayushchikhsya v Mongoliyu i Kitay. 1881–1882. Ll. 2, 12, 21–23; Ibid. Op. 27. D. 160. O privlechenii k otvetstvennosti bezhavshikh za granitsu kirgiz. 1900. Ll. 7–10 ob., 18–24.

33. TsGA RUz. F. I-2. Op. 2. D. 321. O vyselivshikhsya iz Rossii v Kitayskie predely kirgizakh. 1912. Ll. 2–7, 12.

34. Gatrell P. The Making of the Modern Refugee. Oxford: Oxford University Press, 2013. P. 33–61.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 13.71.09
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 930:001.89
https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.031

Н.К. Алпысбаева[1], Ә. Х. Мұстафина[2], Ж.Ә. Макатова[3]*

[1] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: Nursipa.Alpysbaeva@kaznu.edu.kz
https://orcid.org /0000-0002-3769-1613

[2] ҚР Президентінің Архиві директоры, Астана, Қазақстан Республикасы)*
*E-mail: kuad@bk.ru. *Корреспондент автор*
https://orcid.org //0000-0002-5732-8790

[3] Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінің аға сарапшысы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Алматы, Қазақстан Республикасы
E-mail: makatova@mail.ru
https://orcid.org/0009-0003-7635-8316

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ Б.Р. РАМАЗАНОВАНЫҢ ҚАЗАҚСТАН АРХИВ ІСІНІҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа

Мақала XX ғасырдың екінші жартысындағы танымал тұлғалардың бірі, мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым, философия ғылымдарының кандидаты Бижамал Рамазановаңың өмір жолын, қоғамық-саяси қызметін зерттеуге арналған. 1963 жылы ҚазКСР Жоғарғы Кеңесі Президиумы-ның хатшысы болып сайланды, Дінмұхамед Қонаев, Шахмардан Есенов және Ғабит Мүсірепов сияқты көрнекті қайраткерлермен жұмыс істеді. Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері – Бижамал Рамазановаңың қоғамдық-саяси қызметін, әсіресе оның Қазақстанның архив ісін дамытуға қосқан үлесін жан-жақты зерттеу. Зерттеудің дерек көзін Б. Рамазановаңың №Р-997 жеке қорының материалдары, оның естеліктері мен еңбектері құрайды. Жеке текті құжаттармен жұмыс жасауда қолданылатын әдіснамалық тәсілдер: деректанулық талдау, өмірбаяндық (биографиялық), тарихи-антропологиялық және ақпараттық. Нәтижесі. 1975-1982 жылдары Б.Рамазанова Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасын басқарды. Оның тағайындалуымен архив ісінде, атап айтқанда мемлекеттік архив қорының құжаттарын сақтауды қамтамасыз ету, архивтердің материалдық-техникалық базасын нығайту саласында түбегейлі өзгерістер басталды. Отандық архивтану ғылымының қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосты. Қазақстанда архив ісінің нұсқаулықтарын әзірлеумен және ғылыми зерттеулермен айналысатын аймақтық ғылыми-әістемелік кеңестер құрылды. Тұңғыш рет Б.Р. Рамазановаңың жетекшілігімен іс жүргізудің бірыңғай мемлекеттік жүйесін, құжаттаманың біріздендірілген жүйелерін енгізу және республиканың ведомстволық архивтерінде құжаттарды сақтау жағдай-ларын жақсарту бойынша іс-шаралар жүзеге асырылды.

Кілт сөздер: Бижамал Рамазанова, мемлекеттік және қоғам қайраткер, Бас архив басқар-масы, архив, архив ісі, депутат, Халықаралық архившілердің конгресі

Н.К. Алпысбаева[1], А.Х. Мустафина[2], Ж.А. Макатова[3]*

[1] кандидат исторических наук, профессор*
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: Nursipa.Alpysbaeva@kaznu.edu.kz
https://orcid.org /0000-0002-3769-1613

[2] директор Архива Президента РК, Астана, Республика Казахстан*
*E-mail: kuad@bk.ru. * Автор – корреспондент*
https://orcid.org //0000-0002-5732-8790

[3] доктор педагогических наук, профессор, старший эксперт Архива Президента РК,
Алматы, Республика Казахстан
E-mail: makatova@mail.ru
https://orcid.org/0009-0003-7635-8316

ВКЛАД ГОСУДАРСТВЕННОГО И ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ Б.Р. РАМАЗАНОВОЙ В РАЗВИТИЕ АРХИВНОГО ДЕЛА КАЗАХСТАНА

Аннотация

Статья посвящена изучению жизненного пути, общественно-политической деятельности об одной из известных личностей второй половины XX века, государственного и общественного деятеля, ученого, кандидата философских наук Бижамал Рамазановой. В 1963 году ее избрали секретарем президиума Верховного совета КазССР, она работала с такими видными деятелями как Динмухамед Кунаев, Шахмардан Есенов и Габит Мусрепов. Цели и задачи исследования – всесторонне изучить общественно-политическую деятельность Бижамал Рамазановой, в особенности ее вклад в развитие архивного дела Казахстана. Источниковую базу исследования составили материалы личного фонда Б. Рамазановой №Р-997, ее воспоминания и труды. Методологические подходы при работе с документами личного происхождения: источниковедческий анализ, биографический, историко-антропологический и информационный. Результаты. 1975-1982 гг. Б. Рамазанова возглавила Главное архивное управление при Совете Министров Казахской ССР. С ее назначением начались радикальные преобразования в архивном деле, в частности в области обеспечения сохранности документов Государственного архивного фонда, укрепление материально-технической базы архивов. Внесла значительный вклад в становление и развитие отечественной архивной науки. Были созданы зональные научно-методические советы, которые занимались научными исследованиями и разработкой методик архивного дела в Казахстане. Впервые под руководством Б.Р. Рамазановой были осуществлены мероприятия по внедрению Единой государственной системы делопроизводства, унифицированных систем документации и улучшению условий хранения документов в ведомственных архивах республики.

Ключевые слова: Бижамал Рамазанова, государственный и общественный деятель, Главное архивное управление, архив, архивное дело, депутат, международный конгресс архивистов.

N.K. Alpysbayeva[1], A.H. Mustafina[2*],Zh.A. Makatova[3]*

[1] Candidate of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: Nursipa.Alpysbaeva@kaznu.edu.kz
https://orcid.org /0000-0002-3769-1613

[2] Director of the Archive of the President of Kazakhstan, Astana, Republic Of Kazakhstan*
*E-mail: kuad@bk.ru., * The corresponding author*
https://orcid.org //0000-0002-5732-8790

[3] Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Senior Expert Archive of the President
of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: zh.makatova@mail.ru
https://orcid.org/0009-0003-7635-8316

THE CONTRIBUTION OF THE STATESWOMAN AND PUBLIC DOER B. RAMAZANOVA TO THE DEVELOPMENT OF ARCHIVAL AFFAIRS IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the life path and socio-political activities of one of the famous personalities of the second half of the twentieth century — stateswoman, public figure, scholar, and Candidate of Philosophical Sciences, Bizhamal Ramazanova. She was elected in 1963

Secretary of the Presidium of the Supreme Soviet of the Kazakh SSR, where she worked alongside such distinguished figures as Dinmukhamed Kunaev, Shakhmardan Yessenov, and Gabit Musrepov. The purpose of the study is to comprehensively analyze Bizhamal Ramazanova's socio-political activities, with particular emphasis on her contribution to the development of archival affairs in Kazakhstan. The source base of the research includes materials from her personal archival fond No. R-997, as well as her memoirs and scholarly works. The methodological approaches applied in the analysis of documents of source analysis, personal provenance include biographical, historical and anthropological and informational methods. Results. Between 1975 and 1982, B. Ramazanova headed the Main Archival Administration under the Council of Ministers of the Kazakh SSR. Her appointment marked the beginning of substantial transformations in the archival sphere, particularly in the areas of preservation and safeguarding of documents within the State Archival Fund, as well as the strengthening of the material and technical infrastructure of state archives. She made a significant contribution to the formation and development of national archival science. Zonal scientific and methodological councils were established, which conducted research and developed methodological frameworks for archival practice in Kazakhstan. For the first time under her leadership, large-scale measures were implemented to improve records management, introduce the Unified State System of Records Management and standardized documentation systems, and enhance storage conditions in departmental archives throughout the republic.

Keywords: Bizhamal Ramazanova, Stateswoman and Public Doer, General Directorate of Archives, archive, archival affairs, deputy, International Congress of Archivists.

Мемлекет және қоғам қайраткері Бижамал Рамазанқызы Рамазанова
(21.06.1927 ж.- 08.11.2020 ж.)

Кіріспе. «Тарихты тұлғалар жасайды» («Ұлы адамдар» теориясы) деген қағида шотланд философы және тарихшысы Томас Карлейлдің (XIX ғасыр) еңбектерімен байланысты, автор «тарихты Ұлы тұлғалардың өмірбаяны» деп тұжырымдады. Бұл қағида өзінің өміршендігін дәлдеп келеді. Қоғамның даму барысын, ондағы орын алған тарихи оқиғаларды жеке тұлғасыз елестету мүмкін емес. Кеңестік жүйе кезеңде қоғамдық және саяси өмірге белсенді атсалысқан Алма Оразбаева, Нағима Арықова, Сара Есова, Нәзипа Құлжанова және т.б. сынды қазақ әйелдері тарихтан белгілі. Олардың ізбасары іспетті тұлғалардың бірі 12 жыл (1963-1975 жж.) Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиум хатшысы, VI—VIII шақырылған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты (1963-1974 жж.), Азия және Африка елдерінің Қазақ ынтымақтастық комитетінің төрайымы (1963-1976 жж.), кейін Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің жанындағы Бас архив басқармасы (1975-1982 жж.) басшысы қызметтерін атқарған Бижамал Рамазанқызы Рамазанова.

Саналы еңбек жолын ауыл мектебінің мұғалім (1941) қызметінен бастап, мемлекет және қоғам қайраткері дәрежесіне дейін көтеріліп, тек республикаға ғана емес Одақ көлемінде де үлкен беделге ие болды. Бижамал Рамазанқызының аянбай еңбек еткен үшін қоғамдық-мемлекеттік қызметінің жоғары бағаланғандығы екі рет Еңбек Қызыл Ту орденімен (1948, 1956) және екі рет "Құрмет Белгісі" орденімен (1966,1971), Қазақ КСР және КСРО Жоғарғы Президиумының Құрмет грамоталарымен (1966, 1977), кейінірек Қазақстан Республикасының Құрмет Грамотасы (2002), "Парасат" және "Құрмет" (2004) ордендерімен марапатталуынан көрінеді.

Бижамал Рамазанқызы республикада архив ісінің дамуы мен өркендеуіне үлкен үлес қосты. Б. Рамазанова Бас архив басқармасын басқарған кезде архив қорының жинақталуына, архив мекемелерінің материалдық-техникалық базасының нығаюына баса көңіл бөліп, ведомстволық сақтау ісі жолға қойылды, аса бағалы құнды құжаттарды архив қорына жинақталды. Сонымен қатар, оның бастамасымен архив ісіне қатысты аймақтық ғылыми-әдістемелік кеңестер құрылды және архив саласы бойынша әдістемелерді әзірлеуге бар күшін салды. Яғни, осы уақытта дейін Б.Р. Рамазановаңың архив саласындағы қызметі отандық архивтану ғылымында арнайы зерттелген жоқ. Оның осы бағытта атқарған қызметінің мол тәжірибесі кейінгі жас буынға үлгі болуға тиіс. Сондықтан, Бижамал Рамазановаңың өмірі мен мемлекеттік-қоғамдық қызметін

және шығармашылық мұрасын ғылыми тұрғыдан зерттеу тақырыптың өзектілігінің тағы бір айқын дәлелі.

Материалдар мен әдістер. Жеке текті құжаттармен жұмыс жасауда зерттеудің әдіснамалық тәсілдерін құрайды: деректанулық талдау, биографиялық, тарихи-антропологиялық ақпараттық. Деректанулық талдау әдісі жеке текті құжаттардың түпнұсқалығын бағалауда, оқиғаны объективті көрсету үшін олардың құндылығын анықтауда қолданылады. Өмірбаяндық (биографиялық) тәсіл жеке текті деректермен тікелей байланысты және тұлғаның өмір жолының ерекшеліктерін және оның мемлекеттік және қоғамдық пен шығармашылық қызметін зерттейді. Қазіргі таңда «Ғұмырнама» деген ғылыми бағыт қалыптасты. Яғни, бұл тәсіл тарихи зерттеуде олардың ақпараттық әлеуетін талдау және ашу кезінде маңызды. Тарихи-антропологиялық тәсіл: жеке тұлғаны оның әлеуметтік шеңбері және күнделікті өмірін жеке текті құжаттар негізінде зерттеуге негізделген. Ақпараттық тәсіл жеке текті дереккөздерін тарихи ақпараттың тасымалдаушысы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, олар өткен тарихтың нақты шындығын көрсетеді.

Құрылымдық-функционалдық талдау теорияның ең танымал бөлігі. Яғни, жеке текті құжаттар шығармашылық әрекеттің көрінісі ретінде қарастырылады. Жеке тұлғаның күнделікті өмірін, оның жеке кәсіби мен жеке тәжірибесін, көзқарастарын зерттеуде феноменологиялық тәсіл пайдаланылды.

Зерттеудің деректік негізін Б.Р.Рамазановаңың жеке қорындағы құжаттар, естеліктері мен мерзімді баспасөз беттеріндегі мақалалары құрайды. Бижамал Рамазанқызы Рамазановаңың құжаттық материалдарын Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіне 2000 жылы сыйға тартты. 1982, 1990 және 2001 жылдары жасалған ғылыми-техникалық өңдеуден кейін тізімдеме құрастырылды: №1 тізімдеме (1935-1982 жж.), №1 (тізімдеме жалғасы) (1957-1982 жж.), №1 (тізімдеме жалғасы) (1942-2001 жж.). Яғни, оның мемлекеттік және қоғамдық-саяси қызметтерін айғақтайтын деректер ҚР Орталық мемлекеттік архивінде №Р-997 Б.Р.Рамазанова-ның жеке қорында сақталған. Ғылыми-техникалық өңдеуді жүргізу кезінде істер хронологиялық, номиналды және тақырыптық белгілерге сәйкес жүйеленді. Тізімдеме 8 бөлімнен тұрады: 1) Б.Р. Рамазановаңың өмірбаяндық құжаттары; 2) Б.Р. Рамазановаңың қолжазбалары; 3) Б.Р. Рамазановаңың хат-алмасулары; 4) Б.Р. Рамазановаңың сыйлық жазбалары; 5)Б.Р. Рамазанова туралы құжаттар; 6) Б.Р. Рамазановаңың бейнелеу құжаттары; 7) Б.Р. Рамазановаңың қызығушылық тудыратын мәселелер бойынша жиналған құжаттары; 8) Б.Р. Рамазановаңың туыстары туралы құжаттары. Б.Р.Рамазановаңың №Р-997 жеке қорындағы құжаттар ғылыми айналымға алғаш рет тартылды. Оның жеке қорында шығармашылық материалдары, баяндамалары, лекциялары, жеке құжаттары, депутаттық қызметі туралы және отбасына қатысты фотоқұжаттары, философия ғылымдарының кандидаты атағын алуына (1970 ж.) орай жинақталған құжаттары, жұбайы Шапағат Әлбазаровқа (еңбек ардагері, майдангер) қатысты мәліметтер, балалары Бауыржан мен Бақытжандардың жазған хаттары, қоғам қайраткерлері мен қаламгерлердің қолаңбалары, т.б. жеке істерге топтастырылған. Еліміздегі архив саласын дамыту бағытында Қызылорда, Арқалық, Целиноград (қазіргі Астана), Зырянов мемлекеттік архивтерін салу, Руднев аудандық архив филиалына орын бөлу, архивтегі оқу залдары мен қызмет бөлмелерін жабдықтау, газет, журнал редакцияларына жарияланған суреттердің фототекасын жасау, мемлекеттік сақтауға өткізу туралы т.б. толып жатқан қызмет мәселелеріне байланысты ұсыныс, пікір, сұраныстар №997 – қор, 1 тізімдеме, 453 істе сақталған. Сондай-ақ, қоғамдық қызметтеріне байланысты құжаттар жинақталған.

Дереккөзінің келесі тобын Б. Рамазановаңың естеліктері мен еңбектері құрайды [1-6]. Оның шығармашылық мұрасына қатысты шынайы ғылыми баға беру қайраткер өмір сүрген тарихи кезеңнің тыныс-тіршілігін терең түсінуге ықпал етері сөзсіз. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, аналитикалық және қорыту әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау. Мемлекет және қоғам қайраткері Б. Рамазановаңың өмірі, қоғам-дық-саяси қызметі және шығармашылық мұрасы ғылыми тұрғыдан арнайы зерттеу нысанасына алынып қарастырылған емес. Б. Рамазановаңың қоғамдық-саяси, мемлекеттік және архив саласындағы қызметтері мерзімді басылымдарда жарық көрді.

Б.Рамазанқызын мемлекеттік және қоғам қайраткері ретінде таныту мен кеңірек насихаттауға бағытталған жариялнымдардың басым көпшілігі мерейтойларға арналды. Қайраткер Б.Рамазановаңың азаматтық болмысы мен қоғамдық-саяси, мемлекеттік қызметіне арналған еңбектер қатарында М. Есенәлиев [7, 3 б.], Ә. Әбіласан [8, 3 б.], Х. Әміренов [9, 10 б.], А.Сеитова [10, 73 б.], А. Баратқызы [11, 3 б.], А. Ахaнбайқызы [12, 4 б.], Т. Алдабергенқызы [13,11 б.] мақалаларын ерекше атауға болады.

Б. Рамазановаңың архив ісіне қосқан үлесі А. Аққалидың мақаласында жан-жақты талданды [14, 4 б]. Ал, В. Чупров өзінің мақаласында Б. Рамазанова Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасын басқарған кезде мемлекеттік архив қорының құжаттарын сақтау және сақтауды қамтамасыз ету саласында түбегейлі өзгерістер басталды, ол кезде төмен деңгейде болған мемлекеттік архивтердің материалдық-техникалық базасын нығайту қолға алынды. Б. Рамазановаңың көмегімен алғаш рет микрофильмдеу және аса құнды құжаттардың сақтандыру қорын құру үшін импорттық жабдық орнатылды, оған қол жеткізу ол кезде өте қиын болды, валюта қатаң шектеулі мөлшерде бөлінді, ал архивтер үшін бұл қол жетімді емес еді - деп еске алды В. Чупров [15].

Б.Р. Рамазановаңың мемлекеттік және депутаттық қызметіне баға берген оның замандасы С.Үмбетов, оның жеке қасиеттері туралы былай жазады: «Жеке өмірде, мансаптық өсуде де қиын жолдан өтіп, Бижамал апай адам табиғатының басты құндылықтарын – таза, пәк жанды, мінсіз адалдықты және адамдарға деген үлкен риясыз сүйіспеншілікті сақтап қалды. Өкінішке орай, қазір бәрімізде осындай қасиеттер жиынтығы жетіспейді. Ұлы адамдар кетеді, олармен бірге үлкен құндылықтар да кетеді. Бижамал Рамазановаңы жастар үлгі тұтады, осындай тұлғаға қарап үйренеді және оны құрметтейді деген сенімдемін». Оның тағдыры-адам даналығының, азаматтық патриотизмнің және жоғары интеллекттің жарқын өнегесі. Мұндай әйелдерді ұлттың анасы деп атайды. Сондай-ақ, ол архивтердің жұмысын жоғары деңгейге қойып, оның маңыздылығын заңнамалық негізде көтерді [16].

Б.Рамазановамен бірге жұмыс жасаған қызметкер М. Шаймерденова еске алады: «Мен тарихшы ретінде бақыттымын, еңбек жолым Қазақстанның Министрлер Кабинеті жанындағы Бас архив басқармасының басшысы Бижамал Рамазановамен басталды. Ол бізді Одақтың орталық қалаларына оқуға, біліктілікті арттыру курстарына жіберді, Қазақстанның жоғары оқу орындары мен Мәскеу тарих-архив институтына түсу үшін ұсыныстар берді. Оның қолдауымен көпшілігіміз осы бірегей институтта екінші жоғары білім алдық... Мен Орталық мемлекеттік архивінің жанынан өткен сайын, барлық еңбек жолынан өткен кезім (архивариустан бастап археограф қызметіне дейін) еске түседі, әсірессе Бижамал Рамазанқызы архив ғимараттын қайта қалпына келтіруге көп үлесін қосты, ғимараттың ішінде және сыртында сапалы жөндеу жұмыстары жасалды. Мұның бәрі архивтің маңыздылығын арттырып, қызметкерлерді қуантты» [17]. Қазақстанның архив ісінің дамуына Б. Рамазанова өз септігін тигізді.

Ал, Е. Грибанова өзінің мақаласында Б. Рамазановаңың естелігіне археографиялық тұрғыда баға берді. Автор естеліктің құрылымын тақырыптық белгілер бойынша талдайды, атап айтсақ, Ұлы отан соғысы, Партиялық-кеңестік номенклатура қайраткерлері, шығармашылық және ғылыми зиялы қауым, тәркілеу, ұжымдастыру, аштық, тың игеру, тіл. 82 партиялық және мемлекеттік қайраткерлер, Ұлы Отан соғысының батырлары, ғалымар, әдебиеттанушылар туралы қарастырылады. Автор Бижамал Рамазанова өзінің оқырмандарына оның адамдарға құрметі, оларға көмектесуге деген ұмтылысы туыстық байланыстарға емес, олардың кәсібилигіне негізделгенін еске салады [18, 74 б.]. Бижамал Рамазанова жоғары лауазымда қызметте жүрседе ізеттілікті, шыншыл, мейірбан, ең асыл адамгершілік қасиеттерін жоғалтпағанын байқаймыз.

Бижамал Рамазанқызының мемуары туралы, оның естелігіндегі Рақымжан Қошқарбаевтың батылдығы Е.В. Чиликованың мақаласында зерделенеді [19, 146 б.].

Сонымен, Б. Рамазанова жөнінде танымдық сипаттағы мақалалар республикалық, облыстық мерзімді басылымдарда жарияланып, онда қайраткердің қоғамдық-мемлекеттік қызметінің әрбір кезеңдерінен толымды ақпараттар береді.

Белгілі қоғам қайраткері Бижамал Рамазанқызына қатысты жеке архив қорындағы құжаттарды, естеліктерге талдау жасағанда оның қоғамдық, ұйымдастырушылық және шығармашылық қызметін жан-жақты саралаған, ғылыми тұрғыда баға берген арнайы зерттеулердің жоқтын қасы. Сондықтан, Б. Рамазановаңың мемлекет және қоғам қайраткер ретінде, архив саласына қосқан үлесі, оның ғылыми-шығармашылық мұрасы әлі де болса толық және тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Бижамал Рамазанқызы Рамазанова 1927 жылдың 21 маусымында Талдықорған облысы, Ақсу ауданының Қызылағаш ауылында шаруа жанұясында дүниеге келді. Оның өз қолымен 1948 жылы 13 қантарда жазған өмірбаянында былай көрсетеді: «Әкесі Есіркепов Рамазан шаруамен айналысты, 1929 жылдан Ақсу ауданы Қызыл-ағаш ауылында колхозшысы,1934 жылдан 1941 жылға дейін Қоғалы ауданы Киров совхозында жұмысшысы болып жұмыс атқарды. Анасы Есіркепова Вазепа үй шаруасымен айналысты» [20, 1-2-пп.].

Бижамал Рамазанқызы өзінің әкесі Есіркепұлы Рамазан туралы «Әкем Есіркепұлы Рамазан орысша, арабша сауатты, көзі ашық кісі болды. Көп балалы отбасында дүниеге келсе де, ақ пен қызылдың соғысында 1922-26 жылдары Ақсу ауданының Қызылағаш өңірінде бауырларынан айырылып, тұл болып қалады. Өзінің айтуынша, Қапалда қызметте жүріп, аман қалса керек. Өзі ата-анадан жалғыз болды, мен де оның жалғыз тұяғы едім. Қасынан бір елі қалдырмайтынды. Шалғы да шалдым, орақ та ордым, шеге де қағып, ат та ерттедім. Аттың құлағында ойнайтынды маркұм, мен де ат жалында өстім десем артық емес. Өздері жасы ұлғайған кездерінде өмірге келсем керек, содан да болар, өмірбақи елім-жұртым, ата-бабам қалды демеді, мен қайда барсам да бірге көшіп жүрді», - деп өз ойымен бөліседі [13, 11 б].

1942 жылы 28-гвардияшылар атындағы Шанхай орта мектебін аяқтап [21, 10-п.] осы жылы Алматы облысы, Еңбекші қазақ ауданына қарасты Түрген педагогикалық училищесінің 2 айлық курсына оқуға қабылданды [22, 2-п.]. 1942 жылдың қыркүйек айынан 1945 жылдың сәуір айына дейін Шанхай орта мектебінде, одан кейін 1945 жылдың маусым айына дейін Гвардия ауданының Қаракемір орта мектебінде мұғалімдік қызмет атқарды. 1945 жылы Б. Рамазанова Талдықорған облыстық комсомол комитетінің нұсқаушысы болып тағайындалды. 1947 жылы Кеңес Одағының Коммунистік партиясы қатарына қабылданды. 1948 жылы Қазақстанның Лениндік Коммунистік жастар одағының (ЛКЖО) IУ съезінде Орталық Тексеру комиссиясының мүшесі болып сайланды. Б.Рамазановаңың өміріндегі елеулі оқиғалардың бірі 1948 жылы Талдықорған облысы, Қаратал аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы қызметінде жүргенде 21 жасында Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталуы [15].

1950 жылы Талдықорған қалалық атқару комитеті төрағасының орынбасары, 1951-1954 жылдары ЛКЖО-ның кадр бойынша Талдықорған облыстық комитетінің хатшысы қызметтерін атқарды. Осы жұмыспен қатар, ол жоғары білім алды, 1955 жылы Алматы қаласындағы мұғалімдер институтын сырттай, ал 1959 жылы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтын сырттай бітірді [15].

Бижамал Рамазанқызының қоғамдық-саяси көзқарастарының шыңдалуына партиялық қызметі үлкен ықпал етті. 1953 жылдан бастап Қазақстан ЛКЖО ОК мүшесі болып сайланды. 1953-1954 жылдары Мәскеудегі Орталық комсомол мектебінде оқиды, 1954-1957 жылдары Қазақстан ЛКЖО Талдықорған облыстық комитетінің бірінші хатшысы болып жұмыс істейді [23, 7-п.]. 1955-1959 жылдары Талдықорған облыстық еңбекші депутаттар Кеңесінің депутаты, облыстық еңбекші депутаттар кеңесі атқару комитеті төрағасының орынбасары болып қызмет етті [24, 7-п].

Бижамал Рамазанова жақсы ұйымдастырушылық, іскерлік қабілеттерін және өзін принципті қызметкер ретінде көрсете алды, осындай қасиеттері үшін оны Алматы қаласына жіберді. 1959 жылы Алматы жоғары партия мектебінің тыңдаушысы. Оны аяқтаған соң Алматы облыстық партия комитеті бюросының мүшесі болып сайланды. 1963 жылы № 35 Қаратал сайлау округінің еңбекшілері оны Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесіне депутаттыққа кандидатурасын ұсынады, наурыз айында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты, 1963 жылы 6 наурызда

республиканың Жоғарғы Кеңесінің бірінші сессиясында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиум хатшысы болып тағайындалды [25]. 1975 жылға дейін осы қызметі атқарды. 1963, 1967, 1971 жылдары Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып бірнеше рет сайланды. 1966-1972 жылдары республика Коммунистік партиясының ОК тексеру комиссиясының мүшесі. 1970 жылы Б.Р. Рамазанова философия ғылымдарының дәрежесін алу үшін кандиаттық диссертациясын сәтті қорғады. 1973 жылы КОКП ОК жанындағы Жоғары партия мектебінде оқыды. 1975-1982 жылдары-Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасының басшысы болып қызмет атқарды. Жауапты лауазымдарды атқара келе, Бижамал Рамазанқызы қарапайым және ашық тұлға ретінде қала берді, көптеген қатардағы азаматтарға өз қолдауын көрсетті [15].

Бижамал Рамазанова қоғамдық қызметтерге белсенды атсалысты. 1966 жылдан бастап кеңестік әйелдер комитетінің мүшесі, 1963-1976 жылдары Азия және Африка елдерінің қазақ ынтымақтастық комитетінің төрағасы болып қызмет етті. Мемлекет тарапынан Бижамал Рамазанқызының қоғамдық-мемлекеттік қызметі жоғары бағаланды. Алайда сіңірген еңбектеріне қарамастан зейнеткерлікке шыққанан кейін (1982 ж.) белсенділік танытып, Мәдениет қызметкерлерінің біліктілігін арттыру институтында, Алматы құрылыс-жол институтында оқытушы болып қызмет атқарды. Сонымен қатар, түрлі қоғамдық комиссияларды басқарды, Алматы қалалық соғыс және еңбек ардагерлері кеңесі төралқасының мүшесі болды. 2020 жылы 93 жасында дүниеден озды.

Бижамал Рамазанқызы 1975-1982 жылдар аралығында Бас архив басқармасын басқарған кезінде архив ісі де түбегейлі өзгерістерге ұшырады.

Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1978 жылдың 6 қаңтардағы №9 «Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің жанындағы Бас архив басқармасының орталық аппаратының штаттық бірлігі және құрылымы туралы» қаулысында басқарма басшысы Қаржы министрлігімен келісе отырып, орталық аппараттың 39 штаттық бірлігін бекітті. Басқарма құрамында басқарма басшысының орынбасары және алқаның 7 мүшесі болды. Аталған қаулының қосымшасында Бас архив басқармасының орталық аппаратының құрылымдық бөлімшелері көрсетілді:

1) Ұйымдастыру бөлімі.
2) Ғылыми-зерттеу және әдістемелік жұмыстар бөлімі.
3) Жинақтау, іс жүргізу және ведомстволық архивтер бөлімі.
4) Құжаттарды ғылыми пайдалану және ақпараттық бөлімі.
5) Екінші бөлім.
6) Қаржы және жоспарлау бөлімі.
7) Құрылыс және шаруашылық бөлімі [26, 185 б].

Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасының міндеттері:

– Қазақ КСР министрліктері мен ведомстволық архивтердің құжаттық материалдарын сақтау бойынша іс-шараларын жүзеге асырады;

– мемлекеттік архив қорына құжаттарын қабылдауға тапсыратын республикадағы мекемелер, ұйымдар мен кәсіпорындардың санаттарын анықтайды;

– мекемелер, ұйымдар мен кәсіпорындардың архив және іс жүргізу қызметтерінде міндетті түрде пайдалануға тиісті ережі, нұсқаулықтар, әдістемелік құралдарын әзірлейді және басып шығарады;

– Республикадағы архив мекемелерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарына басшылық жасайды;

– құжаттардың ғылыми және тәжірибелік құндылықтарына сараптамалық өлшемшарттарын анықтайды;

– ережеге сай құжаттарды анықтау және пайдалануды ұйымдастырады;

– архив ісі мен іс жүргізу теориясы және тәжірибесіне қатысты ғылыми-тәжірибелік конференциялар, семинарлар мен кеңестер өткізеді;

– Одақтас республикалардағы архивтік және ғылыми мекемелермен байланыс орнатады;

– Халықаралық архив Кеңесінің және халықаралық ұйымдар жұмысына қатысады [27, 5-п].

Бас архив басқармасы өзінің қызметі бабында республикадағы архивтік құжаттардың сақталуын, жинақталуын, архив мекемелерінің жұмыстарын бір жүйеге келтіруде көптеген жұмыстар атқарды. Басқарма басшысы мемлекеттік архив қоры құжаттарын сақталуын қамтамасыз ету, мемлекеттік архивтердің материалдық-техникалық базасын нығайтуға барлық күшін салды.

1976 жылы 24 ақпанда өткен Қазақстан Коммунистік партиясының XIV съезі жұмысының қорытынды есебіне арналған Бас архив басқармасының жабық партиялық жиналысында Б.Рамазановаңың жетекшілігімен республикада архив ісін дамыту жөнінде бірқатар ұйымдастырушылық және тәжірибелік іс-шараларын өткізгендігін мынандай ақпараттардан көреміз. Мысалы, 412 мың істің тізімдемесін жетілдіріп, жалпы іс жүргізу және жеке текті құжаттардың каталогын жасауда – 55 мың іс, 157 мың карточка әзірленді, оның ішінде киноқұжаттарға – 15 мың, фото-құжаттарға – 50 мың, фоноқұжаттарға – 7 мың карточкалар жасау ісі қолға алынғандығы баяндалды [28, 13-п].

1976 жылы 31 – наурызында Бас архив басқармасының басшысы Б.Р.Рамазанова Қазақстан Компартиясының бірінші хатшысы Д.А.Қонаевқа жолдаған қызметтік хатында республика архивтерінің қорында 4 млн. астам құжаттардың жинақталғандығын, 12 мың мекеме, ұйым және кәсіпорындар жыл сайын мемлекеттік сақтауға 180-200 мың бірлік іс, 5 мың фотоқұжат, 160 мың кинотаспа деректер тапсырылатындығын баяндай келе, мемлекеттік архивтердің кезек күттірмейтін аса маңызды проблемаларын, олардың шешудің тиімді жолдарын көрсете келе, оны жүзеге асыру үшін қолдау, көмек қажеттігін айтты. Мәселен, кинотаспалар, дыбыс жазбалары, фотонегативтер – өзіндік сақтау ережелері бар мұралар. Мұның үстіне олар әр түрлі химиялық тәсілдермен жүйелі түрде өңдеуден өткізіліп, жаңартылып тұруы керек. Осыған байланысты аталмыш құжаттар түрлерін сақтауға лайықталған орын, арнайы ғимарат бөлу, тез жанатын үлдірлердегі (пленка) мұраларды «Қазақфильм» киностудиясы арқылы отқа төзімді үлдірлерге көшіру, өшуге айналған мәтіндерді қалпына келтіретін электрографикалық «Ксерокс-100» ағылшын аппаратын, «Раймайор – 312» ротопринтін алу т.б. мәселелері жөнінен көмек көрсету сұралды [29, 73-п.].

Сонымен қатар, Б. Рамазанова партияның XXVI съезі шешімдері аясында жасаған баяндамасында архивтердің материалдық-техникалық жабдықталуы заман талабына сай келмейтініне, төмен жағдайда тұрғанына көзін жеткізіп, оның шешу жолдарын ұсынды:

– Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар архивіне жаңа ғимарат салу (оны салу үшін 450-500 мың рубль қаражат бөліну керек);

– Алматы облысының мемлекеттік архивін басқа жерге көшіру немесе жаңа ғимарат салу;

– Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар архиві қорында сақталған 260 мың метр киноқұжаттар жанғыш негізде болғандықтан, оларды жанбайтын негізге көшірмелеу жұмыстарын 4-5 жылдың көлемінде «Кинофильм» киностудиясында іске асыру. Бұл киноүлдірлер қазақ халқының 1921-1960 жылдар аралығындағы тарихи оқиғалар туралы аса құнды дереккөздері болып табылады.

– Алматы, Орал, Жезқазған, Талдықорған облыстарының мемлекеттік архивтерінің 20-дан астам филиалдарының ғимараттары құжаттарды сақтау үшін жарамсыз, сондықтан да жоғарыда аталған 4 облысқа және 6 филиалға (Алексеевка, Сарқанд, Урицкий, Фурманов, Шар, Шу) ғимарат салуды алдағы бесжылдық жоспарына енгізу [30, 1-3-пп.).

Осы ұсыныстар Орталық комитетінің бюросында арнайы қаралды. Республиканың Бас архив басқармасына Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы С.Имашев, Мемлекеттік жоспарлау комитетінің төрағасы С.Такежанов, Қаржы министрі Р.Байсейітов қол қойған жауап хат 5 мамыр күні жіберілді [31, 3-п.]. Бижамал Рамазанқызының іскерлігінін арқасында архивтер техникалық жабдықтармен қамтамасыз етілді. Ол туралы архив қызметкері М. Шаймерденова былай еске алады: «80-шы жылдары республикада бірінші болып «Ксерокс» импорттық көшіру-көбейту аппараты келіп түсті. Оған дейін құжаттарды фотографиялық және микрофильмдеу тәсілдерімен көшірдік. Бұл үрдіс, әсіресе техникалықпен конструкторлық

құжаттаманы калькаға қолмен ауыстырғанда және көшіру арқылы көбейту керек болған кезде өте ұзақ уақытты алатын. Сонымен қатар, жұмыс рәсімі өте күрделі және ыңғайсыз болды. Есімде, өз құжаттарын сапалы және көп шығару үшін архивке партияның орталық комитеті және министрлер кеңесі өтініш білдіретін» [17].

Ол басшылық жасаған кезеңде қысқа мерзім ішінде Целиноград, Маңғышлақ, Қызылорда облыстары архивтерінің ғимараты пайдалануға берілді, Шымкент мемлекеттік архивінің жаңа ғимаратының құрылысы басталды, сондай-ақ Шығыс Қазақстан және Шымкент облыстарында мемлекеттік архивтерінің 3 филиалының архив қоймалары салынды.

Бижамал Рамазанова әрқашан бірегей құжаттардың сақталуына баса көңіл бөлді, нәтижесінде Мәскеу мен Новосібір комбинаттарымен шартқа қол қойылды, осыған сай XIX ғасырдың 20-жылдарындағы сирек кездесетін тарихи құжаттар жанбайтын негізге аударыла бастады: нитронегіздегі кинофото құжаттармен дыбыс жазбалар триацетат үлдіріне ауыстырылды. Нитронегіздегі құжаттарды жойылды, себебі, олар өрттің шығу көзі ретінде қауіп төндірді [17]. Сондай-ақ, оның қолдауымен сол кездері тапшыл болған микрофильмдеу және аса құнды құжаттардың сақтандыру қорын құру үшін импорттық жабдықтар орнатылды, осы салаға бөлінетін қаржы да қатаң әрі шектелген мөлшерде бөлініп отырды, ал архивтер үшін бұл қол жетімді емес еді [15]. Осыған қарамастан өзінің қайратты мінезімен, еңбекорлығымен мәселенің тиімді шешілу жолдарын тапты.

«Біздер мәдени игіліктердің мұрагеріміз» атты радиохабарға арнап берген сұхбатында «Республикада 15 мемлекеттік архивінің ғимараттары жаңадан салынды. Мемлекеттік архив жүйесін техникалық аспаптармен қамтамасыз ету ісі, атап айтқанда, құжаттарды қалпына келтіре алатын ғылыми негіздегі лабораторияның жұмысы жақсарды. Киноүлдірлер үшін магниттік қондырғыштар, фильм қарайтын аспаптар, құжаттарды қағаздан шағын таспаларға түсіретін және олардың ұзақ жыл сақтауын қамтамасыз ететін аппаратуралар алынды [32, 1-п.].

Құжаттарды сақтау мақсатында мұқабалау жұмыстары жүргізілді. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің баспасы, газет-журнал типографиялары, жергілікті типографиялардың көмегімен 50 мыңға жуық құжаттарды сақтайтын қораптар жасалды. Республика бойынша 500 мың бірлік іс мұқабаланып түптелген қораптарға салынып сақталды. Алдағы жылдармен салыстырғанда 240 мың бірлік іске артық жасақталды. Бас архив басқармасы архив қоры құжаттарының сақтық көшірмелерін сақтаудың оңтайлы шараларын қарастыру мақсатында қаражат бөлу мәселесін шешіп, 50 мың металл қорапқа тапсырыс берді. Қораптарға барлық сақтық көшірмелерімен қатар, 1982-1990 жылдарға арналған құжаттарды сақтау жоспарланды [33, 20-п.].

Архивтерді фотоқұжаттармен толықтыру мәселесі де назардан тыс қалған жоқ. Бижамал Рамазанова құжаттардың бұл категориясы, негізінен, газет, журнал редакцияларында жасалатынын, бірақ фототекалар бойынша жұмыс жүргізу үрдісі қалыптаспағандықтан көбінесе фототілшілер қолында қалатындығын, сондықтан мемлекеттік архивтердің негативтерді іріктеп ала алмайтынын айта келіп, осы мәселеге байланысты газет, журнал редакцияларына жарияланған суреттердің фототекасын жасау, кейін оларды мемлекеттік сақтауға өткізу туралы нұсқау-ұсыныс жасайды [34, 9-10-пп.].

1979 жылы өткен Қазақ КСР Бас архив басқармасының кеңейтілген алқалық мәжілісіне Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің ғылым және оқу орындары бөлімінің меңгерушісі С.О. Жандосов, орынбасары С.Т.Темірбеков, КСРО Бас архив басқармасы басшысының орынбасары Ф.М.Ваганов, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің ғылыми бөлімінің референті Л.Б.Шарипова және орталық, облыстық архивтердің ғылыми қызметкерлері қатысты. Алқалық мәжілісте Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқарамасының игі істерінің бірі тарихи құжаттарды сақтауға ерекше көңіл бөлініп отырғандығы және оның айғағы ретінде бірнеше облыстық мемлекеттік архив мекемелері үшін арнайы ғимараттардың салынғандығы айтылды. Архивтерге 450 мың іс, оның ішінде 3-4 мың киноқұжаттар, 21,9 мың фотоқұжаттар, 1,2 мың фоноқұжаттар, 15,5 мың ғылыми-техникалық құжаттар келіп түсті. 1975-

1978 жылдары, яғни 3 жылда 1258 мақалалар баспасөз бетінде жарық көрсе, 545 радио, 197 телехабарлар, 107 фотоқұжаттық көрме ұйымдастырылды, 35 плакат, альбом, буклет, брошюрлар дайындалды. Осы кезеңде мемлекеттік архивтердегі оқу залдарында 502 мың зерттеушілер ғылыми жұмыстармен айналысты [35, 89-п.]. Демек, Б.Р.Рамазановаңың қажырлы еңбегінің нәтижелері.

Бижамал Рамазанқызы отандық архивтану ғылымының дамуына да өзінің септігін тигізді. Архив мекемелерінің ғылыми-зерттеу және әдістемелік жұмыстарын одан әрі жетілдіру мақсатында Бүкілодақтық құжаттану және архив ісінің ғылыми-зерттеу институтымен, КСРО Орталық мемлекеттік Халық шаруашылығы архиві, Орталық мемлекеттік қазан революциясы архивтерімен тығыз қарым-қатынас орнатылды. Мекемелердегі құжаттарды реттеу барысында мемлекеттік маңызы бар түрлі-түсті металлургия, геология, теміржол, көлік туралы мұраларды сала бойынша сақтауды қолға алды. Осындай жұмыстардың нәтижесінде «История государственных учреждений КазССР (1920-1936 гг.)» [36] атты 17 баспа табақ анықтамалық 500 данамен жарық көрді.

1976 жылы Б.Рамазанова Вашингтонда өткен Халықаралық архившілердің конгресінің делегаты болса, 1980 жылы Лондондағы кезекті 9-шы Халықаралық архившілердің конгресінде баяндама жасады, Кеңес одағынан баяндама жасаған тек екі республика болды [37, 122-п.]. Архив ісінің мәселелеріне арналған баяндамасында ол бүкіл шетелді қазақ халқының тарихымен таныстырды.

Республикадағы архив мекемелерінде ғылыми-зерттеу және ғылыми- ақпараттық жұмыстарын сапалық жағын көтеру мақсатында аймақтық ғылыми- әдістемелік кеңестер құруды қолға алды. 1975 жылы алғаш рет Целиноград қаласында аймақтық ғылыми-әдістемелік кеңес құрылды. Бұл кеңестің құрамына Орталық, Солтүстік Қазақстан облыстарының мемлекеттік архивтері кірді. Аймақтық ғылыми-әдістемелік кеңестердің пайда болуы Қазақстандағы ғылыми зерттеулердің қалыптасуына және архив ісінің әдістемелерін әзірлеуге елеулі үлес қосты.

Б.Рамазановаңың архив басқармасында қызмет атқарған кезеңі атаулы жылдармен тұспа-тұс келді, яғни Қазан революциясына 60 жыл, КСРО-ның құрылғанына 50 жыл, Ұлы Жеңіске 30 жыл, тың және тыңайған жерлерді игерудің 20 жылдығына байланысты архив қорындағы құжаттар негізінде «Фронотвой привет тебе, Казахстан!», «В братским единстве», «Советы и ревкомы в Казахстане», «1971 год в Казахстане» т.б. құжаттар жинақтары жарық көрді [6, 128 б].

1979 жылғы 4 сәуірдегі Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің «Іс жүргізу мен архивтердің мәселелері республикалық байқауын өткізу туралы» өкіміне сәйкес, Б.Р.Рамазановаңың жетекшілігімен бірінші рет құжаттармен жұмыс істеуді жолға қою, іс жүргізудің бірыңғай мемлекеттік жүйесін, құжаттардың біріздендірілген жүйесін енгізу және республикадағы ведомстволық архивтердегі құжаттардың сақтау жағдайларын жақсарту бойынша ауқымды іс-шаралар жүзеге асырылды. Осы жылдары іс жүргізу жөніндегі үлгілік нұсқаулықтар, еңбекші-депутаттар, колхоздар мен совхоздардың ауылдық аудандық кеңестерінің атқару комитеттерінің істер номенклатурасы әзірленіп, енгізілді. Осы шаралар мемлекеттік архивтерді толыққанды жинақтауға, іс жүргізудің жай-күйін және мекемелердегі құжаттармен жұмыс жасау мәдениетін жақсартуға ықпал етті [15].

1981 жылы алғашқы рет Бас архив басқармасының ұйымдастыруымен Жоғарғы және орта арнаулы білім министрлігі мен Мелиорация және су шаруашылығы министрлігімен бірлесе отырып, екі мәрте алқалық отырыс өткізілді. Өткізілген алқалық отырысының күн тәртібінде аталған министрліктерде іс жүргізу, құжаттармен жұмыс, министрлікке қарасты мекемелерде құжаттардың архивте сақталуы туралы маңызды мәселелер талқыланды. Бас архив басқармасы тарапынан 18 облыстағы архив мекемелеріне әдістемелік көмектер көрсетіліп, жұмыстары тексерілді. Сонымен қатар, республика көлемінде архивтер жүйесін жетілдірудің іс-шаралары жүзеге асырылды. Мысалы, Алматы қалалық мемлекеттік архиві, Алматы облысы мемлекеттік архивінің Ұзынағаш филиалы құрылды [30, 4-5 бб.].

1971-1975 жылдары мемлекеттік архив қызметкерлері 239 ақпараттық құжаттар дайындаса, ал 1975-1980 жылдар аралығында 449 ақпараттық құжаттар дайындауының өзі Б.Рамазановаңың архив саласындағы ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, тәжірибесі мол екенін көрсетеді [14, 4 б].

Бижамал Рамазанқызы жас архившілерге әрайым қолдау көрсетіп, жұмысқа деген жоғары жауапкершілікті сезіндірді, жас мамандардың шығармашылық бастамасына сенімін қатайтып, көтеріп, ынталандыра білді. Оған дәлел мына мәлімет: 1976 жылы Қазақ КСР Бас архив басқармасының ұйымдастыруымен ғылыми жұмыстар байқауы өткізілді. 1977 жылдың наурыз айында байқаудың нәтижесі жарияланып, архив қызметкерлері М.Х. Абилова, Н.И. Байчиков, И.Н. Бухонова, В.И. Демин, С.Е. Черныхтың ғылыми жұмыстары марапатталды. 1975-1980 жылдары Қазақстан архив мекемелерінің қызметкерлері Мәскеу, Ленинград, Киев, Харьков, Рига, Баку қалаларындағы мемлекеттік архивтерінің микрофильм лабораториясы жұмыстарымен жан-жақты танысып, тәжірибе алмасты.

Сонымен, Б.Рамазановаңың республикада архив ісін өркендету бағытында атқарған қызметінің мол тәжірибесі жас архившілер үшін үлгі. Қазақ халқының мұрасы - архив қорларындағы құжаттарды келешек ұрпаққа сақтау мәселесіне ерекше назар аударып, оны іс жүзінде асыруда өзінің басқару шеберлігін танытқан қайраткер.

Қорытынды. Кеңестік жүйе жағдайында қоғамдық қайраткер ретінде қалыптасып, қазақ халқының мүддесіне қызмет етіп, парасаттылықпен, іскерлікпен және ұқыптылықпен әрекет жасап, байыпты шешім қабылдап, республикадағы архив ісінің дамуы мен өркендеуіне өзіндік үлес қосқан тұлғалардың бірі – Бижамал Рамазанқызы Рамазанова болып саналады.

1975-1982 жылдары Қазақ КСР Министрлер жанындағы Бас архив басқармасының басқарған кезінде архив құжаттарын сақтау, пайдалану және архивтерді құжаттармен толықтыру, аса құнды құжаттарды жинақтау, архив мекемелерінің материалдық-техникалық базасын күшейту, іс жүргізу, ведомстволық сақтау ісі сынды кезек күттірмейтін аса маңызды күрделі мәселелерін оңтайлы шешудің тиімді жолдарын іздестіріп, оны жүзеге асыруға ықпал етті.

Бижамал Рамазановаңың пікірінше құжаттық жад барлық уақытта және кез келген елде архив қызметінің басты нысаны. Оның «Архив – халықтың тарихи жадының дерек көзі және еліміздің болашағы» деген қағидасы бүгінгі күнде де өзектілігін және мәнін жоғалтқан жоқ.

Бижамал Рамазанқызы Рамазановаңың Қазақстандағы архив ісі саласындағы атқарған ерен еңбегі және оның өткен өмір жолы жастар үшін үлгі-өнеге болары анық. Оның мемлекеттік, қоғамдық-саяси қызметіне және шығармашылық мұрасына шынайы баға беру Б.Р. Рамазановаңың күнделікті өмір сүрген тарихи кезеңнің оқиғалары мен ерекшеліктерін, сол уақытта қалыптасқан интеллектуалды ортаны терең әрі жан-жақты зерттеуге ықпал етері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Рамазанова Б.Ұмытылмас екі сапар: ой толғау. Алма-Ата: Қазақстан, 1965.67 б.

2 Рамазанова Б.Р. Өскелең елдің өркенді қыздары. Алматы: Білім, 1979.

3 Рамазанова Б.Р. Елім деп соққан жүректері. Ойтолғау. – Алматы, 2006. 240 б.

4 Рамазанова Б. Р. Тарихи кездесулер: естелік. Алматы: Дайк-Пресс, 2018. 399 б.

5 Рамазанова Б.Р. 60 лет Советскому архивному делу. Алма-Ата: Общество Знания,1978. 20 с.

6 Рамазанова Б.Р. Некоторые итоги и перспективы развития архивного дела в Казахской ССР // Советские архивы. 1977. №4. 128 с

7 Есенәлиев М. Топжарған ғұмыр // Егемен Қазақстан. 1997.17 шілде. 3 б.

8 Әбіласан Ә. Өмір жолы өнеге // Алматы ақшамы. 2002. 18 маусым. 3 б.

9 Әміренов Х. Бижамал биігі. Мемлекет, қоғам қайраткері Б. Рамазанова туралы // Жетісу. 2006. 10 маусым. 10 б.

10 Сеитова А. Сама Рамазанова // Байтерек. 2007. № 4. С.73-74.

11 Баратқызы А. Біздің Бижамал // Жетісу. 2007. 10 шілде. 3 б.

12 Аханбайқызы А. Ғибратты ғұмыр иесі // Егемен Қазақтан. 2017.7 тамыз. 4 б.

13 Алдабергенқызы Т. Бижамал Рамазанова // Ардагер газеті. 2008. 10 сәуір. 11 б.

14 Аққали А. Архив ісінің ардагері // Үшқоңыр. 2017. 1 қыркүйек. №35 (346). 4 б.

15 Чупров, 2017 – Чупров В. Жизнь посвященная людям // Огни Алатау. 2017. 26 июня. URL: https://ognialatau.kz/news/cat-11/327/ (дата обращения: 06.01.2026).

16 Умбетов, 2023 – Умбетов С. Личность с особым магнетизмом // Огни Алатау. 2023. 6 октября. URL: https://ognialatau.kz/news/cat-11/26676/ (дата обращения: 07.01.2026).

17 Шаймерденова, 2020 – Шаймерденова М. С судьбой страны свою судьбу сверяя // Казахстанская правда. 2020. 30 июня. URL: https://kazpravda.kz/n/s-sudboy-strany-svoyu-sudbu-sveryaya/ (дата обращения: 08.01.2026).

18 Грибанова, 2021 – Грибанова Е. Мемуары Б. Рамазановой «Исторические встречи»: прочтение архивистом // Ақпараттық-әдістемелік бюллетень. 2021. №1 (31). С.73-83.

19 Чиликова, 2024 – Чиликова Е.В. Р. К 100-летию Р. Кошкарбаева: источники о подвиге и награде Героя // Жаңа архив. Научно-методический журнал. 2024.Т.3.№2. С. 142-152.

20 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т (жалғасы)., 76-іс. 1-2-пп.

21 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 2-іс. 10-п

22 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 1-іс. 2-п

23 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 68-іс. 7-п

24 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 3-іс. 7-п

25 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 6-іс.

26 Архивное строительство в Казахской ССР (1918-1980 гг.). Сборник законодательных и руководящих документов. – Алма-Ата, 1980. – 310 с.

27 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 447-іс. 5-п.

28 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 132-іс.13-п.

29 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 591-іс. 73-п.

30 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 45-іс. 1-3-пп.

31 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 591-іс.3-п.

32 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 433-і. 1-п.

33 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 65-іс. 20-п.

34 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 451-іс. 9-10-пп.

35 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 65-іс. 89-п.

36 Государственные учреждения Казахской ССР. Справочник. Органы управления социально-культурным строительством, административно-политические органы и органы правосудия Казахской АССР (1920-1936 гг.) / под ред. Б.Р.Рамазановой, М.Ж.Хасанаева. – Алма-Ата, 1983. – 131 с.

37 ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 997-қор. 1-т., 66-іс. 122-п.

References

1 Ramazanova B. Ūmytylmas ekı sapar: oi tolğau [Two unforgettable trips: contemplation]. Alma-Ata: Qazaqstan, 1965.67 p. (In Kaz.).

2 Ramazanova B.R. Öskeleñ eldıñ örkendı qyzdary [Prosperous girls of a growing country]. Almaty: Bılım, 1979. (In Kaz.).

3 Ramazanova B.R. Elım dep soqqan jürekterı. Oitolğau ["I don't know," I said. Contemplation] – Almaty, 2006. 240 p. (In Kaz.).

4 Ramazanova B.R. Tarihi kezdesuler: estelık [Historical meetings: a memoir]. Almaty: Daik-Pres, 2018. 399 p. (In Kaz.).

5 Ramazanova B.R. 60 let Sovetskomu arhivnomu delu [60 years of Soviet archival work]. Alma-Ata: Obschestvo Znaniya, 1978. 20 p. (In Russ.).

6 Ramazanova B.R. Nekotoryie itogi i perspektivyi razvitiya arhivnogo dela v Kazahskoy SSR [Some results and prospects of archival business development in the Kazakh SSR] // Sovetskie arhivyi. 1977. №4. 128 p. (In Russ.).

7 Esenäliev M. Topjarğan ğūmyr [A bright life] // Egemen Qazaqstan. 1997.17 şılde. 3 p. (In Kaz.).

8 Äbılasan Ä. Ömır joly önege [Life path to example] // Almaty aqşamy. 2002. 18 mausym. 3 p. (In Kaz.).

9 Ämırenov H. Bijamal bıgı. Memleket, qoğam qairatkerı B. Ramazanova turaly [Bijamal Heights. About the state and Public Figure B. Ramazanova] // Jetısu. 2006. 10 mausym. 10 p. (In Kaz.).

10 Seitova A. Sama Ramazanova [Ramazanova herself] // Bayterek. 2007. № 4. P.73-74. (In Russ.).

11 Baratqyzy A. Bızdıñ Bijamal [Our Bijamal] // Jetısu. 2007. 10 şılde. 3 p. (In Kaz.).

12 Ahanbaiqyzy A. Ğibratty ğūmyr iesı [The owner of an instructive life] // Egemen Qazaqtan. 2017.7 tamyz. 4 p. (In Kaz.).

13 Aldabergenqyzy T. Bijamal Ramazanova [Bijamal Ramazanova] // Ardager gazetı. 2008. 10 säuır. 11 p. (In Kaz.).

14 Aqqali A. Arhiv ısınıñ ardagerı [Veteran of the archival business] // Üşqoñyr. 2017. 1 qyrküiek. №35 (346). 4 p. (In Kaz.).

15 Chuprov V. Jizn posvyaschennaya lyudyam [A life dedicated to people] // Ogni Alatau. 2017. 26 iyunya. URL: https://ognialatau.kz/news/cat-11/327/ (дата обращения: 06.01.2026). (In Russ.).

16 Umbetov S. Lichnost s osobyim magnetizmom [A personality with a special magnetism] // Ogni Alatau. 2023. 6 oktyabrya. URL: https://ognialatau.kz/news/cat-11/26676/ (дата обращения: 07.01.2026). (In Russ.).

17 Shaymerdenova M.S. Sudboy stranyi svoyu sudbu sveryaya // Kazahstanskaya pravda. 2020. 30 iyunya URL: https://kazpravda.kz/n/s-sudboy-strany-svoyu-sudbu-sveryaya/ (дата обращения: 08.01.2026). (In Russ.).

18 Gribanova E. Memuaryi B. Ramazanovoy «Istoricheskie vstrechi»: prochtenie arhivistom [B. Ramazanova's memoirs "Historical meetings": reading by an archivist] // Ақparattyiқ-ədistemelik byulleten. 2021. №1 (31). P.73-83. (In Russ.).

19 Chilikova E.V. K 100-letiyu R. Koshkarbaeva: istochniki o podvige i nagrade Geroya [On the 100th anniversary of R. Koshkarbayev: sources about the Hero's feat and award] // Jaңa arhiv. Nauchno-metodicheskiy jurnal. 2024.T.3.№2. P. 142-152. (In Russ.).

20 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997 (continuation). Description 1. Case 76. P. 1-2.

21 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 2. P.10.

22 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 1. P.2.

23 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 68. P.7.

24 QR Ortalıq memlekettik arkhivi[Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 3. P.7.

25 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 6.

26 Arhivnoe stroitelstvo v Kazahskoy SSR (1918-1980 gg.). [Archival construction in the Kazakh SSR (1918-1980).] Sbornik zakonodatelnyih i rukovodyaschih dokumentov. – Alma-Ata, 1980. – 310 p. (In Russ.).

27 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 447. P.5.

28 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 132. P.13.

29 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 591. P.73.

30 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 45. P.1-3.

31 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 591. P.3.

32 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 433. P.1.

33 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 65. P.20.

34 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 451. P.9-10.

35 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 65. P.89.

36 Gosudarstvennyie uchrejdeniya Kazahskoy SSR. [State institutions of the Kazakh SSR] Spravochnik. Organyi upravleniya sotsialno-kulturnyim stroitelstvom, administrativno-politicheskie organyi i organyi pravosudiya Kazahskoy ASSR (1920-1936 gg.) / pod red. B.R.Ramazanovoy, M.J.Hacanaeva. – Alma-Ata, 1983. – 131 p. (In Russ.).

37 QR Ortalıq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 997. Description 1.Case 66. P.122.

ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(574) (092)
МРНТИ 03.20
https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.032

*С. Жуматай***[1], Г.К. Муканова*[2], С.У. Баяхметов*[3]

[1]докторант, НС, Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Астана, e-mail: kopeev95@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-9667-6205

[2] кандидат исторических наук, профессор, ВНС, Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Астана, e-mail: gulnar.mukanova1963@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9222-5893

[3] доктор PhD, ВНС, Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Астана,
e-mail: bayakhmetserik@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4527-6900

КАЗАХИ - ВЫПУСКНИКИ МЕДРЕСЕ БУХАРЫ, ЦЕЛИТЕЛИ КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX ВВ. ШАЙМЕРДЕН КОСШЫГУЛОВ

Аннотация

Введение. Изучение истории формирования целительской практики в степных областях Казахстана в новое время актуально в свете выявления новых данных о ее реализаторах, в сравнении с ранее известными фактами. *Цели и задачи.* Реконструировать исторические этапы формирования школы степного казахского целительства в условиях российского владычества в Центральной Азии на примере конкретных лиц, владевших даром целительства. *Материалы и методы.* В ходе исследований были выявлены и подвергнуты критическому анализу нарративные устные источники, архивные материалы и дореволюционные и советские издания, а также другие документы. Методика изучения характеризуется применением классических приемов анализа и синтеза, дедукции и индукции, принципа историзма и др. *Результаты.* Исследование позволило выявить определенную взаимосвязь между учебой казахских подростков в медресе Бухары и – проявлении целительских способностей указанных выпускников в отношении сородичей, по возвращении в родные края. *Выводы.* В имперский

период имеются определенные свидетельства складывания школы степного казахского целительства, к которой следует отнести казахских выпускников медресе Бухары, вклад которых в сохранение здоровья населения недооценивался и при жизни, и в советский период. Данный аспект истории отечественного здравоохранения достоин глубокого изучения и увековечения имен тех, кто способствовал сохранности здоровья и численности казахского этноса при отсутствии официальных медицинских стационарных служб.

Ключевые слова: история, Центральная Азия, казахи, медресе, Бухара, степное целительство, здоровье, этнос, тауипы

Благодарность: *Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования проекта AP26197075 «История целительства и народной медицины Казахстана XIX – начала XX вв.»*

С. Жұматай[1], Г.Қ. Мұқанова[2], С.У. Баяхметов[3]*

[1]докторант, ҚР ҒЖБМ Тарих және этнология институтының филиалы, ғылыми қызметкер, Қазақстан, Астана,
e-mail: kopeev95@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-9667-6205

[2]Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, ҚР ҒЖБМ Тарих және этнология институтының филиалы, Қазақстан, Астана,
e-mail:gulnar.mukanova1963@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9222-5893

[3]PhD докторы, ҚР ҒЖБМ Тарих және этнология институтының филиалы, Қазақстан, Астана,
e-mail:bayakhmetserik@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4527-6900

XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ БҰХАРА МЕДРЕСЕЛЕРІН БІТІРГЕН ҚАЗАҚ ТҮЛЕКТЕРІ, ЕМШІЛЕР. ШАЙМЕРДЕН ҚОСШЫҒҰЛҰЛЫ

Аңдатпа

Кіріспе. Қазіргі кездегі Қазақстанның далалық аймақтарындағы емшілік тәжірибелерінің даму тарихын зерттеу, бұрын белгілі фактілермен салыстырғанда, оның тәжірибешілері туралы жаңа деректерді ескере отырып, өзекті болып табылады. *Мақсаттар мен міндеттер*. Емшілік қабілеті бар нақты тұлғаларды мысал ретінде пайдалана отырып, Орта Азиядағы Ресей билігі кезіндегі қазақ далалық емшілік мектебінің қалыптасуының тарихи кезеңдерін қайта құру. *Материалдар мен әдістер*. Зерттеу барысында ауызша баяндау дереккөздері, мұрағат материалдары, революцияға дейінгі және кеңестік басылымдар және басқа да құжаттар анықталып, сыни тұрғыдан талданды. Зерттеу әдіснамасында талдау мен синтездің, дедукция мен индукцияның, тарихилық принципінің және басқа да классикалық әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеу Бұхара медреселеріндегі қазақ жасөспірімдерінің білімі мен олардың отандарына оралғаннан кейін басқа түлектер арасында емшілік қабілеттерінің көрінісі арасындағы өзара байланысты анықтады. *Қорытынды.* Императорлық кезеңде, өмір бойы да, кеңестік кезеңде де қоғамдық денсаулық сақтауға қосқан үлесі бағаланбаған Бұхара медреселерінің қазақ түлектерін қоса алғанда, қазақ далалық емшілік мектебінің дамуының кейбір дәлелдері бар. Ұлттық денсаулық сақтау тарихының бұл аспектісі терең зерттеуді және

ресми стационарлық медициналық қызмет болмаған кезде қазақ этникалық тобының денсаулығы мен санын сақтауға үлес қосқандардың есімдерін мәңгілікке қалдыруды лайық.

Кілт сөздер: тарих, Орта Азия, қазақтар, медресе, Бұхара, дала емшілігі, денсаулық, халық, тәуіптер

***Алғыс айту**: Жұмыс* Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің AP26197075 «XIX-XX ғасырлардың басындағы Қазақстандағы емшілік және дәстүрлі медицина тарихы» гранттық жобасының аясында орындалды.

S. Zhumatay[1], G.K. Mukanova[2], S.U. Bayakhmetov[3]*

[1]doctoral student, Branch of Valikhanov Institute of History and Etynology of MNVO RK, Kazakhstan, Astana.
e-mail: kopeev95@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-9667-6205

[2]Candidate of Historical Sciences, Professor. Leading Researcher., Branch of Valikhanov Institute of History and Etynology of MNVO RK, Kazakhstan, Astana.
e-mail: e-mail:gulnar.mukanova1963@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9222-5893

[3] PhD, Branch of Valikhanov Institute of History and Etynology of MNVO RK, Kazakhstan, Astana.
e-mail:bayakhmetserik@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4527-6900

KAZAKHS - GRADUATES OF THE BUKHARA MADRASAH, HEALERS OF THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES. SHAYMERDEN KOSSHYGULOV

Abstract

Introduction. Studying the history of the development of healing practices in the steppe regions of Kazakhstan in modern times is relevant in light of new data about its practitioners, compared to previously known facts. *Goals and Objectives*. To reconstruct the historical stages of the formation of the Kazakh steppe healing school under Russian rule in Central Asia using specific individuals possessing the gift of healing as examples. *Materials and Methods*. The study identified and critically analyzed narrative oral sources, archival materials, pre-revolutionary and Soviet publications, and other documents. The research methodology utilized classical techniques of analysis and synthesis, deduction and induction, the principle of historicism, and others. *Results.* The study revealed a correlation between the education of Kazakh adolescents in Bukhara madrassas and the manifestation of healing abilities among their fellow graduates upon their return to their homelands. *Conclusions.* During the imperial period, there is some evidence of the development of a school of Kazakh steppe healing, including Kazakh graduates of the Bukhara madrassas, whose contribution to public health was underappreciated both during their lifetimes and during the Soviet period. This aspect of the history of national healthcare deserves in-depth study and the perpetuation of the names of those who contributed to the preservation of the health and numbers of the Kazakh ethnic group in the absence of official inpatient medical services.

Keywords: history, Central Asia, Kazakhs, madrasah, Bukhara, steppe healing, health, ethnicity, tauips

Acknowledgement: *The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of grant funding for the project AP26197075 "History of healing and traditional medicine of Kazakhstan in the 19th – early 20th centuries."*

Введение

Заявленная тема, относительно духовных исканий и практики казахских выпускников среднеазиатских, в частности, бухарских медресе, вступивших на политический «тарикат» в эпоху бурного слома прежних устоев империй, практически не исследована. Уникальный случай, когда служитель ислама, мулла, стал народным избранником от жителей Акмолинской области, яркая страница его ответственной деятельности, к сожалению, также оставалась долгие десятилетия в тени. Репрессии, которым подвергались степные целители за свою активную гражданскую позицию и участие в оздоровлении населения края в условиях колониализма, не прекратились в советский период. Впервые авторы обращают внимание на тот факт, что в директивах и инструкциях ВЦИКа и КазЦИКа данная социальная страта в Казахской республике была приговорена к гонениям, будучи на законодательной основе отнесена к категории лишенных избирательных прав. Что прямо означало лишение всех прав, в том числе: на свободное передвижение, образование, трудоустройство не только самого целителя Ш.Косшыгулова и других, но и всех без исключения членов его семьи. Практически, власти приговорили казахских целителей к вынужденному бегству и выживанию, что при начавшихся эпидемиях и инфекционных заболеваниях в пределах Евразии было чрезвычайно губительно для коренного населения Степи. В советской и постсоветской историографии взаимозависимость между этими двумя процессами не выявлена, тогда как обозначенная научная тема сохраняет актуальность, поскольку сопряжена с проблемой сохранности традиционных национальных ценностей.

Материалы и методы

Из дореволюционных исследователей казахской этнографии нельзя обойти вниманием записи и статьи Шокана Уалиханова, в частности его научный очерк «Следы шаманства у киргизов» [1, с. 8 - 36]. Казахский ученый в XIX столетии под влиянием европейского обучения критически мог высказываться в адрес так называемых шаманов, тем не менее его записи позволили воспроизвести облик казахских аулие и тәуіпов. Не секрет, что его близкие и родители прибегали к услугам целителей, как и все чингизиды и рядовые шаруа, по традиции.

Отметим, что в ходе предыдущего исследования для реконструкции зарубежных поездок Шаймердена Косшыгулова были использованы раритетные источники рубежа 19-20 веков из архивов Турецкой Республики (ОА ТР), Российской Федерации: Российский Государственный Исторический Архив (РГИА), в частности: РГИА. Ф. 102. Оп. 28. Д. 60; РГИА. Ф. 102. Оп. 28. Д.147; РГИА. Ф. 565. Оп. 6. Д. 23396. РГИА. Ф. 1284. Оп. 47. Д. 318. Л. 44-47 и др. Определенную пользу в плане установления взаимосвязей внутри мусульманской фракции Думы, азербайджанских и казахских депутатов, внесли документы из фондов Государственного Архива Азербайджанской Республики (ГААР. Ф. 3172. Оп.1. Д. 6). Из казахстанских архивов изучены материалы ЦГА РК (Центральный Государственный Архив Республики Казахстан): ЦГА РК. Ф. 369. Оп.1. Д. 3828. ЦГА РК. Ф. 369. Оп.1. Д. 2653 и др., также Государственного архива города Астаны (ГАГА. Ф. 244. Оп. 1. Д. 49; Ф. 244. Оп. 1. Д. 59) и др.

Авторами также были установлены факты и источники о пребывании Шаймердена Косшыгулова в Стамбуле, после роспуска монархом Государственной Думы. Были идентифицированы тематические информации из турецкой периодической печати начала XX века [2]

Трагически оборвавшаяся жизнь Шаймердена Косшыгулова, вследствие атеистической политики большевиков, гонений на него как экс-депутата Российской Государственной Думы при новой, советской, власти, хотя он принимал активное участие в помощи соотечественникам в период массового голода 1920-начала 1930-х годов, к сожалению, лишает ученых возможности узнать больше из его личного архива, который практически не сохранился.

В дореволюционных газетах и журналах также обнаружены информации о наследии и мавзолее Ходжа Ахмеда Яссауи, так, например, в «Московском телеграфе» печатались отрывки из описаний миссии Г.И. Спасского в Бухару под заголовком «Взгляд на нынешнее состояние Туркестана» [3]. Данное периодическое издание публиковало статьи по этнографии Востока, с упоминаниями о суфизме [4].

Газета «Тарджиман», издававшаяся в Крыму с 1883 по 1918 годы, популяризировала идеи гуманизма и умеренности, заложенные в «Диван-и Хикмет» [5]. Из опубликованных сборников документов, в которые вошли постановления III Всероссийского Съезда (Третий Всероссийский мусульманский съезд, 1906), можно сослаться на вклад ученого из Уфы И. Загидуллина [6].

Из казахских шежире - источников и устных нарративов также известно о качествах уроженца Акмолинской области Шаймердена Косшыгулова как целителя - суфия («тәуіп») [7].

Результаты

Не отвлекаясь на детали сбора источников в ходе экспедиций, отметим лишь, что исследование архивов, мемуарной литературы, в частности, воспоминаний современников об А.Тапчубашеве, З.Расулеве, Ш.Косшыгулове и др., сопоставительный анализ источников и литературы позволяет прийти к предварительным выводам:

1. Если сопоставить деятельность казахского муллы Ш.Косшыгулова с деятельностью и взглядами его современников, имевших отношение к популяризации ислама и просвещению мусульман: Зайнуллы Расулева (Троицк) и Исмаила Гаспринского (Крым), то очевидны общие и особенные черты. Так, по утверждению российских специалистов, З.Расулев положительно воспринимал нововведения джадидов в учебыне программы медресе и постепенно сам стал их внедрять. «Расулия» была учебным заведением смешанного типа, в учебных программах которого сочетались черты кадимизма и джадидизма, то есть традиции и новаторство.

2. По инициативе Расулева, брошюра «Новый метод и троицкие ученые» была издана и неоднократно переиздана тиражами в 2-3 тыс.экз. В типографии оренбургской газеты «Вакт». В той брошюре от лица шейхов Зайнуллы, Ахмад-хаджи (Ахун-хазрат) и других мударрисов г.Троицк была напечатана фетва - разрешение на преподавание методом усуль-аль-джадид [8, с. 39].

В специальной литературе дается определение методу Расулева, который удачно совмещал в преподавании религию, педагогику, традиционное и современное. В медресе Расулева преподавались пение и рисование, физкультура. Шакирды должны были развиваться гармонично: интеллектуально, физически, эстетически и духовно-нравственно. Изучались татарский, русский языки наряду с арабским и персидским. Из общеобразовательных предметов изучались: арифметика, алгебра, геометрия, география, история, природоведение, химия, физика, др. Из педагогических - педагогика, дидактика, физиология, психология, методика преподавания [8, с. 40].

Эти нововведения не были чужды и Косшыгулову, который под влиянием знакомства с достижениями смешанных медресе Урала и Поволжья, взглядов И. Гаспринского и того же З.Расулева, склоняется к признанию джадидского метода. Иначе его деятельность по защите прав земляков на уровне Думы не была бы столь последовательной и плодотворной: к примеру, по шариату мусульманин не должен иметь отношение к печатному делу, издательству, типографии (то есть воспроизводству устной речи, якобы такой чести могут быть удостоены лишь Пророк и Всевышний).

3. Как и многие выпускники медресе Бухары, Ш. Косшыгулов имел способности к врачеванию. Он использовал метод гипноза, умел готовить порошки из лекарственных трав, мог сделать кровопускание и проч. По свидетельству современников и родных, Зайнулла Расулев также обладал знаниями целительства на основе тибетской медицины. В период врачевания он практиковал использование лекарственных средств и отваров из трав и т.д. [8, с. 35-36]. Он также практиковал лечение молитвами на Коране.

Современники сообщали, что в его присутствии (Ш.Косшыгулова) ощущали нечто вроде гипноза. Такими качествами обладали, как выясняется, большинство выпускников медресе Бухары и Самарканда. Сам факт, что, находясь в иноязычной и иноконфессиональной среде, в столице Российской империи - Санкт-Петербурге, - Ш.Косшыгулов не только не потерял себя, а полноценно выполнял обязанности народного избранника, депутата Государственной Думы, свидетельствует в пользу его уверенности в собственной миссии. Эти качества были присущи избранным последователям накшбандийского тариката: служение обществу и укрепление в вере мусульман. Основной миссией Ш.К. была защита естественных прав казахов:

- на выбор вероисповедания (свобода совести);

- на образование, в т.ч. духовного в медресе;
- защиту своих земель;
- представительство в выборных органах власти;

Ш.Косшыгулов отличался передовыми взглядами, активной гражданской позицией, храбростью, которая выдвинула его в авангард политической борьбы так называемых «инородцев».

Степные суфии, обучавшиеся по программам медресе в Бухаре, базовым основам теории и практики целительства, были преданными адептами ордена накшбандийя. Всю жизнь Ш.К. был апологетом ортодоксального исламского учения «кадым», что сподвигло его после окончания медресе вносить вклад в духовное обучение детей и подростков в Кокчетавском уезде Акмолинской губернии в период российского владычества. Косшыгулов испытывал давление со стороны царской администрации и православных священнослужителей, как защитник мусульманской религиозной уммы.

В плане защиты национальной, этнической идентичности важно было на тот момент отстаивать право казахов и других «инородцев» Российской империи на свободу вероиспо-ведания, - и эту историческую миссию Ш.Косшыгулов выполнял со всей ответственностью и большим рвением. Он готов был на любые жертвы ради отстаивания исламских устоев (шариата).

Это честное служение обеспечило ему ореол истинного мусульманина не только среди земляков и родных, но и далеко за пределами Степного края, в Урало-Поволжском регионе и центральных губерниях России. Косшыгулова уважали и прислушивались к его мнению передовые служители мусульманской веры из татар, башкир, народов Крыма и Кавказа и Средней Азии. Несомненно, он был осведомлен о публикаторской и редакторской деятельности Исмаила Гаспринского, на рубеже XX века сыгравшего роль просветителя и интегратора мусульман от Крыма до Туркестана.

Газета «Таржиман» сыграла большую роль в Крыму, где в XIX веке продолжала бытовать народная форма суфизма [9]. В частности, среди крымских татар было распространено творческое наследие поэта-суфия Сулеймана Бакыргани, ученика Яссауи. Как последователь и приверженец учения Яссауи, депутат Думы, казах, мулла Ш.Косшыгулов имел потенциальных сторонников для выполнения своей исторической духовной миссии по защите интересов народа, среди мусульман Крыма (Гаспринский), Кавказа (А. Топчубашев, А. Хагвердиев, И. Зиядханлы, М.Алиев, А. Мурадханов, М.Джафаров), Поволжья (Джантюрин), Южного Урала и Западной Сибири (Расулев Зайнулла), Малой Азии (в Османской империи).

Очевидно, что те познания, которые Шаймерден Косшыгулов приобрел в Бухаре от авторитетных наставников, также добавили вес к его харизме, наращивали его политическую платформу, т.к. бухарская школа суфизма почиталась в вышеперечисленных регионах. Изложенные в «Хикметах» Яссауи стержневые нормы поведения истинного правоверного мусульманина были канонизированы и служили образцом пути - тариката и в конце XIX - начале XX веков.

Начало XX столетия в Российском Туркестане отличалось относительно размеренным ходом развития хозяйства и духовной жизни социума. К внутренним вопросам религиозных верований культов (ислам, иудаизм, др.) колониальная администрация обращалась только в исключительных случаях, выдерживая негласный нейтралитет. Влияние клерикальной верхушки на местное население было традиционно высоким и поддерживалось извне: из Османской Турции, Персии /Ирана, Синьцзяна (Восточного, или Китайского, Туркестана), Индии и Афганистана.

Центральные авторитетные медресе Российского Туркестана, в том числе Бухары, продолжали функционировать и готовить кадры. Среди учащихся медресе Бухары определенный процент составляли казахи, осознанно добиравшиеся туда в поиске духовных знаний, со всех концов Степи. Выпускники Бухарских медресе, возвращаясь домой, заступали обычно на должность помощников имамов и хазретов в региональных медресе. Авторитет их зависел теперь от знаний, харизмы, порядочности в соблюдении норм шариата.

Факт, что редко кто из казахских мулл-суфиев начала XX века решался открыто обращаться к колониальной администрации, в силу языкового барьера и религиозных предубеждений («кәфір»). Тогда как Ш.Косшыгулов преодолел искусственно созданные барьеры и на равных апеллировал сначала к властям Акмолинской области, отстаивая права и нужды своих прихожан и учеников-шакирдов, а затем и на имперском уровне.

Будучи выпускником традиционных духовных учебных заведений Российской империи (в Бухаре), он сумел в начале XX столетия организовать обучение казахских детей в аульной школе. Школа располагалась в ауле Балыкты Котыркульской волости Акмолинской области [10]. В число его учеников входили родственники по линии отца, Галиолла и Файзолла Галимжановы, ставшие впоследствии известными казахскими просветителями, авторами стихотворных поэм, научных статей и редакторами.

Краеведческие изыскания указывают на тот факт, что также Шаймерден Косшыгулов приложил усилия для подготовки казахских учащихся на базе медресе в городе Кокчетав, уездном центре той же, Акмолинской области. [11] Для того времени, в северных областях Казахстана, он был значимой ответственной фигурой в сфере традиционного просвещения.

1.С приходом советской большевистской власти категория священнослужителей духовных культов оказалась вне закона; к примеру, по разъяснениям Всероссийской Центральной Избирательной Комиссии в декабре 1926 года казахское правительство причислило «тауипов» в разряд лиц, лишавшихся избирательных прав. Данный документ за подписью Председателя КазЦИК Жалау Мынбаева был разослан во все губернские, областные и окружные комитеты партии [12. ГА АктО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 98. Л. 14]. В инструкции КазЦИКа говорилось, что на основании разъяснения ВЦИКа от 17 декабря 1926 г. за № АП 8992/139, к категориям, подлежащим лишению избирательного права по лит. «м» ст. 14 Инструкции КЦИК по перевыборам, должны быть добавлены «таубы» [13. ГА АктО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 98. Л. 14 об.]. Этот документ предварял чрезмерно категоричные меры в отношении тех, кто обладал знаниями и на практике исцелял людей. Вовсе не обязательно носители данного статуса «тауб» (каз. тәуіп) строили мечети и призывали жителей к совершению пятикратной молитвы; напротив, они сами направлялись по приглашению страждущих в отдаленные регионы для оказания помощи. В истории Казахстана довоенного периода известны вспышки инфекционных заболеваний (оспа, корь, брюшной тиф, дифтерия и проч.) [14, с. 673-684], занесенные в Степь беженцами, военнопленными времен Первой мировой войны, тыловиками, вернувшимися после мобилизации по царскому Указу 1916 года и т.п. И борьбу с этими массовыми болезнями отважно вели именно целители, казахские тәуіпы, әулие. Этнографы отмечают разнообразие их титулов, в зависимости от географии проживания и иных причин [15, с. 19].

Если ранее, до выхода данной директивы, степные казахские целители, в том числе таупы, не входили в категорию «лишенцев», то теперь началась новая, более жесткая, волна их преследования. – Тауипы, как именовали народных целителей в западных и южных областях республики, а также в Жетысу, стали объектом насмешек, издевательств, и соответственно, эти же меры распространялись на членов их семей, в том числе на детей. Шаймерден Косшыгулов и другие выпускники медресе Бухары, владевшие навыками целительства, автоматически подпадали под категорию лишенных избирательных прав. То есть, пережитые ими преследования со стороны царского правительства, не только не были осуждены, напротив, теперь уже со стороны власти коммунистов-большевиков начался круг ада. Косшыгулов вынужден был скрываться, избегая целительской практики, а арест и тюремное заключение в 1931 году окончательно подорвали его здоровье.

Мы выделяем ряд аспектов перспективного изучения проблемы репрессий в отношении категории казахских баев, которые сопровождались гонениями на священнослужителей, аткаминеров, мулл и тауипов.

Экономический аспект. Власти изымали их имущество, отбирали земельные владения. В этой кампании искусно использовались возможности периодической печати. Посредством радио, газет и журналов в сознание рядовых коммунистов и населения вбрасывались различные негативные оценки, сопровождавшиеся непременным изобличением классового врага в лице определенной социальной прослойки. Эскалация репрессий против мулл в Казахской респуб-

лике, согласно источникам, берет начало с 1920 года, когда начались гонения и «разоблачения», спровоцированные доносами. Вечерняя стенная газета СибРОСТА, выходившая в г. Томске, 20 октября 1920 года разместила информацию о событиях в далеком Каркаралы Семипалатинской области. В ней говорилось, что в Каркаралинске, на основании заявлений местных жителей, представителями исполкома и отдела уездного бюро РКП, в присутствии муллы и верующих, произведен осмотр городских мечетей. В алтаре татарской мечети при обыске были обнаружены спрятанные там золотые и серебряные изделия, монеты, кожа, мануфактура, нитки, роговые гребенки, машинное и касторовое масло. В казахской же мечети был обнаружен сундук с мужской и женской одеждой, трое беговых санок, железная кровать, более тысячи коробков спичек, один пуд (или 16 кг) керосина, взломанный денежный ящик, торговые книги, деловые документы и векселя местных спекулянтов. [16, с. 1]. Комментируя данную публикацию 1920 года, можно полагать, что военные формирования Алаш, областные и уездные казахские комитеты (в Каркаралинске комитет возглавлял известный адвокат Жакып Акпаев), могли укрывать в мечетях нужное имущество.

Описанный в газете обыск по замыслу организаторов должен был вызвать у населения недоверие к священнослужителям, чтобы использовать негативные настроения для эскалации социального конфликта, последующего изгнания мулл и отнятия зданий **мечетей.** Приведенный эпизод освещался в прессе не только в Казахстане, а в смежных областях Сибири (!). Соответствующие обыски практиковались и в Кокчетаве, и других городах. Так в обществе сеялись зерна тревоги, подсознательного страха, сомнений в защищенности.

Из воспоминаний старожилов г. Павлодара следует, что многие дореволюционные мечети, с середины 1920-х годов подверглись изъятию. Одну из мечетей, построенной на средства уммы в 1912 году, у верующих забрали и в ней в 1926 году устроили склад, позже в ней разместился магазин. В той мечети преподавал аксакал Момыш, службы вел имам Ракыш [17].

В истории репрессий против категории мулл, ишанов и тауипов были заметен этап, когда к концу 1930 годов большинство мечетей в республике были отобраны. Аресты производились словно по конвейеру, чтобы увеличить количественные показатели для отчетности. В пределах района (ныне Мусрепова] Северо-Казахстанской области, по воспоминаниям очевидцев, часть дореволюционных аульных мечетей, в том числе мечеть Оспана, была разрушена в 1933-1934 годах. Верующим для чтения пятничных намазов приходилось собираться в домах аульчан, затем хозяева по доносам были арестованы сотрудниками НКВД, их увели и дальнейшая их судьба неизвестна [ПМА].

В 1937 году забирали и тех, кто предоставлял свой дом для намазов и даже не был священнослужителем. Достаточно было доноса…чтобы изолировать от общества лиц, условно приписанных к вражеской категории. В Казахстане такими прослойками были выбраны: 1) баи; муллы; 2) образованная элита, интеллигенция, деятели культуры, ученые; 3) получившая духовное образование, элита населения, служители ислама и имевшие способности к целительству, ишаны и тауипы. Между тем, исследование определенным образом наше выходит на экономический аспект. Ведь изъятие земельных участков, помещений и имущества мечетей и медресе имело место. Специально не останавливаясь на этом аспекте, отметим лишь кратко отсутствие специальных исследований. Авторы обобщающих многотомных публикаций по истории Казахстана не обратили внимание на то, что здания мечетей, школ-медресе при них, жилых и складских помещений до 1917 года занимали определенные земельные площади, которые изымались номинально в собственность государства, а конкретно - в городское, сельское коммунальное хозяйство. Никто из исследователей до сих пор не занялся подсчетами этого, перешедшего в госсобственность, имущества мечетей и медресе, хотя оно в свое время строилось зачастую за счет добровольных взносов прихожан. Разрешений казахам и другим инородцам от имперских ведомств на возведение мечетей приходилось ждать годами и даже десятилетиями, а в советский период в одночасье эти объекты изымались, менялось их предназначение. Здания использовались как клубы, склады, школы, магазины, без какой-либо компенсации. Священные же книги и трактаты о целительстве в лучшем случае прихожане успевали спрятать, закопать в землю, вывезти.

Антропологический аспект массовых политических репрессий баев, интеллигенции, мулл, тауипов и ишанов. Исследования истории репрессий 1920-1950 годов по традиции охватывают предысторию вопроса, собственно ход репрессий с изложением доступных статистических сведений. Ряд авторов, публицистов, делали приблизительные предположения, какой могла бы быть численность казахов, если бы не было потерь вследствие голода, репрессий, но это не совсем точные цифры и субъективно. Однако для концептуальной оценки отдаленных последствий преступлений сталинско-голощекинского режима необходимо произвести расчеты /математичес-кое моделирование/ с применением научно апробированных методик. Такой инновационный подход важен с точки зрения сохранения нации и национального сознания /ұлт сана/. Этот аспект необходимо изучать отечественным антропологам, опирающимся на разработки академика О. Исмагулова [18, P. 4-7] и зарубежных независимых экспертов, как Аллен Франк [19]. Его исследования института ишанов, тауипов позволили прийти к выводу о том, что жестокие репрессии, направленные против этих категорий, оказали глубокое воздействие на аульное казахское общество, помимо непосредственных катастроф массового голода и коллективизации» [19 , p. 12]. На наш взгляд, именно антропологические проекты позволили бы предметно рассуждать о потерях нации на ментальном и глобальном уровне.

Обсуждение

Разрабатываемая тема репрессий против советских мусульман затрагивается так или иначе зарубежными авторами, к примеру: Niccolò Pianciola, Mukhamet Shayakhmetov; Isabelle Ohayon, Robert Kindler, Shoshana Keller [20]. К сожалению, серьезного дискурса в отечественной историографии перечисленные труды в полной мере не вызвали.

Прежде чем приступать к изложению истории деятельности казахских степных целителей и фактов из их биографии, немаловажно в целом иметь представление об основах их духовности и мировоззрения. Поскольку степные казахские целители принадлежали к мусульманскому ордену накшбандийа и яссауийя, то изучение специальной литературы входило в задачи данного исследования. Об учении Х.А. Яссауи встречаются сведения в энциклопедических дореволюционных изданиях. В частности, у Брокгауза и Ефрона Яссауи характеризуется как основатель суфийского ордена Ясавия, мистик и аскет. В данном энциклопедическом издании уделено внимание архитектуре Мавзолея Яссауи в Туркестане в качестве «второй Мекки» [21]; [22]; [23]; [24].

Специальных исследований о казахских целителях, прошедших курс обучения в медресе Бухары, не имеется. Обобщающих монографий об их судьбах также не встречается. Фрагментарно о Шаймердене Косшыгулове упоминает С. Казиев, когда пишет, что в работе двух мусульманских съездов (январского 1906 г. и августовского 1906 г.) в Нижнем Новгороде от казахов участвовали Ш. Косщегулов (варианты - Кощегулов, Косшыгулов) и С. Джантюрин» [25]. В работе этого съезда участвовал кумир тюркской передовой интеллигенции Исмаил Гаспринский.

Среди современных российских авторов исследований об отдельных башкирских целителях прошлого можно назвать Э.М.Баширову [8]. Исследователь Э. Баширова пишет, что со слов родных Расулева, в частности, его внука Атиллы Расиха, известный руководитель медресе в Троицке Зайнулла Расулев владел гипнозом [См. 8, с. 35]. Эти и другие свидетельства, частично выявленные этнографами и теологами, историками, позволяют отнести выпускников медресе Бухары, в частности Кокельташ и других, к лицам, обладавшим определенными методиками целительства. /Детализация способов целительства будет нами раскрыта в обобщающей монографии, поскольку рамки данной публикации не позволяют полностью осветить собранные на данный момент полевые материалы/.

Сравнительно-сопоставительный анализ в контексте заявленной темы позволил вывести общие черты в биографиях ряда казахских выпускников бухарского медресе. Так, достаточно подробно в литературе описаны выдающиеся способности Машгур Жусипа Копеева из Баян-аула. Копеев окончил бухарское медресе, его практика в бальзамировании человеческого организма была применена на собственном теле. Источники свидетельствуют о его целительских способностях [26]. Частично о ходе исследования мы докладывали на Международной научно-практической конференции «История целительства и народной медицины Казахстана XIX – начала XX вв» [27].

Заключение

Феномен казаха, выпускника медресе Бухары Ш.Косшыгулова заключается в том, что будучи мусульманским священнослужителем, он преуспел еще и в ранге депутата Российской имперской Думы, и раскрывается в историко-сопоставительном плане, при изучении его взглядов и деятельности, особенно сопоставляя его вклад в дело национального самоопределения на фоне широкой панорамы деятельности единоверцев, представителей других мусульманских народов Российской и Османской империй. Особенно ценно, что Шаймерден Косшыгулов проявил свои организаторские способности и такие качества, как умение адаптироваться в обновленных условиях первого десятилетия XX столетия, или в период кризиса монархий, Российской и Османской. Многогранная личность Ш.Косшыгулова достойна увековечивания, как феноменаль-ной личности, осуществлявшего свою миссию духовного очищения и физического врачевания общества, невзирая на отсутствие условий для полноценной реализации народных потребностей в условиях царизма.

Преследования его в период прихода к власти большевиков-коммунистов, скоропостижная смерть как следствие гонений, к сожалению, заслонили гражданский подвиг Ш. Косшыгулова и его неординарные способности международной коммуникации, а о его контактах с выдающимися мыслителями своего времени, с элитой Алаш и Алаш-Орды вспоминать было опасно. Целительские же навыки его и других, современных ему, выпускников бухарских медресе, оказались не нужны советским функционерам, отнесшим в 1926 году огульно казахских степных врачевателей-тауипов, к категории лиц, лишенных избирательных прав. Таковой абсурдный подход, продиктованный центральным аппаратом советского Избиркома, стали практиковать все без исключения правительства советских союзных и автономных республик, априори обрекая часть своего населения на безысходное существование. Словно обрубая живые ветви дерева, которые питали бы всю крону, советская администрация таким образом добивалась уничтожения и духовной опоры завоеванных восточных этносов. Официально объявив войну на религиозном фронте, с якобы оккультными верованиями и реликтовыми культами, идеологическая машина СССР пыталась обрезать те невидимые нити, что связывают сквозь время и пространство носителей этнического начала. Однако, расчет оказался неверным; степное целительство выжило, пусть в усеченном виде, поскольку вечные поиски истины - от Авиценны до современной медицины на новом витке цивилизации, - бесконечны и опираются на фундаментальные базовые знания Природы.

Список использованной литературы:

1. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Записки Русского географического общества по Отделению этнографии: сборники / Государственное русское географическое общество, Отделение этнографии Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова Т. 29. СПб.: тип. Гл. упр. Уделов, 1904. С. 8 - 36.

2. Zhumatay S. et al. Suffrage and Its Implementation by Kazakh Deputies of the State Duma of Russia at the beginning of the XXth century. Alikhan Bukeikhanov and Shaimerden Kosshygulov // Bylye Gody. 2024. Vol. 19 (1). Iss. 1. P. 395-406. https://oaji.net/articles/2023/7-1711899811.pdf

3.Взгляд на нынешнее состояние Туркестана // Московский телеграф. 1831. Часть 38. № 5.

4. Этнография Востока // Московский телеграф. 1825. Часть 6. № 21.

5.Туркестан, 2 часть // ЭСБЕ. Т. XLI (41).

6. Загидуллин, 2020 - Загидуллин И.К. О постановлении III Всероссийского съезда мусульман 1906 года, посвященном реорганизации управления духовными делами единоверцев // Исторический поиск. – 2020. – Т. 1, № 4. – С. 28–36. DOI: 10.47026/2712-9454-2020-1-4-28-36.

7. ПМА - Полевые материалы авторов.

8. Баширова Э.М. Вклад Зайнуллы Расулева в развитие суфизма в Волго-Уральском регионе конца XIX - начала XX века. Казань: Иман, 2023. 76 с.

9. Тарджиман, 1883-1918.

10. Гюллу, 2024 - Гюллу Й. Роль Шаймердена Косшыгула в борьбе мусульман-тюрков за самосохранение // Ұлт Жады. 2024. № 3. С. 73-85.

11. Митчинова, 2018 - Митчинова Н.И. И не прервется связь времен // Акмолинская правда. 2018. Июня 1.

12.ГА АО (Государственный архив Актюбинской области). Ф. 3. Оп. 2. Д. 98. Л. 14.

13. ГА АО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 98. Л. 14 об.

14. Kokebayeva G.K., Shildebai S.K. (2021) The Struggle against Epidemics in Kazakhstan, 1900s–1930s. Oriental Studies. 2021;14(4):673-684. (In Russ.) Oriental Studies. 2021. Vol. 14, Is. 4, pp. 673–684. https://doi.org/10.22162/2619-0990-2021-56-4-673-684

15. Валиханов Ч. Этнографическое наследие казахов. Библиотека казахской этнографии в 50 томах. Том I. 2-е изд., доп. Астана: Алтын кітап, 2007. 291 с.

16. Вечерняя стенная газета РОСТА (Томск). 1920. Октября 20.

17.Темірболат-улы Салауат. Тайны Павлодара: история вне времени // Наша жизнь. 2022. 25 августа // Наша жизнь (Павлодар). 2022. 25 августа

18. Ismagulov O., Ismagulova A. Physical anthropology of Kazakh people and their genesis// Science of Central Asia. – №1 (January-February). – 2010. – Pp.4–7.

19. Frank, 2019 - Frank, Allen J. Gulag Miracles: Sufism and Stalinist Repression in Kazakhstan, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2019. 153 p.

20. Pianciola Niccolò. Stalinismo di frontiera: Collonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia central (1905– 1936). Vicenza: Viella, 2009; Shayakhmetov, 2006; Shayakhmetov, Mukhamet. The Silent Steppe: The Memoir of a Kazakh Nomad under Stalin, (New York: The Rookery Press, 2006; Ohayon Isabelle. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Paris: Maisonneuve et Larose, 2006; Kindler, 2014 - Kindler Robert. Stalins Nomaden: Herrschaft un Hunger in Kasachstan (Hamburg: Hamburger Edition, 2014; Keller, 2001 - Keller, Shoshana. To Moscow, not Mecca: the Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917–1941. Westport, Connecticut: Praeger, 2001.

21.Энциклопедический справочник Брокгауза и Евфрона (ЭСБЕ), 13 - Дервиши // ЭСБЕ, Т.XIII (13);

22. Суфизм. Орден Ясеви// ЭСБЕ. Т. XXXII (32).

23. Туркестан // ЭСБЕ. Т. XXXIV (34).

24. Туркестан, 2 часть // ЭСБЕ. Т. XLI (41)

25. Казиев С.Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы). М., 2015. (556 с.).

26. Көпеев М.Ж. Таңдамалы. Екі томдық. 2 том, Алматы, 1992 ж., 224 б.; Көпейұлы М.Ж. Шығармалары 20 томдық. Құраст. Жүсіпова Л.К.; Жүсіпов Е.К. Павлодар, 2006.

27. Сборник, 2025 - Сборник Международной научно-практической конференции «История целительства и народной медицины Казахстана XIX – начала XX вв». Алматы: 2025, 200 с.

References:

1. Valikhanov Ch.Ch. [Sledy shamanstva u kirgizov [Traces of shamanism among the Kyrgyz] // Zapiski Russkogo geograficheskogo obshchestva po Otdeleniyu etnografii. Sochineniya Chokana Chingisovicha Valikhanova. *- Vol. 29. Spb. - 1904. - P. 8 - 36. [in Russian]*

2. Zhumatay S. et al. Suffrage and Its Implementation by Kazakh Deputies of the State Duma of Russia at the beginning of the XXth century. Alikhan Bukeikhanov and Shaimerden Kosshygulov // Bylye Gody. - 2024. - Vol. 19 (1). - Iss. 1. - P. 395-406. https://oaji.net/articles/2023/7-1711899811.pdf [in Russian]

3. Vzglyad na nyneshnee sostoyanie Turkestana [A look at the current state of Turkestan] // Moskovskii telegraf . - 1831. - Part 38. - # 5. [in Russian]

4. Etnografiya Vostoka [Ethnography of the East] // Moskovskii telegraf. - 1825. - Part 6. - # 21. [in Russian]

5. Turkestan [Turkestan], part 2 // ESBE. - T. XLI (41). [in Russian]

6. Zagidullin I.K. O postanovlenii III Vserossiiskogo s"ezda musul'man 1906 goda, posvyashchennom reorganizatsii upravleniya dukhovnymi delami edinovertsev [On the resolution of the III All-Russian Congress of Muslims of 1906, dedicated to the reorganization of the management of

spiritual affairs of co-religionists // Istoricheskii poisk. – 2020. – Vol. 1. - # 4. – P. 28–36. DOI: 10.47026/2712-9454-2020-1-4-28-36. [in Russian]

7. PMA - Polevye materialy avtorov. [Field materials of the authors].

8. Bashirova E.M. Vklad Zainully Rasuleva v razvitie sufizma v Volgo-Ural'skom regione kontsa XIX - nachala XX veka [Zainulla Rasulev's contribution to the development of Sufism in the Volga-Ural region of the late 19th and early 20th centuries]. - Kazan, 2023. - 76 p. [in Russian]

9. Tardzhiman, 1883-1918 [Targiman, 1883-1918] [in Russian, Crimean Tatar].

10. Gyullu I. Rol' Shaimerdena Kosshygula v bor'be musul'man-tyurkov za samosokhranenie [The role of Shaimerden Koshygul in the struggle of Turkic Muslims for self-preservation] // Ult Zhadi. - 2024. - # 3. - P. 73-85. [in Russian]

11. Mitchinova N.I. I ne prervetsya svyaz' vremen [And the connection of times will not be broken] // Akmolinskaya pravda. - 2018. - June 1.

12. GA AO (Gosudarstvennyi arkhiv Aktyubinskoi oblasti) [State Archives of Aktobe Region]. F. 3. - Op. 2. D. 98. - L. 14.

13. GA AO [State Archives of Aktobe Region]. F. 3. - Op. 2. D. 98. - L. 14- Page 14 with reverse.

14. Kokebayeva G.K., Shildebai S.K. (2021) The Struggle against Epidemics in Kazakhstan, 1900s–1930s. Oriental Studies. - 2021. - Vol. 14. - Is. 4. - Pp. 673–684. https://doi.org/10.22162/2619-0990-2021-56-4-673-684 [in Russian]

15. Valikhanov Ch. Etnograficheskoe nasledie kazakhov. Biblioteka kazakhskoi etnografii v 50 tomakh [The Ethnographic Heritage of the Kazakhs. A Library of Kazakh Ethnography in 50 Volumes]. - Vol. I. 2nd ed. - Astana. - 2007. 291 p. [in Russian]

16. Vechernyaya stennaya gazeta ROSTA [Evening wall newspaper ROSTA]. (Tomsk). 1920. October 20. [in Russian]

17. Temirbolat-uly S. Tainy Pavlodara: istoriya vne vremeni [Secrets of Pavlodar: A Timeless History] // Nasha zhizn'. - 2022. - 25 avgusta. [in Russian]

18. Ismagulov O., Ismagulova A. Physical anthropology of Kazakh people and their genesis// Science of Central Asia. – №1 (January-February). – 2010. – Pp.4–7.

19. Frank, 2019 - Frank, Allen J. Gulag Miracles: Sufism and Stalinist Repression in Kazakhstan, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2019. 153 p.

20. Pianciola Niccolò. Stalinismo di frontiera: Collonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia central (1905– 1936). Vicenza: Viella, 2009; Shayakhmetov, 2006; Shayakhmetov, Mukhamet. The Silent Steppe: The Memoir of a Kazakh Nomad under Stalin, (New York: The Rookery Press, 2006; Ohayon Isabelle. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Paris: Maisonneuve et Larose, 2006; Kindler, 2014 - Kindler Robert. Stalins Nomaden: Herrschaft un Hunger in Kasachstan (Hamburg: Hamburger Edition, 2014; Keller, 2001 - Keller, Shoshana. To Moscow, not Mecca: the Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917–1941. Westport, Connecticut: Praeger, 2001.

21.Entsiklopedicheskii spravochnik Brokgauza i Evfrona. Dervishi (ESBE) [Encyclopedic reference book Brockhaus and Euphron, Dervish] // ESBE. - Vol. XIII. (13) [in Russian]

22. Sufizm. Orden Yasevi [Sufism. Order of Yasevi]// ESBE. - Vol. XXXII (32).[in Russian]

23. Turkestan [Turkestan]// ESBE. - Vol. XXXIV (34).[in Russian]

24. Turkestan [Turkestan], part 2 // ESBE. - Vol. XLI (41) [in Russian]

28. Kaziev S. Sh. Sovetskaya natsional'naya politika i problemy doveriya v mezhetnicheskikh otnosheniyakh v Kazakhstane (1917-1991 gody) [Soviet national policy and problems of trust in interethnic relations in Kazakhstan (1917-1991)]. - M., 2015. - 556 p. [in Russian]

29. Көpeev M. Zh. Таңdamaly [Selected]. Vol. 2. - Almaty. - 1992. - 224 p. Pavlodar, 2006. [in Kazakh]

30. Sbornik Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Istoriya tselitel'stva i narodnoi meditsiny Kazakhstana XIX – nachala XX vv.» [Collection of the International Scientific and Practical Conference "History of Healing and Traditional Medicine in Kazakhstan in the 19th – Early 20th Centuries"]. Almaty. - 2025. - 200 p. [in Kazakh, Russian]

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI *03.01.07*
ӘӨЖ/УДК/ UDC: *9(93)* https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.033

А.Дүйсенбайқызы

PhD-докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aitolkynduisenbaikyzy@gmail.com

ЖОҒАРЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ТАРИХ МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ДАЯРЛАУ ПРОЦЕСІ (АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗҰПУ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мақалада жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде тарих мұғалімдерін кәсіби даярлау процесінің тарихы, даму кезеңдері мен ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетіндегі болашақ тарих мұғалімдерін даярлау тәжірибесі алынды. Жұмыста педагогикалық білім берудің мазмұны, болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру тетіктері және тарихи білімді оқытудағы әдістемелік дайындық мәселелері талданады. Сонымен қатар тарих пәні мұғалімдерін даярлаудағы теориялық және практикалық дайындықтың өзара байланысы, оқу жоспарлары мен білім беру бағдарламаларының мазмұны қарастырылады. Зерттеу барысында жоғары оқу орнындағы кәсіби даярлық жүйесінің негізгі компоненттері – теориялық білім, педагогикалық тәжірибе, ғылыми-зерттеу жұмыстары және әдістемелік дайындық екендігі анықталды. Университет қабырғасында студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда тарихи білімнің ғылыми негіздерімен қатар, заманауи педагогикалық технологияларды меңгеру, сыни ойлау, зерттеушілік дағдыларды дамыту маңызды рөл атқарады.

Мақалада тарих мұғалімдерінің кәсіби қалыптасуына ықпал ететін негізгі факторлар сипатталады. Сонымен бірге жоғары педагогикалық білім беру жүйесін жетілдіру, болашақ тарих мұғалімдерінің кәсіби даярлығын арттыру бағыттары ұсынылады. Зерттеу нәтижелері жоғары педагогикалық оқу орындарында тарих мұғалімдерін даярлау мазмұнын жетілдіруге және педагогикалық білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: тарих, педагогика, ЖОО, педагог кадрлар, кәсіби, жоғары білім беру, құзыреттілік, тәжірибе.

Дүйсенбайқызы А.

PhD-докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: aitolkynduisenbaikyzy@gmail.com

ПРОЦЕСС ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИСТОРИИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ КАЗНПУ ИМЕНИ АБАЯ)

Аннотация

В статье рассматривается история, этапы развития и особенности процесса профессиональной подготовки учителей истории в системе высшего педагогического образования. Объектом исследования стал опыт подготовки будущих учителей истории в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая. В работе анализируется содержание педагогического

образования, механизмы формирования профессиональных компетенций будущих учителей и вопросы методической подготовки в преподавании исторических знаний. Кроме того, рассматривается взаимосвязь теоретической и практической подготовки в обучении учителей истории, содержание учебных планов и образовательных программ. В ходе исследования было установлено, что основными компонентами системы профессиональной подготовки в высшем учебном заведении являются теоретические знания, педагогический опыт, научно-исследовательская работа и методическая подготовка. Помимо научных основ исторических знаний, важную роль в формировании профессиональной компетентности студентов в университете играют развитие современных педагогических технологий, критического мышления и исследовательских навыков. В статье описаны основные факторы, способствующие профессиональному формированию учителей истории. Одновременно предлагаются направления совершенствования системы высшего педагогического образования и повышения квалификации будущих учителей истории. Результаты исследования позволят улучшить содержание подготовки учителей истории в высших педагогических учебных заведениях и повысить эффективность системы педагогического образования.

Ключевые слова: история, педагогика, университеты, преподавательский состав, профессиональный, высшее образование, компетентность, опыт.

Duisenbaikyzy A.

PhD Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aitolkynduisenbaikyzy@gmail.com

THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING OF HISTORY TEACHERS IN THE SYSTEM OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION (ON THE EXAMPLE OF ABAY KAZAKH NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY)

Abstract

The article considers the history, stages of development and features of the process of professional training of history teachers in the system of higher pedagogical education. The object of the study was the experience of training future history teachers at the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. The work analyzes the content of pedagogical education, mechanisms for forming professional competencies of future teachers, and methodological training issues in teaching historical knowledge. In addition, the interrelationship of theoretical and practical training in the training of history teachers, the content of curricula and educational programs are considered. During the study, it was determined that the main components of the professional training system in a higher educational institution are theoretical knowledge, pedagogical experience, research work, and methodological training. In addition to the scientific foundations of historical knowledge, the development of modern pedagogical technologies, critical thinking, and research skills play an important role in the formation of students' professional competence within the university. The article describes the main factors contributing to the professional formation of history teachers. At the same time, directions for improving the system of higher pedagogical education and increasing the professional training of future history teachers are proposed. The results of the study will allow us to improve the content of history teacher training in higher pedagogical educational institutions and increase the effectiveness of the pedagogical education system.

Keywords: history, pedagogy, universities, teaching staff, professional, higher education, competence, experience.

Кіріспе. Кез келген мемлекет пен қоғамның тарихи дамуында халық ағарту ісі мен педагог кадрларды даярлау мәселесі ерекше стратегиялық маңызға ие болып келеді. Себебі білім беру жүйесінің сапасы елдің интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыруда, ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарды сақтауда, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Осы тұрғыдан алғанда білім беру жүйесі қоғамның өркениеттік деңгейін айқындайтын негізгі көрсеткіштердің бірі ретінде қарастырылады. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, қоғам дамуының әр кезеңінде білім беру мазмұны мен оны жүзеге асыратын педагог кадрлардың кәсіби даярлығы уақыт талабына сәйкес жаңартылып, жетілдіріліп отырған.

Жоғары білім беру жүйесін жетілдіру мен оның мазмұнын жаңғыртудың маңызды бағыттарының бірі – мамандарды кәсіби даярлау үдерісін ғылыми-теориялық және әдістемелік тұрғыдан негіздеу болып табылады. XX ғасырдан бастап педагог кадрларды даярлау жүйесі құрылымдық, мазмұндық және ұйымдастырушылық тұрғыдан елеулі өзгерістерге ұшырады.

Кеңестік кезеңде қалыптасқан пәндік-бағдарлы мамандар даярлау жүйесі ұзақ уақыт бойы білім беру саласының негізгі моделі ретінде қызмет атқарды. Бұл жүйеде болашақ мұғалімдердің белгілі бір пән бойынша терең теориялық білім алуына басымдық берілді. Алайда уақыт өте келе қоғамның әлеуметтік сұраныстары мен білім беру саласындағы жаһандық өзгерістер педагог кадрларды даярлау жүйесін қайта қарастыруды талап етті. Нәтижесінде тәуелсіздік кезеңінде ұлттық білім беру жүйесі халықаралық білім беру кеңістігіне кірігу үдерісімен қатар жаңартылып, білім беру мазмұны жаңа талаптарға сәйкес жетілдіріле бастады. Осы тұрғыдан алғанда тарих пәні мұғалімдерін даярлау мәселесі ерекше маңызға ие. Себебі тарих пәні жас ұрпақтың ұлттық тарихи санасын қалыптастыруда, тарихи жадты сақтауда және азаматтық-патриоттық құндылықтарды орнықтыруда маңызды қызмет атқарады. Тарихты оқыту арқылы қоғамның өткен тәжірибесі сараланып, ұлттық бірегейлік пен тарихи сабақтастық мәселелері айқындалады. Сондықтан тарих пәні мұғалімдерін даярлау үдерісі тек педагогикалық білім берумен ғана шектелмей, болашақ мамандардың ғылыми-тарихи ойлау қабілетін дамытуға, тарихи деректерді сыни тұрғыдан талдай алу дағдыларын қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Қазақстан Республикасында мұғалім кадрларын даярлау жүйесі әр тарихи кезеңде өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. Ресей империясы кезеңінде педагог кадрларды даярлау жүйесі негізінен мұғалімдер семинариялары арқылы жүзеге асырылды. Алайда бұл жүйеде бірқатар құрылымдық және мазмұндық мәселелер орын алды. Атап айтқанда, мұғалімдер семинарияларына дайындық деңгейі төмен талапкерлердің қабылдануы, оқу бағдарламаларында аймақтық ерекшеліктердің жеткілікті дәрежеде ескерілмеуі, мұғалімдердің материалдық жағдайының төмендігі салдарынан олардың басқа қызмет салаларына ауысуы, сондай-ақ оқу орнын тәмамдаған түлектердің ауылдық жерлерде қызмет атқарудан бас тартып, қалалық аймақтарда қалуға ұмтылуы сияқты мәселелер кеңінен байқалды. Бұл жағдайлар педагог кадрлар тапшылығының сақталуына және білім беру жүйесінің тиімділігіне кері әсерін тигізді.

Мұғалімдер семинариялары Ресей империясының Халық ағарту министрлігінің қарамағында болып, олардың қызметі мемлекеттік білім беру саясатының аясында ұйымдастырылды. Аталған оқу орындарын қаржыландыру мемлекеттік қазына және жергілікті басқару органдарының қаражат көздері есебінен жүзеге асырылды. Бұл өз кезегінде мұғалімдер даярлау жүйесінің орталықтандырылған сипатта дамуына ықпал етті [1, 715-б.].

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында педагог кадрларды сапалы даярлау мәселесі ерекше ғылыми және практикалық маңызға ие болып отыр. Жаһандану үдерісі, білім беру кеңістігінің кеңеюі, цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы және білім беру мазмұнының жаңаруы педагог кадрларды даярлау жүйесіне жаңа талаптар қоюда. Осы тұрғыдан алғанда болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру, олардың ғылыми-теориялық даярлығын жетілдіру және педагогикалық қызметке бейімдеу мәселелері қазіргі жоғары білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі болып саналады. Осы тұрғыдан алғанда XX ғасырдағы Қазақстандағы жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде тарих мұғалімдерін

кәсіби даярлау үдерісінің қалыптасуы мен даму тәжірибесін ғылыми тұрғыдан зерттеу ерекше өзектілікке ие.

Кеңестік кезеңде мұғалімдер даярлау жүйесі педагогикалық институттар мен университеттердің тарих факультеттері арқылы жүзеге асырылып, олардың оқу бағдарламалары бірыңғай мемлекеттік стандарттар негізінде қалыптастырылды.

XX ғасырдың 30–50-жылдарында Қазақстанда педагогикалық жоғары оқу орындарының желісі қалыптаса бастады. Бұл кезеңде педагогикалық институттарда тарих пәні мұғалімдерін даярлау ісі жүйелі түрде жүргізіліп, оқу бағдарламаларына жалпы тарих, КСРО тарихы, Қазақстан тарихы, археология, этнография, тарихты оқыту әдістемесі сияқты пәндер енгізілді. Сонымен қатар болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығында педагогикалық практика маңызды орын алды. Педагогикалық практика арқылы студенттер мектеп жағдайында сабақ жүргізу, оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыру және оқушылардың тарихи білімін қалыптастыру дағдыларын меңгерді.

1960–1980-жылдары жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде белгілі бір дәрежеде тұрақтылық қалыптасып, тарих пәні мұғалімдерін даярлау ісі мазмұндық және әдістемелік тұрғыдан жетілдіріле түсті. Бұл кезеңде тарих ғылымының дамуы, мектеп бағдарламаларының жаңартылуы педагогикалық жоғары оқу орындарындағы оқу бағдарламаларының мазмұнына да әсер етті. Сонымен қатар тарихты оқыту әдістемесіне қатысты ғылыми зерттеулер жүргізіліп, тарих пәнін оқытудың дидактикалық негіздері қалыптасты. Осылайша XX ғасырдағы Қазақстандағы тарих пәні мұғалімдерін даярлау тәжірибесін зерттеу қазіргі педагогикалық білім беру жүйесін жетілдіруде маңызды ғылыми-әдіснамалық негіз бола алады. Өйткені тарихи тәжірибені талдау арқылы педагог кадрларды даярлау жүйесінің эволюциясын анықтап, оның тиімді және әлсіз тұстарын саралауға мүмкіндік туады. Бұл өз кезегінде қазіргі жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде тарих пәні мұғалімдерін даярлаудың мазмұнын жаңарту, әдістемелік негіздерін жетілдіру және ұлттық білім беру моделін дамыту бағытында маңызды ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысында Қазақстандағы жоғары педагогикалық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен даму тарихына қатысты ғылыми еңбектер, диссертациялық зерттеулер, оқу-әдістемелік еңбектер және тарихи-танымдық басылымдар құрайды. Зерттеу барысында Қазақстандағы білім беру жүйесінің дамуы, педагог кадрларды даярлау мәселелері, тарихи білімнің қалыптасуы және тарих пәні мұғалімдерін кәсіби даярлау ерекшеліктері қарастырылған ғылыми еңбектер кеңінен пайдаланылды.

Қазақстандағы білім беру жүйесінің даму тарихы мен әлеуметтік-мәдени алғышарттарын талдауда К.К. Кунантаеваның [2] Қазақстандағы әйелдер білімінің дамуына арналған зерттеуінің ғылыми маңызы зор. Бұл еңбекте XX ғасырдың алғашқы жартысындағы білім беру жүйесіндегі әлеуметтік өзгерістер, соның ішінде педагогикалық кадрларды даярлау ісіндегі гендерлік ерекшеліктер қарастырылған. Сонымен қатар, Қазақстандағы жоғары білім мен ғылым саясатының қалыптасуы мәселелері Х.М. Әбжанов пен Ғ.Қ. Кенжебаевтың [3] еңбегінде жан-жақты талданған.

Қазақстандағы педагогикалық теорияның қалыптасу тарихы мен даму бағыттары А.Н. Ильясованың зерттеуінде кеңінен қарастырылып, педагогикалық білім беру жүйесінің теориялық негіздері айқындалған [4]. Ал Қ.Қ. Құнапинаның [5] еңбегінде Қазақстан ғылымының даму тарихына қатысты мәселелер талданып, ғылыми кадрларды даярлау мен ғылым жүйесінің қалыптасуы туралы маңызды мәліметтер берілген.

Педагогикалық және мәдениет саласының мамандарын даярлау тәжірибесін зерттеуде С.Х. Байдильдинаның [6] және Г.К. Балахметованың [7] еңбектері пайдаланылды. Бұл зерттеулерде Қазақстандағы педагогикалық кадрларды даярлау жүйесінің тарихи аспектілері мен институционалдық дамуы қарастырылған. Сонымен қатар, мектептегі тарихи білім беру мазмұны мен әдістемелік негіздерін талдауда Т.Т. Тұрлығұлдың еңбегі маңызды дереккөз ретінде қолданылды [8].

Қазақстандағы тарихи білімнің қалыптасуы мен даму үдерісін зерттеуде Б.Т. Берлібаевтың [9] ғылыми еңбегі маңызды орын алады. Автордың зерттеуінде 1920-2000 жылдар аралығындағы тарихи білім беру жүйесінің эволюциясы, тарихшы мамандарды даярлау ерекшеліктері мен ғылыми бағыттары талданған.

Зерттеу барысында қазіргі кезеңдегі болашақ тарих мұғалімдерін кәсіби даярлау мәселелерін Қырғыз Республикасы мысалында қарастыру мақсатында М.А. Мураталиеваның ғылыми мақаласы пайдаланылды [10]. Бұл еңбекте қазіргі білім беру жағдайында тарих пәні мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері қарастырылған.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің даму тарихына қатысты «Абай университеті. 90 жылдық тарихынан» [11] және «Тарихтың тағылым айдыны» [12] атты ғылыми жинақтар зерттеудің маңызды дереккөздері ретінде қолданылды. 2024 жылы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының педагогикалық кадрларын даярлау тарихын зерттеуде Г.К. Астеместің «ҚазПИ педагогикалық кадрларының тарихын зерделеу (1970–1991 жж.) контекстінде болашақ мұғалімдерді дайындауда цифрлық технологияларды енгізудің әдістемелік негіздері» атты PhD диссертациясы маңызды ғылыми дереккөздердің бірі болып табылады [13]. Зерттеу жұмысында 1970-1991 жылдар аралығындағы ҚазПИ-де педагогикалық кадрларды даярлау жүйесінің тарихи тәжірибесі талданып, сол кезеңдегі оқу үдерісінің құрылымы, оқытушылар құрамының қалыптасуы және болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлаудың мазмұны қарастырылған. Аталған еңбектерде университеттің қалыптасу кезеңдері, тарих факультетінің дамуы, профессорлық-оқытушылық құрамының қалыптасуы және тарихшы мамандарды даярлау тәжірибесі туралы құнды мәліметтер берілген.

Зерттеу барысында тарихи-ғылыми талдау, салыстырмалы-тарихи, жүйелік талдау, деректік талдау және хронологиялық әдістер қолданылды. Тарихи-ғылыми талдау әдісі арқылы жоғары педагогикалық білім беру жүйесінің қалыптасу кезеңдері анықталды. Салыстырмалы-тарихи әдіс Қазақстандағы педагогикалық кадрларды даярлау тәжірибесін әртүрлі кезеңдерде салыстыра қарастыруға мүмкіндік берді. Жүйелік талдау әдісі жоғары педагогикалық білім беру жүйесіндегі тарих мұғалімдерін кәсіби даярлау процесін кешенді түрде қарастыруға жағдай жасады. Ал хронологиялық әдіс зерттеу барысында тарихи процестердің даму кезеңдерін жүйелеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер. Еліміз тәуелсіздік алған кезеңнен бастап тарих пәні мұғалімдерін даярлау ұлттық көзқарас тұрғысынан жаңартыла бастады. Осыған байланысты жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде болашақ тарих мұғалімдерін даярлаудың теориялық-әдіснамалық негіздері мен практикалық бағыттары жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Осы негізде ғылыми мақаланың мақсаты – XX-XXI ғасырлардағы Қазақстанның жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде тарих мұғалімдерін кәсіби даярлау үдерісінің мазмұндық, құрылымдық және әдіснамалық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан талдау және оның тарихи эволюциясын айқындау деп анықталды.

Кез келген қоғамда педагогикалық оқу орындарының негізгі мақсаты – білімді, білікті мұғалім дайындауды мақсат тұтады. Кәсіби педагог мамандарын дайындау тарихында әлі күнге дейін маңызын жоғалтпаған сұрақ бар, ол – «кәсіби деңгейі жоғары мұғалімді қалай дайындауға болады?»,-деген мәселе. Білім алушы шәкірттердің этноұлттық, этнодіни құрамы мен оқуға қабылдау жүйесінде ерекшеліктер болғанын атап өткен жөн. Осы тұрғыдан алғанда Ресей империясының өңірлік аймақтарда тарих мұғалімдерін дайындау тарихы мен тәжірибиесін талдау, білім беру жүйесі мен аймақтық ерекшелігі, мамандар әлеуеті, материалдық-техникалық базасы, оқу-тәрбие үрдісі мен мұғалім мамандарын даярлау механизмін зерттеу қазіргі күннің талабынан да өзекті. Әр түрлі кезеңдегі білім беру жүйесінің әлеуетін байланыстыратын және бұл үрдістің қалыптасу деңгейінің Отандық тарихнамада зерттелмегенін ескерсек, жұмыстың өзекті тақырыпты зерттеуге арналғандығын тағы да нақтылай түседі.

Қазақстандағы педагог кадрларды даярлаудың жетекші орталықтарының бірі – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті тарих мұғалімдерін даярлау ісінде үлкен

тәжірибесі бар білім ордасы. Университеттің көпжылдық тарихы, оқу-әдістемелік базасы мен ғылыми мектептері еліміздегі педагогикалық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосып келеді. 2018 жылы Абай университетінің 90-жылдық мерейтойына арналған кітаптың алғы сөзінде: «Алғашқы қазақ жоғары оқу орнын ұйымдастырушылардың түсінігінде ол жоғары білімді педагог кадрлар даярлайтын оқу орны болуымен қатар қоғамда ғылыми ізденістерді өрістететін ғылыми орталыққа айналуы тиіс еді» [4-б.], - деген сөзден жоғары және орта оқу орындары үшін оқулықтар мен педаг ог кадрлар қалыптастырушы білім ордасына айналу міндетін орындағаны белгілі. Осыған байланысты мақалада XX-XXI ғасырлардағы Қазақстанның жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде тарих мұғалімдерін кәсіби даярлау үдерісінің мазмұндық, құрылымдық және әдіснамалық ерекшеліктері Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (бұдан әрі – Абай атындағы ҚазҰПУ) тәжірибесі негізінде қарастырылады.

Аталған оқу орнының білім беру мен маман даярлаудағы қызметіне қатысты ғылыми-педагогикалық еңбектерге жасалған талдау негізінде бұл үдерісті 3 тарихи кезеңге бөліп сипаттаймыз:

1-кезең. Қалыптасу кезеңі (1928-1939 жж.). Бұл кезеңде Қазақстанда кәсіби педагог кадрларын даярлау жүйесінің негізі қаланды. 1928 жылы ҚазПИ-де тарих-экономика бөлімшесі ашылып, алғашқы студенттер қабылданды. 1931 жылы алғашқы 21 түлек даярланып шықты. Бұл кезеңде тарих мамандарына «орта мектеп мұғалімі» емес, техникумдар мен жұмысшы факультеттеріне арналған тарих-экономика пәнінің оқытушысы біліктілігі берілді. 1934 жылы институт құрылымында тарих-география факультеті ашылды. Осы кезеңде тарих мамандарын даярлаудың алғашқы оқу жоспарлары мен бағдарламалары қалыптасты.

2-кезең. Кеңестік идеологиялық білім беру жүйесі кезеңі (1940-1980 жж.). Бұл кезеңде тарих мұғалімдерін даярлау үдерісі тез қарқын алды. Оқу бағдарламаларына өзгерістер енгізіле бастады. 1950-1960 жылдары педагогикалық білім беру жүйесі кеңейіп, оқу мерзімі 5 жылға дейін ұзартылды. Институттың материалдық-техникалық базасы нығайып, профессор-оқытушылар құрамы қалыптасты. Тарих факультетінде «Қазақ КСР тарихы», «Жалпы тарих», «КСРО тарихы», «Тарих және қоғамтануды оқыту әдістемесі» кафедралары жұмыс істеп, болашақ тарих мұғалімдерін даярлау жүйесі тұрақты сипат алды.

3-кезең. Жаңару және ұлттық мазмұнның қалыптасу кезеңі (XX ғасырдың 90-жылдары). Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін тарих мұғалімдерін даярлау мазмұны түбегейлі өзгеріске ұшырады. Білім беру жүйесінде ұлттық тарихты оқытуға басымдық беріліп, жаңа оқу бағдарламалары мен әдістемелік бағыттар қалыптасты. Тарихшылардың ғылыми зерттеулері кеңейіп, болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған білім беру бағдарламалары енгізілді. Университет еліміздегі жетекші педагогикалық жоғары оқу орындарының бірі ретінде тарих мұғалімдерін даярлаудың ғылыми-әдістемелік орталығына айналды.

Талқылау. Кеңестік кезеңде тарих мұғалімдерін даярлау идеологиялық бағытта жүргізілді. Әзірленген оқу бағдарламалары, пәндер құрамы мен оқу мазмұны маркстік-лениндік теорияға негізделіп, КСРО тарихын басым оқытуға бағытталды. Оны бір мысалы ретінде Қазақстандағы педагог кадрларды даярлаудың жетекші орталықтарының бірі болған Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (бұрынғы Қазақ мемлекеттік университеті) 1920-1930 жылдар кезеңінде оқу бағдарламасына жасалған талдауда Х. Досмұхамедовтың пікірі ұсынылған. Онда: «... ең өзекті мәселенің бірі – қазақ тобының білім деңгейін қоғамтану ғылымдары арқылы, орыс-қазақ тілдерін бірдей меңгерту арқылы көтеруге болады», - деген тұжырымға келуі тегін емес-ті. Қазақтың тарихын студент жастарға дұрыс жеткізуді мақсат етті. Алайда қоғамтану пәндеріне бөлінген сағат көлемін орталық белгілеген мөлшерден асыруға болмайтын да еді [11, 41-б.].

Кеңестік кезеңдегі мектеп және жоғары білім беру жүйесіндегі оқу бағдарламасы тарих пәні бойынша қабылданбай, 1921 жылы «қоғамтану» курсы ретінде енгізілді. Бұл процесс 1930 жылдарға дейін жалғасты. Кейіннен тарихты оқыту әдістемесінде жаңа этап басталып, тарих

оқытылатын пәнге айналды. 1933 жылдың жазында тарих бойынша бағдарламалар шығарылса, 1939 жылы тарих жалпы және КСРО тарихы пәні бойынша бағдарламалар жаңартылды [8, 56-б.]. Бұл мәселеде Б.Т. Берлібаевтың ғылыми зерттеу жұмысында 1935 жылы Бүкілодақтық тарихшылар кеңесінде «ЖОО-ның студенттеріне, орта мектеп оқушыларына, аспиранттарға КСРО тарихы мен жалпы тарихтан дәріс берудегі оқу жоспарының үлгілік жобалары, тарихшылар даярлаудың құрылымдық ұстанымдары, ЖОО-ның ережелері, тарихтан сабақ берудің әдіс-тәсілдері т.б тарихи білімге қатысты мәселелер көтеріліп, оның шешімдері, шын мәнінде, КСРО тарағанша басшылыққа алынды»,-деп нақтыланады. Алайда, 1959 жылғы 3-қазанда КСРО Министрлер Кеңесінің «Мектептерде тарихты оқытудағы кейбір өзгерістер туралы» қабылданған қаулысында одақтас республикалардың тарихын оқыту қажеттігі мен оның маңызы атап көрсетілді. Бірақ бәрібір, бұл қаулының шешімінің орындалу нәтижесінде де одақтас республикалар тарихына, оның ішінде Қазақстан тарихына да, КСРО тарихының жанынан берілген қосалқы «мәртебеден» басқа өзгеріс бола қойған жоқ болатын [9, 5-б.].

Соғысқа дейінгі жылдарда ҚазПИ профессор-оқытушылар құрамы мен ұжымының абырой-беделі асқақтай түсті. Институт орта мектептердің білікті мұғалімдерін даярлап шығара бастады, мамандар даярлаудың сапасы анағұрлым жақсарды, студент шәкірттерді оқытып-тәрбиелеудің салауатты, салиқалы дәстүрі қалыптасты. Тіл мен әдебиет, тарихқа қоса жаратылыстану ғылым-дары саласы бойынша да алғашқы зерттеулер жүргізілді. Сөйтіп, 1930-жылдардың аяқ кезінде тәжірибені жинақтауы, материалдық-техникалық базаның нығайтылуы, білікті ғылыми-педа-гогикалық кадрлар қатарының көбеюі жағынан ҚазПИ-дің оқу-ғылыми орталығы ретінде рөлі өлшеусіз өсті [12, 24-б.].

1928 жылы ҚазПИ-дің тарих-экономика бөлімшесіне 1928 жылы қыркүйек-қазан айынан бастап оқу қатарына студенттер қабылданып, оқу үдерісінде тарих пәнін жүргізу іске асырылады бастады. 1931 жылы 27 желтоқсанда тарих-экономика бөлімшесі өзінің алғашқы 21 студентін (18 ұл, 3 қыз) түлетіп ұшырды. Олар институтты 1931 жылы 27 желтоқсанда аяқтап, жоғары білім туралы куәліктерін 1932 жылы 15 тамызда алды. Сол кездегі тарих-экономика бөлімін бітіруші-лерге берілген біліктілік орта мектеп мұғалімі деңгейінде емес, техникум, училище, жұмысшы факультеттеріне арнайы дайындалған тарих-экономика пәнінің «оқытушысы» дәрежесінде берілгендігін ерекше атап өткеніміз абзал. Бұлар республиканың ағарту саласы үшін даярланған, ҚазМПИ-ден түлеп ұшып, өмірге жолдама алған тұңғыш тарихшы мамандар еді [12, 55-б.].

Кейіннен осы түлектердің арасынан республикаға еңбегі сіңген үздік ұстаз – С. Карпунин, осы оқу орнында түлектер арасынан оқытушылық қызмет атқарған тарихшылар – С. Бақшылов, Е.Ақылбеков, А. Баймурзин, Б. Аспандияров, сырттай оқитын бөлімнің директоры қызметін атқарған – Мұхтар Жанғалин сынды азаматтардың педагог мамандарды тәрбиелеп, оқытуға қосқан үлестері зор.

ҚазПИ-дің Тарих факультетінің жеке факультет ретінде қалыптасуы 1934 жылдан бастала-ды. Жоғарыда жазылғандай тарих-экономика бөлімшесі 1934 жылға дейін педагогикалық институттың құрамындағы бөлімше еді. Кейіннен ҚазМПИ директоры Ш.Х. Сакаевтың 1934 жылғы 22 қыркүйектегі №137 бұйрығы негізінде тарих-география факультеті ретінде құрылды және алғашқы деканы болып Сандар Жағыпарұлы Асфендияров тағайындалды [12, 57-б.]. Осы кезден бастап жаңадан ашылған факультетте тарих мамандарын даярлаудың жаңа оқу жоспары мен бағдарламасын әзірлеудің жұмыс тобы құрылды және оның С. Асфендияров басқарды.

1934-1935 оқу жылында факультетте барлығы 3 курс, әрбір курс 1 топтан құрылды. Студенттер факультет құрамындағы тарих және география сынды 2 бөлімшеде оқыған. Соның ішінде тарих бөлімшесінде 1 курста – 22, 2 курста – 16, 3 курста – 13 студент, барлығы 51 студент білім алды. Бұл студенттердің білім алуы бойынша аз сандық көрсеткіш еді.

1934-1935 оқу жылынан бастап осы жағдайды ескере отырып, оқытуды 4 жылдық мерзімге ауыстырды. Студент санының азаюына қатысты мәселелерді шешу мақсатында факультет деканы Х.М. Әділгереев оқытушы-профессорлардан құралған арнайы топ ұйымдастырып,

республиканың басқа да қала мектептеріне кәсіби бағдар жұмыстарын жүргізу мақсатында іссапарға жіберілді. Жаңа оқу жылында тарих факультетінің 1-курсына 30 студент, оның ішінде 29 ұл, 1 қыз оқуға қабылданды.

1935 жылдан бастап тарих факультеті өз алдына жеке факультет болып қайта құрылды. 1937-1938 оқу жылында факультет тарихындағы айтулы жылдардың бірі ретінде алғаш рет 16 түлегін ұядан ұшырды [12, 61-б.].

1948 жылы институттың 20 жылдық мерейтойы тойланған айтулы жылдардың бірі болып саналды. Мерейтой қарсаңында тарих факультетінің 34 түлегі (15 ұл, 19 қыз) оқуды аяқтап, қолдарына жоғары білім туралы дипломдарын алды [12, 72-б.].

XX ғасырдың 50-жылдары Қазақ КСР халық ағарту жүйесінің дамуында жаңа кезең басталды. Мұғалім кадрларын даярлау ісінің эволюциясы, атап айтқанда екі жылдық оқу мерзімі бар мұғалімдер институттарының толыққанды оқу бағдарламасы жүзеге асырылатын педагогикалық жоғары оқу орындары мәртебесіне көтерілу үдерісі қарқынды жүргізілді.

Қазақ КСР мектептері үшін педагог кадрларын даярлаған жоғары оқу орындары қызметінің жаңа кезеңі оқу үдерісінде ғана емес, саяси-идеологиялық бағытта да тиісті өзгерістер енгізуді талап етті. Педагог кадрлар даярлайтын оқу орындарының материалдық-техникалық базасы, оқу-әдістемелік және мәдени-ағартушылық қызметі, сондай-ақ профессор-оқытушылар құрамының біліктілік деңгейі біртіндер көтеріле бастады.

1953-1954 оқу жылында тарих факультетінде 34 студент (32 ұл, 2 қыз) оқуды аяқтап, тарихшы мамандығын алды. Бұл кезде оқытушылар құрамы доцент А.В. Муротовский, аға оқытушылар Т.Ә. Көшкінбаева, Б.Ш. Шымырбаева тәрізді жас мамандармен толықты.

1930-1950 жылдар аралығында тарих факультетіндегі студенттер саны мен олардың гендерлік құрамы әртүрлі өзгерістерге ұшырады. Төмендегі кестеде тарих факультетінің студенттер құрамына қатысты мәліметтер ұсынылған.

Кесте 1 – Тарих факультетінің түлектеріне қатысты мәлімет

Жыл	Студент саны	Өзгеріс
1931	21	Бастапқы кезең
1934–1935	51	+30 студент (айтарлықтай өсім)
1937–1938	16 түлек	Бітірушілер саны аз
1948	34 түлек	Соғыстан кейінгі кезеңде өсу
1953–1954	34 түлек	Тұрақты деңгей сақталған

1930-жылдардың басында факультет енді ғана қалыптасу кезеңін бастан өткеріп, студенттер саны салыстырмалы түрде аз болды. 1931 жылы алғашқы түлектер саны 21 студентті құраса, олардың басым көпшілігі ер студенттер болды (85,7%). 1934–1935 оқу жылында факультеттегі студенттер саны 51-ге жетіп, айтарлықтай өсім байқалды. Бұл кезеңде жоғары білім жүйесінде ер студенттердің үлесі өте жоғары болды. Ал 1948 жылы жағдай біршама өзгеріп, тарих факультетін тәмамдаған 34 түлектің ішінде қыз студенттердің үлесі 55,9%-ға жетіп, ер студенттерден жоғары болды. Бұл соғыстан кейінгі кезеңде әйелдердің жоғары білім алу мүмкіндіктерінің кеңейгенін көрсетеді. Алайда 1953–1954 оқу жылында гендерлік құрылым қайтадан өзгеріп, ер студенттердің үлесі 94,1%-ға дейін өсті. Жалпы алғанда, 1930–1950 жылдар аралығында факультеттегі студенттер саны біртіндеп өсті. Дегенмен, 1953-1954 оқу жылында қайтадан ер студенттердің үлесі 94,1%-ға дейін өсіп, факультеттегі гендерлік құрамның тұрақсыз динамикасын көрсетеді. Жалпы алғанда, зерттеліп отырған кезеңде студенттер санының біртіндеп артуы және 1940-жылдардың соңында тұрақты деңгейге жетуі тарих факультетінің институционалдық тұрғыдан қалыптасу процесін айқындайды.

1940 жылдың аяғы мен 1950 жылдың алғашқы жартысы республикада саяси қуғын-сүргіннің жанданған кезі еді. Енді адамдар саяси себеппен ғана емес, өздерінің еңбектері үшін де

жауапкершілікке тартылды. Осындай саяси қуғын-сүргін жылдарында өз ұстанымынан таймағаны үшін 1951 жылы «КСРО тарихы» кафедрасының меңгерушісі Х.М. Әділгереев Шымкент қаласына жер аударылып, «Шымкент мұғалімдер институтында» доцент, Марксизм-ленинизм кешкі институтының тарих кафедрасы меңгерушілігін арқарды [12, 71-б.].

Х. Әділгереев – қоғам өмірінің барлық салалары үшін тарихшы мамандар даярлап, жоғары мектеп ісін ұйымдастыруға зор үлес қоса білген тарихи тұлғаның бірі. 1934 жылы 17 қазанда «тарих-география» факультетін басқару тізгінін қолына алысымен тарихи білім беру ісіне ұйытқы бола жүріп, тарих факультетін аяғынан тік тұрғызуға бар күшін салды.

Х.М. Әділгереев 1934-1939 жылдары тарих факультетінде декан болумен қатар, 1937 жылы 1 желтоқсанда құрылған «КСРО тарихы» кафедрасына алғаш меңгеруші болып тағайындалып (бұйрық №1-278, 01.12.1937), тарих факультетімен қоса «КСРО тарихы» кафедрасын да қатар басқарды [14, 220-п.].

Оның ұстаздық қызметі барысында Абай атындағы Қазақ педагогика институтында өмірінің соңына дейін тарихи білім беру ісінде лекторлық шеберлікпен танылып, ғылыми кадрлар даярлау жолында академик Ақай Нүсіпбеков, тарих ғылы-мының докторы, профессорлар Тәжен Елеуов, Ғазиз Әбішев және Нығметолла Киікбаев тәрізді болашақ қазақ тарихының білгірлерін жетелеп, ғылым кеңістігіне шығара білудегі еңбегі зор [15, 55-б.].

1959-1960 оқу жылы оқу бағдарламаларын қайта даярлау, жаңа профильді мамандықтарды ашу басымдықтарын, өндірістік, педагогикалық тәжірибе және т.б. шараларды талқылаумен басталды. Осы жылдары республикада педагогикалық кадрларды даярлайтын Алматы мемлекеттік педагогикалық институтында жаңа мамандықтар ашылып, оқу мерзімі 5 жылға ұзартылды [11, 91-б.].

1950 жылдардың соңында Алматы мемлекеттік педагогикалық институтында кадрлар даярлау үш факультетте жүзеге асырылды. Тарих-филология факультетінде – 6, физика-математика факультетінде – 3, жаратылыстану-география факультетінде – 5 кафедра жұмыс істеді. Осы факультеттердегі студент контингенті келесідей болды: Тарих-филология факультетінде – 760, физика-математика факультетінде – 669, жаратылыстану-география факультетінде – 671 [11, 91-б.].

1959-1960 оқу жылында «Жалпы тарих» және «КСРО халықтарының тарихы», сонымен қатар жалпы институттық «КОКП тарихы» кафедрасы жұмыс істеді. Осы жылғы профессор-оқытушылар құрамын кафедраларға шағатын болсақ: «Жалпы тарих» кафедрасында – 9, оның ішінде 6 ғылым кандидаты, 3 аға оқытушы, ал «КОКП халықтарының тарихы» кафедрасында – 11, оның ішінде 4 ғылым кандидаты, 7 аға оқытушы, «КОКП тарихы» кафедрасында – 8 ғылым кандидаты, 4 аға оқытушы, 3 ассистент барлығы – 15 оқытушы жұмыс істеген. Жалпы 3 кафедра бойынша оқытушылар саны – 35. Бұл кезде «Жалпы тарих» кафедрасының меңгерушісі т.ғ.к., доцент А.Ахметжанов, «КСРО халықтарының тарихы» кафедрасын т.ғ.к., доцент А.И. Кузнецов, «КОКП тарихы» кафедрасын т.ғ.к., доцент Ф.П. Рыбаков басқарды [12, 76-б.].

1961-1962 жылдары Алматы мемлекеттік педагогикалық институты 550 орынға студент қабылдау керек болған, бірақ 1072 студент құжат тапсырды. Оның ішінде тарих мамандығына 100 студент қабылданды [11, 91-б.].

1970-жылдары ҚазПИ-дің тарих факультетінің түлектерінің (тарихшы студенттер) көпшілігі республиканың түкпір-түкпірінде оқу-тәрбие жұмыстарының төрінен, әкімшілік істердің биігінен көрініп, мектеп директорлығынан бастап, ректор дәрежесіне дейінгі, тіпті президент әкімшілік істерін ұйымдастырушы ұстаз-ғалымдар ретінде өздерін көпшілікке байқатып отырды.

ҚазПИ-дің 1973 жылғы түлегі Ж.Қ. Қасымбаевқа университеттің ректоры Қ.А. Қасымовтың кезінде жан-жақты қолдау көрсетілді. Ол 1982 жылы Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі ретінде 2004 жылға дейін қызмет етіп, ел тарихының гүлденуіне өлшеусіз қызмет етті. Студенттерге дәріс берудің майталманы Ж.Қ. Қасымбаев – Қазақстандағы барлық жоғары оқу орындарының студенттері үшін Е.Бекмахановтан кейін үлгілік бағдарлама шығарып,

тәуелсіздігін алған еркін елдің ұлттық тарихын оқытудың жолын қалыптастырған әдіскердің-ұстаздардың бірі [12, 35-б.].

1980 жылдары тарих факультетінде «Қазақ КСР тарихы», «Жалпы тарих», «КСРО тарихы», «Тарих және қоғамтануды оқыту әдістемесі» тәрізді 4 кафедра жұмыс істеді. Осы кезеңде тарих факультетіндегі оқу үрдісі мен оқу-әдістемелік жұмыстарды ұйымдастыруда барлық кафедраның алдына қойылған негізгі міндет: болашақ тарихшы мамандарды даярлаудың сапасын арттыру мәселесі. Осы мақсатта оқытушы-профессорлар құрамының оқу пәндерін жүргізудегі, студент-тердің өзіндік және саяси-тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудағы, арнайы курстар мен семинарлар, дипломдық және курстық жұмыстарға қатысты мәселелерді талқылау күн тәртібіндегі басты міндетке айналды.

КСРО Ағарту министрлігінің 1982 жылғы 22 қазандағы №32 нұсқауының негізінде барлық кафедралардың жұмыс жоспары мен оқу бағдарламасына өзгертулер енгізілді. Осы кезеңде «Жалпы тарих» кафедрасы бойынша

1980 жылдары тарих факультетінде қайта құрудың жаңа бастамалары мен нақты қадамдары жасалды. Тарихи білім берудегі қиын міндеттер мен жастарды тәрбиелеудегі күрделі мәселелер факультет ұстаздары тарапынан өз шешімін тауып отырды. Осы мақсатта факультет студенттеріне дәріс жүргізуге және оқытушылар мен аспиранттарға ғылыми-әдістемелік көмек көрсету үшін орталықтағы жоғары оқу орындарынан білікті ғалымдар мен жетекші мамандар шақырылды.

Жоғары оқу орнындағы мұғалім даярлау мазмұнында іргелі даярлыққа ерекше мән беріледі [10, 167-б.]. Аталған қағидатты жүзеге асыру оқу пәндерінің мазмұнында ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан негізделген ұзақ мерзімді әрі инвариантты базалық білімдер жүйесін айқындауды көздейді.

Жоғарыда біз қарастырған жоғары оқу орындары Қазақ КСР халық ағарту жүйесіндегі жетекші білім мекемелері ретінде тарих мамандарын даярлауға өлшеусіз үлес қосты. Оқу орындарының түлектері институттарда, ғылыми-зерттеу мекемелерінде және орта білім беру жүйесінің кадр тапшылығын азайтуға ықпал етті.

Қорытынды. 1920 жылдан бүгінгі күнге дейін еліміздегі тарихи білім беру жүйесі ғылыми тұрғыдан айқындалып, мазмұны жағынан жетіліп, даму бағыты нақтыланды. Ұлттық тарихи білімді дербес пән ретінде қалыптастыру, оны оқытудың тиімді жолдарын айқындау және жаңа әдіс-тәсілдерді енгізу бағытында жүйелі жұмыстар жүргізілді. Типтік оқу бағдарламалары мен оқу құралдары әзірленіп, білім беру үдерісіне енгізілді. Сонымен қатар, тарихи білімді инновациялық тұрғыдан жетілдіру мәселесін қарастырғанда, кеңестік кезеңде жинақталған практикалық тәжірибенің де маңызы зор екені байқалады. Яғни, сол дәуірде қалыптасқан әдістемелік негіздер мен оқыту тәжірибесі бүгінгі тарихи білім беру жүйесінің дамуына белгілі бір деңгейде тірек болып, өзінің тұғырлық мәнін толықтай жоғалтқан жоқ.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті республикадағы халық ағарту саласын білікті педагог кадрлармен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарды. Университеттің қызметі педагогикалық білім беру жүйесін жетілдіруге, сондай-ақ еліміздегі педагогикалық жоғары оқу орындарының қоғамдық-білім беру кеңістігіндегі маңызын арттыруға бағытталды. Осы мақсатта білім беру басқармаларының, жоғары оқу орны басшылығының, орта мектеп директорлары мен халық ағарту ісінің тәжірибелі ұстаздарының өзара ынтымақтастығын күшейту көзделді. Соның нәтижесінде Абай атындағы Алматы мемлекеттік педагогикалық және мұғалімдер институтының республикадағы жалпы білім беретін мектептермен байланысы нығайып, мектеп бітіруші түлектерді педагогикалық мамандықтарға тарту жұмыстары жүйелі әрі қарқынды түрде жүргізілді. Бұл шаралар болашақ мұғалімдерді даярлау ісінің сапасын арттыруға, сондай-ақ еліміздің білім беру жүйесін кәсіби кадрлармен қамтамасыз етуге ықпал етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Садыкова А.С., Сайфулмаликова С.С. Подготовка педагогических кадров для Степного и Туркестанского края в учебных округах Российской империи // Bylye Gody. – 2019. – Vol. 52. Is. 2. – С. 714-725.

2. Кунантаева К.К. Развитие женского образования в Казахстане (1920-1975 гг.).: диссертация докт. ист. наук. – Алма-Ата, 1979. – 340 с.

3. Әбжанов Х.М., Кенжебаев Ғ.Қ. Тәуелсіз Қазақстан: жоғары білім, ғылым саясат. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 308 б.

4. Ильясова А.Н. Проблемы развития педагогической теории Казахстана (1900-1960 гг.).: диссертация докт. пед. наук. – Алматы, 1997. – 300 с.

5. Құнапина Қ.Қ. Қазақстан ғылымы тарихының кейбір проблемалары (1991-1997).: тарих ғыл. канд. диссертация. – Алматы, 1999. – 117 б.

6. Байдильдина С.Х. Қазақстанда мәдениет пен өнер мамандарын даярлаудың тарихи тәжірибесі (1930-1970 жж.).: тарих ғыл. канд. автореф. – Алматы, 1999. – 29 б.

7. Балахметова Г.К. Подготовка педагогических кадров в Казахстане (1970-1985 гг.): исторический аспект.: автореф. канд. ист. наук. – Алматы, 1999. – 30 с.

8. Тұрлығұл Т.Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы: Ғылым, 2003. – 256 б.

9. Берлібаев Б.Т. Қазақстанда тарихи білімнің қалыптасуы мен дамуы: тарихи-теориялық зерттеу (1920-2001 жж.): тар. Ғыл. доктор. ғыл. дәр. дайынд. автореф. – Алматы, 2010. – 53 б.

10. Мураталиева М.А. Проблемы профессиональной подготовки будущих учителей истории в современных условиях // Мир науки, культуры, образования. –2019. – №4(77). – С. 166-167.

11. Абай университеті. 90 жылдық тарихынан / М. Қойгелдиев, Б.О. Жангуттин, З.Б. Мырзатаева, Ш.Б. Тілеубаев. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, Ұлағат, 2018. – 360 б.

12. Тарихтың тағылым айдыны (Абай атындағы ҚазҰПУ-дық тарих факультеті 75 жыл) / Құраст. Кенжебаев Ғ.Қ., Берлібаев Б.Т., Манкеев Н.Б. т.б. – Алматы: Атамұра, 2009. – 288 б.

13. Астемес Г.К. ҚазПИ педагогикалық кадрларының тарихын зерделеу (1970-1991 жж.) контекстінде болашақ мұғалімдерді дайындауда цифрлық технологияларды енгізудің әдістемелік негіздері: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2024. – 170 б.

14. ҚазҰПУ мұрағаты. 1-Л, 1-тізбе, 15-іс, 220-п.

15. Кенжебаева Ғ.Қ., Манкеев Н.Б. Х. Әділгереев тарихшы-ғалым және ұлағатты ұстаз // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы: «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. – 2011. – №4(31). – Б. 54-58.

References

1. Sadykova A.S., Saifulmalikova S.S. Podgotovka pedagogicheskih kadrov dlya Stepnogo i Turkestanskogo kraya v uchebnyh okrugah Rossijskoj imperii [Preparation of pedagogical personnel for the Steppe and Turkestan regions in the educational districts of the Russian Empire] // Bylye Gody. 2019. Vol. 52. Is. 2, 714-725. [in Russian]

2. Kunantaeva K.K. Razvitie zhenskogo obrazovaniya v Kazahstane (1920-1975) [Development of female education in Kazakhstan (1920-1975)], Alma-Ata, 1979. 340 s. [in Russian]

3. Abzhanov H.M., Kenzhebaev G.K. Tauelsiz Kazakhstan: zhogary bilim, gylym sayasat [Independent Kazakhstan: higher education, science and politics], Almaty, 2009. 308 b. [in Kazakh]

4. Ilyasova A.N. Problemy razvitiya pedagogicheskoi teorii Kazakhstana (1900-1960) [The problem of the development of pedagogical theory in Kazakhstan (1900-1960)], Almaty, 1997. 300 s. [in Russian]

5. Kunapina K.K. Kazakhstan gylymy tarihynyn keibir problemalary (1991-1997) [Some problems of the history of science in Kazakhstan (1991-1997)], Almaty, 1999. 117 b. [in Kazakh]

6. Baidildina S.H. Kazakhstanda madeniet pen oner mamandaryn dayarlaudyn tarihi tazhiribesi (1930-1970) [Historical experience of training culture and art specialists in Kazakhstan (1930-1970)], Almaty, 1999. 29 b. [in Kazakh]

7. Balahmetova G.K. Podgotovka pedagogicheskih kadrov v Kazakhstane (1970-1985): istoricheskii aspekt [Training of teaching staff in Kazakhstan (1970-1985): historical aspect], Almaty, 1999. 30 s. [in Russian]

8. Turlygul T.T. Mektepte Kazakhstan tarihyn okytudyn teoriyasy men adistemesi [Theory and methodology of teaching the history of Kazakhstan at school], Almaty, 2003. 256 b. [in Kazakh]

9. Berlibaev B.T. Kazakhstanda tarihi bilimnin kalyptasuy men damuy: tarihi-teoriyalyk zertteu (1920-2001) [The formation and development of historical knowledge in Kazakhstan: a historical and theoretical study (1920-2001)], Almaty, 2010. 53 b. [in Kazakh]

10. Muratalieva M.A. Problemy professionalnoi podgotovki budushchih uchitelei istorii v sovremennyh usloviyah [The problem of professional training of future teachers of history in modern conditions] // Mir nauki, kultury, obrazovaniya. 2019. №4(77), 166-167. [in Russian]

11. Abai universiteti. 90 zhyldyk tarihynan [Abai University. 90 years of history] / M. Koigeldiev, B.O. Zhanguttin, Z.B. Myrzataeva, Sh.B. Tileubaev. Almaty, 2018. 360 b. [in Kazakh]

12. Tarihtyn tagylym aidyny (Abai atyndagy KazNPU-dyn tarih fakulteti 75 zhyl) [The learning environment of history (75 years of the Faculty of History of the Abai Kazakh National University)] / Kenzhebaev G.K., Berlibaev B.T., Mankeev N.B. Almaty, 2009. 288 b. [in Kazakh]

13. Astemes G.K. KazPI pedagogikalyk kadrlarynyn tarihyn zerdeleu (1970-1991) kontekstinde bolashak mugalimderdi daiyndauda cifrlyk tekhnologiyalardy engizudin adistemelik negizderi [Methodological foundations of the introduction of digital technologies in the training of future teachers in the context of studying the history of the pedagogical staff of KazPI (1970-1991)], Almaty, 2024. 170 b. [in Kazakh]

14. KazNPU muragaty [KazNPU archive], 1-L, 1-tizbe, 15-is, 220-p. [in Kazakh]

15. Kenzhebaeva G.K., Mankeev N.B. H. Adilgereev tarihshy-galym zhane ulagatty ustaz [Kh. Adilgereev is a historian-scientist and a great teacher.] // Abai atyndagy KazNPU Habarshysy, 2011. №4(31), 54-58. [in Kazakh]